

T. C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN GÜNÜMÜZE CİZRE:
SİYASİ, İLMÎ VE KÜLTÜREL TARİH

(DOKTORA TEZİ)

Reşat ADAK

BURSA - 2024

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FETHİNDEN GÜNÜMÜZE CİZRE:
SİYASİ, İLMÎ VE KÜLTÜREL TARİH

(DOKTORA TEZİ)

Reşat ADAK

Danışman:
Dr.Öğr.Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

BURSA - 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 712222001 numaralı Reşat ADAK'ın hazırladığı “**Fethinden Günümüze Cizre: Siyasi, İlmî ve Kültürel Tarih**” konulu Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı 08 / 08 /2024 günü 13.00 – 15.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın **başarılı** olduğuna **oybirliği** ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Abdurrezzak TEK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr.Nurettin GEMİCİ
İstanbul Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Fatih ZENGİN
Bandırma Onyedİ Eylül Üniversitesi

08/08/2024

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı / Konusu: **Fethinden Günümüze Cizre: Siyasi, İlmî ve Kültürel Tarih**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 408 sayfalık kısmına ilişkin, 23/07/2024 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* (Turnitin)* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 19'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/08/2024

Adı Soyadı:	Reşat ADAK
Öğrenci No:	712222001
Anabilim Dalı:	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı:	İslam Tarihi
Statüsü:	Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
20/08/2024

YEMİN METNİ

Doktora Tezi Çalışması olarak sunduğum “**Fethinden Günümüze Cizre: Siyasi, İlmî ve Kültürel Tarih**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

20.08.2024

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Reşat ADAK

Öğrenci No : 712222001

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : İslam Tarihi

Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Reşat ADAK
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim/Sanat Dalı	: İslam Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

Fethinden Günümüze Cizre: Siyasi, İlmî ve Kültürel Tarih

Hız. Nuh (a.s.) dönemindeki tufan ehline ev sahipliği yapan ve Kur'an-ı Kerim'de övülen Cizre, Asurlar, Babiller, Hititler, Medler, Persler, Bizanslılar ve Sasaniler gibi birçok kadim imparatorluk ve devletin paylaşmadığı Mezopotamya coğrafyasının (el-Cezire Bölgesi) önemli bir şehridir. Cizre Hız. Ömer (r.a.) hilafeti döneminde İyaz b. Ğanem komutasındaki Müslüman ordular tarafından fethedildi. İslam döneminde Cizre'yi Raşid Halifeler, Emeviler, Selçuklular, Artukoğulları, Zengi Atabeyleri, Moğollar, Eyyübiler, Azizan Beyleri, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safaviler ve Osmanlılar yönettiler. Osmanlı döneminde bey, vezir, mutasarrıf, kâtip, komutan ve elçi olmak üzere 54 idareci Cizre'den yetişmiştir.

İslam tarihinde Cizre'de birçok medrese, tekke, han, kale, türbe, cami ve mescit kurulmuştur. Cizre, iki büyük cami ve seksene yakın mescidin inşa edildiği adeta bir mabed ve mescid şehri olarak tanınmıştır. Sahabe şehri olan Cizre'den tefsir, hadis, fıkıh, dilbilimi, tasavvuf, felsefe, tarih, astronomi ve hendese alanlarında 200 kadar alim yetişmiş ve bu alimler tarafından 500'e yakın ilmi eser kaleme alınmıştır. Cizre sayısız evliya yatağı, tasavvuf mensuplarının ve İlahi aşk ile tutuşmuş şairlerin dergahı olmuştur. İslam tarihi boyunca Cizre'den yetişen ilim, bilim ve düşünce insanları önce İslam medeniyetine, sonrada tüm insanlığın gelişimine katkı sunmuşlardır. Cizre medreselerinden İbnü'l Esir kardeşler, dünyaca ünlü kıraat alimi İbnu'l-Cezeri, yine tüm dünyada tanınan ve bugünkü bilgisayarların ilk temelini oluşturan mekanik ve sibernetik âlimi İsmail Ebu'l-İzz El-Cezeri ve tasavvuf irfanını divanında işleyen Şeyh Ahmed el-Cezeri gibi birçok âlim yetişmiştir.

Anahtar Sözcükler: El-Cezire Bölgesi, Cizre, Osmanlılar, İslam tarihi, Medreseler, İslam Alimleri, Tasavvuf, Tekke.

ABSTRACT

Name and Surname : Reşat ADAK
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Doctora
Supervisor/s : Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

al-Jazira from the Conquest to the Present: Political, Scientific and Cultural History

Jazira, which hosted the people of the flood during the time of Prophet Noah (pbuh) and was praised in the Holy Quran, is an important city of the Mesopotamian geography (al-Jazeera Region), which could not be shared by many ancient empires and states such as the Assyrians, Babylonians, Hittites, Medes, Persians, Byzantines and Sassanids. During the caliphate of Hz. Ömer (r.a.), Cizre was conquered by Muslim armies under the command of İyaz b. Ğanem. During the Islamic period, Cizre was governed by the Rashid Caliphs, Umayyads, Seljuks, Artuqids, Zengid Atabeyes, Mongols, Ayyubids, Azizan Beys, Akkoyunlus, Karakoyunlus, Safavids and Ottomans. During the Ottoman period, 54 administrators, including beys, viziers, mutasarrıfs, scribes, commanders and ambassadors, were trained in Jazira.

In the history of Islam, many madrasahs, lodges, inns, castles, tombs, mosques and masjids were established in Jazira. Jazira was known as a city of temples and masjids where two large mosques and nearly eighty masjids were built. Approximately 200 scholars were trained in the fields of tafsir, hadith, jurisprudence, linguistics, tasawwuf, philosophy, history, astronomy and geometry in Jazira, which was the city of the companions of the Prophet, and nearly 500 scientific works were written by these scholars. Jazira was the home of countless saints, the lodge of members of tasawwuf and poets who were inflamed with divine love. Throughout the history of Islam, scholars, scientists and thinkers who were trained in Jazira contributed first to the Islamic civilization and then to the development of all humanity. Many scholars were educated in the Jazira madrasahs, such as the İbn al-Esir brothers, the famous Qor'an recitation scholar İbn al-Jazari, the renowned mechanical and cybernetic scholar İsmail Ebu al-İzz al-Jazari, who formed the first foundation of today's computers, and Sheikh Ahmed al-Jazari, who discussed the wisdom of Tasawwuf in his divan.

Key Words: Al-Jazeera Region, Jazira, Ottomans, Islamic history, Madrasahs, Islamic Scholars, Tasawwuf, Lodge.

ÖNSÖZ

İnsanı yaratan, ona beyanı ve düşünceyi öğreten, ona akıl vermesiyle de diğer bütün varlıklardan üstün kılan, kalplerine yakının yerleşmesi için masnuatında tefekkür etmeyi mahiyetinde eken, Allah Tebareke ve Teâlâ'ya hamd olsun. Salat ve selam onun Elçisine, Ashabına ve din gününe kadar ona tabi olanlara olsun.

Kadim şehir Cizre, tüm mukaddes kitapların işaret ettiği Tufan olayı, Hz. Nuh (a.s) ve Cudi Dağı ile tanınmış ve şehri çevreleyen Cudi Dağı'nın isminin de Kur'an-ı Kerim'de geçmesiyle manevi bir işaret ve değer bulmuştur. Hz. Nuh Aleyhisselam Tufan esnasında “Ve de ki: Rabbim, beni mübarek bir menzile (kutlu, bereketli bir yere) indir ve Sen doğru yere yerleştireceklerin en hayırlısısın.” Şeklinde dua etmiştir. (Muminun-29) Onun duasının kabul edilmesi ve bu mübarek menzilin Cizre şehri ve çevresi olması, bu bölge ve şehrin Allah Teâla nezdinde manevi değerinin olduğunu ve Allah Teâlanın burayı seçtiğinin açık Kur'an'i bir delilidir. Gemi Cudi'de istikrar kıldı, Tufan bitti, sular çekildi ve müminler selamete o “mübarek menzil”den ikinci defa yeryüzüne dağıldılar. Kur'an bu mutlu sonu şöyle zikrediyor: “Su çekildi, iş bitiriliverdi, (gemi de) Cudi (Dağı) üstünde durdu ve zalim topluluğundan da “uzak dursunlar” denildi. (Hud-44). İnsanlık neslinin ikinci babası kabul edilen Hz. Nuh Aleyhisselam'dan Cizre şehrinde dünyaya yayılması, Hz. Nuh Aleyhisselam'ın türbesinin bu şehirde bulunması bu mekânın (Cudi Dağı ve Cizre şehri) Allah Teâla tarafından bir değeri olduğunun ve buranın güvenli bir yer olarak seçildiğinin işaretidir.

İslam tarihçileri de Cizre'nin Hz. Nuh Peygamber döneminde gerçekleşen Nuh tufanından sonra Hz. Nuh Aleyhisselam'ın oğulları tarafından kurulan ikinci yerleşim yeri olduğunu kabul ederler. Coğrafi ve özel konumu itibarıyla tarih boyunca farklı uygarlıkların uğrak yeri olmuştur.

Cizre şehri ve Cizre'nin içinde bulunduğu el-Cezire bölgesi, sadece Kur'an-ı Kerim'de değil Tevrat'ta da övgüye mazhar olmuştur. İncil'in tarihsel ve teolojik efsanelerini içeren XIII. yüzyılda “Book Of The Bee” (Bir Arının Kitabı) isimli kitabın ikinci bölümünde, Tevrat'ta Bethzabdai (Cizre)'ye ilişkin ayetler bulunuyor. Cennet Bahçelerinin yaratılış bölümünde şöyle denilmektedir: “(Allah'ın) cennetin bahçelerine Dicle ve Beth Zabdai'den (Cizre'den) geçilir. Yine aynı kitabın Paradise (Cennet) faslında Allah'ın Cennet suyunun menbaından Dünya'ya akıttığı dört nehirde söz eder. Bu nehirlerden birisi Cizre'nin yanından geçen Dicle (Deklat) nehri, ikincisi de dünyanın ortasından akan Fırat (Derath) nehridir. El-Cezire bölgesi de zaten bu iki nehrin oluşturduğu bölgenin adıdır.

Cizre Halife Hz. Ömer (r.a) döneminde İslam ile şereflendi, ayrıca Cizre'den Hz. Peygamber (s.a.v)'i görme şerefine nail olan iki tane sahabe vardır. İbn Hacer el-Askalani'nin, el-İsabe fi Temyiz-i es-Sahabe, eserinde naklettiğine göre bu sahabe Caban el-Kurdî talak ile ilgili bir hadis-i şerif rivayet etmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından atanan ilk İslam valisi olma özelliğini de taşımıştır.

Cizre, tarih boyunca birçok medeniyete mesken olmuş ve çeşitli unsurlardan zengin bir kültürel miras devralmış köklü bir yerleşim birimidir. İslam dininden önce bölgede sırasıyla Asurlar, Babiller, Hititler, Persler, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar ve Sasaniler hüküm sürmüşlerdir. El-Cezire bölgesi İslam öncesi dönemde özellikle Sasaniler ve Bizanslılar arasında çetin mücadelelere sahne olmuştur.

Cizre şehrinin de bulunduğu El-Cezire bölgesi (yukarı Mezopotamya) ikinci halife Hz. Ömer (r.a) döneminde “el-Cezire'nin fatihi” olarak tayin edilen sahabe-i kiramdan İyad b. Ğanem (r.a) komutasındaki Müslüman orduları tarafından fethedildi. Abbasiler

döneminde (m. 864) Cizre'ye gereken önem verildi, şehir Abbasi halifelerinden Hasan bin Ömer et-Tağlibi tarafından yeniden imar edildi. Birçok köprü, cami, mescit, kervansaray, kanalizasyon ve hamamlar yaptırıldı. Bu durum birçok İslami kaynakta Cizre'nin coğrafi konumu, doğa güzeliği, Bağdat şehri ile kıyaslayanmış ve karşılaştırılmıştır. Kendisi Cizreli olan İbnü'l Esir; "Halife Harun er-Reşid, 174/790 yılında Cudî Dağı üzerine yürüdü ve İbn Ömer Cezire'sine bağlı Kardâ ve Bâzabdâ'ya inerek burada bir köşk yaptırdı." diye aktarıyor.

Tarih boyunca Cizre toplam 30 imparatorluk, devlet, saltanat veya emirlik tarafından yönetildi. Bunların 15'i milattan önce ve 15'i de İslam tarihi döneminde gerçekleşti. Milattan önce Hz. Nuh tufanından başlamak üzere Cizre'yi Kardular, Gutiler, Akatlar, Babiller, Asurlar, Medler, Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Keltler, Partlar ve Sasaniler yönetti. İslam'ın gelişinden sonraki dönemde de Cizre'yi Raşid Halifeler, Emeviler, Selçuklular, Artukoğlular, Zengi Atabeyleri, Moğollar, Eyyubi, Azizan Beyleri, Akkoyunlular ve Karakoyunlular, Safaviler, Osmanlılar ve Bedirhaniler yönetti. Cizre'nin milattan önceki tarihini özet olarak ve milattan sonraki dönemi, yani İslam döneminde Cizre'yi yöneten Müslüman devlet veya emirlikleri daha geniş çerçevede anlatmaya gayret gösterdim. Tüm bu süreçler bir bütün olarak 9000 veya 7000 yıllık geniş bir tarihsel aralığa tekabül ediyor.

İslam şehirleri, maddi ve manevi huzur için hem değer üretmiş hem de bu değerlerin mücessem hale geldiği bilim merkezleri, ilim ve marifet eğitim ile ilgili kurumlar artmıştır ki bunun en çok görüldüğü yerlerden birisi de Cizre'dir. Mezopotamya'nın en önemli merkezlerinden biri olan Cizre, İslam İslam'ın tarihi ve sosyo kültürel mirasını yerelden evrensele taşıma noktasında Arap Yarımadası, Orta Asya ve Anadolu'nun oynadığı role katkı sunmuş, burada bu kesişim bölgesinde neşv-ü nema imkânı bulmuştur. Cizre, bilim ve düşünce tarihimizde maddi ve manevi alanda yüzyıllarca etkili olmuş ve her biri alanında duayen olmuş birçok âlim ve fikir insanı yetiştirmiştir.

Cizre, Osmanlı döneminde 19. yüzyıla kadar otonom bir siyasi yönetim ile idare edildi. Fakat bu durum Tanzimat döneminde merkezileşme politikalarının uygulanması nedeniyle dağıtılmıştır. Bu dönemde Cizre'yi yöneten Bedirhan Bey bu yeni uygulamayı kabul etmeyip Osmanlı Devleti'ne başkaldırmıştır. Fakat 1846 yılında Bedirhan Bey'in teslim olmasıyla beyliği de dağılmıştır. Bedirhan Bey ve ailesi İstanbul, Girit, Mısır, Şam ve Paris gibi yerlerde bugüne kadar uzanan uzun bir süre sürgün hayatı yaşamıştır. Sonra Hamidiye Alayları Paşalarından Mustafa Paşa, Cizre'ye yönetici olarak atanmıştır. 1847 yılında Cizre yeni oluşturulan Kürdistan eyaletine bağlanır. Kürdistan eyalet teşkilatına 1867 ıslahatı ile son verilmiş, Cizre Mardin'e bağlı bir kaza olarak Cumhuriyet dönemine intikal etmiştir. 1990 yılında ise yeni kurulan Şırnak iline bağlanmıştır.

Cizre, sahip olduğu tarihi eserler ile de öne çıkan bir şehirdir. Molla Ahmet El-Cezeri'nin ders verdiği Medresa Sor (Kırmızı Medrese), Abdaliye Medresesi, Hamidiye Kışlası, Cizre Ulu Cami, Mem-U Zin Türbesi gibi birçok önemli eser, Cizre'nin maddi ve manevi potansiyelini göstermesi bakımından önemlidir.

Cizre'de II. Şeref Han (1495-1507) dönemi ile başlayan medrese yapımı ile hızlandı. Nitekim Şah Ali'nin çocuklarının her birinin birer medrese ve camileri vardı. Cizre'de toplam 14 medrese kurulmuştur. Bu medreselerden İbnü'l Esir kardeşler, dünyaca ünlü kıraat âlimi İbnü'l Cezeri, yine tüm dünyada tanınan ve bugünkü bilgisayarların ilk temelini oluşturan mekanik ve sibernetik âlimi İsmail Ebu'l-izz El-Cezeri ve tasavvuf irfanını divanında işleyen Şeyh Ahmed El-Cezeri gibi birçok âlim ve her biri sahalarında uzman olan âlim zatlar yetişti. Cizre'deki bu medreselerden çıkan

âlimlerinin çoğunun kadı, İslam hukukçusu, muhaddis, hafız, mühendis, şeyh, imam ve zahidlerden oluştuğunu görüyoruz.

Cizre medreselerindeki bilimsel faaliyetler daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi sadece dini ilimlerden ibaret değildi. Eğitim diğer beşeri bilimleri de kapsıyordu. Ardı ardına gelen Abbasi, Hamdani, Mervani, Selçuklu hükümdar ve eşraflarının çabaları ile bu ilim ve bilimler zirveye ulaştı. Özellikle Eyyubiler ve Zengi Atabeylerin döneminde bilim adamlarından topluluklar oluştu.

İslam âleminde medreseler Selçuklular döneminde yaygınlaşmıştı. Belh, Nisabur, Herat, İsfahan, Basra, Amül ve Musul'da medreseler yapıldı. Medrese eğitimi el-Cezire bölgesindeki şehirlere de girdi. Bu şehirlerden birisi de Cizre idi. Medreseler Osmanlı döneminde de gelişti ve aynı döneme denk gelen Cizre Buhti Beyliği'nde de bu gelenek sürdürüldü. Bu medreselerde 12 ilim okutuluyordu. Bu ilimler; fıkıh, sarf, nahiv, mantık, vad', heyet (astronomi), münazara, akaid, kelam usulu, hisap, ve hendese (matematik) ilimleriydi.

Cizre'de kiraat, tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, tasavvuf ve tarih gibi değişik İslami ilimlerde, felsefe, hendese ve astronomi gibi fen ve müsbet bilimler alanında, mutasarrıflık, kâtip, müfettiş, elçi ve vezirlik gibi sosyal alanlarda 200'e yakın âlim, bilim insanı ve yönetici yetiştirmiştir. Bu âlimler 500'e yakın eser kaleme almıştır.

Osmanlı döneminde II. Meşrutiyet'e kadar devam eden medreselerin ıslah edilmesi programı, baştan sona kadar yeniden şekillenmesi; medrese uleması ile devlet yöneticileri arasında sorun yarattı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra 1924 yılında çıkarılan ve "Tevhid-i Tedrisat" kanunu ile medreseler dâhil birçok dini kurum kapatıldı. Bu yeni durum olumsuz manada hem el-Cezire bölgesinde hem de Cizre şehrinde dini eğitimi etkiledi. Fakat tüm bu olumsuz koşullara rağmen günümüzde hem El-Cezire bölgesi hem de Cizre şehrinde medrese eğitim ve geleneği kaldığı yerden devam etmektedir.

İslam fethi ile birlikte El-Cezire bölgesi ve Cizre şehrindeki mimari yapılar ve mabetler hızla artmaya başlamıştır. Bölgede Emevi, Abbasi, Selçuklu, Zengi ve Eyyubiler tarafından günümüze kadar varlığını sürdüren birçok cami inşa edilmiştir. Cizre adeta bir "mabet ve mescid şehri" şeklini almıştır. İbn Şeddad: "Ceziret İbn Ömer'de (Cizre'de) iki büyük cami haricinde 80 adet mescid bulunmaktadır." sözleriyle Cizre'nin cami ve mescid yönünden ne kadar zengin bir şehir olduğuna işaret etmiştir.

İslam tasavvuf tarihinde önemli bir konuma sahip olan Cizre, Mevlana Halid-i Bağdadi'den sonra Nakşi Halidi, Kadri ve Rukai yolunun büyüklerinin yetiştiği bir şehir olmuştur. 13. yüzyılda Cizre'de 4 tane tekke bulunuyordu. Cizre'de yetişmiş mutasavvıflardan en çok bilineni Molla Ahmet El -Cezeri'dir. Kısaca "Mela" olarak bilinen bu önemli şahıs 16. ve 17. yüzyılda yaşamış önemli bir düşünürdür. Tasavvuf felsefesine dair oldukça coşkun ve derin bir ruh haliyle yazdığı divanı Hafız Şirazi, Mevlana ve Molla Cami'nin divanları mesabesindedir. Şüphesiz bu durum Cizre'nin bir şehir olarak medeniyet bileşenleri ile nasıl bir araya geldiğini göstermektedir. İslam dünyasında 13. yüzyıldan sonra gelişen ve giderek güçlenen işraki ve sufi geleneği birleştirmiş ve böylece yaşadığı dönemde Suhreverdi ve İbn Arabi düşüncesinin en güçlü sözcülerinden biri olmuştur. Bu güçlü geleneğin etkisi olacak ki Cizre'nin tasavvufi ve manevi hayatta ürettiği değerler günümüzde de hala güçlüdür.

Tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; araştırmanın amacı, metodu, kapsamı, muhtevası, kavramları ve kaynaklarına işaret edildi. Birinci bölümde El-Cezire bölgesi ile Cizre şehrinin arasındaki fark, coğrafi konumları, isimlendirme, şehrin kuruluşundan İslam'ın gelişine kadar antik bir şehir olarak Cizre'nin tarihi, El -

Cezire bölgesi Cizre şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Raşit Halifeler, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Zengi Atabeyleri, Eyyubiler, Moğollar, Selçuklular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Buhti Azizan Beyliği, Osmanlılar ve Cumhuriyet dönemlerinde Cizre'nin tarihi yazıldı.

İkinci bölümde Cizre'de eğitim ve ilmi faaliyetler tarihi çerçevesinde; Mervaniler, Selçuklular, Zengi Atabeyleri, Eyyubiler, Akkoyunlular, Osmanlılar, Buhti Beyliği ve Cumhuriyet dönemlerindeki eğitim ve ilmi faaliyetlerin tarihi işlendi. Bu dönemlerde kurulan medreseler bu ilmi kurumlarda okutulan müfredat, ilmi hayat, ilmi elde etme yolculukları, medreselere yerleşim, eğitim metodu, ilmi icazetler ve bu medreselerin mali kaynakları gibi konular ele alındı. Ayrıca Cizre'deki mektepler, kütüphaneler, cami ve mescitler, tarikat, tekke ve zaviyelerden incelendi.

Üçüncü bölümde Cizre medreselerinin halkın manevi hayatı üzerine etkisi, Cizre'nin sosyal hayatında etkili olan dini kanaat önderleri: şeyhler, mollalar ve seyyidler, aynı şekilde etkili olan geleneksel seçkin sınıf olan Mirler (Beyler), şehirli ayanlar ve aşiret reisleri üzerinde duruldu. Ayrıca bu bölümde dini ilimler alanında Cizre âlimlerinin katkısı çerçevesinde Cizreli kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, dilbilimci, edebiyatçı, şair, mutasavvuf ve tarihçilerin en önemlilerinin hayatları ve ilmi kişilikleri, eserleri anlatıldı. Fen ve müsbet bilimler alanda yetişen Cizreli bilim adamlarının bilim ve düşünceye katkıları doğu ve batı ekseninde bilim ve düşüncenin tarihi ve gelişimi irdelendi. Fen bilimleri sahasında Cizreli sibernetik, mekanik, astronomi ve felsefe alanlarında yetişen bilim insanlarının hayatları yazıldı, icatları ve eserleri incelendi. Sosyal bilimler alanında yetişen Cizreli aydın ve devlet adamları olan vezir, elçi, müfettiş, kâtip, saray idarecisi, gazeteci, sanatçı ve aristokratların hayatları, eserleri ve yaptıkları hizmetler anlatıldı. Hem dini ilimlerin değişik disiplinlerinde hem fen ve müsbet bilimler sahasında hem de sosyal bilimler alanında yetişen âlim, bilim insanı, aydın ve devlet ricalinden toplam 200 şahsiyeti tespit edildi ve bu ilim ve bilim insanlarının yazdıkları 500'e yakın eser ortaya çıkarıldı.

Bu vesileyle gerek araştırma konusunun seçimi, gerekse yürütülmesi esnasında tecrübe, tenkit ve tavsiyelerinden istifade ettiğim muhterem hocam ve danışmanım Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU'na, tez savunmasında jüri üyesi olarak görev yapan, olumlu tenkit ve önerileri ile tezin son halini almasını sağlayan Prof. Dr. Abdurrezak Tek, Prof. Dr. Nurettin Gemici, Dr. Öğretim Üyesi Şevket Yıldız, Doç. Dr. Fatih Zengin, tez sürecinde kıymetli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Mefail HIZLI, araştırmanın konusunu tavsiye eden ve tezin son halini gözden geçiren Prof. Dr. Abdurrahman ADAK'a, eserin hazırlanmasının ve yazılmasının tüm aşamalarında yardımını gördüğüm Ramazan TURGUT'a ve çalışmanın yapıldığı dönemde her türlü fedakârlığı göstererek, desteğini esirgemeyen eşim Fehime REİD ADAK hanımefendiye en içten teşekkürlerimi sunarım.

Reşat Adak

Hannover

20.08.2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	xii
KISALTMALAR	xviii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. İslam Tarihinde İlim, Bilim ve Düşüncenin Önemi	1
1.3. İslam Tarihinde Cizre Şehrinin Önemi.....	2
2. ARAŞTIRMANIN HEDEFİ, METODU VE ZORLUKLARI.....	4
2.1. Araştırmanın Hedefi	4
2.2. Araştırmanın Metodu, Yöntemi ve Zorlukları.....	4
3. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE BÖLÜMLERİ.....	6
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	12
4.1. Konu İle İlgili Yapılan Araştırmalar.....	12
4.1.1. Cizre Şehri Üzerine Yapılan Çalışmalar	12
4.1.2. Cizre Uleması Üzerine Yapılan Çalışmalar	17
4.1.3. Cizre Üzerine Düzenlenen Akademik Sempozyumlar	21
4.2. Konunun Temel Kaynakları	22
4.2.1. Genel Tarih Kitapları	22
4.2.2. Tabakât ve Terâcim Kitapları (Biyografiler)	22
4.2.3. Vefeyât Kitapları.....	23
4.2.4. Şehir/Bölge Tarihleri ve Futuhat Kitapları	23
4.2.5. Coğrafya Kitapları.....	23
5. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

CİZRE ŞEHRİNİN TARİHİ

1.1. İSİMLENDİRME VE COĞRAFİ KONUM.....	32
1.1.1. EL-CEZİRE VE CİZRE İSİMLENDİRMESİ.....	32
1.1.2. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU.....	38
1.2. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDEN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNE KADAR CİZRE	45
1.2.1. Milattan Önce El-Cezire Bölgesi (Mezopotamya)’nın Tarihi	45
1.2.2. Kuruluşundan İslam'ın Gelişine Kadar Antik Bir Şehir Olarak Cizre.....	47

1.3. EL-CEZİRE EYALETİNİN VE CİZRE ŞEHRİNİN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHEDİLMESİ	50
1.3.1. El-Cezire Eyaletinin Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi	50
1.3.1. Cizre Şehrini Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi.....	57
1.4. MÜSLÜMANLARIN FETHİNDEN OSMANLILARA KADAR CİZRE.....	58
1.4.1. Raşid Halifeler ve Emeviler Dönemi.....	58
1.4.2. Abbasiler Dönemi (749-1258/132-656)	60
1.4.3. Hamdaniler Dönemi (906-979/293-368)	64
1.4.4. Şii Büveyhiler Dönemi (964/353)	67
1.4.5. Mervaniler Dönemi (983-1096/373-380)	68
1.4.6. Selçuklular Dönemi (1080-1123/ 478-521).....	78
1.4.7. Artukoğulları Dönemi (1112-1127).....	87
1.4.8. Zengiler Dönemi (1127-1250/521-648)	88
1.4.9. Eyyubiler ve Lu'lu'lar Dönemi (1251-1261/ 649-660).....	101
1.4.10. Moğol ve İlhanlı İstilas Dönemi (1261-1437/660-841)	111
1.4.11. Karakoyunlular Dönemi (1420-1465)	123
1.4.12. Akkoyunlular Döneminde Cizre (m.1470-1508/h.874-914)	126
1.4.13. Safeviler Dönemi (1508-1535/914-941).....	128
1.4.14. Buhti/Azizan Beyliği (Osmanlı Dönemine Kadar) (1200-1515).....	131
1.5. OSMANLILAR DÖNEMİNDE CİZRE (1514-1924 920.).....	151
1.5.1. Osmanlı Devleti'nin Kısa Tarihi	151
1.5.2. El-Cezire Bölgesi'nin (Kuzey Mezopotamya) Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi	153
1.5.3. Cizre Şehrini Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi.....	165
1.5.4. Buhti/Azizan Beyliği (Osmanlı Dönemi) (1516-1850)	167
1.5.5. Tanzimat Döneminde Cizre	181
1.5.6. Cizre'nin Osmanlı Devleti İçindeki Siyasi Konumu.....	186
1.5.7. Cizre'nin Osmanlı İdaresinde Ekonomik ve Askeri Durumu	191
1.5.8. Bedirhan Bey (1805-1870)	196
1.5.8.1. Cizre'nin Bazı Bölgelerinin Musul Eyaletine Bağlanmak İstenmesi ...	199
1.5.8.2. Bedirhan Bey'in Nasturiler İle Çatışması.....	201
1.5.8.3. Cizre'yi Yönetme İsteği Gerçekleşmeyen Bey: Şer İzzeddin	212
1.5.8.4. Hamidiye Alayları ve Mustafa Paşa (1891)	215
1.6. CUMHURİYET DÖNEMİNDE CİZRE (1924-2021)	221

İKİNCİ BÖLÜM

CİZRE'DE EĞİTİM KURUMLARI

2.1. CİZRE'DE EĞİTİM VE İLMİ FAALİYETLERİN TARİHİ	224
2.1.1. Mervaniler Dönemi.....	228
2.1.2. Selçuklular ve Atabegler Dönemi.....	228
2.1.3. Eyyubiler Dönemi.....	230
2.1.4. Akkoyunlular Dönemi	230
2.1.5. Osmanlılar ve Beylikler Dönemi	230
2.1.6. Cumhuriyet Dönemi (1924-2021)	233
2.2. CİZRE'DEKİ EĞİTİM KURUMLARI.....	235
2.2.1. Medrese.....	235

2.2.1.1. Kırmızı Medrese/Medresa Sor (1508/913)	235
2.2.1.2. Mir Abdal Külliyesi (XV. Yüzyıl Ortaları).....	238
2.2.1.3. Süleymaniye Külliyesi (1573. 1583 Yılları Arası)	240
2.2.1.4. Mecdiye Medresesi (Medresetü'l-Mecdiyye)	241
2.2.1.5. Şazeh Medresesi (Mecdiye Medresesi).....	242
2.2.1.6. Berziye Medresesi (İbnü'l-Berzi Medresesi)	243
2.2.1.7. Seyfiye Medresesi	243
2.2.1.8. Kadi Cemalüddin Abdurrahman Medresesi.....	243
2.2.1.9. Şemsüddin Surtekin (Veya Sırtekin-Savtekin) Medresesi.....	244
2.2.1.10. Cizre Ulu Cami Medresesi	244
2.2.1.11. Meydan Medresesi (Medresetü'r-Resul'ayn)	244
2.2.1.12. Zahiruddin Kaymaz Medresesi	245
2.2.1.13. Radviyye Medresesi	245
2.2.1.14. Serdahl/Seydaî Medresesi	245
2.2.2. Mektepler	246
2.2.2.1. Osmanlı'nın Son Dönemi.....	247
2.2.2.1.1. Cizre Rüştîye Mektebi	247
2.2.2.1.2. Cizre Kız İbtidai Mektebi	248
2.2.2.2. Cumhuriyet Dönemi.....	248
2.2.3. Cami ve Mescitler	249
2.2.3.1. Cizre Ulu Cami (XI. Yüzyıl/VI. Yüzyıl)	250
2.2.3.2. Hz. Nuh Cami (273).....	258
2.2.3.3. Mushaf Cami (Tarihi Kur'an-ı Kerim Camii)	260
2.2.4. Kütüphane.....	261
2.2.5. Cizre'deki Tarikat ve Tekkeler	262
2.2.5.1. Tarikatlar	263
2.2.5.1.1. Cizre'de Kadiriyye Tarikatı	263
2.2.5.1.1.1. Molla Abdurrahman Nuri Huseri (Bilge)	264
2.2.5.1.1.2. Mahmut Bilge	264
2.2.5.1.1.3. Şeyh Muhammed Hafız (Tozan).....	264
2.2.5.1.2. Cizre'de Nakşibendiyye Tarikatı	265
2.2.5.1.2.1. Şeyh Halid-i Cezeri Kolu (Halidiliğin Basret Kolu)	265
2.2.5.1.2.2. Nakşi-Halidi-Osmani Kolu	269
2.2.5.1.3. Cizre'de Rifaiyye Tarikatı.....	272
2.2.5.2. Tekkeler.....	273
2.2.5.2.1. Genel Olarak Cizre'deki Tekkeler.....	273
2.2.5.2.2. Tekkelerin Yapısı ve İrşad Faaliyetlerinin Bir Örneği Olarak Şeyh Seyda El-Cezeri Tekkeleri.....	275
2.2.5.2.2.1. Cizre Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi (Şeyh Seyda Külliyesi)	275
2.2.5.2.2.2. Serdahl Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi.....	278
2.3. EL-CEZİRE BÖLGESİ MEDRESELERİNDEKİ EĞİTİM METODU.....	283
2.4.1. Medreseye Yerleşme	284
2.4.2. Medreselerin Öğretici Kadrosu (Seydalar-Hocalar).....	284
2.4.3. İdareci Kadro (Mir).....	284
2.4.4. Medreselerdeki Eğitim Programları ve Okutulan İlimler	285
2.4.5. Medrese Müfredatı, Talebe Unvanları ve Eğitim Kademeleri (Aşamaları).....	286
2.4.5.1. Mübtedi'lik Unvanı ve Aşaması	287

2.4.5.2.Suhtelik Unvanı ve Aşaması	288
2.4.5.3.Müste'id-Taliblik Unvanı ve Aşaması	288
2.4.5.4. "Müntehi veya Mücazlık" Unvanı ve Aşaması.....	289
2.4.6. Medreselerdeki Eğitim Yöntem ve Teknikleri	290
2.6.6.1.Mütalaa (Etüt)	290
2.4.6.2. Birebir Eğitim (Öğrenci Merkezli Eğitim).....	291
2.4.6.3. Dersin Münazara ve Muzakeresi.....	292
2.4.6.4. Hat ve İstinsah.....	292
2.4.6.5. Ezber ve Metodları.....	292
2.4.7. Medrese İcazetnameleri (İlmi İzin Diplomalari)	293
2.4.8. Medresenin Mali Kaynakları	295
2.4.8.1. Medrese Binaları	295
2.4.8.2. Ratib/Tayin.....	296
2.4.9. Medrese Tatil Günleri.....	297

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİZRE'DE İLMİ HAYAT

3.1. CİZRE'DE İLMİ VE SOSYAL HAYAT.....	298
3.1.1.Cizre Medreselerinin Halkın Manevi Hayatı Üzerindeki Etkisi.....	298
3.1.2.Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Dini Kanaat Önderleri: Şeyhler, Mollalar ve Seyyidler	301
3.1.3.Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Geleneksel Seçkin Sınıf: Mirler-Beyler, Şehirli Ayanlar ve Aşiret Reisleri	305
3.2. CİZRELİ ÂLİMLER.....	306
3.2.1.Dini İlimler Alanına Cizre Âlimlerinin Katkısı.....	306
3.2.1.1."El-Cezeri" Künyesi Veya Cizre'ye Nispet Edilmek.....	310
3.2.1.2. Dini İlimler Alanında Yetişen Cizreli Âlimler.....	311
3.2.1.2.1. Kıraat Âlimleri (Kurra')	313
3.2.1.2.2. Tefsir Âlimleri	314
3.2.1.2.3. Hadis Âlimleri	314
3.2.1.2.4. Fıkıh Âlimleri ve Kadılar	315
3.2.1.2.5. Dilbilimci, Edebiyatçı ve Şairler	317
3.2.1.2.6. Mutasavvıflar	319
3.2.1.2.7. Tarihçiler	321
3.2.1.2.8. Fen ve Müspet İlimler Alanında Yetişen Cizreli Bilim Adamları.....	321
3.2.1.2.8.1. İslam Dünyasında Fen ve Müspet İlimler.....	321
3.2.1.2.8.2. Fen ve Müsbet Bilimler Alanında Cizreli Bilim ve Düşünce Adamlarının Katkıları	326
3.2.1.2.9. Devlet Adamları ve Sosyal Bilimler Alanında Yetişen Aydınlar.....	328
3.2.1.2.9.1.Osmanlı'nın Cizreli Emir ve Mutasarrıfları	329
3.2.1.2.9.2.Osman Paşa el-Bedirhani.....	329
3.2.1.2.9.3.Vezirlik Yapan Cizreli İlim Adamları	329
3.2.1.2.9.4.Cizreli Bir Osmanlı Elçisi Yusuf el-Cezerî	330
3.2.1.2.9.5.Haçlılara Karşı Savaşan Cizreli Bir Savaş Komutanı Ahmed el- Biserî (Kesikbaş) (1095-1170).....	331

3.2.1.2.9.6.Osmanlı Adliyesinde Cizreli Bir Müfettiş Emin Ali Bedirhan (1851-1926).....	331
3.2.1.2.9.7.Osmanlı Dışişlerinde Cizreli Bir Kâtip Abdurrezak Bedirhan (1864-1918).....	331
3.2.1.2.9.8.Osmanlı Sarayında Cizreli Bir İdareci Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed Şemseddin (789-).....	332
3.2.1.2.9.9.Cizreli Bir Hattat Muhammed Selim (1897-1947)	332
3.2.1.2.9.10.Meşrutiyet Döneminde Cizreli Bir Gazeteci Mehmet Salih Bedirhan (1873)	333
3.2.1.2.9.11.Meşrutiyet Döneminde Cizreli Bedirhanzadeler'den Olan Osmanlı Aristokratları	334
3.2.1.2.10. İlmi Tahassusu Belli Olmayan Cizreli Âlimler	336
3.2.1.2.11. Aslen Cizreli Olmayıp Kitaplarında Cizre'yi Konu Edilen Âlimler.....	337
3.2.1.3. Cizreli Âlimlerin Önde Gelenleri.....	337
3.2.1.3.1. Bediüzzaman Ebu'l-İzz b. İsmail İbnu'r-Rezzaz El-Cezerî (ö. 1206)	337
3.2.1.3.1.1. Hayatı ve Bilimsel Kişiliği	337
3.2.1.3.1.2. Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin Eseri: Kitabü'l-Hiyel	339
3.2.1.3.1.3. Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin İcatları	342
3.2.1.3.1.4. Ebü'l-İzz'in Şifreleri.....	344
3.2.1.3.1.5. Siberetik ve Mekanik Mühendisi Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin Dünya Bilimine Katkısı	345
3.2.1.3.2. Mecdüddin İbnü'l Esir El-Cezeri (ö. 1210/606)	347
3.2.1.3.2.1. Resmi Görevleri.....	348
3.2.1.3.2.2. Eserleri	349
3.2.1.3.3. İzzeddin İbnü'l-Esir El-Cezerî (ö. 1233/630).....	351
3.2.1.3.3.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği ve Tarihçiliği.....	351
3.2.1.3.3.2. Eserleri	354
3.2.1.3.4. Ziyaeddin İbnü'l-Esir el-Cezerî Şerafeddin Muhammed Bin Nasrallah (Ebu'l-Fettah) b. Ebi'l-Kerem Muhammed (ö. 1240/637)	355
3.2.1.3.4.1. Hayatı ve Edebi Kişiliği.....	355
3.2.1.3.4.2. Eserleri	357
3.2.1.3.5. Şemseddin Muhammed Bin Yusuf (Ebu Abdullah) el-Cezerî Sümme el-Mısırî (ö. 1311/711)	358
3.2.1.3.5.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	358
3.2.1.3.5.2. Eserleri	359
3.2.1.3.6. Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed Bin Muhammed Bin Ali Bin Yusuf Bin el-Cezeri (ö. 1429/833)	359
3.2.1.3.6.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti.....	359
3.2.1.3.6.2. Seyahatleri	360
3.2.1.3.6.3. Cezeri'nin Osmanlı Ülkesine Geçmesi ve Yıldırım Bayezid Tarafından Karşıllanması.....	361
3.2.1.3.6.4. Timur'un Cezeri'yi Keş Şehrine Götürmesi.....	362
3.2.1.3.6.5. Eserleri	365
3.2.1.3.7. Şeyh Ahmed El-Cezerî (1570-1640)	367
3.2.1.3.7.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	367

3.2.1.3.7.2. Divanı ve Tasavvufi Görüşleri.....	369
3.2.1.3.8. Seyyid Muhammed Kadri Haşimi (1902-1961)	373
3.2.1.3.8.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti.....	373
3.2.1.3.8.2. Divanı: Divan-ı İrfan	374
3.2.1.3.9. Muhammed Said Seyda El-Cezerî (Şeyh Seyda) (1889-1968)	374
3.2.1.3.9.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	374
3.2.1.3.9.2. Eserleri	376
3.2.1.3.10. Seyyid Ali Fındıki (Erzen) (1892-1967)	377
3.2.1.3.10.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti.....	377
3.2.1.3.10.2. Eserleri	379
3.2.1.3.11. Mahmut Bilge (1904-1974)	381
3.2.1.3.11.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	381
3.2.1.3.11.2. Ay Risalesi ve Astronomi Bilimi Alanındaki Öngörülleri ..	382
3.2.1.3.11.3. Eserleri	384
3.2.1.3.12. Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî (1949-1985)	386
3.2.1.3.12.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti.....	386
3.2.1.3.12.2. Eserleri	388
3.2.1.3.13. Said Ramazan El-Bûtî (1929-2013)	390
3.2.1.3.13.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği	390
3.2.1.3.13.2. Eserleri	393
SONUÇ.....	397
KAYNAKÇA	400
EKLER.....	418
CİZRE ŞEHİR ARŞİVİ	418
1. OSMANLI DEVLET BELGELERİNDE CİZRE ŞEHİR ARŞİVİ.....	418
1. EMİR ŞEREF (III) BİN HAN ABDAL DÖNEMİNE AİT BELGELER	418
2. CİZRE HAKİMİ SEYYİD HIZIR DÖNEMİNE AİT OSMANLI BELGESİ	419
3. BEDİRHAN BEY DÖNEMİNE AİT OSMANLI BELGELERİ.....	419
4. KÜRDİSTAN EYALETİNİN KURULMASINDAN SONRA (M. 1847) CİZRE’NİN YÖNETİM VE ASAYİŞİ İLE İLGİLİ OSMANLI BELGELERİ	420
5. CİZRE’NİN EĞİTİM KURUMLARI OLAN CAMİ, MEDRESE, NİKABA, ZAVİYE VE RÜŞDİYELERİLE İLGİLİ OSMANLI BELGELERİ.....	421
BELGELERİN ASILLARI.....	423
2. CİZRE’DE BASILAN BUHTİ, MERVANİ VE OSMANLI SİKKELERİ- PARALARI.....	448
1. Mervaniler Döneminde Basılan Sikkeler.....	448
2. Osmanlı Sultanları Tarafından Basılan Sikkeler	448
3. Buhti Beyleri Tarafından Basılan Sikkeler	448
3. MATBU ESERLERDEKİ BELGELER	450
4. CİZRE FOTOĞRAF ALBÜMÜ	450
ÖZGEÇMİŞ.....	477

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
a.g.tz.	: Adı Geçen Tez
a.m.	: Aynı makale
Ank.	: Ankara
ansk.	: Ansiklopedi
a.y.	: Aynı yer
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
karş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî
s.	: Sayfa
Semp.	: Sempozyum
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Basım tarihi yok
Ünv.	: Üniversite
v.dğr.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu; günümüzde Şırnak'ın bir ilçesi olan, ancak İslam tarihinde İslam coğrafyasının başta gelen ilim ve medeniyet merkezlerinden biri olan Cizre şehrindeki ilim, bilim ve düşünce geleneğidir. Bu minvalde, bu ilmi geleneği ortaya çıkartan şehrin siyasi tarihinin ana hatları, eğitim kurumları ve eğitim metodu, ulema ve düşünürlerinin tesbiti, bunlardan önemli olanlarının hayatları, eserleri ve bunların geliştirdikleri düşüncelerin İslam kültür ve medeniyetine katkıları araştırılacaktır.

1.2. İslam Tarihinde İlim, Bilim ve Düşüncenin Önemi

“Yaratan” Rabbi'nin ismiyle oku...” (el-Alak, 1) ayetinde de ifade edildiği üzere okuma veya düşünme Allah'ın bir emri olarak zikredilmiştir. Kur'an'ın ilim ve bilime verdiği önem herkesçe bilinmektedir. Peygamberimize inen ilk ayet, okumayı, bilgiyi, bilmeyi ve kâinata var olan her şeyin tefekkür edilmesi gerektiğini emretmektedir.

Kur'an insanlara en güzel hediye olarak verilen, ilim ve bilim ediniminin en değerli aracı olan akıl, kalp ve onlara bağlı olan diğer iç ve dış duyu organlarının çalıştırılmasını emretmektedir. Yine Rabbimiz “Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki orada olanların akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun, ama yalnız gözleri kör olmaz, fakat göğüslerinde olan kalpleri de körleşir.” (el-Hac,46).

Diğer taraftan Kuranı Kerim, ilmin insanlar arasındaki üstünlük vasıflarından biri, hatta en önemlisi olduğunu belirtmekte ve insanların bilgice üstün olmalarının gerektiğini vurgulamaktadır: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir (eşit) olur mu?” (Zümer, 12).

Sünnet penceresinden baktığımızda ilim ve bilime verilen önem ve teşvik aynıdır. Bu konuda yüzlerce hadis vardır. Resulullah (s.a.v.); “İlim ve hikmet müminin yitiğidir. Her nerede bulursa alır.” (et-Tac, el-Halebi, Neşri, Mısır, Cebir, s. 58-59) “Dünya'yı isteyen ilme sarılsın, ahireti isteyen ilme sarılsın, hem dünyayı hem ahireti isteyen yine ilme sarılsın.” (et-Tac, Cebir, s. 22) Yine bir başka hadisi şeriflerinde Allah'ın Resulu (s.a.v.); “İlim aramak her Müslümana farzdır.” (Feyzu-l Kadîr, Mısır, 1938, Cebir, s. 542-543).

İslam ve ilim ve bilime son derece önem vermekte, İslam’a göre ilim ve bilim sadece insanların maddi ihtiyaçlarını gidermede bir araç olmayıp, aynı zamanda kainatın da sırrını deşifre edecek tek yoldur. İlim sayesinde iman tahkik derecesine erişecek ve kul Allah’a daha yakın olacaktır. Bundan dolayı İslam, Alimlere ve onların ilmi güçlerine de gereken önemi vermiş ve Allah’tan en fazla korkanların Alimler olduğunu vurgulamıştır. “Allah’ın kulları arasında O’ndan (en çok) korkan ancak bilginlerdir.” (Fâtır, 28)

Büyük insanların, İslam alimleri ve düşünürlerinin hayatları muteala edildiğinde insan kendini mutlu atmosferlerde hissediyor, onların mücadele, gayret ve çalışmaları karşısında hayretini gizleyemiyor. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadislerinde; “Alimler enbiyanın varisleridirler.” (Tirmizi, Muhammed b. İsa Ebu İsa, Sunen Tirmizi, İhya Turas el-Arabi, Beyrut, s. 48) diye buyuruyor. Dolayısıyla enbiyaya varis olmanın nedenli zor bir meslek olduğu ortadadır, o zaman enbiyanın izlerini takip etme noktasında, tüm zorluk ve engellemelere rağmen, hakkı tebliğ etme, gerçekleri dile getirme noktasındaki veraseti yerine getirme misyonunu yüklemeleri gerekiyor ve bu misyonun yerine getirilmesi istenir çünkü bu misyon gerçek manada yüklenmezse “Enbiya mesajlarının” kesintiye ve bozulmayla yüz yüzegelecekleri muhakkaktır. Prensipten olarak İslam uleması hakkında araştırma yapmak, eserlerini tetkik ve tahkik etmek, düşünceleri analiz etmek, günümüze taşıyıp güncelleştirmek, hiç şüphesiz islam ümmetine ümit olacaktır. Müslüman kişiliklerini inşa etmede bu alimlerin düşüncelerinden istifade edeceklerdir. Düşünce sahasında veya evrensel fikir sahasına katkı, islamın değerlerini, ilim, düşünce ve medeniyetini dünyaya tanıtabilirler.

1.3. İslam Tarihinde Cizre Şehrinin Önemi

Kadim şehir olan Cizre’nin önemine, tufandan önce Hz. Nuh (a.s)’ın yaptığı dua ile başlamak yerinde olur. Hz. Nuh şöyle dua etmişti: Ve (yine) de ki: “Rabbim; beni mübarek bir menzile indir; çünkü sen indirenlerin en hayırlısısın!” (Muminun, 28-29) Gemi “Mübarek bir menzil (yer)” olarak zikredilen ve kadim zamanlardan beri insanlık tarafından bilinen Cizre’ye ve Cizre’yi çevreleyen ve yine ismi Kuran-ı Kerimde geçen “Cudi Dağı’nın zirvesinde durdu. Tufan bitti sular çekildi ve müminler selametle o mübarek menzilden (Cizre’den) ikinci defa yeryüzüne dağıldılar. Kuran bu mutlu sonu böyle zikrediyor: “Su çekildi, iş bitiriliverdi, (gemi de) Cudi (dağı) üstünde durdu ve

zalimler topluluğuna da uzak dursunlar” denildi. (Hud, 44). Dolayısıyla bu menzil ve mekânın (Cizre’nin) Allah tarafından bir değeri olduğu ve buranın güvenli bir yer olarak seçildiğine işarettir.

Arapçada “Beyne’r-rafideyn” (İki nehir arası), Latince “Mezopotamya” denilen ve tufandan sonra, insanlığın kurduğu ve geliştirildiği medeniyetin merkezinde, ipek yolu ve Dicle nehrinin kenarlarında kurulan birçok imparatorluk ve devletin paylaştığı Cizre’ye; m.ö. 1114’den m.s. 1902’ye kadar tam 88 tane melik, imparator, hükümdar ve bey hükmetti.

İslam fetihlerinin başlangıcında, Cizre halkı sahabelerin ahlakını kendilerine yakın hissedip kısa bir dönemde İslam ile şereflendiler, bu durum Hz. Ömer (r.a.) tarafından takdir edildi ve sahabe İyad b. Ğanem’i Cizre’ye ilk vali olarak tayin edildi. Daha sonra m.s 812 de Hasan b. Ömer et-Tağlibi Cizre’yi yönetmeye ve şehrin ismini: Ceziret ibn Ömer olarak değiştirdi. İslam tarihinde, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv-belağat, tasavvuf, felsefe, tarih, astronomi ve hendese ilim ve bilimlerinde Cizre’de toplam 156 alim yetişmiştir. Bu alimler tarafından 479 ilmi eser kaleme alınmıştır.

Aslen Cizreli olup Hz. Peygamberi (s.a.v.) görme şerefine nail olan sahabe ve tabiinler de vardır. İlk Cizreli sahabe Zozan isminde bir hanımdır. İlk Cizreli erkek sahabe de Caban (veya Gavan) isminde bir sahabedir. Hafez ibn Hacer el-Eskelani’nin *El İsabe Fi Esma-i’s-Sehabe* adlı eserinde, Hz. Caban’ın nikah ve mehir ile ilgili Rasulullah’tan rivayet ettiği bir hadisi naklediyor. Caban ayrıca Hz. Peygamber tarafından atanan ilk İslam valisidir.

Meymun bin Caban da Caban’ın oğlu olup tabiinden ve hadis ravilerindendir. Bununla beraber, Osmanlı Döneminde Bey, Vezir, Mutasavvıf, Müfettiş, Kâtip, Komutan ve Elçi olmak üzere 54 idareci Cizre’den yetişmişlerdir, ve imparatorluğun bünyesinde Osmanlı Devleti’ne hizmet etmişlerdir. İlim ve irfan merkezi olan Cizre’nin uzun zamanlar boyunca dengi yoktur. Cizre, sayısız evliya yatağı, tarikat mensuplarının ve ilahi aşk ile tutuşmuş şairlerin dergâhı olmuştur. İslam döneminde idari açıdan güvenli bir şehir, sanat ve estetikte Medrese ve Burçlarıyla ünlü olan Cizre aynı coğrafyadaki Musul ve Halep’ten geri değildir. İslam tarihi boyunca Cizre’den yetişen ilim ve bilim insanları önce İslam medeniyetine, sonra da tüm insanlığın gelişimine katkı sunmuştur.

Cizre’de yetişen bu birbirinden değerli ilim ve bilim dallarından iki örnek vermek istiyorum. İslami ilimlerde”İbnü’l Esir” kardeşler olarak bilinen ve her birisi kendi branşında sadece Anadolu’da değil İslam ve Batı aleminde de tanınan eserler ortaya koymuşlardır. Her birisi ayrı bir ilim dalında İslam aleminde otorite oldular.

En büyükleri Mecduddin İbnü’l Esir hadis ve fıkıh ilimlerinde. Ortancaları İzzeddin İbnü’l-Esir tarih dalında ve en küçük kardeşleri olan Ziyauddin İbnü’l Esir’de edebiyat ve belagat sahalarında ilim adamlarının övgüsüne mazhar olacak eserler verdiler.

İslam biliminde de dünyaca tanınan mucid ve bilim insanı İsmail Ebü’l-İzz, dünyada bilgisayarların temellerini atan bilim adamıdır. Ebü’l-İzz aynı zamanda robotlar, su makineleri, saatler, termos ve otomatik çocuk oyuncakları şifreli kilit ve kasalar gibi tam 60 makinenin mucidi olup dünyada sibernetik biliminin ilk bilim adamıdır.

2. ARAŞTIRMANIN HEDEFİ, METODU VE ZORLUKLARI

2.1. Araştırmanın Hedefi

Araştırmanın en önemli hedefi, İslam ilim ve düşünce tarihi sahasına yeni bir katkı sunmak ve bu alanda yeni bir çalışma ortaya koymak adına genel hatlarıyla Cizre şehrinin tarihini, İslam tarihindeki önemini, eğitim kurumlarını, ilmi şahsiyetleri ve bu şahsiyetlerin önde gelenlerinin çalışmalarını ortaya koymak, üzerine çalışılmamış eserlerini ortaya çıkarmak, bunları tanımak ve tanıtmaktır. Tabii bir şekilde bu alimlerin kitaplarında işledikleri değişik ilmi ve bilimsel konulardan haberdar olmak, düşüncelerine vakıf olmak, bu düşüncelerden bir kısmını analiz etmek; İslam düşüncesinin gelişimi ile İslami ilim, bilim, düşünce, siyaset ve medeniyet alanında Cizre alimlerinin sunduğu katkıları ana hatları ile ortaya çıkartmak da araştırmamızın hedefleri arasındadır.

2.2. Araştırmanın Metodu, Yöntemi ve Zorlukları

Tarih araştırmaları yazımında dört tür tarih metodolojisi vardır:¹ Birincisi, rivayete dayalı tarihtir ki eldeki olayları sistemleştirip kritiğini yapmadan, olduğu gibi aktarmakla yetinen tarih yazım metodudur. Herodot ve Taberi'nin tarihleri gibi. İkincisi, öğretici tarihtir ki tarihçileri tanıtır ve onların hayatlarından faydalı sonuçlar çıkarmayı

¹ A. Zeki Velidi Togan, Tarihte Usul, İstanbul, 1985, s. 3-5; Adem Apak, Amr bin el-As, Ankara Okulu, s17-18.

gaye edinir. Hal tercümelere ve menkıbeler gibi. Üçüncüsü, araştırmacı, bilimsel, neden-nasılca tarihtir. Olayları sebep-sonuç ilişkisi ve tarih eleştirisi yönüyle incelemeyi hedef edinir. Modern tarih çalışmaları, bu yöntemle göre yapılmaktadır. Dördüncüsü, sosyal tarih yazım metodu. Bu kısımda olayların arkasına gizlenmiş tarihi kanunları tespit etmeye çalışır. Marksist ve Materyalist tarihçiler bu metodu uyguladılar.

Tezimizde takip ettiğimiz metod, eldeki olayları sistemleştirip kritize etmeden, olduğu gibi aktarma çerçevesinde şehrin tarihi ve eğitim kurumlarını, yine şehrin âlim ve aydınlarını tanıtarak, bu şahısların hayatlarından faydalı neticeler çıkarma noktasında bu araştırma “rivayetçi tarih” ve “öğretici tarih” metotlarına dâhil edilebilecek bir çalışmadır. Tez aynı zamanda tarihi şahsiyetleri inceleyen biyografi türüne giren bir çalışmadır.

Şehir tarihçiliği veya düşünce tarihi çerçevesinde bir araştırmanın ne denli zorlukları olduğu her araştırmacı tarafından bilinen bir durumdur. Bununla birçok araştırmacı değişik metotlarla Cizre ve alimleri üzerine kitap, araştırma ve makaleler yazmışlardır. Bunlardan bir kısmı sistematik bir üslup ile sadece Cizre’nin tarihini, arkeoloji, mimari, sanat tarihi, ünlülerini, kültür ve sosyal yaşamını, rivayet (nakil) metodu ile yazmışlardır. Diğer bir kısmı ise Cizre’nin tarihini, ilim adamlarını ve sanatı üzerine hem rivayet (nakil), hem dirayet (analiz) metodunu izleyerek ilmi ve akademik araştırmalar yapmışlardır.

Bizler de bu çalışmalarda hem tarihi nakiller hem de analiz (dirayet) metotlarından istifade ederek Cizre’nin alimlerini, onların eserlerini ve bu eserlerde işledikleri düşünceleri ele alacak ve bu düşünceleri analiz edeceğiz. Bu çerçevede bu araştırmada aşağıdaki metot veya yöntemler takip edilecektir.

- Okuma metodu:

Cizre şehri ve Cizre uleması üzerine yazılmış en önemli eserler, kaynaklar, seminer kitapları, divanlar ile ansiklopedi ve dergilerdeki makaleler incelenecek ve bunlardan yararlanılacaktır.

- Yorum analiz metodu:

Cizre alimlerinden birkaç şahsiyetin “İslam Düşüncesi” açısından değeri olan görüşleri değerlendirilip analiz edilecek ve bu düşünürlerin kendi dönemlerindeki düşünsel duruşları anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Genel anlamda araştırmada aşağıdaki merhaleler takip edilecektir:

1. Öncelikle Cizre tarihinin genel bir özeti verilecektir.
2. Cizre’deki eğitim kurumları, ilmi, sosyal ve kültürel hayat ele alınacaktır.
3. Genel olarak “İslam Düşüncesinin Hikayesi” ve “Cizre’de İslam Düşüncesinin Gelişimi”ne değinilecektir.
4. Cizre ulemasının ilim, bilim, düşünce, siyaset ve medeniyet alanlarına sundukları katkı üzerinde durulacaktır.
5. Önde gelen Cizre alimlerinin hayatlarından kısa bir kesit verilecek, yazdıkları eserler tespit edilecek, bu eserler ilim dallarına göre sınıflandırılacak ve böylece bu alimlerin en çok hangi ilim dalında öne çıkırtığı tespit edilecektir.
6. Cizre ulemasının düşünce ve görüşlerine örnek olacak şekilde, onların içinden seçeceğimiz birkaç alimin düşünceleri ve geliştirdikleri fikirler analiz edilmeye çalışılacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ VE BÖLÜMLERİ

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün başlığı ‘Genel hatlarıyla Cizre’dir. Bu bölümde Cizre’nin coğrafi konumu, kuruluşundan İslam’ın gelişine kadar antik bir şehir olarak Cizre şehrinin tarihi işlenmiştir. Bu bölümde ister milattan önceki Cizre tarihi olsun, ister İslam öncesi dönem olsun veya İslami fetihlerden sonraki dönem olsun, hem el-Cezire Bölgesi’nin ve hem Cizre şehri tarihi olsun elimden geldiği kadar kısa ve özet olarak anlattım. Fazla detaya girmek istemedim çünkü eski ve yeni yazılmış onlarca kitap, makale ve sempozyum çalışmaları vardı. El-Cezire bölgesi ve bu bölgede yer alan Cizre şehrini yöneten her bir imparatorluk, saltanat ve emirlikler ile ilgili detaylar onlarca tez konusu olabilecek kadar geniş konulardır. Zira bunlardan her birisinin siyasi, idari, ekonomik, sanatsal, ilmi, sosyolojik yönleri vardır.

Yine bu bölümde Cizre şehri ile ilgili yazılan her şey değil, daha önemli ve okuru yormadan, yaşanan olayları fazla detaylandırmadan, tarihte yaşayan ve çoğu zaman

karmaşık bir durum ortaya çıkaran şahıs ve kişilerden de en önemlilerini zikretmeye çalıştım. Çünkü yaşanan bazı hadiseler öyle girift bir şekilde anlatılıyor ki bu husus zihinsel bir yorgunluğa neden olabiliyor.

Bir bütün olarak ana hatları ile Cizre'yi ve Cizre tarihini geçmişten günümüze Cizre'nin yaşadığı tüm dönemleri tarihin geçirdiği evrelere göre periyodik veya kronolojik olarak yazmaya çalıştım. Hiçbir dönemi atlamadan ve tekrara da yer vermeden konuları işlemeye çalıştım ki konuların hepsi birbirini tamamlasın ve aralarında bir ahenk olsun.

Ayrıca tüm bu tarihi dönemleri mütalaa ederken birçok tarihi için aynı konuyu birbirine benzer, aynı alıntılarla; fakat değişik üsluplarla anlattıklarını gördüm. Bundan dolayı dipnotlarda aynı konuyu anlatan kaynakların tümünü değil, bir kısmını yazmakla yetindim. Bu kaynaklardan da daha fazla Cizre tarihini işleyenleri ön planda tuttum.

İslam tarihi boyunca el-Cezire bölgesinde Müslüman Devletler, hanedanlar, sultan ve emirler arasında yaşanan savaş, çekişme veya rekabetleri detaylıca anlatmamaya çalıştım. Daha çok Cizre şehrinde gelişen veya Cizre'yi ilgilendiren hadiselerle yoğunlaştım. Yine her dönemi değişik başlıklar altında değil, tek başlık altında işledim ki okuyucuda bir kafa karışıklığına veya zihni bir yorgunluğa neden olmasın. Tüm bu konuları işlerken tekrara yer vermemeye çalıştım, tüm bölüm veya konuları (bir) tarihin seyrine göre ve birbirlerini tamamlar mahiyette yazmaya gayret gösterdim.

Tüm Müslüman saltanatları dönemlerinde Ceziret İbn Ömer (Cizre şehri) bazen Musul vilayeti (veya atabeglerine), bazen de Diyarbakır Emirlerine bağlıydı. Ben de bu durumdan dolayı bu önemli iki şehrin yani Musul ve Diyarbakır arasında cereyan eden olayların üzerinde daha çok yoğunlaştım ve bu bölgenin dışında gelişen hadiseleri özet olarak ele almaya çalıştım veya daha fazla konumuzla ilgisi olan olaylara yoğunlaştım. Bunun dışında bazen aynı hadisenin -değişik konularda- tekrar yazıldığını gördüm, ben ise tekrar bu olayları bir sefer nakletmek ile yetindim. Cizre'yi, Musul'u ve tabii olarak tüm İslam coğrafyasını ilgilendirdiği için hilafetin merkezi Bağdat'taki gelişen tüm olayları aktarmaya çalıştım. Çünkü gelişen tarihi olaylar önce bu merkezde gelişiyor, oradan Musul'u etkiliyor, Cizre'de Musul'a bağlı bir şehir olduğu için bu gelişen olaylardan etkileniyor. Bazı dönemlerde Cizre şehrini etkileyen bu olayların geliştiği bölge genişliyor. Bağdat'tan Harran'a oradan Diyarbakır'a ve oradan da Tebriz'e kadar

bir sahayı kapsıyor. Gelişen bu olayların bir kısmı bir devletin son dönemi ile diğer bir devletin ilk dönemi ile aynı olabiliyor. Bundan dolayı bazen yaşanan bir olayı bir dönemin sonu ile diğer bir dönemin başlangıcı da olmak üzere iki defa yazmak zorunda kaldım. Değişik dönemlerde Cizre'ye hükmeden Müslüman devletlerinin yöneticilerinin isimlerini de bölümlerin son kısmında yazdım.

Bu olaylarda Musul vilayeti başta olmak üzere Nusaybin, el-Habur, ez-Zozan, Sincar ve el-Hadisa gibi Cizre'yi çevreleyen bu şehirlerde meydana gelen olayları ön planda tuttum ve bu dairenin dışında gelişen olayları ne naklettim ne de değerlendirmeye çalıştım. Çünkü geniş bir bölgenin tarihinden ziyade Cizre şehrinin tarihini yazmaya çalıştım.

Tarih boyunca Cizre toplam 30 imparatorluk, devlet, saltanat veya emirlikler tarafından yönetildi. Bunların 15'i milattan önce ve 15'i de İslam tarihi döneminde gerçekleşti. Hz. Nuh Tufanı olmak üzere milattan önce (İslam tarihinden önce) Cizre'yi Kardular, Gutiler, Akatlar, Babilliler, Asurlular, Medler, Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Keltler, Partiler (Eşkaniler) ve Sasaniler yönetti. İslam'ın gelişinden sonraki dönemde de Cizre'yi Raşid Halifeler, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, Artukoğulları, Zengiler (Atabeyler), Moğollar, Eyyübler, Azizan Beyleri, Akkoyunlular ve Karakoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve Bedirhan Beyler tarafından yönetti. Cizre'nin milattan önceki tarihini özet olarak ve milattan sonraki dönemi Yani İslam tarihinde Cizre'yi yöneten Müslüman devlet ve emirlikleri biraz daha geniş çerçevede anlatmaya ve yazmaya gayret gösterdim. Tüm bu tarihi süreçler bir bütün olarak 9000 ve 7000 yıllık geniş bir tarihi serüvene tekabül ediyor. Bunun 7000 ve 5000 senesi milattan önceye ve 2000 yılı da milattan sonra olan süreçtir. Yani Tufan'dan günümüze kadar olan süreyi kapsıyor.

Milattan önce ve sonrası olmak üzere toplam 96 hükümdar - sultan veya emir 7000 yıllık uzun süre boyunca Cizre'yi yönetti. Bunların bir kısmı milattan önce veya İslam döneminden önce yönettiler. Diğer bir kısmı ise milattan sonra veya İslami dönemden sonra Cizre şehrini yönettiler.

Cizre tarihi çerçevesinde bir kısmı milattan önce ve bir kısmı da İslami döneme ait arkeoloji ve sanat tarihi alanına giren bir kısım konuları da işlemedim. Bu konuların bir kısmı mimari alana giriyor ve fiziki yapıları inceleniyor, süsleme-işleme sanatları ele

alındığından, normal İslam tarihi kapsamı dışında kaldıkları için o konuları ele almadım. Aynı zaman Cizre şehri üzerindeki tezim sadece İslami dönemi kapsıyor, diğer dönemleri kapsamıyor. Çünkü ele alamadığım aşağıdaki konuların her biri normalde birer kez konusudur. Takdir edersiniz ki günümüzdeki üniversitelerde İslam tarihi bölümleri iki tarih alanı ile ilgilenmektedir. Bu alanlar normal İslam tarihi ve İslam sanatları tarihidir. Üzerinde çalıştığım Cizre şehri ise sanat tarihi alanına değil İslam tarihi alanına giren bir konudur. Bununla birlikte Cizre'yi şehir olarak alakadar ettiği halde tezimde işlemediğim kimi konular da bulunmaktadır. Yunan, Fars, Çin, Mayalar ve Hinduizm mitolojilerinde HZ. Nuh'un gemisi, Tufan ve Cudi Dağı. Tufan'ın izlerini bulmak için yapılan arkeolojik çalışmalar. Gılgamış Destanı'nda semavi kitaplar ve Kur'an-ı Kerim'de Tufan konusu. Yine Tufan'ın izlerini takip eden Avrupalı seyyahların Cudî Dağı'nda yaptıkları araştırmaları da işlemedim.

Konumuz tarih alanına girdiği için milattan önce Cizre'ye hükmeden Sümerler, Asurlular, Subaru, Hurri, Mitanni, Roma, Pers ve Sasani dönemlerini özet şekilde teze dahil ettik. Cizre'yi oluşturan Kürd, Türkmen, Ceramik ve Arap etnisitelerinin tarihini, ayrıca Cizre'deki dini azınlıklar olan Yahudi ve Hristiyanların (Nasturi, Keldani, Suryani ve Ermeniler) tarihini ele almadık.

Milattan önceki ve İslami dönemdeki Cizre'nin harabe, höyük, heykeller, tasvirler, manastırlar, kiliseler, zindanlar, köprü, kabartma ve kitabeleri, mezar ve türbeler, kaleler, surlar, sur burç ve kapıları, saraylar, köşkler, hanlar malikâneler, kasr ve eski evler-binalar, hamam ve kervansarayları, ayrıca Cizre'nin ekonomisi, ziraatı, madenlerini, çarşıları, ticaretini ve ulaşımını işlemedik.

Tezin ikinci bölümü “Eğitim Kurumları” konusunu ele almaktadır. Bu bölümde Cizre'de eğitim ve ilmi faaliyetlerin tarihi bir bütün olarak işlenmiş; bu çerçevede Mervaniler, Selçuklular, Artuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet dönemlerindeki eğitimin durumu ele alınmıştır. Ayrıca o dönemlerde eğitim kurumları olan Medreseler ele alınmıştır. Osmanlı Medrese sistemi çerçevesinde Cizre Medreselerinde okutulan İslami ilimler, bu ilimlerim programı, ilmi hayat, ilmi elde etme yolculukları, Medreselere yerleşim, Medrese hoca ve öğrencileri, dersin işleniş ve usulleri, verilen dersler, ilmi icazetler, Medreselerin mali kaynakları ve tatilleri gibi konular işlenmiştir.

Ayrıca Cizre’deki Sibyan, İ’dadi, Rüştîye ve Dâr-ul Muallimin Mektepleri, Cizre Cami ve Mescitleri, Kütüphaneleri, Tekke ve Zaviyelerinden söz edilecek. Cizre’de sosyal hayat açısından da Cizre Medreselerinin halkın manevi hayatı üzerine etkisi, Cizre’nin sosyal hayatında etkili olan dini kanaat önderleri; Şeyhler, Mollalar ve Seyyidler. Aynı şekilde etkili olan geleneksel seçkin sınıfı olan Mirler(Beyler), şehirli aydınlar ve aşiret reisleri anlatılmıştır.

Bu bölümde bir tezin kapsamını aşmasını diye Cizre’deki eğitim kurumlarını oluşturan medreseler, mektep ve kütüphaneleri ve ibadet kurumlarını oluşturan cami, tekke ve zaviyeleri İslam sanat tarihi ve mimarisi yönünden değerlendirmedim. Bu yapı ve kurumları sadece eğitim (tarihi) ve ilmi faaliyetlerin tarihi açısından ele aldım. Çünkü alan olarak da İslam sanatları tarihini okumadım, bu alan aynı zamanda normal İslam tarihi kapsamına girmiyor ve müstakil bir disiplin sayılıyor. Bu çerçevede Cizre’de bulunan tarihi türbeler ve o türbelerin mezar taşlarında bulunan kitabeleri ve o kitabelerin üzerinde yazılan yazıları işlemedim.

Tezin üçüncü bölümü “Cizre’de İlmi ve Kültürel Hayat” başlığı altında ele alınmıştır. Dördüncü bölüm, ilim, bilim, düşünce, siyaset ve medeniyet alanlarında Cizre ulemasının katkılarından oluşmaktadır. Bu çerçevede önce dini ilimler alanında Cizre ulemasının katkıları anlatılacaktır. Yaptığım literatür çalışmalarımda dini ve müspet bilimlertilimler alanında Cizre alimleri ve yazdıkları eserler aşağıdaki gibidir.

	Alimler	Eserleri
Kıraat ve Tecvid ilmi alanında	10	98
Tefsir ve Kur’an ilimleri alanında	1	-
Hadis ilmi alanına	13	28
Fıkıh ilmi alanında	33	108
Nahiv ilmi (dil bilim) alanında	57	96
Tasavvuf ilmi alanında	32	56
Felsefe alanında	2	23
Tarih ilmi alanında	3	17

	Alimler	Eserleri
Astronomi bilimi alanında	2	19
Hendese bilimi alanında	1	1
İlmi Tahassusu belli olmayan Cizreli Alimler	1	23
Aslen Cizre’li olmayıp, eserlerinde Cizre’yi konu edinen alimler	2	9

Yine yaptığımız literatür çalışmasında sosyal ve siyasal bilimler alanlarında Cizre alimlerinin ve devlet ricalinin sayı ve eserleri aşağıdaki gibidir.

	Alimler	Eserleri
Cizre’de vezirlik yapan ilim adamları	8	1
Cizre’ye hükmeden Azizan Beyleri/Emirleri (1. Ve 2. Kollar)	30	-
Osmanlı Devletinde hizmet eden Cizre’li Mutasarrıf, müfettiş, katip, komutan ve elçiler.	10	-
Cizre’li Gazeteci ve Sanatçı	6	-

Cizre ulemasının İslami ilimlere, İslam düşüncesine, İslam medeniyetine katkıları anlatılacak, buna örnek olarak dünya mucidi, mekanik ve kimya mühendisi Ebu’l-izz el-Cezeri’nin dünya bilimine sunduğu katkılar örnek verilebilir. İslam kültürünün zenginleşmesinde ve tasavvuf düşüncesiyle yeni perspektifler getiren Cizreli alim ve mutasavvıflara da değinilmiştir.

Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, tasavvuf ve tarih gibi değişik İslami ilimlerden felsefe ve astronomi gibi fen ve müspet bilimler alanında, mutasarrıflık, kâtip, müfettiş, savaş komutanı, elçi ve vezirlik gibi sosyal alanlarda toplam 200’e yakın âlim, bilim insanı ve yönetici Cizre’de yetişmiş ve bu âlimler 500’e yakın eser kaleme almışlardır.

Dolayısı ile bu kadar büyük bir âlim kitlesinin biyografilerini yazmak veya hepsinin eserlerini değerlendirmek hiç şüphesiz bağımsız bir tez konusu olur. Bu nedenle bu âlimlerin bir listelerini doğum ve vefat tarihlerini yazdım, daha sonra da bu âlimlerin en ünlülerin biyografilerini, yazdıkları eserlerin listelerini vermekle yetindim.

Zaten Cizre’den yetişen ve İslam âlemi genelinde bilinen birçok âlimin hem biyografileri üzerinde hem de yazdıkları eserleri tetkik ve takip eden birçok master ve doktora tezleri yazılmıştır. Bu âlimlerden sadece el-İmama el-Cezeri (Kıraat alimi) 97 kadar eser yazmıştır. Profesör Dr. Şehit Sait Ramazan el-Buti’nin kaleme aldığı eserlerin sayısı 52’dir. Sonuç olarak sadece mütevazı bir Müslüman kasabadan bu kadar âlimin çıkması ve hemen hemen her disiplinde bu kadar ürün vermeleri oldukça dikkat çekicidir.

Bu bölümde ayrıca anahatları ile İslam düşüncesinin (felsefesinin) tanımı kaynakları, doğuşu, gelişimi, İslam dünyasına girişi, İslam düşüncesini etkileyen klasik Yunan-Helenistik düşüncesi, eski İran düşüncesi ve Hind düşünceleri üzerinde de fikir beyan edilmiştir. Yine bu bölümde Cizre alimlerinden önemli gördüğümüz birkaç alimin hayatlarının yanısıra ilmi kişilikleri, felsefi ekolleri, vucûd (varlık-ontolojik), marifet (bilgi-epistemoloji, aşk ve cemal felsefesi, kelim ve tasavvuf felsefesi, gibi düşünsel konulardaki görüşleri de analiz edilmeye çalışılmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamızda ulaştığımız ve istifade ettiğimiz kaynakları iki grup halinde ele almak mümkündür: Araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalar (el-meraci') ve klasik dönemde kaleme alınan İslam tarihine ilişkin (el-mesadır) kaynaklar.

4.1. Konu İle İlgili Yapılan Araştırmalar

Konumuz ile ilgili pek çok araştırma kaynağı olmakla birlikte bunlardan bir kısmı doğrudan konu ile ilgili olup bunlar araştırmamızın temelini teşkil etmişlerdir. Bu çalışmaların aşağıda kategorik bir şekilde tanıtılması uygun düşmektedir.

4.1.1. Cizre Şehri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Aşağıda Cizre üzerine yapılan çalışmalardan öne çıkanları detaylı bir şekilde tanıtılacak, diğerlerinin ise sadece listesi verilecektir.

1. Ğandur, Dr. Muhammed Yusuf tarafından Lübnan/Beyrut üniversitesinden doktora tezi olarak “Orta Çağ’da Cizre Tarihi (m.s. 815-1515)” dönemini kapsayan akademik bir araştırmadır. Bu araştırma Dr. Fadıl Bedirhanoğlu tarafından Arapçadan Türkçe ’ye tercime edilmiştir.

Dr. Ğandur bu araştırmasında genel olarak; Cizre’nin Müslümanlarca fethedilmesi, hicri 3. yüzyılda yeniden insan edilmesinin, isimlendirilmesinden İslami dönemde Hamdani, Mervani, Zengi Atabeylerin, Eyyubilerin, Lu’lu’ların, Moğolların, Memlukilerin, İlhanlıların, Akkoyunlu, Karakoyunlu hükümdarları tarafından yönetilmesi ve Farsların Cizre’ye saldırmalarıyla yaşanan katliamlardan bahseder. Kitap m.1515’te Osmanlı’nın bölgeye hakimiyeti dönemine kadarki süreyi kapsar.

Yazar ayrıca Cizre'deki ekonomik yaşamı, şehirde oturan toplumsal gruplar, etnisiteyi, dini toplulukları, yerel önderler ile bu dini toplulukların ilişkilerinden, ilim, bilim ve düşünce faaliyetlerinin tarihinden, Cizre'li Müslüman bilginlerin, dini ve dünyevi ilimlerini de içine alan ilmi. Yükselişin devam etmesinde ki rollerinden, eğitim ve öğretim faaliyetlerinden söz eder.

Yine bu bilginlerin çok yönlü fıkhi ve edebi aktivitelerine, vezirlik, yöneticilik ve kâdılık gibi sorumlulukları gibi konuları işler. Bunun yanında Cizre'deki uygarlık kalıntıları ve arkeolojik eserleri, şehrin binaları, surları, kaleleri, köprüleri, hamamları, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın ortalarına kadar Cizre'de hâkimiyet kuran devletlere ait paraları da ele alıyor.

2. Tüzün, Dr. Mesut tarafından yazılan, iki ciltlik “Cizre Tarihi” adlı çalışmadır. Tüzün bu çalışmanın birinci cildinde Nuh tufanı ve Cudî dağı, ikinci cildinde de arkeoloji, bilim ve sanatı ele alıyor.

Dr. Tüzün bu çalışmasının birinci cildini Hz. Nuh tufanı ve Cudi Dağına ayırmıştır. Cizre Şehri'nin isimlendirilmesini, coğrafyasını, Hz. Nuh'un Gemisi, tufan ve Cudi Dağı çerçevesinde, Yunan, Fars, Çin, Mayalar ve Hinduizm tarihlerinde tufan, arkeolojik çalışmalarda tufanın izleri, semavi kitaplarda, Gılgamış destanın kil tabletlerinde Keldani, Babil tufan kaynakları ve kayırlarını dile getiriyor. Kur'an-ı Kerim'de Tufan kıssası Tevrat ve Hristiyan kaynaklarında Tufan, Hristiyan ve Yahudi Seyyahların hatıralarında Cûdi dağı temalarını araştırıyor.

Yazar milattan önceki Cizre'nin tarihini MÖ. 400 yıllarından başlatıyor; “Nuh Nebi'den kalma” bir şehir diye nitelendirdikten sonra, Sümer ve Asur kitabevlerinde Cizre'yi irdeliyor. Milattan önce Cizre Yahudileri, milattan sonra veya Hristiyan çağında Cizre ve Arap-İslam kaynaklarında Cizre'nin tarihi Pers (Sasani)ler ve Romalılar arası savaşlarında (mö. 69-ms.639)

Cizre, Romalılar hakimiyetinde Cizre, Cizre'nin Sasaniler tarafından kuşatılması konularını anlatıyor. İslami Dönemde ise Cezire bölgesinin fethedilmesi ve İslam devleti hakimiyetine geçmesini, Emeviler, Hamdaniler, Eyyübiler dönemlerinde Cizre ve Cizre halkının Selahaddin-i Eyyubî ve el-Melik'ul-Adil'in yanından Haçlılara karşı savaşlarını, Zengiler, Lu'lu'lar dönemlerini,

Karamatiler ve Haricilerin Cizre'deki Hamdaniler ile ilişkileri, Cizre'nin Şii Büveyhiler tarafından ele geçirilmesini, Mervaniler, Selçuklular dönemlerini, Moğolların Cizre'yi istila etmelerini, Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemlerini, Safevi Şahı, Şah İsmail'in Cizre'yi ele geçirmesi ve Cizre beylerini zindana atmasını işliyor.

Osmanlı devleti dönemindeki Cizre'nin siyasi, ekonomik, idari ve adli konumunu, Osmanlı dönemindeki son Cizre hükümdarı Bedirhan Bey'in Nasturilere saldırısında misyonerlerin etkisi, Bedirhan Bey'in Osmanlıya karşı başkaldırması, bu başkaldırıda mağlup olup Girit adasına sürgün edilmesi, Osmanlılar tarafından Kürdistan eyaletini kurulması, Hamidiye süvari alayları ve Mustafa Paşa, Aşiret Mekteb-i Humayûn'un kurulması konularını irdeleniyor.

Yazar Cizre'deki toplumsal hayat ve inancı da işliyor, bu minvalde de Cizre'de yaşayan Kürtleri, Ceramikleri, Arapları, Yahudi ve Hristiyan toplulukları anlatmasıyla kitabın birinci cildi bitiyor.

Kitabın ikinci cildi ise Cizre'nin arkeoloji bilim ve sanatından oluşuyor. Yazar bu ciltte Cizre'nin tarihi-arkeolojik eserler ve kültürel varlığı üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede Cizre'deki milattan önce kalma, Babil döneminden kalma tarihi harabeleri, Höyükleri, heykelleri, Kaleleri, Asur döneminden kalma kabartmaları, Cizre'nin köprülerini, bu köprüler üzerindeki sanatsal kabartmaları (Burçlar kuşağı gibi) araştırmaktadır.

Milattan sonraki döneme ait Cizre'nin sanatsal eserleri çerçevesinde; Cizre'nin Surları ve Kalesini, Halife Harun Reşid'in Cizre'deki köşkünü, diğer tarihi binaları, tarihi kapıları, hanları, zindanları, burçları, medrese, cami ve tekkelerini; camilerde bulunan kitabe ve minareleri, Hz. Nuh (a.s.)'ın Camisi ve mezarını, Mela Ahmed-i Ciziri'nin Medresetu'l Hamrası ve mezarı, Mem û Zin'in mezarı, Cizre'de bulunan Manastırları, Kiliseleri, Malikâneleri ve tarihi evlerini araştırıyor. Bununla birlikte; bin bir gece masallarında geçen bir adayı (Ceziret İbn Ömer), ortaçağda Cizre'yi ziyaret eden Seyyah Benjamin Tudela ve Ratisbonlu Detachia, Cengizhan'ın torunu Kubilay Han'ın keşifleri, Seyyah İbn Batuta, Seydi Ali Reis, Evliya Çelebi, Katip Çelebi, misyoner Dr. Ashael Grant, arkeolog ve konsolos J.G. Taylor, James Silk Buckingham,

Macdonald Kinneir, Alman Mareşal Moltke, misyoner James Philips Fletcher, Assurolog George Smith ve Margareth Getrude Lowthian Bell gibi bir çok tanınan

kişilerin kendi kitap ve seyahatnamelerinde Cizre'yi işlemeleri dile getiriyor. Yine batının dergi ve klasiklerinde

Cizre'ye yer verildiğini yazıyor. Yazar Cizre'deki düşünce ve fikir hayatı çerçevesinde Cizreli muhaddis, tarihçi, edebiyatçı, mühendis, kıraat ve mutasavvıf alimleri ve tarikat erbabının hayatları, eserleri ve düşüncelerini yazıyor. Bu alimlerden İbnu'l Esir el-Cezeri kardeşler olan muhaddis Mecduddin İbnu'l-Esir el-Cezeri'yi, tarihçi İzzeddin İbnu'l-Esir el Cezeri'yi, edebiyatçı Ziyaeddin İbnu'l-Esir el-Cezeri'yi, mekanik mühendisi Ebu'l-İzzbin İsmail el-Cezeri ve otomat çalışmalarını, vezirlik ve kadılık yapan ilim adamlarını, Mela Ahmed Ciziri gibi alimler örnek verilebilir.

Kitabın son bölümünde de yazar; eski Cizre'nin ekonomik, ziraat, ticaret ve ulaşım konularını işliyor, bu çerçevede Cizre'nin zenginlik kaynaklarını, madenlerini, ticaret yollarını ve konaklarını, Cizre'den geçen İpekyol'unu, Cizre üzerinden Halep ve Tebriz'e giden ticaret yollarını, Cezeriye atlarının yetiştiriciliğini, Dicle nehrini, Diyarbakir-Cizre demiryolunu,

Cizre'nin Han, Hamam ve Kervansaraylarını, Cizre'de basılan Osmanlı paraları gibi konuları yazıyor. Tüzün; kitabın Ek'ler bölümünde m.ö. 1114 den 226 yıllarında Cizre'ye hükmeden Asur, Sasani ve Roma'nın 11 hükümdarı, İslam fethinden m.1902 ye kadar da Cizre'ye hükmeden 80 Melik ve hükümdarın bir listesini veriyor. İslam döneminde de Cizre'yi Raşid Halifeler, Hamdani, Büveyhi, Mervani, Selçuklu, Zengi, Moğol, Azizan ve Osmanlı hükümdarları yönetti.

3. YAŞIN, Abdullah tarafından yazılan:"Tarih, kültür ve Cizre".

Yaşın kitabının başında"Cizre'nin Tarih Kronolojisini vermektedir. Kronoloji tufandan önceki dönemden(m.ö.) başlıyor. Hz. Nuh ve oğulları devrinden (m.ö. 7000-m.s639) Sasani dönemine kadar 15 imparatorluk, İslam döneminde de (m.639 dan m.1923) e kadar 14 imparatorluk hükmetmiştir, tüm bunlara ilaveten Cizre Azizan Beyleri de (Beylik) üç dönem Cizre'yi yönetmişlerdir.

Yaşın Kitabın birinci bölümünde; Cizre şehrinin kuruluşundan, adlarından, milattan önce milattan sonra, İslami dönemde, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemlerindeki Cizre'nin tarihini işliyor.

İkinci bölümde de: Cizre'nin tarihi eserleri olan Surlar, kale, cami, medrese, türbe, köprü, kışla, kasr(köşk), harabe, mezar taşları, Cudi dağı, tufan gibi konuları irdeliyor.

Üçüncü bölümünde ise: Cizre'nin iklimi, nehirleri, sosyalite, din, eğitim ve kültürel durum, ekonomik durum, tarım, hayvancılık, ticaret, ulaşım, endüstri, madenler ve folklor, müzik, yemekler, el sanatlarını, dini bayramları ve şehirde oluşan bid'at ve hurafeler konuları araştırıyor.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde de Cizre'nin büyükleri, şair ve yazarların hayatlarını ve eserlerini yazıyor, bu alimlerden Mela Ahmed-i Ciziri, İsmail Ebu'l iz el- Cezeri, Mecmuddin İbnu'l-Esir el-Cezeri, Ziyaeddin İbnu'l-Esir el-Cezeri, İzzeddin ibnu'l Esir el-Cezeri, Ebu'l Hayr Şemseddin Muhammed el Cezeri (İbnul el-Cezeri veya İmam el-Cezeri), Said-i Nursi, gibi zatlari ön plana alıyor. Bunlara ilaveten Cizre'nin yönetici ve son dönem aydınlarından da Mir Bedirhan Bey, Kamuran Ali Bedirhan ve Celadet Ali Bedirhanları da konu ediniyor. Cizre'de yaşanan tarihi ve ilahi aşk olan Mem û Zin aşk hikayesini de anlatıyor.

4. ERGÜN, Zülküf, “Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan” (Şehir-Edebiyat ve Botan Cezire'si)

Artuklu Üniversitesi, yaşayan diller enstitüsüne sunulan ve Kürtçe yazılan bir master tezidir. Ergün, şehirciliğin merhalelerini ve şehirde yazılı edebiyatın ortaya çıkışını değerlendiriyor. Bu çerçevede, antik şehircileri, orta çağ şehirlerini, İslami şehirleri ve modern şehirleri karşılaştırıyor. Ayrıca şehir ve devletin ilişkisini, şehir ile medeniyetin ilişkisini ve şehirde yazının ortaya çıkışını ve yazılı edebiyatın başlangıcını yazıyor.

Yazar, başlangıçtan Cizre Azizan Emirliğine kadar Cizre'nin tarihini, Cizre'de edebiyatın gelişimini ve şehirliliğin be edebiyata etkisini, Cizre'de iktisat ve ticaret, idarecilik, eğitim ve edebiyat kurumlarını ve siyasi mekanizmanın edebiyata etkisini araştırıyor. Ergün, ayrıca Cizre Azizan Emirliği döneminde, Cizre'de edebiyatın durumunu ve bu dönemde yetişen Cizre Edebiyatçıların Cizre Sarayı ile ilişkilerini açıklıyor. Bu edebiyatçılardan; Mele Ahmed-i Ciziri ve Ramazanê Cizirî'yi örnek veriyor. Yazar tezinin son bölümünde de; Cizre Azizan Emirlikleri döneminde, Cizre ile alakadar olan edebiyatçılara yer veriyor. Bu edebiyatçılar da Şeyh Ahmed-i Hani ve Feki Teyran'dır. Bunlardan Şeyh Ahmed-i Hani Cizre'ye gelmiş ve Cizre'de yaşananMem ile Zin'in aşk hikayesini kitaplaştırmıştır. Cizre ile ilgisi olan diğer

edebiyatçı olan Feki Teyran ise Cizre’de Mele Ahmed-i Ciziri ile dostluk kurmuş ve müşaara yöntemi ile ortak şiirler yazmışlardır. Ergün, çalışmasında Cizre’deki şehircilik hayatı ve Cizre sarayının işleyiş tarzı üzerine yoğunlaşmıştır.

5. BULDUK, Abdulgani Fahri,”El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi”

6. DEMİR, Aydoğan,”Cizre Şehri ve Tarihteki Yeri”

7. ERTEKİN, M.Zahid,”Cizre’deki Mimari Eserler”

8. KARDAN, Ahmet,”Cizre-Botan Beyi Bedirhan Direniş ve İsyan Yılları”

9. MALMISANIJ,”Cizîra Botanlı Bedirhaniler”

10. TEYRAN, Feki,”Ey Av û Av (Ey Su ve Su)”

11. MUHAMMED, Ako İbrahim, “El- Hayat el-İlmiyye Fi Diyarbekir ve Ceziret İbn Ömer” Master Tezi

4.1.2. Cizre Uleması Üzerine Yapılan Çalışmalar

4.2.1. Ebu’l-İz İsmail El Cezeri Üzerine Yazılan Eserler

Abdullah YAŞIN tarafından hazırlanan ”Cizreli Ebu’l-iz” isminde bir araştırmadır. Kitabın isminde de anlaşıldığı gibi, kitap tamamen mekanik ve sibernetik ilminde mühendis olan Ebu’l-İz İsmail bin Rezzaz el-Cezeri’nin hayatına, eserlerine ve geliştirdiği mekanik robotlar, makinalar, saatler, otomatlar, termoslar, ibrik, leğen, kadeh, fiskiye, şifreli kasalar, kapı kilitleri, tokmakları, çocuk oyuncakları gibi eserlerini, mahiyetlerini ve tanıtımlarını yapmaya çalışıyor. Bununla birlikte; İsmail Ebül-İz el- Cezeri’nin üzerine Türkçe ve yabancı dillerde (İngilizce, Fransızca, Almanca) seksen makale ve kitap yazılmıştır.

4.2.2. Mele Ahmed Ciziri’nin “Divan”ı Üzerine Yazılan Eserler ve Şerhler

1940’tan günümüze kadar, İslam uleması tarafından, Mela Ahmed-i Cezeri’nin Divanı üzerine 12 tane şerh yazılmıştır. Aynı dönemde ve İslam coğrafyasının değişik şerhlerinde bu divan 15 defa basılmıştır. Divan dünyanın 3 diline çevrilmiş ve üzerine 5 tane akademik çalışma yapılmıştır.

1. TURAN, Abdalbaki,”Melayê Ciziri Divanı ve Şerhi”

2. M. Nesim DORU tarafından “Melayê Ciziri: Hakikat ve Mecaz Arasında Bir Sufi’nin Portresi” isminde, Mela Ahmed-i Ciziri’nin Divan’ındaki düşüncelerini analiz eden bir eserdir. Doru bu eserinde; Mela’nın islam felsefesi ekolleri ışığındaki görüşlerini, ibn Sina’ya ilgisini, Meşşâî felsefeye yaklaşımını ve işrâki felsefeye ilgisini yorumluyor. Tasavvuf felsefesi açısından; hakikat ve mecazı, hakikat ve mecazın ontolojik ve epistemolojik boyutlarını, Mecazlar, nur ve tecelliyi, Marifet, insan ve aşk konularını değişik boyutlarıyla anlatmaya çalışıyor.

3., M. Nesim DORU tarafından Mele Ahmed-i Cezeri’nin düşünceleri üzerine yazılan ikinci bir eserde: “Melayê Ciziri Felsefesi ve Tasavvufi Görüşleri “adında bir çalışmadır. Yazar bu çalışmada dört bölümden oluşuyor. Giriş kısmında Melayê Ciziri(Molla Ahmed el-Ceziri) hayatı, ilmi kişiliği, fikri kaynakları ve divanını anlatıyor. İkinci bölümde; Mela’nın dil dünyasının sınırlarını, kullandığı sembolik dili, yani şiirlerinde sembol ve mecazi olarak kullandığı felsefi, dini, tarihi, tabii, coğrafi ve edebi semboller kastediliyor. İkinci bölümde

Melâ’nın varlık görüşünü, Vahdetü’l- Vücüd düşüncesi ve bu düşüncelerini ibn Arabî’nin düşünceleriyle karşılaştırıyor. Üçüncü bölümde ise Melâ’nın epistemolojik görüşlerini, bilginin kaynaklarını, ilim ve marifet anlayışını işliyor. Dördüncü ve son bölümde de Melâ’da aşk felsefesini; varlığın kaynağı olarak aşk, aşkın çeşitleri ve hallerini değerlendiriyor.

4. Alkış, Doç.Dr. Abdurrahim, “Melâyê Ciziri’nin Divanında Tasavvufi Mazmunlar”

Alkış’ın bu çalışması, Melâ Ahmed-i Ciziri’nin Divanı üzerine yazılan başka bir akademik çalışmadır. Kitap beş bölümden oluşmaktadır. Alkış, Melâyê Ciziri’nin hayatı ve eserleriyle bir giriş yapıyor. Birinci bölümde, Melâ’nın divanında işlediği Zât-ı baht-Mutlak vücüd konusunu işliyor, bu çerçevede ehadiyyet ve vâhidiyyet hazretlerini, kenz-i mahfi’nin hakikatını, kıdem ve hudüs’un hakikatını, vahdet ve kesreti, esma ve sıfatları, zâhir ve bâtın, kaza ve kaderi, teceddüd-i emsalı, din, mezhep ve dua konularını ele alıyor. İkinci bölümde; Hakikat-ı Muhammediyye insan-ı kâmil konusu çerçevesinde de nûr-i Muhammediye, celâl ve cemâl’in tecellilerini, meleklerin hakikatını, İblis (Rakip)’in hakikati ve salih kullar konuları işliyor.

Yazar üçüncü bölümde Mârifet-i Hikmet ve akıl tenkidi konusunu irdeliyor. Dördüncü bölümde; aşk-muhabbet ve nefsi terbiye için çileyi araştırıyor. Son bölümde de âlem-i

ervah, âlem-i şehadet ve nefis konusunu yazıyor. Bu minvalde semâ ve raksı, Melâyê Ciziri'nin Hz.Peygamber'e olan aşkını anlatıyor.

5. Tunç, Osman, “Melâyê Ahmed-i Ciziri'nin Divanı”

Tunç tarafından yapılan divanın Kürtçe'den Türkçeye manzum olarak yapılan çevirisidir. Tunç bu çevirisinde, divanda geçen kasideleri, methiyeleri, terkipleri, tardiyeleri, murabbalları, gazelleri, hicivleri, rubailer, ferdleri ve müşaareleri sistematik bir şekilde tercüme etmiş bulunmaktadır. Tunç'un bu tercümesi edebiyata merakı olan çevrelerde çok olumlu bulundu ve divanın bu tercümesi Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basıldı.

6. Muhammed, Halid Cemil, “Melâyê Ciziri: Sevgi ve Güzelliğin Şairi.”

Muhammed, bu kitabında Mela Ahmed-i Ciziri'nin divanında işlediği üç ana konuyu işliyor; aşk, güzellik ve sarhoşluk. Sevgi(Aşk) konusunda, sevginin mahiyeti, kısımları, bedensel ve ruhsal sevgi, sevgi ve uluhiyet, sevgi ve güzellik, sevgi dini, sevgi ile Kur'an ve sünnet ve Muhammed'i sevgi temalarını işliyor. Güzellik veya cemel konusunda da güzelliğin tanımı, mukaddes güzellik ve ilahi güzelliğin aynasını açıklamaya çalışıyor. Sarhoşluk veya sekr kavramını, şarabi sarhoşluk ve şatahata'da açıklık getirdikten sonra sevgi, güzellik ve sarhoşluğun birbirini tamamladığını ve bu birlikteliği bir üçgen olarak değerlendiriyor.

4.2.3. Şeyh Ahmed-i Hani'nin “Mem û Zîn” Eseri Üzerine Yazılan Eserler

Takriben bundan 325 sene öncesi Şeyh ve mutasavvıf olarak yaşayan Ahmed-i Hani tarafından yazılan “Mem û Zîn” eseri üzerinde, yurtiçi ve yurtdışında, birçok dille yazılan makale, araştırma, master ve doktora çalışmaları olmak üzere 126 akademik çalışma, araştırma yapılmıştır.

Yapılan bu araştırmalardan bir kısmı aşağıdadır:

1. Resul, İzzeddin Mustafa, “Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn”.

Bu kitap Prof. Dr. Kadri Yıldırım tarafından Türkçe 'ye çevrilmiştir. Resul; bu eserinde Şeyh Ahmed-i Hani'nin hayatını “Mem û Zîn” eserini yazmasındaki amacını, yazdığı dönemdeki edebi hayatı, sosyal ve ekonomik durumu ve o dönemdeki mimari, sanatı,

ilmi konuları işliyor. Hani'nin sosyal perspektifi açısından sınıfları, yöneticileri, para, akrabalık ve sosyal adaleti nasıl değerlendirdiğini anlatıyor.

Yazar eserinde Hani'nin bu kitabında işlediği düşüncel konuları da ele alıyor. Bu konular, edebi tenkit, astronomi, felsefe ve tasavvuf, varoluş (ontoloji), ilahi sıfatlar, iblis ve salt cebriyecilik, diyalektik, araz ve cevher, sebep ve sonuç, ruhun beden öncesi varlığı, şariat ve tasavvuf, nefis ve ruh, tasavvuf adabı, tasavvuf edebiyatı, şarap ve vahdet-i vücud ya da vahdet-i şühud'tur.

2. Yıldırım, Prof. Dr. Kadri; “Ehmedê Xanî'nin Fikir Dünyası”

Yıldırım, birinci bölümde Şeyh Ahmed-i Hani'nin hayatını, yaşadığı dönemini, etkilerini ve eserlerini işliyor. İkinci bölümde Hani'nin tarikat ve tasavvuf anlayışını, dile getirdiği tasavvuf tiplerini (şeyh, murşid ve pîr gibi), tasavvuf kavramlarını (keramet, fena ve bela gibi), tasavvufi mecaz ve sembollerini anlatıyor. Üçüncü bölümde; Aşk yazıyor. Aşk için kullanılan terimleri, mecazi ve hakiki aşkları, sevgilinin güzellik unsurları (ebru, ruhsar ve didar gibi), Mem û Zîn'de geçen aşk hikayelerini (Şeyh-i Senan Veys û Ramin, Hüsrev û Şirin gibi) konularını yazıyor.

Yazar, dördüncü bölüme; Hani'nin eseri “Mem û Zîn”de geçen Kozmoloji: astronomi ve astrolojiyi araştırıyor. Bu çerçevede; Seb'i Şeddad (yedi büyük felek), yıldızlar (Süreyya, Kehkeşah, semmak gibi) seyyare-gezegenler (keyvan, zuhre ve hurşid gibi) ve Burçlar konularıdır. Beşinci bölümde de müzik ve müzik aletlerini (Ney, Kanun ve çeng Rehavi gibi), gruplar ve oyunları (mehter, reks ve çark gibi), müzik makamlarını (iraki, Huseyni ve Rehavi gibi), gruplar ve oyunları (mehter, reks ve çark gibi) tanıtıyor. Altıncı bölümde, Flora (bitkilerin alemini)dan, ağaçları (selvi, ardıç ve şimşir gibi), çiçeklerden (gül, sümbül ve binefş gibi).

Yedinci bölümde Faunalar (hayvanlar alemini)dan kuşları (bülbul, pervane ve anka gibi), sürüngenlerden (ejderha, mahi ve semender gibi) hissediyor.

Yıldırım, sekizinci bölümde; “Mem û Zîn”de işlenen varlık-onkolojiyi araştırıyor. Vucud-varlık felsefesini, Muhammed'i Nur'u, varlıklarda vacip-mümkün kategorisi ve heyûla ve diyalektik konulardır. Dokuzuncu bölümde de Hani; kendi dönemindeki değişik sosyal problemleri, iktidar- hak ilişkilerini analiz ediyor.

4.2.5. MUHAMMED NURULLAH SEYDA ÜZERİNE YAZILAN ESERLER

1- Kara, Cahit, “Son Meşayihlerden M. Nurullah Seyda el- Cezeri Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı”

2-Aşık, Salih, “Ay Yüzlü, Şeyh Muhammed Said Seyda el- Cezeri”

3- Seyda, M.Baki, “Nakşi Halidi Seyda-i Postnişinleri”

4- Seyda (el- Cezeri) M.Said, “Mektubat”, Hazırlayan: Ş. Abdussamed el Farkini, Arapçadan çeviri: İbrahim Öztürk

4.1.3. Cizre Üzerine Düzenlenen Akademik Sempozyumlar

1. Uluslararası Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu.

Bu sempozyum 14-15 Nisan 2012 tarihinde, Mardin Artuklu Üniversitesi, Şırnak Üniversitesi ve Cizre Ticaret ve Sanayi Odasının katkılarıyla Cizre’de düzenlendi. Tarih, sosyal yapı, Cizreli bilginler Melâyê Ciziri, Medreseler, sanat tarihi, dil ve edebiyat konularında 49 bildiri-makale ilim adamları ve akademisyenler tarafından sunumları yapıldı. Bu sunumlar 2012 de İstanbul’da, M.Nesim Doru’nun editörlüğünde basıldı.

2. Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)

Bu sempozyum Şırnak Üniversitesi tarafından 14-16 Mayıs 2010 da Şırnak’ta düzenlendi. Şırnak çevresinin en önemli yeri hiç şüphesi Cizre’dir. Çok geniş bir perspektifle düzenlenen sempozyumun konuları; tarih, sosyal ve kültürel yapı, kentsel ve mimari yapı, siyasi ve idari yapı, önemli simalar, eğitim dil ve edebiyat, etnik ve dini gruplar, ekonomik durum.

Sempozyumda turizm, flora, tarım ve hayvancılık konularından oluşan 88 bildiri-makalenin akademisyenler tarafından sunumu yapıldı. Sempozyumda düzenlenen bildiriler Dr. Nesim Doru’nun editörlüğünde kitap olarak basılmıştır.

3. Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Sempozyumu (8-10 Mayıs 1998)

Bu sempozyumda, tarih sosyal yapı, Cizreli bilginler, medreseler ve sanat tarihi gibi değişik konularda olmak üzere 16 bildiri ehli ilim ve akademisyenler tarafından sunulmuştur. Sempozyum bildiri ve sunumları Doç.Dr. M.Sait Özervarlı tarafından veya editörlüğünd kitap olarak basılmıştır.

4. Şırnak’ın Dünü, Bugünü ve Geleceği

Bu sempozyumu; Şırnak İl ve İlçelerini Geliştirme Vakfı (ŞIRGEV), tarafından 1996 da Ankara’da düzenlenmiştir.

4.2. Konunun Temel Kaynakları

4.2.1. Genel Tarih Kitapları

1. İBNÜL ESİR, el- Cezeri (ö.630-1232), “El- Kâmil Fit-Tarih”
2. DİNEVERİ (ö.282), “Ahbâr et-Tivâl”
3. TABERİ (ö.310/922), “Tarihu’l Ümem ve’l Mülük”
4. İbn KESİR (ö.774/1372), “El-Bidâyet ve’n- Nihayet”
5. İbn HALDUN, (ö.808/1405), “Unvânu’l-İber”

4.2.2. Tabakât ve Terâcim Kitapları (Biyografiler)

1. BURSALI, Mehmed Tahir Efendi, “Osmanlı Müellifleri”
2. RUHANİ, Baba Marduh, “Kürt Meşhurları Tarihi”
3. ZEKİBEY, Mehmet Emin, “Kürt ve Kürdistan Ünlüleri”, Arapçadan çeviri: M.Baban, M. Yağmur.
4. El MÜDERRİSİ, Abdulkerim, “Ulemauna Fi Hidmet’il-ilim ved-Din”
5. El-BERZENÇİ, Dr. Terife Ahmed Osman, “İshamat el- Ulema el-Ekrad Fi Binai el Hadaret-i elİslamiyyeti”
6. TAŞKÖPRÜLÜZADE, “Eş-Şakaik en-Numaniyye Fi’l-‘Ulema el- Osmaniyye”
7. KEHHALE, Ömer Rıda, “Mu’cem el-Müellifin”
8. MÜSLİM, Mustafa, “Ulamau Ekrad”
9. ES-SIVEREKİ, Muhammed Ali, “el- Mevsu’et el-Kubre li Meşahir-i el-Kurd Abre e-Tarih (8 Cild)”
10. İbn el-CEZERİ, Şemseddin Muhammed bin Muhammed, “Ğayet en-Nihayet Fi Tabakat el-Kurra” (2 cild)
11. Ez-ZEHEBİ,(ö.748/1347), “Siyer-u A’lam en-Nubela’a”

4.2.3. Vefeyât Kitapları

1. EL-MUNZİRİ, (ö.“Et-Tekmile li Vefiyat en-Nekle”
2. İbn HALLEKAN, Şemseddin Ahmed bin Muhammed, “Vefiyt el-Âyan ve Enbâ-i Enbâ-i ez-Zeman”(8 cild), Tahkik: İhsan Abbas
3. ES-SEFEDİ (D.1363-) Selaheddin bin Halil Bin Aybek, “El-Vafi Bil Vefiyat”

4.2.4. Şehir/Bölge Tarihleri ve Futuhat Kitapları

1. DEMİR, Ahmed, “İslamın Anadolu'ya Gelişi” (Doğu ve Güneydoğu İlleri)
2. DEMİRCAN, Adnan, “Şehir Tarihçiliği”
3. ABBOŞ, Ferhan Hacı, “el-Medinet’ul el-Kurdiyye”
4. MUHAMMED, Ako Burhan, “El-Hayatu’l İlmiyyeti Fi Diyarbekir ve Ceziret’i İbn Ömer” Master Tezi
5. EL-VAKİDİ, Muhammed bin Ömer, “Tarih Futûh el-Cezireti ve’l Habur ve Diyarbekir ve’l-Irak”, Tahkik: Abdulaziz Feryad
6. İbn ŞEDDAD, “El-Âlâk el-Hatiri Fi Zikra Umera-i eş-Şam ve’l-Cezire”
7. BELÂZURİ (ö. 279/892), “Futûhu’l- Buldan”

4.2.5. Coğrafya Kitapları

1. EL-HEMEVİ, Yakut, “Mu’cemu’l-Büldan”
2. YAKUBİ (ö.292/905), “El-Buldan”
3. İbn HURDÂZBİH (ö.280/893), “El-Mesalik ve’l-Memâlik”

5. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAVRAMLARI

Konusu “Cizre’de İlmi Hayat: Osmanlılar Dönemi (1515-1918)” olan bu araştırmanın ortaya konabilmesi için öncelikle ilim, bilim ve düşüncenin ne anlama geldiklerini ve ne ifade ettiklerini ele almak gerekmektedir. Sonra bu ilim, bilim ve düşüncüyü kendi zihin dünyalarında taşıyan, temsil eden âlim (çoğulu ulema), aydın, seyda ve mollaları (veya mele) tarif etmek gerekmektedir. Daha sonra da halk nezdindeki seçkinler olan şeyh ve seyyidleri ve yönetim alanındaki seçkinler olan Mir’leri (Emirin kısaltılmış hali)

tanınması lazımdır. En sonunda ilim, bilim ve düşüncenin oluşturduğu ve meydana getirdiği kültür ve medeniyeti anlamlandırarak teori ve pratiğin sentezi olan İslam medeniyeti üzerinde duracağız.

Tanımlarını ve neyi ifade ettiklerini açıklayacağımız bu kavramları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

1. İlim	10. Mir (çoğulu ‘Emir)
2. Bilim	11. Kültür
3. Düşünce (felsefe)	12. Medeniyet
4. Âlim (çoğulu Ulema)	13. Şehir Tarihçiliği Çalışmaları
5. Aydın	14. Şehir Medeniyeti
6. Şeyh	15. Medrese
7. Seyyid	16. Cami-Mescit
8. Seyda	17. Tarikat-Tekke
9. Molla (veya Mele)	18. Tasavvuf

1. İlim-Bilim

TDK’ye göre ilmin, evrenin veya olayların bir bölümünü konu olarak seçen, deneye dayanan yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarmaya çalışan düzenli bilgi olduğunu ifade etmektedir. İlim kavramı, bilim ile aynı anlama gelmektedir; ancak daha kapsayıcıdır. Hatta bilimi de içine alır. Şöyle ki, bilim yalnızca maddi dünya ile ilgilenir. Ancak ilim manevi ve dünyevi bilgilerin tamamını içermektedir. İlimde metaya ek olarak maneviyat söz konusuysa bilimde yalnızca meta vardır. Arapça “ilm”den gelen bu kavramın Türkçe’deki karşılığı bilgidir. Bilim ise bil- kökünden türetilen öz Türkçe bir sözcüktür. Vahiy, ilham, mucize ve keramet terimleri bilimle değil ilimle açıklanabilir.

Kur'an-ı Kerim’de ilim kavramı daha ziyade “ilahi bilgi” veya “vahiy” anlamında kullanılmaktadır. Bilgisizliğin yani cehlin karşıtı olarak ifade edilir. Kur'an’da bu kökten türeyen kelimelerin yaklaşık 750 yerde geçtiği görülür. Âlim, allame, ma’lum, muallim,

müteallim “ilim” kavramından türemiştir ve bilgi ile ilişkili manalarda kullanılır. Allah Teala şöyle buyurur: “Allah'tan kulları içinde ancak ilim sahibi olanlar korkar.” Fâtır Sûresi - 35

2. Âlim (Ulema-Aydın)

Arapça kökenli olan “âlim” kavramı Arapça’da ilim sahibi, bilen ve bilgin anlamlarına gelmektedir. Âlim kavramı gündelik hayatta daha çok sıfat olarak kullanılmaktadır. Bu durumda “bilen” anlamını taşır. Bu kavram isim olarak kullanıldığında ise bilge ya da bilgin anlamlarını verir. Âlim’in çoğulu “ulema”dır. “Aydın” kavramı ise genellikle çok okumuş, öğrenim görmüş, bilgili, kültürlü, görgülü, ileri görüşlü, açık düşünceli, çevresini de aydınlatan kimseler için kullanılır.

3. Molla

Molla/monla kelimesi Cizre'de “Mele” veya “Melâ” şeklinde kullanılmaktadır. Diğer İslam coğrafyalarında olduğu gibi, Cizre'de de mollalar toplumdaki okumuş âlim sınıfını teşkil ediyorlar. Dini hizmetler kadar medresedeki eğitim işlerini de üstlenen mollalar, ayrıca toplumun fetva işlerini üstlenmişler, tarihte mir/beylerin divanlarında etkin bir güce sahip olmuşlardır. “Mollalık” pratikte statü ve itibar elde etmenin bir aracı olmuştur. Medrese talebese (Feqî) 10-12 yıllık bir eğitimin ardından ders müfredatını başarı ile bitirmesi halinde icazet adı verilen yazılı belgeyi alarak mela/molla olurdu. Molla bir tarikat müntesibi veya kurucusu da olabilir. Birçok örnekte mollalık ve şeyhlik iç içe geçer.

4. Seyda

Genellikle tarikat şeyhleri ve ilim ehli kişiler için kullanılan unvan veya hitaptır. Tarikat ehli için mürşit anlamında, ilim ehli için üstad, hoca anlamında kullanılır. Tasavvuf camiasında çoğunlukla Norşin, Cizre ve Menzil şeyhleri için kullanılır. Örneğin Cizre dergâhının mürşidi Muhammed Said Seyda el-Cezeri, bölgede “Şeyh Seyda” olarak arasında tanınmaktadır.

“Seyda” kelimesi Arapçadaki efendi anlamına gelen “Seyyid” kelimesi ile ilişkili olup onun farklı bir varyantıdır. Medreselerdeki öğrenciler saygı babında hocalarına “Seyda” olarak hitap etmektedirler. Hatta aynı şekilde âlimlere ihtiram olsun diye “Seyda” demektedir.

5. Şeyh

Tarikat kurucularına ve önde gelenlerine verilen Arapça “yaşlı” anlamına gelen isim/unvan. Tarikat kuralları çerçevesinde şeyhe intisap edenlere de “mürid” denir. Tasavvuf düşüncesinde bazen şeyhe “mürşid” müride de “müsterşid” (irşad edilen) de denilir. Cizre örneğin de çoğu defa mollalık ve şeyhlik kesişir ve bu kişi bu ikisini kendinde cem eder. Şeyh vasfına sahip birçok kişi aynı zamanda bir medrese hocasıdır veya tersidir. Dolayısıyla şeyh, tarikatı olduğu kadar ilmi de temsil eder. Fakat tarikat ekolünde bazen ilmi icazet (ilmi diploma) olmadan da şeyh olmak mümkündür. Şeyhler Cizre toplumunda, Mir’ler gibi ikinci seçkin sınıf olarak değerlendirilebilir, çünkü şeyhler halktan büyük saygınlık gördükleri için halk veya kabileler arasında gerçekleşen problemlerde hâkimlik yapıyorlar, bu durumda halkın içindeki konumlarını güçlendiriyordu. Bazen müftülük ve mollalıktan farklı olarak şeyhlik aileden gelir ve şeyhlere gösterilen saygı da ailelerine bağlıydı, çünkü bir kısım şeyhlerin soyu Hz. Muhammed (s.a.v)’e kadar gider, bu arada şeyh “Seyyid” ünvanına da sahip oluyordu. Diğer bir kısmı da soylarını diğer meşhur ve mühim Müslüman şahsiyetlere bağlıyordu.

Dini ve bir anlamda dünyevi gücü elinde tutan bu şeyh ve ailelerin önde gelenleri arasında Şeyh Ubeydullah Nehri (Nehrililer), Şeyh Mahmud Berzenci (Berzenciler), Şeyh Said-i Palo (Şeyh Ali Septi Ailesi), Barzaniler, Talabaniler, Hizanlı Gavs ailes (Arvasiler), Norşinli Taği’ler (Şeyh Hazret) sayılabilir. Cizre’de önde gelen bu şeyh ailelerine Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezeri (Nakşi) ve Seyyid Kadri el-Haşimi (Kadri) aile ve dergâhları örnek verilebilir.

6. Seyyid

“Seyyid” kavramı Arapça kökenli olup Hz. Peygamberin kızı Fatıma ve torunları Hasan, Hüseyin, Zeynep, Rukiye ve Ümmü Gülsüm’ün soyundan olduğuna inanılanlar genel olarak bu adla anılır. İslam’da dini unvan olarak Hz. Hüseyin’in soyundan gelenlere “Seyyid” ya da “Hüseyini”; Haz. Hasan’ın soyundan gelen de “Şerif” ya da “Hasani” ismi verilir. Seyyid/Hüseyini olan kimselere, Hz. Fatıma ve onun eşi Hz. Ali soyundan gelmeleri hasebiyle Alevî adı verilir. Hz. Peygamber (s.a.v)’in soyundan gelmek ile beraber onun inanç sistemine bağlı olmayan kişiler Ehl-i Beyt’ten sayılmazlar.

12 imamların birincisi olan Hz. Ali'nin, Fatıma'nın vefatından sonra yaptığı diğer evliliklerden doğan çocukları soy olarak Alevi olsalar bile, Hz. Peygamber'in kızım Fatıma'dan olmadıkları için Seyyid veya Şerif olarak kabul edilmezler. Siyasi savaşlarda veya bir İslam mezhebi olarak Hz. Ali taraftarları olanlar için Şiî kelimesi; Hz. Ali'nin soyu için ise Alevi (Seyyid ya da Şerif) kavramı kullanılır.

7. Mir

Arapça'daki “Emirin” kısaltılmış halidir, başındaki “e” harfinin atılmış halidir. emirülmüminin de bu kökten gelmektedir emre'den, yöneten manalarına gelmektedir.

Osmanlı'nın başlattığı “özerklik sistemi”nde (bu sistem 19. yüzyıla kadar devam etti) yerel yönetimler (veya Kürt beyliklerini) Mirler tarafından yönetiliyordu. Mirler aynı zamanda yerel hükümdarlar da sayılıyordu. Bu seçkinler toplumun önemli bir askeri-bürokrat kesimini oluşturuyordu. Bu mirler soylarını önemli Müslüman ailelere dayandırdığından yönetimleri meşru görülüyordu.² Mirlerin soyları bölgedeki aşiret reisleri tarafından saygı görmelerini ve aşiret reisleri arasındaki tartışmalarda hakemlik yapmalarını sağlıyordu. Mirler kendi yönetimlerindeki topraklarda merkezi kontrol ve vergi toplamadan muaftılar. Osmanlı Devleti'ne karşı temel sorumlulukları özellikle İran'a karşı yapılan seferlere askeri ve lojistik destek sağlamaktır. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı Hükümeti'nin takip ettiği merkezileştirme politikaları ve bu mirlerin yerine kendisinin tayin ettiği kişileri getirme isteği, Osmanlı yönetimi ile mirleri karşı karşıya getirdi. İstanbul hükümeti ile araları açılan bu mirlerden birisi de Cizre Emirliğinin miri Bedirhan Bey'di.³

11. Medrese

İslam Dünyasında yaygın olan eğitim kurumları medreseler İslam uleması tarafından belirli bir müfredat dâhilinde İslami ilimler okutulur. Geçmiş dönemlerde birçok medrese müfredatı içinde pozitif bilimleri de barındırmaktaydı.

Tezimizin konusu olan Cizre'de medreselerin geçmişi 10. yüzyıla kadar geri gitmekle beraber bunların tam olarak kurumsallaşmaları 15. yüzyılda gerçekleşmiş ve zamanla sayıları artmıştır. Cizre'de birçok medrese kurulduğu gibi Hakkari, Bitlis, Hizan,

² Cizre'yi yöneten Bedirhan Beyleri, soylarını Emevilerden komutan Halid bin Velid'e dayandırıyorlardı. (Bkz. Mardin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, s

³ Bajalan, Djene Rhys, Jön Kürtler, s48.

Beyazıt, Norşin, Ohin, Tillo ve Siirt'te önemli medreseler bulunmaktaydı. Geçmişte yerel yönetici olan mir/beylerin ve halkın katkıları ile eğitim hayatlarını sürdüren medreselerde Arapça, Farsça ve Kürtçe kitaplar okunmakta, Arapça ve Farsça olan eserler de Kürtçe olarak şerh edilmekteydi. Bu medreselerde Molla Gürani, Şeyhü'l-İslam Ebu Suûd Efendi ve İbnu'l Kemal gibi tanınmış birçok âlim yetişmiştir. Yakın döneme kadar bu medreselerden değerli ilim adamları çıktılar. Şeyh Ahmed-i Hani, Mela Ahmed-i Cizirî, Fakî Teyran, Ali Hariri, Molla Halil Siirdî, İsmail Bayezidi, Mahmut Bayezidi ve Siyahpoş bunların en ünlü örnekleridir.⁴

İslam tarihinde Kürtlerin ictimai hayatları üzerinde önemli etkileri olan medreseler, temel eğitim kurumu olup buradan mezun olan “molla”lar toplumun âlim tabakasını meydana getiriyordu. Ayrıca medreselerin yargı sistemi üzerinde de etkisi vardı. Çünkü medreselerde ders veren ve “Seyda” olarak adlandırılan alim şahsiyetler aynı zamanda fetva vererek toplumsal anlaşmazlıklarda aracılık görevini görmekteydiler. Dolayısıyla medreseler aynı zamanda toplumsal sorunların çözüldüğü merkezlerdi.

Toplumsal hareketliliğin az olduğu geleneksel dönemde medreseler oluşturdıkları toplumsal sirkülasyon ile toplumsal bir kast sisteminin oluşmasının önüne geçmesinde etkin oldular. Herhangi bir kişi medresede eğitimini başarıyla tamamladıktan sonra molla icazeti alabilmekteydi ki bu da toplumsal saygınlığa kavuşmak demekti.

12. Tasavvuf-Tarikat ve Tekke

Tasavvuf kısaca İslam'ın deruni ya da mistik yüzü olarak tarif edilmektedir. Tasavvuf ve Sufi kavramlarının hangi kökten geldiği konusunda çeşitli düşünceler vardır. Bunlardan en çok kabul gören görüş bunlarının kökünün “yün” anlamına gelen Arapça “sûf” kelimesi olduğudur.

Tasavvuf, Kur'an-ı Kerim'in emrettiği ahlaki değerleri hayata geçiren bir arınma disiplini; Allah'tan uzaklaştıran her şeyden sakınarak takva, ihsan ve ihlasa ulaşma yolu; nefsanî ihtirasları dizginleyip ruhani istidatları ortaya çıkaran manevî bir terbiyedir. Tasavvuf, kitap ve sünnetle hemhal olabilmek, dini prensipleri kalbi derinlikle idrak etmek ve bunları hayatın her safhasında yaşamaktır.

⁴ Işık, S. İbrahim, A'dan Z'ye Kürtler (Kişiler-Kavramlar-Kurumlar), Nûbihar Yayınları, 2. Baskı s315

Tasavvuf düşüncesi tarihi hususunda çeşitli tasniflerle yapılmıştır. Tasavvuf tarihindeki İlk dönem miladi 9. yüzyıla kadar geçen zühd dönemidir. Sahabe ve tabiinden büyük zahidler de bu dönemde yaşamıştır. 11. Yüzyıla gelindiğinde sufilerin ibadet ve yaşayış tarzları tarikat adını almıştır. Tasavvufu en iyi işleyen eserler Kuşeyri (ö. 1072)'nin *er-Risale*, ve İmam Gazali'nin *İhyau 'Ulumi'd-din* eserleridir. 12. yüzyılda medreselerin yanında tekke, zaviye ve hankahlar da resmi alaka ve himaye görmüşlerdir.

Tasavvuftaki vahdet-i vücud düşüncesi Muhyiddin İbnü'l Arabi tarafından geliştirilmiştir. vahdet-i vücud düşüncesi daha sonra Sadrettin Konevi (ö. 1274)'nin çabaları ile Anadolu, İran ve Hindistan'a kadar etkisini göstermiştir.⁵

11. Mescit-Cami

Cami kelimesi Arapça cem' kökünden türemiş olup, toplayan ve bir araya getiren anlamlarına gelmektedir. Başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için “el-mescidü'l-Cami” tabiri kullanmıştır. İslam tarihin değişik dönemlerinde “el-Cami” ve “cami” kelimesi de kullanmıştır. Zamanla, cuma namazı kılınan ve hutbe okunması amacıyla içinde minber bulundurulmuş mescidler cami, minbersiz yani cuma namazı kılınmayan daha küçük mabetler ise mescid olarak anılmıştır. Ancak “Mescid-i Haram”, “Mescid-i Nebevi”, “Mescid-i Aksa” ve genellikle mezhep imamaları ile ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camiler için halen mescit kelimesinin kullanımı devam etmektedir

Arapça bir kelime olan mescit, eğilmek ve tevazu ile alını yere koymak anlamındaki “sücut” kökünden türetilmiş olup “secde edilen yer” anlamında “ism-i mekan” (mekân ismi) dir. Kur'an-ı Kerim'de, hadis metinlerinde ve ilk İslam kaynaklarında cami karşılığında mescid kelimesi kullanılmıştır.

Günümüzde mescitlerin bir kısmı umuma açık olmayan yerlerde, mesela bir iş merkezinin içinde bulunur. Dolayısıyla günümüzde mescid namaz kılmak için kullanılan küçük mekândır. Bu bağlamda cami ve mescid ayrımı sadece Türkiye'de

⁵ Azmi Bilgin, Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı, s. 1-7.

vardır. Diğer İslam ülkelerinde mescid kelimesi, Türkiye'deki cami kelimesinin karşılığı olarak da kullanılmaktadır.⁶

12. Tarikat

Arapça bir kelime olan “tarikat”, sözlükte gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş anlamlarına gelmektedir. Tasavvufi bir kavram olarak tarikat “Allah'a ulaşmak isteyenlere mahsus adet, hal ve davranış” demektir.⁷ Tarikat Allah'a varan yol olup bu yollar “yıldızların sayısı”⁸ ya da “yaratıkların nefesleri”⁹ kadar çok ve çeşitlidir. İslamiyet'te, İslamiyet'in kalbi boyutu üzerinde duran ve “Kalbin Fıkhi” diye nitelenen ve tasavvuf terbiyesinin uygulandığı kurumsal yapılar olarak da tanımlanmıştır. Sufilere göre tarikat saliki hakikate götüren yol olup, dinin zahiri hükümleri olan şeriatın kurallarına uymadan tarikatta hakikate ulaşamaz.

Dini bir kurumsal yapı olarak tarikatlar yaklaşık olarak 12. yüzyılda ortaya çıkmış ve zamanla müesseseleşme yolunda büyük bir gelişim göstermiş ve sayıları artmıştır. Bu çerçevede şeyh, pir ya da mürşit adı verilen bir öğretmen gözetiminde, manevi arınmayı isteyen müridin Allah'a ulaşma konusunda takip ettiği yönteme tarikat adı verilmiştir.

Ehl-i tasavvuf, tarikatın başlangıcını Asr-ı Saadete kadar götürmektedir. Hz. Muhammed'in sahabelere değişik usullerle zikir telkininde bulunduğu inanılmaktadır. Daha sonra bu usullerin devam ettirilmesi ile tarikatlar meydana gelmiştir. Bütün tarikatların başı durumunda olan Resul-i Ekrem'in ortaya koyduğu yol, tarikat-ı Muhammediyye adıyla isimlendirilmiştir. İlk dört halifeyi nispetle Bekriyye (Sıddikiyye), Ömeriyye (Farukiyye), Osmaniyye ve Aleviyye adı verilen tarikatlardan Bekriyye ile Aleviyye'nin silsilesi devam etmiş ve bir çok koluyla günümüze ulaşmıştır.

Zikir bütün tarikatların temel bir esası olup bunların bir kısmı zikri gizlice (sessizce) kalp yolu ile bir kısmı da açıktan dil yolu ile yapmaktadırlar. Sufilerin zikir yapmaları ve arada bir inzivaya çekilmeleri amacıyla 8. yüzyıldan itibaren “hankah” denen yapılar kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde tekke, zaviye ve dergâh, olarak da adlandırılacak olan bu merkezlerin “vakıf” sistemi yoluyla varlığını sürdürmesi

⁶ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#1-dini-ve-sosyokulturel-tarihi> (03.07.2024).

⁷ Kâşânî, s. 349.

⁸ Süleymî, s. 333

⁹ Necmeddin-i Kübrâ, s. 33.

sağlanmıştır. Vakıf sistemi bünyesinde zamanla misafirhane, kütüphane, dersane, revak, hastaların tedavi edildiği bölüm, ambar ve bağ bahçe gibi birimler de inşa edilmiştir.¹⁰

13. Tekke

Tekke, tarikat mensuplarının barındıkları, ibadet, zikir ve merasimlerini yaptıkları yer demektir. Tekkeler için dergâh ve asitane sözcükleri de kullanılmıştır. Tekkelerin büyüklüğü tarikatlara göre değişir. Tek bir yapıdan oluşan tekkeler olduğu gibi birçok yapıyı barındıran külliye tarzındaki tekkeler de vardır. Bu tarz tekkelerde, genellikle şeyhin ailesiyle oturduğu bir yapı, dervişlerin barındıkları yapılar, aşevi, hamam, çamaşırhane, gibi yapılar ve tarikat mensuplarının sohbet ve zikir yaptıkları ayrı bir yapı vardır. Bazı tekkelerde misafirhane, mescid, muhabbet divanı, meydan, mutfak, semerhane ve derviş hücreleri de bulunmaktadır. Külliye şeklinde inşa edilen tekkelere Nevşehir'deki Hacı Bektaş Veli Dergâhı, Konya'daki Mevlana Dergâhı ve tezimizle ilgili olmak üzere Cizre'deki Şeyh Seyda Dergâhı örnek verilebilir.

¹⁰ Reşat Öngören, Zikir, islamansiklopedisi.org.tr; Tarikat, islamansiklopedisi.org.tr.

BİRİNCİ BÖLÜM

CİZRE ŞEHRİNİN TARİHİ

1.1. İSİMLENDİRME VE COĞRAFİ KONUM

1.1.1. EL-CEZİRE VE CİZRE İSİMLENDİRMESİ

Cizre hakkında yapılacak bir araştırmada “El-Cezire bölgesi” ile “Cizre Şehri”nin arasındaki farkı belirtmekte yarar vardır. Çünkü çoğu araştırmacı ve bir kısım tarihçiler, aynı kökten gelen ve aralarında bir benzerlik olan “El-Cezire” ve “Cizre’yi” birbirlerinden ayırt edememişler ve bu da beraberinde bir “Cezireler kargaşasını” getirmiştir. Kimi zaman bu isim benzerliğinden dolayı “El-Cezire” bölgesinde meydana gelen birçok olay “Cizre Şehrinde” meydana gelmiş gibi nakledilmiştir. Bazen de her nerede ne kadar “Cezire” veya “El-Cezire” kavramı varsa, “Cizre şehrine” nispet edilerek, Cizre’nin konumunun netleşmemesi problemini beraberinde getirmiştir.

“Cezire” ve “Cizre” kavram kargaşasını ortadan kaldırmak için, “El-Cezire bölgesi” ve “Cizre şehri” için tarihte kullanılan isimlere işaret etmemiz gerekiyor. “El-Cezire bölgesi” için tarihte aşağıdaki isimler kullanılmıştır:

1. Mezopotamya (Yunan döneminde)
2. Ceziretü’l-Asur
3. Mabeyn en-Nehreyn (İki nehir arası)
4. Mabeyn en-Rafideyn (İki nehir arası: Fırat-Dicle)
5. El-Cezire el-Fıratıyye (Fırat Adası)
6. El-Cezire (Ada)
7. Mezrabotan (Botan mezarası-bölgesi)¹¹
8. Ceziretü’l Akur.
9. Aram Neharım (İki nehir arasında)

¹¹ “Botan” kavramından Cizre şehri ve çevresinde yaşayan “Botan-Bahti aşireti” kastediliyor.

10. Ceziretü’ş- Şam (Şam adası)
11. El-Cezire el-Irakkiye (Irak adası)
12. Kardochia
13. Bakarda
14. Ceziretü’l Ekrad

El-Cezire (Mezopotamya) bölgesi aynı zamanda kendi içinde iki bölgeye ayrılmaktadır:

- Aşağı Mezopotamya: Bağdat körfezinde, Basra (Fars) körfezine kadar olan bölge.
- Yukarı Mezopotamya (el-Cezire): Cûdi dağ silsilesinden Bağdat bölgesine kadar olan bölge.

“Cizre Şehri’nin” tarihte kullanılan İsimleri ise şunlardır:

1. Dilmun
2. Bâzabda
3. Bâkarda
4. Kardû Gazartası
5. Kastrâ Dicle (Dicle Sarayı)
6. Ceziretü’ş-Şeref
7. Cizira Botan (Botan Ciziresi)
8. Cizîr
9. Cizre
10. Cezire-i ibn Ömer (ibn Ömer Cizresi)

Arapça bir kelime olan Cezire, etrafı su ile çevrili kara parçası; ada manasına gelir. Cezire pek çok yerleşime isim olmuştur. Hem dünya genelinde hem de İslam coğrafyasında “Cezire” olarak tanınan birçok bölge vardır. Özel manada, belirlilik ifade eden “el” takısıyla “el-Cezire” ismi, Arap yarımadası (Hicaz) için kullanılmaktadır. Bununla birlikte esas olarak Dicle ve Fırat Nehirleri ile sınırlanmış kara parçaları için

aynı tabir kullanılmamıştır. Ancak kimi zaman Irak Cezire'si ve Suriye Ceziresi örneklerinde görüldüğü üzere İslam coğrafyasında dört bir yanı deniz ve nehirler ile çevrili olmayan “kara parçalarını” ifade etmek amacıyla da “Cezire” ismi kullanılmıştır. Fakat hem Müslüman coğrafyacılar hem de İslam tarih kitaplarının çoğunda “Cezire'den” gerçek anlamda kastedilen bölge ise; Yukarı Mezopotamya'nın, Kuzey Suriye, Güneydoğu Türkiye (Cizre şehri dahil) ve Irak'ın Musul şehrini içine alan bölgedir. Bir kısım batılı tarihçiler de Müslüman coğrafyacılar tarafından el-Cezire bölgesini böyle tanıtmışlardır.

Konumuza açıklık getirmesi için İbnu'l-Verdi'nin değerlendirmesini örnek verebiliriz. Çünkü İbnu'l-Verdi bir bölge olan “el-Cezire” ile bir şehir olan “Cizre” arasında fark gözetmemektedir ve “el-Cezire” kelimesine genel bir tarif getirerek, bu kelimeyi ve “Ceziretu' İbnu Ömer'i” kelimesini Dicle ile Fırat arasındaki Diyâr-ı Rabia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekiri de kapsayan bir kelime olarak kabul etmiş ve bir bölge anlamındaki “el-Cezire” ile bu bölgeden bir yöre olan veya şehir anlamındaki “Ceziretu İbn Ömer (Cizre şehri)” arasında ayırım yapmadan “el-Cezire” kelimesini hepsine birden verilen bir isim saymıştır.¹² İbnu'l-Verdi gibi istisnalar dışında, hemen bütün tarih-coğrafya bilgin ve gezginleri, veya ekser müellifler “bölge” manasındaki “el-Cezire” ile “şehir” anlamındaki “Cizre”(Ceziret İbn Ömer)'in birbirlerinden farklı olduğunda mutabıktırlar. Bu bakış açısına da coğrafya bilgini İstahrî'yi (X.yüzyıl) örnek verebiliriz. İstahrî “el-Cezire'yi” bir bölge olarak sınırlarını belirlerken hem genel manada karasal bir parça olan Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bölgeyi, hem özel anlamda bir şehir olan “Ceziret İbn Ömer'i (Cizre)” birbirlerinden tamamen farklı kavram ve yerler olarak belirtmiştir.¹³

Şimdi de “el-Cezire” ve “Cizre” isimlendirmelerinin ne anlama geldiği ve kimler tarafından konulduğu üzerinde duracağız.

¹² İbnu'l-Verdi, Siraceddin Ebu Hafs Ömer (uef.1457), “Heridetü'l-Acaib ve Feridetü'l-Ğaraib,s.28
Ğandur,Dr.Muhammed Yusuf, Ortaçağ Cizre Tarihi (m.s. 815-1515), Çeviri: Dr. Fadıl Bedirhanoglu.
Beşir Ant Yayınevi, Ankara 2008, s.27

¹³Taberi, Muhammed bir Cerir (Ebu Cafer), Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülük (Tarih-i Taberi), M.Faruk
Gürtuna, Sağlam Yayınları, c.3, s.447-448
Tüzün, Dr. Mesud, Cizre Tarihi, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2014, s.48-49

El-Cezire bölgesi, Müslüman coğrafyacısı ve gezginlerin eserlerinde “Mabeyne’n-Nehreyn (iki nehir arasın)”, Eski Yunan ve Bizans kaynaklarında ise “Mezopotamya”¹⁴ diye adlandırılmıştır. Mezopotamya, Yunanca kelimeler olan Mezos (arası) ve Potamos (Nehirler) Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölge anlamındadır ve bölgeye “Kardochia” da denilmiştir.¹⁵ El-Hamavi ise “Cezîretu’l-Akur” ismini kullanmıştır.¹⁶

İslami dönemde “Cezire” veya “el-Cezire” olarak tanınan bölge, İslami kaynaklarda bazen Arapçadaki belirlilik takısı “el” ile “el-Cezire” olarak bazen de takısız ve belirsiz bir şekilde sadece “Cezire” olarak kaydedilmiştir. Her iki durumda da kelime “ada” manasına gelmektedir. Adadan kastedilen bölge ise Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bölgedir.

Bölgenin sakinlerinden Asuriler tarafından bu bölge “Ceziretul Asur (Asurlular Adası)” ve “Aram Neharim (iki nehir arasısı)” olarak isimlendirilmiştir. Yine bölgenin sakinlerinden Araplar tarafından bu bölge aşağıdaki isimlerle isimlendirilmiştir.¹⁷;

- El-Ceziret el-Fıratıyye (Fırat Adası)
- El-Cezire’ el-Irakkiyye (Irak Adası)
- Ceziretu’ş-Şamiyye (Şam Adası)
- Beyne’r-Râfideyn (iki nehir arasısı)

Belazuri “el-Cezire” bölgesini “Bakarda”¹⁸ ibn Şeddad ise “Ceziretü’l-Ekrad” (Kürtler Adası)¹⁹ olarak tanıtmışlardır.

Kaynaklarda geçmezse de Cizre halkı, el-Cezire bölgesi için Botan kabilesine nispet edilerek “Mezrabotan” ismini kullanmışlardır. Bu Botan kabilesinin Mezrası anlamına gelmektedir. Tespit ettiğimiz bu isimlerin (15 isim) hemen hemen tümünde “Cezire”

¹⁴ Zinofon, “Enabasis” veya “Faris Üzerine Bir Hamle” Arapçaya çeviri: Yakup Afram Mansur, Musul, 1985, s.166-181

¹⁵ Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.41

¹⁶ el-Hamevi, Yakut b.Abdullah, Mucemu’l-Buldan, c.11, s.134-136. Beyrut, Daru’l-Fikir, ts., Çetin, Seyfettin, Yakut el-Hamevi’nin Mucemu’l-Büldân’ında Kürtler, Nûbihar yay. İst, 2004, s.

¹⁷ İzzet, Dr. Fâize Muhammed, “el-Kurd Fî İklimi el-Cezireti ve Şehrezar Fi Sadr el-İslam, Matbaat Hani, Dihok, s.26

¹⁸ Belazuri, Ebu’l-Abbas Ahmed.b Cabır, “Fûtuḥ el-Buldan” naşir: Dr. Selahaddîn el-Muneccid, Kahire, 1957, s.208. İzzet, el-Kurd Fi İklimi el-Cezire ve Şehrezar Fi Sadr el-İslam s.29

¹⁹ İbn Şeddad, İzzuddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ali, “El-A’lakul-Hatire Fi Zikri Mülûkûl Şam ve’l-Cezire, Tahkik: Yahya Abbare, Dimâşk, 1978, s.2013. İzzet, el-Kurd Fi iklimi el-Cezire ve Şehrezar Fi Sadr el-İslam, s.29

ismi geçtiğinden “ada” anlamına gelmekte ve Dicle ile Fırat arasındaki bölge kastedilmektedir. Dolayısıyla bu isimlendirmelerin hepsinden en fazla ön plana çıkan ve aktüel olan “el-Cezire” ismi olmuştur. Tüm bu kavram kargaşasından dolayı, bizler de tezimizde, bölgeyi ilgilendiren yerlerde “Cezire veya el-Cezire’yi”, Cizre şehrini kastettiğimizde de “Cizre (veya Ceziret ibn Ömer)” isimlerini kullanmaya çalışacağız.

“El-Cezire Bölgesi”ne Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölge olması hasebiyle ada anlamında Arapça Cezire, El-Cezire denildiği dile getirdik. “Cezire Şehri”ne ise Dicle nehri tarafından sarıldığı için ada anlamında “Cezire” denilmiştir. Fakat Cizre’nin hem İslam öncesi hem de İslami döneme ait farklı isimleri vardır. Burada bu isimlerin üzerinde detaylıca duracağız.

“El-Cezire” şehri için İslam öncesi dönemde aşağıdaki isimler kullanılmıştır:

Dilmun: M.Ö. 4000 yıllarında Basra’dan Ağrı’ya kadar; Akad, Elam, Asur ve Sümerleri hakimiyeti altına alan Guti İmparatorluğunun döneminde Cizre’nin adı “Dilmun”dur.²⁰

Bâzabda: M.Ö Arami veya Süryani dilinde Cizre’nin ismi. Bu isim o dönemdeki Farslar ve Romalılar tarafından kullanıldı.²¹ İncilin tarihsel ve teolojik efsanelerini içeren, XIII. Yüzyılda “Book of the Bee (Arının Kitabı)” isimli kitabın 2. Bölümünde, Tevrat’ta, Bêthzabdai (Cizre)’ye ilişkin ayetler bulunuyor. “Cennet Bahçelerinin yaratılış bölümünde şöyle denilmektedir.²²“(Allah’ın) Cennetin Bahçelerine, Dicle ve Beth Zabdai’den geçilir.” Yine aynı XV. Paradise (Cennet) faslında Allah’ın Cennet suyunun menbaından Dünya’ya akıttığı dört nehirden söz eder,²³ bu nehirlerden birisi Cizre’nin yanından geçen Dicle (Deklath) Nehri, ikincisi de Dünya’nın ortasından akan Fırat (Derath) nehridir, el-Cezire bölgesi de zaten bu iki nehrin oluşturduğu bölgenin adıdır.

²⁰ Yaşın, Abdullah, “Tarih,Kültür ve Cizre” Kent Yayınları, İst, 2.baskı, 2011,s.23

²¹ Tüzün, a.g.e. s.34, c.1

²² Assemânî, Bibl, Orient, t.iii,pt,s.309,1886’daki İngilizce çevirisinden, Latince den İngilizceye çeviren: E.A. Wallis Budge, Oxford, Londra, Nakleden: Tüzün.a.g.e. s.26

²³ Budge, E.A.Wallis (Assemânî Bibl), The Book of the Bee, XV. Fasl, Paradise, s19-20,27,146, Oxford, Clarendon, Baskı 1886, makleden: Tüzün, a.g.e. s.26 (Bu kitap Ahlat doğumlu Nasturi Kilisesi Basra (Irak) Piskoposu Shêlon tarafından 1222’de derlenmiştir.)

Kardu Gâzartâsı: İbnu'l-İbri Cizre'yi "Kardu'nun (veya Karda) bir bölgesi ve bir adası" olarak tarif etmiş ve bu anlamda Süryanice olarak "Kardu Gâzartâsı" ismi ile ifade etmiştir. "Gâzarta" burada "Cezire (ada)" manasında kullanılmıştır.²⁴

Bâkarda: MÖ dönemlerdeki Hristiyan kaynaklarda "Cizre'nin" bulunduğu bölgeye "Zabda" ve "Karda" denilmiştir. Bu bölgeye nispetle, Cizre şehri için "Bâ-zabda" ve "Bâ-Karda (Bâkarda)" olarak isimlendirilmiştir. Yani "Zabda" veya "Karda" bölgesinde bulunan şehir.²⁵

El-Hamavi ise Bâzabda ve Bâkarda'yı şöyle tanıtmaktadır. Bâzabda Dicle'nin doğusunda, karşılıklı iki Kûre (köy) dirler. Yakınlarında Cudi Dağı ve Sema'nın Köyü vardır. Bu iki köy de Nuh (a.s.) kıyasında geçer.²⁶

İslami Dönemde Cizre için Kullanılan İsimler şunlardır:

"El-Cezire'deki (Dicle ve Fırat arasındaki bölge) bölgelerin (Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rabia) isimlerini buraya yerleşen Arap kabileleri esasına göre isimlendirildiğini belirtmiştik. Cizre şehrindeki İslami dönemde isimlendirilmesi aynı esasa göre şekillendi.

Ceziret ibn Ömer: "Ceziret ibn Ömer" ismi Hz. Ömer döneminde, Cizre'nin fethinde o bölgeye yerleşen Tağlibi Kabilesine mensup ve Cizre'nin muhtemel kurucuları arasında "Ömer b. Evs e't-Tağlibi"(m.864-h.250) isimlerine nispet edilir.²⁷ Anılan bu zatların Resul'i Ekrem (s.a.v.) ile ata cihetinden akrabalıklarının özelliği yanında, her birinin tarih sayfalarının köşeleri oldukları anlaşılmaktadırlar.²⁸

Ceziretü's-Şeref: Akkoyunlu ve Safeviler dönemindeki çekişmelerde Cizre Emiri II. Şeref, Şah İsmail'in ordusunu üç defa yendiğinden "Han" lakabını aldı, ona Han Şeref denildi, bu isme izafeten Cizre için "Cizretü's-Şeref" (Şerefli Cizre veya Şeref'in Cizre'si) adı ile anılmaya başlandı.²⁹

²⁴ Ebu'l -Farac, Gregory, Abu'l-Farac Tarihi, c.1 s.179-310. Nakleden: Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.35

²⁵ Tüzün, a.g.e. s.38, c.1

²⁶ el-Hamevi, a.g.e., I, s.321, Çetin, a.g.e. s.132

²⁷ Tüzün, a.g.e. s.51, c.1

²⁸ İbn Hurdazbih, Ebu'l -Kasım ubeydullah Abdullah bin Abdullah (m.912-h.300)

"El-Mesalik ve'l-Memalik", s.18, Tüzün, a.g.e. s.51

²⁹ Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Işıkları, 2.baskı,2011, İst, s.22

Cizira Botan (Botan Ciziresi): “Botan” Hakkari’den Şırnak’a kadar uzanan bölgeye verilen ad. Bu bölgenin merkezi Cizre’dir.

“Cizira Botan” bu bölgeye nispet edilir. Cizre’de yaşayan halk da tarihsel olarak “Bohti” aşiretine mensupturlar ve bundan dolayı Cizre halkı için Boti/Bohti olarak adlandırılır. Botan aynı zamanda adını bu bölgeden alan Dicle nehrinin bir kolu olan nehrin adıdır. (Botan Çayı/Botan Suyu).³⁰

“Kastr Dicle (Dicle Sarayı): Dr. Fiey’in görüşüne göre, Cizre Farsça’da Dicle Sarayı anlamına gelen “Kastr Dicle” ismindeki bir köyün kalıntıları üzerinde bina edilmiştir. Bu da el-Hasan bin Ömer bin el-Hattab et-Tağlibi tarafından 864/250 yılından önce yapılmıştır. Sonradan köy büyümüş, savunmasında ek bazı güçlendirmeleri tamamlanmıştır. Bu da doğu tarafındaki duvarın dibinde, duvarın uzunluğu boyunca bir hendek kazılmış ve bu şekilde Kale ada haline getirilmiştir.³¹

Cizre: Cumhuriyet Döneminde Cizre’ye verilen resmi isimdir.

Sonuç olarak Cizre, “Karda” ve “Zabda” sözcükleri temelinde pek çok isme sahiptir. “Zabda” Arami kavminin ileri gelen “Zabdani” veya “Be Zabda” ve eşdeğer isimlerle anılmıştır. Bu isim “Be Zabde” şeklinde Roma ve Sasani en eski tarih kitaplarında yer almıştır.

Cizre, Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Musevilikten sıyrılan bölgede Süryani ve Keldani fonetiğine uyan 10 kadar farklı isimle dini literatüre kaydedilmiştir. Cizre Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da Gayri-Müslimler, Cizre şehri için “Ba-Karda” ve “Bâ- Zabda” isimlerini kullanmaya devam etmişlerdir.³²

1.1.2. EL-CEZİRE BÖLGESİNİN COĞRAFİ KONUMU

El-Cezire bölgesi Tikrit’ten başlayarak Dicle tarafında güneyde Fırat üzerinde el-Hadise ve Ane’ye kadar uzanır; kuzeyde Dicle ve Fırat’ın kaynağına doğru devam eder. Bazı coğrafyacılar bu bölgeden uzak olmalarına rağmen İmadiye, Erbil ve el-Bevazih gibi

³⁰ Işık, a.g.e. s.109.

³¹ Fiey, Jean Maurice, Les Dioceses du Maphrianat Syrien, Dans Parol de L’Orient V.111, 1977-1978. Nakleden: Gandur, Orta Çağ Cizre Tarihi s.71

³² Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.37

bazı şehir, kasaba ve köyleri de El-Cezire bölgesinden saymışlardır. İlk dönem Müslüman coğrafyacılar el-Cezire'nin bu sınırları konusunda hemfikirlerdir.³³

El-Hamavi'ye göre, “el-Cezire Bölgesi”, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Mudar bölgelerini kapsayan Şam civarında Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki bölgedir. Müslümanların bölgeyi fethinden sonra el-Cezîre, buraya yerleşen Arap kabileleri esasına göre üç bölgeye ayrılmıştır: Diyar-i Rabia, Diyar-i Mudar ve Diyar-i Bekir³⁴

Diyar-i Rabia, Nusaybin, Re's Ayn, Duneysir (Kızıltepe), Habur ve Re's Ayn tarafındaki Musul arazilerinde kalan yerleşim birimlerinden oluşmaktadır. **Diyar-i Mudar**, Fırat'ın doğusunun yakınlarındaki Harran, Suruç, Rakka ve Tell Mevzan'den oluşmaktadır. **Diyar-i Bekir** de Dicle'nin batısından Nusaybin'e nazır el-Cebel, Hıskeyfa, Âmid (Diyarbakir), Meyyâfârikîn (Silvan), Hâni, Hizan, Siirt ve bunların arasında kalan yerlerden oluşmaktadır.

El-Makdisi ise, el-Cezire'nin bölgelerini şöyle tanıtır: “Arap kabilelerindeki göbeklerin bilinen birer memleketlerinin olması ve birbirinden ayırt edilebilmesi için, bu bölge (el-Cezire bölgesi) onlar arasında paylaştırıldı. Bölgeyi üç yöreye ayırdık ve onların birkaç göbeğine ayırdık. Birincisi Irak tarafına düşen yöre “Diyar-ı Rabia (Rabianın yurdu), ondan sonraki de “Diyar-ı Mudar (Mudar'ın Yurdu), ondan sonraki de “Diyar-ı Bekir (Bekirin yurdu)” idi. Ve bu son bölgede de dört nahiye vardı.³⁵

“British Museum” kayıtlarında Dünya tarihlerinin doğduğu kültür ve egemenliklerin beşiği olarak bilinen bu zengin toprak hazinesi, Toros dağlarının uzantısı olan Güneydoğu Anadolu'dan itibaren Dicle ve Fırat nehirleri arasında Basra Körfezine kadar uzanan bölgenin adıdır. Mezopotamya (el-Cezire) bölgesinin tarifi bugüne kadar hiç değişmedi, asırlar boyunca yukarı ve aşağı olmak üzere iki bölgeye ayrılmıştır.³⁶

Yukarı Mezopotamya: Cudi dağları ve devamına kadar uzanan Toros dağlarının güneyinden Bağdat bölgesine kadar olan kısımdır.

³³ Çetin, Seyfettin, Yakut El-Hamavi'nin Mûcemu'l Buldan'ında Kürtler, s.49; Ğandur, Dr. Muhammed Yusuf, Orta çağda Cizre Tarihi, s.26

³⁴ El-Hamavi, a.g.e., c.2, s.136. Çetini a.g.e., s.51, el-Makdisi, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed “Ehsenü't-Tekasim”, s.137; Ğandur, Dr. Muhammed Yusuf, Orta çağda Cizre Tarihi, s.25

³⁵ el-Makdisi, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed, (doğum:983) “Ehsenu't-Tekasim Fi Marifeti'l Ekalim”, Matbaatu'l -Beril, s.137; Ğandur, Cizre Tarihi, s.25

³⁶ Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.41

Aşağı Mezopotamya: Bağdat körfezinden, İran (Basra) körfezine kadar olan bölgedir.

Coğrafi bölge olarak bizi ilgilendiren, Cizre'nin içinde bulunduğu Cezire Bölgesi'nin (Mezopotamya'nın) yukarı bölgesinin ifadesidir.

Himyeri'ye göre el-Cezire bölgesini; “Cezire, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rebi'a” bölgelerini içine alan yerdir. Dicle ve Fırat nehir suları ile çevrili bulunduğu için Cezire denilmiştir ki, bu iki nehir Rum tarafından gelir Fars Denizine dökülürler. Cezire'nin kasabaları Musul, Harran ve Ceziret ibn Ömer'dir.³⁷

İbn Havkal, ve el-Makdisi ise yukarı Mezopotamya'yı (yani el-Cezire bölgesini) üç Arap kabilesi arasında “Üç Kuvar”³⁸ olarak taksim ederler. Bunlar:³⁹

1. Mundar Kabilesi adına “Diyar-ı Mudar”
2. Rebia Kabilesi adına “Diyar-ı Rebia”
3. Bekir Kabilesi adına “Diyar-ı Bekir'dir”

Fakat Yukarı Mezopotamya'nın (el-Cezire) coğrafi bölgelere dağılımı veya Arabi taksimatın İslamiyet'in bölgeye gelişinden çok önce mezkûr üç kabilenin ataları adına yapıldığı birçok kaynakta kabul edilmiştir.⁴⁰

El-Cezire bölgesinin isimlendirilmesi bölümünde on beşe yakın isim bulmuştuk, bu bölgenin yukarı kısmında (Yukarı Mezopotamya), kendi içinde üç kısma ayrıldığını belirttik. Şimdi de bu üç bölgenin isimlendirilmesinin menşesine bakmakta yarar var.

İbn Hişam, bu üç bölgenin kendi isimleriyle isimlendirildikleri “Rebi'a, Mudar ve Bekir” şahıslarının mensup oldukları “Tağlib Aşireti” hakkında şu bilgileri vermektedir: Peygamber Efendimizin (s.a.v.) 21. Ceddi olan Adnan'ın zürriyetinden olan Nizar b. Maad'ın, 1. Eyad, 2. Anmar, 3. Rebia'a ve 4. Mudar isimli dört oğlu vardı.⁴¹ Önceleri Arabistan'da bulunan bu Arap kabileleri Yukarı Mezopotamya (el-Cezire) Bölgesi'ne

³⁷ el-Himyeri, Cemaluddin Abdullah et-Tayyi “En-Nisbetu ile'l-Mevadi-i ve'l-Buldan,”; Tüzün,a.g.e. s.74, c.1

³⁸ Kuvar: Bölge veya bölge anlamındaki “nahiye” demektir.

³⁹ El-Makdisi (veya el-Mukaddesi), Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed, el-Beşari (946-991/ 335-381), Ahsenu't-Tekasim, Fi Marifeti'l-Ekâlim” Brill Matbaası, 1877, Leyden,2, Daru's-Sadr, Beyrut (tek cilt), s.139; İbn Havkal, Nusaybini, Kitabu Sureti'l-Ard, (tek cilt), Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, Lübnan, s.; Ğandur, s.16. Tüzün, s.50

⁴⁰ Ğandur, Cizre Orta çağ Tarihi, s.16; Tüzün, Cizre Tarihi, s.51

⁴¹ İbn Hişam, “Siret-i İbn Hişam”, Çeviri: Hasan Ege, Kahraman Yayınları (4 cild), İstanbul, 1997 c.1 s.37-38, Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.52

göç edip yerleştiler ve bölgeye hâkim oldular. Rebia ve Mudar'ın çoğalan neslinden iki büyük kabile meydana geldi. Bunlardan Rebi'a'nının Va'il isminde tek oğlu vardı. Vail'in Bekir ve Tağlib adında iki oğlu oldu. İşte bu kişiler Rebi'a, Mudar ve Bekir islam coğrafyacıları taksimatınca Yukarı Mezopotamya (el-Cezire) bölgesinin üç diyarına (bölgesine) “Diyar-ı Rebi'a, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir” olarak isim oldular.⁴² O zamandan beri Cezire üç bölge halinde bu kişilerin isimleri ile anılır oldu. Va'il'in diğer oğlu “Tağlib” ise kalabalık bir kabile olarak Cezire’de yerleşti. O, Ceziret ibn Ömer’i (Cizre’yi) yeniden kurdukları söylenen Hasan b. Ömer er-Tağlibi (veya Ömer b. Evs et-Tağlibi) ve aşiretinin atasıdır.⁴³

Hemedani’ye göre ise; el-Cezire bölgesi Nusaybin, Dara, Hisinkeyfa, Mardin, Duneysir, Riha, Tilkafan, Amed, Meyafarikin ve Erzen şehirlerinden meydana gelmektedir.⁴⁴

El-Cezire bölgesi I. Dünya Savaşına kadar Osmanlı Devleti’nin egemenliği altındaydı, bugün Türkiye, Irak ve Suriye arasında paylaşılmış durumdadır. Takriben 140.000 km²’lik bir alanı kapsayan Cezire’nin kuzey kısmı Türkiye, güney kısmı ise Irak ve bir parçası da Suriye sınırları içinde kalmıştır. Günümüzde Cezire adlandırılması daha çok Suriye kısmı için kullanılmaktadır.⁴⁵

El-Hamavi Ceziret ibn Ömeri şöyle tanımlar: Musul’un yukarı taraflarında bir beldedir. Musul ile arası üç günlük mesafedir.⁴⁶ Verimli nustakları ve geniş doğal kaynakları vardır. Burayı ilk imar eden kişinin Hasan ibn Ömer b. Hattab et-Tağlibi olduğu kabul edilmektedir. Cizre bir tarafı hariç, Dicle nehri ile bir hilal gibi kuşatılmıştır. Daha sonra kuşatılmayan tarafa içinden su akıtılan bir hendek yapılmıştır. Böylece Cizre bu hendek sayesinde bir ada gibi her taraftan sularla çevrili hale gelmiştir.⁴⁷

⁴² İbn Şeddad, el-Alaku’l-Hatire, c.1 s.112; Tüzün, Cizre Tarihi c.1 s.52

⁴³ Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.52

⁴⁴ Hemedani, İbn el-Haik, Ebu MuEl-Hasan b. Ahmed “Sıfat Ceziretu’l-Arab” Matbaat Beril,Liden, m.1884 m.2010, s.247 İzzet,a.g.e. s.31

⁴⁵ Işık, İbrahim S. “A’dan Z’ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar, Kurumlar” Nübihar Yayınları) ist.2010 s.126-127

⁴⁶ El-Hamavi, Cizre ile Musul arasındaki üç günlük mesafeyi Musul’un yukarı tarafı olarak tanımlıyor. Halbuki Cizre ile Musul arasında Zaho gibi tarihi başka şehirler de vardır . Bu durum eski müelliflerin gezmeden, sadece nakille yetindiklerini gösteriyor ki böyle eksik tanımlamalarda bulunuyorlar.

⁴⁷ El-Hamavi, a.g.e. s.2, c. , s.414; Çetin, a.g.e. s.158

Günümüzde Cizre; düz ve geniş bir arazinin başlangıcında, Toros dağlarının eteklerine yakın, Dicle Nehrinin batı yakasında, Türkiye'nin Güney sınırının Suriye ve Irak ile birleştiği yerdedir. Deniz seviyesinden yüksekliği, 1200 kademdir.⁴⁸ Cizre, Fırat Yarımadası'nda en önemli Liman sayılıyordu. Ermenistan ve Rum memleketlerinden gelen ticari mallar için yükleme merkeziydi.⁴⁹

Dicle üzerinden çalışan gemiler ihraç mallarını oradan yükleyip Musul'a götürüyorlardı. Kaynaklarda, geniş ve verimli arazilere sahip ve bu araziler içinde yayılmış çok sayıda kaleleri ve soylu atları bulunan bir yer olarak anlatılıyor.⁵⁰ Bu şehir Basurin, Fişabur ve Heştiyan dağına bitişiktir. Bunların hepsi için de Cudi dağının da bulunduğu geniş bir dağlık alandır.⁵¹

Coğrafyacılar, tarihçiler ve gezginler bu şehrin güzelliklerini överek; hilale benzer bir su dairesi içinde olduğunu, büyük gelir ve zenginliği olan, ulaşılmaz bir konuma sahip, benzeri az bulunan bir yer olduğunu söylemişlerdir. Bu şehir eskiden beri, doğu ile batı ve kuzey ile güneyde bulunan devletler arasında meydana gelen savaşlarda bir kavşaktı.⁵²

Cizre'nin bu önemli konumundan dolayıdır ki, "Cizre şehri", geçmiş yüzyıllarda dünya çapında imparatorlukların oluşumuna sebep olan savaşların, toprakları üzerinde cereyan ettiği meşhur yerlerden biriydi. Uzun süre doğadan ve batıdan akın eden savaşçı askerlere savaş alanı haline geldi. Cizre üzerine değişik devletler egemen oldular. Bunların her biri kendilerine özgü medeniyet, inanç, örf ve adetlerinden bazı kalıntıları geride bıraktılar. Böylece Cizre; konumu ve önemine bağlı olarak, medeniyetler, inançlar ve değişik niteliklere sahip dillere sahne oldu.⁵³

Birçok İslami kaynakta Cizre'nin coğrafi konumu, doğa güzelliği Bağdat şehri ile kıyaslanmış veya karşılaştırılmıştır. Kendisi Cizreli olan İbnü'l-Esir; "Halife Harun er-

⁴⁸ Ğandur, a.g.e. s.30

⁴⁹ İbn Şeddad, el-A'laku'l-Hatire, c.3, s.44; Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.31,32, c.1

⁵⁰ Ğandur, Orta Çağ'da Cizre Tarihi s.31

⁵¹ İbn Havkal, Suretu'l-Arz, s.202-203

⁵² Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.32

⁵³ İbnü'l-Esir "el-Kamil Fi't-Tarihi, c.6, s.111; Tüzün, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.34,35

Reşid, 174/790 yılında Cudi Dağı üzerine yürüdü ve İbn Ömer Cezire'sine bağlı Kardâ ve Bâzabdâ'ya inerek burada bir köşk yaptırdı.”⁵⁴ diye aktarıyor.

Cizre Şehri, el-Cezire'nin “Diyar-ı Rabia” bölgesinde bulunmaktadır. Makdisi'ye göre Cizre bu bölgenin en önemli nahiyesidir. Cizre'ye bağlı şehirleri de Paşabur, Baaynata, el-Muğisete ve ez-Zozan olarak aktarmıştır.⁵⁵

El-Kazvini, Dicle Nehri ile Cizre şehrinin birlikteliğini şöyle tarif eder:⁵⁶“Diyarbakır yakınında Zülkarneyn dağlarından doğan Dicle Nehri'nin Meyafarkin Amed ve Hıskeyfa'dan geçtikten sonra Ceziret ibn Ömer'in etrafını Hilal (orak şeklinde ay) gibi çevirdiğinde bir tek taraftan hariç hiçbir tarafından şehre girmek mümkün değildir.

İbn Şeddad'ın 660/1262 yılında, Tatarların istilasından önce hazırladığı ve içinde Cizre'yi övdüğü tarih metnine göre, Cizre'nin o zamanki yapısal durumu şöyle idi: Onu çevreleyen bir suru ve surlarının üç adet kapısı vardı. İçinde namaz kılınan iki adet camii ve dört adet medresesi vardı. Bir hastane ve on beş tane hamamı vardı. Şehir içinde ve çevresinde sekiz adet kale bulunuyordu.⁵⁷ İdari yapısı da bir düzen içindeydi ve mahallelere ayrılmıştı.⁵⁸ Cizre yapısal olarak yörenin en güzel şehri idi. Halkı varlıklı ve sosyal olduğu için güvenilir bir yerdi.⁵⁹

Fakat Cizre'nin bu yapısal durumunun izlenmesi, şehrin eski mamur ve kalkınmış durumunun üzerinde kalmadığını gösteriyor. Nitekim Cizre'nin 14.yüzyılda değişime uğradığı görülecektir. Nitekim ünlü gezgin ibn Battuta Cizre'yi ziyaret ederken bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Biz Ceziretü ibn Ömer şehrine ulaştık. O güzel ve büyük şehirdi. Vadilerle çevriliydi. Şehrin çoğu yıkılmış bir durumdaydı. Taşlarla sağlam yapılmış bir eski çarşısı ve yine taşlarla yapılmış surları vardı. Halkı erdemli ve kültürlü olup yabancıları seven insanlardır.”⁶⁰

İslam tarihçileri İslam'ın hâkim olduğu bölgeleri yedi bölgeye ayırmışlar. Bu bölgeler o dönemin bilimsel ölçülerine göre belirlenmiştir. Şeyhu'r-Rabue; “Ceziretu ibn Ömer'in”

⁵⁴ İbnü'l-Esir “el-Kamil Fi't-Tarihi, c.6, s.111; tüzün, orta çağ cizre tarihi, s.34,35

⁵⁵ el-Makdisi, Ahsenu't-Tekasim, Fi Marifeti'l-Ekalim, s.136, Ğandur, s.17; Tüzün, s.53

⁵⁶ el-Kazvini, Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud, “Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-ibad, s.334-364

⁵⁷ İbn Şeddad, el-A'laku'l-Hatire, c.3, s.214-215; Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.76

⁵⁸ el-Makdisi, Ahsenu't-Tekasim, s.137; Ğandur, a.g.e. s.76

⁵⁹ İbnu Havkal, Suretu'l-Arz, s.202-203; Ğandur, a.g.e. s.76

⁶⁰ İbn Battuta, Ebu Abdillâh Muhammed et-Tanaci, “Rihletu İbn Battuta, Tuhfetu'n-Nazzar Fi Ğaraibi'l Emsar ve Acaibi'l-Esfar, Dar Sâdir, Beyrut, 1964.

dördüncü bölgede bulunduğunu belirtmiştir.⁶¹ El-Kalkeşendi, Cizre'nin enlem ve boylamlarını şu şekilde tespit etmektedir; Cizre, Dicle'nin ana mecrasının sağında, uzunluğuna kırk iki (42) derece ve on bir (11) dakika doğu, genişliğine otuz yedi (37) derece ve yirmi (20) dakika kuzeyde kurulmuştur.⁶² İbn Haldun ise; iki nehir arası Yukarı Mezopotamya'nın Cezire olduğunu ve Dicle Nehri'nin İbn Ömer Adasının (Cizre) kuzeyinden geçtiğini tarif etmiş ve Cizre'yi dördüncü iklimin⁶³ beşinci kısmında yer vermiştir.⁶⁴

El-Kalkeşendi'nin haricinde, birçok coğrafyacı, şaşırtıcı bir doğrulukla Cizre'nin 37. Paralel ve 42. Doğu meridyeni üzerinde bulunduğunu hesapladılar.⁶⁵ İbn Şeddad ise, Cezire't İbn Ömer'in 37. Paralel üzerinde bulunduğunu belirterek, geçmişin astronomi kavramlarını ile "Sunbulete (başak) burcunda, Utarid (Merkür) saatine" sahip olduğunu kaydetmiştir.⁶⁶

Cizre'nin modern dünya üzerindeki koordinatları: Kuzey Yarım Küre 37° 34 paralel, 42° 22 doğu meridyenidir. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 300-350 m (900 feet) yükseklikte, yüzölçümü bağlı yerleşimlerle birlikte 460 km²'dir. İklimi yazları çok sıcak ve kurak kışları ise soğuk ve orta derecede yağışlıdır.⁶⁷

Sonuç olarak Arapça bir kelime olan "Cezire" etrafı su ile çevrili kara parçası; ada manasına gelir. Cezire pek çok yerleşime isim olmuştur. Hem dünya genelinde hem de İslam coğrafyasında "Cezire" olarak tanınan birçok bölge vardır. Bu bölgelerden bizim üzerine çalıştığımız ise; Dicle ve Fırat Nehirleri ile sınırlandırılmış kara parçalarının veya yukarı Mezopotamya'nın; Kuzey Suriye, Güneydoğu Türkiye ve Irak'ın Musul şehrini de içine alan bölgedir. Belirlilik ifade etmesi için başına "el" takısı getirilerek, tarihte "el-Cezire Bölgesi" olarak tanınmıştır.

El-Cezire bölgesinde yer alan Cizre şehri ise günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Suriye Devlet sınırlarının birleştiği noktada yer

⁶¹ Şeyhu'r -Rabve, Nuhbetu'd-Dehr, s.190; Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.29

⁶² el-Kalkeşendi, "Subhu'l- A'şa, c.4, s.332; Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi, s.29

⁶³ "İklim" veya Bölge, taksim edilmiş her bir kıta ve memleket için eski coğrafya bilgilerinin kullanıldığı tabir. Buradaki iklim, meteorolojik bir ifadeden ziyade bölgeyi belirtmektedir.

⁶⁴ İbn Haldun, Abdurrahman bin Muhammed "Mukaddime", Devlet Kitapları, Zakir Kadiri Ugan, 1968, c.1, s.161-163, c.1, s.161-163

⁶⁵ El-Kalkeşendi, Subhu'l-A'şa, c.4, s.322; Ğandur, a.g.e. s.28; Tüzün, a.g.e. s.40 c.1

⁶⁶ İbn Şeddad, A'lakul-Hâtire, c.3, s.214; Ğandur, a.g.e., s.20; Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.40

⁶⁷ Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.39

almaktadır. Cizre, Dicle Nehri'nin batı kıyısındadır, doğusunda Silopi, batısında İdil, güneybatısında Nusaybin, kuzeybatısında Güçlükonak ve Erüh ilçeleri, kuzeyinde Şırnak, güneyinde ise Suriye vardır. Cizre şehrinin bu önemli ve stratejik coğrafi konumundan dolayıdır ki tarih boyunca doğudan ve batıdan akın eden devletlerin savaşlarına sahne olmuş ve Cizre'ye farklı devletler egemen olmuştur.

1.2. İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDEN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNE KADAR CİZRE

1.2.1. Milattan Önce El-Cezire Bölgesi (Mezopotamya)'nın Tarihi

Cizre şehrinin kuruluşunu değerlendirmeden önce Cizre'nin üzerinde bulunduğu eski adıyla Mezopotamya ve İslami dönemdeki adıyla El-Cezire Bölgesi'nin milattan önceki tarihine ana hatları ile bakmak yararlı olacaktır.

Coğrafyacılar, doğu bilimcileri, gezginler ve tarihçilerin eserleri incelendiğinde el-Cezire'nin ilkin Asurilerin egemen olduğu yerler arasında olduğu anlaşıyor. Nitekim Asurilerin medeniyetlerini Yukarı Mezopotamya bölgesinde yaydıkları, Hititler ve diğer medeniyetlere karşı savaş faaliyetlerini yürütmek buralarda karargâhlar edinmiş oldukları bilinmektedir.⁶⁸ Milattan önce 612 yılında Babil Devleti, müttefiklerinin de yardımıyla Asur Devleti'ni yıkarak bölgeye hakim olmuştur. Daha sonraki süreçte Farslar Babil egemenliğindeki bölgelerde onlara karşı üstünlük elde etmiş ve Babil İmparatorluğu'nun varisi olmuşlardır. Böylece el-Cezire Bölgesi Farsların egemenliğine geçmiş ve Farslar kendilerini düşmanlarına karşı korumak amacıyla orada güçlü sığınak ve barınaklar yapmışlardır.⁶⁹ Öte taraftan Rumlar ile Doğu imparatorlukları arasında savaşlar uzun bir süre devam etmiştir. Roma hükümdarlarının varisi olan Bizanslılar döneminde, mücadele kendi döngüsünde ve şiddetinde sadece Bizanslılarla Farslar arasında cereyan etmiştir.⁷⁰

Milattan önce 331 yılında II. Filip'in oğlu Büyük İskender (İskender-i Makedoni veya İskender-i Zülkarneyn) Erbil (Arbela) şehri yakınlarındaki Gavgamela'da meydana gelen savaşta Pers kralı III. Dara'yı (Daryüs Kodaman) yenince tüm Mezopotamya'yı

⁶⁸ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi* (m. 815-1515), s.33.

⁶⁹ Gandur, *a.g.e.s.*33.

⁷⁰ Gandur, *a.g.e.s.*34.

(El-Cezire de dahil) zapt etti.⁷¹ Fakat iç savaşlar neticesinde imparatorluğu üç krallığı bölündü. Bunlar İskender'in ordu komutanlarından Selefkos'un kurduğu Selevkoslar (Romalılar) krallığı veya Suriye-Asya krallığı, Ptolemiosların kurduğu Mısır krallığı ve Antigonusların kurduğu Makedonya krallıkları idi. Yukarı Mezopotamya ise milattan önce 301 yılında Selevkos'un kurduğu Selevkiye (Selefkoslar) krallığı egemenliğine girdi.⁷² M.Ö. 140 yıllarında İran ve Doğu Anadolu topraklarında kurulan Eşkani Devleti (Partlar) Selevkoslar krallığına son verdiler.⁷³

M.S. 360 yıllarında Mezopotamya'nın birçok bölgesi Farşların egemenliğine girmişti. II. Şapur Cizre'nin de içerisinde bulunduğu bölgeyi M.S. 460 yılında ele geçirmiş ve dönemin Bizans imparatoru II. Kostantiyos burayı savunmak için bir şey yapmamıştı. Fakat Bizanslılar bu yenilgiye karşı lakayt kalmadılar. Tekrar güçlerini toplayıp düzenli hale getirdiler ve Farşlılar üzerine yürüyerek o bölgeleri geri aldılar. Taraflar arasında ateşkes ve ittifak anlaşmaları yapıldı. Bu ittifakın gereği olarak iki devlet arasında Mezopotamya topraklarında bir sınır belirlendi. Buna göre Habur nehri Farşlarla Bizanslıların sahip olduğu toprakları birbirinden ayıran sınır haline geldi.⁷⁴

İslam'dan önce Mezopotamya'nın Bizanslı Rumlarla Persler arasındaki paylaşımını Ebu Yusuf şöyle aktarıyor:

“İslam'dan önce Mezopotamya topraklarının bir kısmı Rumların bir kısmı da Perslerin idi. Resulayn ve Fırat'a kadar olan yerler Rumların, Nusaybin ve Dicle'ye kadar olan yerler de Perslerin elindeydi. Mardin ve Dara'nın ova kesimleri ile Sincar ve sahraya kadar olan topraklar Perslerin, Mardin ve Dara'nın dağlık kesimleri ile Turabidin bölgesi Rumlarındı.”⁷⁵

El-Vakidi ise bu paylaşımı şöyle naklediyor:

“Tikrit ve Musul'un kuzeyinden Nusaybin, Beled, Sincar ve Bazebe (Cizre)'ye kadar uzanan Diyar-ı Rabia bölgesi Farşların egemenliği altındaydı. Diyar-ı Bekir,

⁷¹ İbnü'l-Esir, “*el-Kamil fi't-Tarih*”, Ceviri, Abdullah Köse, Bahar Yayınları, İstanbul 1989. C.1, s.75. Yaşın, *a.g.e.s.* 35.

⁷² Mansel, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu. 10. Baskı.s. . Yaşın. *A.g.e.s.*36

⁷³ Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*, s. 36

⁷⁴ Gandur, *a.g.e.s.*36.

⁷⁵ Ebu Yusuf, Yakub bin İbrahim (v.182) “*Kitabu'l-Harac*”, Dar el-Marife, Beyrut, 1979; Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 36.

Diyar-ı Mudar ve içinde Resulayn'ında bulunduğu Diyar-ı Rabia'nın bir kısmı da Bizanslı Rumların sahip olduğu yerler içinde kalmıştı.”⁷⁶

Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Mudar bölgelerini içine alan El-Cezire bölgesi (Mezopotamya), İslam öncesi asırlarda Sasaniler (Farslar) ve Bizanslılar arasında mücadele alanı haline gelmişti. El-Cezire bölgesi, bu iki imparatorluk arasında yapılan savaşlarda büyük bir zarar görmüştü. Bu iki imparatorluk arasında sağlanan barış gereğince Ceziretu İbni Ömer'in (Cizre şehrinin) kurulacağı yörede bulunan Bazabda ve Bakarda Sasanilerin egemenliği altında kalmıştı. İslam'ın doğduğu yıllarda da Cizre şehri halen onların egemenliğinde bulunuyordu.⁷⁷

Bu dönemden sonra El-Cezire'nin veya yukarı Mezopotamya'nın İslami dönemde Müslümanlar tarafından fethedileceğini ve Müslümanlar tarafından yönetileceğini gelecek bölümde göreceğiz.

El-Cezire bölgesine peygamberler ve dinler tarihi zaviyesinden de bakmak gerekmektedir. Tevrat ve İslam tarihçilerine göre Hz. Nuh'un gemisi bu bölgede toprağa oturmuş, yeryüzünde ilk şehirler bu bölgede inşa edilmiş, Hz. İbrahim bu bölgeden Filistin'e gitmiştir. Tevrat'a göre cennet bu bölgededir. Bazı hadislere göre bölgeden geçen nehirlerden Fırat, Cennet ırmaklarındandır.⁷⁸

İslam tarihinin başlarında el-Cezire bölgesinde Araplar'ın dışında Aramiler de vardı. Abbasiler dönemi itibarıyla bölgeye Türkler de gelmeye başladılar. İslam döneminden önce birçok dine ve peygambere tanıklık eden bu bölge aynı zamanda 'Berekteli Hilal'in orta kısmını teşkil etmektedir.⁷⁹

1.2.2. Kuruluşundan İslam'ın Gelişine Kadar Antik Bir Şehir Olarak Cizre

Yukarıda da değinildiği üzere, bir kısım araştırmacılar Cizre şehrinin de üzerinde bulunduğu Mezopotamya/El-Cezire Bölgesi'nin tarihini M.Ö. 4000 yıllarında başlatırlar. Dolayısıyla 6000 yıl gibi uzun bir dönemde bu bölgeye hükmeden tüm

⁷⁶ El-Vakidi, Muhammed bin Ömer, Ebu Abdullah, “Futuhu’s Şam”, Dar el Kutup el-İlmiyye, 1997, c.2, s.60.

⁷⁷ Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 37 Yiğit, İsmail, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul, 1999, s.54.

⁷⁸ Şeşen, Ramazan, Cezire, TDV İslam Ansiklopedisi, İst. 1993, Cild VII, s. 509-511

⁷⁹ Şeşen, Ramazan a.g.e.

imparatorluk, devlet, saltanat veya emirlikler dönemlerinde Cizre şehri bu kuvvetler arasında meydana gelen savaş ve felaketlerin çoğuna tanıklık etmiştir. Birçok defa bu şehir yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir.

Milattan önce 310-379 Fars imparatoru II. Şapur Irak'ı ele geçirmek girişiminde bulununca sadece iki önemli şehrin istilasını ile yetindi. Onlardan birisi Cizre şehriydi diğeri de 'Sincar (Şengal)' idi. Bu işgalde II. Şapur kâhinleri Helyudor ile birlikte sayıları dokuz bini aşan sakinlerini de Ahvaz tarafına sürgün etti ve diğer bir kısmını da öldürdü.⁸⁰

Birçok İslam tarihi kaynağında Cezire-i İbn Ömer (bugünkü Cizre) zikredilince ilk dile getirilen olay Hz. Nuh tufanıdır. Kur'an-ı Kerim'de Hud sûresi'nin 44. ayetinde Hz. Nuh'un gemisinin üzerinde karar kıldığı bildirilen Cudi, Cizre'nin yakınında bulunan bir dağdır. Ayrıca Sahih-i Buhari'de Mücahit'ten nakledilen bir hadis de buna işaret etmektedir.⁸¹ Hz. Nuh'un üç oğlu, onların hanımları ve beraberlerindeki 40 erkek 40 kadın olmak üzere 80 kişinin bu dağın eteğinde 'Semanin' (seksen) denilen bir belde kurarlar ve bu belde 332/944 yılına kadar bu adı taşır.⁸²

Bazabda Kalesi (Cezire-i İbn Ömer) Dicle üzerindeki önemli bir geçidin yakınında inşa edilmiştir. Anadolu'yu Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan bu stratejik geçit noktasına hakim olan Bazabda Kalesi ve çevresi antik çağlardan beri çeşitli imparatorlukların hakimiyeti altında kalmıştır. Bunlar sırasıyla Asurlular, Medler, Babiller, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizanslılar ve Sasaniler'dir. Bütün bu imparatorlukların El-Cezire bölgesini ve dolayısıyla bu bölgede yer alan Cizre şehrini kendi aralarında nasıl paylaştıklarını bir önceki bölümde ana hatları ile dile getirdik.

İslami fetihlerden sonra Cizre müslümanlar tarafından kurulmadan ve "Cezire (ada)" olarak adlandırılmadan çok daha önce de bir ada şeklindeydi. Nitekim bu dönemde etrafı Dicle nehri ile çevrili bir yarımada olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Bu hususta E. Gibbon şöyle demektedir:

⁸⁰ Es-Saiğ, Süleyman (Kissis) "Tarihu'l-Musul, el-Matbaatu's-Selefiyye Kahire, 1923 c.1, s. 23-25; Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 34.

⁸¹ Buhari, "Enbiya", 3; Yiğit, İsmail, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre. Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Senp. Cizre Kaymakamlığı ile Dicle Üniv. İlahiyat Fak. İst. 1999, s. 53.

⁸² Mesudî, "Murûcu'z-Zeheb", Paris, c.1 s. 74; Yiğit, İsmail, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre. Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Senp. Cizre Kaymakamlığı ile Dicle Üniv. İlahiyat Fak. İst. 1999s. 54

“Şapur doğuyu ele geçirmek yerine kuvvetlerini Mezopotamya'nın iki güçlü şehri Singara (Sincar) ve Bezabde (Cizre)'yi dizginlemeye odakladı. Bu şehirlerden Sincar bir çölün ortasında diğeri (Cizre) hemen hemen her yanı Dicle'nin derin ve coşkun akıntısıyla çevrili bir yarımada bulunuyordu.”⁸³

Gibbon'un bu ifadelerinden Cizre'nin fethinden 250 yıl önce (M.S. 359-360) Cizre'de bir savaşın gerçekleştiği anlaşıyor. Şapur aynı yıl içinde Cizre'yi aldıktan sonra surların dibine dışarıdan hendekler kazdırmıştı. Şehri tekrar geri almak için aynı yıl Cizre surlarının dibine gelen Roma Kayseri II. Costantius bu derin hendekler ile karşılaşmıştır.⁸⁴ Görüldüğü gibi Cizre müslümanlar tarafından İbn Ömer Adası olarak adlandırılmadan 400 yıl önce yine bir “ada (cezire)” şeklindeydi.

Cizre'nin kuruluşu müslümanlar tarafından fethedilmesinden ve Hasan bin Ömer el-Hattab et-Tağlibi tarafından (816/200) kurulmasından çok daha gerilere gitmektedir. İslam orduları tarafından Bizans'tan koparılmadan önce Cezire bölgesi ve Cizre şehri Sasanilerin hâkimiyeti altındaydı. Tarihi kaynaklar içinde milattan sonra 226 yılında itibaren Sasani şahı I. Ardeşir ile başlayan akınlar neticesinde Cizre şehrinin kurulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Yani Cizre, Orta Çağ'da kurulmuş bir kent değildir. Bu kadim şehir Tağlibi ve İbn Ömerler söyleminden çok öncesine dayanıyor. Bu konuyu işleyen Pers kaynakları, Cizre'nin kuruluşunu 600 yıl kadar daha gerilere götürmüşlerdir. İranlı kozmografya bilgini Hamdullah Mustavfi bu hususta şöyle demektedir: “Jazirah İbn Ömer (Cizre) dördüncü iklimdedir. Kendisine 100 köy bağlıdır ve çok geniş bir şehirdir. Pers kralı I. Ardeşir Babakan (226-241) tarafından inşa edilmiştir. Birçok üzüm bağları var olup, 17-300 dinar meblağında bir gelire sahiptir.”⁸⁵

Eski tabletlerin bize aktardığına göre Cizre bölgesi milattan önce 2.300'de Hurri Devleti'nin bir parçası idi.⁸⁶ Hurriler'in bu bölgede egemenliği milattan önce 1700'e kadar devam etmiştir. Hurriler'in zayıfladığı bir dönemde Van tarafından Mitanniler Huriler'in ülkesine yöneldiler ve beraber Hurri-Mitanni devletini kurdular. Böylece

⁸³ Gibbon, Edward, (1737-1794) Hery Hart Milman, The History of the Decline and Fakt of the Roman Empire, Philadelphia 1868, c. II, Böl. XIXs. 229 Nakleden: Tüzün, Mesut, Cire tarihi 1. Cild, s.46

⁸⁴ Marcellinus, A., The Later Roman Empires.201, 202 ve Gibbon, edward c.II, Böl, XVs. 229. Nakleden: Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi C.Is. 46-47.

⁸⁵ Mutavfi, Hamdullah; “The Geographical part of the Nuzhat-al Wulub, Guy Le Strange, bI. X, k. 9, s. 102-103 Nakleden;; Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi, c.I, s.222.

⁸⁶ Wilhelm, Gernot, “El-Huriyyun: Tarihuhum ve Hedaretuhum, Tecrüme: Faruk İsmail, Dar Cedel, Haleb, 2000, s. 35. Ergün, Zülküf, a.g.e. s.79.

Cizre milattan önce 1300'e kadar bu devletin egemenliğinde kaldı. Hurri-Mitanni Devleti'nin yenilmesinden sonra da Cizre Asurluların eline geçti.⁸⁷

M.Ö. 612'de Asurlular, Medler tarafından yıkıldıktan sonra Cizre Medler'in eline geçmiştir. 550'de Medler Persler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Cizre'ye Persler hükmetmeye başlamıştır. Persler döneminde intikam almak için Büyük İskender, Perslere hücum etmiştir. Bu dönemde Cizre İskender'in ordusu tarafından tarumar edilmiş ve harabeye çevrilmiştir. Bu olaydan sonra Cizre Selefkiler'in eline,⁸⁸ milattan önce 130'da da Selefkiler'in elinden çıkıp Eşkaniler'in eline geçmiştir.

M.S. 226'da Sasani padişahı Erdeşir Babekan Cizre'yi Partlar'ın elinden alıp kendi hakimiyetine dahil etmiştir.⁸⁹

Milattan sonra 627'de Bizans Kayseri Heraklius ve Sasani şahı Perviz arasında büyük bir savaş olmuş, bu savaştan sonra da Cizre'ye Bizanslılar hükmetmiştir. Cizre böylece milattan sonra 639'a kadar Hz. Ömer döneminde İyad Bin Ğanem tarafından fethedilinceye kadar Bizanslıların elinde kalmıştır.⁹⁰

1.3. EL-CEZİRE EYALETİNİN VE CİZRE ŞEHRİNİN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHEDİLMESİ

1.3.1. El-Cezire Eyaletinin Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi

El-Cezire Bölgesi ikinci halife Hz. Ömer (r.a) döneminde sahabe-i kiramdan İyad b. Ğanem (r.a) komutasındaki Müslüman ordular tarafından fethedildi.⁹¹ Vakidi, İbnü'l-Esir, Ebi'l-Fida, İbn Cübeyr, İbnu'l Verdi, Kirmani, Belazuri ve daha birçok tarihçi El-Cezire Bölgesi'nin İyad b. Ganem tarafından fethedildiğine işaret etmiştir. Yine Belazuri Muhammed Bin Sait el-Vakidi ve ez-Zuhri'den nakil ile Hz. Ömer Bin Hattab (r.a) hilafeti döneminde İyad b. Ğanem b. Zahîr b. Ebi Şeddad komutasında "Cezire'de

⁸⁷ Wilhelm, *a.g.e.*, s. 46. Ergün, *a.g.e.* s.79.

⁸⁸ SAMİ Şemseddin, "Cezire", *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedi de Kürdistan ve Kürtler*, Osmanlıca'dan çeviri: M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2001., s. 77; Ergün, *a.g.e.*s.80.

⁸⁹ Yaşın, *a.g.e.* s.2129.

⁹⁰ Derviş Yusuf Hesên Hiruru, *Welatê Hekarê*, Çeviri: Musadak Tovi, Hani Yayınevi, Duhok 2010, s. 29. ergün. *A.g.e.*s. 80.

⁹¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Hamman A. Mennan, Beytu'l efkar, Lübnan, 2004, c.1s.1062; El-Vakidi, "Fütuh eş-Şam" c.2 s. 64; Belazuri, *Futuh el-Buldan*, c.2. s. 204; İzzet, Faize Muhammed "el-Kurd Fi İklim el-Cezireti ve Şehrezor Fi Sadr el-islam (h.16-32 m.637-749), s. 116; İbn'ul-Esir; Gandur, *Cizre Tarihis*. 42; Tüzün, Mesut "Cizre Tarihi (Nuh Tufanı ve Cudi Dağı) c.1, s. 211

fethedilmeyen yer kalmadı. Cezire'nin şehirleri barış, toprakları ise savaşıyla alınmıştır” diyor.⁹²

İyad b. Ğanem'in Hz Ömer tarafından 'El-Cezire'nin fatihi-komutanı' olarak tayin edilmesi şöyle gelişti. Humus'un fethinden sonra Hz. Ömer, Saad bin Ebi Vakkas'a bir mektup yazarak şu emri verdi: “Cezire'nin bütün şehirlerine asker gönderme . Şu üç kişiden birini de komutan olarak tayin et; Halit Bin Urvete, Haşim bin Utbe veya İyad bin Ğanem bütün Cezire'yi feth etsinler. Ya Müslüman olsunlar veya bac ve haraç versinler.” dedi. Saad mektubu okuduktan sonra İyad b. Ğanem'i komutan olarak tayin etti ve beraberinde Ebu Musa el-Eş'ari, oğlu Ömer Bin Saad ve Osman bin Ebi'l-As'ı gönderdi.⁹³ İbn Şeddad, bu görevlendirmenin 19/640 yılında gerçekleştiğini nakleder.⁹⁴ Dolayısıyla El-Cezire'nin hangi senede⁹⁵ fethedildiğini, İslam ordularının Şam'dan mı yoksa Irak'tan mı bölgeye hareket ettiği ve bu bölgenin barışçıl mı yoksa güç ile fethedildiği noktalarında İslam tarihçileri arasında ihtilaflar bulunmaktadır.⁹⁶ Bizler Cizre bölgesinin fethini özet olarak yazmak istediğimizden bu detaylı ihtilaflara girmeyeceğiz.

Bizans kralı Heraklius Humus'a döndüğü sırada Bizanslılar Ebu Ubeyde komutasındaki Müslümanların üzerine yürümeye karar verdiler. Bizanslıları Müslümanların üzerine kışkırtanlar Cizre halkı olmuştur. Zira Cizreliler Bizans kralına haber göndermiş, onu Şam'a asker gönderme hususunda ikna etmiş ve kendilerinin de ona yardımcı olacaklarını ifade etmişlerdi. Ancak Şam ve diğer cepheler Müslümanların zaferi ile sonuçlanınca Cezireliler, Heraklius da Humus'ta iken Bizans'ın eliyle Müslümanlara bir darbe vurmanın son umudu içinde idi. Müslümanlar, Bizanslıların toplandıklarını haber alınca Ebu Ubeyde askerlerini alarak Humus ovasında karargahını kurdu. Halit bin Velid de Kinnisrin'den gelerek ona katıldı. Bu arada yardımcı kuvvet gelmesi ve sonuçta saldırı mı savunma mı yapılacağı konusunun kararlaştırılması için Hz. Ömer'in görüşü beklendi. Hz. Ömer, gerekli talimatlardan sonra Bizanslıları Humusluların

⁹² Belazuri, “Futuh el-Buldan” c.2, s. 251-253

⁹³ Taberi, İbn Cerir, “Tarihu'l-Umeni ve'l-muluk c.4, s.53; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s. 212, Oratçağda Cizre Tar.s. 43.

⁹⁴ İbn Şeddad, “el-Alaku'l-Hatire, c.3, k.1, s.9

⁹⁵ Bu ihtilaf hicretin 17,18 ve 19. Seneleri etrafında gelişmiştir.

⁹⁶ İzzet, Faize, “El-Kurd Fi İklimi el-Cezireti ve Şehrezor Fi Sadr el-İslam” (H.16-132) (M.637-849) s. 118.

üzerine kışkırtanların Cezire halkı olduğunu özellikle vurgulayarak Süheyl bin Adiyy'i Rakka'ya göndermesini emretti.

Humus hezimetini de fark eden Heraklius, bütün bu hezimet haberleri üzerine yavaş yavaş geri çekilerek önce Ruha (Şanlıurfa)'da, oradan da ayrılıp Samsat'ta konakladı. Oradan da Kostantiniye'ye doğru yola çıktı. Ruha'dan ayrılmak istediğinde yüksekçe bir bir tümseğe çıkıp Şam taraflarına dönerek şunları söyledi: “Elveda sana Suriye, ebediyen elveda.”⁹⁷

El-Cezire bölgesinde oturan halk Hristiyandı. İyad, Cezire şehirlerinden Ruha'ya vardı ve şehri muhasara altına aldı. Ruhalıları haraç vermeyi kabul ederek barış yaptılar. Sonra Ebu Musa el-Eş'arı'yi Nusaybin üzerine gönderdi. Ebu Musa Nusaybin'i fethetti. Ebu Musa El-Cezire şehirlerinden hangi şehre erişse asker gönderip “Ya Müslüman olun ya cizye verin ya da cenge razı olun.” derdi. Cizre halkı Ruhalıların haracı kabul edip baş eğdiklerini işitti. Onlar da haracı kabul ettiler; ama Cizre'de yaşayan ve Hristiyan olan Tağlibiler isminde bir Arap grubu onların bu şartlarını kabul etmemişlerdi.⁹⁸

İyad bin Ğanem daha sonra Tağlibilerin bu durumunu bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi. Bu konu daha sonra Hz. Ömer ile Bizans kralı arasında mektuplaşma şeklinde tartışma konusu olmuştu ve daha sonra Tağlibileri yanına çağırarak ve aşağıdaki maddeleri içeren antlaşmayı yapmıştı. Belazuri kayıtlarında bu şartlar şöyle sıralanmaktadır:⁹⁹

1. Doğan çocuklar Hristiyan olmayacak Müslüman olacaklar.
2. Cizye vergisini ödedikleri süre boyunca canları, aileleri, malları, değirmenleri ve şehirleri emniyette olacaklar.
3. Mevcut kiliseleri dokunulmayacak, ancak yeni kilise inşa edemeyecekler; açıkça çan çalmayacaklar ve haçlarını açıkta taşımayacaklar.
4. Evleri işgal edilmeyecek.
5. Yol ve köprüleri tamir edecekler.

⁹⁷ İbn el-Esir, “*el-Kamil fi't-Tarih*” c.2 s. 531, Et-Teberi, “*Tarih et-Teberi*” c.2 s. 198; Karan, Cuma, “Diyar-i Bekir ve Müslümanlarca Fethi Ensar, 1. Baskı 2010, s. 95-96; İzzet, Faize *a.g.e.* s. 119

⁹⁸ Taberi, *Tarihi Taberi*, c.3, s. 447; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1s.213

⁹⁹ Belazuri, *Futuh el-Buldan*, c.2s. -;; Tüzün, *Cizre Tarihi* c.1, s. 213-214

6. Müslümanlara karşı iyi niyetli olacaklar. Şayet Müslümanlara ihanet eder ve anlaşma şartlarını bozarlarsa himaye görmeyecekler.

El-Cezire Bölgesi'nin fethinde fetih politikaları, siyaset ve adaletle yönetim açısından Müslümanların takip ettiği metoda değinmekte fayda görüyoruz. Antlaşma maddelerinden de anlaşılacağı üzere Müslümanlar 'tevhid mesajının' insanlara ulaşmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu mesajı engellemeye çalışan tüm engelleri ortadan kaldırmışlardır. İnsanları esaret altına almayı, topraklarını veya mallarını ganimet olarak ele geçirmeye çalışmamışlardır. İnsanların İslam'ı zorla seçmelerine çalışmamışlar ve 'dinde zorlama yoktur'¹⁰⁰ ayetini uygulamışlardır. Dolayısıyla İslam'ın dışındaki dinlere inananlar dinlerinde kalmış ve onu kendi hayatlarında özgürce yaşamışlardır. Siyaset, idare ve adaletin uygulaması çerçevesinde kendilerinden sadece İslam'ın yönetime karşı gelmemeleri ve siyasi bağlılığı istemişlerdir.

Şimdi de El-Cezire Bölgesi'nin (veya eyaletinin) nasıl fethedildiğine örnek teşkil etmesi açısından o bölgenin en önemli şehirlerinden olan Ruha (Urfa), Mardin ve Diyarbakır'ın müslümanlar tarafından nasıl fethedildiğini işleyeceğiz. Cizre şehrinin fethini ise ayrı bir başlık altında ele alacağız.

Ruha'nın müslümanlar tarafından fethedilmesi şöyle gerçekleşti. Harran'ın fethinden sonra İslam ordusu İyad b. Ğanem komutasında Ruha önlerine geldi. Ruha ahalisi İslam askerlerine bir müddet taş ve oklarla saldırdıktan sonra Ruha askerleri şehirde çıkarak İslam askerlerine taaruz ettiler. İslam ordusu onları bozguna uğrattı ve şehre sığınmaya mecbur etti. Ruha sakinleri çok geçmeden barış ve eman teklifinde bulundular. İyad Ruhalıların eman isteklerini kabul ederek onlara bir emanname verdi. İyad tarafından Ruhalıların verilen emannamenin içeriği şöyledir:

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Bu vesika Ruha halkına ve piskoposuna hitaben yazılmıştır. Ergenlik yaşına gelen erkeklerden kişi başına bir Dinar ve iki müd avuç buğday ödemek şartıyla şehrinizin kapısını açtığınız takdirde canlarınız, mal, mülklerin ve size tabi olanlar emniyet içinde bulunacaklardır. Bu koşullardan başka yollarını kaybetmiş olan yolculara yol göstermek, köprü ve yolları

¹⁰⁰ Al Bakara ayet: 256

onarmak, Müslümanlara dostluk göstererek onlara iyi nasihatlerde bulunmak da bir görev olarak size yüklenmiştir. Bu vesikanın doğruluğuna Allah şahittir. Allah'ın şahitliği yeter."¹⁰¹

Böylece Ruha 17/639 yılında İyad b. Ğanem komutasındaki İslam orduları tarafından barış yoluyla İslam hâkimiyetine girmiş oldu.

Mardin şehri, Hz. Ömer'in hilafeti zamanında 17/639 veya 18/640 yılında bütün Diyar-ı Bekir ve Ruha'yı ele geçiren İyad b. Ğanem ile beraberinde bulunan başta Halit bin Velid, Muaz bin Cebel ve Said Bin Zeyd olmak üzere pek çok sahabe tarafından fethedildi.¹⁰²

Mardin ile beraber Nusaybin, Dunaysır (bugünkü Kızıltepe)¹⁰³ ve Savur da İslam hâkimiyetine alındı. Mardin'in fethinden sonra Meyyafarikin (bugünkü Silvan)¹⁰⁴ ve Diyarbekir fethedilecektir.

Amid (bugünkü Diyarbakır) El-Cezire bölgesi'nde yapılan ilk İslami fetih hareketi ile Ruha'nın (Şanlıurfa'nın) 18/639¹⁰⁵ yılında yapılan bir antlaşma ile İslam idaresine girmesinden hemen sonra Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

Ruha'nın alınmasından sonra İslam ordularına Amid yolu göründü. El-Cezire orduları başkomutanı İyad, Tel Mevzen'i aldıktan sonra emri altındaki 8000 kişilik bir kuvvetle 7 cemaziyelevvel 17 cuma günü 18/639 yılında Bizanslıların egemenliğinde bulunan Amid önlerine geldi. İslam ordusunda binin üzerinde sahabe de vardı.¹⁰⁶

Halit Bin Velid ve İyad b. Ğanem komutasındaki İslam ordusu aylarca Amid'i kuşattı. Bu kuşatma esnasında surların dibinde bir menfez (tünel) buldular. Bu menfez daha sonra askerler tarafından genişlettiler. Bu işler gece vakti olmuştu ve Amid surlarının üzerinde bulunan muhafızlar onları fark etmemişti. Genişletilen tünelden ilk giren kişi

¹⁰¹ El-Belazuri, "Futuhu'l-Buldan, s.249-250 - Demir, Ahmed "İslamın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu)s.93-94 - İzzet, Faize Muhammed *a.g.e.s.*122-124

¹⁰² El-Vakidi, Futuhu'l-Cezire, s. 77; Demir, *a.g.e.s.* 62

¹⁰³ Mardin'e bağlı olan Kızıltepe'ye günümüzde halk tarafından 'Kaza'da denilmektedir.

¹⁰⁴ Meyyafarikin: Biyarbakır'a bağlı bir ilçedir. Halk arasında 'Silvan' denildiği gibi 'Farkin' de denilmektedir.

¹⁰⁵ Amid'in fetih tarihini el-Vakidi h.17, İbn el-Cevzi h.18, Belazuri ise h.19 olarak kaydetmişlerdir.

¹⁰⁶ El-Vakidi "Futuhu'l Cezire, shl. 31; El Belazuri, "Futuhu'l Buldan s. 252; İbnü'l-Esir, "Et-Kamil Fit Tarih c.2, s. 488; Demir, *a.g.e.* s. 110; İzzet, Faize Muhammed, *a.g.e.s.*125

Halit bin Velid oldu.¹⁰⁷ Onu Amir Bin el-Ahuaz, Huzeyfe Bin Sabit ve diğer sahabeler takip etti. Bunların tümü tünelden içeriye girdiler. Ancak cüsseleri iri olduğu için tüneli geçemeyenler geri dönerken şehit oldular.¹⁰⁸

Amid'in fethi esnasında Müslüman askerler ile Amid'i koruyan Bizanslı muhafızlar arasında çatışmalar yaşandı. Bizans komutanları, surların çıkış noktalarını tutarak muhafızların aşağı inmelerini engellemeye çalıştı ve her taraftan Müslümanların üzerine taş attı. Halit Bin Velid'in askerlerinden 10 kişi kapıya yüklenerek kapıyı kırdı. Kilitleri söküp zincirleri kestikten sonra kapıları açtılar. Kapılar açılır açılmaz İyad b. Ğanem ve maiyeti Bizans ahalisi uyanmadan şehre girdi. Yeni uyanan şehir halkı hemen surlara doğru koştu. Müslümanlar surları savunmaya gelenlerle savaşımaya başladı.¹⁰⁹

Rumların iç kale muhafızları ile o gece sabaha kadar savaşan Süleyman Bin Halid ve 20 kadar sahabe şehit oldu. Adı geçen sahabeler daha sonra iç kalede yapılan camide¹¹⁰ defnedildi.¹¹¹

Amid halkı başlarına gelenleri görünce Melike Meryem'in bulunduğu hükümet konağına yöneldiler. Ancak ondan ne bir haber alabildiler ne de izini bulabildiler. Meryem, İslam askerlerinin şehre girdiklerini görünce önemli eşyaları ve maiyeti ile birlikte sarayında bulunan gizli bir yolla Markuma Kilisesine kaçmış, oradan da taşraya çıkıp Bilad-ı Rum'a (Anadolu'ya) gitmişti.¹¹²

Amid'in fethi gerçekleşikten sonra İyad b. Ğanem şehir sakinlerinin meydanda toplanmasını istedi. Onlardan silahlarını bırakmalarını istedi, onlar da silahlarını bulunduğu yerin önüne bıraktılar. İyad toplanan halka şunları söyledi:¹¹³

"Allah size karşı bize zafer ihsan etti. Şayet Allahu Teâla Peygamberimizi rahmet peygamberi olarak gönderip de müminlerin kalplerine merhamet

¹⁰⁷ El-Vakidi, *futulu'l-Cezire*, s. 182; Demir, Ahmed *a.g.e.* s. 120-121. Bununla beraber Amid'e giren sahabelerin Sasa bin Suhan el-Abdi ve Süleyman bin Halid b. Velid olduğu da belirtmektedir. Bkz. *Diyarbakır Salnameleri* (1869-1905), IV, 77

¹⁰⁸ El-Vakidi, *"Futuhu'l Cezire*, s. 183; Demir, Ahmed, *a.g.e.*, s. 121

¹⁰⁹ *Diyarbakır Salnameleri* (1869-1905) Iv. 77; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarih*, c.1, s. 157; Demir, Ahmed, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 121

¹¹⁰ Bu cami günümüzde Hz. Süleyman Camisi olarak tanınmaktadır ve hal tarafından ziyaret edilmektedirler.

¹¹¹ *Diyarbakır Salnameleri* (1869-1905) Iv. 77; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarih*, c.1, s. 158; Demir, Ahmed, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 121

¹¹² El-Vakidi, *Futulu'l-Cezire*, s. 184; Demir, Ahmed, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 122

¹¹³ Arapça yapılan bu konuşma muhtemelen tercümanlarca halkın kullandığı dile aktarılmıştır.

yerleştirmeseydi, hepinizi kılıçtan geçirirdik. Fakat Rabbimiz bize öfkemizi yenmemizi ve bağışlayıcı olmamızı emretmiştir. Siz şimdi elimize düştünüz, mallarınız, çocuklarınız bize helaldir. Sizden kim Müslüman olursa malını mülkünü ona bırakırız, kimde Müslüman olmazsa ondan dinimizin emrettiği gibi kendilerinden cizye vergisini alırız."

Amid halkının fetih esnasında müslümanlarla savaşıp savaşmadıkları konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Belazuri Amid fethinin savaş olmadan gerçekleştiğini,¹¹⁴ İbni Esir ise Amid halkının Müslümanlar ile savaştığını¹¹⁵ nakleder. Fakat her iki tarihçi de şehrin Ruha (Urfa) antlaşması üzerine yapılan ittifakla gerçekleştiğini söylerler. Ufak bir çatışma vuku bulmuş ise de, her iki tarihçinin de belirttiğine göre Amid sulh ile müslümanlar tarafından fethedildi.

Amid'in fethinden sonra El-Cezire Bölgesi'nin hemen hemen tüm şehirleri yine İyad b. Ğanem komutasında Ruha ve Nusaybin halkı ile yapılan barış antlaşması'na göre fethedildi. Bu şehirler şunlardır; Meyafarikin (Bugünkü Silvan-Farkin), Torabidin (Bugünkü Midyad ve çevresi), Dara (Bugün harabe halindedir), Karda ve Bazabda (Cizre ve Çevresi), Zozan ve Erzen. Hatta Belazuri bu konuda şunu söylemektedir: 'Ömer Bin Hattab (r.a) döneminde, İyad b. Ğanem komutanlığında el-Cezire bölgesinde bir ayak yeri kalmayacak şekilde fethedildi.'¹¹⁶

Daha önce belirttiğimiz gibi Müslümanlar El-Cezire bölgesini fethettiklerinde o bölgede iskan eden değişik halkları ve çoğunluğu oluşturan Kürtleri eski dinlerini değiştirmeye zorlamadı. Onları bu konuda özgür bıraktı. Onlardan bir kısmı eski dinleri olan Zerdüştlüğü veya Hristiyanlığı devam ettirdi. İslam fetihlerinden sonra Kürt bölgelerindeki ateş mabetleri varlıklarını sürdürdü ve Müslümanlar bunlara herhangi bir zarar vermedi. Bunun örneği de şudur; günümüzde halen birçok bölgede özellikle Şehrezor (bugünkü Süleymaniye), Akra ve Banhezri'de ateş mabetlerini görmek mümkündür.¹¹⁷

¹¹⁴ Belazuri, "Futuhu'l-Buldan, c., sh 208; İzzet, Faize Hu., a.g.e. s. 125

¹¹⁵ İbn el-Esir, el-KamiluFi't-Tarih, c.2, s.5; İbn Şeddad, El-alak el-Hatire, s. 281; İzzet, Faize, a.g.e. s. 126

¹¹⁶ Belazuri, Futuhu'l-Buldan, c.1, s.208; İzzet, Faize, a.g.e. s. 130

¹¹⁷ İzzet, Faize, a.g.e. s. 134

1.3.1. Cizre Şehrinin Müslümanlar Tarafından Fethedilmesi

El-Cezire Bölgesi veya eyaletinin müslümanlar tarafından nasıl fethedildiğini değerlendirdikten sonra şimdi de o bölgede yer alan ve bu çalışmamızın da konusu olan Cizre şehrinin müslümanlar tarafından nasıl fethedildiğini irdeliyeceğiz.

El-Cezire bölgesi müslümanlar tarafından fethedildiği zaman Cizre şehri henüz ‘Cezire-i ibn Ömer ismi ile isimlendirilmemişti. Müslüman tarihçiler Cizre'nin fethinden söz ederlerken bu şehri ‘Karda’ veya ‘Bazabda’ isimleri ile zikretmişlerdir. Cizre'nin, Cezire-i ibn-i Ömer ismi ile isimlendirilmesi El-Cezire Bölgesi'nin fethinden 200 sene sonra ancak gerçekleşmiştir.¹¹⁸ Nitekim İbnü'l-Esir Cizre'nin mensup olduğu Karda ve Bazabda mıntıkasının fethini El-Cezire'nin fethinden ayrı ve farklı bir açıklama ile şöyle dile getiriyor:

*"Ömer Bin Hattab, Utbe bin Ferkad'ı Musul üzerine gitmekle görevlendirdi. Orası (Ninova kalesi) hicret'in 20 yılında (m. 641) kılıçla fethedilmiştir, daha sonra Kürtlere ait bütün sığınakları fethetti. Bu arada Karda, Bazabda ve Musul'a bağlı bütün kasabaları ele geçirdi"*¹¹⁹

Şerefhan-ı Bitlisi ise Cizre'nin fethini şöyle naklediyor: "Cezire şehri eski şehirlerindendir. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde 17/639 yılında Ebu Musa el Eş'ari ile Sa'd b. İyaz b. Osman tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir.¹²⁰ Ğandur ise Bakarda ve Bazabda'nın Halife Ömer döneminde İyad b. Ğanem komutasında fethedildiğini söyler.¹²¹

Cizre üzerindeki çalışmaları ile tanınan Abdullah Yaşın ise Cizre'nin fethini şöyle aktarmaktadır:

"İslam orduları İran ve Mezopotamya'yı fethederlerken, İyad b. Ğanem komutasındaki ordu Cizre'ye yaklaşmış ve önce İslam'a girmeleri için davet mektubu yazmıştır. İslam'ın adil, insanları eşit gören bir din olduğunu hem komşularından hem de Cizre, Harran, Şam, Bağdat arasında çalışan kervan tacirlerinden duyan Cizre halkı savaşı

¹¹⁸Tüzün, Mesut, *Cizre Tarihi*, c.1. s. 215

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.2, s. 480; Tüzün, a.g.e.s. 215

¹²⁰ Bitlisi, Şerefhan *Şerefname* Çev: M. Emin Bozarlan, Deng Y. 1998, s.99; Tüzün. Mesut, *Cizre Tarihi*, c.1, s. 216

¹²¹ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi* (m.s. 815-1515), s. 43

olarak İslam ülkesine katıldı. Bu sırada çoğunluğu Hristiyan olan Cizre islamı kabul etmiş. Ancak bir kısım Yahudi. Hristiyan ve diğer din mensupları kendi dinlerinde kalmak istediklerini beyan etmişlerdi. Müslüman fatihler de onları bu seçimde özgür bırakmışlardı. Fakat bu seçimi İslam devletine cizye vermeleri şartına bağlamışlardı."¹²²

1.4. MÜSLÜMANLARIN FETHİNDEN OSMANLILARA KADAR CİZRE

1.4.1. Raşid Halifeler ve Emeviler Dönemi

İlk fetihlerin gerçekleştirildiği diğer bölgelerde olduğu gibi hem El-Cezire bölgesinde hem de bu bölgede olan Cizre şehrinde yerli halk arasında hızlı bir İslamlaşma süreci başladı. Bölgede yaşayan ve ekserisi Hristiyan olan halkın büyük kısmı kısa bir süre sonra gönüllü olarak Müslüman oldu. İmam Ebu Yusuf'un Hireli bir raviden naklettiği bir rivayete göre Sasani egemenliğinde bulunan El-Cezire halkı ve Cizre sakinleri Kadisiye Savaşı'ndan hemen sonra İslam davetine icabet etmiş ve Müslüman olmuşlardı.¹²³

İslam tarihçileri Hulefa-i Raşidin ve Emeviler döneminde Diyar-ı Rabia'da meydana gelen olayları anlatırken Musul, Nusaybin, Re'sül'ayn ve Beled gibi merkezlerden söz etmişlerdir. Tarihçilerin bu tutumundan haklarında geniş bilgi verilen merkezlerin o dönemde Bazabda ve Bakarda'ya (İslam öncesi Cizre'nin ismi) göre daha önemli olduğu neticesini çıkartmak mümkündür. İslam fetihlerinden önce ve tarih boyunca ünlü olan Bakarda (Cizre) İslami fetihlerden itibaren sanki uzunca bir süre fetret dönemi yaşamıştır veya en azından Bazabda ve Bakarda İslam öncesindeki önemini kaybetmiştir. Bu iki merkez daha sonra Abbasiler zamanında yeniden önem kazanacaktır.¹²⁴

Emevi hâkimiyetindeki dönemde Cezire halkının Harici olduğunu ifade eden kaynaklar, Haricilerin özelde Bazabda ve Bakarda (Cizre'de) genelde ise Ceziretü'l Firatiyye (yukarı Mezopotamya) bölgesinde Emevi hakimiyetini sarstığını ve şehirlerine hücum

¹²² Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yay. 2. Baskı, 2011, s. 39-40

¹²³ Ebu Yusuf, Katabu'l-Harac (nşr. Kubeysi), Bağdat 1973, s.304

¹²⁴ Gandur, a.g.e, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 37; Yiğit, İsmail, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Senp. Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş. Editör Doç. Me. Sait Özervarlı, s. 55.

ederek sıkıntı ve eziyete yol açtıklarını söylemektedirler.¹²⁵ Hariciler ve kabileler arası çatışmalar bölgede felaketlerle dolu bir dönemin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Harici bir topluluk Emevilerin mal ve hayvanlarına el koyarak güçlendi. Şehir ve köylere dağılarak sakinlerin ekinlerini telef edip mallarını gasp ettiler. Oradan da Nusaybin'e, Bazabda ve diğer bölgelere dağılarak halka eziyet ettiler, binalarını yıktılar ve halklarını göç etmek zorunda bıraktılar.¹²⁶ Göç edemeyenler ise Harici saldırılarına karşı tahkimatlar yapmak zorunda kaldılar. Ancak bir süre sonra Emevilerin Şam valisi, Haccac bin Yusuf es Sakafi tarafından öldürüldü ve bölgedeki hadiseler bertaraf edildi.¹²⁷

Cizre'nin El-Cezire bölgesindeki diğer birçok şehir gibi Müslümanlara karşı savaşmaması ve kolay bir şekilde İslam'ı kabul etmesi çok eski tarihi bir yer olması ve hatta Hz. Nuh mezarının Cizre'de bulunmasından dolayı Hz. Ömer Cizre'de bir yüksekokul açtırmıştır. Bu arada Musul, Füstad (bugünkü Kahire), Basra ve Küfe'de de okullar açtırdı.¹²⁸

Raşit halifeler döneminde Cizre'ye çok önem verilmiştir. Bazı rivayetlerde ceylan derisi üzerine yazılmış bulunan ve sonradan yandığı için 'Mushafa Reş (Yanan Mushaf) olarak adlandırılan Cizre'deki Kur'an'ın halifeler döneminde buraya gönderildiği belirtilir.¹²⁹

Emevi halifesi Mervan'nın annesi Cizreli Mir Ahmet'in kızı idi. Bu yüzden Emeviler döneminde Cizre'de birçok imar hareketleri görülür. Cami, medrese, yol, köprü, hamam ve kervansaraylar yapılıp, mevcut bulunan bazı yapılar da tamir ettirilir. Tarih kitapları Emeviler döneminde Cizre ve çevresinde 360 cami ve 90 medrese olduğunu kaydeder.¹³⁰

¹²⁵ Esmail'ye dayandırarak; Mezopotamya'nın şehirlenide yaşayanların mezheplerinden bahseden İbnu Abdur'Rebih gibi kaynakları: "Basra'nın tamamı Hz. Osman'a tabidir. Küfe'nin tamamı Alevidir, Şam'ın tamamı Emevi'dir, Cezire'nin tamamı ise Harici'dir, Hicaz'ın tamamı Sünnidir." dediklerini aktarıyor. Bir diğer rivayete göre ise el-Cezire'nin tamamı Harici'dir, çünkü Diyar-ı Rebia'da meskundurlar. Her türlü fitnenin başıdırlar ve ekseriyetle Hiristiyan ve Haricidirler. İbnu Abdi Rabih, el-Akdü'l-Ferids.6s.248 ve Belazuri, Ebsabü'l-eşraf, c.3, s.81, , s.39; Tüzün, s.219

¹²⁶ Şemisani, Medinetu's-Sincar, s.34; Gandur, *a.g.e.s.* 39-40;;; Tüzün, *a.g.e.s.* 219

¹²⁷ Taberi, Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk, c.6, s. 216-220; İbn Haldun, İbni Haldun Tarihi, c.2, k.3, s. 621-623; Gandur, *a.g.e.s.*41;;; Tüzün, *a.g.e.s.*219

¹²⁸ Duygu, Süleyman, Genel tarih (Dergi) Sayı:1101, s.4/8; Yaşın, *a.g.e.s.*40

¹²⁹ Yaşın, *a.g.e.s.*40

¹³⁰ Yaşın, *a.g.e.s.*40

Son Emevi halifelerinin yanlış tutumları dolayısıyla Emevi Devleti'nin varlığı kısa sürmüştür. Bu halifelerinin en bariz hataları Arap olmayan Müslümanlara Mevali (hizmetçi) deyip arkalarında namaz kılmamaları, kendilerini onlardan farklı veya üstün görmeleri idi. Bundan dolayı Emevi devletinin ömrü uzun sürmemiş ve yönetimleri yüzyıl dahi devam etmemiştir. Böylece Emeviler 133/750 yılında yıkılarak yerini Abbasi Devleti'ne bırakmış oldu.

1.4.2. Abbasiler Dönemi (749-1258/132-656)

Abbasi Devleti 132/749 yılında Emevi Devleti'nin enkazı üzerinde kurulmuştur. Cizre, Emevi devleti yıkıldıktan sonra Abbasi yönetiminin altına girdi. Cizre bu dönemdeki idari teşkilat içinde El-Cezire vilayetinin Diyar-ı Rabia emirliği içinde yer alıyordu.

Cizre şehri, Abbasi saltanatı esnasında hem siyasi hem idari olarak bazen Musul yöresine hüküm edenlere bağlanıyordu. Bu durum Abbasi Devleti'nin yıkıldığı 656/1258 yılına kadar devam etti.¹³¹ Bu durum Abbasilerin güçlü olduğu dönemlerde de zayıf olduğu ve saltanatlarının yok olmakla karşı karşıya olduğu dönemlerde de bu şekilde devam etti. Bu dönemler Büveyhi ve Selçukluların Abbasi hilafet makamına el koyduğu dönemlerdir. Fakat bu devletler, hilafetin meşruiyetini korudular ve saygı gösterdiler. Cizre bu dönemlerde sürekli Diyar-ı Rabia'yı yönetenlerle yönetilenler arasında tercih edilen bir şehir olarak kaldı. Bu durum Muhammed Bin Raik'in Diyar-ı Bekir'i yönetimine alması ve ondan sonra da Tağlib Ebu Musa Bin es-Selil'in onun yerine geçmesine kadar devam etti. O zamandan itibaren Cizre, Musul egemenliğine bağlandı.¹³²

Abbasiler döneminde Cizre'ye gereken önem verildi. 250/864 yılında Hasan bin Ömer Et-Tağlibi adında bir vali Cizre'ye atandı.¹³³ Bu zat, şehrin bayındırlığı için çok çalışmış; köprü, cami, mescit, kervansaray, kanalizasyon ve hamamlar yaptırmış, Cizre'nin zirai bir yer olması için çok çaba sarf etmiştir. Saklan, Nerduş, Risur surları üzerinde de köprüler yaptırmıştır. Ayrıca Cizre Ulu Cami'sini yıktırarak yeniden

¹³¹ İbn Şeddad "el-Alaku'l-Hatire c.3, k.1, s.216; Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Cizre, s. 51 Tuncel, Metin, "Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre", Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu s.Tuncel, Metin, Özaydın, Abdülkerim, "Cizre" İsla ansik. (Diyanet). C.s.

¹³² , a.g.e., s. 51

¹³³ Yiğit, Kuruluşundan Mervanilere Dönemine Kadar Cizre, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp.s.57-58; Yaşın, a.g.e.s.41

yaptırmıştır.¹³⁴ Cizre Kalesi'ndeki şatoya bir düzen vererek onarmıştır. Savaşlar nedeniyle yıkılan Cizre surunun bir kısmını onarmış ve üzerine Kur'an-ı Kerim'den ayetler yazdırmıştır. Bu valinin hizmetlerinden dolayı da şehrin adına İbn'i Ömer (Ömer'in oğlu) adı eklenerek "Cezeri ibn-i Ömer" adı verilmiştir. Bu valinin Cizre'ye yaptığı hizmetlerden dolayı günümüzde de halen Cizre halkı tarafından minnetle anılmaktadır. Cizre için Abbasilerin bu dönemi altın yıllar olarak sayılabilir.¹³⁵ Buna rağmen uzun bir dönem Abbasi egemenliğinde kalan Cizre şehri değişik ve farklı dönemler geçirdi. Bunlardan bazıları şehrin gelişmesini ve bayındır hale gelmesini sağladı. Bazıları da şehrin yıkılmasına ve yok olmasına yol açtı. Bu ilerleme ve gerilemeler sadece belli bir dönemde sınırlı kalmadı. Bu her iki durumda birbirinden farklı bazı etkenlere bağlı olarak geliyordu. Abbasi halifeliği ve Mezopotamya emirliklerinin içinde bulunduğu iç ve dış durum ile meydana gelen değişimler, o günkü yöneticilerin durumu ve ahlaki yapıları ile bu yöneticilerin diğer komşu şehirlerin yöneticileri ile olan ilişkileri bu etkenlerden bazılarıydı.¹³⁶

Cizre şehri, El-Cezire Bölgesi'nin merkezinde bulunduğundan Abbasi halifesi Harun Reşid tarafından buraya çok önem verilmiştir. Nitekim kendisi bizzat o bölgeye gelmiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Esir 174/790 yılının olaylarından bahsederken diyor ki, 'Bu yılda Harun Reşit Cudi'ye gitti. Cizre idari Bölgesi'ndeki Bakarda ve Bazabda da konakladı ve orada kendine bir saray yaptırdı.'¹³⁷

Cizre'nin el Hasan bin Ömer Bin el-Hattab et-Tağlibi tarafından tasarlanarak yeniden inşa edildiğini dile getirmiştik. Bu, halife Emin ve Memun zamanlarına rastlayan bir dönemde olmuştur. El-Hasan bin Ömer et-Tağlibi ölünce kardeşi Ahmet Bin Ömer bin el-Hattap şehrin yönetimini üstlendi ve halife Memun vefat edene kadar burayı yönetmeye devam etti.¹³⁸ Hicrî 3. yüzyılın başlarından itibaren Abbasi devlet yönetiminin temelini oluşturan en önemli makamlar askeri unsurların eline geçmişti. Bu egemen askeri unsurlar da devlet arazisiyle hoyratlık yapıyor veya alıyordu. Bu durum devleti yönetenleri bir kısım önemli işlerle ilgilenmekten alıkoyuyordu. Buna bağlı olarak yol kesme ve hırsızlık olayları yayılmış, insanların güvenliğini tehdit eder

¹³⁴ Bilge, Mahmut, Cizre Gazetesi, Tirihi: 22.09.1967

¹³⁵ Yaşın, a.g.e.s.41

¹³⁶ Gandur, a.g.e.s.51; Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.39

¹³⁷ İbnü'l-Esir, el-Kamilu Fi't-Tarih, c.6s.121; Gandur, a.g.e.s.52

¹³⁸ İbnu Şeddad, el-alaku'l-Hatire, c., k.1, s.216; Gandur, a.g.e.s.52

duruma gelmişti. Bu olumsuz gelişmelerden dolayı Memun'un Mezopotamya (El-Cezire) valisi Abdullah Bin Tahir bin el-Hüseyin, Cizre hükümdarı el-Hasan bin Ömer et-Tağlibi'ye bir mektup göndermişti.¹³⁹ İbni Tahir mektubunda bu kötü durumuna işaret ederek Hasan bin Ömer et-Tağlibi'den vatandaşların korunmasını, huzursuzluk yapan, yol kesen, hırsızlık yapılanlara karşı kayıtsız kalmamasını, hilafet ve yöneticilerine karşı sorunsuzca başkaldıranların yarattığı karışıklıkların kontrol altına almasını istiyor. Ayrıca kendisine fazla hırslı olmaması ve bundan dolayı da fazla servet yoluna gitmemesini tavsiye ediyor.¹⁴⁰

Hem El Cezire bölgesinin hem de bu bölgede yer alan Cizre şehrinin bu kötü durumda olmasının temelinde Abbasiler döneminde patlak veren kanlı Haçlı Harici isyanları bulunuyordu. Abbasilerin en parlak dönemlerini teşkil eden I. asır içinde ve özellikle Mansur, Harun Reşit, Memun ve Mu'tesem dönemlerinde şiddetli harici isyanlar vuku buldu. Bu isyanlar yüzünden bölgede istikrar kayboldu, halk büyük sıkıntılara düştü. Cizre ve dolaylarında yaşayan halkın da bu sıkıntılardan son derece etkilendikleri anlaşılmaktadır.¹⁴¹

Harici isyanları, devletin gücünü kaybetmeye başladığı yıllarda daha tehlikeli bir hal almıştı. Bu isyanların en şiddetlisi Müsavir bin Abdulhamid eş-Şari ismini taşıyan Harici liderin Halife Müsta'in zamanında 862-866/248 -252 gerçekleştirdiği isyan oldu. Abbasiler'in Musul'un valisini mağlup eden Müsavir, bölgenin diğer merkezlerin yanında Cezire ibn-i Ömer ve civarını da ele geçirmiş, Cezire ibn-i Ömer'e bağlı merkezlerden sayılan Hadise beldesini kendisine merkez olarak seçmişti. İlerlemesini devam ettirerek 869/255 civarında Musul'u savaşız ele geçirmişti. Abbasi Devleti'nin Basra'daki zenci isyanı ile meşguliyeti onun işini kolaylaştırmıştı.¹⁴²

Bu dönemde önemli bir güç haline gelen Hariciler, sadece Abbasiler ile savaşmıyorlar, kendi aralarında da sık sık çatışmalara giriyorlardı. Nitekim Harun Reşit de karşısında yine bir Harici olan Ebu Cevze'yi buldu ve onunla savaşmak zorunda kaldı. Hariciler arasındaki bu iç çatışmalar bölgenin tahribine yol açtığı gibi onların güçlerini de

¹³⁹ İbnu Şeddad, el-alaku'l-Hatire, c., k.1, s. 25; Gandur, *a.g.e.s.*52

¹⁴⁰ İbn Abdirrabbah, "el-A'laku'l-Ferid, c.1, s.103; Gandur, *a.g.e.s.* 53; Yiğit, İsmail, "Kuruluşundan Mervaniler dönemine Kadar Cizre", Nuh'tan Günümüze *Cizre Semp.s.* 56

¹⁴¹ İbn Abidberreh, *a.g.e.*, c.f, s.50; Yiğit, İsmail, "Kuruluşundan Mervaniler dönemine Kadar Cizre", Nuh'tan Günümüze *Cizre Semp.s.* 56

¹⁴² Yiğit, İsmail, *a.g.m.*, s. 56

tüketmişti. Bu durum Abbasilerin bölgeyi Harun bin Abdullah'ın elinden almalarına imkan verdi. Bu çatışmalarda büyük zayıf veren Haricilerden bir kısmı savaş alanını terk edip 282/895 yılında Azerbaycan'a çekildi.¹⁴³

Beni Şeyban Haricilerin başkaldırısı ve Cizre'ye kadar uzanan saldırıları hem Emevi Devleti'nde hem de Abbasiler döneminde devam etti. Abbasiler döneminde olan isyanların detayına girmek konumuzun dışına çıkmak olacağından sadece bu isyanların isimlerini zikretmekle yetineceğiz.¹⁴⁴

1. El-Mülebbid bin Harmele eş-Şeybani ayaklanması (750/137)
2. Bekir bin Hümejd eş-Şeybani ayaklanması
3. El-Velid bin Tarif eş-Şeybani (eş-Şari) ayaklanması (794/178)
4. Es-Sahsah el-Haruri ayaklanması (787/171)
5. El. Fudayl Bin Ebu Said ayaklanması (796/180)
6. Muhammed Bin Amr eş-Şeybani ayaklanması (841-846/227-232)
7. Musavir bin Abdulhumeyd eş-Şari ayaklanması

Yine Abbasiler döneminde Cizre şehrini direkt veya dolaylı etkileyen başka önemli olaylar da vardır. Abbasilere karşı başkaldıran ve liderleri Karmut'a dayanan İslam Alevi fırkalarından olan Karmatiler de Abbasilere karşı başkaldırdılar. Yol kestiler, ticaret kervanları ile hac kabilelerine saldırdılar. El-Cezire eyaletinin birçok şehirlerini yağmaladılar. Bu yağmalar esnasında Ebu Tahir el-Karamiti olarak bilinen Süleyman Bin Ebu Said el-Cenabi halkın her şeyini helal kıldı. Karamitlerin bu uygulamaları Mekke ve Medine harem-i şeriflerine kadar ulaştı.¹⁴⁵

Bunların yanında El-Cezire eyaletindeki Abbasilere bağlı vali veya yöneticiler arasındaki mücadeleler devam ediyordu. Ayrıca bu bölgede Arap kabilelerinin kendi aralarındaki savaşları vardı. Tüm bu mücadele ve savaşların etkisiyle Cizre'nin de içinde

¹⁴³ Yiğit, İsmail, a.g.m., s. 57

¹⁴⁴ Gandur, a.g.e. as.54-61

¹⁴⁵ Gandur, a.g.e., s.62

bulunduğu El-Cezire (Mezopotamya) bölgesinin tüm şehirleri sürekli bu savaşların bedelini ödüyordu.¹⁴⁶

1.4.3. Hamdaniler Dönemi (906-979/293-368)

Hamdanoğullarına göre onların soyu Tağlib bin Vali kabilesinden gelmektedir. Bu kabile El-Cezire bölgesinde yaşayan Diyar-ı Rabia halkındandırlar. O topraklar üzerinde doğmuşlar ve kendilerine orada emirlik kurmuşlardır.¹⁴⁷

Hem El-Cezire bölgesine hem de Cizre şehrine hükmeden tüm emirlikler Abbasilere bağlı oldukları gibi Hamdaniler de Abbasilere siyasi olarak bağlıydılar. Hamdanilerin tarihi ve Abbasi halifeliği otoritesi ile ilişkileri üzerindeki araştırmalardan Hamdanilerin El-Cezire ve şehirleri üzerindeki hâkimiyetlerinin kesintisiz olmadığı anlaşıyor. Bilakis bazı dönemlerde bu bölgelerdeki emir ve hükümdarları azledilmiş veya kovmuşlardır.¹⁴⁸ Bu durum Hamdani emirleri ile Abbasi halifeliği arasında birçok konuda çıkan ihtilaflardan kaynaklanıyordu.

Buna rağmen 3. yüzyılın sonlarından itibaren (mîlâdî 10. yüzyıl) ¹⁴⁹ Musul ve içinde Cizre şehrinin de bulunduğu Diyar-ı Rabia bölgesinde valilik görevi yapanlara bakıldığında bunların çoğunun Hamdani kardeşlerden oluştuğu görülmektedir. Bundan dolayı bu dönemde El-Cezire bölgesinde meydana gelen olaylarda Hamdaniler ilk mesuldurlar. Çünkü kardeşlerden biri azl edildiğinde yerine diğer kardeş geçiriliyordu. Böylece Hamdani kardeşlerin çoğu memleketin idaresini üstlenmiş oluyordu. Hamdanilerden olsun veya olmasın Hamdanilerin El-Cezire bölgesine hükmettikleri tarihte Diyar-ı Rabia bölgesinin emirliğini üstlenenlerden bazıları şunlardır;¹⁵⁰

1. ‘Ebu’l Hica’ lakabı ile tanınan Abdullah Bin Hamdan (906 / 293)

2. el-Hüseyin bin Hamdan (909 / 296)

3. Osman el-İnzi (916 / 304)

4. el-Hüseyin bin Ebu’l Hica

5. İbrahim Bin Hamdan (919 / 307)

¹⁴⁶ Gandur, *a.g.e.*, s.63-68

¹⁴⁷ el-Hemedani, “Sifetu Cezireti’l-arabs. 133; Gandur, *a.g.e.s.*80

¹⁴⁸ Gandur, *a.g.e.s.*81

¹⁴⁹ Tuncel, Metin, Özaydın Abdülkerim, Cizre, TDV İslam Ansk; Gandur, *A.g.e.s.*82. c.7

¹⁵⁰ Gandur, *a.g.e.s.*82

6. Davud bin Hamdan (921 / 309)

7. Abdullah Bin Hamdan (926 / 314)

8. ‘Nasırud’devle’ lakabıyla meşhur olan el. Hasan bin Abdullah Bin Hamdan (929. 931 / 317. 319)

9. Munisu’l. Hadim (932 / 320)

El-Cezire bölgesinde Hamdanilerin egemenliğine boyun eğen şehirler Hamdani hâkimiyetinin bazı safhalarında kısmi bir güven ve istikrar ortamını bulmuş olsalar da bunun yanında Hamdanilerin bu bölgenin sakinlerine yönelik uyguladıkları ekonomik politikalar bazı tedirginlik ve huzursuzlukların meydana gelmesine sebep oldu. Bu ekonomik politikalar bölgede bir çöküşe sebep oldu. Ekonomik istikrarsızlık ve buhrandan dolayı şehir ve köyler yıkımla karşı karşıya kaldı.¹⁵¹

Bir yandan El-Cezire'ye sınırı bulunan Bizans saldırıları öte yandan Karmati baskınları ve Harici isyanları ile tükenmeyen iktidar savaşları tehlikeli boyutlara ulaşmıştır. Abbasi hilafeti gölgesindeki Hamdani yönetimi döneminde göreceli olarak her ne kadar kısmi bir istikrar sağlanmış olsa da Cezire-i İbn Ömer ve diğer Cezire şehirlerinde istikrar devamlı olmamış, huzur ve güven ortamı süreklilik kazanmamıştır. Savaşlar, karışıklıklar ve çatışmaların siyasi neticelerinin yanında büyük ekonomik bir çöküntü ve yıkıma neden olmuştur.¹⁵²

Hamdani emirleriyle Abbasi halifeleri arasında yapılan yazışmalar incelendiğinde hilafet merkezine ödenecek vergi, Bizans saldırılarına karşı sınırları savunma, karşı akınlar tertipleyerek kaybedilen merkezleri geri alma ve bölgeyi imar meseleleri oluşturmaktaydı.¹⁵³ İki taraf arasında doğrudan Cizre topraklarında yapılan bir savaş söz konusu olmasa da şehir komşu merkezlerdeki savaşlardan hem beşeri hem de maddi bakımdan çok etkileniyordu. Cizre halkından asker toplandığı gibi askeri hazırlıklar için

¹⁵¹ Gandur, *a.g.e.s.*85

¹⁵² İbn Havkal, “Siretu’l-art”, s.202;;; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*, 1.c, s.234; Tuncel, Metin, Özaydın Abdülkerim, *Cizre*, TDV İslam Ans. C. S; Yiğit, İsmail, “Kuruluşundan Mervaniler dönemine Kadar *Cizre*”, *Nih’tan Günümüze Cizre Semp.s.* 59

¹⁵³ Gandur, *a.g.e.s.*83; Yiğit, *a.g.m.*, s. 60

ağır vergiler de konuluyordu. Yine şehir bazen askeri toplama merkezi oluyor bazen de cepheden çekilen askerlerin sığınağı haline dönüşüyordu.¹⁵⁴

Hamdanilerin çağdaşı İbn Havkal, bölgenin içinde bulunduğu durumu özellikle Cizre, Nusaybin, Musul, el-Hadise ve diğer yerlerde Hamdani hükümdarlarının sürdürdüğü uygulamaların genel niteliklerini nakletmektedir. Kendi gözleriyle gördüğü bazı hususları aktaran İbn Havkal; kabilelerin dağılması, evlerin soyulması, mülklerin gaspedilmesi, mahsullerin imha edilmesi, memlekette ikamet edenlerin göç etmesi ve halkın yok olmasından bahsetmektedir. Cizre'den bahsederken de şöyle diyor: 'Hükümdarlar bıraksaydı ve şeytanın kanunları icra edilmeseydi burada sürekli bir ticaret ve kâr vardı. Cizre'ye bağlı yerleşim yerlerinden olan es-Sinn'de¹⁵⁵ zulüm, kötülük ve nefret vardı. Yıkıntı haline gelmesi uzak değildi.¹⁵⁶ Ancak Hamdaniler dönemine ait anlatılan tüm bu olumsuz duruma rağmen, Hamdaniler dönemi boyunca aralıksız bir şekilde meydana gelip devam eden bir durum değildi bu. Çünkü Hamdani yüzyılın geride bıraktığı şöhret, bu yüzyılın El-Cezire bölgesi'nde bulunan şehirler, özellikle de Cizre tarihinde parlak bir yüzyıl olduğunu gösteriyor. Bu bölgede meydana gelen yıkım, yokluk, fakirleşme ve göçme belli bazı zamanlarda meydana geldiğine göre bütün sorumluluğu Hamdanilere yüklemek adil değildir. Hamdanilerin egemen olduğu dönemlerde bazen durumlarının kötülüğünden bahsedilmiş olmasına rağmen Cizre şehrinde yaşayanlardan bazıları Cizre şehrinin o dönemlerdeki güzelliği, arazinin verimliliği, halkının refah ve mutluluğundan bahsetmektedirler.¹⁵⁷ Dolayısıyla Hamdaniler dönemindeki Cizre'nin durumunu İbn Havkal'ın tasvir ettiği olumsuz durumun aksini söyleyenler de olmuştur.

Cizre ve ona bağlı bölgelerde Hamdaniler ile Harici ve Karamatiler arasındaki çekişme ve savaşlar devam ediyordu. Yine Hamdanilerin hem Abbasi halifeleri hem de Büveyhiler gibi güçlü hükümdar önderleriyle ilişkileri genel anlamda tutarlı ilişkiler değildi.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Yiğit, Yiğit, a.g.m., s. 93

¹⁵⁵ Günümüzde Cizre'de bu yerleşim birimine 'Sinatî' deniliyor.

¹⁵⁶ İbn Havkal, Suretu'l-Art, s.202; Gandur, a.g.e.s.87

¹⁵⁷ İbn Havkal, Suretu'l-Art, s.202; Gandur, a.g.e.s.88

¹⁵⁸ Gandur, a.g.e.s.89-91

Her şeye rağmen Cizre'nin en parlak dönemlerinden biri de Hamdanilerin hem bölgeye hem de Cizre'ye hükmettikleri X. (IV) asır olmalıdır. Nitekim muasır coğrafyacılar Makdisi (ö. 983/375) orada güzel binaların bulunduğunu, nüfusunun kalabalık olduğunu, şehrin etrafının verimli arazilerle çevrili bulunduğunu söyler. Burada elde edilen bal, tereyağı, fıstık, ceviz ve badem gibi ürünlerin Dicle nehri üzerinden kayık ve kelek ismi verilen bir tür kayık ile Musul'a taşındığını zikreder.¹⁵⁹

Hem El-Cezire bölgesi hem de Cizre şehri bu dönemde Hamdanilerin geçiş bölgesi ve Bizanslılar için 'kırmızı bir çizgi' ve sıcak temas bölgesidir. Tekin olmayan bölgedeki isyanları göğüslemek ve tehlikelerini bertaraf etmek, ülke sınırlarının düşmana karşı güvenliğini sağlamak Hamdanilerin payına düşen bir yükümlülük halindeydi. Ayrıca Hamdanilerin El-Cezire üzerindeki egemenliği döneminde Cizre ve çevresindeki halkın çektikleri zorluklar onların çöküşüne sebep oldu. O sıkıntılar arasında içinde Cizre'nin de bulunduğu o zaman Hamdanilerin egemenliği altında olan El-Cezire bölgesi üzerinde yapılan Bizanslı Rumların saldırılarından doğan sorunlar ve istikrarsızlık da vardı.¹⁶⁰

Tüm bu olumsuz şartlarda Hamdanilerin El-Cezire üzerindeki egemenliği zayıfladığında ve askeri güçleri dağıldığında Büveyhilerden Adudu'd Devle onların bu durumundan yararlanarak Cizre üzerindeki egemenliklerini son vermiştir. 979/369 yılında Büveyhilerin yardımıyla Hamdani devleti ortadan kaldırıldı. Bu dönemde Kürt güçleri El-Cezire bölgesinde ortaya çıkmış ve Bad (Baz) el-Kurdi'ye bağlı güçler bu bölgedeki şehirleri ele geçirmeye başlamıştı.¹⁶¹

1.4.4. Şii Büveyhiler Dönemi (964/353)

Cizre tarihi üzerine 2 ciltlik önemli bir eser yazan Mesut Tüzün, Cizre üzerine kendisinden önce eser yazanların Büveyhilerin Cizre hâkimiyeti konusunu bilmezden geldiklerini ve gözden kaçırdıklarını bir başlık olduğunu belirtiyor.

Geçen bölümde Şii Büveyhilerin Hamdanilerin Cizre üzerindeki hâkimiyetlerine son verdiklerini belirtmiştik. Dolayısıyla Hamdanilere son veren ve Cezire-i ibni Ömer'de kısa bir süre hâkimiyet kuran Büveyhi hükümdarlarının kökeni kaderin bir cilvesi olsa

¹⁵⁹ Yiğit, a.g.m.s.60-61

¹⁶⁰ Gandur, a.g.e.s.92

¹⁶¹ Gandur, a.g.e., s.95; Yiğit, a.g.m.s.60

gerek Bazabda (Cizre) kuşatması ile tanıdığımız Sasani kralı Şahpur'a kadar ulaşmaktadır.¹⁶²

Büveyhi devleti, Deylemi hanedanı ile başlayan ve Şia düşüncesi üzerine kurulan bir devlet idi. Şiraz istilasını ile başlayan bugünkü İran'ın tamamı ile yine bugünkü Irak'ın doğu yarısını ve Cezire-i İbn-i Ömer'i de içine alıp Basra körfezine kadar uzanan ve 932-1055 yılları arasında yaklaşık bir buçuk Asra yakın hâkimiyeti devam eden bir devlettir.

İbn Büveyhi, Şirazı istila ettiği sene 993/322'de er-Radibillah tutuklu bulunduğu yerden çıkarılarak halife el-Kahirbillah'ın yerine tahta oturtuldu. (er-Radi, el-Kahir'den önceki halife Muktedirbillah'ın oğludur.) Er-Radi'nin hilafeti 322-329/934-940 yılları arasında devam etti. El-Cezire bölgesi ve Karda ve Bazabda bölgesi er-Radi'nin elinde bulunmaktaydı.¹⁶³

Büveyhi hükümdarı Muizzu'd-Devle tarafından Cizre'nin Nasru'd-Devle'den (Hamdani emiri) alınışı ile ilgili olarak el-Bidaye ve-n-Nihaye'de 353/964 yılı vakalarında şu ifadeler rastlıyoruz: 'Muizzu'd-Devle, Musul ve Cezire bin Ömer'e doğru hareket etti ve buradan Nasru'd-Devle bin Hamdan'ın elinden aldı. Cezire't İbn Ömer hakimisi haber göndererek Barış talebinde bulundu. Nasru'd-Devle'nin oğlu Ebu Tağlip Fazlullah el-Gazanfer'in babasından sonra veliaht olması ve Nasru'd-Devle'nin her sene tayin edilecek miktarda bir vergiyi ödemesi şartları Muiz tarafından kabul edilerek barış yapıldı. Bunun üzerine Muizzu'd-Devlet Ceziret İbni Ömer'den Bağdat'a geri döndü.¹⁶⁴ Dolayısıyla İbni Kesir'in şu anlatımlarından Büveyhilerin Cizre'ye belli veya kısa bir süre de olsa hükmettikleri anlaşıyor.

1.4.5. Mervaniler Dönemi (983-1096/373-380)

Mervaniler 983-1085 yılları arasında El-Cezire bölgesinde (Kuzey Mezopotamya) hüküm süren bir İslam hanedanıdır. Kaynaklarda Beni Mervan¹⁶⁵ (Mervanoğulları) Al-i

¹⁶² İbn Haldun, İbn Haldun Tarihi, c.4, s.513-533; İbnu'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih* (H.366yılı vakalır) c.8s.596;; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.248

¹⁶³ İbnu'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih* (H.366yılı vakalır) c.8s.23-236;; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.249

¹⁶⁴ İbn Kesir, "el-Bidaye ve-n-Nihaye c.2, s.74;; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.251

¹⁶⁵ İbn'l-Ezrak el-Fariki, ahmed b. Ali (ö.577-1181'den sonra), *Tarihu'l-Fariki* (Thk. Bedevi Abdullafif Avvad), Beyrut, 1974, s.59; İbnu'l Esir, *el Kamil Fi'd-tarih*, c.7s.435;; Baluken, Yusuf, *Mervaniler Devrinde Cizre, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Mardin Artuklu Üniv. Yayınları*, s. 55

Mervan¹⁶⁶ (Mervan ailesi) veya el-Mervaniye Mulukü Diyarbekir¹⁶⁷ (Diyarbekir Mervani hükümdarları) gibi isimlerle isimlendirilmektedirler.

Mervanilerin etnik kimlik olarak Kürtlerin Hümeydi aşiretinin¹⁶⁸ Çeharbuhti koluna mensup gösterilmektedir. Ortaçağda Mervanilerin hâkim oldukları coğrafyaya bakıldığında ise Zevezan diye adlandırılan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Yayıldıkları coğrafyaya bakıldığında güneyde Musul'un hemen kuzeyinden başlayıp Ahlat hududuna, doğuda Azerbaycan'ın Selmas şehrine ve batıda Diyarbekir'e kadar uzanan geniş bir alanı teşkil etmektedir. Büyük çoğunluğu dağlık olan ve tarıma elverişli alanların neredeyse hiç olmadığı bu coğrafyada Hebnai, Humeydi, Lari, Mihrari, Hakkari, Buhti, Milli, Çûpi ve Beşnevi gibi önemli Kürt aşiretleri yaşamaktaydı.¹⁶⁹ Mervaniler Abbasiler döneminden beri idarecilik yapmaktaydı.¹⁷⁰

Cizre şehrinin içinde bulunduğu Zevezan Bölgesi'nin hâkimleri olan Humeydi aşiretinin Çeharbuhti kolundan olan Baz lakaplı Ebu Abdullah Bin Dostek Hizan ve Maden bölgesindeki Bahismi dağlarında yaşamaktaydı. Baz sahip olduğu koyun sürülerini otlatırdı. Çok misafirperver ve cömert olan Baz, sahip olduğu sürüden koyunlar keser ve onlardan insanlara ikram ederdi. Cömertliğinden ötürü namı her tarafa yayılmış ve etrafında da çok sayıda insan toplanmaya başlamıştı. Baz, çoğunlukla Hizan ve Maden arasındaki bölgede mukim idi. Bir süre sonra etrafına toplanan kimselerle yol kesicilik yapmaya başladı. Daha sonra da Diyarbekir bölgesine akınlar düzenlediği seferler neticesinde elde ettiği malları etrafına toplanan insanlara dağıttı. Bundan ötürü gün geçtikçe etrafındaki adamların sayısı hızla arttı. Yakın bölgelerdeki devlet ve aşiret büyükleri ile münasebetler kurmaya başladı. 22 Haziran 978/12 Zilkade 367 tarihinde Şii Büveyhilerin emiri Adudu'd-Devle Musul'u Hamdanilerden aldığı Baz yakın arkadaşı olan Büveyhi komutanı Ebu Harp Ziyar b. Şhrakuyeh'in vasıtasıyla Adudu'd-Devle'nin huzuruna çıktı. Adudu'd-Devle onun karizmasını ve etkileyici bir kimse olduğunu görünce endişelendi ve onu yok etmek için fırsat kolladı. Onun bu kötü

¹⁶⁶ El-Hamavi, Yakut, Şihabeddin Yakup bin Abdillâh (ö.626/1129). Mu'cemu'l-Buldan I-VII, Beyrut, 1995, c.7, s.202;; Baluken, a.g.m.s.55

¹⁶⁷ İbnu'l-Adim,; Baluken, a.g.m. 55

¹⁶⁸ Ruzaveri, Zahiruddun Ebu Şuca Muhammed b. El-Hüseyn (ö.488-1095), Zeylu Tecaribu'l Umem, IVI, (Thk. Ebu'l Kasım İmami) Tahran, 2001, c.7, s.106; İbnu'l-Esir, c.7, s.402;; Baluken, a.g.m.s.55

¹⁶⁹ İbn Havkal, en-Nasibi, Ebu'l-Kasım Muhammed Siretu'l-Art (thk. J.Kramers) Leyden, 1938, s.215, 370, Yakut El-Hamavi, Mu'cemu'l-Buldan c.3, s.158;; Baluken. A.g.e.s.55

¹⁷⁰ İbnu'l-esir, el-Kamilu Fit-tarih, I-XI c.9, s.425;; Baluken, a.g.e., s.55

niyetini farkedenden Baz ise buradan hemen çıkarak kaçtı. Adudu'd-Devle onun peşine adam taktıysa da yakalayamadı.¹⁷¹

Baz bölgedeki etkinliğini artırmak amacıyla bir takım seferler yapmaya niyetlendi. İlk seferini 368/978 yılında Ermenistan tarafına doğru düzenledi ve Erciş'i ele geçirdi. Erciş Baz'ın ilk fethettiği yerdir. Düzenlemiş olduğu bu seferde onun en büyük destekçisi Cizre bölgesi'nde yaşayan önemli aşiretlerinden biri olan Beşnevi (Bejnevi) aşireti olmuştur. Büveyhi hükümdarı Adudud devle 983/372 tarihinde hayatını kaybedince Baz'ın bölgedeki etkisi artmış ve Baz artık kendisini hükümdar olarak tanıtmaya başlamıştır. Büveyhilerin zayıfladığı bu süreci kendisine fırsata çeviren Baz, kısa bir sürede sınırlarını genişletmeye başladı. Van Erciş'ten Cizre ve Musul'a kadar olan bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.¹⁷²

Ceziret-ul ibni Ömer (Cizre) Mervaniler zamanında Musul atabeglerine ve Diyarbekir emirlerine bağlıydı. Onların naipleri tarafından idare ediliyordu. Bazen kuvvetli bir emire veya prenslerden birine ikta verildiği de oluyordu. Bu halde içişlerinde bağımsız bir derebeylik gibiydi. Bölgedeki önemli kalelerin çoğu derebeylik sistemine benzer yarı müstakil beyler tarafından idare ediliyordu. Emir veya prens olan bu kişilere hüküm sürdükleri bölgenin sahibi de deniliyordu. Bazen Sultan veya Musul atabegi bunlara söz geçiremiyor, kalelerini muhasara etse bile ellerinden alamıyordu. Bölgenin tamamında askeri ikta (dirlik) sistemi hâkimdi. İdareciler ve askerler Türk ve Kürtlerden, bürokratlar ve ulema Araplardan veya Araplaşmış Kürtlerden, sanatkârlar Süryaniler, Yahudiler ve az miktarda Ermenilerdendi. Biraz da Yezidi bulunuyordu.¹⁷³

Mervaniler Avrupalıların 'ortaçağ' Müslümanların da 'aydınlık çağ' dedikleri dönemde hüküm sürmüş Abbasi halifeliğine bağlı 'melikler taifesi (Taifetü'l Mülük) denilen beyliklerden biridir. Beyliğin kurucusu Mervan oğullarının dayısı ve Humeydiye Kürtlerinin Çeharbuhtiyeye kabilesine mensup Bad b. Dostek'tir.¹⁷⁴ Ortadoğu'ya hâkim olan Büveyhilerin zayıflaması ile harekete geçen Bad el-Kurdi kısa sürede bütün El-Cezire bölgesini ele geçirdi. Kendisinden sonra yerine yeğeni Ebu Ali Hasan bin

¹⁷¹; Baluken, *a.g.e.s.* 56

¹⁷² İbnu'l-Erzak *a.g.e.s.*50-52, İbnu'le_Esir *a.g.e.* c.7, s.401-403; Baluken, *a.g.e.s.*56

Tuncel, Metin ve Özeydin, Abdülkerim, Cizre, TDV İslam Ansiklopedisi, c.VIII, s.38

¹⁷³ Şeşen, Profr. Ramazan, "Mervanilerden Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre" Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumus.63

¹⁷⁴ İbnu'l-Esir, el-Kamilu Fi't-Tarih, c.9, s.37-64-65;;; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi* c.1, s.251

Mervan geçti. Tarihe ‘Beni Mervan’ olarak adı geçen Mervani devleti ismini bu kişiden almıştır.

Büveyhi Deylemi devletinin¹⁷⁵ El-Cezire bölgesindeki hâkimiyetlerine 447/1055 yılında Gazneli Mahmut ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey tarafından son verilmiştir. Ancak Deylemi Büveyhililerinin el-Cezire ve Ceziret ibn Ömer’deki varlıklarına çok daha erken tarihlerde Mervanilerin dayısı Bad el-Kurdi tarafından son verilmiştir. İbnü'l-Esir Mervani Devleti'nin 380/990 yılında kurulduğunu kaydeder.¹⁷⁶ Tağriburdi ise diyor ki: Mervani meliklerinin ilki ve en gözde olanı Bad el-Kurdi’dir. Ondan sonra atası Mervan sonra oğlu Ahmet sonra oğlu Nizamuddin daha sonra oğulları Said ve Mansur gelir.¹⁷⁷ İbn-i Haldun ise Baz’ı şöyle tanıtıyor: Baz el-Kurdi esas bir mücahit, bir yol kesen bir çoban Hamidiye Kürtlerine mensup olan bir reis ve nihayet bir emirdir.¹⁷⁸

Baz El-Cezire bölgesini ele geçirmeye çalışırken Büveyhilerin Musul dolaylarındaki komutanları olan Sa’d el-Hacibin dağılmış olan askerlerini takip etti. Sa’d’ın Musul’daki durumu Baz el-Kurdi ile savaş halindeki durumdan daha iyi değildi. Nitekim Deylemi olan Büveyhi yönetimi zor bir duruma düşmüş, halkın tamamı Sa’d’a karşı harekete geçmişti. Bu durum Sa’d’ın Musul’dan çıkıp kendi şahsını kurtarmak zorunda bırakmıştı. Baz şehre girdi, şehri eline geçirdi ve iktidarını güçlendirdi.¹⁷⁹ Daha sonra Cizre’yi de egemenlik bölgesinde kattı. Baz bundan sonraki dönemlerde ancak 373/983 yılında ikinci kez tekrar Diyarbekir’i, Cizre’yi ve Musul’u egemenliği altına alabildi. Baz Bağdad’a saldırmaya orada da üstünlüğü sağlamaya ve Dehlem’in oradaki hâkimiyetini ortadan kaldırmaya hazırlanıyordu.¹⁸⁰

Büveyhi sultanı Samsamu’r-Devle askeri hazırlığını yapmış ve Baz ile savaşmak için Deylem’in en büyük komutanı olan Ziyad bin Şehrakuveyh’i seçmiştir. Ziyad askerleri ile birlikte Baz ile savaşmak üzere harekete geçti. İki taraf 374/984 yılının Sefer ayında karşılaştılar. Baz saldırı güçleri karşısında fazla dayanamadı. Çünkü bu güçler hem

¹⁷⁵ Büveyhi devleti, Deylemi hanedanının güney İran ve Irak’ta kurduu bir devlettir.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, el-Kamilu Fi't-Tarih, c.9, s.64-65;;; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi* c.1, s.252

¹⁷⁷ Tağriburdi, Ebu'l-Muhsin Yusuf bin, En-Nucumu'z-Zahire, Fi Muluku'l-Mısır ve'l_Kahire, c.2.s.210;;; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.252

¹⁷⁸ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.3, s. 537; İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't Tarih, c.9, s.38-39;;; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.252î

¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, el-Kamilu Fi't-Tarih, c.9, s.36; İbnu Şeddad, el-A'laku'l Hatira, c.3, k.1, s.217; Gandur, *a.g.e.*, s.100î

¹⁸⁰ İbnu'l-İberi, Tarihu Muhtasari'r-Düvel, s.172. Gandur, *a.g.e.*, s.100

donanım hem de sayı itibarıyla Baz'ın güçlerinin üstündeydi. Baz yenilgiye uğradı. Arkadaşlarının çoğu Ziyad'ın eline esir düştü. Ziyad Musul'a girdi ve Sa'd el-Hacib'i, Baz'ı izlemek üzere görevlendirdi. Sa'd Cizre'ye gitmek üzere yola çıktı. Başka bir askeri birlik de Nusaybin'e doğru hareket etti. Baz ise savaştan kurtulan askerleriyle birlikte Diyar-ı Bekir'e geri döndü.¹⁸¹

Baz, bu yenilgiden sonra etrafına yeniden çok sayıda insan topladı ve Ziyad ve Sa'd'a barış öneren mektuplar gönderdi. Bu mektuplardan sonra araları düzeldi ve Diyarbekir'e ek olarak Tur Abidin (Midyat ve çevresi) yarısını da Baz'a vermek üzere anlaştılar. Ziyad Bağdad'a geri döndü, Sa'd ise Musul'da ikamet etti.¹⁸² Cizre o dönem Baz'ın egemenlik alanına dâhil oldu. Cizre Tor Abidin Bölgesi'nin yarısı ile birlikte onun egemenlik alanını ilave edilmiştir.¹⁸³

Büveyhi sultanı Samsamuddevle 379/989 yılında ölünce yerine Bahauddevle geçmiştir. Bu süreçte oluşan otorite boşluğundan faydalanan Hamdani emirleri Ebu Tahir ve Ebu Abdullah el Hüseyin Musul'u ele geçirmek için harekete geçmişler ve buraya hakim olmuşlardır.¹⁸⁴ Baz bu durumu kabul etmeyip Musul'a hareket etmiş ve şehrin doğusunda karargah kurmuştur. Hamdaniler Musul'u savunmada kendilerini zayıf hissettiklerinden Ukaylı emirleriyle Cizre, Nusaybin ve Belet şehirlerinin karşılığında kendilerinden yardım istemişler ve kendi aralarında ittifak sağlandıktan sonra hem Hamdaniler hem de Ukayli Emirler beraber Baz ile savaşmak için harekete geçmişlerdir.

380/980 yılında Baz 6000 kişilik ordusuyla Tur Abidin bölgesinde Hamdani ve Ukayli ordusuyla karşılaştı. Yaşanan savaşta Baz'ın hacibi Arûsu'l-Hayl öldürülmüş, Baz da yaralı olarak ele geçirilmiştir. Savaş tüm şiddetiyle devam ederken Baz'ın yeğeni Ebu Ali el Hasan bin Mervan yaralı durumdaki Baz'ı atına bindirmek istediye de bunu başaramamıştır. Ebu Ali el Hasan Bin Mervan Baz'ı savaş alanında bırakarak 500 süvariyle birlikte dağlık alana doğru çekilmiştir. Askerlerden biri Baz'ın yaralı olduğunu görünce onu öldürmüş, kafasını Hamdanilere götürmüş ve sonra da gövdesini

¹⁸¹ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.4, s. 978; Gandur, *a.g.e.s.*101

¹⁸² İbnü'l-Esir, *el-Kamilu Fi't-Tarih*, c.9, s.38; Zekibeg, Muhammed Emin, *Tarihu'd-Düvel ve'l-İmarati'l-Kurdiyye*, c.2, s.99; Gandur, *a.g.e.*, s.101î

¹⁸³ İsnü Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.217; Gandur, *a.g.e.s.*101î

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, Gandur, *a.g.e.* c.7, s.430; Baluken, *a.g.e.s.*58.

onlara göstermiştir. Hamdaniler Baz'a olan kinlerinden dolayı ellerini ve ayaklarını kesmişler, gövdesini de Musul'da yönetim binasının önüne asmışlardır. Şehir halkı ayaklanarak daha önce kendilerine iyilikleri dokunan bu hükümdara böyle davranmasına karşı çıkmış ve ardından cesedi bulunduğu yerden indirerek kefenlemişler ve cenaze namazını kılarak defnetmişlerdir. Musullular Baz'a olan hürmetlerinden dolayı büyük yas törenleri düzenlediler. Baz'ın öldürüldüğü tarih 13 Nisan 990/14 Muharrem 380 idi.¹⁸⁵

Musul'da gerçekleşen bu savaşta Baz öldürülünce oluşan yönetim boşluğu eniştesi Mervan Bin Kek'in çocukları tarafından doldurulmuştur. Mervan aslen Siirt ile Maden arasındaki Kurmas köyünden¹⁸⁶ olup bu köyde değirmencilikle meşgul olan birisiydi. Bu aile Kurmas'ın ileri gelen ailelerinden biriydi. Baz'ın öldürülmesi üzerine Mervan'ın en büyük oğlu ve aynı zamanda Baz'ın en büyük yeğeni ve Mervani Devleti'nin kurucusu kabul edilen Ebu Ali el Hasan Bin Mervan lider oldu. Ebu Ali kısa süre içerisinde orduyu tekrar topladı ve Hamdanilere karşı savaş açtı. Bu savaşta Hamdanileri mağlup ederek ordularını yok etti ve birçok askerini de öldürdü.

Savaştan hemen sonra beraberindeki süvarilerle birlikte Hasankeyf'e doğru yola çıktı. Çünkü Baz'ın Deylem asıllı eşi burada ikamet ediyordu. Kale kapısına vardığında dayısının onu önemli bir bilgi vermek üzere gönderdiğini söyledi. Kale kapıları açılıp içeri girdiğinde Baz'ın eşine olan biten herşeyi anlattı ve içinde bulundukları durumun ne kadar kritik olduğunu anlattı. Böylece kaleyi alan Ebu Ali daha sonra Baz'ın yönetiminde bulunan diğer kaleleri de kontrol altına aldı ve bu kalelere güvendiği adamlarını yerleştirdi. Başta Amid olmak üzere bölgedeki belli başlı şehir ve kalelere hakim oldu. Daha sonra da Meyyafarkin'e (bugünkü Silvan) gitti ve 380/990 yılında bu şehre girdi. Bir süre sonra da dayısının Deylemi eşi ile evlendi.

Mervanilerin bu yeni hükümdarı Cizre şehrindeki hâkimiyetini meşru kılmak amacıyla bu şehirde gümüş sikkeler bastırdı. Ebu Ali 8 Kasım 997/ 4 zilkade 387 tarihinde Babu'l-Ma (Dicle kapısı)'dan Cizre'ye girerken Ebu Tahir Yusuf b. Dimne isimli biri

¹⁸⁵ İbnu'l Ezrak, Gandur, *a.g.e.s.*58, İbnü'l-Esir, Gandur, *a.g.e.* C.7s.434-435,; Baluken *a.gb*, s.58. . *a.g.e.s.*103-104

¹⁸⁶ Bugün burası Siirt'in Şirvan ilçesine bağlı İncekaya Köyü'dür. Kurmas uzun yıllar önemli bir idare merkezi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar da bu önemini muhafaza etmiştir.

tarafından suikaste uğradı.¹⁸⁷ Ebu Ali'nin öldürülmesinden kısa bir süre sonra Cizre valiliği görevinde bulunan kardeşi Mumehhidu'd-Devle Said, Meyyafarikin'e gelerek Mervanilerin yeni lideri oldu.¹⁸⁸ Mumehhidu'd-Devle daha önce valilikte yaptığı Cizre şehrinde ağabeyi gibi kendi adına para bastırdı.

Ebu Ali Bin Mervan'dan sonra yönetimin başına geçen Mumehhidu'd-Devle Said Mısır'daki Fatimi halifesi el-Hakim Biemrillah'a 386-411/996-1026 yıllarında bağlılık kararını bildirdi ve oraya bağlı kaldı. Hamdan ailesi Halep'ten çıkarıldıktan sonra el-Hakimbiemrillah tarafından Haleb'in yönetimi de ona verildi. Böylece Selçuklular tarafından 489/1096 yılında Mervanilerin hakimiyetine son verilene kadar Cizre'nin hakimiyeti Mervaniler de kaldı.¹⁸⁹

Cizre'ye hükmeden önde gelen Mervani hükümdarları şunlardır:

1. Ebu Ali Mervan el-Kurdi (999-197/380-387)
2. Mumehhidu'd-Devle Ebu Mansur (387-402/997-1011)
3. Nasıru'd-Devle Nasr Ahmet (1000 -1061/402. 453) onun hakimiyeti 50 küsur yıl devam etti.
4. Nizamuddin veya Nizamud-Devle (452-472/1061-1079) hakimiyeti 18 yıl devam etti.
5. Mansur bin Nizamüddin Bin Nasıru'd-Devle (1079-1094/472-487) Cizre'ye 15 sene hükmetti.

Mumehhidu'd-Devle, danışmanlığını da yürüten Şervin bin Muhammed isimli danışmanı tarafından valisi olduğu Hettah'da yapılan bir şenlik esnasında (5. Cemaziye'l-Ula 401) öldürüldü. Şervin b. Muhammed gerçekleştirdiği suikastten sonra Meyyafarikin'e gidip şehri ele geçirdi ve hükümdarlığını ilan etti ve kendi adına sikke bastırdı.¹⁹⁰ Fakat bu durum fazla sürmedi zira Mervanilerin Siirt valisi olan ve Mumehhidu'd-Devle'nin küçük kardeşi Nasıru'd Devle, Erzen valisi Hoca Ebu'l-Kasım el-İsfahani'nin de destekleri sayesinde yönetimi Şervin'den tekrar aldı. Daha sonra da

¹⁸⁷ İbnu'l -EsirGandur, *a.g.e.* c.7, s.436, İbnu'l EzrakGandur, *a.g.e.*, 72-78,; Baluken, *a.g.ms.*59, Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizres. 42-43

¹⁸⁸ İliya en-Nasibini (ö. 1046/418), Tarihu İliya Bar Şinaya (Terc: Yusuf Habbi) Bağdad, 1975, s. 200-201, İbnu'l-Ezrak el-Fariki, *a.g.e.s.*79, İbnu'l-esir *a.g.e.* c.7, s.436,; Baluken *a.g.m.s.*59

¹⁸⁹ Sitanboli, "Tabakatu's-Salatin'l-İslam, s.116-117; Gandur, *a.g.e.s.*105

¹⁹⁰ Baluken, *a.g.m.*, s.60

Şervin ve adamlarını öldürerek kardeşinin intikamını aldı.¹⁹¹ Nasıru'd Devle tahta geçip hükümdarlığını ilan edince komşu ülkelerin hükümdarları tebrik amacıyla elçi heyetleri gönderdiler. Gelen bu heyetler arasında Mısır Fatimi halifesi, Bağdat Abbasi halifesi ve Bizans hükümdarı II. Basil'in elçileri de bulunmaktaydı.¹⁹²

Nasıru'd Devle dönemi Mervanilerin her alanda altın çağını yaşadıkları dönemdir. Nasıru'd Devle yönetimine tıpkı kardeşi Mumehidu'd Devle gibi başkent Meyyafarikin ve diğer önemli şehirleri tamir ve inşa etmek ile başladı.¹⁹³ Öte yandan Mervaniler için çok önemli şehirlerinden biri olan Cizre'de de şehrin surları tamir ve tadilatlar yapıldı. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Cizre'yi ziyaret eden J.G.Taylor şehir kapılarından Bab et-Tor'un üzerinden güzel bir kûfi hat ile hicrî 5. yüzyıla ait bir kitabenin var olduğunu ve kitabede: 'İzz el-İslam Sa'du'd Devle Ebû (Nasr) Ahmed b. Mervan' şeklinde bir ifadenin yer aldığını belirtmektedir.

Mervanilerin yaşadığı bu altın çağdan Cizre'de olumlu yönde etkilendi. Nasıru'd Devle kendi hükümdarlığı döneminde Cizre'de sikke bastırdı. Bu sikkelerden 1019/410 ve 1021/412 tarihli iki tane dirhem İstanbul arkeoloji müzesi sikke kabinesinde 896 ve 897 numarada kayıtlıdır. Öte yandan biri 1021/412 tarihli ve diğeri ise tarihsiz olan iki tane dirhem ise British Museum sikke koleksiyonunda mevcuttur.

Ukayli emiri Karvaş ile Mervani hükümdarı Nasıru'd Devle'nin araları bozulmuştu. Bunun nedeni ise hem bir evlilik hadisesi hem de Mervaniler'in Cizre valisinin oğlu Musul'a kaçıp Karvaş'a sığınmış ve Cizre'yi Mervaniler'den alması için Karvaş'ı kışkırtması idi. Bunun üzerine Karvaş, Nasıru'd Devle'ye haber göndererek kızının mehri olarak 2000 Dinar parayı ve nafaka olarak da Cizre'yi istediği gibi Nusaybin'in de kardeşi Bedran'a verilmesini talep etti. Bu konuda anlaşma sağlanamayınca Karvaş bir birliği Cizre'yi kuşatması için sevk etti. Kardeşi Bedran'ı da başka bir birlikle Nusaybin'i kuşatması için gönderdi. Fakat Ukayliler ne Cizre'yi ne de Nusaybin'i almayı başardılar. Karvaş bu girişimden başarısız çıkınca ordusundaki Arap ve Kürt askerlerini memleketlerine dağıttı. Bedran ise kardeşinin ordusunu dağıttığını görünce hemen Meyyafarikin'e Nasıru'd Devle'nin yanına giderek ondan Nusaybin'i istedi.

¹⁹¹ İbnu'l-ezrakGandur, *a.g.e.s.*93-103, İbnu'l-EsirGandur, *a.g.e.*, c.7, s.437,; Baluken, *a.g.m.s.*60

¹⁹² İbnu'l-EzrakGandur, *a.g.e.*, s.109-110,; Baluken *a.g.m.s.*60

¹⁹³ İbnu'l-EzrakGandur, *a.g.e.*, s.107-108,; Baluken *a.g.m.s.*60

Nasıru'd Devle Nusaybin'i ona verdiği gibi Karvaş'ın kızının mihri olarak 1500 lira verdi ve böylece iki taraf arasında barış sağlandı.¹⁹⁴

Nasıru'd Devle'nin Cizre naibi 423/1032 yılında yanına aldığı 1000 kişilik orduyla Cizre ve civarındaki Ermenilerin üzerine yürüdü. Onlara baskınlar düzenledi ve mallarını yağmaladı. Daha sonra da Cizre'ye geri döndü.¹⁹⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanı olan Tuğrul Bey 434/ 1042 yılında Boğa, Anasioğlu, Göktaş ve Mansur isimli komutanları öncülüğündeki 1000 süvariden oluşan orduyu Nasru'd Devle döneminde Mervani topraklarına sevk etti. Bu ordu önce Azerbaycan'a ardından Ermenistan'a girdi. Selçuklu ordusunun bölgeye geldiğini haber alan Bizanslılar da kendi sınırlarını korumak için tedbir aldılar. Zevazin bölgesine giren komutan Mansur ardından da Cizre'yi kuşattı. Mansur bin Kızıoğlu isimli komutan Cizre'nin doğu tarafına karargah kurdu. Bunun üzerine Cizre o esnada Mervanilerin Cizre valisi Süleyman b. Nasru'd Devle barış yapmak için Mansur'a bir elçi gönderdi. İki taraf arasında barış antlaşması sağlandı. Anlaşma gereğince Mansur askerleri ile birlikte o sene kış bitinceye kadar Cizre ve çevresinde kalacaktı. Kış mevsimi bitince de diğer Oğuz askerlerinin yanına Şam'a gidecekti. Anlaşma sağlandıktan sonra Süleyman Mansur'u şehre davet etti ve onun şerefine bir ziyafet verdi. Fakat Mansur şehre girer girmez onu tutukladı ve zindana attırdı. Bunun üzerine her iki taraf arasında büyük bir savaş meydana geldi. Savaş sonrası Oğuz askerleri Nusaybin ve Sincar taraflarına giderek buralara saldırı düzenlediler. Bir süre sonra tekrar Cizre'ye geldiler ve şehri ikinci kez kuşatılar. Daha sonra Diyarbekir ve Meyyafarikin bölgelerine yöneldiler. Bazabda, Hasaniyye ve Fişabur şehirlerine saldırdılar. Mervaniler şehir kapılarını kapattılar. Kuşatma günlerce sürdü. Selçuklu askerlerine karşı koyamayan Nasru'd Devle, Oğuz askerlerine geri dönmeleri karşılığında 5.000 dinar teklif ettiyse de onlar bunu kabul etmediler. Öbür tarafta Selçuklular Mervani ordusunu Amid yakınlarında tekrar yenilgiye uğratmıştı. Bundan dolayı Nasru'd Devle Selçuklulara karşı Bizans hükümdarı Kontastin'ten yardım istedi. Konstantin Harbit isimindeki valisini Nasru'd Devle'ye yardım etmek üzere gönderdi. Bu arada şehri kuşatan Selçuklular arasında

¹⁹⁴ İbnu'l-Ezrak el-Fariki, *a.g.e.*, c.7, s.730;; Baluken, a.g.m.s.61

¹⁹⁵ İbnu'l-Esir el-Cezeri, *a.g.e.*, c.7.s.730;; Baluken, a.g.m.s.61

kargaşa çıktı ve Nasru'd Devle Cizre'de zindanda bulunan Mansur'u salıverdi ve Selçuklularla ile barış yaptı.¹⁹⁶

Cizre şehrinin esas sakinleri olan Buhtiler kısa bir süre içerisinde bulundukları Kuzey Mezopotamya coğrafyasının önemli siyasi aktörlerinden biri oldular. Mervaniler döneminde komşuları olan Beşnevi aşireti ile birlikte bölgenin siyasi hakimiyetini belirleyebilecek düzeye gelmişlerdi.¹⁹⁷

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 448/1057 yılında Mervani ülkesinde doğru hareket etti. Bunu haber alan Nasru'd Devle içinde çok değerli malların bulunduğu hediyeler göndererek Tuğrul Bey'i bu seferden vazgeçirmeye çalıştı. Fakat Tuğrul Bey bundan vazgeçmedi ve Cizre'ye ulaşarak şehri kuşattı. Nasru'd Devle tekrar hediyeler gönderdi fakat buna rağmen Tuğrul Bey Cizre'yi kuşatmaya devam etti. Bu esnada 20 kişilik bir Oğuz askeri birliği Cizre yakınlarındaki Umr Ekmun manastırına saldırdılar. Bu manastırda 400 tane Nasturi rahip kalmaktaydı. Bu rahiplerden 120 tanesini öldürdüler. Geri kalanlar ise kişi başına 6'şar altın ve gümüşü fidye olarak vererek canlarını kurtardılar.¹⁹⁸

Fahruddevle b. Cüheyr 478/1086 yılında Mervanilerin elindeki Cizre'ye bir ordu gönderdi. Bu Ordu Cizre'yi kuşattı. Bu esnada şehrin ileri gelen ailelerinden Beni Vehban/Vehbanoğulları Mervanilere karşı isyan çıkardılar ve şehrin kapılarından Babu'l-Büveybe'yi içeriden açarak Selçuklu askerlerinin şehre girmelerine yardım ettiler. Selçuklu askerlerinin şehre girmesiyle Mervanilerin Cizre şehrindeki hakimiyetleri sona erdi.¹⁹⁹

Selçuklu sultanı Melikşah'ın El-Cezire bölgesine gelmesiyle birlikte Mervanilerin bölgedeki bir asırlık hakimiyetleri sona erdi. Melikşah 1092/485 tarihinde Bağdat'ta vefat etti. Bu süreçte Irak'taki Harbi köyünde bulunan Mansur Melikşah'ın öldüğü haberini alınca Cizre'ye geldi ve şehri ele geçirerek buraya yerleşti. Ancak bir süre sonra Melikşah'ın komutanlarından Çökürmüş Cizre'yi istila etti ve Mansur'u esir alarak bir Yahudinin evine hapsetti. Mansur bu Yahudi'nin evinde Ocak 1096/Muharrem 489

¹⁹⁶ Azimi, Azimi tarihi, (Terc. Ali Sevim), 1988, s.3-4; İbn'l-ezrak el-Fariki, *a.g.e.s.*160-161; İbnu'l-esirGandur, *a.g.e.s.*721-722 c.7;; Baluken, *a.g.e.s.*62

¹⁹⁷ İbnu'l-Esir el-Cezeri, c.7, s.123-124;; Baluken, *a.g.m.s.*62

¹⁹⁸ İbnu'l-Esir el-Cezeri, *a.g.e.* c.7, s.143;; Baluken, *a.g.m.s.*62,; Tüzün, *Cizre Tarihi* c.1.s.258

¹⁹⁹ İbn'l-Esir, el-Cezeri, *a.g.e.* c.7s.62;; Baluken, *a.g.m.s.*62; Tüzün, *Cizre Tarihi* c.1.s.259

tarihinde vefat etti. Eşi Situnnaz Mansur'un cenazesini Cizre'den alıp Amid'e getirdi. Burada sarayın üst katına inşa edilen bir türbeye defnetti. Akabinde da hacca gitti. Hac dönüşü Beşnevi diyarı olan Fınık'ta satın aldığı bir kiliseye kapanarak kendisini ibadete verdi.²⁰⁰

373/983 yılında Baz el-Kurdi ile başlayan, Ebu Ali Bin Mervan, Mumehhuddevle Ebu Mansur, Nasru'd Devle ebu Nasr Ahmed bin Mervan ve Nizamu'd-Devle Mansur b. Nizamuddin b. Nasidu'd-Devle gibi dört hükümdar ile Cizre üzerinde 99 yıl süren Mervani hakimiyeti son hükümdar Mansur'un mağlubiyeti ve Ceziret İbn Ömer'de hapişte²⁰¹ ölmesi ile 489/1096 yılında son bulmuştur.²⁰² Alparslan'ın oğlu Melikşah adına Fahu'd-Devle b.Cüheyr önce Amid'i ele geçirmiş sonra Meyyafarikin'i daha sonra da Mervanilerin son Meliki Mansur bin Nasr bin Mervan'ın elinde bulunan Ceziret ibni Ömer'i de ele geçirerek Mervani devletine son vermiştir.²⁰³

1.4.6. Selçuklular Dönemi (1080-1123/ 478-521)

Selçuklular dönemindeki Cizre şehrini işlemeden önce Selçuklu hanedanının tarihine özet ve kısa bir şekilde değinmekte fayda görüyoruz. Çünkü Selçuklular binli yılların başlarında İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, El-Cezire ve daha sonra da Anadolu'da hüküm sürmüş, devletler kurmuş, Müslümanları yönetmiş İslam tarihinin en önemli hanedanlarından. Bu hanedandan çıkmış önemli komutan, emir, sultan ve imparatorlar uzun bir dönem İslam coğrafyasının merkezine adeta damgalarını vurmuşlardır.

Asya'dan inen ve uzun yıllar hem El-Cezire bölgesinde hem de Cizre şehri ve çevresinde hakim olan Oğuzların 'Selçuklu kolu' hiç şüphesiz büyük bir hanedandır. Selçuklu hanedanının atası Dukak'tır. İslam ülkelerine yürümek isteyen Türk hakanı Yabğu ile münakaşa etmiş ve araları açılmıştır. Dukak'ın zaman içinde Selçuk isminde

²⁰⁰ İbn'l-Ezrak el-Fariki, *a.g.e.s.*229-236-247.İbnu'l-Esir el-Cezeri, *a.g.e.* c.7.s.401; Baluken, *a.g.m.s.*68

²⁰¹ Said Paşa, *Salname-i Vilayet-i Diyar-bekir*, c.3, s.255;; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.261

Yiğit, İsmail, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp.s.61

²⁰² Said Paşa, *Salname-i Vilayet-i Diyar-bekir*, c.3, s.391; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.261. *Şerefname* Mervani devletinin 91 yıl sürdüğünü belirtmiştir. (*Şerefname*, s.26). Nazmi Sevgen ise Mervani Hükümetinin 106 yıl yaşadığını söylüyor. (m. 990-1096 yılları arası) (Nazmi Sevgen-Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988, s.52)

²⁰³ İbn Haldun, İbn Haldun tarihi, c.4, k.3s.683, el-alaku'l-Hatire, c.3,k.1s.217; Gandur, *a.g.e.s.*98-99 ; Tüzün. *a.g.e.* c.1, s.261

bir oğlu olur. Asaleti ve liderlik vasıfları onu ordu komutanı rütbesi anlamında ‘Subaşı’ lakabına ulaştırır. Bu yükselişi hazmedemeyen Yağbu’nun karısı Yağbu’yu Selçuk’a karşı dikkatli olmaya çağırır ve onu yok etmesi için ısrarla kışkırtır. Bunu haber alan Selçuk sadık adamlarını yanına alır ve İslam ülkelerine gider ve iman edip Müslümanlarla komşu olur. Selçuklu saltanatına adını veren Selçuk 107 yaşında Cend’de ölür. Üç çocuğu vardır: Arslan, Mikail ve Musa. Bunlardan Mikail Türk ülkelerinde cihat yaparken şehit olur. Mikail geride Yabgu, Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davut (Alparslan’ın babasıdır) adında 3 oğul bırakmıştır.²⁰⁴ Bunların içinde Selçukluların en ileri gelen hükümdarı Tuğrul Bey’dir. Asya’dan inen Büyük Selçuklu Devleti’nin izleri Tuğrul Bey ile Curcan, Taberistan, Harzem, el-Cibal Diyarı, Kirman, Isfahan, Bağdat gibi şehirlere ulaşmış²⁰⁵, çoğunu zapt etmiş ve buralarda kendi adına hutbe okutmuştur. Tuğrul Bey’in askerleri Bağdat’a girdiğinde şehri yağmalama şeklinde ele geçirdiler. Halife, Tuğrul Bey’i uyardı. Tuğrul bunun üzerine askerlerini Bağdat’tan çekmeyi düşünmüş ama bu sefer Halife kendisini koruması için onu Musul ve El-Cezire’nin tamamına vali olarak atamıştır.²⁰⁶

Bağdat’tan ayrılan Tuğrul Bey Tikrit’i muhasara edip aldı. Bevaziç’de 3 ay kaldıktan sonra Musul’a oradan da Nusaybin’e geldi. Daha sonra Mervanilerin hâkimiyetindeki Diyarbekir’e gitti.²⁰⁷

Selçuklu ailesiyle Abbasi halifeliği arasında iyi ilişkiler kurulmasının sağlandığı bir sırada Türk komutan Basiri’nin bazı askerlerinin harekâtlara giriştiği haberi geldi. Nitekim Basiri halifelğe karşı isyan ettiğini ve Fatimiler’in tarafına geçtiğini açıklamış, Musul ve çevresinde çok sayıda istilalar da bulmuştur. Sincar’ın yakınlarında Selçuklu güçleriyle çarpışmış ve 448/1056 yılında onları yenilgiye uğratmıştır. Onun bu akınları Musul’a girene kadar devam etmiştir. Tuğrul Bey, Basiri ile ilgili haberlerin kendisine ulaştığı sırada askerlerini Bağdat’tan çekmeyi planlamaktaydı; fakat Abbasi halifesi bu

²⁰⁴ İbn’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, c.9, s.361-362;; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1s.267

²⁰⁵ İbn’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, c.9.961,3799,385,388,389,407,427,462

²⁰⁶ İbn’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, c.9, s.294-302,474-475, , s.103-104; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.268

²⁰⁷ İbn’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, c.9, s.477; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.268

Tuncel, Metin, Özaydın, Abdülkerim, *Cizre, DIA* c.3, s.38

haberden dolayı tedirgin olmuş ve Tuğrul Bey'i kendisini koruması düşüncesiyle Musul ve El-Cezire Bölgesi'nin tamamını ona bağlayarak kalmasını tayin etmişti.²⁰⁸

Tuğrul Bey Bağdat'ta bulunduğu sırada Basiri de El-Cezire ve Musul çevrelerinde hakimiyetini sağlamlaştırmaya çalışıyor ve hutbeyi de Fatimi halifesi adına okutuyordu. Tuğrul Bey bu duruma kızdı ve 'Hezaresp' olarak bilinen komutanını Musul ve El-Cezire'de Basiri ile ittifak halindeki güçlerle savaşması için görevlendirdi. Hezaresp başta Mervani ve Ukayliler olmak üzere Halle hükümdarı Debis'in bölgesi ve onlara bağlı bulunan yerleşim birimlerine de saldırı emrini verdi. Hezaresp bu bölgeleri ele geçirdi.²⁰⁹

Tuğrul Bey'in Cizre şehrini nasıl ele geçirdiğini (Mervaniler döneminde) anlatmıştık. Tuğrul Bey Cizre'nin üzerindeki ablukayı kaldırmış ve Mervani emiri Nasruddevle el-Mervani ona bağlılığını bildirmişti. Tuğrul Bey Selçukluların nüfusunu Musul, Cizre, Sincar ve diğer bölgelerde iyice sağlamlaştırdıktan sonra Nasru'd-devle Mervan'a sadece Cizre'yi onun adına yönetme yetkisini bıraktıktan sonra Bağdat'a geri döndü. Musul'un yönetimini de anne tarafından kardeşi İbrahim Bin Yennal'e teslim etti.²¹⁰

El-Cezire bölgesinde meydana gelen durumlardan dolayı Tuğrul Bey kardeşi İbrahim ile birlikte dizginleri elinde tutma kararı aldı. Tuğrul Bey bunu yaparak Basiri hareketini ortadan kaldırmayı başardı.²¹¹ Tuğrul Bey'in bu galibiyetinden sonra Selçukluların egemenliği en üst mevkiye ulaştı ve Irak'ın her tarafına yayıldı. Musul ve Cizre bölgelerinin mülk ve hâkimiyetlerini Bağdat'taki Selçuklu sultanından almak zorunda bıraktı. Cizre hükümdarlığı 453/1061 yılında vefat edene kadar Nasruddevle'nin elinde kaldı. El-Cezire'nin Diyarbekir ve Cizre'deki hâkimiyeti (Diyar-ı Rabia) ondan sonra oğullarına geçti.²¹²

Selçukluların sahip olduğu Cizre şehri ve yine Selçuklular adına Cizre'yi yöneten Mervani emiri Nasruddevle'nin hükümdarlığı zamanında gelişti. Parlak devirlerinden

²⁰⁸ İbn'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.9, s.626-627; Mahmud, Hasan ve eş-Şerif, Ahmed, "el-Alemu'l-İslami fi'l-asri'l-abbasi", s.569; Gandur, *a.g.e.s.*114; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.268

²⁰⁹ İbni'l-Cevzi, Sibtu, "Miratu'z-Zaman, s.11; İbn'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.9, s.629; Gandur, *a.g.e.s.*114

²¹⁰ El-Ömeri, menhelu'l-evliya, s.96; *a.g.e.*, s.116

²¹¹ Mahmud, Hasan ve eş-Şerif, İbrahim "el-alemu'l-islami Fi'l-asri'l Abbasis.570-572; Gandur, *a.g.e.s.*116

²¹² İbnu Şeddad, *el-A'laku'l-Hatire*, c.3, k.1, s.217-218, *a.g.e.* 116

birini yaşadı. İmar ile binaları güzelleştirdi, malları bollastı, borçları ödendi, şairlerin ve âlimlerin cazibe merkezi haline geldi.²¹³ İbn-i Haldun da Nasruddevle Ahmet Bin Mervan 402-453/1011-1061 yılları arasında yarım asırdan fazla saltanat sürmüş Mervani'dir diyor.²¹⁴ İbn Sedat ise bu Sultanın zenginlik içinde yaşamak hususunda büyük sultanlar ile adeta yarışmış, sultanların kızlarını himayesinde toplamış, cariyelerin şahsi eşyalarına mübalağalı paralar ödediği söylemiştir.²¹⁵

Cizre şehri daha sonra İbn Cüheyr tarafından istila edildi. Faruddevle Ebu Nasr Muhammed bin Cüheryr Musul halkındandı. Sonra Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in hizmetine girdi. Tuğrul Bey onun Diyarbekir'i ele geçirmesi için askerlerle birlikte gönderdi. Diyar-ı Bekiri Mervan oğullarının elinden aldı ve ona teslim etti. 478/1085 yılında Fahruddevle bin Cüheyr, Cizre üzerine askeri gönderdi ve şehri ablukaya aldılar. Abluka şiddetlendiğinde şehir sakinleri sıkıntıya girdiler. Bunun üzerine şehrin içinde abluka altında kalanların da yardımıyla şehrin ileri gelenlerinden ve Vehbanoğulları ya da Reyhanoğulları harekete geçerek "Büveybe" adında şehir dışında merdivenle ancak çıkılabilen ve yayan kişilerden başkasına geçiş imkânı vermeyen şehrin en küçük kapısını kırarak askerlerini o kapıdan içeri girmesini sağladılar. İbn Cüheyr Mervanoğullarının mallarına ve erzaklarına el koydu ve Sultan Melikşah'a gönderdi. Cizre hükümdarı Nasruddevle şehrin hâkimiyetini ele geçiren İbn Cüheyr'e teslim oldu ve artık Mervanoğullarının Cizre'deki devleti ve hâkimiyeti ortadan kalkmış oldu.²¹⁶

Mervanilerin Cizre'de hâkimiyetleri ister 478/1085 ya da 487/1094 yılına kadar devam etmiş olsun her iki durumda da El-Cezire üzerindeki hâkimiyetleri Selçuklu sultanının rızasına dayanıyordu. Doğal olarak Mervani emirinin El-Cezire bölgesine yeniden dönüşü ancak adı geçen Sultanın muvafakati ile olmuştur.

XIII. yüzyılda Cizre'ye gelen İbn-i Şeddad²¹⁷ Cizre surlarının 'Babül Cebel, Babül Cedid ve Babül-Ma' isimlerinde üç kapısının bulunduğunu söylemiştir.²¹⁸ Fakat bu ziyaretten 200 yıl kadar önce yani 477/1084 yılında Selçuklular tarafından

²¹³ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.4, s.683; Gandur, *a.g.e.s.*106-107; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.270, Tuncel, Metin ve Özeydin, Abdülkerim, Cizre, DİA, c.3, s.40

²¹⁴ İbn Haldun, *a.g.e.* c.4, s.682-683; Tüzün *a.g.e.* c.1, s.270

²¹⁵ İbnu ŞeddadGandur, *a.g.e.s.*586 k.2; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.270

²¹⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.10, s.144; İbn Haldun, *a.g.e.* c.4, s.686; Gandur, *a.g.e.*, s.118, Tuncel, Metin ve Özeydin, Abdülkerim, Cizre, DİA, s.41, c.8

²¹⁷ İbn Şeddad; "Siret'u salahuddin, s.70; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.273

²¹⁸ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s. 213-214; Tüzün, *a.g.e.s.*273

kuşatıldığında dördüncü küçük bir kapının bulunduğu görülmektedir. ‘Babu’l Büveybe’ denilen kapının Cizre kalesi ve şehrinin hangi tarafında olduğu bilinmemektedir.²¹⁹ Alparslan’ın oğlu olan Melikşah tarafından Diyarbekir’e tayin edilen komutan Eba El-Feth Ali el-Belhi tarafından Cizre’nin istila edilerek İbn Cüheyri’nin Cizre üzerindeki hâkimiyetine son verildi.²²⁰ Ali el-Belhi’nin Melikşah adına Cizre üzerindeki hâkimiyeti 485/1092 yılına kadar sürmüştür.²²¹ Ceziret İbn Ömer 485/1092 yılındaki vefatına kadar Alparslan’ın büyük olduğu Sultan Melikşah’ın hâkimiyetinde kalmaya devam etti.²²²

İbn-i Haldun’a göre Alparslan’ın oğlu Tutuş’un bölgedeki askeri faaliyetlerinden her ne kadar Ceziret İbn Ömer nasibini almışsa da Tutuş’un kısa bir süre sonra (1095) Berkyaruk’un²²³ askerleri tarafından öldürüldüğü hatırlanacak olursa bu etki fazla uzun olmamıştır.²²⁴ Cizre’de bulunan el-Kafi Faruddevle b. Cüheyri vezir olarak tayin ettikten sonraki yıllarda Diyarbekir üzerine yürüyen Sultan, Cizre’yi abluka altına almıştır. Cizre hâkimi ablukayı kaldırması için kendisine para teklif etmiştir. Ancak Hezaresp (Hezarşeb)’in verdiği nota abluka kaldırmasına ve tekrar Irak’a dönmesine neden olmuştur.²²⁵

Selçukluların Cizre hakimiyetleri birçok yönden dikkat çekmektedir. Bir yandan kendi aralarında savaşırken diğer taraftan Fatimiler için çalışan komutanlarla savaşıyorlardı. Bu yüzden Cizre bir ordunun girişi ile diğer bir ordunun çıkışına maruz kalıyor, şehir askerle dolduruluyordu. Böylece savaşlar yüzünden Cizre zayıf düşürülüyordu. Selçukluların Cizre’ye tamamen hakim olması ve naipleri tarafından idare edilmeye başlanması ile ancak bu durum sona ermiştir.²²⁶

Tuğrul Bey’in 455/1063 yılında vefat etmesinden sonra tahtına kardeşinin oğlu Alparslan Muhammed Bin Davut Coğri Çağrı Bey varis oldu ve kendisine

²¹⁹ Tüzün, *a.g.e.s.*273. c.1

²²⁰ İbn Şeddad, *el-A’laku’l-Hatîre*, c.3, s.217-218, İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.4, s.282-283; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.275

²²¹ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.4, s.282-283, İbn Şeddad, *el-A’laku’l-Hatîre*, c.3, k.1s.217-18; Tüzün *a.g.e.* 2775; Gandur, *a.g.e.s.*110-111. C.1

²²² İbn Şeddad, *el-A’laku’l-Hatîre*, c.3, k.1, s.217-218; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.275

²²³ Berkyaruk, Tutuş’un amcasıdır. İbn Esir, *et Kamil fi’t Tarih*, c.10, s212

²²⁴ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.3, s.595, İbnü’l-esir *a.g.e.* c.10, s.207-212; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.275

²²⁵ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.3, s.595; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.276

²²⁶ Gandur, *a.g.e.s.*332; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.276

‘Adududdevle’ lakabı verildi.²²⁷ Yeni sultan Cizre'nin hâkimiyetini mevcut yöneticisi olan Nizamuddin Nasr b. Nasiruddevle el Mervani'ye bıraktı. Nizamüddin kendisinden istenen bütün yükümlülüklerini kabul etti ve uydu. Bağlılık şartlarını mali yükümlülüklerini geçitlerin korunması gibi sorumluluklarını yerine getirdi ve 472/1079 yılında vefat edene kadar görevine devam etti. Onun yerine oğlu Mansur ya da Nasruddevle geçti. Fakat devletin yönetim işlerini İbnu'l Enbari yürüttü. Mansur 478/1085 yılına kadar görevine devam etti. İbnu Cüheyr, Cizre, Meyafarikin, Musul, er-Rahbe ve diğer yerleşim birimlerinde hutbeler onun adına okunmaya başlandı. Mervanoğullarının devleti ortadan kalktı ve hakimiyetleri sona erdi.²²⁸ Ancak daha sonra Mervanoğulları Cizre ve Diyarbekir'in bazı şehirlerine tekrar dönerek yönetimlerini 487/1092 yılına kadar devam ettirdiler.²²⁹ Bu yıl içinde Sultan Melikşah komutan Ebul-fetih Ali el-Belhi'yi Diyarbekir'e atadı ve Cizre'yi de istila ederek İbnu Cüheyr'in vekillerinin şehir üzerindeki hakimiyetini ortadan kaldırdı. El-Belhi 485/1092 yılında Melikşah'ın vefatı tarihine kadar Cizre üzerindeki hakimiyetini sürdürdü.²³⁰

O zamandan itibaren Selçuklular memleketlerini yakınlarından ve özel adamlarından vali ve emirlere tahsis ederek yeni yöntemlerini uygulamaya koydular. 487/1094 yılından 487/1127 yılına kadar Cizre, Musul amirliğine bağlı olarak yönetildi. El-Cezire bölgesi 1. derecede Selçuklu sultanlarına ikinci derecede Musul emirliğine bağlı yöneticiler arasında paylaştırıldı. Bu koşullarda Cegermiş Cizre'yi yönetti ve savunmasını üstlendi. Cizre'yi savunmak için önce Mardin hükümdarı Yakuti ile daha sonrada Yakuti'nin kardeşi Ali ile savaşarak ve saldırılarını püskürterek egemenliğini sürdürdü.²³¹ Bu egemenlik Şemsuddevle'nin 500/1106 yılında vefatı, Kılıçarslan'ın öldürülmesi ve Cavli'nin Musul'u ele geçirmesi ne kadar sürdü.²³²

Cavli, Kılıçarslan ve Cegermişin yandaşlarını tutuklayıp hutbenin tekrar Sultan Muhammed adına okutulmasını sağladıktan sonra Cizre'ye hareket etti. Cizre'nin yönetimi Cegermiş'in oğlu Habeşi ve babasının adamlarından Ğazıĝlı adında birinin

²²⁷ Mahmud, Hasan ve eş-Şerif, İbrahim. “el-alemu'l-İslami fi'l-Asri'l-Abbasi.591

²²⁸ İbnu Helikan, “Vefeyatu'l A'yan, c.5, s.127; Gandur, a.g.e.s.120

²²⁹ İbnu'l-esir, c.10, s.182-183; Gandur, a.g.e.s.120

²³⁰ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.217-218; El-ubadi, “et-Tarihu'l-Abbasi ve'l-Fatimi”, s.189; Gandur, a.g.e.s.121

²³¹ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.2s.554-555; Gandur, a.g.e.s.122

²³² İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.2s.555-556; Gandur, a.g.e.s.122

elindeydi. Cavli Cizre'yi kuşattı ve kuşatma uzun sürünce Ğazıĝlı ve Habeşı aman dilemek zorunda kaldılar. 6000 dinar değerde mal ve erzakla birlikte çok sayıda hayvan göndererek Cavli'ye barış teklif ettiler. Cavli de teklifi kabul ederek onlarla barış yaptı ve Musul'a döndü. Habeşı de Cizre'nin hükümdarı olarak kaldı.²³³

502/1108 yılında Sultan üzerinde anlaştıkları vergiyi ödemediği için Çavli'ye kızdı ve bir elçi göndererek yanına çağırıldı. Cavli yerine Sadaka adında birisini elçi olarak sultana gönderdi. Ancak Sultan, Sadaka'yı öldürdü. Hemen ardından Buriskoğulları ve Segman el-Kutbi emirleri ile Mevdud b. Et-Tontekin, Aksankar el-Buriski, Nasr b. Ebiş-Şevk el-Kurdi ve Ebü'l Hica (Erbil Hükümdarı)'dan Musul'u Cizre'yi ve Cavli'ye bağılı diğer yerleri onun elinden almak için harekete geçmelerini istedi.²³⁴ Çevreden yardım almayınca yalnız kaldı ve en sonunda Sultan'ın huzuruna çıkarak pişman olduğunu ve ona itaat etmek istediğini bildirdi. Cizre'yi ise Mevdud ele geçirdi ve yönetimini de 501/1108-515/1121 yılları arasında buranın yönetimini sürdüren Habeşı'ye teslim etti. Çünkü Mevdud da Sultan'da Habeşı'nin Cizre'yi yönettiği dönemde ondan memnundular.²³⁵

Aksankar el-Buriski'ye 515/1121 yılında Cizre ve diğer bazı bölgeler verildi. Aksankar 520/1126 yılında Batiniler²³⁶ tarafından caminin içinde öldürölene kadar Cizre'deki hükümdarlığını sürdürdü. Ondan sonra oğlu İzzuddin Mesut babasının emrindeki Emir Cavli'nin direktifi ile ülkenin yönetimini aldı.²³⁷ İzzuddin'in hükmettiği ülkelerdeki bölgelerdeki yönetimi başarılıydı ve çok iyi bir sistem kurmuştu. Ancak İzzuddin'nin hakimiyeti uzun sürmedi. Çünkü yönetime geldikten 1 yıl sonra 521/1127 yılında vefat etti. Mesut'tan sonra yönetime yeniden Cavli geldi.²³⁸ Ancak Sultan, Cizre'nin yönetimini Cavli'ye verilmesini kabul etmedi. El-Cezire bölgesindeki yönetimin Aksankar'ın oğlu İmaduddin Zengi'ye verilmesini isteyen sultanının çevresinin duruma

²³³ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.219, İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* c.10, s.430; Gandur, a.g.e.s.122

²³⁴ İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* c.10, s.457-458; Gandur, a.g.e.s.123

²³⁵ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.219 İbnu'l Esir, a.g.e. c.10, s.457; Gandur, a.g.e.s.123

²³⁶ Batiniler, radilak şiilerin ilkeleriyle hareket eden bir gruptur. Kurucusu Hasan es-Sabbah'a kadar uzanır. Onlara Batini denilmesinin sebebi, onların içindekilerinin aksin dışa vurdukları içindir. Onlar İsmail bin Cafer es-Sadık'ın imamlığını iddia ediyorlardı. Onun için 'İsmaili' olarak da biliniyorlar. Aynı şekilde onlar 'Haşhaşiler' adı ile de anılmışlardır. (eş-Şehristani, *el-Milelu* en Nihel, s.27-29, , *Cizre Tarihi*, s.123)

²³⁷ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.219; Gandur, a.g.e.s.1123

²³⁸ İbnü'l-İberi, "*Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.203; Gandur, a.g.e., s.123

müdahale etmesiyle bu arzusu engellendi.²³⁹ Ama yine de Sultan İmaduddin Zengi'ye bu konuda onay verdi ve oda Cizre'ye gitmek üzere hareket etti.²⁴⁰

İsmail bin Ebi'l-Fida, 478/1084 yılı vakaları arasında Cezire İbn Ömer'deki son Mervani hadisesini şu şekilde naklediyor: 'Bu sene Fahruddevle b. Cüheyr önce Amed'i sonra Meyafarikin'i daha sonra da Ben-i Mervan ülkesi olan Cezire't İbn Ömer üzerine yürüdü ve onu Mervani Meliki Mansur bin Nasr bin Mervan'dan aldı. Ebu'l Fida, Mervani Devleti'nin son bulmasının Cizre'nin alınması ile tamamlandığına işaret ediyor.²⁴¹

Ebu'l-Farac, Musul'u zaptetmeden önce Kılıçarslan'ın Cizre'ye geldiğini belirtiyor: 'Bu sırada Kılıçarslan Roma diyarından Karda adası'na (Cizre'ye) geldi. Cevalı da burayı (Cizre'yi) bırakıp kaçarak Balad (Beled) şehrini aldı. Sonra Suriye'ye döndü.' Kılıçarslan ise Musul'a hareket ederek burasını süratle zapt etti' diyor.²⁴² Kılıçarslan, Sultan Muhammed'i tahtan uzaklaştırdı. Halifeden sonra kendi adına hutbe okuttu. Musul meselesini hallettikten sonra 11 yaşındaki oğlu Melikşah'ı da'Daru'l-Emara' (hükümet konağı) görev başında bırakan Kılıçarslan, Cavlı Saku ile savaşmak üzere yürüdü. Habur'a vardığında kuvvetlerinin sayısı 5000 çıkmıştı.²⁴³ İki Ordu 11 Temmuz 1107'de Habur üzerinde Cevalı ile karşı karşıya gelerek savaşa başladılar.²⁴⁴

Musul'a giren Cavli, Çökürmüş'ün Musul'daki mallarını müsadere edip hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra bu adamların bütün mallarına el koyup Ceziret İbn Ömer'e gitti. Çökürmüş'ün oğlu Habeşi babasının hizmetçilerinden Ğazağlı (veya Guzuoğlu) isimli bir emirle beraber oradaydı. Cizre'yi uzun süren bir kuşatma altına aldı. Daha sonra Cavli ile anlaştılar. Muhasaranın uzun süre devam ettiğini gören Ğazğali ve Habeşi eman dileyerek teslim olmak mecburiyetinde kaldılar. Cavli'ye at ve elbiseler

²³⁹ İbnu'l-Esir, el-Kamil, c.10, s.643; Gandur, *a.g.e.s.*124

²⁴⁰ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.219; Gandur, *a.g.e.s.*124

²⁴¹ Ebu'l-Fida, "Ebu'l-Fida tarihi veya el-Muhtasar fi-ahbari'l-Beşer, Mektebetu Meşakit el-İslamiyye, s.299,355; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.277

²⁴² Abu'l-FaracGandur, *a.g.e.* c.2, s.346; Tüzün *a.g.e.* c.2 ks.281

²⁴³ İbnu'l-Esir, el-Kamil, c.10, s.342,343; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.282

²⁴⁴ İbnu'l-EsirGandur, *a.g.e.*, c.10s.345, Abu'l-Farac Tarihi, c.2, s.346; Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.282

hariç 6000 Dinar kıymetinde mal ve erzak ve çok miktarda hayvan teklif ederek antlaşma yaptılar. O da onları (Cizre'de) bırakıp Cizre'ye döndü.²⁴⁵

Çavlı'dan sonra 501/1108 yılında Musul Meliki Mevdud, El-Cezire ile birlikte Cizre'nin hakimiyetini de ele geçirdi. Mevdud'un Sultan Muhammed'in muvafakatiyle Ceziret İbn Ömer şehrinin idaresini Habeşi'ye teslim etti. Cizre 515/1121 yılına kadar Habeşi'nin idaresinde kaldı.²⁴⁶

Mevdud ile başlayan Kasım'd-Devle Aksengur ile oğlu Atabey Zengi'nin Cezire, Erbil, Sincar, Halep, Hama ve Emessa'yı devralmasıyla devam edecek Zengi atabeyleri devleti (veya hanedanı) dönemi başlayacaktır.²⁴⁷

Cizre şehrini 43 sene yöneten Selçuklu hanedanından hükmeden Emirler sırasıyla şu şekilde birbirlerini izlemişlerdir.²⁴⁸

1. Fahu'd-Devle b. Cüheyr, 478/1085 yılından 479/1086 yılına kadar.
2. Ali el-Belhi, 479/1086 yılından 485/1092 yılına kadar.
3. Mansur Bin Nizamüddin el Mervani, 485/1092 yılından 487/1094 yılına kadar. Bu Emir Selçuklulara bağlı Mervaniler adına Cizre'yi yöneten en son Mervani hükümdarıdır.
4. Cegermiş, milat 487/1094 yılından 500/1106 yılına kadar.
5. Habeşi bin Cegelmış, 500/1106 yılından 515/1121 yılına kadar Memlüklerden (hizmetçi) Gazıgıli de hakimiyete onunla ortaklı.
6. Aksankar el-Buriski, 515/1121 yılından 520/1126 yılına kadar.
7. İzzuddin Mesut, 520/1126 yılından 521/1127 yılına kadar.

Cizre şehrindeki Selçuklu hakimiyeti sona erdikten sonra İmaduddin Zengi'nin Cizre'deki hükümlanlığı ile ve Atabey (veya Atabekler) devleti hakimiyeti hem El-Cezire bölgesinde hem de Cizre şehrinde başlamıştır. Bu devletin kuruluşu 521/1127 yılında başlamıştır.

²⁴⁵ İbnu'l-Esir, el-Kamil, c.10, s.345; Tüzün, a.g.e. c.1, s.283, Tuncel, Metin ve Özeydin, Abdülkerim, "Cizre", *DİA* c.8, s.39

²⁴⁶ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.219; Tüzün, a.g.e. c.1, s.285

²⁴⁷ Abu'l-Farac, Abu'l-Faractarihi c.2, s.360; Tüzün, a.g.e. c.1, s.285

²⁴⁸ Gandur, a.g.e., s.124

1.4.7. Artukoğulları Dönemi (1112-1127)

Öncelikle bir hususu ifade etmek gerekir ki Cizre şehri üzerine yapılan son dönem araştırmalarında Artukoğulları dönemi müstakil bir başlık şeklinde incelenmemiş olup, bu döneme Zengi Atabey devleti içerisinde yer verilmiştir. Fakat biz bu konunun müstakil bir başlık halinde ele alınmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Zira bizzat Cizre şehrindeki şahsi gözlemlerimiz²⁴⁹ Cizre'ye hükmeden tüm hanedanlık ve devletler içerisinde Cizre'de en çok Artukoğullarının halk tarafından tanındığı şeklindedir. Bundan dolayı Cizre'den Mardin'e kadar geniş bir bölgede 17 seneye yakın bir zaman diliminde hükmeden Artukoğulları müstakil bir başlık halinde ele alınacaktır.

Artuklular adlarını Selçuklu sultanı Artuk Bey'in adından alarak beyliklerine bu ismi vermişlerdir. 495/1101 yılında Selçuklu sultanı Ebu Şuca Muhammed, İlgazi'yi en önemli görevlerden olan Bağdat yönetimine atarken 7 yıl sonra Mardin'de İlgaziler diye bilinen Mardin Artukluları Beyliği kuruldu.²⁵⁰

Mardin Artuklularından Sökmen'in kardeşinin oğlu Yakuti 499/1105 yılında Nusaybin ve Cizre üzerine baskın düzenleyip bazı yağma hareketlerinde bulundu.²⁵¹

Artuklular ve İlgaziler Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı birer beylik olarak kurulmuşlardır. Artuklular Büyük Selçukluların hanedan kavgalarından ve zayıf düşmelerinden dolayı çok güçlenmişlerdi. Anadolu ve Kuzey Suriye'yi fethetmişler daha sonra da haçlılara karşı Büyük başarılar gösterdiklerinden bu bölgede tutunmuşlardı. Artuklular, Selçukluların hakimiyeti ve Abbasi hilafetini görünürde kabul etmekle birlikte kendi ülkelerinde siyasal, ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamış ve bölgenin çok önemli kilit noktalarına sahip olmuşlardı. 503/1109 yılında Büyük Selçuklu ordusunun haçlılara karşı düzenleyeceği sefer için Musul emiri Mevdud ve

²⁴⁹ Artukoğullarının Cizre ve Mardin'de tanınırlığını göstermek üzere kendi yaşamımdan iki kesiti burada vermenin konuya uygun düşeceği kanaatindeyim: 1983-1987 yılları arasında Cizre'de "Artukoğulları İlkokulu" adlı bir okulda ilkokulu, 2011-2013 yılları arasında da Mardin'de "Artuklu Üniversitesi"nde adli üniversitede yüksek lisans programını okudum.

²⁵⁰ İbn'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Bahar Yayınları, c.10, s.316; Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğuda Türk Beylikleri, 1982; Yiğit, Prof. İsamil, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Mardin Artuklu Yayınları, s.61; Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yayınları, İst. s.44

²⁵¹ İbnu'l-Esir, Gandur, *a.g.e.*, c.10, s.317, Yaşın, e.g.e s.44.

Sökmen Cizre'de bir araya gelerek ordularını burada konuşlandırdılar. Bu durum o zamanlar Cizre'ye ne denli önem verildiğini göstermektedir.²⁵²

Cizre şehrinde valilik yapan ve Artukoğulları hanedanına mensup önemli bir üretici de Belek b. Behram'dır. Bu zat İlgazi'nin yeğenidir. 487/1094 yılında Suruç'ta hükümdar iken haçlıların Suruç'u alması üzerine Suruç'a karşılık 497/1103 yılında Ana ve Hadise'yi aldı ve daha sonra Cizre'ye atandı. 1112/506 tarihinde Artuklu emiri Belek Cizre'yi kendisine merkez durumuna getirdi. Sonra Emir Çubuk'un oğlu Mehmet Bey'in yönettiği tüm bölgeyi ele geçirdi. Ancak Harput (Elaziz/Elazığ) kalesi'nin bulunduğu bölge Emir Belek bin Behram'a karşı koydu. Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'ın ölümü üzerine ülke oğulları arasında paylaşıldı. Malatya ve Elbistan küçük oğlu Tuğrul Arslan'a kaldı I. Kılıçarslan ile Emir İarslan'dan dul kalan ve Tuğrul Arslan'ın annesi olan Ayşe Hatun, Emir Belek ile 507/1113 yılında evlendi. 508/1114 yılında da Harput emiri hastalanınca kaleyi Tuğrul Arslan'a bıraktı. Emir Belek I. Kılıç Arslan'ın oğlu Tuğrul Arslan'ın Atabey olarak Harput kalesine gelerek kaleyi aldı ve Artukoğlu Beylik merkezini de Cizre'den Harput'a taşıdı.²⁵³

509/1115 yılında Emir Aksungur el-Porsuki Cizre'ye geldiğinde, Mevdud'un naibi bir müddet için Cizre'yi ona teslim etmişti.²⁵⁴

Sultan Mahmud bin Muhammed Bin Melikşah 515/1121 yılında Musul, Cizre, Sincan ve El-Cezire bölgesindeki birçok yeri Emir Aksungur El-Porsuki'ye ikta' etti.²⁵⁵

Cizre, Artukoğullarının elindeyken Musul Zengi Atabeglerinden İmadeddin bin Aksankar (Aksungur) tarafından 521/1127 yılında alındı. Böylece Musul'da hüküm süren Zengi Atabeyleri dönemi başlamış oldu.

1.4.8. Zengiler Dönemi (1127-1250/521-648)

Zengi Atabeyleri²⁵⁶ veya 'Atabeyler devleti' olarak bilinen ve Cizre'de hakimiyet süren bu hanedanın atası Aksankur Porsuki ile temelleri atılan ve oğlu İmadeddin Zengi tarafından kurulan Zengi devleti, Lu'lu'ilere kadar El-Cezire bölgesinde 130 yıla yakın

²⁵² Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, s.45.

²⁵³ Yaşın, AbudullaGandur, a.g.e.s.45.

²⁵⁴ İbnü'l-esir, el-Kamil, fit-Tarih, c.10, s.318, Yaşın, a.g.e.s.46.

²⁵⁵ İbnü'l Esir, a.g.e. c.10, s.318, Yaşın a.g.e. s46

²⁵⁶ Cizre halkı Zengi Atabeyleri için 'Atabegler' demektedirler. Bi kısım Cizreli yazarlarda 'Atabey' yerine 'Atabeg' kelimesini kullanmışlardır.

hüküm sürmüştür.²⁵⁷ Atabeyler devleti: Musul atabeyleri, Şam (veya Suriye) atabeyleri, Sincar atabeyleri ve Ceziret ibni Ömer'e hükmeden Cizre atabeyleri olmak üzere dört büyük koldan müteşekkildir.²⁵⁸ İmadeddin'den sonra hanedan üyeleri arasında fikir ayrılıklarından meydana gelen devlet yapısındaki bu kollar aslında bir bütün halinde Zengi devletini temsil eden eyalet parçasıydılar. Zengi devleti gerçekte bağımsız fakat yüzeysel bir şekilde Abbasi hilafeti ve onların temsilcileri olan Selçuklu sultanlarına bağlılıklarını bildiriyordu.²⁵⁹ Şam ve Halep hakimi Nurettin Mahmut Mısır'da haçlılarla savaşırken kardeşleri Seyfeddin Gazi ve Mevdud El-Cezire bölgesi, Musul, Sincar, Habur ve Cizre'de hüküm sürdüler.²⁶⁰

Zengi hanedanının mensupları hakim oldukları bölgelerde kendi adlarına hutbe okuttular ve para bastırdılar.²⁶¹ 566-625/1170-1227 yılları arasında Cizre şehrine hükmeden Cizre kolu Zengileri, sanat bakımından dünya kültür mirasına Cizre Ulu Cami ve kapısı gibi eşsiz eserler kazandırdılar. İslam tarihinin ünlü yazarı Cizreli İbnü'l Esir bu devirde yetişti. Onun babası ise Zengi hükümdarı Kutbeddin Mevdud'un naibi olarak Cizre'yi bu dönemde bizzat idareci olarak yönetti.²⁶²

508/1114 yılında Mevdud'un ölümünden sonra Alparslan'ın torunu Melikşah'ın oğlu Bağdat sultanı Sultan Muhammed Kasımu'd-Devle Ebu Said Aksungur el-Hacip Musul ve çevresine vali olarak tayin etti. Aksungur ile birlikte oğlu Melik Mes'ud'u da göndererek haçlılara karşı cihat etmesini emretti. Bunların içinde Porsuki'nin oğlu İmadeddin Zengi de vardı. Aksungur Porsuki, bu savaştan sonra doğrudan Ceziret İbn Ömer'e gitti. Mevdud'un naibi Habeşi bin Cekermiş 508/1114 yılında Cizre'yi ona teslim etti.²⁶³

Zengi Atabeyleri haçlılara karşı harekete geçen ve ciddiye alınabilecek ilk İslami direniş hareketi oldular. Bu direniş El-Cezire bölgesi içinde bir zorunluluktur. Bundan dolayı İmadeddin Zengi öncelikle yönetimi ona bırakılan memleketleri teslim almakla işe

²⁵⁷ İbnü'l-esir, el-Kamil, fit-Tarih, c.10, s.399,465,492; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.285.

²⁵⁸ Öztuna Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, 1967; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*, c.1, s.185.

²⁵⁹ El-Bustani, Dairetu'l-Maarif, c.5, s.488, , *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.126; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c., s.185.

²⁶⁰ İbnü'l-esir *a.g.e.* c.2, s.113, 144, 171, 178, 233; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.185.

²⁶¹ Gandur, *a.g.e.*, s.326-327;; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.185.

²⁶² İbnü'l-esir, el-Kamil, fit-Tarih, c.10, s.287,488; Tüzün, *a.g.e.* c.2s.186

²⁶³ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.219; Gandur, *a.g.e.*s.112,113, İbnü'l-esir, el-Kamil, fit-Tarih, c.10, s.99; Tüzün. *A.g.e.* c.1, s.286

başladı. Musul'daki işlerini bir düzene koyduktan sonra Cizre'ye geçmek istedi, Cizre'yi kuşattı şehrin ileri gelenlerine mektuplar gönderdi. Ancak onlar anlaşmaya yanaşmadılar. Bunun üzerine İmadüddin savaşıma ve şehri zorla almaya karar verdi. Askerleri ile Cizre arasında sadece Dicle nehri vardı. İmadeddin askerlerine şehre girmek için nehri geçmeyi emretti. Askerlerin bir kısmı gemilerle, bir kısmı da keleklerle²⁶⁴ geçmeye çalıştı.²⁶⁵

Saldırganlar ile el-Buriski'nin yöneticileri arasında çatışmalar çıktı. Aradan uzun bir zaman geçmeden el-Buriski'nin yandaşları yenilgiye uğradılar. Cizre halkı savaşın gidişatını lehlerine olmadığını anlayınca şehrin teslim edilmesinin zorla alınmasından daha yararlı olacağı inancıyla İmadeddin'e bir elçi göndererek ondan aman dilediler. İmadeddin onların bu teklifini kabul ederek şehri teslim aldı. İmadeddin hareketına devam etti ve Nusaybin'i de aldı. Daha sonra Sincar'a doğru gitti ve Sincar'ı da barış yoluyla elde etti.²⁶⁶ 538/1138 yılında da İmaduddin henüz ele geçirilemeyen kalelere doğru hareket etti. Bohtan bölgesi yerleşim birimlerinden günümüzde Eruh sınırları içerisinde kalan Tanze ve diğer şehirler bunlar arasındaydı. Onların tamamını fethetti.²⁶⁷ Ayrıca Siirt, Maden şehirleri ile Bitlis, Batasa ve Zilkarneyn kalelerini de ele geçirdi.²⁶⁸ Aynı şekilde İmaduddin Cizre şehrini ve ona bağlı yerleşim birimlerini egemenliği altına aldıktan sonra yerleşmek için Cizre'yi seçti ve orada ikamet etti.

Cizre'de ikamet eden İmadeddin Zengi Cizre'nin mamur bir hale gelmesiyle yakından ilgilendi, kalelerini ve gemilerini takviye etti, halkı sevdi ve halk da onu sevdi ve böylece Cizre'deki konumunu güçlendirdi. İmadeddin Zengi'nin bu yaklaşımı neticesinde Cizre'nin iktisadi durumu giderek canlandı. İmadeddin Cizre'ye komşu olan Beşnevi Kürtlere boyun eğen Fınik Kalesi'nin bölge halkına sıkıntı yarattığını fark

²⁶⁴ Kelek: Kelek Dicle nehri üzerinde ne zamandan beri kullanılmaya başlandığı bilinmiyor. Eski çağlardan beri kelek, sal ve kayık gibi araçların kullanıldığı, bu araçlarla Dicle nehri üzerinden Diyarbekir'den Musul'a kadar bu araçlarla taşımacılık ve ulaşımın sağlandığı bilinmektedir. Bu gelenek 1970'lere kadar Dicle Nehri üzerinde devam etti.

²⁶⁵ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.221; Gandur, *a.g.e.s.*127

²⁶⁶ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.221; Gandur, *a.g.e.*, s.128. Anlatıldığına göre İmaduddin askerleri ez-Zulak'dan Dicle'nin öbür tarafına geçirdiği ve barış yoluyla şehre girdiği gecede, Dicle nehrinde bir yükselme oldu, sular şehrin surlarına kadar ulaştı. İmaduddin ve askerleriyle birlikte kaldıkları Zulaka çukuru su ile dolup taşı. Eğer askerler o geeyi şehir dışında geçirmiş olmasaydı hepsi telef olurdu. Cizre halkı bu durumu görünce bunun büyük bir durumun başlangıcı olduğuna inandılar. (*a.g.e.*)

²⁶⁷ İbn Haldun Tarihi İbn Haldun (veya İbn Haldun Tarihi), c.5, s.119, , s.128

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, "Et-Tarihü'l-Bahir; Gandur, *a.g.e.s.*128

edince çok övülmesine rağmen hakimiyeti altına almaya karar verdi. Zeynuddin Ali'den orayı kuşatmak için askeri güç göndermesini talep etti. Çok sayıda suvari ve savaşçı oraya doğru harekete geçti; fakat kuşatma uzun sürmesine rağmen Fınik Kalesi'nin sakinleri bu kuşatmaya direndiler. Bundan dolayı İmadüddin çok geçmeden kale üzerindeki kuşatmayı kaldırmak ve Cü'ber kalesi'nde ortaya çıkan olaylar nedeniyle oraya gitmek zorunda kaldı.²⁶⁹

El-Cezire Bölgesi'nin bütün şehirlerini ele geçiren İmadeddin Zengi daha sonra Şam ve Halep'e yöneldi. Ertesi yıl oraları da ele geçirdi. Böylece geniş bir alanda güç ve birlik elde eden İmaduddin gücü oranında haçlılara karşı koymaya başladı. Bu süreçte bir merkez olarak Cizre'de kalmaya devam etti. İmaduddin hep Cizre'nin kendi yönetiminde kalmasını istiyor ve orayı hiçbir komutanlığı emanet etmiyordu. Cizre'yi yönetmesi 541/1146 yılında öldürülmesine kadar devam etti. Cü'ber kalesi'nin kuşatılması sırasında kendi askerleri tarafından çadırında uyurken öldürüldüğü veya hizmetçisi Yerenkış tarafından katledildiği belirtiliyor.²⁷⁰

İmadeddin Zengi'nin dört oğlu bir kızı vardı. Bunlar Seyfeddin Gazi, Nureddin Mahmud, Kudbeddin Mevdud, Emiru'l-Umera Nusretuddin ve hemşireleri (yani kız kardeşleri).²⁷¹ Her hanedanda olduğu gibi İmaduddin'den sonra fesat ve fırsat avcılarının aldanan Zengiler arasında da bir kısım iktidar kavgaları yaşandı.²⁷² Bazı kaynaklarda İmaduddin ölümünün arkasında Zengi devletinin aile içi çekişmelerinin olduğu ve bu çekişmeler neticesinde iki ayrı bağımsız devlet haline geldikleri belirtilmektedir.²⁷³ Bu hanedan kavgası kapsamında tek güç olan Nurettin Mahmut Zengi Halep tarafını alırken, Sultan Mes'ud,²⁷⁴ Seyfeddin Gazi'yi Musul sultanlığına tayin etti. Musul ve El-Cezire'ye hakim olan Emirler Cizre'ye de sahip oluyorlardı. Seyfettin Gazi, Atabek

²⁶⁹ İbnü'l-Esir, "Et-Tarihü'l-Bahir, s.73; Gandur, *a.g.e.s.*129

²⁷⁰ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatire*, c.3,k.1, s.222; İbn Tağriburdi, "en-Nücumu'z-Zahire, c.6, s.249; Gandur, *a.g.e.s.*129; Tuncel, Metin, ve Özeydin, Abülkerim, 'Cizre', DİA;s.39

²⁷¹ Ebu'-Fara, Georgy, Ebul-Faraç Tarihi, c.2.s.381-382; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.293

²⁷² Gandur, *a.g.e.s.*125; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.293

²⁷³ El-Bustani "Dairetu'l-Maarif,c.5, s.488; Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.97; Gandur, *a.g.e.s.*126; Tüzün, *a.g.e.* 293. Atabeg Zengi devleti, İmadeddin'den sonra Şam'da Nureddin Mahmud ve Musul'da Seyfeddin Gazi hakimiyetleri altında iki devlet halinde paylaşılmıştır.

²⁷⁴ Sultan Mes'ud, Sultan Muhammed b. Melikşah b. Alparslan'dır.

Zengi'den kendi payına düşen Ceziret İbni Ömer'i Emir Ebubekir Dubeyisi'ye ikta²⁷⁵ olarak verdi, Nusaybin ve Habur'u da Şeyh Şerefeddin Abdullah bin Asrun'a bıraktı.²⁷⁶ I. Seyfettin Gazi, Bafit 'Yafes' köprüsünün mimarı Cemaleddin Ebu Cafer'i kendisine vezir tayin etti.²⁷⁷ Ona geniş yetkiler verdi. Ülke gelirlerinin onda birini ona tahsis etti.²⁷⁸

I. Seyfeddin Gazi döneminde Haçlıların Dımaşk (Şam) kuşatmasında kendisinden yardım isteyen Dımaşk valisi Muinuddin'e 'ülkemde eli silah tutan herkesi yanına alıp yardıma geldi.' diyerek hemen yardım gönderdi. Şam haçlılardan kurtarıldı ve Alman Franklar, ülkelerine elleri boş olarak döndüler. Yine diğer bir Haçlı Frank hükümdarı olan Funş'un oğluna ait el-Urayma kalesi kuşatmasına, kardeşi Nurettin Mahmut'un yardımına, Ceziretu İbn Ömer valisi İzzeddin Ebubekir ed-Dubeysi kumandasında büyük bir ordu gönderdi ve bu sayede el Urayma kalesi fethedildi.²⁷⁹

Seyfeddin Gazi babasının hükümdarlığının meşru varisiydi. Bunun üzerine Şam ve Musul'un hükümdarı oldu. Cizre'ye gelince Seyfeddin orayı kendisine vekaletten bir komutanına teslim ederek orayı Ebubekir ed-Dubeysi'ye ayırdı.²⁸⁰

Seyfettin Gazi'nin muvafakati ile Cizre'nin ed-Dubeysi'ye bırakılmasından sonra o şehirdeki iktidarının devam ettirmek için çalıştı. Onun şöhreti Cizre'nin her tarafına ve bağlı yerleşim birimlerine yayıldı. Halk onu sevdi ve hakimiyetini içine sindirdi. Ed-Dubeysi artık Cizre'nin hükümdarı haline geldi ve kimse onun ikrarını tartışma konusu yapmıyordu. Artık Seyfuddin Gazi bile onu şehirden uzaklaştırmakta zorlanmıştı. Buna

²⁷⁵ İslam devletlerinde mülkiyet devlete, kullanım hakkı ikta' sahibi denilen şahıslara ait olan toprak gurubuna ikta denilmiştir. İkta sistemi daha sonra Selçuklularda uygulanmış, bu uygulama Osmanlı devletinde 'tımar sistemi' olarak devam etmiştir.

²⁷⁶ Gandur, *a.g.e.s.*123,124; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.294

²⁷⁷ Cemaluddin ebu Ca'fer, Cizre Bafid (Yafes) köprüsü mimarıdır. Ancak köprüyü tamamlamadan hapse atılmıştır. Cizre'de kültür ve medeniyet bölümünde Bafid (Yafes) köprüsünden detaylıca sözedilecektir.

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.126; Gandur, *a.g.e.*, s.123; Tüzün, *A.g.e.* c.I, s.294

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. 11, s.120-121; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.294

²⁸⁰ Ebubekir ed-Dubeysi (veya ed-Debisi) İmaduddin'in emirlerinden biriydi. Onun yakınlarından ve en büyük dostlarından. Seyfeddin Gazi ona Cizre ve ona bağlı yerleşim birimlerini ayırmıştı. Halle'nin sahibi Emir Debis b. Sadaka'ya mensuptur. Efendisini öldürmüş ve İmadudin'e sığınmıştı. (İbnü'l- Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.221; Gandur, *a.g.e.*, s.130); Tuncel, Metin ve Özaydın, Abdülkerim. "Cizre" DİA, c.8, s.39

rağmen o kendisine tahsis edilen vergiyi ödüyordu. Ed-Dübeysi, Cizre üzerindeki hakimiyetini 10 yıl gibi uzun bir süre devam ettirdi.²⁸¹

544/1149 yılında Musul hükümdarı Seyfeddin Gazi vefat edince, Kutbeddin Mevdud Musul'a vali oldu. Cizre'yi geri almayı amaçlamaktaydı fakat bu gayesinde muvaffak olamadı. Cizre, 351/1156 yılındaki vefatına kadar Ebubekir ed-Dübeysi'nin hâkimiyetinde kaldı.²⁸² Ed-Dübeysi öldüğünde onun yerine geçecek varisi olmadığından Cizre hükümdarlarına onun en güçlü yöneticilerinden Oğulbey geçti. Onun askerleri de ona boyun eğdi. İşte bu sırada Kutbeddin Mevdud Cizre'nin geri alınması için şartların uygun hale geldiğini düşünerek Cizre'ye doğru hareket etti. 3 ay boyunca şehri kuşattı ve 553/1158 yılında geri alabildi. Mevdud, Cizre karşılığında Oğulbey'e geniş bir bölge verdi. Ona verilen bölge Cizre'ye bağlı şu kaleleri kapsıyordu: Kevaşi, ez-Zaferan, Ferah, Zozan'ın bütün kaleleri ve diğerleri.²⁸³ Kudbeddin Mevdud Cizre hükümdarı oldu ve 565/1170 yılında vefat edene kadar yönetim onun elinde kaldı. Ondan sonra hakimiyet oğlu II. Seyfeddin'e geçti.²⁸⁴

Nureddin Mahmud Zengi²⁸⁵ fiilen bulunmadığı halde Cezire't İbn Ömer hakimleri onun himaye ve gölgesinde Cizre'yi yönettiler.²⁸⁶ Nurettin Mahmut haçlılara karşı mücadelede babasının yolunu ve siyasetini takip etmekteydi. Bu da daha kapsamlı ve hırsla onlara ve onların işbirlikçisi olan bazı Müslüman emirlerine karşı üstünlüğü ve başarıyı gerçekleştirmektir. Nurettin Mahmut, Şam, Irak ve Mısır ülkelerinin birliğini tek bir devlet çatısı altında gerçekleştirebildi.²⁸⁷ Nureddin Mahmud Zengi 552/ 1157 yılında kendi devleti'ne bağlı bütün şehirlerden ve o dönemde deprem olaylarından zarar görenlerden alınan 'haksızlıkları önleme vergisi' olarak bilinen vergiyi kaldırdı.²⁸⁸

²⁸¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11s.221; Gandur, *a.g.e.*, s.131

²⁸² İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatire*, c.3, k.2, s.604; Gandur, *a.g.e.s.*131

²⁸³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. 4, k.1, s.100; Gandur, *a.g.e.*, s.132

²⁸⁴ Gandur, *a.g.e.s.*132

²⁸⁵ Nureddin Mahmud Zengi, Musul hakimi olan kardeşi Kudbeddin Mevdud'un ölüm haberini ve oğlu II. Seyfeddin'in babasının tahtına oturduğunu ve sert yönetiminden hoşlanmadığı Fahrüddin Abdulmesih'in de onun idari işlerini eline alıp ona tahakküm ettiği haberlerini duyunca Musul üzerine yürüdü. M. 1171 () yılında Musul'u zaptetti ve II Seyfeddin Gazi'un idaresine verdi. (İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11s. 190; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.295)

²⁸⁶ Abul Farac, "Abü'l-Farac Tarihi, c.2, s.411; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.295

²⁸⁷ Gandur, *a.g.e.s.*132

²⁸⁸ Ez-Zehebi, "el-İber Fi Haberi men Ğaber, c.4, s.192; Gandur, *a.g.e.s.*134

Nurettin Mahmut Zengi 1170 (565) yanında Cizre şehrini kardeşinin oğlu II. Seyfettin Gazi'ye ayırmıştı. Musul hükümdarlarından da Nusaybin ve el-Habur'u alarak Şeyh Şerefuddin Abdullah b. Ebu İsrü için ayırdı ve vekillerini oraya atadı.²⁸⁹ Adil bir Melik olan Nurettin Mahmut Zengi, Musul'un ortasında bulunan büyük bir harabeyi onararak cami haline getirdi. Nurettin Zengi, İbnü'l Esir'i²⁹⁰ öne çıkararak kendi adına hutbe okunmasını talep etti. İbnü'l Esir istemeyerek hutbeyi okudu ancak ne halifenin ne de hiç bir melikin ismini dile getirmedi. Sadece "Allah'ım! Bütün vatandaşları ve yöneticileri ıslah et" dedi.²⁹¹ Nurettin Zengi, Musul, Cizre ve diğer yerlerdeki durumlarını selamete kavuştuğundan emin olunca Şam'a geri döndü ve Abdülmesih'i de beraberinde götürdü.²⁹²

II. Seyfuddin Gazi'nin adil bir yönetim anlayışı vardı. Toleranslı bir hükümdardı. Cizre şehri onun döneminde refaha ve huzura kavuştu. Karışıklıktan kurtuldu, halk 10 yıl süren bir bolluk ve bereket dönemi yaşadı. Daha sonra Seyfeddin hastalandı vasiyetnamesinde kendisinden sonra ülkeyi kardeşi İzzuddin b. Mesud b. Mevdud'un, Cizre ve kalelerini de oğlu Muizzuddin Sancarşah'ın yönetmesini istedi. II. Seyfuddin 576/1180 yılında öldüğü zaman 30 yaşındaydı. Devleti idare eden ve devlette hakimiyet kuran Mücahiddin Kaymaz idi. Cizre, Erbil ve ona bağlı yerleşim birimleriyle birlikte Mücahid'in yönetimindeydi.

Bu dönemden sonra Zengi atabeyleri arasında Cizre'nin egemenliği için iç çekişmeler başladı. Mücahuddin Kaymaz'ın ona emanet edilen Cizre ve diğer şehirlerin yönetiminde yaptığı icraatların kişisel çıkarlarına yönelik olduğu şeklinde yorumlanıyordu. Şehirlerin meşru yöneticilerine verebileceği zarar dikkate alınmıyordu. Bu durum I. İzzeddin Mesud b. Mevdud'un canını sıkıyordu. Buna rağmen İzzeddin Mes'ud, şehirlerin uygun yeniliklerle birlikte tertip ve düzene sokulmasını istiyordu. Hakimiyeti elinde tutan Atabey aile bireyleri arasındaki ayrılıklar şiddetlerinince Emirler, salihler ve halkın ileri gelenleri çekişmeli kardeşlerin arasına girdi. Aralarında anlaşma sağlandı. Bu antlaşmaya göre ülkenin yönetiminin en büyük kardeş olan İzzuddin Mahmut'a verilmesini her iki oğluna da işlerinden sorumlu olan Mücahit bin

²⁸⁹ İbnü'l-Fırat, "Tarih, c.4, s.114; Gandur, *a.g.e.*, .194

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, İzzeddin'in babasıydı ve ona İmam deniliyordu. Kudbeddin Mevdud adına Cizre'yi yönetiyordu. (İbnu Şeddad, *el A'lakul-Hatire*, c.3, k.1, s.224; Gandur, *a.g.e.s.*134

²⁹¹ İbnü'l-Fırat, Tarih, c.4,k.1, s.114; Gandur, *a.g.e.s.*134

²⁹² Ebu Şame, "er-Raudefeyn, c.1, s.188; Gandur, *a.g.e.s.*134

Kaymaz ve genel hükümdarları olan İzzüddin'e geri dönmeleri şartıyla ülkenin bir kısmının verilmesini kararlaştırdılar. Yürütmeyi yetkilerinin paylaşımı konusunda yapılan anlaşmaya rağmen Muizzüddin, Cizre'yi Sancarşah'a verdi. Küçük kardeşi Kisk'e de el. Hamidiye Bölgesi'nin kalesi verildi. İzzeddin Mahmut'un egemenliği bağımsız hale geldi. Tartışmasız bir şekilde her şey ona bağlandı²⁹³. Mücahiddin Cizre'de hakimiyet kurmak için İzzüddin Zülfıkar ve Şerefüddin Ahmet gibi halkın ileri gelenlerinden destek alıyordu. İzzüddin'in önünde bunlarla ilişkisini düzeltmek için Cizre'ye gitmesinden başka çare kalmadı. Orada hesap sormak amacıyla Mücahidin ve yandaşlarının yakalanması için talimat verdi.²⁹⁴ Cizre hükümdarı Sencerşah Selahattin Eyyubi'ye bir mektup göndererek ondan Musul hakimi olan amcasına karşı yardım istedi.

Seyfeddin Gazi öldükten sonra Muizzüddin Sencerşah 576/1180 yılında küçük yaşta Cizre ve bağlı kalelerin başına geçti. İzzeddin henüz çocuk yaşta olduğundan Zengi devletini Mücahit Kaymaz idare ediyordu. Cizre hakimi Muizzüddin Sencerşah da İzzeddin gibi çocuk yaşta idi. Sencerşah'a ait Cezire mülkünde de Mücahiddin Kaymaz'ın sözü ve hükmü geçerli idi.²⁹⁵ Sencerşah Erbil hükümdarı ile birlikte İzzeddin Mesud'a karşı bu dönemde imkanları güçlenen Selahaddin Eyyübi'ye itaat arz ettiler ve hizmetinde olduklarını bildirerek Eyyübilerin desteğini kazandılar. İzzüddin ise Selahaddin'e itaat etmekten kaçındı.²⁹⁶

Selahaddin-i Eyyubi'nin El-Cezire bölgesine gelmesiyle kendisine bir fırsat doğduğuna inanan Muizzüddin Sencerşah ise Cizre üzerindeki hakimiyetini fiilen sürdürmek ve amcası İzzeddin aleyhine Selahaddin'den destek almak için uygun zamanın geldiğini düşünüyordu.²⁹⁷ Selahattin ile İzzeddin arası barış girişimleri zaten akamete uğramıştı. Ancak Abbasi halifesi hadiseye müdahale ederek Şeyhu's-Şuyuh Sadreddin'i Selahaddin'e gönderip İzzeddin Mesut ile barışmasını istedi. Fakat Selahaddin kendisine Erbil ve El-Cezire bölgesini vermedikçe barışa yanaşmıyordu.²⁹⁸ Fakat

²⁹³ İbnü Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3 k.1, s.228; Gandur, *a.g.e.*, s.136

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, *Et-Tarihü'l-Bahir*, s.183-184; Gandur, *a.g.e.*, s.136

²⁹⁵ İbnü'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.347; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.309

²⁹⁶ İbnü'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.397-399, İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1s.227-228; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.309-310

²⁹⁷ Gandur, *a.g.e.*s.135; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.311

²⁹⁸ İbnü'l-esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.397; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.311

İzzeddin Mesud, Selahaddin Eyyubi'yi barışa razı edebilmek için her çareye başvurdu ve nihayet Bahaiddin er-Rebib ve kadı Bahaiddin bin Şeddad'ın bulunduğu bir heyet tarafından bir anlaşma imzalandı.²⁹⁹

Bu anlaşmanın Zengiler aleyhine çok önemli siyasi sonuçları vardı. Musul bağımsız konumunu yitiriyordu. Zengi devletinin isim ve lakaptan başka bir hükmü kalmıyordu. Zengi ülkesi Eyyubilere bağlı bir yönetim merkezi haline gelmişti. Mevcut siyasi dalgalanmalara rağmen Selahattin Eyyubi'ye itaat arz edip himayesini kabul eden Muizzuddin Sencerşah bu davranışı ile Cizre üzerindeki hakimiyetini devam ettirdi.³⁰⁰ Onun yönetimindeki Cizre bu dönemde Musul Zengilerinden bağımsız bir statüye sahip oldu. Anlaşmanın yapıldığı tarihten sonra Cizre Musul'dan bağımsız bir hale geldi.

İmadüddin Zengi'nin çocukları babalarının ölümünden sonra kendi aralarında bir birlik sağlayamadılar. Birlik ve bütünlük sağlama yönünde yapılan tüm çabalar İmaduddin'in ölümü ile işlevsiz hale geldi. Ülke Nureddin ve Kudbeddin arasında paylaştırıldı. Devletin birliği ve egemenliği sadece şeklen göz önünde bulunduruldu. Bu paylaşımlar o dereceye vardı ki, Musul atabey devletini de iki parçaya ayırdı. Nitekim buradan Sincar atabey devleti olarak bilinen bir atabey devleti ortaya çıktı. Fakat Cizre, Musul atabeyi devletine bağlı olarak kaldı.³⁰¹

Zengi hanedanının hükümdarları ve yöneticileri arasında çıkan ihtilafların genel anlamda devletin gidişatına olumsuz yansımaları oldu ve sonuçta da Müslüman devletlerin tamamını kapsayacak bir hakimiyet kurmak isteyen komşu Eyyubi hanedanı hükümdarlarının yararlanabileceği önemli bir dezavantaj haline geldi. Bunların başında da Selahaddin Yusuf el-Eyyubi geliyordu. Salahaddin'in Zengi ailesinin egemenliği altında bulunan yerlerin ele geçirilmesi konusundaki ısrarlı istekleri gün yüzüne çıkmıştı.³⁰² Salahaddin haçlıların El-Cezire bölgesinde geçitlerine yönelik tehditlerine karşı dikkatlerini çekiyor, bu korkunç tehlikenin bertaraf edilmesi için Musul, Cizre, Sincar, Erbil ve diğer yerleri kapsayan El-Cezire yarımadasına ortak bir İslami gücün oluşturulmasını öneriyordu.³⁰³

²⁹⁹ İbn Hallikan, "vefeyat el-a'yan, s.95; Gandur, *a.g.e.*, s.137; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.311

³⁰⁰ Gandur, *a.g.e.*, s.136; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.311

³⁰¹ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k. 1, s.172, *a.g.e.*s.137

³⁰² Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam es-Siyasi*, c.4, s.79; Gandur, *a.g.e.*, s.138

³⁰³ Hasan, İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam es-Siyasi*, c.4, s.79; Gandur, *a.g.e.*, s.138

Selahaddin Eyyubi bu durumda önüne uygun bir fırsat olduğunu gördü ve askeri hazırlıklarını yaparak El-Cezire bölgesine doğru yola çıktı. Selahaddin 577/1181 yılında Fırat Nehri'ni geçerek El-Cezire bölgesinin bazı yerlerini egemenliği altına aldı. Musul sınırlarına ulaştığında önüne engeller çıktı. Bundan dolayı Musul'a giremedi. Selahaddin'in askerleri Musul'u kuşattılar. Bu kuşatma uzun bir süre devam etti. Kuşatma uzun sürünce Selahaddin kuşatmayı kaldırarak Haleb'e döndü. Halep hükümdarı İmaduddin Zengi onunla anlaşma yaparak Halep ile karşılık El-Cezire bölgesinden bazı şehirleri vermek zorunda kaldı. Nitekim İmaduddin Haleb'e karşılık Nusaybin, el. Habur ve Sincar aldı.³⁰⁴ Cizre şehri ise Sancarşah'ın egemenliğinde kalmaya devam etti.

Cizre halkı İslam ve Haçlı mücadelesinin başlangıcından itibaren Eyyubi askerleri ile birlikte Haçlı savaşlarına katıldılar ve bu mücadelenin değişik aşamalarında rol üstlendiler. Muizzuddin Sancarşah'ın Cizre'de yaşadığı dönem haçlılarla Müslümanlar arasındaki çarpışmaların en şiddetlendiği dönem olmuştur. Selahaddin Eyyubi, Şam ve El-Cezire bölgesindeki Müslümanların liderlerinin desteği ile İslam ülkeleri ve stratejik noktaların savunma sorumluluğunu üstlenmeye söz vermişti. Cizre hükümdarı Sancarşah da bu liderler arasındaydı. Sancarşah Selahattin'in yanında haçlılara karşı savaşlara girerek onlarla olan ittifakının sürdürmüştür. Hatta Eyyubilerin askeri komutanlarından biri olmuştur.³⁰⁵ Bu bağlamda İbnü'l Esir Selahaddin'in Franklara Akka'da yaptığı savaşları işaret ediyor. Bu savaşlarda çocukları ve kardeşi el -Adil de onunla birlikte savaşa katılmışlardı. Yine onunla birlikte Sincar hükümdarı İmaduddin Hama hükümdarı Takiyüddin ve Cizre hükümdarı Sancarşah ve beraberindeki liderler topluluğu vardı.³⁰⁶

Cizre halkı 587/1100 yılında Eyyübilerin haçlılarla yaptığı savaşlara katılıp el-Melikül Eşref Amed hükümdarı ve Mezopotamya El-Cezire askerleri ile birlikte hareket ettiler. Bu askerler Cizre, Musul ve diğer yerlerin askerleri idi. 'Haptaport'un kuşatması için katılmışlardı. Sonra Rum askerleri müdahale edince geri döndüler.³⁰⁷

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, *et-Tarihu'l-Babur*, s.183; Gandur, *a.g.e.s.*139

³⁰⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih* c.12, s.53; Gandur, *a.g.e.*, s.140

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.12, s.53; Gandur, *a.g.e.s.*140

³⁰⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s. 500-501; Gandur, *a.g.e.s.*141

Daha sonra Musul hükümdarı İzzuddin Mesut Cizre'yi ele geçirmek için çabaladı. İzzuddin ile Selahaddin arasında tesis edilen ittifak ve barış antlaşmasından dolayı İzzuddin, Selahaddin'in kendisi ile Cizre hükümdarı Sancarşah arasındaki ilişkilerde tarafsız olabilecek duruma geldiğini anlayınca Cizre'yi kendi hakimiyetine geçirmek veya en azından hükümdar Sancarşah'ı kendisine ve Musul'daki yönetime bağlılığını ilan etmeye zorlamak için yeniden girişimlerde bulunma kararı aldı. İzzuddin, Sancarşah'ın kendisine çok fazla eziyet eder hale geldiğini ona iftiralarda bulunduğunu Selahattin ile mektuplaşarak onu kendisine karşı kışkırdığını ifade ediyordu.³⁰⁸ İzzuddin bunu yaparken aynı zamanda kendi hakimiyetinin ve egemenliğinin sona erdirebilecek olan Salahaddin'in kızgınlığını kendisine yönelmesinden de korkuyordu.³⁰⁹

Selahaddin Eyyubi Musul hükümdarı İzzuddin Mesud'e bir mektup göndererek Cizre'ye gitmesini emretti. Fakat İzzuddin Mesut'un bu emri yerine getirmede bazı tereddütleri oldu. Daha sonra kendisi de Selahattin'e bir mektup yazarak ondan Cizre'yi ele geçirmeye müsaade ettiğine dair yazılı bir belge talep etti.³¹⁰ İki taraf arasındaki görüşmeler devam etti. Görüşmeler yapabildiği takdirde İzzuddin'in Cizre'ye bir askeri hareket düzenleyerek ele geçirmesine müsaade edilmesi anlaşması ile tamamlandı.³¹¹

587/1191 yılında İzzuddin askeri güçleri ile Musul'dan çıkarak Cizre'ye doğru hareket etti ve şehri kuşattı. Şehir kuşatması 4 aydan fazla sürdü. Selahattin'in esas amacı durumu eski haline döndürecek bir ortam sağlayıp onları Zengilere boyun eğdirerek kendine tamamen bağımlı hale etmektir. Onun için Selahaddin mücadele içindeki iki tarafa kendi içlerinde görüşmeler yapmalarını önerdi ve görüşmeler şu hususlarda anlaşmaya varılarak sonuçlandı:³¹²

1. Taraflar arasında var olan savaşa son verilecek.
2. Cizre üzerindeki kuşatma kaldırılacak.
3. Cizre'ye bağlı yerleşim birimleri paylaşılacak.

³⁰⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.12, s.60; Gandur, *a.g.e.s.*143

³⁰⁹ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.5, s.584; Gandur, *a.g.e.s.*144

³¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.12, s.62; Gandur, *a.g.e.s.*145

³¹¹ İbnü'l-Esir, *et-Tarihu'l-Bahir*, s.84; Gandur, *a.g.e.s.*145

³¹² İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.12, s.99; Gandur, *a.g.e.s.*146

4. Yerleşim birimlerinin yarısının İzzuddin'e ve diğer yarısını da şehir merkezine dahil edilerek Sancarşah'a verilecek.

İki tarafın uyması gereken bazı kurallar konuldu ve Sancarşah amcası İzzuddin'den özür diledi. Amcası da onun özrünü kabul etti ve Musul'a geri döndü.

589/1193 yılında Salahaddin Eyyubi Şam'da vefat etti.³¹³ Salahaddin'in vefatından sonra Cizre atabeylerden İzzuddin ile Eyyubilerden el. Adil arasındaki çekişmelere sahne oldu. Olaylar şöyle gelişti; Salahaddin vefatından önce memleketini çocukları ve kardeşleri arasında paylaşmıştı. Kardeşi el -Adil'e el-Kurek (veya el-Kerek), Ürdün, El-Cezire bölgesi ve Diyarbekir'i verdi.³¹⁴ Salahaddin'in vefatı ve memleketini bazı oğulları ve kardeşleri arasında paylaşılması Musul hükümdarı İzzuddin Mesut'u yeniden umutlandırmıştı. Bu fırsattan yararlanmaya çalıştı ve devlet yönetimindeki liderler ve fikir adamları ile istişare toplantıları yapmaya başladı. Mecdüddin Ebu's-Saaded³¹⁵ ve Mucahüddin Kaymaz'ın aralarında bulunduğu bu toplantıdan sonra İzzuddin; Erbil hükümdarı Muzafferüddin Kökbörü, Cizre hükümdarı Muizzüddin Sancarşah ile Sincar, Nusaybin ve Rakka hükümdarı İmadüddin Zengi'ye mektuplar göndererek onların kendilerini desteklemeleri ve Eyyübilere karşı askeri güç birliği yapmalarını talep etti.³¹⁶

Musul hükümdarı İzzuddin'in talebini reddedenlerin başında daha önce aralarında bir anlaşma yapılmasına rağmen amcası İzzuddin ile düşmanlığına devam eden Cizre hükümdarı Sancarşah geliyordu. İzzuddin, İmadüddin Zengi ile arasındaki ittifak gereği doğru uygulandığı takdirde Salahaddin Eyyubi'nin başta Cizre olmak üzere Musul atabeyi devletinden kopardıklarını geri alacak bir plan yapılmasını istiyordu. Bu bağlamda İzzuddin askerlerinin başına geçerek Nusaybin'e doğru hareket etti ve burada kardeşi İmadüddin ile bir toplantı yaparak yeterli sayı ve hazırlıkta ortak bir güç oluşturdular. Ruha'da bulunan Eyyubi hükümdarı el -Adil ile savaşmak için Ruha'ya

³¹³ İbnu Vasil, Cemaluddin MuB. Salim (ö.1998) "Muferricu'l-Kürüb fi Ahbari Beni Eyyub" Kahire, Daru'l-Kalem, 1972, a.2, s.419, İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c.12, s.95; Gandur, *a.g.e.s.*146

³¹⁴ İbnu Kesir, "el-Bidaye ve'n-Nihaye, c.13, s.6; Gandur, *a.g.e.s.*146

³¹⁵ Mecdüddin Ebu'-Saadat Mübarek, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim. Bu zat, tarihçi Ebnu'l-Esir'in kardeşidir. Mecdüddin Musul'daki Atabey(Zengiler) ailesinin yakınlarından birisiydi. II. Seyfeddin Gazi döneminde Cizre'nin meclisine başkanlık yaptı. Daha sonra İzzuddin Mesud ile ilişki kurdu ve m. 1193 (589) yılında vefat edene kadar ona bağlı kaldı. Daha sonra da ona vezirlik teklif eden oğlu Nureddin Arslanşah'la diyalog kurdu. Ancak Mecdüddin siyasetten uzak durmayı tercih etti ve evinde oturdu. (İbnu Tağriburdi, *en Nucumu'z-Zahire*, s.6s.198; Gandur, *a.g.e.s.*147)

³¹⁶ Gandur, *a.g.e.*, s.147

gitmek üzere Tilmazın'e doğru harekete geçtiler; fakat çok geçmeden Musul hükümdarı İzzuddin yakalandığı hastalıktan kurtulmayarak 589/1193 yılında vefat etti.³¹⁷ Onun yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçti. Sancarşah ise sorunsuz bir şekilde yine Cizre'de kaldı.³¹⁸

Sancarşah Cizre'yi Musul topraklarına katmak isteyen düşmanlarından kurtuldu. Fakat Cizre halkına karşı baskılarına devam etti. Öyle ki bazen istisnasız herkese kötü davranıyordu. Bu kötü davranışlarını askerlerine, evlatlarına ve hatta eşlerine bile uyguluyordu. Bir kere Mahmut ve Mevdud adındaki iki oğlunu tutuklanmış ve ez-Zozan'ın en güçlü kalelerinden biri olan Farah adındaki kalede hapsetmişti. Daha sonra da oğlu Gazi'yi şehir kapısında içinde yılanlar, akrepler ve yırtıcı hayvanların bulunduğu bir bahçenin yanında tek başına beklemek zorunda bırakmış ve dışarı çıkmasını yasaklayarak başına da bir nöbetçi koymuştu.³¹⁹

Sancarşah'ın bu zulme karşı çıkan hapisteki oğlu Gazi onu merhamete davet etti. Ancak o bunu dikkate almadı ve oğlu Gazi'ye de baskısını arttırdı. Bunun üzerine Gazi kendisini hapisten kurtaracak bir hileye başvurdu.³²⁰ Sonra bazı hizmetçiler ile işbirliği yaparak hapisten kurtulmayı başardı ve sarayda Sancarşah'ın sarhoş olduğu bir gecede ona saldırdı ve 14 bıçak darbesinden sonra kafasını kesti.³²¹ Sancarşah'ın ölüm haberi duyulunca devlet erkânı gelip Gazi'yi yakaladılar ve Sancarşah'ın yerine Gazi'nin değil de diğer oğlu Mahmut'un babasının yerine geçmesinde halkla anlaştılar.³²² Mahmut babasının lakabı olan 'Muizzuddin' lakabını kendine verdi. Durum onunla istikrara kavuşunca çevresini ve yöneticilerini değiştirme çalışmalarına başladı. Fakat egemenlik arzusu yüzünden aynı aile içinde baba-oğul arasındaki hâkimiyet çekişmesi birbirlerini öldürebilecek dereceye vardı.

³¹⁷ İbnü'l-İberi, "*Tarihu Muhtasari'd-Düvel*", s.224; Gandur, *a.g.e.s.*149, ebnü'l-Esir, *et-Tarihu'l-Bahir*, s.186-187

³¹⁸ İbnu Vasıl, *Muferricu'l-Küub fi Ahbari Beni Eyyüb*, c.3, s.10-22; Gandur, *a.g.e.s.*149

³¹⁹ İbnu Şeddad, *el-alaku'l-Hatire*, c.3, k.1, s.230; Gandur, *a.g.e.s.*149

³²⁰ İbnu Vasıl, *Muferricu'l-Küub fi Ahbari Beni Eyyüb*, c.3, s.188; Gandur, *a.g.e.s.*150

³²¹ İbnu'l-Fırat, Muhammed b. Abdurrahım, (ö. 1405-h.807) *Tarihu İbnu'l-Fırat* (9 cild), Basra, Haddad Matbaası, 1967 c.5, k.1, s.605; Gandur, *a.g.e.s.*150

³²² İbnu'l-Verdi, Zeynuddin Ömer, (d. M. 1948 749), *Tetimmetu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (2 cilt), Tahkik: Rıf'at el-Bedevisi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1970, s.188; Gandur, *a.g.e.*, s.151

521/1127 yılından yine 649/1251 kadar 124 yıl boyunca Cizre şehrini yöneten 9 Zengi atabeyleri hükümdarları şunlardır.³²³

1. İmaduddin Zengi (Atabeylerden) 521/1127 yılından 542/1147 yılına kadar Cizre'ye hükmetmiştir. (20 yıl)
2. I. Seyfeddin Gazi bin İmaduddin Zengi 541/1147 yılından 544/1150 yılına kadar babasının öldürülmesinden sonra Cizre'ye hükmetmiştir. (3 sene)
3. Ebubekir ed-Debisi 544/1150 yılından 552/1158 yılına kadar 8 yıl Cizre'yi yönetmiştir.
4. Ağlabek (veya Eğlabek) ed-Debisi'nin en güçlü memluklarından (hizmetçilerinden) birisidir. 552/1158 yılından 553/1159 yılına kadar, sadece 1 yıl Cizre'ye hükmetmiştir.
5. Kudbettin Mevdud bin İmaduddin Zengi 553/1159 yılından 565/1170 yılına kadar toplam 11 yıl Cizre'ye hükmetmiştir.
6. II. Seyfeddin Gazi bin Kudbettin Mevdud 565/1170 yılından 576/1180 yılına kadar Şam ve Halep hükümdarı amcası Nurettin Mahmut Zengi'nin yerine 10 yıl Cizre'ye hükmetmiştir. Onun hükümdarlığına Mücahududdin Kaymaz ve Zeyneuddin Yusuf bin Ali de ortaklık etmişlerdir.
7. Muizzuddin Sencerşah b. I. Gazi (Ebu'l Kasım Mahmut) 576/1180 yılından 605/1208 yılına kadar, toplam 28 yıl Cizre'ye hükmetmiştir.
8. Muizzuddin Mahmut b. Sencerşah b. II. Gazi (el-Melikü'l-Muazzam). 605/1208 yılından 647/1250 yılına kadar toplam 42 yıl Cizre'yi yönetti. Babasının lakabını kendine taktı.
9. El-Mes'ud Şahanşah bin Muizzuddin Mahmut 648/1250 yılından 649/1251 yılına kadar hükmetmiş ve uzun süre iktidarda kalmamıştır. Eyyubiler adına Cizre'yi yöneten Bedrettin Lu'lu tarafından hükümdarlığına son verilmiştir.

1.4.9. Eyyubiler ve Lu'lu'lar Dönemi (1251-1261/ 649-660)

Zengi hanedanından Nurettin Mahmut'un vefatı El-Cezire ve Şam bölgelerinde tam bir istikrarsızlığa neden oldu. Bu istikrarsızlık ortamında Haçlılara karşı İslam birliğini

³²³ Gandur, *a.g.e.s.*349, Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, s.49; Tüzün, *a.g.e.* c.2, s. 543

oluşturmaya çalışan Mısır hükümdarı Sultan Salahaddin Eyyübi, haçlı birliklerinin saldırması ve ele geçirmesi muhtemel olan Şam'ı kontrol altına aldı.³²⁴

Eyyubilerin Suriye ve El-Cezire'yi hakimiyet altına almaya çalıştığı esnada Cizre şehri Zengi prenslerinin hakimiyeti altındaydı. O dönemde Cizre, Zengi emirlerinden Sencerşah bin Gazi bin Mevdud bin Zengi bin Aksungur'un elindeydi. Salahaddin Eyyubi Zengilerin yaptığı gibi haçlılarla mücadele etmek ve haçlıların işgali altında bulunan İslam coğrafyasını kurtarmak istiyordu. Bu düzlemde yapılması gerekenlerin en önemlisi bölgedeki düzensiz İslam kuvvetlerinin tek bir çatı altında toplanmaları geliyordu. Bu saiklerle Sultan Salahaddin Şam ve El-Cezire bölgelerindeki İslam emirliklerini ve askeri birlikleri haçlılara karşı tek çatı altında toplanmaya ve kendi ordusuna katılmalarını istiyor, buna uymayanlarla ise mücadele ediyordu.³²⁵

Bu dönemde Cizre'yi yöneten Sencerşah bin Seyfeddin Gazi Musul hükümdarı amcası İzzeddin ile bir takım sorunlar yaşamaktaydı. Sultan Selahaddin Eyyubi Zengi emirlerinden İmadeddin'e Halep karşılığında 1182/578'de çıktığı 1. Şark seferi sonrasında ele geçirdiği Nusaybin, Habur ve Sincar'ı verdi.³²⁶ 1183/579'da Selahaddin Eyyubi Ayıntab ve Halep'i ele geçirdikten sonra Musul'a hakim olan Zengi İzzeddin Mesut'un en büyük emirlerinden Mücahüduddin Kaymaz'ı tutuklayarak hapsetti. Bu yaşananlar sonrasında o vakte kadar İzzeddin Mesud'a bağlı olan Cezire't İbn Ömer (Cizre) hükümdarı Muizuddin Sencerşah ve Erbil hükümdarı Zeynüddin Yusuf Bin Ali Musul Zengilerinden ayrılarak Selahaddin Eyyubi'nin tarafına geçtiler.³²⁷

Cizre hükümdarı Muizuddin Sencerşah'ın Eyyubilerle yaptığı bu ittifaktan sonra Selahaddin'in haçlılar ile yaptığı savaşlarda askerleri ile beraber Eyyubi ordusu saflarına geçtiler. Bazen Selahaddin tarafından Eyyubi ordusunun başına komutan olarak görevlendirildi.³²⁸

³²⁴ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.11, s.286-287,322-324, 332-338, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2008, s. 72

³²⁵ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.11, s.326, A.Nasih ulvan, Kudus Fatihi, Salahaddin-i Eyyübi, (Çevr. M. Salih Çakmalı), İstanbul, 1992, s.43, Demir, AhmedGandur, *a.g.e.s.*72

³²⁶ Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Nusyabin, Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2009, s.102-103

³²⁷ Demir, Ahmed, Urfa ve Çevresi Eyyübiler Tarihi, İst. 2008, s.54

³²⁸ Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.140, Demir, Ahmed, "Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2008, s.73

Cizre beyliği bu dönemde Eyyubi devletine bağlandı. Eyyubi devleti idari yönden federatif³²⁹ olarak değerlendirilebilecek bir yönetim biçimi uyguluyorlardı. Eyyubilerin uyguladığı bu yönetim sistemi kendilerine bağlı emirlerin bazen başına buyruk ve sorumsuz hareket etmelerine sebebiyet veriyordu. Haçlıların 1190/586'daki Akka kuşatması sırasında Eyyubi ordusundaki Sencerşah savunmadaki İslam ordusundan ayrılmak istedi.³³⁰ Sencerşah bu yanlış davranışı nedeniyle Salahaddin'in nezdindeki güvenilirliğini kaybetti ve bunun neticesinde Sultan Salahaddin'in yönlendirmesiyle amcası İzzeddin'in kuşatmasına maruz kalmışsa da Sultan Salahaddin'in araya girmesiyle Cizre emirlik topraklarının yarısının Musul'a verilmesi koşulu ile barış sağlandı.³³¹

589/1193/yılında Selahaddin Eyyubi'nin hayatını kaybetmesi sebebiyle Eyyubi Devleti'nde ortaya çıkan geçici düzensizlikten faydalanmak isteyen Musul Zengi emiri İzzeddin bir kere daha Cizre'yi ele geçirmeyi hedefledi. Fakat Telmevzen (Viranşehir) civarında rahatsızlanarak geri döndü ve kısa bir süre sonra hayatını kaybetti. Böylece Eyyubilerin Cizre emiri Sencerşah en büyük düşmanlarından kurtulmuş oldu.³³² Sencerşah'ın hem Cizre halkına hem de kendi öz çocuklarına ne denli baskı uyguladığını bir önceki bölümde (Zengiler dönemi) anlatmıştık. Nitekim daha sonra 605/1208/yılında Sencerşah oğlu Gazi tarafından öldürüldü ve emirliğe Gazi'nin kardeşi Mahmut geçti.

“Bir müddet sonra Mahmut'un da insanlara şiddet uyguladığı görüldü. Babasının cariyelerinin büyük bir kısmını Dicle Nehri'nde boğdurdu. Bu yaptıklarının yanında hükümdarlığı döneminde bir sürü sefil, zalim, çarşı ve pazarda aylak aylak dolaşan adamları ve hilebazları görev başına getirmişti. İşte bu tayin ve görevlendirmelerle memleket tamamen harabe haline dönüşmüş, etrafında akrabalarından ve adamlarından hiç kimse kalmaksızın dağılıp gitmişlerdi. Bundan dolayı önce Mahmut ardından en yakın adamları, oğulları

³²⁹ Federatif Sistem: İki ya da daha çok devletin tek bir devlet durumuna gelmek için oluşturdukları siyasal birlik veya devletler birliği anlamına gelmektedir.

³³⁰ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.61, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, s.73

³³¹ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s. 62, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, s.74

³³² İbnu'l Esir, Tarihu'l-Bahir, s.185; Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.149, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, s.74

Gazi, Mahmut ve Mevdud kısa aralıklarla arka arkaya öldürmüşlerdir. Böylece Cizre sarayı fitne ve kargaşa yuvasına dönüşmüştü.”³³³

Selahaddin Eyyubi'nin vefatından sonra Eyyubi varisleri ile Zengi hanedan üyeleri arasında ilişkiler devam etti. İbnü'l Esir 600/1203 yılı vakalarında Eyyubi hükümdarlığında Cizre hakimi Sencerşah'ın Musul hükümeti'ne karşı tavrını, bir hadise vesilesiyle şöyle anlatmaktadır: ‘Melikül Adil daha önce Musul hakimi ile müttefik olan Sincar hakimi Kudbeddin'i kendi tarafına çekmeyi başardı ve Sincar'da adına hutbe okuttu. Musul hakimi Nurettin Arslanşah bunu duyunca Kudbeddin'e ait Nusaybin'i muhasara ile zapt etti. Melik Adil'in oğlu Melik Eşref, Kudbeddin'e yardım için Harran'dan Rasulayn'a indi. Erbil, Hasankeyf, Amid ve Cizre hakimleri, Nurettin Arslanşah'ın kendi mülklerini zapt etmesine mani olmak için karşı ittifak kurmuşlardı. Çünkü hepsi ondan korkuyorlardı. Nureddin, Nusaybin'den ayrılınca bu sefer Melik Eşref oraya gitti. Hasankeyf, Cizre ve Dara hakimleri de onun yanına geldiler. Busra yakınlarındaki El-Bek'a'ya gittiler. Nurettin onları dağıtmak için oyalama taktiğine karar verdi. Curdik adlı memlûkün (hizmetçisinin) ittifakı küçümseyen yanlış istihbaratı ile yorgun şekilde gafil avlanan Nurettin Arslanşah kuvvetleri Adil'in askerlerine mağlup oldu. Dört kişi ile Musul'a geri döndü.³³⁴

Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi Melikül Adil kendi payına düşen el-Cezire Bölgesi'nin hakimiyet sahasını genişletip güçlendirmek için Mardin'i muhasara etti. Bu kuşatma hem Musul hem Diyarbekir hem de El-Cezire hakimlerin çok ağına gitti. El Adil'in orayı ele geçirdiği takdirde kendilerine hayat hakkı tanıyamayacağını düşünerek korkuya kapıldılar; fakat mani olamayacakları için itaat etmek zorunda kaldılar. Mısır Meliki el-Aziz ölünce Adil ile aralarında anlaşmazlık bulunan Selahaddin'in oğlu el-Melikül Efdal, Mısır'a hakim oldu. Adil yerine muhasaraya devam ettirmek üzere oğlunu bıraktı ve kendisi muhasara bitmeden Mardin'den ayrıldı.³³⁵ Musul hakimi Arslanşah ve diğer meliklere haber göndererek kendisine itaat etmelerini istedi. Onlar da kabul ettiler. Melikül Adil ve askerleri Mardin'den ayrılınca Nurettin Arslanşah

³³³ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s. 238-239, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, s.75

³³⁴ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s. 118-119,169-64; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s.322-323

³³⁵ Şeref Han, “*Şerefname*, s.65, İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.123-130; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s.323

Dunaysır (Kızıltepe) önlerine kadar gelip konakladı. Sonuçta bir kısım stratejilerin yanlış uygulamaları sonucu Eyyubi tarafı Mardin muhasarasını kaybetti.³³⁶

Harran'ın sahibi Gökböri ve Hasankeyf sahibi Nurettin Muhammed Bin Karaaslan'ın teşvik ile Selahaddin Eyyubi 578/1182 yılında El-Cezire ve Musul seferine çıktı. El-Cezire bölgesinin büyük bir kısmını Sincar'ı ele geçirdi. Musul'u kuşattıysa da halifenin araya girmesi ve şehrin iyi müdafaa edilmesi nedeniyle kuşatmayı kaldırdı. Ardından 579/1183 yılı başlarında Diyarbekir (Amid) ve Haleb'i aldı. Cizre sahibi Sencerşah ve Erbil sahibi Zeynuddin Yusuf elçiler göndererek Selahaddin Eyyubi'nin himayesini istediler, ona bağlılıklarını bildirdiler. 581/1185 yılındaki Selahaddin Eyyubi'nin ikinci Musul muhasarasına onun yanında yer aldılar.³³⁷

Cizre'nin Eyyübiler hakimiyetine girdikten sonra Cizre askerleri Hittin Meydan Muharebesi'nde Kudüs ve sahil bölgesinin fethinde daha sonra 586/1190 yılında III. Haçlı seferlerine karşı Selahaddin ordusunda çarpıştılar. Selahaddin vefat ettikten sonra (590/1193 Musul atabeyi İzzeddin Mesut Sencerşah Eyübilere karşı ittifak kurmaya çağırdı. Fakat Sencerşah bunu kabul etmedi. Ardından aynı yıl İzzeddin Mesud öldü. Yerine oğlu Nurettin Arslanşah geçti. Onun döneminde de Sencerşah Eyyübiler ile iyi geçindi. Onlara tabi oldu. Cizre ve ona bağlı yerleri idare etmeye devam etti.³³⁸

Cizre halkı el-Melikül Adil ile birlikte Haçlı savaşlarına katıldı. El-Melikül Adil haçlılarla savaşmak maksadıyla Akka saldırılardan katılmaya karar vererek askerlerinin başında Akka'ya hareket etmek üzere Mısır'dan çıktı. Bununla birlikte İslam ülkelerinin her tarafına mektuplar göndererek asker talebinde bulundu. Onun çağrısına uyan Hama'nın hükümdarı el. Melikü'l. Mansur Humus'un hükümdarı el-Melikül Mücahit ve Baalebek hükümdarı el-Melik'ül. Emced yanına geldiler. Musul, Cizre, Amed ve Sincar'dan da onu desteklemek üzere çok sayıda asker toplandı.³³⁹

Cizre ve diğer El-Cezire şehirlerinden gelen Müslüman askerler el-Adil ile birlikte Haçlı savaşlarına katılmakla ağır bir bedel ödediler. Bu savaş el-Adil'in Haçlı

³³⁶ Ebu'l-Farac, "Tarih Ebu'l-Farac, Ö.R.Doğrul, c.2, s.471. İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.130-131; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 324

³³⁷ Şeşen, Ramazan, "Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre", Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, s.68

³³⁸ İbnu'l Esir, *Tarihu'l-Bahir*, s. 184, Şeşen, Ramazan, Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre", s.68-69, İbn Şeddad, s.229; Gandur, *a.g.e.s.*143-146.

³³⁹ El-Mukrizi, *es-Süluk*, c.1, s.166; Gandur, *a.g.e.s.*154

hükümdarları ile yaptığı barış antlaşmaları ile sonuçlandı ve onlardan sağ kalanlar memleketlerine geri döndüler. Cizre hükümdarlarının Eyyubiller'le birlikte haçlılara yaptıkları savaşlardan bazı beklentileri vardı. Bunlar İslam'ın cihat emrine icabet etmek ve hakim yetkilerinin sürekliliğini güvenceye almaktı.

Cizre hükümdarı Muizzuddin Mahmud döneminde, Diyar-ı Bekir Kürtlerinin güçlü saldırılarına maruz kaldı. Cizre hükümdarının öldürüldüğünü ilan edip araya girmenin bir zorunluluk olduğunu söylüyorlardı. Ancak saldırıları hiçbir işe yaramadı. Çünkü Cizre'ye saldırma üzere gelen güçler daha yolda iken Cizre'ye bağlı 'Selekun' ve diğer bazı köy sakinleri tarafından karşılandılar. Bunlar Diyar-ı Bekir'den gelen Kürt güçleriyle gün boyu savaştılar, aralarında savaş uzadıkça uzadı ve sonuçta 'Selekun' köyü sakinleri, Diyar-ı Bekir'den gelen Kürtler üzerine büyük bir saldırı yaparak çok sayıda kişiyi öldürüp onları yenilgiye uğrattılar.

605/1208 yılında Cizre'yi yöneten Muizzuddin Mahmud'un Musul hükümdarı Bedrettin Lu'lu ile olan ilişkilerinde korku ve şiddet damga vurmuştu. Ancak iki hükümdar arasındaki iktidar anlaşmazlıkları sürecini ilk başlatan Cizre hakiminin Bedrettin Lu'lu'dan korktuğuna işaret edilmiştir. Muizzeddin Mahmut 643/1245 yılında Cizre halkına getirdiği ağır vergi ve harçlar sürecinin başlıca nedenidir. Bu vergi ve araçlardan perişan olan Cizre halkı şikayet için Bedreddin'e müracaat etmişlerdi.³⁴⁰

1211/608 tarihinde Musul atabeyi Nureddin Arslanşah öldü. Yerine 10 yaşındaki oğlu İzzeddin Mesut geçti. Onun adına devlet işleri babasının Memlük (köle) emirlerinden Bedreddin Lu'lu idare ediyordu. 615/1218 yılında III. İzzeddin Mesut ölünce yerine küçük yaştaki oğlu II. Nurettin Arslantaş geçti. Devleti yine Lu'lu yönetiyordu. 616/1219 yılında Nurettin Arslantaş ölünce yerine oğlu Nasiruddin Muhammed geçti. 631/1233 yılında Nasiruddin ölünce Zengilerin Musul kolu sona erdi. Bedreddin Lu'lu resmen Musul atabeyi oldu.

Cizre hükümdarı Muizzuddin Mahmut Eyyubi sultanı el-Melikül Adil El-Cezire bölgesi sultanı oğlu el-Melikül Eşref'e bağlı kaldı. 628/1230/yılından sonra Halep, Eyyubilerine bağlandı. Bu arada Musul atabegi Bedrettin Lu'lu ile iyi geçindi. Lu'lu de Atabek hanedanının son kalan hükümdarı olduğu için ona itibar gösterdi. Cizre sahibi

³⁴⁰ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.234-235; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s.329. Gandur, *a.g.e.s.*162

Muizzuddin Mahmut, Bedrettin Lu'lu'nun kızı ile evlendi. İki taraf arasında akrabalık kuruldu.³⁴¹ Muizzuddin Mahmut'un Eyyubilere bağlılığı 648/1250 yılına kadar sürdü. Bir yıl sonra 649/1251 yılında vefat etti. Yerine oğlu Şahanşah el-Melikül Mesud unvanıyla Cizre'ye hükümdar oldu. Bu sırada Mısır'da Memlûklular idareyi ellerine almışlardı. Şam ve El-Cezire bölgesinin tamamı Halep Eyyubi hükümdarı Selahattin Eyyubi'ye bağlıydı. Selahaddin aynı yıl Kahire yakınlarında Memlûklüler ile yaptığı savaşı kaybetmiş. Dımaşk'a (Şam) gelmişti. Musul hükümdarı Lu'lu'nun Selahattin Eyyubi ile arası iyiydi. Cizre'yi almak istiyordu. Sultan Selahaddin Mısır meselesinin hallettikten sonra yüz bin dinar karşılığı Cizre şehrinin Bedrettin Lu'lu'ye verileceğini söyledi. Bu konuda mendilini gönderdi. Lu'lu mendili alınca beklemedi hemen Cizre'yi kuşattı. 1251 (649) tarihinde Cizre'yi zapt etti. El. Melik Mesud'u küçük bir gemi ile Musul'a gönderdi. Bir daha kendisinden haber alınamadı. Onun ölümüyle 123 yıl devam eden Atabek İmaduddin Zengi'nin hanedanı sona erdi. Bedreddin Lu'lu ise oğlu Seyfettin İshak'ı Cizre'ye naip tayin etti.³⁴²

Hakkâri ve el-Zozan kalelerinin sakinleri de kötü davranışlarından dolayı İmadüddin Zengi'nin hükümdarlığına karşı çıkıyorlardı. 618/1221 yılında Bedrettin Lu'lu'ye bir mektup göndererek³⁴³ onun hükümdarlığı altına girme isteklerini iletiler. Bedreddin onların talebine olumlu cevap verdi ve bu kararını el. Eşrefü'l -Eyyubi'ye de onaylatmak istedi. Ancak o buna izin vermedi.³⁴⁴ İmaduddin Zengi geri döndü ve asker toplayıp İmadiye kalesini kuşattı. Ancak İmadiye halkı Bedreddin'e tekrar mektup göndererek kaleyi ona teslim etmeyi teklif ettiğinden kaleyi ele geçiremedi. Bedreddin tekrar el -Eşref el-Eyubiye bir mektup göndererek ikinci sefer bu kaleleri topraklarına katması için izin istedi. Ona bunun karşılığında iki nehir arasında bir vilayet olan Cizre³⁴⁵ ve yeni bir kale olan Nusaybin'i teklif etti.³⁴⁶ Bu sefer el-Eşref el -Eyyubi

³⁴¹ İbnu'l-Esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.474, Şeşen, Ramazan, Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre" Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, s.39-70. Gandur, a.g.e.s.160. Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2008, s.76-77

³⁴² İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.236-244; Gandur, a.g.e.s. 158-161,164-165. Şeşen, Ramazan, Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre" Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, s.70

³⁴³ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.11, s.346; Gandur, a.g.e.s.160

³⁴⁴ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.5, s.603. Gandur, a.g.e.s.160. (Hakkari ve ez-Zozan cizre'ye bağlı yerleşim birimlerindendir.); El-Hamavi, Yakut, Mu'cem el-Buldan, c.5, s.408, s.3, s.158

³⁴⁵ İki nehir arasındaki vilayetten maksat: Cizre'dir. (el-Cemili, Devletü'l-Atabey fi'l-Musul, s.205, Haşiye, 55, . A.g.e.s.161.

Bedrettin'in bu önerisini uygun buldu ve kaleleri teslim alması için izin verdi. Bedrettin ona vekaleten bu kalelere asker gönderdi. Kaleleri içinde teslim aldı ve sakinlerine de iyi davrandı.³⁴⁷

Musul vilayeti ve Cizre şehrindeki Lu'lu dönemi devletlerin ömrü bakımından kısa bir dönemdir. 1251-1261 (660. 649) arasında hareketli ve karmaşık bir dönemde hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönem Eyyubi hakimiyetindeki Zengilerin sonu ile Moğol istilası arasında geçen fırtınalı on yıldır. Nitekim Bedrettin Lu'lu'nun 'el-Meliku'l-Rahim' lakabına sahip olduğu ve bu lakabı hak ettiği kaydedilmiştir.³⁴⁸

Bedrettin Lu'lu Cizre'yi teslim aldıktan sonra şehrin idaresini en küçük oğlu el-Melikül Mücahit Seyfettin İshak'a teslim ettiğini belirtmiştik. Cezire't İbn Ömer şehri Seyfeddin Lu'lu döneminde Zengi hanedanının ilk dönemlerinde olduğu gibi iktisadi, içtimai, imar, savunma ve huzur gibi hayatın bütün alanlarında gelişme gösterdi.³⁴⁹ Babasının naibi olarak Cizre şehrine hükmeden Seyfettin İshak babasının 657/1259 yılında vefat etmesi ile miras olarak payına düşen Ceziret İbn Ömer Musul'dan bağımsız bir hale geldi.³⁵⁰

657/1259 yılında Musul atabeyi Bedrettin Lu'lu hayatını kaybetti. Ondan boşalan liderliğe oğlu el-Meliku's Salih İsmail geçti. Bedreddin Lu'lu ve oğlu zamanında Cizre çok iyi idare edildi ve şehir gelişti. Cizre naibi Seyfeddin İshak İsa ise istiklâlini ilan etti. 658/1260 yılında Moğollar bölgeyi ele geçirince el-Melikül Salih İsmail ile Seyfettin İshak yerlerine naibler tayin ederek Mısır'a gittiler. Memlük sultanı Baybars onlara iktalar verdi. Onun hizmetinde kaldılar. 650/1261 yılında Moğollar Cizre'ye girip şehri yağmaladılar.³⁵¹

Bedrettin Lu'lu'nun vefatından sonra ülkesinin diğer bölümleri de çocukları arasında paylaştırıldı. Muzaffer Alaaddin Sincar şehrinin; el. Salih de Musul şehrinin hakimi

³⁴⁶ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.346; Gandur, *a.g.e.s.*101. Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2008, s. 76

³⁴⁷ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.5, s.603 Gandur, *a.g.e.s.*161.

³⁴⁸ el-Kamil fi't Tarih, c.1, s.4-5. *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s.239. Gandur, *a.g.e.s.* 162; Tüzün, *a.g.e.s.*1s.337

³⁴⁹ Gandur, *a.g.e.s.* 161-162; Tüzün, *a.g.e.s.*1s.337

³⁵⁰ İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.5, s.826; Tüzün, *a.g.e.s.*1s.337

³⁵¹ İbn Şeddad, s.244; Gandur, *a.g.e.*, s.164-166, Şeşen, Ramazan, Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre" Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, s.71.

oldu.³⁵² Bedrettin Lu'lu oğullarının yönetimindeki bölgelerde Havarizmler es. Salih Eyüp tarafından savaş için hazırlanıp kendilerine şehirler ve yerleşim birimleri vaat edilip Musul hükümdarına karşı savaşmaları için cesaret aldıklarından beri Lu'lu'lara karşı açıkça savaş ilan etmişlerdi. Fakat Bedrettin ve oğullarının tek güvencesi bölgede bulunan bütün askeri güçleri harekete geçirmesi ve Havarizmlere karşı savaşta kendisine katılmak için bölgenin tüm güçleri ile yaptığı anlaşmalardı.³⁵³

Moğollar, Cizre'ye saldırmadan önce Musul vilayeti ve Cizre şehri Bedrettin Lu'lu ve oğulları tarafından yönetiliyordu. Bedrettin dahi, kurnaz ve kararlı bir kişiydi. Komşularıyla her zaman iyi ilişkiler kurmuştu. Moğol savaşını göğüsleme ve Moğol tehlikesinin bertaraf edilmesinde ona avantaj sağlayan onun bu özelliği idi. Memleketini Moğolların zorbalığına karşı korunmak için yalandan Hülagü'yü sever bir tutum içine girdi. 656/1258 yılında Moğolların Irak ve özellikle Bağdat yönüne doğru ilerlemeleri ile Bedrettin ve oğulları çok zor duruma girdiler. Bedrettin Lu'lu'nun önünde iki seçenek vardı. Ya hızlı bir şekilde askerleri ile birlikte Bağdat'taki halifeyi kurtarmaya gidecek ya da Moğol savaşçıların yanında yer alıp İslam halifeliğini ortadan kaldırmak için doğrudan veya dolaylı yollardan onlara yardımcı olacaktı. Fakat Bedrettin, halifeliğin yanında yer almasının ona bir fayda sağlamayacağını anlayınca bölgenin diğer liderleri gibi o da Hülagu'nun yanında yer aldı. Moğol savaşçılarına boyun eğme kararı aldı ve Moğol askerlerine katılmak üzere askerlerinden bazı birliklerde gönderdi. Ancak Bedrettin tarafından gönderilen bu birlikler Moğollara geç ulaştı. Dolayısıyla Bağdat'ın işgali veya yağmalanmasında Moğollara iştirak etmemişlerdi. Bedrettin güçlerinin geri kalmasıyla Moğollar Bedrettin'den kuşkulandılar.³⁵⁴

Bundan dolayı Bedrettin hızla yanına eş-Şerif Alevi İbni Sela'yı da alarak Azerbaycan'da bulunan Hülagu'nun yanına gitti ve ona çok miktarda armağan takdim etti. Güçlerinin geç kalmasından dolayı üzüntüsünü ifade etti ve özür diledi. Bağlılığını yeniledi. Hülagu, Bedrettin'den hoşnut kalarak onu ülkesine geri gönderdi.³⁵⁵ Bedrettin Lu'lu'nun vefatından sonra oğulları da korkularından dolayı Hülagü ile ilişkilerini

³⁵² İbn Haldun, *Tarih İbn Haldun*, c.5, s.826. Gandur, *a.g.e.*, s.167.

³⁵³ Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.147; Gandur, *a.g.e.*s.167.

³⁵⁴ Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.149; Gandur, *a.g.e.*s.169.

³⁵⁵ İbnu Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, c.13, s.214, İbnu Haldun, *Tarih*, c.5, s.791; Gandur, *a.g.e.*, s.169

bozmadılar.³⁵⁶ Fakat Moğolların Lu'lu'nun oğullarına yönelik tutumu zamanla kötüleşti. Bedrettin Lu'lu'nun oğulları da onların niyetlerini sezdiklerinden Moğollara karşı hoşnutsuzluklarını açığa vurdular ve onlarla olan ilişkilerini gevşetmeye başladılar. Bunda Bedrettin'in izlediği din siyasetinde Sünni mezhebine karşılık Şii mezhebini destekleyen tutumunu açıkça ifade etmesine karşılık akşam hükümdarlarının Bedreddin ile olan eski ilişkilerini unutmaları etkili oldu.³⁵⁷

Dımaşk (Şam) ve Haleplilerin Bedreddin Lu'lu'nun çocuklarına vaatleri, teşvik ve cesaretlendirmeleri Moğollara karşı ayaklanmalarını getirdi. 669/1260 yılında Moğolların Musul'u ele geçirmelerine kadar Cizre, Seyfettin İshak'ın elinde kalmaya devam etti. Moğolların Musul'u istila etmeleri sırasında Musul İsmail bin Bedrettin onlardan korkarak kaçmış Tatar eşini vekil olarak Musul'a bırakmıştı.³⁵⁸ Moğollar Musul'a gelerek öldürme, esir alma ve yağmayı askerlerine helal kıldılar. Bağdat'ta yaptıkları gibi kütüphanelerdeki bütün kitapları Dicle Nehri'ne attılar.³⁵⁹ Cizre hükümdarı Seyfuddin İshak ile Sincar hükümdarı Alaaddin Ali, aile fertleri ve yanlarına alabilecekleri malları ile birlikte Sincar'dan kaçmış, Şam'a doğru gitmiş ve oradan da Mısır'a hareket etmişlerdi. Burada onları Beyberis veya (Baybars) karşılamış onlara saygı göstermiş, önemli bir arazi ve yeterli miktarda mal vermişti.³⁶⁰

Musul'un yağmalanmasından sonra Moğollar 660/1261 yılında Sindago (veya Sandağu) adındaki Moğol komutanı, Cizre'ye hareket etti ve burayı aman dilemeleri sonucu barışçı bir şekilde ele geçirdi. Şehrin yöneticisini öldürdü. Ancak bu yöneticinin kimliği belirtilmiyor. Fakat Seyfettin İshak'ın Cizre'den kaçtığı zaman yerine kendi adamlarından birini yönetici olarak bırakmış olması ihtimali vardır. Memlûklerden birisi olma ihtimali vardır. Cizre'nin yöneticisi öldürüldükten sonra Sindagu, dini lakabı 'Merhisya' olan Hristiyan bir adamı Cizre'ye yönetici yaptı.³⁶¹ Netice itibariyle

³⁵⁶ İbnu Haldun, Tarih, c.5, s.826; Gandur, *a.g.e.*, s.169.

³⁵⁷ Er-Rüveysidi, Sevadi Abd Muhammed İmaretu'l-Musul fi Ahdi Bedruddin Lu'lu, İrşad Matbaası, Bağdad, 1971; Gandur, *a.g.e.s.*170

³⁵⁸ El-Yunini, Kudbuddin ebi'l-Feth Musa b. Muhammed b. Ahmed el-Balebeki el-Hanbeli. (Doğum 1327/726) Zeylu Mir'ati'z-Zaman, c.1, s.452; Gandur, *a.g.e.s.*170

³⁵⁹ El-Ömeri, Muhammed Emin b. Hayrullah el-Hatib (Doğum 1788/1203) Menhelu'l-Evliya ve Meşrubu'l-Esfiya min Sadati'l-Masuli'l-Hadba Tahkik ve Yayın: Said ed-Deyveci, Musul, 1967, c.1, s.126. Gandur, *a.g.e.s.*170

³⁶⁰ El-Yunini, *a.g.e.s.*1, s.495, İbn Haldun, Tarih, s.5, s.826, er-Rüveysidi, *a.g.e.s.*78; Gandur, *a.g.e.*, s.171

³⁶¹ Burada, Moğollarla doğudaki Hristiyanlar ve Ermeniler arasında yapılan anlaşmalra işaret etmek gerekir. Antakya ve Trablus haclılarının Ermenilerle olan ilişkilerinden dolayı, Moğollar nezdindeki

Cizre'deki Eyyubi hakimiyeti tamamen sona ermiş oldu. Daha sonra Moğollar Suriye Eyyubilerini tamamen ortadan kaldırdılar.³⁶²

1.4.10. Moğol ve İlhanlı İstilas Dönemi (1261-1437/660-841)

El-Cezire bölgesi Moğollar döneminde iki büyük istila hareketine sahne oldu. Birincisi 12. yüzyıl ortalarında Moğol hükümdarı Hülagu'nun, ikincisi ise 15. yüzyıl başlarında Timurleng'in istilasıdır. Bu istilalar esnasında tarihin ender sahneleri yaşanmış, birçok tarihi değer zarar görmüş, mamur olan şehir ve kasabalar tahrip edilmiş, Abbasi halifeliği sona ermiştir.³⁶³

617/1220 yılında Orta Asya'dan gelen Moğollar, İslam memleketine girmeye başladılar.³⁶⁴ 628/1230/yılında Celaleddin Harzemşah, Erzincan yakınlarında Yassı Çimen yaylasında Moğollarla girdiği savaşta yenilmişti. Yanındaki 100 civarında adamıyla el-Cezire (Cizre)'ye doğru çekilmişti. Fakat Moğollar Cizre'nin karşı kıyısında pusu kurmuşlardı.³⁶⁵ Moğollar, Türkistan, Maveräünnehir,³⁶⁶ Semerkand, Rey (Tahran), Hemedan, Azerbaycan, Merağa, Horasan ve Gazne gibi nice şehirleri yıktıktan sonra İslam hilafetinin kalbi Bağdat'a on yıldan az bir zamanda ulaştılar.³⁶⁷ İslam tarihinde Moğollar, İlhanlılar veya Tatarlar olarak da bilinirler.

656/1258 yılında Tatarların Bağdat yönünde ilerlemesi üzerine herkes gibi Musul ve Cizre şehirlerinin hakimi Bedrettin Lu'lu ve oğullarını da büyük bir telaş ve tedirginlik sarmıştır. Hassas dengeleri göstererek iki taraf arasında hayati bir seçim yapmak ve zor bir karar vermek durumundaydılar. Ya hızla hareket ederek Bağdat'taki halifenin yardımına koşacak ya da Moğol kuvvetlerinin yanında yer alarak İslam halifeliğini ortadan kaldırmaya alet olacaktı. Fakat Lu'lu ülkesini ve tebaasını Moğolların

rolleri nedeniyle anlaşma yaptılar. Moğolların Ermeniler ve doğudaki Hristiyan Nasturileriyle yaptığı bu anlaşmada, Şam'daki Haçlılara ihtiyac duydu. (Muhammed ali Mekki, Lübnan Nine'l-Fethi'l-İslami ile'l-Fethi'l-Osmani, s.199; Gandur, *a.g.e.s.*171) Avrupa'daki bazı kütüphaneler, Moğllar tarafından gönderilen bazı mektup örneklerini barındırmaktadır. Bu Mektuplar, Haçlıların gönderdiği mektuplara cevap olduğu anlaşılmaktadır.

³⁶² Gandur, *a.g.e.*, s.171, Demir, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2008, s.77.

³⁶³ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, k. 573; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 398

³⁶⁴ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s. 316; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 338

³⁶⁵ Bahadıröğlu Yavuz, *Tarihimizin Gizli Odaları*, Hayat Yayınları, İstanbul, 2013, s.312; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 338

³⁶⁶ Maveräünnehir, Orta Asya'da Seyhun (Sirî Derya) ile Ceyhun (Amu Derya) arası bölgeye verilen addır.

³⁶⁷ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s. 316; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 338

gaddarlığından koruyabilmek için Hülagü'nün³⁶⁸ yanında yer alma yolunu seçti.³⁶⁹ Bölgeye giren Moğolların yaptıkları baskı, şiddet ve katliam tebaada büyük bir korku ve dehşete sebep olmuştu. Cizre Bölgesi'nin hakimleri ve sultanları kendi dertlerine düşmüşler ve Tatarlara boyun eğmişler, Moğol hükümdarlarına hediyeler ve değerli mallar takdim etmişlerdi. Bedrettin Lu'lu'da bu sultanlardan biriydi. 656/1258 yılında oğlu Melik Salih İsmail'i itaat bildirmek için Tatarlara elçi gönderdi. Elçiyi karşılayan Hülagü kendisine Bedrettin Lu'lu'nun töhmet altında olduğunu ve fırsatçı olduğunu söyledi. İsmail geri dönüp durumu babasına anlattığında Bedrettin Lu'lu korktu, hazinelerini, mallarını boşaltmaya başladı, zenginlerin mallarına el koydu, kadınların ziynet eşyalarına kadar her şeyi topladı ve bağlılığını ifade etmek için Hülagü'ya koştu. Hülagu yaşlı biri olmasından dolayı Bedrettin'i iyi karşıladı ve ona saygı gösterdi.³⁷⁰ Bedrettin Lu'lu vasat bir tutum izleyerek ne Bağdat'taki halifeye zarar vermeyi ne de Hülagu'nun dikkatini üzerine çekmemeye dikkat etmiştir ve aynı zamanda tebaasını da korumaya çalışmıştır. Bedrettin sırf bu nedenle Bağdat saldırısına yardım göndermeyi ağırdan almış, şehir istila edilip yağmalanırken askerleri geç kalmış, Moğol askerlerine iştirak etmemişlerdi.³⁷¹ Moğollar ise Bedrettin'in bu duruşundan şüphelenmişlerdi.

Tarihçiler, Seyfettin Yusuf'un Cizre'den çıkışını Cizre tarihinde bir dönemin kapanışı ve başka bir dönemin başlangıcı sayarlar. Bu yeni dönem 660/1262 yılında başlayıp 736/1335 yılına kadar 73 yıl devam eden Moğolların burada hüküm sürdüğü dönemdir.

Abbasi halifesi Bağdat'ı savunma çabası içine girdi, ancak başaramadı. Moğollarla görüşmek çabası içine girdiğinde de onun bu girişimi reddedildi. Moğollar Müslümanlarının gönderdiği atlılardan oluşan heyeti öldürdü. Bağdat'a zor kullanılarak saldırıldı ve şehir kütüphanesi ile birlikte yakılıp yıkıldı. El-Cezire bölgesine hükmeden emir ve krallar Moğolların bu saldırılarına karşı birlikte karşı koyacaklarına tam tersine boyun eğdiler, savaşçılara hediyeler ve mallarını sundular. Aynı şekilde Musul'dan

³⁶⁸ Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu, torunu Tulunoğlu Hülagü ile el-Cezire (Mezopotomya) Bölgesine yayılmıştır.

³⁶⁹ Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s.163-164; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1.s. 339

³⁷⁰ Gandur, *a.g.e.s.*164-165; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.339. Çelebi, Davud, "el-Melik Bedruddin Lü'lü ve'l-asaru'l-İslamiyye-Fi'l-Musul" makale

³⁷¹ Gandur, *a.g.e.*, s. 163-164; Tüzün, *a.g.e.s.*340

oğulları vasıtasıyla Cizre'yi yöneten Bedrettin Lu'lu'nun konumu da diğerlerinden farklı değildi.³⁷²

Moğolların El-Cezire bölgesini rahat bir şekilde ele geçirmelerinin temelinde korkunç bir askeri güçlerinin olması ve bununla birlikte Hristiyanların Moğollara açık destek veren bir tutum içine girmeleri, El-Cezire Bölgesi'nin tamamında iç cephenin bölünmesine sebep olmuştu.³⁷³ Hristiyanların takındığı tutum ile ilgili bir örnek verilmesi gerekirse; Moğol güçlerinin gelişini duyar duymaz onlar da bir rahatlama ve memnuniyet belirtileri görülmeye başlamış, Müslümanları rahatsız eden bazı davranışlar da bulunmuşlardı.³⁷⁴ Onların bu tutumu Musul hükümdarı ve yandaşlarını onlardan intikam almaya sevk etmişti. Bundan dolayı da öldürüldüler, talan edildiler ve yağmalandılar. Bu durum Moğolların Musul şehrini ablukaya aldığı 656/1258 yılında meydana geldi.³⁷⁵ Moğolların El-Cezire bölgesine gelişinin kendileri üzerindeki baskıların sona ermesini sağlayacağını düşünen Hristiyanların içine düştüğü durum ele alındığında görülüyor ki Moğollar hiçbir zaman Hristiyanlara zarar vermekten çekinmemişlerdir.³⁷⁶

Moğollar hilafet merkezini tamamen işgal ettikten sonra Diyarbekir ve El-Cezire bölgesine ancak 628/1230 yılında girdiler.³⁷⁷ Moğollar, Diyarbekir ve çevresinde 15000 kişiyi katlettikten sonra Mardin'e gelip şehrin etrafını yağmaladılar. Buradan yollarına devam ederek Nusaybin ve Cizre'ye vardılar. Bu şehirleri de yağmaladılar ve önlere çıkan herkesi öldürdüler. Nusaybin ve Cizre halkı kale kapılarını kapatıp içeride gizlenince buradan ayrılıp Sincar ve Habur'a gittiler.³⁷⁸

658/1259/yılında Bedrettin Lu'lu vefat ettiğinde oğlu el-Melik'ül Mücahid Seyfettin İshak Cizre'de hüküm sürüyordu.³⁷⁹ Bedrettin'in ölümünden sonra oğulları Moğollar ile ilişkilerini bozmadı. Hülagu da onları ülkelerinin başında bıraktı. Onlar da ismi 'Turin' olan Moğol taifesine boyun eğmeye devam ettiler. Hülagü saltanatının son günlerinde

³⁷² İbnu Kesir, ed-Dimeşki Ebu'l-Fida b. Ömer, (doğ. M. 1373 h.774), el-Bidaye ve'n-Nihaye (14.cild), Mektebetu'l-Maarif, Beyrut, c.13, s. 214; Gandur, a.g.e.s.175

³⁷³ Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.153; Gandur, a.g.e.s.175

³⁷⁴ Rensiman, Stifin, *Tarihu 'l-Hurubu's-Salibiyye*, Çev: el-Bazu'l-arini, 1. Baskı, Darü's-Sekafe, Beyrut, 1968, c.3, s.529; Gandur, a.g.e.s.176

³⁷⁵ Gandur, a.g.e.s.176, İbnü'l-İberi, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.284

³⁷⁶ Gandur, a.g.e.s.176

³⁷⁷ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s. 582-583; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 341

³⁷⁸ İbnu'l-esir, el-Kamil fi't Tarih, c.12, s.463; Tüzün, a.g.e. c.1s.341

³⁷⁹ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.573; Tüzün a.g.e. c.1, s.341

egemenliği altında bulunan ülkeleri oğulları ve yakın çevresinde bulunanlar arasında paylaştırdı. Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rabia'nın Fırat nehrine kadar uzanan bölgelerinin idaresini de Moğol komutan 'Tudan'a teslim etti.³⁸⁰

Moğol (Tatar) orduları Cezire bölgesini 1261 yılında istila ettiklerinde kardeşi Melik Salih Suriye'ye kaçtı. Bu haberi alan Cizre Emiri Seyfettin İshak da kaçmak için hazırlandı.³⁸¹ O zaman Musul Emiri Narvin (Nurin) Seyfeddin'i yakalamak üzere geldi. Cezire't İbn Ömer yerlileri olan halk onun aleyhinde toplandılar ve Narvin'i öldürmek istediler. Narvin büyük güçlüklerle kaçarak canını kurtardı. Seyfettin İshak Cizre'de Hristiyanları toplayarak bir hapishaneye kapattı ve onlardan 2000 Dinar altın istedi. Bu hadise İsa (a.s)'ın orucu (Göğe yükselmesi) gününe tevafuk etti. Hristiyanlar hayatlarından ümit kesilmiş bir halde mahpus kalmışlardı. Cizre hakimi Seyfettin, askerleri arasında birçok altın dağıtmış etrafında toplanan 70000 kadar Kürt de onu alıp Suriye'ye götürmüşlerdi. Cizre emirsiz kaldığı için, Biri Ezaz Baz, diğzerinin adı Muhammed olan iki asker zuhur ederek Cizre'de hakim oldular.³⁸²

Melik Salih ise Musul'a gitti. Moğollar Sandagu komutasında Musul'a doğru süratle geldiler. Cizre'de yaptıkları gibi şehri kuşattılar, şehrin dışında bir duvar inşa ettiler ve yaza kadar şiddetle muharebe ettiler. Sandagu halkı kıtlık ve hastalık ile kavrulan Melik Salih'e iyiliklerde bulunmayı vaat ediyordu. Bu sözlere inanan Melik Salih davul, def ve udlar ile şehirden çıktı. Derhal etrafı kuşatıldı onu tutuklayıp Hülagü'ye götürdüler. Hülagü onun ölümüne hükmetti.³⁸³ Moğol askerleri Musul'a girdi, her tarafı yağma ettiler ve halkı kılıçtan geçirdiler. Bedrettin Lu'lu'nun oğlu Melik Salih'i vaadlerle kandırıp kaleden çıkartan Hristiyan bir Moğol olan Samdagu, şehre hakim olduktan sonra Salih'in oğlu Alaumülk'e şarap içirdi ve onu sarhoş etti. Daha sonra Moğol askerleri tarafından bacaklarının ortasından ikiye bölünerek öldürüldü ve şehrin kapısına asıldı.³⁸⁴ Moğolların Cizre, Diyarbekir, Mayafarkin ve Mardin gibi şehirlerde yaptıklarını kelimelerle anlatmak zordur.³⁸⁵

³⁸⁰ Gandur, *a.g.e.*, s. 165; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.341

³⁸¹ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.581; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.341

³⁸² Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s. 581-582; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.342

³⁸³ Gandur, *a.g.e.*s.176; Tüzün *a.g.e.*, c.1.s.342

³⁸⁴ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.582-583; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.342

³⁸⁵ Zeki Beg, Muhammed Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nübihar İst. 2012, .153; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.342

Musul hükümdarı el-Melikü's-Salih İsmail egemenliği altındaki toprakları bu zor şartlarda savunmak için direnirken, kardeşleri Cizre hükümdarı Mücahid Seyfettin İshak ile Sincar hükümdarı Muzaffer Alaaddin korkuya kapılmışlardı. Aile efradı ve yandaşları ile birlikte ülkeyi terk ederek Şam'a, oradan da Mısır'a gitmeye karar vermişlerdi. Özellikle Memlük komutanı Kutz'un Ayncalut mevkiinde Moğol askerlerinin yenilgiye uğratması ve el-Meliku'z-Zahin Beybars'ın³⁸⁶ Şam'ı ele geçirmesi, El-Cezire bölgesinde bulunan halkların tamamının (Müslüman veya gayrimüslim) Mısır'a yönelmesine neden oldu.³⁸⁷

Başka kaynaklarda Moğolların Cizre'ye girişleri daha farklı nakledilmiş, şöyle ki: Moğollar Musul'u ele geçirdikten sonra Hristiyan bir Moğol olan Sandagu Cizre şehrine hareket etti ve onun etrafına bir duvar vücuda getirerek harbe başladı. Moğol Hanı Abaka Han'ın Cizre'deki temsilcisi olan Samdagu Ceziret İbn'i Ömer surların dışında yaz gelinceye kadar bütün kış savaştı. Bunun üzerine şehrin dışında bulunan Nasturî piskoposu olan Henan İşu(Künyesi Merhisya) geldi ve Hanlar Hanı'na kimya (simya) sanatına vakıf olduğunu ve kendisine istediği kadar altın yapabileceğini anlatarak Cizre halkı için bir 'pukdane' (Ferman) aldı. Bu ferman ile halkın selametini temin ederek şehre girdi.³⁸⁸ Getirilen fermana göre Cizre emiri Seyfettin'in kölesi Cemalettin Gülbak Cizre'de hükümdarlık edecek, Ezaz Baz ile yanında bulunan Muhammed ise ordu komutanı (pakadhe) olacaktı. Fermanı Moğol çeribaşından getirmeye muvaffak olan Mar Hennan İşu (Merhisya) müşavir ve idareci sıfatı ile bir papaz gibi hareket edeceğini bildiriyordu.³⁸⁹ Henan İşu Cizre'ye gitti ve burada bulunanların kalbini hoşnut etti. Cizre'nin kapıları kendisine açıldı. Bunun üzerine Samdagu, Cizre şehrine girdi. Onun emri ile Tatarlar bir saat içinde çukurlar kazdılar ve şehrin duvarlarını yıkarak buradan 661/1262/yılında Cizre'ye girdiler.³⁹⁰ Cizre halkının eman dilemesi sonucu Moğollar, şehri barışçı bir şekilde aldı. Cizre emirini öldürdü. Daha önceden Cizre'den kaçan

³⁸⁶ Ez-Zahir Beybars el-Bundakdari, Memlük sultanlarının en güçlüsüydü Mısır ve ŞamDaki Eyyübi devletini ortadan kaldıran ve bu devletin enkazı üzerinde 1516 yılına kadar devam eden Memlük devletini kuranlar arasındaydı. Osmahılar, Mercidabık Savaşlarıyla onları ortadan kaldırarak, son sultanları olan Kansuve e-Gori'yi öldürdüler. (Gandur, *a.g.e.*, s.178)

³⁸⁷ Gandur, *a.g.e.*, s.178, Ebü'l-Fida el- Muhtararu fi Ahbari'l-Beşer, c.2, s.180

³⁸⁸ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.582-583; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.343

³⁸⁹ Henan İşu (Merhisya) Cizre yönetimine müşavir ve idareci olarak getirilmeden önce Cizre'nin Nasturi Piskoposudur. Zaten Moğollar İslam topraklarına ulaştıktan sonra Hristiyanlarla iyi ilişkiler kurmuşlardı. (Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s. 583-589); Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.343

³⁹⁰ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.583; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.343

Seyfettin İshak'ın yerine vekil tayin ettiği emir öldürüldükten sonra yerine adı 'Merhisya' olan Hristiyan bir din adamını Cizre'ye idareci olarak bıraktı.³⁹¹

Moğollar, Bağdat, Musul ve Sincar gibi şehirlere verdikleri önemi Cizre şehrine de verdiler. Bunun kanıtı da bazı Moğol sultanların Cizre şehrinde ikamet etmiş ve Cizre'yi para basım yeri (darphane) olarak seçmeleridir.³⁹²

Hülagü El-Cezire Bölgesi'nin tamamını ele geçirdikten sonra, Mardin hükümdarının oğlu 'el-Mansur' lakaplı Nevmuddin'e taç ve yetki vererek onu özel adamı haline getirdi. Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rabia'nın tamamında sorumluluklarını onunla paylaştı.³⁹³ Hülagu hâkimiyetinin son dönemlerinde, egemenliği altında bulunan bölgeleri oğulları ve yakın çevresinde bulunanlar arasında paylaştırdı. Diyarbekir ve Diyar-ı Rabia'nın Fırat Nehri'ne kadar olan bölgesinin yönetimini yerel hükümdarlar üzerinde müfettiş ve komutan olacak şekilde Moğol komutan 'Tudan'a teslim etti.³⁹⁴

Moğollar hem Bağdat'ı hem El-Cezire Bölgesi'ni ve dolayısıyla Cizre şehrini ele geçirip uzun bir dönem hükmetti. Bu geniş bölgeyi yönettikleri dönemde Cizre'yi de ilgilendiren bazı önemli olaylar yaşandı. Şöyle ki: Moğollar ele geçirmek için 580/1281 yılında Şam'ın bazı şehirlerine saldırılar düzenlediler. Fakat Şamlılar onların bu saldırılarını püskürtmüş ve onlara karşı koymuşlardı.³⁹⁵ Bu olaylar esnasında Humus ve er-Rahbe bölgelerine saldırarak tahribatlar yaptılar. Ancak yenilgiye uğratıldılar ve El-Cezire bölgesinde dönmek zorunda kaldılar. Ayrıca Hülagu'nun oğlu Mengu Timur bu yenilgiden dolayı üzüntüden ölmüş ve ölümü de işgallerin sonunu getirmişti.³⁹⁶ Memlûklular sürekli olarak Moğollara cephe almada hep öndeydiler. Şam yöneticileri Moğolların zayıflığının farkına varıp buna kendilerini ikna ettikten sonra, El-Cezire şehirlerine karşı savaşmak konusunda ısrar ettiler. 688/1289 yılında 2000 kişilik bir grupla Şamlılar Sincar'a girdikten sonra halka karşı cinayetlere başladılar. Yardım için

³⁹¹ Gandur, *a.g.e.s.* 166-167; Tüzün *a.g.e.*, c.1s.344

³⁹² Hasbek, Cafer, *el-Irak fi Ahdi'l Moğoli'l-İlhaniyye*, s.79,125. Gandur, *a.g.e.s.*178; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 344

³⁹³ El-Hemedani, Reşiduddin, *Camii't-Tevarih*, c.2, k.1, s.325-328; Gandur, *a.g.e.*, s.178

³⁹⁴ İbnü'l-İberi, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.282; Gandur, *a.g.e.*, s.178

³⁹⁵ El-Mukrizi, Takiyuddin Ahmed b. Ali, (Doğ. 1441 / 845), *Es-Sülûk Fi Marifeti Düveli'l-Mülûk*, Tahkik: Said Aşur Kahire, 1980, c.1, k.3, s.698-699; Gandur, *a.g.e.s.*184

³⁹⁶ İbnü'l-Verdi, Tetimmetu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer, s.327. Gandur, *a.g.e.*, s.185

takviye güçlerin geldiğini fark edince Sincar'dan geri çekildiler.³⁹⁷ Buraya bağlı Bişabur (veya Fişabur) adındaki bir köye gelerek yağmaladılar. Buradan Dicle'yi geçerek Keldani Hristiyanların oturduğu Vasıt adındaki köye ani bir baskın düzenlediler. Köy halkı onlara karşı koyamadı. Köyden kaçarak bahçelere ve dağlara sığındılar. Saldırganlar Fişabur köyünde istirahate çekildikleri bir sırada karşı saldırıya uğradılar. Savaşçı güçleri dağıtıldı, öyle ki kaçma fırsatı bile bulamadılar, yağmaladıklarının bir kısmı ve 300 civarında esir onlardan geri alındı.³⁹⁸ Fakat başka kaynaklarda Suriye'den 600 kadar atlının Fırat'ı geçerek Cizre'ye geldiklerini ve Cizre hakimi olan Mümin'in şehirden çıkarak bunlar ile dövüştüğünü, fakat esir edilerek Mısır'a götürüldüğü anlatılıyor.³⁹⁹

Bedrettin Lu'lu'nun oğlu ve aynı zamanda Cizre hakimi el-Melikül Mücahit Seyfettin İshak'ın şehri terk etmesi ve Moğol hanı Samdagu'nun 660/1262 yılında Cizre'ye girmesi ile başlayan ve 736/1335/yılına kadar tam 73 sene devam eden Moğol hakimiyeti İslam'ın merkezinde farklı bir dönemin başlamasına neden oldu.⁴⁰⁰ Cizre'de Moğol istilasası ile El-Cezire bölgesi (Mezopotamya) Roma ve Fars kültürleri içinde Mecusi, Musevi, Hristiyan en önemlisi ise bölgede 620 yıl boyunca devam eden İslam hakimiyeti ve Bağdat hilafeti sona ermiş tekrar putperest Budist ve Ateist bir medeniyetin boyunduruğu altına girmişti. 6000 yıllık Dünya tarihinde en kısa zamanda imparatorlukların en genişini kuran⁴⁰¹ Moğolların gerek asilzadelerinin ve gerek halkının tamamının İslam dinini kabul etmeleri ancak 40 yıl sonra, 1294 yılında gerçekleşti.⁴⁰²

İlhanlılar, Moğol Devleti'nin Hülagü tarafından Irak ve El-Cezire toprakları üzerinde kurulan devletin devamı niteliğindedir. İlhanlıların kendi bayrak ve adlarına bastırdıkları paralar olsa da bir çeşit eyalet sistemi ile Moğol hakanına bağlı olarak idare olunmaktaydılar.⁴⁰³ Dolayısıyla İlhanlılar da Moğol devleti olarak sayılmışlardır.

³⁹⁷ Es-Suryani, İshak, Mecelletu'l-Meşrik, c.50, el-Katolokiyye Matbaası, Beyrut, 1956. Gandur, *a.g.e.s.*185

³⁹⁸ Es-Saiğ, Süleyman, Tarihu'l-Musul, Selefîyye Matbaası, Mısır, 1923. C.1, s.243 Gandur, *a.g.e.*, s.186

³⁹⁹ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.610; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.46

⁴⁰⁰ Gandur, *a.g.e.s.*171; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.346

⁴⁰¹ Hayat Ansiklopedisi, Hayat Yayınları, 1. Basım, 1961 İstanbul, c.5, s.2360;; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.346

⁴⁰² Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.555; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.346

⁴⁰³ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s.568-570; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.347

İlhanlı Devleti'nin de ilk hükümdarı Hülagü'dur. (1256. 1265) Hülagü Han'dan sonra oğlu Abaka Han (1265. 1281) devleti idaresini almıştır.⁴⁰⁴ Bu tarihten sonra tahta çıkan Ahmet Tekuder (1282. 1284) Hülagu'nun büyük kraliçesi Kutay Hatun'dan olan oğlu ve Abaka Han'dan sonra tahta oturan kardeşidir. İslam dinini kabul ederek Ahmet adını alan Tekudar Han kendisine karşı çıkan bir kardeşini öldürtmüştür.⁴⁰⁵ Teküder'den sonra Abaka Han oğlu Argun Han 1284-1291 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁴⁰⁶

İlhanlıların hükümdarlarının sonuncusu Ebu Said Bahadırhan 736/1335 yılında öldü. İlhanlı ülkesi devlet yöneticilerinin her biri kendi aşiretinin gelenek ve prensiplerine göre hareket ederek zorbalık yapmaya başladılar. Birbirlerine üstünlük sağlama gayretine girmelerinden dolayı bu döneme “üstünlük kurma devri” mânâsına gelen ‘el-müteğallibe’ devri denildi. Bu devirde Cizre'de hakim olan Osatibey Hatun es-Sultanu'l-Adl ile Nuşirevan-ı Adl gibi sultanlar ve onlara vekalet eden isimlerden bahsedilmiştir.⁴⁰⁷

İlhanlılar döneminde hak ve hukuka riayet etmeden ve birbirine galip gelmeyi ifade eden el-müteğallibe hareketinin sonucu: El-Cezire bölgesinde kuruluş ve yıkım tarihleri belirsiz ve sınırların içiçe girdiği Timur devleti, Türkmen devleti, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletleri gibi ortaya birçok devlet çıktı.⁴⁰⁸ Bu dönemde Cizre'nin Mardin Emiri Kara Muhammed'in egemenliği altında ve fakat Mısır Memlûklülerin nüfuz alanında bulunduğunu belirten ve Cizre bey ve emirlerinden bahseden kaynaklar mevcuttur. Bunlardan biri olan Kalkaşandi (coğrafya bilgini) Cizre hakimlerinin tamamının Kürtlerden olduğunu belirtiyor.⁴⁰⁹

İlhanlılar döneminde kurulan ve İlhanlı Devleti'ne karşı üstünlük sağlayarak Bağdat'ı ele geçiren ve Bağdat'taki İlhanlı egemenliğine son veren Tağlibiler'den Büyük Şeyh Hasan tarafından kurulan Celayiri Devleti'nin Cizre'ye hükmettiği herhangi bir kaynakta bahsedilmemiştir.⁴¹⁰ Ancak bazı şehir ve bölgelerde Mısır ve Şam'a hükmeden Memlûk

⁴⁰⁴ El-Mukrizi, Takiyuddin Ahmed b. Ali, (Doğ. 1441 / 845), Es-Sülûk Fi Marifeti Düveli'l-Mülûk, Tahkik: Said Aşur Kahire, 1980, c.1, k.3, s.705; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.347

⁴⁰⁵ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.2, s. 618; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.347

⁴⁰⁶ Türk Ansiklopedisi, ME Basımevi, 1946, c.2, s.92

⁴⁰⁷ Gandur, *a.g.e.s.*180; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.348

⁴⁰⁸ Gandur, *a.g.e.s.*184; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.348

⁴⁰⁹ Kalkaşandi, es-Subhu'l-aş'a fi Sinati'l-İnşa, c.4, s.274,322; Gandur, *a.g.e.s.* 186; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.349

⁴¹⁰ El-Azavu, *el-Irak Beyne'l-İhtilaleyn*, c.3, s.81; Gandur, *a.g.e.s.*187

sultanlarına boyun eğerek bağlılık gösteren hükümdarların varlığına işaret etmektedirler. Bu hükümdarların Mısır ve Şam sultanlarına bağlılık göstermelerinin birçok nedeni vardı. Bu nedenlerin en önemlisi İlhanlı Sultanlarının zayıf düşmesidir. El-Cezire bölgesinde bu devletin ortadan kalkması veya itaat edilmesi için güçlü bazı hükümdarların varlığına ihtiyaç vardı. Diğer yandan Memlükler El-Cezire hükümdarlarını kendilerine itaat etmeye razı etmek ve Moğol hükümdarlığına karşı çıkmalarını sağlamak üzere o bölgelere elçiler gönderdiler. Memlüklerin Ayn Calut'ta Moğollar'a üstünlük sağlamaları ve El-Cezire bölgesi hükümdarlarının Müslüman kimseler olmaları ve şartları el verdiği takdirde güçlü bir İslami hükümdarlık kurmak özleminde olmaları ortak paydayı oluşturuyordu. Onun için Memlük sultanları El-Cezire hükümdarlarıyla yardımlaşmaya çok istekli olduklarını açık bir şekilde ortaya koydular. Aynı ayrı zamanlar da olsa, içinden Musul, Mardin ve Hasankeyf gibi şehirlerin de bulunduğu El-Cezire'nin birçok şehrinin hükümdarları ile bu amaçlı ilişkiler kurmayı başardılar. Cizre'nin de Memluklar'a bağlılık gösteren ve ilişki kuran şehirler içinde olduğu görüşü hakimdir. El-Cezire bölgesindeki Sincar gibi bazı şehirlerde Memluklular adına hutbeler okundu ve yıllık vergi ödendi.⁴¹¹ Zaten Moğol-İlhanlı döneminin sonuna doğru El-Cezire bölgesi sakinleri Şam bölgesi Moğollarına baş kaldırıp saldırıya başlamışlardı.

Sonuç itibarıyla Cizre, El-Cezire bölgesindeki diğer şehirler gibi kendilerine üstünlük kuranlara itaat etmiş ve bağlılık göstermiştir. Bazen de bağımsızlığı kazanmak için çaba sarf etmiştir. Her ne kadar burada Moğolların nüfuzuna bazen saygı göstermiş ise de bu saygı yüzeysel ve şekli olmaktan öteye gitmemiştir.⁴¹² Aynı zamanda Memlukların El-Cezire bölgesindeki nüfuzu ise daha olgunlaşmış bir durumdaydı. Çünkü El-Cezire hükümdarları Memlük sultanlarına itaat ettiklerinde yerel hükümdarların kendi bölgelerinin yönetiminde kalmalarını şart koşuyorlardı. Cizre'de bunu aynı şekilde yapıyordu. Bölgedeki Türkmen hükümdarlar da, onlar da aynı şekilde Memluklara

⁴¹¹ El-Mukrizi, Takiyuddin Ahmed b. Ali, (Doğ. 1441 / 845), *Es-Sülük Fi Marifeti Düveli'l-Mülük*, Tahkik: Said Aşur Kahire, 1980, c.1, k.3, s. 830; Gandur, *a.g.e.*, s.189, Şemisani, *Medinetu Sincar*, s.167

⁴¹² Seydiyu, *Tarihu'l-Arabi'l-Ams* 234; Gandur, *a.g.e.*s.190

bağlılıklarını ilan ediyorlardı.⁴¹³ Bölgedeki siyasi durum ise tamamen istikrarsızdı. Timurleng'in bu bölgeyi ele geçirmesini kolaylaştıran da zaten buydu.

Timurlenk 737/1336/yılında Türkistan'da doğdu. Esas adı Timur olmasına rağmen bir ayağının aksak (Topal) olmasından dolayı tarihte bu manaya gelen Timurlenk veya Timur Gürkan adı ile tanınır.⁴¹⁴ Timur 761/1360 yılında Maverâünnehir ülkelerine vali olarak atandı ve 800/1398 yıllarından itibaren İran kültürü etkisinde bağımsız bir Türk devleti kurdu. Timur Moğol olmadığı için han unvanını kaldırıp yerine Emir unvanını kullandı. Hızlı bir yükseliş ile çok sayıda hükümdar, melik ve sultan ona bağlılığını ilan etti.⁴¹⁵

Timur devleti Orta Asya ve İran'da egemenlik kurduktan sonra 797/1394 yılında Doğu Anadolu topraklarına yayıldı. İslam dünyasında egemenlik kurmak isteyen Timurleng, karşısında en büyük rakip olarak Mısır Memlük sultanlığı ve Yıldırım Bayezit'i görüyordu. Bayezit'in, Niğbolu'da Hristiyan Avrupa'nın gönderdiği büyük haçlı ordusuna karşı 799/1396 yılında kazandığı zafer, Bayezit'i taçlandırmıştı. Ancak 805/1402 yılında Timur Devleti tarihinin en parlak döneminde Ankara'nın Çubuk Ovası'nda Anadolu tarihinin büyük savaşlarından birisi olan Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezit'i yenmiştir. Yıldırım Bayezit yakalanarak Timur'a esir düşmüştü.⁴¹⁶

Timurlenk 795/1393 yılında Irak ve El-Cezire bölgesini ele geçirdi. Yaptığı savaşları 'Yıldırım Savaşları' olarak nitelendiriyordu. Nitekim sadece Diyarbakir'i ele geçirmesi El-Cezire Bölgesi'nin tamamını çok hızlı bir şekilde egemenliği altına almasını sağladı.⁴¹⁷ Timurlenk El-Cezire bölgesinden Cizre şehrine doğru ilerlemeye başlayınca Moğol baskısından henüz kurtulan; ama yaptıklarını unutmayan bölge halkı gelen tehlikeyi fark etti. Bu tarihte Cizre'yi 'Botan (Bohti)' sülalesine mensup Emir Abdal oğlu İzzeddin el-Kurdi yönetmekteydi. Cizre hükümdarı İzzeddin, Timurleng'in Cizre'ye gelmekte olduğunu fark edince komutanlarını ve danışmanlarını toplayarak şehre yönelen tehlike konusunda görüştü. Timurleng'e bağlılığını ilanına ve

⁴¹³ İbnu Kadı Şühbe, TariC.1, k.3, s.164. Gandur, *a.g.e.s.* 190

⁴¹⁴ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarih, çev. Mürsel Öztür, 2006, s.24; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.349

⁴¹⁵ Tüzün, *a.g.e.* c.1.s. 349

⁴¹⁶ Şeref Han, "*Şerefname*, Türkçe çev. M. Emin Bozarıslan, Deng Yayınları, 1998, s.102-103; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.349-350; Said Paşa, *Diyarbakır Salnameleri*, c.3, s.231

⁴¹⁷ İbnu Arabşah, Ebu Muhammed Ahmed, b. Muhammed b. Abdullah ed-Dimeşki (Şami) Doğ. 451 (854), *Acaibu'l Mefdur fi Nevaibi Teymur*, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Daru'l-Ensar 1979, s.69-70

boyunduruğunun kabulüne karar verildi. Bunun üzerine Timurlenk Cizre'ye barış anlaşması yaparak girdi.⁴¹⁸ Böylelikle şehir ve sakinleri ölüm, yıkım ve kesin gözüyle bakılan bir yok etme felaketinden kurtuldular. Bölgedeki diğer bazı şehirlerde Cizre'nin bu tutumunu izledi. Erbil hükümdarı Ali de İzzeddin'in Cizre'de yaptığı uygulama ile şehrini kurtarmayı başardı.⁴¹⁹ Fakat bu kaynakların aksine Cizre'nin Timurleng kuvvetleri tarafından yağma ve talan edildiğini belirten çok sayıda kayıt ve kanıt mevcuttur.⁴²⁰ Timurleng'in oğlu Emirhan Şah'ın Cizre'ye yaptığı ziyaret ve Cizre emiri İzzeddin ile yaptığı görüşme olumsuz sonuçlanmıştır. Çünkü Emir İzzeddin dört bir yanı nehir suları ile çevrili kendi şehri Cizre'yi Timur saldırısından koruyabileceğine güvenerek Emirhan Şah'ın taleplerini reddetmişti. Direnmeye kızan Timur'un oğlu Emirhan Şah adamlarına Cizre'ye saldırmaları emretti. Emirhan Şah'ın adamları Dicle Nehri'ni geçtiler ve Cizre'de 27 gün boyunca yağma ve katliam yaptılar.⁴²¹

Timurleng 796/1396 yılında Musul'a ulaştı ve oraya yerleşerek halkına karşı yaptıklarıyla şehrin yıkımına ve sakinlerinin çoğunun öldürülmesine sebep oldu. Daha sonra El-Cezire'nin diğer şehirleri üzerine yürüdü ve şehir sakinlerinin içine korku saldı. Son olarak da Mardin'e hareket etti.⁴²² Kaynaklar Timurleng'in Mardin hükümdarı el-Meliku'z-Zahir'i ayağına getirdiği, ondan sonra onu serbest bıraktığı ve ona saygı da bulunduğunu ve memleketine göndermiş olduğunu açıklıyor.⁴²³

Timurleng imparatorluğu 1404 (807) yılında onun ölümünden hemen sonra hızlı bir şekilde dağılma sürecine girdi. 1437 (841) yılına geldiğinde artık Timurleng ülkesi diye bir şey kalmamıştı. Özellikle Timurleng'in oğlu Şahrah ve kardeşi Muhammed zamanında bu dağılma süreci hızlandı. Cizre o dönemde Botan emirinin egemenliği altındaydı.⁴²⁴ Türkmen kabileler bu istikrarsız ortamdan yararlandılar. Bir Türkmen

⁴¹⁸ El-Ömeri, Muhammed Emin b. Hayrullah el-Hatib, Doğ. 1788 (h.1203) Menhelu'l-Evliya ve Meşrebu'l-Hadba Tahkik ve Yayın: Said ed-Deyveci, Musul, 1967, s. 131. Şeref Han, "Şerefname, s.102-103;; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.350; Gandur, *a.g.e.*, s.191

⁴¹⁹ El- Ezdi, Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed b. Eyyas, Doğ. M. 945 (334) Tarihu'l-Musul, Tahkik: ali Habibe, Lecnetu ihya-i Turasi'l-İslami, Kahire, 1967, s. C.1, s.253. Gandur, *a.g.e.s.*192

⁴²⁰Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.350

⁴²¹ Gandur, *a.g.e.s.* 263; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.350

⁴²² İbnu Arabşah, Acaibu'l Mefdur fi Nevaibi Teymur, s.60-70. Gandur, *a.g.e.s.*198

⁴²³ İbnu Arabşah, Acaibu'l Mefdur fi Nevaibi Teymur, s. 74-75. Gandur, *a.g.e.s.*192

⁴²⁴ İbni Tağribürdi, Cemalüddin Ebu'l-Mahasin Yusuf, Doğ. 1470 (874) en-Nücumu'z-Zahire fi Mlûki Mısır ve'l-Kahire, daro'l-Kütubi'l-Misriyye, 1929 / 1972, c.15, s.224; Gandur, *a.g.e.s.*193

kabilesi olan Akkoyunlular tarafından 874/1469 yılında hakimiyetlerine son verilinceye kadar, Karakoyunluların Fars ve Irak üzerindeki egemenlikleri devam etti.⁴²⁵

‘Ortaçağ Cizre Tarihi’ adlı eserin yazarı Ğandur, bu Cizre emirlerinin isimlerinin bilinmediğini söylüyor. Fakat iki ciltlik ‘Cizre Tarihi’ adlı kapsamlı eserin yazarı Tüzün ise, Aziziye beylerinin atası olan Süleyman Bin Halid dışında 21 Cizre emirinin tarihi kıssaları ve detaylı hayat hikâyelerinin bilindiğini belirtmektedir. Aynı zamanda bu emirlerin hayatlarını da adı geçen kitabında kaleme almıştır.

Moğol İlhanlı sultanların egemenliği ve nüfuz alanları Irak ve El-Cezire bölgesine kadar genişlemişti. Bu sultanların isimleri araştırıldığında görülecektir ki bunların bir kısmının nüfuzu Cizre'ye kadar ulaşmış, orasının kendileri ya fiili olarak yönetmiş ya da kendilerine vekaleten çocuklarını, komutan arkadaşlarını ve yakın çevrelerinden birini yönetici olarak atamışlardır. Sikkelerden bahseden kaynaklar bu Sultan ile komutanların bir kısmını şu şekilde zikretmişlerdir:

1. Hülagü Han bin Tulvi b. Cengiz Han⁴²⁶

Cengizhan ‘Kaan’⁴²⁷ lakabı ile anılırdı. Moğol İlhanlı Sultan Hülagu, El-Cezire bölgesi ve Irak'ta 663/1264 yılına kadar hüküm sürmüştür. Onun zamanda Cizre'nin yönetimi Tudan'a verildi.⁴²⁸

2. Argun Han b. Ebaka b. Hülagu

En büyük Kaan lakabı ile anılırdı. Hakimiyeti, 683/1284 yılından 690/1291 yılına kadar devam etti.⁴²⁹

3. Mengü Timur bin Hülagü

Ebaka'nın küçük kardeşidir. Hem hükümdarlıkta hem de Şam saldırılarında kardeşi ile birlikteydi. 680/1281 yılında Cizre'de öldürüldü.⁴³⁰

⁴²⁵ Nevvar, Abdulaziz Süleyman, Tarihu's-Şuubi'l-İslamiyye Fi'l-Asri'l-Hadis, Daru'n-Nahde'l-Arabiyye, Beyrut, 1971.s.21; Gandur, *a.g.e.s.*193

⁴²⁶ ‘Han’ kelimesi, bir bölgenin hükümdarı veya memleketin sultanı anlamındadır.

⁴²⁷ ‘Kaan’ kelimesi en büyük ‘Han’a verilen bir takım addır. Hükümdarların hükümdarı veya hanların hanı anlamına gelmektedir. (El-Azavi, Tarihu'n-Nukudi'l-Irakîyye, s.44)

⁴²⁸ Hasbek, Cafer, el-Irak fi Ahdi'l-Moğoli'l-İlhaniyye, s.79. Edvard, Zambar, Die Munzpragugen Des İslam, s.98; Gandur, *a.g.e.*, s.182

⁴²⁹ Hasbek, Cafer, el-Irak fi Ahdi'l-Moğoli'l-İlhaniyye, s. 79. Gandur, *a.g.e.s.*182

⁴³⁰ İbnü'l-İberi, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, s.289 Gandur, *a.g.e.s.*182

4. El. İlhan Olcaytu Muhammed Hudabende b. Argun (Lakabı Gıyasuddin) 703-716/1303-1316

Muhammed Hüdabende kardeşi Kaan Mahmut Gazan'ın ölümünden sonra yönetime geçti ve 'Irak, Horasan, Er-Rum, Azerbaycan ve Diyar-ı Rabia hükümdarı lakabını aldı.⁴³¹ Kaynaklar onun İslam'ı kabul ettiğini ve Gıyasuddin adını aldığını yazıyorlar.⁴³²

5. Bahadırhan bin Hüdabende, Ebu Said 716-736/1316-1335

Kendisine Adil ve alim olan Sultan anlamına gelen 'Es-Sultan'ul. Adil'ul-Alim' lakabı verilmiştir. Ancak bazen en büyük Sultan anlamına gelen es-Sultan'ul. Azam olarak ifade edilmiştir.⁴³³

6. Osatibek Hatun, Es-Sultanu'l-Adil ve'l-Azam 741-745/1340-1344)

7. Noşirvan Han el. Adil 745-765/1344-1355

Noşirvan'dan sonra Moğol sultanlığına komutan ve yöneticilerden en güçlü olanları art arda geldiler. Bu şekilde Türkmen devleti dönemine kadar hükümdarlık güçlünden daha güçlüye geçmeye devam etti.⁴³⁴

1.4.11. Karakoyunlular Dönemi (1420-1465)

15. yüzyılda 'Karakoyunlu ve Akkoyunlu' Türkmenleri veya hanedanları İran'a hakim durumdaydılar. Karakoyunlular Şii'dirler ve Kara Yusuf'un oğullarıdır. Hanedanın başlıca mensupları Mirza İskender, İsfahan, Şah Muhammed ve Cihan Şah'tır. Akkoyunlular ise Sünni'dirler ve Karaosman Kara Yülük oğullarıdır.⁴³⁵

Karakoyunlular bayraklarında kara koyun resmettiklerinden dolayı bu nam ile şöhret bulmuşlardır. Akkoyunlular da sancaklarında beyaz koyun suretini resmettiklerinden bu isim ile şöhret bulmuşlardır.⁴³⁶ Karakoyunlu kabilesinden olanlara 'Baraniler'⁴³⁷ de

⁴³¹ E-Ömeri, Menhelu'l Evliya, s.129; Gandur, *a.g.e.s.*183

⁴³² İbnu'l-İmad, el-Hanbeli, Ebu'l-Felah, Abdu'l-Hayy. Doğ. 1689 (. 1089), Şezeratu'z-Zeheb fi Ahbari Men Zeheb, Kahire, 351, c.6, s.3; Gandur, *a.g.e.s.*183

⁴³³ El-Hemedani, Reşiduddin, *Camiu't-Tevarih*, c.2, k.1, s.378. Gandur, *a.g.e.s.*183

⁴³⁴ Gandur, *a.g.e.s.*184

⁴³⁵ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarih Çev. Mursel Öztür, Ankara, 2006s.1-2; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.354

⁴³⁶ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, m. 1890-1891 (1308) senesi kayıtları, c.3, s.259 ve c.4 efa 13, s.31; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.354

⁴³⁷ Kürtçe'de 'Baran' koç demektir. 'baraniler' de nisbet ekiyle beraber 'Koçlar veya Koçlular' anlamına gelmektedir.

denilir. İbn-i Kemal ise her iki kabile için ‘Çobaniler’ lakabını kullanmaktadır.⁴³⁸ El-Azzavi ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretlerinin Oğuzhan sülalesinden gelen aynı isimde iki devlet kurmuş Türkmen aşiretinin adı olduklarını söyler.⁴³⁹

Karakoyunluların reisleri Bayram Hoca'dır. Hoca'nın vefatı ile oğlu Kara Mehmet Musul çevresini zapt etti. Sultan Üveys'in kardeşi Sultan Hüseyin ile yapılan bir barış antlaşması ile seneliği 20.000 koyun karşılığında 785-795/1375-1383 yılları arası Diyarbakır ve Musul çevresinin idaresi Karamahmetle yine 785-795/1383-1393 yılları arasında ise oğlu Kara Yusuf'a teslim edildi.⁴⁴⁰ Karakoyunlular Celayirliler emrinde çalışıyorlardı. 775/1373 yılında kendini onlara dayandıran önderleri Bayram Hoca (veya Biram Hoca) döneminde bağımsızlıklarına kavuştular. Bayram Hoca'dan sonraki önderleri Kara Yusuf ve Espahan (İsfahan) idi. Musul, Erbil ve Sincar'da hüküm sürmüşlerdir. Halle şehrini kendilerine Başkent yapmışlardı.⁴⁴¹

Karakoyunlular Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yerleşirken Oğuzların Akkoyunlu sülalesinden Bayındırhan oğlu ve aşiret Bey'i Karaosman da Diyarbakır'a sahip oldu.⁴⁴² Timurlenk bölgeye geldiğinde Akkoyunlu atası Karaosman, Karakoyunlu atası Kara Yusuf'a olan düşmanlığından dolayı Timur'un hizmetine girmişti ve onunla birlikte Halep ve Şam savaşlarında bulunmuştu.⁴⁴³ Bu desteğinden dolayı Diyarbakır hükümeti Karaosman'a mükafat olarak verilmişti.⁴⁴⁴ Çok kesin hatlarla belirlenmemiş olsa da hakimiyet alanlarının daraldığını bu devir ve yukarıda belirtilen tarih periyodunda Cizre Karakoyunlu hakimiyeti altında Diyarbakır'e bağlı bir emirlik durumundaydı.⁴⁴⁵

Karakoyunlular Timur Devleti'nin sonuna doğru El-Cezire bölgesine yayılmışlardı. Karaosman Bayındır, Timur'un ölüm haberini alınca idareyi oğlu İbrahim'e teslim edip büyük bir güç ile 809/1406 yılında Mardin tarafına yöneldi.⁴⁴⁶ Mardin valisi Tengirvermiş muhalefet ederek Kale kapılarını ona karşı kapatınca şehri kuşatmadan

⁴³⁸ İbn-i Kemal, Tevarih-i Âl-i Osman, 2. Defter, Tıpkı basım, Yay. Şerefeddin Turan, 1991, s. 52

⁴³⁹ El-Azzavi, El-Irak Beyne'l İhtilaleyn, c.3, s.32

⁴⁴⁰ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, m. 1890-1891 (1308) senesi kayıtları, c.3, s. 401 ve c.4 efa 13, s. 81; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.354

⁴⁴¹ El-Azzavi, El-Irak Beyne'l İhtilaleyn, c.3, s. 26. Gandur, *a.g.e.*s.194

⁴⁴² Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 258;; Tüzün *a.g.e.* c.1s. 355

⁴⁴³ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 259 Gandur, *a.g.e.*, s.191

⁴⁴⁴ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 259-401; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.355

⁴⁴⁵ Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.355

⁴⁴⁶ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarih. 34-48; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.355

Nusaybin'e yöneldi oradan Şeyh Kendi⁴⁴⁷'ye indi. O esnada orduların öncüleri babası Şah-ı Zaman Kara Yusuf yerine geçen oğlu Mirza İskender'in de Şemalik suyunu⁴⁴⁸ geçip sırtını Cizre'ye verdiği haberini getirdiler. İki Ordu'nun karşı karşıya geldiği bu savaşta Musul'dan Yar Ali'nin oğlu Zeynel Bey, Erbil'den Kara Yusuf'un kardeşinin oğlu Mirza Ali, Kerkük'ten Cenklü Hasan, Cizre'den de Emir Şemsettin 3000 kişi ile İskender'in yardımına koştular.⁴⁴⁹ 823/1420 yılında meydana gelen savaşta Cizre'den Emir Şemsettin 3000 cengaveri ile Akkoyunlu Karaosman Bayındır'a karşı Karakoyunlu Kara Yusuf Türkmen oğlu Mirza İskender'in safında yer almıştı. Buradan da anlaşılıyor ki Cizre, 823/1420 yılında Emir Şemsettin'in yönetiminde ve Karakoyunlu Devleti'nin hakimiyetinde bulunmaktaydı.⁴⁵⁰ Ancak Şerefname kayıtlarında 823/1420 yılında Karakoyunlu Yusuf'un yardımına giden Emir Şemsettin Cizre hükümdarı değil, Bedlis hükümdarlarından Emir Şemsettin Bin Emir Hacı Şeref'tir.⁴⁵¹

Ahsenu't Tavarîh'in bildirdiğine göre 841/1437 Türkmen Kara Yusuf'un oğlu İsfahan Mirza ile Karaosman'ın oğlu Sultan Hamza arasında meydana gelen ve iki ay süren savaşta Cizre'de hakim Abdal Beg'in Hasankeyf hakimi Melik Halef ile birlikte Sultan Hamza kuvvetlerine katılıyor.⁴⁵²

Tavacı Halil 868/1463 yılında ise Hasan padişahın emriyle Cizre yakınlarındaki Meyşem kuşatması ile meşguldü. Hasan padişah Kürtlerden yaklaşık 200 kişiyi tutup öldürdü. Baharda şehri, sonbaharda da kaleyi aldı.⁴⁵³

Son Karakoyunlu hükümdarı Mirza Cihanşah, Akkoyunlu Uzun Hasan ile yaptığı muharebede hanedanı ile birlikte ortadan kaldırıldı. Diyarbekir ve Cizre'de 70 yıl süren Karakoyunlu hakimiyeti 870/1465 yılında tamamen sonra erdi. Akkoyunlu Hasan (Uzun Hasan) tarafından aynı yılda son hükümdar Mirza Cihanşah mağlup edilip

⁴⁴⁷ Şeyh Kendi:

⁴⁴⁸ Şemalik Suyu: Yukarı Zap Nehri'nin bir koludur. Ahsenu't-Tevarîhs.134)

⁴⁴⁹ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarîhs. 134; Tüzün *a.g.e.s.* 355

⁴⁵⁰ Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.355

⁴⁵¹ Şeref Han, “*Şerefname*, s. 303-310; Tüzün *a.g.e.* c.1, s.356

⁴⁵² Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarîhs. 229

⁴⁵³ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarîhs. 414; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.356

Karakoyunlu Devleti'ne son verildiğinde⁴⁵⁴ Cizre İbrahimioğlu Gök Muhammed tarafından yönetiliyordu.⁴⁵⁵

1.4.12. Akkoyunlular Döneminde Cizre (m.1470-1508/h.874-914)

Akkoyunlular 874/1469 yılında Timur'un ölümünden sonra Timur Devleti'nin istikrarsız dağılma sürecinden faydalanarak oğullarının hakimiyetine son verdiler. Timur'un oğlu Şahruh⁴⁵⁶ ile kardeşi Muhammed zamanında dağılma sürecinin hızlandığı 841/1437 yılına gelindiğinde Cizre Buhti emirlerinin hakimiyeti altındaydı.⁴⁵⁷ Oğuz boyu Türkmen kabilesi Bayındıriler olarak tanınan Akkoyunlular Diyarbekir'i ele geçirdiklerinde bu bölgeyi kendilerine merkez olarak seçtiler.⁴⁵⁸ Diyarbekir vilayetinin sınırları Ceziret İbn Ömer'e kadar uzanıyordu. İki Devletin topraklarını genişletmek hırsları ve bunun meydana getirdiği rekabet ortamında birçok savaşlar yapıldı. Musul ve Cizre gibi şehirler yağmalandı. Halkı öldürüldü. Diyar-ı Bekir ve El-Cezire bölgesinin diğer şehirleri gibi Cizre şehri de bu dönemde Akkoyunluların egemenliği altındaydı.⁴⁵⁹

Amed ve Musul'a hükmeden Akkoyunlu hükümdarlarından birisi Alaaddin (Türkmen Tur Ali Bey) idi. Ondan sonra oğlu Kutlubey, ondan sonra da cesareti ile meşhur olan Kara İluk Osman hükümdar oldu. Timurlenk daha önce ona Amed, Azerbaycan, Mardin, Ruha ve Cizre'nin de içinde bulunduğu Diyar-ı Bekir'in tamamının hükümdarlığını vererek onu ödüllendirilmiştir.⁴⁶⁰

Akkoyunlular Cizre'ye geldiklerinde II.Emir Ebdal'ın torunu Gök Muhammed Cizre emirliğini devralmıştı.⁴⁶¹ Akkoyunlu padişahı Sultan Hasan-ı Bayındırı, Emir İbrahimioğlu Kek Muhammed zamanında 870/1465 yılında Cizre'yi ele geçirdi ve büyük ölçüde tahrip etti. Bohtan Bölgesi'nin ileri gelen büyüklerinin çoğu öldürüldü. Uzun

⁴⁵⁴ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 258; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.357

⁴⁵⁵ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.261. Adı Gök Muhammed olarak geçen bu Cizre Beyi 'Kek Muhammed b. Emir İbrahim'dir. (Şerefhan, *Şerefname*, s.104

⁴⁵⁶ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarih, s. 24 Timur Gürkan'ın ölümü m. 1404 (807) yılındadır. Şahruh m.1405 yılında Horasan'da tahta oturdu. (Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.357)

⁴⁵⁷ İbn Tağriburdi, en-Nücumü'z-Zahire, c.15, s. 224; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 357

⁴⁵⁸ El-Karamani, Ahbaru'-Düvel ve Asaru'l-üvel, s.339; Gandur, *a.g.e.s.*190

⁴⁵⁹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 258; Gandur, *a.g.e.s.*191; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.357

⁴⁶⁰ El-Karamani, Ebu'l-Abbasi Ahmed b. Yusuf b. Ahmed ed-Mişeki (Şami), Doğ. M. 1610 (1013), Ahbaru'-Düvel ve Asaru'l-üvel. Tenkit: Muhammed Cevad el-Bağdadi, s.339. Gandur, *a.g.e.s.*195

⁴⁶¹ Şeref Han, "*Şerefname*", s. 104-105. Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.261; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.357

Hasan, Cizre Emiri Kek Muhammed'i ve biraderzadeleri (yeğenleri) olan Mir Muhammed ve Şah Ali Bey'i yakalayarak bağladı ve Irak tarafına sevk etti.⁴⁶²

Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't Tavarîh'in 937-985/1530-1577 yılları kayıtlarında "Kürdistan kalelerinin fethi" başlığı altında Cizre Bölgesi'ndeki yerleşenlerin ele geçirilmesine yer veriyor: Hasan padişah Bağdat'ı fethettikten sonra oğlu Maksud Bey'e teslim etti. Yine 874/1469 yılında padişah Uzun Hasan Cihangir Mirza'nın oğlu Sultan Hamza'yı 5000 Süvari ile Cezire fethine gönderdi. Onlar Sak (Şah) Kalesi'ni alıp Kursi kalesine yöneldiler. O kalenin hakimi Bedru Beg⁴⁶³ kaleyi mecburen onlara teslim etti.⁴⁶⁴

Akkoyunlu Sultanı, Cizre emirlerinin yerine Akkoyunlu emirlerinden Çelebi namında birisini Cizre'ye vali olarak tayin etti. 30 yıl boyunca gizlenmiş halde fırsat kollayan Emir Bedir Oğlu Emir Şeref ortaya çıkana kadar, Çelebi Bey Cizre'yi yönetti. Emir Şeref Akkoyunlular tarafından amcası Kek Muhammed ve iki kardeşi Mir Muhammed ile Şah Ali Bey yakalandıkları ve sürgün zaman kaçmayı başarmış, gözlerden uzak ve bilinmeyen bir yerde saklanarak tam bir yalnızlık içinde inzivaya çekilmişti. Akkoyunlu dönemi sona erdiğinde de ortaya çıkmıştı. Emir Şeref Bohtan Aşireti'nin adamlarını ve kılıçtan kurtulmuş olanlarını bir araya getirip topladı. Cizre hükümdarlığını ele geçirmek için çaba sarf etti. Daha sonra da Cizre vilayetinin kurtarıp onun bağımsız hükümdarı oldu. Bu arada amcası Kek Muhammed ve iki kardeşi Şah Ali Bey ile Emir Muhammed de Irak'tan dönüp yanına geldiler ve kendisi ile birleştiler.⁴⁶⁵ Bu hadise Osmanlı salnamelerinde şöyle kaydedilmiştir: "Emir Şeref saklandığı yerden ortaya çıkınca Cizre'yi Bayındırilerden (Akkoyunlulardan) ahz eyledi ve serir-i imarete kuut eyledi."⁴⁶⁶

⁴⁶² Şeref Han, "*Şerefname*, s. 104-105, Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.258; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 358

⁴⁶³ Bedru Beg ile kastedilen kişi, II. Emir Abdal'ın oğullarından Cizre Hakimi Emir Bedri'dir. (; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.358)

⁴⁶⁴ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu't-Tevarih. 491-492; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.358

⁴⁶⁵ Şeref Han, "*Şerefname*, s. 104-105

⁴⁶⁶ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.261; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.358

Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan döneminde Cizre ve çevresi bir Taun (veba) salgını ile sarsıldı ve birçok insan bu salgından ötürü hayatlarını kaybetti.⁴⁶⁷

Akkoyunluların ilk hükümdarları baskı ve şiddet uygulamaları ile ün salmış Timurleng'in yanında yetişmişlerdi. Dolayısıyla El-Cezire bölgesinde bulunan diğer şehirler gibi Cizre'de bu dönemde bu despotik hükümdarların baskısı ile karşı karşıya kaldı. Kara Yülük Osman, kendi ülkesinde dizginleri eline geçirdikten sonra, Memlük liderlerinden Trablus hükümdarı Boris Bey, 809/1406 yılında Amed bölgelerine saldırdı. Kara Osman onun önünü kestiği ve iki taraf arasında şiddetli çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmalar Kara Osman'ın üstünlüğü ve Boris Bey'in yenilgisiyle sonuçlandı.⁴⁶⁸

Akkoyunlular'ın Cizre'deki hakimiyetleri 75 yıl sürdü. 1507 (913) tarihinde Şah İsmail tarafından toprakları Safevi devletine dahil olarak son bulmuştu.⁴⁶⁹ Bu tarihten sonra Safevi devleti dönemi başlamıştır. Ancak Uzun Hasan, Irak şahı Cihanşah-ı, Irak'ta mağlup ettikten sonra hakimiyet alanını tekrar genişletmeye başladı. Bu genişleme onu Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmet ile Otlukbeli meydan savaşında karşı karşıya getirdi. Uzun Hasan'ın ordusu bu savaşta Fatih Sultan Mehmet tarafından yenildi.⁴⁷⁰

1.4.13. Safeviler Dönemi (1508-1535/914-941)

Safevi'nin dedesi Safevi tarikatı kurucusu Şeyh Cüneyt, Sünni Akkoyunlu devleti padişahı Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatice Begüm ile nikah kıymıştı. Uzun Hasan'ın kızı Halime Begüm ise Karakoyunlu padişahı Cihanşah ile yaptığı savaşta kendisine iltica edip Hasankeyf'te ikamet eden Şeyh Cüneyd'in oğlu şeyh Haydar ile evlendirilmişti. Şeyh Haydar ve arkasından oğlu Ali muhalefet ettikleri Uzun Hasan tarafından idam edildiler. Daha sonra Ali'nin küçük kardeşi Şah İsmail yirmi kadar seveni ile Geylan'a doğru hareket ederek Erdebil'e gitti. Şah İsmail büyüdüktan sonra etrafına topladığı başlarına "kırmızı takke" giyimli binlerce mürid ile ecdadı Şeyh Cüneyd'in kanının intikamını Şirvan ve Bakü'den itibaren Akkoyunlu'dan almaya başladı. Şah İsmail 1508 (913) Akkoyunluları yenip Azerbaycan, Tebriz ve Irak'ı istila

⁴⁶⁷ El-Azavi, Tarihu'n-Naukudi'l-Irakiyye, Bad'el-Uhudi'l-Abbasiyye, s.88; Gandur, *a.g.e.s.*193; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.359

⁴⁶⁸ El-Karamani, Ahbaru'-Düvel ve Asaru'l-Üvel, s.339; Gandur, *a.g.e.s.*196

⁴⁶⁹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 258-261

⁴⁷⁰;; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.359

ettikten sonra El-Cezire bölgesine indi. Önce Musul ve Mardin'i 914/1508 yılında da Diyarbakır'ı işgal etti.⁴⁷¹ Cizre'nin de tamamı ile Irak ve El-Cezire topraklarının Akkoyunlulardan temizlenmesi ile bölge Safevi egemenliğine geçti.⁴⁷² Bu gelişmelerden sonra 914-941/1508-1535 yılları arasında Şah İsmail Tebriz'i işgal ederek hükümdarlığını ilan etti. Safevi Devleti'ni kurdu.⁴⁷³ Böylelikle Sünni olan Akkoyunlular Şii olan Safeviler tarafından ortadan kaldırıldılar.

Cizre şehri Safeviler tarafından ele geçirildi. Ama bu şehir her zaman Safevilerden kurtulma beklentisi içinde oldu. Bu beklentiden olsa gerek Cizre Emiri Bediroğlu Mir Şeref, Şah İsmail ordusuna karşı ciddi bir direniş gösterdi. Cizre'yi onlara kaptırmamak için "Kızılbaş Safevilerini" üç kez yenmeyi başardı. Safeviler İran'da ortaya çıkıp hem Irak'ı hem de El-Cezire bölgesini ele geçirdikten sonra Cizre'yi de yağmalamak için bir ordu gönderdi. Cizre bu dönemde 1507 Emir Şeref tarafından yönetiliyordu. Emir Şeref orduya karşı büyük bir başarı kazandı. Birçok defa çatışmalar yaşamda ama her defasında galip oldu. Öyle ki çatışmada onlardan 1700 kişiyi öldürmüş, çok sayıda esir almıştı. Kızılbaşlar tarafından tayin edilen Diyarbakır Beylerbeyi Muhammed Ustaclu, kardeşi Karahan ile birlikte Cizre'ye yürümek ve Emir Şeref'i kuşatmak için giriştiği ikinci saldırıda da savaşı yine Emir Şeref kazandı.⁴⁷⁴ Üçüncü seferde ise Şah İsmail Hemedan'da eğitim görmüş şahlık muhafızlarından kurulu güçlü bir orduyu muhafızlarının komutanı Yegan Bey Tekelu'nun komutasında Cizre'yi ele geçirmek üzere gönderdi. Emir Şeref bu sefer de onlara karşı şiddetle direndi ve Safeviler bu defa da Cizre emirinin karşısında yenildiler.⁴⁷⁵ O günden sonra Cizre vilayeti sınırlarına saldırmak bir daha Safevilerin aklından geçmedi. Cizre, Emir II. Han Şeref'in vefatına kadar Safevilerin eline geçmedi.⁴⁷⁶

Botan Emiri Emir şerefın vefatından sonra kardeşi Şah Ali Bey, Botan aşireti kabileleri ve ileri gelenleri tarafından beylik görevine seçildi. Şah Ali Bey, Emir Bedir'in oğludur. Bu yeni emir, emirliğin başına geçtikten sonra Fınık Kalesi ve çevresini kardeşi Emir Muhammed'e verdi. Bu esnada Kürdistan Beyleri Şah İsmail'in Sarayı'na bağlılıklarını

⁴⁷¹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.259-261; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.360

⁴⁷² Gandur, *a.g.e.*s.193

⁴⁷³ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.259

⁴⁷⁴ Şeref Han Bitlisi, "*Şerefname*", s. 105; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.360

⁴⁷⁵ Şeref Han Bitlisi, "*Şerefname*", s. 106; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.360

⁴⁷⁶ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 261; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s. 360

bildirmek üzere Hoy ve Tebriz'e gidilmesi konusunda karar vermişlerdi. Şah Ali Bey bu görüşe aldandı ve babası ile Kızılbaşlar arasında meydana gelen korkunç hadiseleri ve çekişmeyi unuttu. Şah Ali Bey 12 Kürt Beyi ile Şah İsmail'in Sarayı'na gitti. Oysa Şah İsmail, Emir Şeref ve taraftarlarına karşı gizlediği düşmanlığı unutmamıştı. Nitekim Şah İsmail, Şah Ali Bey ile diğer Kürt beylerinin hepsinin ellerine ve ayaklarına demir zincirler “prangalar” vurdurarak hapse attırdı.⁴⁷⁷

Kürt Beyleri Şah İsmail'in Sarayı'na gittikleri zaman Diyarbekir valisi Muhammed Han, Şah İsmail'e hitaben yazdığı bir raporda şunları yazıyordu: “Eğer sarayda bulunan Kürt beylerinin yakalanmaları ve hemen tutuklanmaları hususunda Şah emir verirse, ben de Şah'ın ufak bir yardımı ile eski zamandan beri sultanların istila etmekten aciz oldukları Kürdistan ülkesinin tamamını istila edeceğimi taahhüt ederim.”⁴⁷⁸

Şerefname'nin yazarı Şerefhan'ın belirttiğine göre: “Bu rapor yüce eşiklere arz edilince, Şah da o pervasız kafır⁴⁷⁹ valinin düşündüğüne kani oldu ve Şervanlı (Şirvanlı) Emir Şah Muhammed ile Sasonlu Ali Bey hariç, hazır bulunan bütün Kürt beylerin zincirlere vurularak her birinin bu şekilde ‘Kızılbaş’ komutanlarından birine teslim edilmeleri hususunda kesin emir verdi. Bunun üzerine Emir Şeref, Emir Han Musullu'ya verildi. Çapan Sultan Bitlis vilayetini istila etmekle görevlendirildi. Div Sultan Rumlu, Hakkari vilayetinin fethi ile, Yekan Bey Korcubaşı Tekelu'da Cizre'yi istila etmekle görevlendirildiler.”⁴⁸⁰

Kürt emirlerinin Şah İsmail tarafından esir alındıktan bir müddet sonra Özbek Şeyban Han'ın Horasan'ı (İran Horasanı) istila etmek amacıyla büyük bir orduyla harekete geçtiği haberi geldi. Bu haber Şah İsmail'i endişelendirmiş olup yaşananlardan ötürü üzüntüsünü ve pişmanlığını ileterek Kürdistan beylerini serbest bırakmayı teklif etti. Şah, elindeki emirlerin kendilerine lider olarak Bitlis Emir Şeref ve Hasankeyf hükümdarı Melik Halil'i kabul ettiklerini anladıktan sonra bu iki Bey'i hapse tuttu ve

⁴⁷⁷ Şeref Han Bitlisi, “Şerefname, s. 106; Tüzün, a.g.e. c.1.s.361

⁴⁷⁸ Şeref Han Bitlisi, “Şerefname, s. 330; Tüzün, a.g.e. c.1.s.361

⁴⁷⁹ Şerefhan Bitlisi'nin Safevilere taraftarlık yapan Diyarbekir valisi Muhammed Han'ı ‘Kafirlik’ ile itham etmesini, o dönemdeki Sünni- Şii çekişmesine bağlamak mümkün. Çünkü Sünni Osmanlıların yanında yer alan Kürd Emirleri de (ki Şerefhan'ra o emir hanedanlarından birisine mensuptur) Sünniliği ‘mezheb-i Hak’ ve Şiiliği temsil eden Safevileri de ‘Mezheb-i Nahak’ olarak değerlendiyorlar. ‘Nahak’ (yani hak üzerine olmayan) veya müslüman olmayan olarak kabul edilmiştir.

⁴⁸⁰ Şeref Han Bitlisi, “Şerefname, s. 331; Tüzün, a.g.e. c.1.s.362

diğerlerini serbest bıraktı. Sonra da, adı geçen iki emiri bağı ve tutuklu olarak yanına alıp Horasan'a gitti.⁴⁸¹

Şah İsmail tarafından serbest bırakılan Kürt emirlerin arasında Cizre emirleri de bulunuyordu. Fakat Şah Ali Bey Cizre'ye geldiğinde Cizre'yi Safevilerin istilasına altında buldu. Şah İsmail'in taraftarlarından olan Diyarbekir valisi Muhammed Ustaclu Cizre yönetimini kardeşi Ulaş Bey'e teslim etmişti. Fakat Şah Ali Bey, Ulaş Bey ile çatışmayı seçti ve bir şekilde Safevileri Cizre'den çıkardı ve tekrar hükümetine kavuştu.⁴⁸²

Bu acı tecrübeden sonra Cizre Emiri Ali Bey, Sultan Selim'e bağılılığını izhar etti, bir müddet sonra da her şeyden elini çekti. Kısa bir dönem Cizre'ye hükmeden Safevi Devleti'nin El-Cezire bölgesinden çıkarılışı Diyarbekir salnamelerinde şöyle naklediliyor: 'Diyarbekir'e Han Mehmet adındaki emirini bırakan Şah İsmail'in Safevi ordusu, işgal ettiği yerlerde ecdadının kanı bahanesi ve mezheb-i na-hak [şia mezhebi kastediliyor] davasıyla yüzbinlerce nüfus katletmiş, kan gövdeyi götürmüştür. Sayılan bu sebepler Yavuz Sultan Selim Han'ın meşhur Çaldıran savaşına davetiye çıkarmıştır. Nihayet 1414/920 yılında gerçekleşen savaşta Safevi ordusu yenilmiş ve Şah İsmail savaş meydanından kaçmıştır.⁴⁸³

1.4.14. Buhti/Azizan Beyliği (Osmanlı Dönemine Kadar) (1200-1515)

Lû'lû'ler döneminde (1251-1261) Bedrettin Lu'lu Cizre'yi oğlu Meliku'l-Mücahid Seyfettin İshak'ın idaresine teslim etmişti.⁴⁸⁴ Seyfettin İshak babası adına Cizre'yi 659/1261 yılına kadar on yıl yönetti. Moğollar 660/1261 yılında Bağdat'ta yaptıkları gibi Musul'da da büyük bir tahribat yapmaya başlayınca Bedrettin Lu'lu'nun Musul hakimi olan oğlu Melik İsmail, Tatar olan eşini Musul'da vekil bırakarak kaçtı.⁴⁸⁵ Moğollar, Musul'dan sonra Cizre'ye doğru ilerlemeye başladılar. Bedrettin'in oğulları Cizre Emiri Seyfettin İshak ile kardeşi Sincar Emiri Melik Muzaffer Ali de, aile fertleri ve yanlarına alabildikleri malları ile kaçmak zorunda kaldılar. Önce Şam'a oradan da

⁴⁸¹ Şeref Han Bitlisi, "Şerefname, s. 331; Tüzün, a.g.e. c.1.s.362

⁴⁸² Şeref Han Bitlisi, "Şerefname, s. 106. Said Paşa, *Diyarbekir Salnameleri*, c.3, s.261; Tüzün, a.g.e. c.1.s.363

⁴⁸³ Said Paşa, *Diyarbekir Salnameleri*, c.3, s.259; Tüzün, a.g.e. c.1.s.363

⁴⁸⁴ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hatîre*, c.3, k.1, s. 244. Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İng. Çev. A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, 1999, c.2, s.573

⁴⁸⁵ El-Yunini, Kutbuddin Ebi'l-Feth b. Muhammed b. Ahmed el-Balebekki el-Hanbeli, Doğ. 1327/726, Zeylu Mir'ati'z-Zaman, c.1 1. Baskı, Haydarabad ed-Dekn, Hindistan, 1954s.452'den kaynağından , s.166; Tüzün a.g.e. c.1, s.364

Mısır'a Melik Zahir Baybars'ın yanına gittiler. Mısır'da ikram gördüler, kendilerine birçok mal ve Mısır'ın bazı yerleri verildi. İşte bu tarihten sonra Cizre'ye nesepleri Halid bin Velid'de biten ve kendilerine 'Azizan' beyleri denilen bir aile hakim olmuştur.⁴⁸⁶

Cizre beylerinin Cizre'deki hakimiyetlerinin başlangıcına ilişkin bilinen en kesin tarih ise Emir İzzeddin'in 796/1394 yılında Timur Gürkan ile karşılaşmasıdır. Cizre Beyleri'nin hakimiyeti Osmanlı Devleti'nin El-Cezire bölgesine girmesinden 300 yıl önce 1200 yılından itibaren başlamış ve 427 yıl boyunca devam etmiştir.⁴⁸⁷ 'Cizre Beylerinin' Cizre tarihinde hükümlan oldukları dönem uzun bir süredir. Osmanlı devleti hakimiyetinden 300 yıl önce Cizre'de başlayan Cizre beyleri hükümdarlığı 1515 yılından itibaren Osmanlı devleti hakimiyetinde özel statü ile 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar (Bedirhan Bey'e kadar), genel statü ile 20 yüzyıl başına kadar 400 yıl daha devam etmiştir. Bu sürenin Bedirhan Bey dönemine kadar devam ettiği göz önüne alındığında beyliğin ayakta kaldığı süre 646 yıl olmaktadır.

Cizre Osmanlı hakimiyetine girmeden 300 yıl önce (1200-1515) ve Osmanlı'nın el-Cezire bölgesine geldiği uzun zaman diliminde, 15 tane Azizan Beyi tarafından yönetildi. Cizre tarihi üzerinde çalışan tarihçiler Osmanlı döneminden önce Cizre'yi yöneten beyleri I. Kol olarak değerlendirmişlerdir. Osmanlı döneminde Cizre'yi yöneten beylere de II. Kol demişlerdir. Bundan maksat her iki dönemin birbirinden ayrılması ve emirlerin isimlerinin birbirine karışmamasıdır.

Aşağıda birinci kolu oluşturan 15 Cizre Bey'ine yer verilecektir:

1. Süleyman Bin Halid

Cizre beylerin soyu sahabe Halit Bin Velid'e ulaşmaktadır.⁴⁸⁸ Bu Soydan gelen ilk Cizre hükümdarı Süleyman Bin Halid'tir. Bu soydan Cizre'yi ilk yöneten kişi Süleyman b.

⁴⁸⁶ Bulduk, Abdulgani Fahri, Mardin Tarihi, Burhan Zengi, T.C. Başbakanlık GAP idaresi, Ankara, 1999, s.179; Tüzün, *a.g.e.* c.1s.364

⁴⁸⁷ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1982, s.52; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.365

⁴⁸⁸ Bu 1. Kol Cizre Beylerinin soyunun Sahabe Halid b. Velid'e dayandığı konusu yeterince tartışmalı bir konudur. Mmuhammed Emin Zeki Beg: 'Doğru tarihler, Halid b. Velid'in Humus'ta öldüğünü yazmaktadırlar. Süleyman b. Halid'in de Siffin Savaşında öldürüldüğü herkesçe bilinmektedir. Zekibeg, Kürt Devletleri ve Beylikleri Tarihi, s.364). İbnü'l-esir ise bu konuda şunu söylemektedir: ' Halid'in soyundan hiç kimse kalmamış, hepsi vebadan ölmüştür. Bu nedenle Halid'in Medine'deki mülklerinin mirası Eyüp b. Seleme'ye kaldı. (İbnü'l-esir, Üstü'l-Gabe fi Temyizi es-Sabahe, s. ???). Nihayet el-

Halid'dir.⁴⁸⁹ Cizre beylerin soylarının Halid bin Velid'e dayanması konusu tartışmalı olduğu gibi Halit Bin Velid'in oğlu Süleyman'ın da Cizre hangi tarihte ve kaç yıl hükmettiği bilinmemektedir. Ancak bir müddet yönettiği kesindir.⁴⁹⁰ Şerefname yazarı Şerefhan Bitlisi ise konuyu kesin bir dille şöyle aktarmaktadır; "Süleyman Bin Halid Cizre'de vefat ettiğinde arkasından üç erkek evlat bıraktı. Bunlar 1. Mir Hacı Bedir, 2. Mir Abdülaziz, 3. Mir Abdal'dır.'

Süleyman Bin Halid in ölümünden sonra hakim olduğu topraklar üç oğlu arasında bölüştürüldü. Cizre şehri yönetimi Mir Abdülaziz'e Gurgil yöresi Mir Hacı Bedir'e, Fınık bölgesi de Mir Abdal'a⁴⁹¹ verildi. İşte tarihçilerin kaydettiği üç büyük kol halindeki (Azizan, Gurgil ve Fınık kolu) adı verilen Cizre beyleri Süleyman Bin Halid'in adı geçen üç oğlundan itibaren başlamıştır. Bu üç kardeş ayrılığa düşmeden bölgelerini yönettiler.⁴⁹²

2. İzzeddin el-Buhti (Emir Abdülaziz) Dönemi

Süleyman Bin Halid'in vefatı ile yerine geçen oğlu Emir Abdülaziz yetenek ve liyakat yönünden en doğru olan kişiydi. Emir Abdülaziz adalet ve alicenaplıkla kardeşlerinden üstündü. Akıl ve zeka yönünden de ön plandaydı. Bu nedenle de halkın nazarında günden güne yüceldi. Cizre Beyliğini uzun süre elinde bulunduran Emir Abdülaziz arkasında Seyfettin ve Mecdüddin isimli iki şehzade bıraktı. Öldüğünde yerine büyük oğlu Seyfettin geçti.⁴⁹³

Uzun bir dönem Cizre yöneten 'Azizan Hanedanı' ismini Emir Abdülaziz'den almıştır. Dolayısıyla Cizre hakimleri tarihte daha çok Azizan Mirleri diye meşhur olmuşlardı.

Emir İzzeddin döneminde El-Cezire bölgesi İlhanlıların hakimiyeti altındaydı ve onların valileri tarafından yönetiliyordu. 730/1329 yılında İlhanlıların Cizre naibi Taceddin

İnb'in yazarı ise: 'Halid'in soyundan geldiniğini kim idDIA ederse yalan söylemiş olur' diyor. (Nihayet el İn., s. ???) Bazı Cizre aşiretleri eski 'Hildi' halkında geldikleri ve Kürtler Halid b. Velid gibi İslam kahramanlarını yücelttikleri ve örnek aldıkları için, Cizre Beylerinin Halid b. Velid'in soyundan geldiklerine inanmışlardır.

⁴⁸⁹ Şeref Han Bitlisi, "Şerefname, s. 98; Tüzün, a.g.e. c.1, s.366

⁴⁹⁰;; Tüzün, a.g.e., c.1, s.366

⁴⁹¹ Şerefname'de ismi 'Emir Abdal' olan üç kişiden bahsedilmektedir. Mir Abdal'ların birincisi Fınık Kalesi Emiri'dir. Cizre Emiri olmuş sadece iki Mir Abdal mevcuttur. Ayrıca ismi 'Şeref' olan farklı üç Cizre emiri mevcuttur. Bu isim karışıklığını gidermek için bu kişileri biz I. II. Ve III. Şeklinde ifade edeceğiz.

⁴⁹² Bitlisi, Şerefhan "Şerefname, s. 101-124; Tüzün, a.g.e., c.1, s.367

⁴⁹³ Bitlisi, Şerefhan "Şerefname, s. 101

Bedil hayatını kaybedince Cizre'de defnedildi. Ondan sonra şehrin yönetimine oğlu Beklemiş geçti. Beklemiş babasının taziyesi bitince Ordu şehrine bir elçi gönderdi ve Cizre yönetimini talep etti. Elçi beraberinde hediyeler götürdü ve dönüşte de Fermanlarla geri döndü.⁴⁹⁴

3. Emir Seyfettin Bin Abdülaziz

Emir Seyfettin babasının yolunda sivil, asker, kabile ve aşiretleri, herkesi memnun etti ve güvenlerini kazandı. Vefatından sonra yerine kardeşi Mecdüddin geçti.⁴⁹⁵

4. Emir Mecdüddin b. Abdülaziz

Emir Seyfeddin'in kardeşidir. Cizre'yi kalkındırdığı, ülkeyi babası ve ağabeyi Emir Seyfettin'den daha iyi yönettiği söylenen Emir Mecdüddin'den sonra yerine oğlu İsa geçti.⁴⁹⁶

Mardin Artuklu hükümdarı Melik Salih 736/1335 yılında topladığı ordusu ve süvarileri ile birlikte Hasankeyf'e doğru sefere çıktı. Hasankeyf hükümdarı Melik Adil bunu haber alınca yakın yerlerdeki aşiretlerden yardım talebinde bulundu. Onun yardımına koşan aşiretlerden biri Mahalmi aşiretiydi. Daha sonra o esnada Fınık kalesinde bulunan Melik İzzeddin el-Buhti'ye elçi göndererek ondan yardım istedi. Bu yardım talebinden sonra Emir İzzeddin el-Buhti bütün Buhti aşiretini topladı ve Hasankeyf'e geldi. Onun Hasankeyf'e geldiğini haber alan Melik Adil görkemli bir karşılama töreni düzenledi. Ardından hemen kolları sıvayıp şehiri savunmak ve savaşmak için hazırlıklara başlandı. Kısa bir süre sonra Artuklu hükümdarı ordusu ile Hasankeyf civarında bir bölgeye gelip orada konakladı ve savaş hazırlıklarına başladı. Artuklular ile Eyyubiler arasında Hasankeyf yakınlarında şiddetli bir savaş meydana geldi. İzzeddin el-Buhti Eyyubi ordusu saflarında savaşa katıldı. Gerçekleşen bu savaşta Eyyubiler Artuklulara karşı galip geldiler. Bu savaştan sonra Melik Adil, desteklerinden dolayı Fınık hakimi İzzeddin el-Buhti'ye ihsanlarda bulundu. Her yıl belirli miktarda para yardımında bulunmayı vaat ederek ona bir ferman verdi. Daha sonra da onu kızı Nalin Hatun ile nikahladı. İzzeddin umduğunu fazlasıyla bulmuş bir şekilde beyliğin merkezi Fınık'a

⁴⁹⁴ Bitlisi, Şerefhan “Şerefname, s. 101; Tüzün, a.g.e. c.1, s.367

⁴⁹⁵ Bitlisi, Şerefhan “Şerefname, s. 101

⁴⁹⁶ İbnu'l-Munşi el-Hinsi, Hasan bin İbrahim (ö.1420 822) Nuzhetu(n-Nazır ve Rahetu'l-Hatir, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt.s. 355 (Baluken'den ankil),; Baluken, Yusuf, a.g.e.s. 117

tekrar geri döndü. Böylece Eyyubiler İzzeddin el-Buhti'nin en önemli müttefiki oldular.⁴⁹⁷

Fınık hakimi olan İzzeddin el-Buhti 738/1337 yılında Cizre'ye bir sefer düzenledi ve Cizre'yi ele geçirdi. İlhanlılara bağlı olan eski hakimi Beklemiş'i öldürdü. Beklemiş İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han döneminde Cizre'nin naipliği görevini yapmaktaydı. İdari olarak Tebriz'e bağlı olan Cizre her sene düzenli olarak vergi ödemesi yapıyordu. Bir süre sonra Cizre halkı Beklemiş'in adamlarının kötü tutum ve muamelelerinden şikayetçi olmuşlar, İzzeddin el-Buhti halkın söylediklerinin doğru olduğunu öğrendiğinde durumu Hasankeyf Eyyubi hükümdarı Melik Eşref'e haber gönderip teşebbüs etmeyi düşündüğü şeyi onunla istişare etti ve Cizre'nin içine düştüğü durumla ilgili onunla fikir alışverişi yaptı. Düzenlemeyi planladığı seferle ilgili Melik Eşref'ten izin ve destek talebinde bulundu. Bunun üzerine Melik Eşref onun bu talebini olumlu karşıladı ve Emir İzzeddin el-Buhti adamları ile Cizre'ye doğru hareket etti. Cizre'ye ulaştıklarında olan bitenden haberi olmayan Beklemiş onları bir takım hediyelerle karşıladı ve Emir İzzeddin'e bağlılık yemini etti. Ardından da onları Cizre'ye götürdü. İzzeddin el-Buhti'nin adamları şehrin dışında bulunan mezarlığın yakınlarında konakladılar. Beklemiş'in sarayı ise şehrin içinde ve Dicle nehri kıyısında bulunmaktaydı. Bu arada Cizre'de yaşan önemli ailelerden biri olan Beyt Rıdvan mensupları İzzeddin el-Buhti'nin yanına geldiler ve şehrin yeteri kadar korunmadığından şikayet ettiler. Şehrin tahıl ambarları Kale kapısı yakınlarında bulunmaktaydı. Şehre dışardan gelenler buradan ihtiyaçları olan tahılları alıyorlardı. İzzeddin el-Buhti halktan dinlediği tüm şikayetler üzerine adamlarına şehri gizlice ele geçirmek istediğini söyledi. Bir plan çerçevesinde girişimlerde bulundular. Buhti askerleri İzzeddin'in emirlerini yerine getirerek kale kapısının önünde toplanıp Beklemiş ve adamlarına saldırı düzenlediler ve şehre hakim oldular. İzzeddin el-Buhti askerlerinin Beklemişin adamlarına üstünlük kurduğu haberini alınca atına bindi ve hemen harekete geçerek kaleyi ele geçirdi. Beklemiş, Buhtilerin kaleyi ele geçirdiklerini duyunca askerleri ile tekrar harekete geçip kaleye doğru ilerledi. İki taraf arasında tekrar bir çarpışma gerçekleşti. Bu savaşta Beklemiş yenilgiye uğratıldı ve İzzeddin el-Buhti tarafından öldürüldü. Beklemiş öldürülünce İzzeddin el-Buhti Cizre'ye hakim oldu.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Munşi el-Hinsi. Gandur, *a.g.e.* vr 37b; Baluken, *a.g.e.*, 117

Ardından şehirde ve sarayda yağma başladı. İzzeddin el-Buhti daha sonra Fınık'ta bulunan ailesini Cizre'ye getirerek buraya yerleştiler ve yönetim merkezi olarak burada kalmaya başladı. Bu süreçte Cizre halkı Buhti askerlerinden çok zarar gördüler. Buhtilerin bu mezaliminden dolayı Cizreliler Buhtilere destek verdikleri için pişman oldular.⁴⁹⁸

738/1337 yılında Buhtiler, Beyt Rıdvan ailesinin desteğiyle Cizre'ye hakim oldular; fakat çok geçmeden şehrin yönetimi konusunda Buhtiler ile bu ailenin arası açıldı. Önceleri Beyt Rıdvan ailesine vergi toplama konusunda tecrübelerinden dolayı bu görev onlara verilmişti. Bir süre sonra Buhtiler de şehrin idaresi konusunda tecrübe sahibi oldular ve Beytu Rıdvan ailesine verilen görevler onlardan geri alındı. Bu yaşananlar üzerine zor durumda kalan Beyt Rıdvan ailesi yaptıkları istişareler neticesinde Musul hakimi Hacı Tugay'a elçi gönderilerek onun Cizre'ye davet edilmesi kararı çıktı. Hacı Tugay bu talebi memnuniyetle kabul etti. Çünkü uzun zamandır Cizre'yi kendi topraklarına katmayı zaten planlıyordu. Hacı Tugay ordusunu toplayarak Cizre'ye doğru hareket etti. Şehre ani bir baskın düzenleyerek Cizre'yi kuşattı. Buhtiler hızlı davranıp şehir kapılarını kapattılar ve ablukaya karşı koymak için surların üzerine çıktılar. İki taraf arasındaki çarpışmalar üç gün boyunca devam etti. Her iki tarafta da daha sonra Zelaka denen yere gittiler.

İki taraf arasında meydana gelen savaşta Musul mağlup oldular. Hacı Tugay kalan askerlerini toplayarak Musul'a geri döndü. Bu savaş bahar mevsiminin sonlarına doğru meydana geldi. Yaz mevsimi gelip sıcaklar artınca İzzeddin el-Buhti ve aşiretin ileri gelenleri Cizre'de küçük bir grup asker bırakarak daha serin olan Şazehe gittiler. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Beyt Rıdvan ailesi Musul hakimi Hacı Tugay'a tekrar haber göndererek durumu bildirdiler ve Cizre'ye gelmesini istediler. Hacı Tugay bu yeni gelişmeyi öğrenince askerlerini Cizre'ye gönderdi. Bu askerler şehrin varoşlarını ele geçirdi. Yaşanan yeni gelişmelerden haberdar olan Buhtilere hemen Cizre'ye doğru yola koyuldular. Şehiri ele geçiren askerlere saldırarak bir kısmını öldürdüler. Bir kısmını da esir aldılar. Hacı Tugay askerlerinin başına gelenleri öğrenince Musul'a geri

⁴⁹⁸ El-Hisni, İbnu'l-Münşi. Gandur, *a.g.e.* vr. 55a-56a,; Baluken, *a.g.e.*, s.118

dönmeye karar verdi fakat dönüş yolunda Zap nehri kıyılarında karşılaştığı yeğeni İbrahim Şah tarafından öldürüldü.⁴⁹⁹

“742/1341 yılında Buhtiler ile Zirkiler arasında ‘Mir savaşı’ meydana geldi. Bu savaşta Siirt halkı Zirkilere destek verdi. Beytu Bad da (Malabadi) meydana gelen savaşta Seyfettin el-Buhti'nin de içerisinde bulunduğu on bir tane emir ve 46 tane Buhti askeri öldürüldü. Yenilgiye uğrayan Buhtiler ülkelerine⁵⁰⁰ geri döndüler. Siirt'in ileri gelenlerinden bir grup Seyfettin el-Buhti'nin kafasını kopararak şehir meydanında ‘çevgan’ oynad.⁵⁰¹ Bu olay, Seyfettin el-Buhti'nin oğlu İzzeddin'e ulaşınca onun ağrına gitti. Bunun üzerine İzzeddin komşu Kürt aşiretlerine haber gönderdiği gibi Hasankeyf hükümdarı Melik Adil'e de elçi göndererek yardım talep etti. Bu arada Mardin Artuklu hükümdarlarından da yardım istedi. Toplanan bu kalabalık ordu Siirt'e doğru hareket etti. Siirt yakınlarındaki Hüle köyünde konakladılar. Daha sonra İzzeddin el-Buhti, Siirt'te bulunan Muad b. Kadilla'ya haber göndererek ondan yardım istedi. Yapacağı yardıma karşılık Siirt'i alarak yönetimini ona bırakacağını vaat etti. Muad bu isteği olumlu karşıladı. Ardından Buhtilerin topladığı ordu Hüle köyünden hareket ederek Siirt'e geldi. Siirtlilerle aralarında meydana gelen savaşta Buhtiler kazandılar. Şehre girip yağmaladılar. Bu olay sonrasında Siirt'te büyük çapta yıkım meydana gelmiş ve şehri idare edecek kimse kalmamıştır. Emir Muad şehir halkından bir grubu yanına alarak İzzeddin el-Buhti'nin yanına gitti. Ondan şehre bir vali ve kadı atamasını istedi. Bunun üzerine İzzeddin, Ali Şirvan el-Buhti'yi Siirt'e vali tayin ederek adaletle hükmetmesini öğütledi. Emir Ali Şirvan 10 ay idarecilik yaptıktan sonra Siirt'in ileri gelenleri şehirde karışıklık çıkardılar ve Buhtiler ile işbirliği yapan Muad'ın evine saldırdılar. Bu saldırı sonunda Emir Muad'ın oğlu Muhammed öldürüldü. Emir Muad ve kardeşi ise gizlendikleri samanlığın Siirt'in ileri gelenleri tarafından ateşe verilmesi

⁴⁹⁹ El-Hisni, İbnu'l-MünşiGandur, a.g.e. vr. 62b-63a.; Baluken, a.g.e., s.119

⁵⁰⁰ Yazar, Cizre, Mardin, Hasankeyf ve Bidlis gibi şehirlere hükmeden her bir Bey için o hükmettikleri her bir şehir için ‘ülke’ kavramını (kelimesini) kullanıyor. Kullanılan bu kelimeyi günümüzdeki ulusal manada kullanılan ‘ülkeler’ manasında anlaşılmaması gerekiyor. Belki feodal manada her bir bey yönettiği ve sağlam burçlar ile korunan şehirlerini ‘ülke’ diye değerlendiriyorlardı.

⁵⁰¹ Çevgan, çevgen ya da çögen, tarihi M.Ö'ye dayanan Orta Asya Türleri tarafından at üzerinde oynanan bir tür savaş oyunudur. Oyun geniş bir alanda, iki takım halinde ayrılmış atlıların ellerindeki ağaçtan sopalarla keçi derisinden yapılmış topu, karşı tarafın kalesine atmalı esasına dayanmaktadır. Kaynak: Wikipedia.

sonucu yanarak can verdiler. Bu olay üzerine Emir Ali Şirvan el-Buhti adamlarını yanına alarak Siirt şehrini terk etti."⁵⁰²

Buhtiler 747/1346 yılında Hasankeyf Eyyubilerine saldırarak şehre zarar verdiler. Emir İzzeddin'in genç oğlu Seyfettin, yanına topladığı gençlerle kervanlara saldırıp halka zararlar verdi. İnsanlar bu güvensizlik ortamından dolayı seyahat edemez oldu. Bunun üzerine Eyyubi hükümdarı Melik Adil Şahabettin Gazi, Diyarbakır bölgesinde bulunan emirlere mektuplar göndererek Buhtilere karşı onlardan yardım talebinde bulundu. Çok geçmeden emirler askerleri ile yardıma geldiler. Melik Adil 747/1346 yılında Cizre'yi kuşatmak üzere hareket etti. Sonra da Cizre'ye girdi. Buhtiler yenilgiye uğrayınca yakınlardaki dağlara çekildiler. Emir Seyfettin şehrin yıkıma uğramasından endişe etti. Diyarbakır hakimleri gelmeden Melik Adil'le görüşmeye karar verdi. Emir Seyfettin'in itaat etmek için geldiğini öğrenen Melik Adil onu güzel bir şekilde karşıladı. Aralarında yapılan sulh sonucunda yaşanan düşmanlık ortadan kalktı. Emir Seyfettin gördüğü hoşgöründen dolayı hoşnut bir şekilde Cizre şehrine geri döndü.⁵⁰³

Melik Adil ile Buhtiler arasında 752/1350 yılında yine bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Bunun sebebi ise Melik Adil ile Erzen hakimi arasında çıkan savaşta Seyfettin el-Buhti'nin Erzen hakimine askeri destek sağlamasıydı. İki ordu arasında meydana gelen ilk çarpışmada Eyyubilerin yenildiğini gören Buhtiler Erzeniler'in tarafına geçtiler ve Eyyubi topraklarına saldırdılar. Fakat daha sonra Koşaniye'de gerçekleşen savaş sonucunda Erzan hakimi yenip Buhtilerin onları desteklediğini öğrenen Eyyubiler Buhtiler ile tüm ilişkilerini kestiler. Bu olaydan kısa bir süre sonra Melik Adil ordusunu toplayarak Buhtilerin üzerine hareket etti. Emir Seyfettin ise topladığı Kürt aşiretleri ile Eyyubiler'e karşı savunmaya geçti. Emir Seyfeddin'e destek vermek için Vustan (Gevaş) hakimi İmadeddin ve Hakkari Kürtleri gelmişti. Fakat bunlar bir süre sonra Buhtilere yardım etmekten vazgeçtiler. Bunun üzerine Emir Seyfettin ordusunu alarak Tanza'ya doğru gitti ve şehrin yakınlarında konakladı. Bunu öğrenen Melik Adil burada bulunan Buhtilere karşı sefer düzenledi. Eyyubi ordusunun kendisine doğru harekete geçtiğini öğrenen Emir Seyfettin Beyt'ül Evseli ailesinin ileri gelenlerinden Melik

⁵⁰² El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 62b-63a; Baluken a.g.e.s.119

⁵⁰³ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 72a-72b; Baluken a.g.e.s.120

Adil'le aralarını bulmaları için yardım istedi. Beyt'ül Evseli ailesinin araya girmesi ile tekrar barış sağlandı.⁵⁰⁴

754/1353 yılında Buhtiler'in Eyyübilerin yönetimi altında bulunan Bafya kalesini ele geçirdikleri haberi Melik Adil'e ulaştı. Bunun üzerinden Melik Adil ordusunu toplayarak Bafya kalesine doğru hareket etmek için hazırlıklara başladı. Buhtilere karşı askeri güç toplamak amacıyla Diyarbekir emirlerine haber gönderdi. Rojkiler, Süleymaniler ve diğer Kürt aşiretleri yardım teklifini kabul ederek Eyyubilerin yardımını geldiler. Melik Adil beraberindeki aşiretlerle birlikte Cizre'ye doğru yola çıktı. Eyyubilerin geldiğini duyan Cizre halkı dağlara doğru sığındılar. Melik Adil Buhti bölgesine girince yardımına gelen aşiret liderleri Cizre'yi yıkmasını ve şehri yok etmesini önerdiler. Fakat Melik Adil bunu kabul etmeyerek şehre yakın bir bölgede karargah kurarak daha farklı bir yöntem üzerinde düşündü. Bu arada aşırı yağışlar neticesinde Dicle nehri taşmış ve Cizre şehrini çepeçevre sarmıştı. Şehre sallar ve kelekler dışında ulaşım sağlanamıyordu. Bundan dolayı ona destek için gelen Emirler şimdilik Cizre'den ayrılıp Bafya kalesine hareket etmeyi teklif edince Melik Adil ordusunu topladı ve Bafya kalesine doğru yola çıktı. Kaleyi kuşatma altına alan Melik Adil askerlerin bir kısmını kaleden atılan taşlarla öldü. Bunun üzerinden Melik Adil'in Bafya kalesini alma konusundaki isteği arttı. Oldukça korunaklı olan Bafya kalesini almak kolay görünmüyordu. Melik Adil şehri kılıç zoruyla almak için kuşatmayı uzatmaya karar verdi. Kalenin korunaklı ve sağlam olduğunu gören aşiret emirleri Ziyaettin er-Rojki ve Celalettin-i es-Süleymani Melik Adil'in yanına girerek⁵⁰⁵ kuşatmadan netice alamayacaklarını, şehri almak için uzun bir zaman gerektiğini, ordunun gücünün kalmadığını ve kuşatma için gerekli araç ve silahların bulunmamasını gerekçe göstererek buradan ayrılmak gerektiğini ilettiler. Onların bu teklifleri üzerine Melik Adil istemeyerek de olsa kuşatmayı sona erdirdi ve ülkesine geri döndü.⁵⁰⁶

Hasankeyf Eyyubileri ile Süleymani aşireti arasında 761/1359 yılında bazı anlaşmazlıklar çıktı. Süleymaniler Eyyubilere karşı komşuları olan Zirki aşiretinden yardım istediler. Bunun üzerine Melik Adil Hasankeyf'ten Cizre'ye elçi göndererek

⁵⁰⁴ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 82b-83a; Baluken a.g.e.s.120

⁵⁰⁵ El-Cezire bölgesindeki emirler, her ne kadar birbirlerine karşı bir rekabet içinde olsalar da, zorunlu durumlarda birbirleriyle istişare ediyorlar. Bu olay da buna güzel bir örnektir.

⁵⁰⁶ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 87a-88b

Seyfettin el-Buhti'den destek istedi. Durumu öğrenen Seyfettin acil bir şekilde askerlerini toplayıp Hasankeyf'e ulaştı. Melik Adil ve Seyfettin birlikleriyle harekete geçtiler ve Cüveyda kalesine ulaştılar. Bir gece burada dinlendikten sonra ertesi gün Til Benna'na gittiler. Bu esnada Bahattin es-Süleymani ve Bahattin ez-Zirki önderliğindeki orduda da Til Benna'na ulaşmıştı. İki ordu arasında büyük bir çarpışma meydana geldi. Çok sayıda asker hayatını kaybetti. Savaş sonunda Hasankeyf ordusu yenildi. Çünkü savaş yaşandığı sırada Buhti askerlerinden bir grup Süleymanilerin safına geçtiler. Bundan dolayı güç kaybeden Hasankeyf ordusu mağlup oldu. Melik Adil hemen Er'anz kalesine çekildi. Daha sonra başkent için endişelenen Melik Adil ordu komutanı Muhammed'i bir grup asker ile birlikte Hasankeyf kalesine yolladı. Ardından kendisi de Seyfeddin el-Buhti ile birlikte Hasankeyf'e döndü. Hasankeyf'te savaşta kendi yanında yer alan Seyfeddin el-Buhti'ye mükafat olarak Başkent kalesini verdi.⁵⁰⁷

Erzen hakimi Melik Salih 764/1362 yılında önce Melik Adil'e haber gönderip izin aldıktan sonra, ardından Seyfettin el-Buhti'ye haber gönderip Başkent Kalesi'ni savaşıarak değil de ücreti karşılığında satın almak istediklerini ilettiler. Melik Adil buna müsaade edince iki taraf arasında elçiler gidip geldi. Sonunda kaleye bir fiyat biçildi. Seyfettin el-Buhti askerlerini belirlenen parayı tahsil etmeleri için Erzen'e yolladı. Buhtilerin nakit para, mal, kıyafet, at ve benzeri şeylerden oluşan bedeli almasıyla Başkent Kalesi Erzen hakimine teslim edildi.⁵⁰⁸

5. Seyfeddin İsa El Buhti (Emir İsa) Dönemi

Emir İsa adaletle halkı yöneten, onların gönlünü alan, askerlerinin de güvenini kazanmaya çalışan ve bu metodu ile kendini sevdiren, sebepsiz yere kimseyi incitmemeye özen gösteren bir Emir olarak bilinir.⁵⁰⁹ Cizre hakimi İzzeddin Ahmet el-Buhti 764/1162 yılında ölünce oğlu Seyfettin İsa el-Buhti idareyi ele geçirdi.⁵¹⁰ 773/1371 yılında Süleymaniye aşireti ile Zirki aşireti arasında bazı sorunlar yaşanmaya başladı. Bunun neticesinde iki taraf arasında meydana gelen savaşta çok sayıda insan hayatını kaybetti. Bunun üzerine merhameti ile tanınan Cizre hakimi Seyfettin İsa el-

⁵⁰⁷ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 87a-88b; Baluken a.g.e.s.121

⁵⁰⁸ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr.

⁵⁰⁹ Bidlisi, Şerefhan, s.102; Tüzün, a.g.e.s.367

⁵¹⁰ İbn Naziru'l-Ceyş, Takiyuddin Abdurrahman b. Muhammed (ö.1384 786) Teskifu't-tarih Bi'l Mustalahi'ş-Şerif (Thk. Rudolf Vesely) Paris, 1987, s.77; Baluken. A.g.e.s. 122

Buhti bu trajediyi sona erdirmeye karar verdi. Hasankeyf'e doğru yola çıktı ve Melik Adil'den aralarında savaş olan bu iki aşireti barıştırmasını istedi. Bunun üzerine Melik Adil ona adamlarından bir grubu aracı olmaları için verdi. Seyfettin İsa el-Buhti hemen harekete geçti ve iki taraf arasında arabuluculuk yaptı. Böylece 774/1372 yılında barış sağlandı.⁵¹¹

783/1381 yılında Hasankeyf hükümdarı Melik Adil ile Süleymani aşireti arasında anlaşmazlık çıktı. Süleymani Aşireti'nin hakimi Ğarzeddin idi. Çok sayıda askeri gücü elinde bulundurmaktaydı. Melik Adil Ğarzeddin'e karşı Diyarbekir bölgesindeki emirlerden yardım talep etti. Yardıma gelenler arasında Cizre hakimi Seyfettin İsa el-Buhti de vardı. Ğarzeddin'in babası Bahauddin ile Erzen hakiminin araya girmesi ile yaşanan sıkıntı barış ile sonuçlandı.⁵¹²

6. Emir Bedreddin

Emir Bedreddin adalet ve eşitliği sever, zulümden nefret ederdi, kanaatkar ve tasavvufa meyilli olduğundan dolayı, inanç erbabı ve keramet sahibi insanlarla bulunmaya gayret ederdi. Yerine oğlu I. Emir Abdal geçti⁵¹³.

7. Birinci Emir Abdal

Emir Abdal Beylik tadına çıkınca ömrünün sonuna kadar bütün işlerin yönetiminde atalarının yolunu izledi. Yerine oğlu İzzeddin geçti.⁵¹⁴

8. İzzeddin Ahmed (Emir İzzeddin) Dönemi

785/1383 yılında Cizre hakimi olan Seyfettin el-Buhti vefat etti. Ondan boşalan yönetimi kardeşi İzzeddin Ahmet ele aldı. Seyfettin'in oğlu Abdullah Tanza şehrine, diğer oğlu Ebubekir ise Fınık şehrine idareci oldular. Aynı yıl içerisinde Hasankeyf Eyüpleri ile Zirki aşireti arasında bir savaş yaşandı. Buhtilerin yeni hakimi İzzeddin Ahmet bir grup Buhti askerini Eyyubilere yardım etmesi için gönderdi.⁵¹⁵

⁵¹¹ El-Hisni, *İbnü'l-Münşi*, a.g.e., vr. 106a; Baluken a.g.e.s.122

⁵¹² El-Askalani, İbn Hacer, Ahmed b. Ali (Ö. 1449 852), Enbau'l-Ğumr b. Enbai'l-Umr. (Thk. Hasan Hubşi), Kahire, 1969, c.1, s.239; Baluken, a.g.e.s.122

⁵¹³ Bidlisi, Şerefhan, s.102; Tüzün, a.g.e.s.368

⁵¹⁴ Bidlisi, Şerefhan, s.102; Tüzün, a.g.e.s.368

⁵¹⁵ El-Askalani, *İbn Hacer*, a.g.e. c.1.s.280;; Baluken, a.g.e.s.122

787/1385 yılında Hasankeyf Eyyubileri ile Buhtiler arasında bir takım problemler ortaya çıktı. Melik Adil, Abdullah el-Buhti önderliğindeki Buhti askerlerine saldırdı. Eyyubilere yardım etmek üzere Mayafarkin hakimi Ğarzeddin es-Süleymani ve Erzen hakimi gelmişti. Fakat bu müttefik ordu Buhtilere karşı muvaffak olamadılar. Abdullah el-Buhti bütün yolları tuttu ve kervanlara baskınlar düzenledi. Bunun üzerine Eyyubi hükümdarı Melik Adil, Buhtiler'e saldırı düzenledi. Bu saldırıda Buhtiler yenilince Abdullah el-Buhti Tanza Kalesi'ne çekildi ve bir süre buradan bir yere kıpırdıyamadı. Melik Adil de Türkmen Emiri Kara Muhammed'in destekleriyle Abdullah el-Buhti'nin kapalı kaldığı Tanza Kalesi'nin karşısına yeni bir kale inşa etti. Daha sonra Til Fafan diye bilinen ve Hz. Süleyman döneminden kaldığı rivayet edilen kaleyi de tahrip etti.⁵¹⁶

Timurlenk 796/1393 yılında El-Cezire bölgesine geldi ve bir süre Musul'da konakladı. Cizre hakimi İzzeddin Ahmed Timur'un bölgeye geldiğini duyunca kardeşi Meceddeddin'i hediyelerle onu karşılamaya gönderdi. Timur Meceddeddin'i memnuniyetle karşıladı. Musul'dan ayrılan Timur Mardin'e doğru giderek şehrin yakınlarında bulunan Çemlik'te karargahını kurdu. Cizre hakimi Melik İzzeddin de Çemlik'e gelerek Timur'a biat ettiğini bildirerek ona birçok hediyeler sundu.⁵¹⁷ Timur'un Çemlik'te konakladığı esnada Mardin Artuklu hükümdarı Melik İsa'nın askerleri ile Timur'un askerleri arasında sürtüşmeler başladı. Timur bundan Mardin hükümdarını sorumlu tuttu ve sonrasında da Mardin'e ele geçirmekten vazgeçti. 1394 (796) tarihinde Mardin'den ayrılıp Musul'a hareket eden Timur'un Cizre hakimi Melik İzzeddin ile arası açıldı. Melik İzzeddin, Timur'a karşı Cizre Kalesi'nin sağlamlığı ve Dicle Nehri'nin Cizre'yi çepeçevre kuşatmış olmasına güveniyordu. Melik İzzeddin'in böyle davrandığını gören Timur, 1394 tarihinde birliklerine Cizre'ye doğru gitmeleri emrini verdi. Timur'un askerleri şehre girmeyi başardı ve sonra kaleyi ele geçirdiler. Timur'un birlikleri her tarafa saldırdılar ve şehir halkının tüm mallarını yağmaladılar. Çok miktarda mal ve binek askerini ganimet olarak ele geçirdiler. Bu karışıklıklar esnasında Cizre hakimi Melik İzzeddin, Timur'un askerlerinden birinin eline esir düştü. Asker, onun Melik İzzeddin olduğunu anlayınca türlü işkence ve eziyetler yaptıktan sonra onu salıverdi. Timur Cizre'yi ele geçirdikten sonra 1394 (796) tarihinde buradan ayrılıp Musul'a gitti.

⁵¹⁶ El-Askalani, *İbn Hacer*, a.g.e. c.1.s.303-304,; Baluken, a.g.e.s.123

⁵¹⁷; Baluken, a.g.e.s.123

Ele geçirdiği malları ve koyun sürülerini de Musul'a gönderdi. Bir süre sonra 797/1394 yılında tekrar Mardin'e doğru sefer düzenledi.⁵¹⁸

Şerefnamenin müellifi Şerefhan Bitlisi, Cizre hakimi Emir İzzeddin Ahmet'in son zamanlarını şöyle naklediyor: 'Cizre halkı tarafından anlatılan rivayete göre Timur, Emir İzzeddin'i birçok kez misafir eder ve kendisine saygı gösterirdi. Kendisiyle satranç oynar, düzenlediği seferlerde onu da yanına alır ve özel meclislerinde kendisi ile güzel vakit geçirirdi. Timur, Şam ülkesine saldırdığında İzzeddin'i kendisi ile birlikte olmaya çağırdı. Emir İzzeddin, Şam sultanlarından büyük miktarda para almakta olduğundan Arap ülkesinde yapılan saldırıya katılmayı reddetti. İşte Timur sırf bu nedenle kendisine kızdı ve İzzetin'in ülkesi Cizre'yi bu yüzden altüst etti. Sebep ne olursa, Emir İzzeddin, Timur zamanda çeşitli yokluklara tahammül etmek mecburiyetinde kaldı. Hayatının geri kalan kısmını Eruh aşireti içinde gizlenerek geçirdi. Ölünceye kadar Eruh'ta yaşadı. İzzetin'in emirliği Timur döneminin en parlak zamanında başlamış, Timur Gürgan'ın hükümdarlığı 1368-1405) devam ederken son bulmuştur. Yerine babasının ismini koyduğu Emir Abdal (II.) geçmiştir.⁵¹⁹

Said Paşa ise Diyarbakır salnamelerinde Emir İzzeddin'in son dönemini şu cümleler ile aktarıyor: 'Timurlenk Cizre'yi yağma ettikten sonra Emir İzzeddin kuşe-i güzini ihtifa olmuştu, Timur'un geri dönmesi ile İzzeddin hükümetine avdet etmekle beraber alem-i fenaya veda eyledi. Serir-i imaret-i oğlu emir abdal'a kaldı.'⁵²⁰

9. Zeyneddin Abdullah Bin Abdullah (Emir Abdal II. b. İzzeddin) Dönemi

M.1429-1430 yıllarında Abdal bey diye bilinen 'Zeynettin' lakaplı Abdullah Bin Abdullah, Cizre ve yakın yerleri ele geçirerek Buhti Beyliği'nin idaresine geçti.⁵²¹ XVII. Yüzyıl ünlü Kürt edebiyatçısı Ahmed-i Xani Mir Zeynettin Abdal b. Abdal Bey'i geçmişte yaşamış, yönetimde üstün bir makama erişmiş, birçok milletin kendisine boyun eğip itaat ettiği, payitahtı Cizre olan ve mutlu bir bahta sahip, şanslı ve yüce

⁵¹⁸ Yezdi, Şerefeddin Ali (ö.1454) (Edit. Mevlevi Muhammed) Calcutta, 1887, c.1, s. 671-676 (Baluken'den nakil); Baluken, *a.g.e.s.*123

⁵¹⁹ Bidlisi, Şerefhan, *Şerefname*, s.102-104; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 370

⁵²⁰ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, 1301; (m. 1883-1884) senesi kayıtları, s.261; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 370

⁵²¹, Baluken, *a.g.e.s.*124

makam sahibi, komşularına fermanlar veren ve ‘Botan Miri’ diye nam salmış biri olarak tavsif etmektedir.”⁵²²

Abdal Bey'in kız kardeşi Zin ile divan katibinin oğlu Mem arasında yaşanan aşk 854/1450 yılında bir trajedi ile sonuçlandı. Önce Mem zindanda öldü, ardından da Zin canına kıyarak öldü. Bu iki âşık daha önce Abdal Bey tarafından 840/1437 yılında yaptırılmış olan Abdaliye Medresesi'nin bitişiğinde yan yana defnedildiler. Onların bu hazin öyküsünü yukarıda adı geçen ünlü alim ve edebiyatçı Şeyh Ahmed-i Xani 899/1493 yılında ‘Mem û Zîn’ adlı eserinde ele aldı.

Emir Abdal (II.) Cizre beyliği kısa sürmesine⁵²³ rağmen inşa ettiği Mir Abdal (Abdaliye) camii ve medresesi ile Cizre kültür tarihinde iz bırakan bir Bey’dir. Ahsenu’t-Tevarih kayıtlarına göre Medrese’nin kurulduğu tarih dilimine isabet eden 841/1435 civarında yaşadığı anlaşılmaktadır.⁵²⁴

Bedlis (Bitlis) Emiri Şemsettin Bin Hacı Şerif ile Hasankeyf emiri arasında bir evlilik ve yönetimle ilgili bir problemten dolayı Bitlis Emiri Seyit Ahmet Nasrettin, Bohtan (Cizre) hükümdarı Mir Abdal’a iltica etti. Yine Bitlis emirlerinden Şemsettin Cizre’ye iltica eden bu Emiri geri getirmek için Bohtan’a doğru ilerledi. Haberi duyan Mir Abdal da savaş için ordusunu topladı ve Dalam nehri kıyısında karargâh kurdu. İki topluluk karşı karşıya geldi. Emir Şemsettin, Emir Abdal’dan kendisine sığınan Seydi Ahmet’i kendisine teslim etmesini istedi. Emir Abdal bunu reddetti ve kendisine gönderilen elçiye bir tek şart ile gerçekleşebileceğini söyledi. Mir Abdal’ın şartı şuydu: ‘Daha önce Bohtanlı bir Emiri öldürüp Şemsettin’in Sarayı’na iltica eden Şirvanlı Emir Hasan teslim edilirse biz de Mir Seydi Ahmed’i teslim ederiz.’ dedi. Bunun üzerine anlaştılar. Ancak teslimat üzerine Emir Şemseddin bir tezgah hazırladı. Emir Abdal, Seydi Ahmed’i teslim edince boynunu vurdu, intikamını aldı. Fakat (Şirvanlı) Emir Hasan’ı teslim etmedi. Atının sırtında Emir Abdal’a seslenerek şöyle dedi: *“Ey Emir Abdal! Ben bana ihanet etmiş olan hizmetçimi öldürdüm ve mesele bitti. Seninle aramda düşmanlık ve husumete neden olacak bir sorun yoktur. Ama buna rağmen benimle savaşmaktan yanaysan işte meydan ortaya çık’ Bu sözleri duyan Abdal bey atına bindi ve ileri*

⁵²² Ahmed-i Hanî, Mem û Zîn, (Yay. Tahsin İbrahim Doskî) Duhok, 2008s.69.; Baluken, a.g.e.s.124

⁵²³ Bitlisi, Şerefhan, “Şerefname, s. 104; Tüzün, a.g.e. c.1, s.371

⁵²⁴ Hasan-ı Rumlu, Ahsenu’t-Tevarih, (Çev. Mursel Öztürk), 2006, s. 229; Tüzün, a.g.e. c.1, s.371

çıkarak şöyle cevap verdi: 'Ey Emir Şemsettin! Kuşku yok ki senin ataların olan Rojkiler eskiden beri benim dedelerim olan Bohtiler ile iyi bir dostluk kurmuşlar ve aralarındaki bu iyi ilişkiler devam etmiştir. Biz ise bu güzel geleneği bozmaktan kaçınmalıyız, insanlarımızın kabul etmeyeceği ve Allah'ın haram kıldığı bir tutum ve davranış içerisinde olmamalıyız. Şayet Seydi Ahmet kötü bir davranış sergilemiş ve sınırı aşmışsa zaten cezasını fazlasıyla görmüş oldu. Şimdi ise umulan ve beklenen şey ise doğru hareket etmek ve savaşa mahal vermeden iki taraf arasında sevgiyi artıracak şeyler yaparak bu anlaşmazlığı gidermektir.' Emir Şemsettin Abdal Bey'in bu ve yapıcı tutumunu görünce beklentileri olumlu karşılayarak barış yaptı ve ülkesine geri döndü.”⁵²⁵

Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesinde 1437 (840) yılında Akkoyunlu Hamza ile Karakoyunlu İsfahan arasında meydana gelen savaşta daha önce Karakoyunlulara bağlı olan Cizre halkı ve Cizre hakimi Abdal bey İsfahan'ın zulmünden ve eziyetlerinden bunaldığı için bu savaşta Akkoyunluların tarafında yer alarak Sultan Hamza'nın ordusuna katıldılar.⁵²⁶ Bunun üzerine Karakoyunlu hakimi İsfahan m.1440 (844) yılında Bohti ülkesine geldi ve Nehrevan köyünü yağmaladı.⁵²⁷ Fakat Cizre hakimi Emir Abdal Akkoyunlular ve Karakoyunluların 1437 yılında aralarında meydana gelen savaşta Akkoyunluların yanında yer aldıkları halde 1451 (855) yılında Akkoyunlu birlikleri Cizre'ye gelip şehri talan ettiler ve Buhti Kürtlerinden birçoğunu öldürdüler.⁵²⁸

1456 (860) yılında Cizre'de büyük bir salgın gerçekleşti ve çok sayıda Müslüman ve Hristiyan yaşamını yitirdi. Bu yıl içerisinde şehrin hakimi Abdal Bey de vefat etti. Abdal Bey Akkoyunlulara karşı en büyük zaiyatları verenlerden biriydi. Bu nedenle Akkoyunlularla aralarındaki husumet Abdal Bey'in vefatına kadar devam etti. Abdal Bey'in ölümü üzerine Hasankeyf Eyyubi hükümdarı Melik Halef Cizre'ye gelerek şehri yakıp yıkıp birçok kişiyi esir alarak tüm şehri yağmaladı. 1457 (861) yılında Emir Ahmet el-Buhti Cizre hakimi olan Emir İbrahim Bin Abdullah'a karşı savaş ilan etti. Savaş sonunda Emir Ahmet el-Buhti Cizre'yi Emir İbrahim'den aldı ve onu şehirden kovdu. Çaresiz kalan Emir İbrahim Fınık kalesine gitti. 1459 (863) yılında Fınık

⁵²⁵ Bitlisi, Şerefhan, “ŞerefnameGandur, a.g.e.s. 382-386 c.1; Baluken, a.g.e.s. 125

⁵²⁶ Baluken, a.g.e.s. 125

⁵²⁷ Bar Hebraeus; Baluken, a.g.e., s.126

⁵²⁸ Bar Hebraeus. Gandur, a.g.e., XLI; Baluken, a.g.e., s.126

kalesinde bulunan Emir İbrahim, Emir Ahmet el-Buhti tarafından buradan da çıkarıldı ve Emir Ahmet Cizre'den sonra Fınık Kalesi'nin de sahibi oldu. Bu arada Buhtiler'in zayıfladığını gören Hasankeyf Eyyubi hükümdarı Melik Halef bu dönemde Buhtiler'in elinde bulunan Siirt'e geldi ve şehri Buhtilerin elinden aldı. Aynı sene içerisinde Akkoyunlular Cizre'yi kuşattılar. Bunun üzerine Cizre halkı onlara karşı önemli bir direniş gösterdi. Akkoyunlular'la aralarında meydana gelen savaşta Akkoyunlular mağlup oldular ve bu savaşta birçok askerlerini kaybettiler.⁵²⁹

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan 1468 (873) yılında Cizre'yi Buhtilerden almak için şehri kuşattı. Buhtiler Akkoyunlulara karşı tekrar direniş gösterdi ve onları yeniden mağlup ettiler. Geri çekilmek zorunda kalan Akkoyunlular 1469 (874) yılında bu sefer 500 süvariden oluşan kalabalık bir orduyla Cizre'ye geldiler ve şehri kuşattılar. Cizre'de bulunan Buhti Kürtleri ise Akkoyunlulara karşı büyük bir ordu hazırladılar. İki taraf arasında meydana gelen çarpışmada Buhtiler bu sefer ağır bir yenilgi aldılar ve askerlerinin büyük çoğunluğu öldürüldü. Akkoyunlular kendilerine direnecek kimse kalmadığı için Cizre'ye rahat bir şekilde girdiler ve Şah (Şazeh) kalesine yerleştiler. Bu dönemde Cizre hakimi olan Bedir Bey ise Garsi kalesine giderek buraya sığındı. Ancak Akkoyunlular kısa süre sonra bu kaleyi de kuşattılar. Bedir Bey Akkoyunlulara karşı direnemeyeceğini anlayınca Garsi kalesini onlara teslim etmek durumunda kaldı.⁵³⁰

Şerefhan Bitlis'i Emir Abdal (II.)'nin vefatını şöyle dile getiriyor: 'Emir Abdal zamanı kütah olarak kütah-ı ömrü fena buldu. (Yani hakimiyeti gibi ömrü de kısa olarak öldü.) Yerine oğlu İbrahim Emir oldu.'⁵³¹

10. Emir İbrahim Bin Emir Abdal (II.)

Babası Emir Abdal (II.) el-Buhti'nin yerine geçip Cizre hükümdarlığını bir süre yönetti. Emir İbrahim'in; Emin Şeref, Emir Bedir ve Kek Muhammed adlarında üç tane oğlu vardı.⁵³²

⁵²⁹ Bar Hebraeus. Gandur, *a.g.e.*, XLIII; Baluken, *a.g.e.*, s.126

⁵³⁰ Tihriani, Ebubekir, s. 328; Baluken, *a.g.e.s.* 126

⁵³¹ Bidlisi, Şerefhan, Şerefnname.s. 104; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.372

⁵³² Bidlisi, Şerefhan, Şerefnname.s. 104; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.372

11. Emir Birinci Şeref

Babası İbrahim'in yerine oğlu Emir Şeref tahta çıktı. Daha sonra Cizre yönetimini kardeşi Emir Bedir'e bırakarak yönetimden çekilmiştir.⁵³³

12. Emir Bedir

Emir Bedir, kardeşi Şeref'ten sonra bir müddet Cizre hükümdarlığında bulundu. Emir Bedir hayatını kaybettiğinde üç erkek çocuğu vardı. Mir Şeref, Mir Muhammed ve Şah Ali Bey.⁵³⁴ Bedir Bey Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde emirlik yapmıştır. Çünkü *Ahsenü't-Tevarih* kayıtlarında, Hasan padişah Bağdat'ı fethettikten sonra 1469 (874) yılında Cihangir Mirza'nın oğlu Sultan Hamza'yı 500 Süvari ile Cizre gönderdi. Onlar Sak (Şah) kalesini alıp Kursi kalesine yöneldiler. Kalenin hakimi Bedru Beg kaleyi mecburen onlara teslim etti.⁵³⁵ Bedru Beg, Emir Abdal (II.) torunu Cizre hakimi Emir Bedir'dir.

13. Kek Muhammed Bin Emir İbrahim

Kek Muhammed kardeşleri Emir Şeref ve Emir Bedir'den sonra Cizre hakimi oldu. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Mirza Cihanşah'ı mağlup edip Karakoyunlu Devleti'ne son verdiğinde Emir İbrahim'in oğlu Kek Muhammed, Cizre'de emirliği devralmıştı.⁵³⁶ Akkoyunlu padişahı Hasanı Bayındırı, Kek Muhammed zamanında Cizre'yi istila etti. Şehir Akkoyunlular tarafından geniş ölçüde tahrip edildi. Botan ülkesinin ileri gelen büyüklerinin çoğu öldürüldü. Padişah Uzun Hasan Cizre Emiri Kek Muhammed'i ve biraderzadelerini (kardeşlerinin oğulları) Mir Muhammed ve Şah Ali Bey'i de yakalayarak esir aldı ve onları Irak'a gönderdi.⁵³⁷

14. Emir Şeref (Han Şeref) (II.) bin Emir Bedir Dönemi

Emir Şeref, Cizre beylerinin Azizan olarak şöhret bulan Cezire Bölgesi'nin hükümdarlarından Mir Abdal (II.)'nin torunu olan Emir Bedir'in oğludur. Şerefhan II.

⁵³³ Şerefhan Bidlisi, *Şerefname*'de Azizan Beyleri arasında 'Şeref Han' adında üç emiden söz etmiştir. Bu Şeref Han bunların ilkidir. (*Şerefname*, s. 104)

⁵³⁴ Bidlisi, Şerefhan, *Şerefname*.s. 104.

⁵³⁵ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, 1301 (1883-1884) kayıtları, c.3, s.25B; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.373

⁵³⁶ Bidlisi, Şerefhan, *Şerefname*.s. 105. Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 261; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.373. Said Paşa, Diyarbakır Salnamelerinde adı "Gök Muhammed" olara geçen bu Cizre Beyi'nin lakabı aslında "Gök" değil, "Kek Muhammed b. Emir İbrahim"dir. Kürdçe'de "Kek" 'Ağabey' anlamını taşır.

⁵³⁷ Bidlisi, Şerefhan, "*Şerefname*, s. 105, Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.258, 261

(Şerefhanlar'ın ikincisidir) Bazılarının söylediği gibi Emir Şeref (I.) oğlu değil yeğenidir.⁵³⁸

Emir Şeref 1465 (870) yılında Akkoyunlular tarafından amcası Kek Muhammed ve iki kardeşi Mir Muhammed ile Şah Ali Bey yakalanıp sürgün edildikleri esnada kaçmayı başarmıştı. Gözlerden uzak bir yerde 30 yıl süreyle tam bir yalnızlık içinde saklanıp inzivaya çekilmişti. Akkoyunlu devleti sona erdikten sonra Emir Şeref'e fırsat oluştu. Kılıçtan kurtulan Botan Aşireti'nin adamlarını bir araya getirmekle toparlanmaya başladı ve Cizre'yi ele geçirip yönetmek için çalışmalara başladı. Eline fırsat geçtiğinde bundan yararlanarak düşmana saldırı düzenledi ve ciddi çatışmalara girişti. Nihayet kendisine miras olarak bırakılan şehrini kurtararak Cizre hükümdarı oldu. Bu sırada amcası Kek Muhammed ve iki kardeşi Şah Ali Bey ile Mir Muhammed Akkoyunluların hapishanelerinden kurtularak yanına geldiler. Sait Paşa bu olayı şöyle aktarıyor: 'Emir Şeref saklandığı yerden ortaya çıkınca Cizre'yi Bayındırilerden ahs eyledi ve seri imarette kuud eyledi. (Cizre'yi Akkoyunlulardan geri aldı ve emirlik tahtına oturdu.)⁵³⁹

Bu esnada Şah İsmail ortaya çıktı. İran'daki karışıklıkları ortadan kaldırdı. Irak ve Azerbaycan şehirlerini Türkmenlerin elinden aldı. Diyarbakır, Musul ve Sincar şehirlerini yağmaladı. Cizre'yi de yağmalayıp ele geçirmek için Kızılbaşlardan bir ordu gönderdi. Emir Şeref bu orduya büyük bir direniş gösterdi ve onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kızılbaşlarla yapılan çatışmada 1700 kişi öldürüldü. Çok sayıda esir alındı. Her seferinde zafer onun yanındaydı. Kızılbaşlar tarafından tayin edilen Diyarbakır Beylerbeyi Muhammed Ustaclu, kardeşi Karahan ile birlikte Cizre'ye ele geçirmek ve Emir Şeref'e boyun eğdirmek için giriştiği ikinci kuşatmada da Emir Şeref kuşatmayı püskürtmeyi başardı. Saldırganlar geri çekildiler. Düzenlenen iki seferde de başarılı olamayan Şah İsmail üçüncü seferde daha güçlü bir ordu hazırlattı. Hemedan'da eğitim görmüş olan kendi şahlık muhafızlarından kurulu orduyu; muhafızların komutanı Yegan Bey Tekelu'nun komutasında Cizre'yi ele geçirmek üzere göndermeye karar verdi. İki taraf arasında meydana gelen kanlı savaşı Yegan Bey'in Cizre vilayetinden kötü bir şekilde geri atılması ile sonuçlandı.⁵⁴⁰ Şerefhan diyor ki: 'O günden sonra Cizre

⁵³⁸ Bitlisi, Şerefhan, "*Şerefname*, s. 101; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.373

⁵³⁹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 361, Bitlisi, Şerefhan, "*Şerefname*, s. 105; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s. 374

⁵⁴⁰ Bitlisi, Şerefhan, "*Şerefname*, s. 106; Tüzün, *a.g.e.* c.1.s.374

vilayetinin sınırlarına saldırmak bir daha Kızılbaşların aklına gelmiş değildi'. Cizre, Emirhan Şeref (II) vefatına kadar bir daha Safevilerin eline geçmemiştir.⁵⁴¹ Böylece Emir Şeref yönetiminin geri kalan günlerini Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar gönül rahatlığı ve her hangi bir saldırıya maruz kalmaksızın geçirdi. Emir Şeref (II) Şah İsmail daha yaşarken vefat etmiştir.⁵⁴²

Akkoyunlu Türkmenler Cizre'yi 1465 yılında Kek Muhammed döneminde ele geçirdiler.⁵⁴³ Emir Şeref ise bu tarihten 30 yıl geçtikten sonra Cizre'ye geri dönüp hükümdar oldu. Şah İsmail ise İran'da ortaya çıktı ve 1507 (913) yılında Diyarbakır, Musul ve Sincar vilayetlerinden sonra Cizre'yi ele geçirmek için 'Kızılbaş'lardan bir ordu gönderdiğinde Emir Şeref b. Bedir Cizre hakimidir.⁵⁴⁴ Şah İsmail Akkoyunlu saltanatına 1507 (913) yılında son verip bir sene sonra Cizre'yi Safevi topraklarına kattığında Cizre'de Emir Şeref'in kardeşi Şah Ali Bey hakimdir.⁵⁴⁵ Günümüzde halen varlığını devam ettiren Kırmızı Medrese bu Emir döneminde inşa edildi. Emir Şeref 1495-1507 (900. 913) yılları arasında Cizre'de hükümdarlık yaptı.

15. Şah Ali Bey b. Emir Bedir

Şah Ali Bey, Emir Şeref'in kardeşidir. Emir Şeref öldüğünde Botan aşireti kabileleri ve ileri gelenleri tarafından Beylik görevine seçildi. Cizre hükümdarlığı görevini en iyi şekilde yaptı. Fınık kalesi ve nahiyesini kardeşi Emir Muhammed'e teslim etti. Bu esnada Kürdistan emirleri Şah İsmail'in Sarayı'na bağlılıklarını bildirmek için Hoy ve Tebriz'e gidilmesi kararı vermişlerdi. Şah Ali Bey de bu görüşe aldandı, babası (abisi olabilir mi?) ile 'Kızılbaşlar' arasında meydana gelen savaşları unutmuştu. O da 12 Kürt Beyinin peşinden takılarak Şah İsmail'in Sarayı'na gitti. Oysa Şah İsmail, Emir Şeref ve taraftarlarına karşı gizlediği düşmanlığı unutmamıştı. Nitekim Şah İsmail, gökte ararken yerde bulunduğu Şah Ali Bey ve diğer Kürt beylerinin hepsinin ellerine ve ayaklarına prangalar vurdurarak hapse attırdı.⁵⁴⁶

⁵⁴¹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 261; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.374

⁵⁴² Bitlisi, Şerefhan, "*Şerefname*", s. 106

⁵⁴³ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 25B, Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.s.*104

⁵⁴⁴ Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.s.* 105-106, Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s.259-206; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 374

⁵⁴⁵ Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.s.* 106; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.374

⁵⁴⁶ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 25B, Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.s.*104

Ancak Cizre beyleri bir müddet sonra zincirlerden kurtularak hapis oldukları zindandan kaçma fırsatı buldular. Ali Bey de bu firar edenler ile birlikteydi. Hemen Cizre'ye geldi ancak ülkesini acemlerin istilasına altında buldu. Şah İsmail'in adamı Diyarbakır valisi Han Muhammed Ustaclu Cizre yönetimini kardeşi Ulaş Bey'e teslim etmişti. Şah Ali Bey ile Ulaş Bey arasında Cizre üzerinde çatışma başladı. Ulaş Bey ülkeyi terk edip kaçmak zorunda kaldı. Şah Ali Bey böylece Cizre'deki hükümetine tekrar kavuştu. Cizre'nin bütün nahiye ve kaleleri Şah Ali Bey'in hükmü altına girmiş oldu.⁵⁴⁷

Bitlis hükümdarı Emir Şeref (Şerefname'nin yazarı) ile Şah Ali Bey arasında dostluk bağları güçlenince Yavuz Sultan Selim'e biat ettiklerini ilan ettiler ve Yavuz'u Diyarbakır, Ermenistan ve Azerbaycan vilayetlerinin Kızılbaşlardan almak için kışkırtmaya başladılar.⁵⁴⁸ Cizre emiri Şah Ali Bey bu tarihten sonra padişah Sultan Selim'e bağlılığını bildirdikten bir müddet sonra her şeyden elini çekti.⁵⁴⁹ Şah Ali'nin 4 çocuğu vardı; Bedir Bey, Nasır Bey, Kek Muhammed ve Mir Muhammed. Vefatından sonra yerine büyük oğlu Bedir Bey geçti. Ancak daha sonra Mir Muhammed ve Nasır Bey'in çocukları da Cizre'yi yönettiler.⁵⁵⁰

Osmanlı tarafından 'Kürdistan' olarak adlandırılan Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nin Osmanlı devleti topraklarına katılması Şah Ali Bey b. Emir Bedir döneminde başlamış ve oğlu Bedir Bey b. Şah Ali Bey döneminde tamamlanmıştır. Eski Cizre kasabasında mevcut üç mahalleden birisi bu zatın 'Emir Ali Mahallesi' adını almıştır. Günümüzde bu mahalle hala halk tarafından 'Mir Ali' mahallesi olarak anılmaktadır.⁵⁵¹

Yavuz Sultan Selim 1515 (921) yılında Kürt beylerinden bağlılıklarını bildirmeleri için İdrisi Bitlisi'yi Tebriz'e yolladı. İdrisi Bitlisi, Urmiye ve Uşni'den Amid ve Malatya'ya kadar olan Kürtlerin yaşadığı şehirlere giderek buradaki Bradost, Soran, İmadiye, Botan, Miran, Rojkan, Eyyubiler ve diğer Kürt beylerinden bağlılık yemini aldı. Cizre'ye ulaştığında Botan hakimi Bedir Bey'den de biat aldı. Bedir Bey'in aşireti de bu konuda hiçbir muhalefet göstermediler ve ona tabi oldular. Daha sonra Bedir Bey kendi adına bastırdığı paranın aynısı Yavuz Sultan Selim için de bastırdı ve yine kendi adına

⁵⁴⁷ Bidlisi, ŞerephanGandur, *a.g.e.*, s.106, Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 261; Tüzün, *a.g.e.* c.1s. 375

⁵⁴⁸ Bidlisi, ŞerephanGandur, *a.g.e.*, s.106; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.376

⁵⁴⁹ Said Paşa, Diyarbakır Salnameleri, c.3, s. 261; Tüzün, *a.g.e.* c.1s. 376

⁵⁵⁰ Bidlisi, ŞerephanGandur, *a.g.e.*, s.106; Tüzün, *a.g.e.*, c.1s. 376

⁵⁵¹ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1982, s. 55

okutturduğu hutbeyi onun adına irad ettirmeye başladı. Bedir Bey fakirlere yardımcı olan, alimlere karşı hürmeti olan bir zattı. Musul'daki Safevi birliklerine karşı sefer düzenledi ve onları yenilgiye uğrattı. Öte yandan Bedir Bey, Botan emirlerinden Kerkük Bey'i Seydi Ahmet Bey'i de yanına alarak Safevi askerlerini Cizre yakınlarında yenilgiye uğrattı.⁵⁵²

Sonuç olarak uzun bir dönem Cizre şehrini yöneten Buhtiler, ortaya koydukları yönetim uygulamaları ve siyasi tecrübeleri sayesinde dikkat çekmişlerdir. Sonraki yüzyıllarda da bu aileden çıkan siyasetçiler, düşünürler ve sanatçılar kendilerinden söz ettirmeyi başarmışlardır. 300 yıldan fazla bir dönemde Botan bölgesini ve Cizre'yi idare eden Buhti emirlikleri siyasi bağımsızlıklarını bastırdıkları sikkeler ile kanıtlamışlardır.

1.5. OSMANLILAR DÖNEMİNDE CİZRE (1514-1924 920.)

1.5.1. Osmanlı Devleti'nin Kısa Tarihi

Osmanlılar döneminde Cizre'yi işlemeden önce Osmanlı Devleti'ni kısa olarak tanımakta yarar bulunmaktadır. 1299'da kurulan Osmanlı Devleti 1924 yılına kadar uzun bir süre geniş bir coğrafyaya hükmetti. Osmanlı soyu Oğuzlar'ın Kayı boyundan gelmektedir. Kayı boyu Küçük Asya'da bir göçebe gruba Anadolu'ya gelene kadar rehberlik etmiştir. Doğudan gelen ve kademe kademe Bizanslıları geri iten Türkmenler'in uzun süre devam eden göç dalgalarının bir parçasıdır. Osmanlıların Konya'nın Selçuklu sultanlarına bağlılıkları gevşekti. İslam inancının yayılması için var olan üstün arzu ve hırs sonucunda Anadolu'daki Beylikler, Bizans İmparatorluğu'nun sonunu getirebildiler. Ertuğrul b. Süleyman Şah tarafından 1299/699 yılında kurulan Osmanlı Devleti Bursa'dan Edirne'ye, oradan da Balkanlar bölgesinde yayıldı. M.1394'te I. Beyazıt Kahire'deki Abbasi halifesi I. El-Mütevekkil'den "Rum sultanı" unvanını aldı. Böylece kendini Anadolu'daki Selçukluların varisi olarak atadı. Osmanlı Devleti 1402 (805)'te Ankara'da Timur ve Türk-Moğol güçlerinin güçlü saldırıları ile aniden parçalandı. Timur, Beyazıt tarafından yeni alınan beyliklerin çoğunu eski sahiplerine geri verdi. Ancak toparlanan Osmanlılar, daha sonra rakip olan

⁵⁵² Bidlisi, İdris-i, Selim Şahname, (Trc. Hicabi Kırlangıç) Ankara, 2001, s. 236, 243; Baluken, a.g.e..s.127

Karamanlıları kendi topraklarına kattılar. Bu arada 1453 (857) yılında İstanbul, Sultan II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet) tarafından fethedildi.⁵⁵³

16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin altın çağıydı. 1516 (922) yılında I. Selim, Suriye ve Mısır'ı Memluklerin son hükümdarından aldı. 1526 (932)'de Kanuni Sultan Süleyman Mohaç zaferinden sonra Macaristan'ı ele geçirdi. Güney İtalya'da sağlam yerler korundu ve Tunus ve Cezayir'de beylikler kuruldu. Doğu sınırlarında ise Osmanlılar sert rakipleri olan Şii Safeviler'i 1514 (920) yılında Çaldıran'da yenilgiye uğrattılar. Ardından Azerbaycan ele geçirildi, Hint Okyanusu'nda Osmanlı deniz kuvvetleri, gelen Portekizlilere karşı Güney Arabistan'da üst olarak faaliyet gösterdi.⁵⁵⁴ Böylece Beylik olarak kurulan Osmanlı devleti kendi döneminin en büyük İslam İmparatorluğu olarak büyüdü.

Osmanlılar çok farklı etnik kökenden oluşan bir imparatorluğu yönettiler ve güçlerinin zirvesindeyken milletlere, dinlere ve etnik azınlıklara karşı kendi topraklarında tarafsız tolerans gösterdiler. Osmanlılar Venedik'ten Girit'i kuşattılar. M.1683'te Viyana'ya kadar ulaştılar. Balkanların Slav, Yunan, Arnavut ve Rum kısımlarını kontrol altına aldılar. Osmanlılar balkanları (Doğu Avrupa) 200 yıla kadar yönettiler. Bu serencamın içinde Sultanlar güçlerini modernize etmek için reformları denediler. Fakat 1826'da (1241) II. Mahmut yeniçerilerin güçlerini kırdıktan sonra o döneme kadar disiplinsiz olan askeri güç sonrasında da tüm askeri reformlara düşman oldu. 19. yüzyılına gelindiğinde Osmanlı sultanları pahalı Avrupa tarzı zevklerini tercih ettiler. Bundan ötürü de imparatorluk zaman zaman iflasın eşiğine geldi.⁵⁵⁵

18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlıların rakipleri ortaya çıktı. Doğudan Rus yayılmacılığı, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da özerklik ilan etmesi, Yunanlıların 1829'da bağımsızlıklarını ilan etmeleri, Cezayir'in Fransa'nın eline geçmesi gibi olaylar Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına neden oldu. Tüm bu menfi gelişmelere ilaveten Fransız devrimi ile tehlikeli hale gelen milliyetçi ve etnik duygunun büyümesi yan etkilerini Balkan halkı üzerinde gösterdi ve Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalar başladı. 1912 yılında II. Balkan Savaşı'nın sonuna doğru Avrupa'daki Osmanlı Doğu

⁵⁵³ Bosworth, Cilffard, Edmund, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri tarihi. (İngilizce) (trc, Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İst. 2005, s. 318-319

⁵⁵⁴ Bosworth, a.g.e., s. 319

⁵⁵⁵ Bosworth, a.g.e., s.320

Trakya'daki bugünkü sınırlarına kadar indirgendi. Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda merkezi güçlerin etkisi ile tedbirsiz katılımı, Arap bölgelerinin kaybına neden oldu, ki bunun neticesinde 1920'de Sevr Antlaşması'nın koşulları yakın doğudaki sınırlarının büyük bir kısmından geri çekilmesine neden oldu. Daha sonra Osmanlı toprakları batılı devletlerin saldırılarına sahne oldu. Bu batılı işgaline karşı verilen Kurtuluş Savaşı'nın neticesinde 1922'de önce Osmanlı saltanatı yürürlükten kaldırıldı, ardından da 1924/1343 yılında İslam hilafeti sonra erdirildi ve son halife İkinci Abdülmecit tahtan indirildi ve Osmanlı memleketinin dışına sürüldü.⁵⁵⁶

1.5.2. El-Cezire Bölgesi'nin (Kuzey Mezopotamya) Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299) dağılışına (1924) kadar olan tarihine kısaca göz attıktan sonra Cizre şehrinin ve El-Cezire Bölgesi'nin Osmanlı Devleti'nin yönetimine girmesini işleyebiliriz.

İslami fetihler döneminde El-Cezire Bölgesi'nin Cizre şehrinin Müslümanlar tarafından ele geçirildiğini işlemiştik. Aynı minval üzerinde yine El-Cezire Bölgesi'nin ve Cizre şehrinin ne şekilde Osmanlı hâkimiyetine girdiğini işleyeceğiz. Çünkü her iki durumda da Cizre şehri El-Cezire bölgesindeki şehirlerden bir şehridir.

Yavuz Sultan Selim'in el-Cezire bölgesiyle ilişkisi 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'in ordusunu yenilgiye uğratılması ile başlamış oldu. Sait Paşa Diyarbakir Salnamelerinde Cizre şehrinin Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesini şu ifade ile dile getiriyor: “Diyarbakir şehri dahi mülhakati ile beraber 922 (1516. 17) tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa yediyle (eliyle) memalik-i mahruse idadına katıldı. Mardin havalisi de feth buyurulmuştu. İşte Cezire't İbn Ömer (Cizre şehri), Diyarbakır vilayetine bağlı olarak bu tarihten beri Devlet-i Aliye'nin idari adliyesi tahtına (adil idaresine) girdi.”⁵⁵⁷

Osmanlı sultanı I. Selim'in 1514 (921) yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı'nda Safevilere karşı gerçekleştirdiği üstünlükten itibaren Irak ve El-Cezire bölgesinde (Mezopotamya) bulunan Safevi hükümdarlığının büyük bir sarsıntıya uğramasına neden oldu.⁵⁵⁸ Şah İsmail es-Safevi uğradığı yenilgiye rağmen içine düştüğü kötü durumu

⁵⁵⁶ Bosworth, *a.g.e.*, s. 320

⁵⁵⁷ Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, Yayın kurulu: Ömer Tellioglu, Ahmed Zeki İzgöer, Sıbgatullah Kaya, Tashih: Ali Kaya, Acar Matbaası, 1999, a., s.260;; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.377

⁵⁵⁸ Nevvar, Abdulaziz, Tarihu's-Şuubi'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Hadis, s.1; Gandur, *a.g.e.*, s.198

düzelterek Karahan komutasında Diyarbekir'e saldırdı. Safevi komutanı 'Olcaytu' Mardin ve Urfa'daki İranlılarla diyaloga geçti ve onlarla birlikte Diyarbekir'e hareket etti. Diyarbekir şehrinin şiddetli bir şekilde ablukaya aldı. Şehir sakinleri bir yandan şehirlerini ve köylerini savunmak için harekete geçtiler diğer taraftan Amasya üzerine asker gönderen Sultan Selim'den yardım istediler. Sultan Selim Hacı Yekta komutanlığındaki yardımını hızlı bir şekilde gönderdi. Hacı Yekta beraberinde getirdiği askeri güçle İranlı güçlerin saflarını yarmayı başardı.⁵⁵⁹

Safevilerin Diyarbekir üzerindeki ablukaları bir yıldan fazla bir zaman sürdü. Bu abluka süresi içinde savunma güçlerinden halktan ve salgın hastalıklardan 15000 kişiye yakın insan hayatını kaybettiği buna rağmen Diyarbekir sakinleri direnmeye devam ettiler.⁵⁶⁰

Bıyıklı Mehmet Paşa, Şeyh İdris-i Bitlisi ile bir anlaşma yaparak kendi güçlerini Kürt güçleri ile birleştirmek suretiyle sayısını 10000 savaşçıya ulaştırdı. Kürt komutanlar Kasım Bey, Cemşit Bey ve Hüseyin Bey bu güçlere katıldılar. Hepsi birlikte ablukaca Safevilerle savaşmak için Diyarbekir'e doğru harekete geçtiler. Safevi komutanı bu durumu anlayınca Diyarbekir'i terk etti ve kaçarak kurtuldu. Bununla birlikte Osmanlı ve Kürt güçlerin önüne Diyarbekir'e savaşız ve çatışmasız bir şekilde girme yolu açıldı. Birlikte oluşturdukları bu kalabalık güçle birlikte El-Cezire bölgesinde bulunan diğer şehirlerin üzerine de gitmeyi kararlaştırdılar.⁵⁶¹

Aradan uzun bir zaman geçmeden El-Cezire bölgesinde bulunan şehirlerin tamamı ile Musul şehri Bıyıklı Muhammed Paşa'nın eline geçerek Osmanlı sultanına boyun eğmişlerdi.⁵⁶² Yani Cizre şehri 1516 (922) yılında Osmanlı Devleti hakimiyeti altına girmiştir. Bu tarihten sonra Şah İsmail bölgeyi tekrar hakimiyeti altına almak istemişse de başarılı olamamıştır.⁵⁶³

Çaldıran Savaşı'ndan sonra ve Osmanlı Devleti ile Safevi devleti aralarında yaşanan Sünni-Şii çekişmesinden de kaynaklanan rekabetten dolayı Kürt halkının yaşadığı coğrafya bu iki devlet arasında iki kısma ayrıldı. Ahmet Rıfat Efendi bu konuda şöyle diyor: "*Kürdistan iki kısımdır, biri Kürdistan-ı Osmani diğeri Kürdistan-ı İrani'dir.*

⁵⁵⁹ Zeki Beg, Muhammed Emin, Halasatu Tarih-i Kurd ve kurdistan, c.1, s.166; Gandur, a.g.e., s. 198

⁵⁶⁰ Gandur, a.g.e.s.198, Zeki BegGandur, a.g.e. c.1, s.167

⁵⁶¹ Zeki BegGandur, a.g.e. c.1, s.167,230. Gandur, a.g.e., s. 199

⁵⁶² Birken, Die Provinzen des Osmanischen Reiches, s.194. Gandur, a.g.e.s. 199

⁵⁶³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi no: E, 5858 ' ; Tüzün, a.g.e., c.1, s.377)'den nakil

Kürdistan coğrafyası 1639 yılında Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında imzalanan Kasr-ı Şirin antlaşması ile ikiye bölünmüştür. Kürdistan'ın bir parçası Osmanlı, diğer parçası ise Safevi Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır."⁵⁶⁴

Mehmet Murat tarafından yazılan 'Tarih-i Ebu'l Faruk'⁵⁶⁵ eserinde Kürdistan'ın⁵⁶⁶ (El-Cezire Bölgesi) Osmanlı hâkimiyetine girmesini şöyle naklediyor: "Çaldıran Savaşı, Kafkasya ve Kürdistan'da büyük değişimler ortaya çıkartmıştı. Safevi devleti Şii olduğu için inançlarına sıkı sıkıya bağlı olan Sünni Kürtler İran boyunduruğunda çekmek zorunda kalmışlardı. Çaldıran zaferiyle birlikte bu boyunduruktan kurtuldukları için çok rahatladılar. Osmanlılar ile amaç birliği yaptılar. Bıyıklı Mehmet Paşa'nın büyükçe bir birliğin başına tayin edilmesi bu taraftaki fırsattan istifade edeceğini gösteriyordu. Çaldıran Zaferi'nin haberini alan Diyarbakir halkı, Ustacıoğlu'nun vekilini Diyarbakir'den kovmuş, kaleye Osmanlı sancağını çekmişlerdi. Bitlis emirlerinden Şeref Bey, Şah İsmail'in ordusunda yer alan kardeşi Halit Bey'e itiraz ederek Sultan Selim adına kaleyi ele geçirmişti. Eyyübi ailesinden Melik Halil de Siirt'te aynı şeyi yapmıştı. Savaştan sonra Cemşit Bey adamlarıyla memleketine gidip İranlıları Palo ve civarından kovarak Osmanlı adına yönetimi ele geçirmişti. Emirlerden Seyit Bey Kerkük ve Erdebil'de aynı davranışı sergilemişti. Osmanlı'ya genel bir temayül oluşmuştu. Tüm bu yaşananlara dair malumatları alan Yavuz Sultan Selim Kürdistan'ı yakından tanıyan ve Kürtler tarafında etkili olan tarihçi İdris-i Bitlisi'yi danışman olarak Bıyıklı Mehmet Paşa'nın yanına tayin etti. Şah İsmail padişahın dönmesinden sonra Tebriz'e gidip yönetimi ele almıştı. Kürdistan'ın durumuna çok önem veren Şah İsmail Ustaclu'un kardeşi Karahan'ı Diyarbakır valisi olarak tayin etmişti. Sultan Selim ise İdris-i Bitlisi'nin tavsiyesi üzerine bir miktar yeniçeriyi Diyarbakir'e sevk etmişti. Bunlar kuşatmayı delerek kaleye girmişler ve böylece bütün dikkatler Diyarbakir'e yönelmişti. Bununla beraber Diyarbakir'in hali kötü durumdaydı. Bir yıla yakındır

⁵⁶⁴ Rıfat, Ahmed, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye*, 1299 (1881-82), İstanbul, c.6, s.77-78; Tüzün, a.g.e., c.1, s.377

⁵⁶⁵ Murad, Mehmed, *Tarihi Ebu'l-Faruk*, (7. Cild), Osmanlı Kurdistanı / Heyet bgst Yayınları, İstanbul, s.340-345. Bu eser bir Osmanlı tarihi olup, 1325/1907 yılında İstanbul'da yayınlanmaya başlamıştır. Mehmet Murad döneminin en önemli aydınlarındandır. Mizan gazetesini çıkartmış. 1917'de vefat etmiştir. Bu eser oğlu Ömer Faruk tarafından neşredilmiş ve büyük bir ilgi görmüştür. ;Mehmed Murad bu eserinde, Doğu ve Güneydoğu (el-Cezire bölgesi)'nun Osmanlıların hakimiyetine girmesini "Kürdistan'ın Fethi" başlığıyla işliyor.

⁵⁶⁶ Osmanlı kaynaklarında geçen "Kürdistan" isminden siyasi bir statüden ziyade, coğrafi bir bölge kast ediliyor. Çünkü bu isim zaten Selçuklular'dan itibaren kullanılıyordu.

kuşatma altında olduğundan dolayı dayanacak gücü kalmamıştı. Bundan ötürü padişah'tan yardım istemek üzere yola çıkan İdris-i Bitlisi'ye yoldayken Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Diyarbakır'e yardım için görevlendirildiği bilgisi gelmişti. Bu önemli gelişme İdris tarafından haberci güvercinler vasıtasıyla Diyarbakır'e iletilmiştir. Bıyıklı Mehmet Paşa Diyarbakır'e ulaşınca tereddüt yaşayanlar bile Osmanlı tarafına geçtiler. Bıyıklı Mehmet Paşa'nın ordusu şanlı bir şekilde Diyarbakır'e girdi. (921/1515) Kayser Konstantin ve Yustinyanus tarafından sağlamlaştırılan Şapur ve Keykubat tarafından fethedilen Diyarbakır Bizans ile İran arasında süren savaşlarda sürekli saldırı hedefi olmuştur. Bu da mevkinin ve Kalesi'nin önemiyle bağlantılı bir durumdur. Şehrin Osmanlılara geçmesi Bağdat'a doğru açılan bir kapı demektir. Diyarbakır'dan sonra Mardin şehri de alınmak istendi. Fakat Mardin Kalesi direniş gösterdi. Mardin Kalesi Mısır seferi sırasında Sultan Selim tarafından yardım ve ağır toplar gönderilinceye kadar direnişini sürdürdü. Fakat Musul, Urfa, Cizre ve diğer kaleler, kabileler, aşiretler Osmanlı egemenliğine suhuletle biat etmişlerdi. Kürt Beyleri arasında fikir birliği sağlamakta muvaffak olan İdris-i Bitlisi'nin değeri Yavuz Sultan Selim tarafından takdir ediliyordu. İran komutanı Karahan ile Bıyıklı Mehmet Paşa arasında gerçekleşen savaşta Hüsrev Paşa da katılmıştır. Bu savaş çok mühim ve şiddetliydi. İranlılar bütün güçlerini toplayarak büyük bir darbe vurma gayesindeydiler. Karahan Şah'ın maiyetinde bulunan askerleri bile bu amaç için toplamıştı. Zaferinden o kadar emindi ki haremini bile ordugâhta yanında bulunduruyordu. Savaş Dicle kenarında 'Kargan Dede' isimli bölgede cereyan etti. Karahan ile İran askerinin büyük kısmını öldürüldü, kalanları da dağıtıldı. (922/1516) Bu sayede El-Cezire (Bölgesi)'nin kuzey bölümü ile Kuzey Kürdistan artık Osmanlı egemenliği altına girmişti. Bıyıklı Mehmet Paşa'nın ve özellikle İdris-i Bitlisi'nin gayret ve emekleri başlı başına eserlerde ele alınmaya değerdir. Osmanlı onur ve gayreti daima bu iki kahramana borçlu olmalıdır."

El-Cezire Bölgesi'nin Osmanlı Devleti için öneminin iyice artması üzerine Tebriz'de biatları kabul eden padişah Yavuz Sultan Selim Kürt ileri gelenlerinden İdris-i Bidlisi'yi⁵⁶⁷ bu bölgeye görevli olarak gönderdi.⁵⁶⁸ Bölge Beylerini yakından tanıyan

⁵⁶⁷ İdris-i Bidlisi, Bitlis'in alim ve şeyhlerinden Mevlana Şeyh Hüsümeddin ali Bitlisi'nin oğludur. Akkoyunlular döneminde sarayda görev almıştır. Safeviler, Akkoyunlu devletine son verince Tebriz'den İstanbul'a göç etti. Osmanlı Padişahı II. Bayezid kendisini çok iyi karşıladı ve Osmanlı Tarihi'ni yazmakla görevlendirdi. (Hoca Sadeddin, Tacü't-Tevarih, c.2, İstanbul, 1297, s. 566

⁵⁶⁸ BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrak, no. 16/17

İdris-i Bitlisi sancakların teşkili ve Beylerin tayini ile ilgili Yavuz Sultan Selim tarafından önemli yetkiler verilmişti.⁵⁶⁹ Bitlisi, El-Cezire bölgesinde yerli halklar arasında birlik ruhunu güçlendirmek üzere çalışmalar başlattı. Beldelerin refahı ve halkın mutluluğunu sağlayacak yollar göstererek bu manada siyasi birliğin tesisi ile merkezi Cezire't İbn Ömer (Cizre) olacak bir hükümetin kurulması için mahalli hükümetler ve emirlikler arasında müşterek bir cephenin teşkil edilmesi çağrısında bulundu.⁵⁷⁰ Bitlisi'nin şark illerinde yaptığı faaliyetler kısa süre içinde Osmanlılar adına olumlu sonuçlar doğurdu. Soran hakimi Emir Seyyit Bey, Baban Kürtleri, Biradost kabilesi emirleri Yusuf İskender Bey ve Sultan Ahmet gibi emirlerin desteğini almayı başardı ve Osmanlı safına katılmalarını sağladı. Daha sonra İmadiye ve Cizre bölgesine giderek İmadiye hakimleri Emir Seyfeddin oğlu Emir Sultan Hüseyin ile Cizre hakimi Şah Ali Bey'in Yavuz Sultan Selim'e bağlılıklarını gerçekleştirdi.⁵⁷¹ İdris-i Bitlisi'nin Beyliklerden bağlılık sözü aldıktan sonra Kürt Beyleri padişahı sadakat ve bağlılıklarını arz edip Osmanlı Devleti'ne tabi oldular.⁵⁷² Bitlisi üstün yeteneği ile savaşırsız bir şekilde diyalog suretiyle bu bölgeyi Osmanlı topraklarına dahil etmeyi başardı. Böylece Kürt Beylerinden yirmi dördünü diyalog ile Osmanlı Devleti'nden bağlamış oldu. Bir arşiv belgesinde Bitlisi: 'Bendeniz oraya varıp biatlarını aldıktan sonra Kürt Beylerin tamamı padişah hazretlerine sadakat ve bağlılıklarını bildirerek tabii olmuşlardır.' diyor.⁵⁷³

Fakat Kürt Beyleri arasında Safevilerin tarafını tutmuş olanlar da vardı. Şah İsmail'i destekleyen Kürt Beyleri Halit ile Rüstem Beyler, Sultan Selim tarafından idam edildiler.⁵⁷⁴ Cizre hakimi Şah Ali Bey ile Bitlis hükümdarı Emir Şeref arasında dostluk ve kardeşlik bağları güçlendi. Sultan I. Selim Han'a biatlerini ilan ettikten sonra boş durmadılar. Bidlisi ile birlikte padişah Sultan Selim'i Diyarbakir, Ermenistan ve Azerbaycan vilayetlerini Safevi Kızılbaşlar'ın elinden almak teşvik etmeye başladılar.⁵⁷⁵ Cizre hakimi Şah Ali Bey, Yavuz Sultan Selim Han'ın divanı iltica ettikten sonra hükümdarlık tahtını oğlu Bedir'e terk etti. Tahrikler neticesinde Safevi ve

⁵⁶⁹ BOA; YEE, 16/17, Hoca Sadeddin, c.2, s.322; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.378

⁵⁷⁰ Zeki Beg. Gandur, *a.g.e.* c.1, s. 202. Gandur, *a.g.e.*, s. 196-197; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 379

⁵⁷¹ Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, c.16; Tüzün, *a.g.e.*, s.379, c.1

⁵⁷² Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), evrak no: . 11997; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.379

⁵⁷³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi evrak no: E. 11997; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.379

⁵⁷⁴ Tansel, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1966, s.68. Demir Abdullah "Güneydoğu'daki Etink Problemler ve Çözüm Arayışları" Köprü Dergisi, Bahar, 2007, sayı: 98.

⁵⁷⁵ Efendi, Abdülgani, Mardin Tarihi, yay. Haz. Burhan Zengin, 1999, s.180

Osmanlı tarafları olan Kürtler arasında çekişme başladı. Mücadele Osmanlı taraftarı kabilelerle lehine neticelendi. Çatışmalarda Cizre ile Musul arasındaki bölge yağmalandı ve tahrip edildi.⁵⁷⁶

Diyarbakır'ın Osmanlı hakimiyeti altına girişini değişik kaynaklar değişik şekillerde anlatmışlardır. Bunlardan “Tacü't-Tevarih”te şöyle naklediliyor: ‘Safevi birliklerinin Diyarbakır’i kuşatması bir yıl kadar sürdü. Bu kuşatmadan bunalan ve perişan olan halk Yavuz Sultan Selim’den yardım talebinde bulundu. O esnada Dulkadir seferinde bulunan Yavuz Sultan Selim, Kürt Beylerinin yardımına en güvenilir adamlarından Diyarbakırlı Ahmet’i gönderdi. Amasya’dan Diyarbakır’e gelen Yiğit Ahmet Paşa kuşatma hattını delerek şehre girmeye başardı.⁵⁷⁷ Uzun kuşatma neticesinde gıda ve mühimmat sıkıntısı çeken Diyarbakır halkı İdris-i Bidlisi aracılığıyla tekrar Yavuz Sultan Selim’e haber göndererek kendisinden yardım talebinde bulundular. Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bidlisi’nin önerisi üzerine Beyrut’ta bulunan Bıyıklı Muhammet Paşa’yı gönderdi. Rumye-i Suğra Beylerbeyi Sadi Paşa’nın 5 Sancak Beyinin kuvvetlere katılmasını emretti. Bunlar İdris-i Bidlisi’nin emrinde bulunan 10000 kişilik Kürt kuvvetleriyle birleştiler. Eyyubi hanedanından Hasan Keyf hakimi Melik Halil, Bitlis hakimi Emir Şerefeddin, Sason hakimi Ali Bey, Hizan hakimi Emir Davud ve Namran hakimi Abdal Bey Muş ovasında bir araya gelerek harekete geçtiler. Palu hakimi Cemşit Bey ile Çemişgezek hakimi Hüseyin Bey de Kığı sancağında birleşerek önce Çapakçur’u Safevilerin elinden alıp sonra Diyarbakır’e geldiler.’⁵⁷⁸

Diyarbakır şehir kapılarının Osmanlılara açılmasıyla Safeviler’in Doğu Anadolu’daki etkinliği Eylül 1515 yılında sona erdi. Diyarbakır alındıktan sonra 27 Ramazan 921 (4 Kasım 1515)’te Bıyıklı Mehmet Paşa Beylerbeyi rütbesi ile bölgeyi idare etmek üzere görevlendirildi.⁵⁷⁹ Bu arada Safeviler nihai bir hesaplaşma için Kızıltepe ovasında toplanmaya başladılar. Mardin’de bulunan Karahan’a Şah İsmail tarafından yardıma gönderilen Hemedan ve Kelhuran hakimi Yegan Bey, Çuka Sultanı hassa korucuları ve Bağdad hakimi Kangırıl Sultan’ın 2000 kişilik Safevi Birliği, Bohti Umerasından Cizre hakimi Bedir Bey, Kerkük hakimi Seyit Ahmet Bey ve İdris-i Bidlisi oğlu Ebu’l-

⁵⁷⁶ Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, c.16; Tüzün, *a.g.e.*, s.380, c.1

⁵⁷⁷ Sadeddin Hoca, *Tacu’t-Tevarih*, c.2, s. 306

⁵⁷⁸ Sadeddin Hoca, *Tacu’t-Tevarih*, c.2, s. 309

⁵⁷⁹ Feridun Bey, *Munşedatü’s-Selatin*, İstanbul, 1247, c.1, s470; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.381

Mevahib Çelebi'nin baskınına uğramış, 200 kişi zaiyat vermiş, bir kısmı kaçmış, bir kısmı Mardin'e girmeye muvaffak olmuşlardı.⁵⁸⁰ Ancak Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bidlisi'nin yönettiği ordu Mardin'in Koçhisar (Kızıltepe) yakınlarındaki 'Koruk' mevkiinde bir araya gelerek Karahan ile yaptıkları savaşta Safevi ordusunu bozguna uğradılar. Karahan savaş alanında öldürüldü 1516 savaşlardan sonra Şah'ın birliklerinin İran'a kaçıktan başka çareleri kalmamıştı. Bu savaşın yeri Kızıltepe'nin 'Dede Kargın' sahrası koruk mevki olarak bilinir. Dede Kargın savaşı sırasında Şah Ali Bey'in oğlu Cizre Bey Emir Bedrettin (Bedir Bey) ve Bohti kabilesi reisi Seydi Ahmet ile diğer Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kale ve şehir beyleri, Safevi kuvvetlerini mağlup ve perişan ederek yendiler. Mardin Kalesi'nin alınmasından sonra Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Cizre hakimi Bedir Bey'in yardımıyla Musul'u 923 /1517 yılında Ahmet Bey Afşar'ın hakimiyetinden çıkarıp alıp Osmanlı topraklarına dahil etti.⁵⁸¹ Bu savaş ile Musul'a kadar Kürtlerin meskun olduğu toprakların tamamı Osmanlı Devleti denetimine geçmiştir.⁵⁸² El-Cezire bölgesi bu tarihten itibaren yaklaşık 300 yıl süren siyasi bir istikrara kavuşmuştur.

Osmanlı Devleti açısından Kürt bölgesinin Safevilerden alınması için büyük çabalar sarf edildiği açıktır. Bölge Beyleri hakkında Şerefhan'nın veziri Muhammed tarafından kaleme alınıp İdris-i Bidlisi tarafından Sultan Selim'e gönderilen bir arzuhalde,⁵⁸³ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fethinde emeği geçen üç şahıstan bahsedilmektedir. 'Birincisi Yavuz Sultan Selim, ikincisi Asrın ulemasından İdris-i Bidlisi (Molla İdris),

⁵⁸⁰ Göyünç, a.g.e.s.21; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 381

⁵⁸¹ Sadeddin Hoca, *Tacu't-Tevarih*.4, s. 381

⁵⁸² Göyünç, a.g.e.s.31; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 381

⁵⁸³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) NO:5858'de kayıtlı belge. Bu belgenin yazılış tarihi belli değildir. Belgede şunlar yazılmaktadır: Dergah-ı Mü'allaya ve barigah-ı 'laya bendeniz'in arzıdır. Haliyen Bitlis'te toplanmış olan Kürdistan beyleri Bedtliş emirlerinden Şeref Han'ın veziri ve Şeyh Emir'in kardeşi Muhammed Ağa ve Mevlana Hakimudin İdris-i Bitlisi'yi tayin ettiler. Fakat bazı nedenlerden dolayı buraya gelemeyen beyler elçilerini göndererek vekaletlerini bildirdiler. İdris-i Bitlisi ve Muhammed Ağa, Amasya'da bulunan Yavuz Sultan Selim'e Kürt beylerinin biatlarını ve itaatların haber verdiler. Bölege beylerinin ittifakla siyledikleri tek söz buydu: Uzun süreden beri devletl Hüdavendigâr Hazretleri (Yavuz Sultan Selim) uğruna ve göndermiş oldukları hüküm gereğince lanetlenmi "Kızılbaş" kuvvetleriyle mücadele ve savaş verdik, defalarca bölgemizde bulunan nice bölük adamlarını hezimete uğratarak memleketlerini talan ettik. Padişah hazretlerinden yegane beklentimiz Dulkadir Hükümdarı Alaüddevl'e karşı savaşarak onu mağlub etmesidir. Alaüddevl'e mağlub olursa bu bölgenin aciz ve fakileri de bu küfür ehlinekn kurtulmuş olurlar. Fakat Alaüddüvl'e'yi mağlub etmek müyesser olmayıp beri taraf kaçmış oldu. Özellikle Amid Ahval (Diyarbakir ve çevresi) fethedilirse, etrafında bulunan bütün şehir ve kasabalar eline geçmiş olur. Böylelikle bölgemizde hiçbir düşman da kalmazdı.

üçüncüsü ise Erzincan ve havalisi Beylerbeyi Bıyıklı Muhammed Paşa (Ebuşsevarib), şan ve şereften hissedar-ı iftihar olmuştur.’ denilmektedir.⁵⁸⁴

Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilen El-Cezire⁵⁸⁵ bölgesi (Yukarı Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu Bölgesi) ve Doğu Anadolu'nun bütün Beylikleri birleştirilerek teşkil edilen Diyarbakır vilayetinin tamamı Beylerbeyi rütbesi ile Muhammed (bazen Mehmet) Paşa'nın uhdesine teslim edildi. Cizre dahil her biri daha önce bağımsız olan Kürt Beylikleri Osmanlı Devleti'nin birer parçası haline geldiler. Sultan Selim tarafından 1515 (921) Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bidlisi'ye yazılan fermalarla “Kürt Beylerin her birinin sadakat ve hizmetlerinden dolayı ihtisaslarına göre önceden sahip oldukları bölge ve sancakların durumlarına, lakapları ve diğer özelliklerine göre tayinlerinin yapılması emredildi ve “sultanlık beratları”⁵⁸⁶ gönderildi.⁵⁸⁷ Sultan Selim bu ittifakı pekiştirmek maksadıyla önceleri Safevilerin tarafını tutup idam edilmiş olan Kürt Rüstem Bey'in topraklarını oğlu Hüseyin Bey'e vererek Kürt Beylerinin gönlünü kazanmış oldu.⁵⁸⁸ Böylece bölgede kendisine biat etmeyen sadece Halil Bey'in oğulları kalmıştı.

Diyarbakır vilayeti ve çevresinin Fethi üzerine padişah Sultan Selim, İdris Bitlisi'ye 2000 sikke florini, bir şamur, bir vasak kürk, ikisi dörtgen kılıflı bir altın yaldızlı frenk kılıç ile bu fetihlerin kendisi sayesinde olduğunu bildiren bir teşekkür mektubu göndermiştir.⁵⁸⁹ Sultan Selim Beylerbeyi Muhammed Paşa'ya ‘nişanı şerifimi taşıyan

⁵⁸⁴ BOA, Y.E.E. 36/67 (06 Rebiulahir 1327-(27 Nisan 1909)

⁵⁸⁵ El-Cezire bölgesi Doğu Anadolu Bölgesini kapsamamaktadır.

⁵⁸⁶ “Sultanlık Beratları”: Tarihi bir terim olup; Osmanlı döneminde bir göreve getirilen, aylık bağlanan, ayrıcalık, nişan ya da şan verilen kimseler için çıkarılan “padişah buyruğu” manasında kullanılmaktadır.

⁵⁸⁷ Hoca Sadeddin, Tacu't-Tevarih, c.2s.322; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.383

⁵⁸⁸ Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 383

⁵⁸⁹ Yavuz Sultan Selim tarafından Edirne'den İdris-i Bidlisi'ye hitaben yazılan bu ferman Kürt Eyaletleri ve Cizre'deki idari düzenlemenin nasıl palyacağı ve hangi kuralların geçerli olacağını ayrıntılı bir şekilde açıklayan ilk yetkilendirme ve emirname olması bakımından çok önemlidir. Ferman şu şekildedir: “Mevlana Hekimu'd-Din İdris (Allah faziletini artırsın) yazmış olduğunuz mektub südde-i saadetime ulaştı. Senden umulan hüsnî diyanet, emanete ifrat derecede sadakat ve doğruluğunuzdur. Diyarbakır vilayeti'nin fethi sizin sayenizde gerçekleştiği bana haber verilmiş idi. Yüzün ak olsun, Allah'ın izni ve inayetiyle diğer vilayetlerin dahi fethine en büyük sebebi gene sizler olursunuz. Benim bütün yardım ve desteğim sizinledir. Hiçbir şekilde sizlerden kuvvet ve desteğimi esirgemeyen ve her zaman sizinle birlikteyim. Bundan böyle şevval ayının sonuna kadar ulufemiz ile iki bin sikke-i efrenkiye filori, bir şamur, bir vaşak ve iki mürabba savfları dahi ve bir frengi kemba kılıflı müzehheb kılıç İdris-i Bitlisi'ye gönderildi. Allah'ın izin ve keremiyle gönderdiğem bu hediyeler size ulaştığında sıhhat ve selamete harcayasın. Göstermiş olduğunuz hizmet ve başarı karşılığında her nevi hediye ve yardımlarım seninledir. Diyarberkir savaşı ve diğer seferlerde size katılan, sana itaat edip gelen Kürt beylerinin sadakat, ihlas ve hizmetleri karşılığında ihtisaslarına göre daha önce mutasarrıf oldukları vilayetveya

beyaz boş hüküm kağıtlarını gönderdim' diyor. Yine aynı metinde, Osmanlı Devleti kendisine katılan 24 Kürt Beyliği ile tımar sisteminin gereği toprağın mülkiyet ve tasarruf hukuku, tebaanın vergi cins ve miktarlarının tespiti olan tahrir ve ona dayalı Sancak sisteminde yeni bir yönetim anlayışı getirmiş. Kürt Beyliklerine 921/1516 yılından itibaren farklı ve özel ayrıcalıklar sağlanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin coğrafi konumu, sosyal ve siyasi yapısı dikkate alınarak yeni düzenlemeler yapılmıştır. Devletin diğer vilayetlerdeki idari yapıdan farklı daha özerk bir sistem uygun görülmüş, aralarında Cizre'nin de bulunduğu Diyarbekir vilayetine bağlı yurtluk ve ocaklık 12 sancak düzenlenmiştir.⁵⁹⁰ Bu yurtluk ve ocaklık Kürt Beyliklerinden olan Cizre ise 'Mir-i Miranlık' (Beylerbeylik) sancaklarından olmuştur.⁵⁹¹ Doğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Devleti tarafından sahiplerine ait olduğu kabul edilen

sancaklarına tayinlerinin yapılması. Tayin olunan sancak ve beylerinin ahvalı, elkapları ve diğer özellikleri, sizlere malum olduğu ecilden iftiharü'l-ümera-i-izam zahirü'l-ümerai'l-fiham zevi'l-kadri ve'l-ihitiram sahibi'l-mecdi ve'l-ihitişam el-müeyyedü bi enva-i te'yidatillahi ey-Meliku's-Samed Diyarbekir Beylerbeyi Muhammed dame ikbaluhu'ya nişanı şerifimi taşıyan beyaz, boş hüküm kağıtlarını gönderdim.

Sizlere düşen görev, tayinleri yapılan beylerin hangi vilayette görevlendirildiği tayinleri ne şekilde ve hangi şartlarda yapıldığı bahsi geçen beylerin hitap ve lakab-cümleleri nelerdi? Yazışmaların hangi üslupta yapılması daha uygun olacağının belirtilmesi ve yarıca beratları yenlenerek tevcihlerin yapılması, Kürt beylerine verilen berat suretlerinde ayrıntılı bir şekilde tımar miktarlarını dahi yazıp bir suretini deftere ettikten sonra bana gönderesiniz ki 'südde-i saadetlerinde' yani hükümet merkezinde muhafaza etmek üzere her husus mefhum ve malum ola. Tayini gerçekleşen beylere hangi sancakların verildiği ve ne şekilde tevcih yapıldığı elkapları (lakapları) nasıl yazıldığı, görevlerinin, hediye ve inamların neler olduğunun ayrıntılı bir şekilde bana bildirilmesi. Öyle adilane bir şekilde tertip ve tayin ediniz ki Kürt beyleri arasında tesis edilen kardeşlik bağları sarsılmasın ve zarar görmesin aralarında bir kırgınlık meydana gelmesin. Berat verilmiş olan beylerden başka istimaletnameleri gönderilmesi lazım olan beyler için de nişanlı beyaz kağıtları gönderildi. Onalır dahi her beye ne şekilde istimalet-name gönderilmek münasip ise hazırlayıp gerekli hediyelerle birlikte kendilerin gönderesiniz. Ve onların ayrıntılı suretlerini hediye ve ina'mda nasıl riayet olunduğu, verilen berat suretlerini teftere yazıp Dergah-ı Cihanpenahima ulaştırınız. Bilginiz olsun ki bu taraflarda olan askeri mühimmat ve sair ihtiyaçlar benim iraden üzere sizlere yetiştirilmiştir. İnşaaallah bundan böyle o tarfalara gelme ihtimalim yoktur. Kürdistan beyleri hakkında göstermiş olduğum lütuf ve ihsan onların mülühüzü ettiklerinden daha fazladır. Erdebil oğlu "İsmail-i sapıği südde-i saadetime, Hüseyin Bey ve Behram Ağa isimli adamına bir name vererek bana elçi olarak göndermiş. "enva-i ubudiyet" ve tazzarı'larını arz eylemiş; barış ve anlaşmayı sağlarsanız ne isteğiniz olursa ona bağlı kalacağım dair birçok yalvarış ve yakarışları bulunmuştur. Fakat ben onun hiçbir sözüne güvenemem bundan dolayı göndermiş olduğu elçilerden bazılarını Dimeaka Hişarında, bir kısmını da (Çanakkale) Kilidu'-Bahr Kalesinde hapsedtirdim. Sen dahi Şah İsmail'e karşı en iyi tedbirle, ne ise onalrı alasin. Şöyle bilesin alamet-i şerifime itamat kılasin. "tahriren fi evasit şehri Şevvali'l-Mübarek sene ihda ve'srin ve tis'a min'e el-Hicriye bi-makamı daru'l-Hilafe-i Edirne" (Hicri Evast-ı Şeval 91). (Hoca Sadeddin, Tac't-Tavarih, c.2, s.322-323) Belgenin miladi tarihi 20 Kasım 1515'tir.)

⁵⁹⁰ Hoca Sadeddin, *a.g.e.* c.2.s.322; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.384. BOA, Y.E.E, 36/67

⁵⁹¹ Uzunçarlı, İsmail Hakkı, Prof, Osmanlı Tarihi, TTK Basımevi, 1988, 5. Baskı, c.2, s.580

Çelebi Evliya, *Seyahatname*, Uçdal Neşriyat, İst. 1996, c.4, s.337

Cizre, Genç, İmadiye, Mahmudiye, Hakkari, Eğil, Pali gibi sancak beyleri Osmanlı'nın hakimiyetini tanıyorlardı.⁵⁹²

Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesine yardım ve destekte bulunan Cizre ve diğer Kürt beylerine devlete sadakatle hizmet ve bağlılıklarından dolayı Yavuz Sultan Selim'in fermanı ile eskiden beri hükümleri altında bulunan ülkelerin kendilerine ait olduğunu tasdik eden sultanlık beratlarının gereği Kanuni Sultan Süleyman ve diğer Osmanlı padişahları tarafından aynen devam ettirilmiştir.⁵⁹³

Doğu ve Güneydoğu (El-Cezire Bölgesi) bölgelerinin Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmesi çerçevesinde bir Osmanlı Devleti ile Kürt Beyleri arasındaki siyasi ilişkilerinin bir analizini yapmak gerekiyor.

Her bir Kürt kendi bölgelerini birer 'şehir devleti' gibi yönetiyordu ve her birisinin kendi aralarında yeterince rekabet vardı. Osmanlı Devleti sultanları ile Kürt Beylikleri emirlerinin arasındaki ilişkiye Sultan ve Emir (Mir) ilişkisi demek yanlış olmaz. Yüzlerce yıldır yerel hanedanlara dayanan ve genellikle emirlik veya mir olarak adlandırılan geleneksel Kürt Beyliklerin idari biçimleri 13. yüzyılda Moğol saldırıların ardından bir türlü toparlanamamaktaydı. Tüm bu kriz sürecinde geleneksel Kürt siyasi yapılanmaları bölgedeki yönetim ve siyasi krizi ortadan kaldıracak bir varlık gösteremedi.

Tarihsel Şii-Sünni rekabeti çerçevesinde 16. Yüzyılın başında şahlığını ilan ederek bölgedeki hakimiyet mücadelesine katılan Şah İsmail'in Akkoyunluların yenmesinin ardından Akkoyunlu baskısından kurtulan Kürt Beyleri Şah İsmail ile anlaşarak bölgede tekrar etkin olabilmeyi hedeflemişlerdi. Bu düşünce ile Şah İsmail'le görüşmek için Tebriz'e giden 12 Kürt miri tutuklanıp hapse atılıp yerlerine de Emirler atanınca yeni bir baskı döneminin başladığı anlaşılmıştı.⁵⁹⁴ Şah İsmail Kürt mirlerini tutuklayarak Kürt hanedanlar ile otoritesini paylaşma niyetinde olmadığını açıkça ortaya koymuştu.

⁵⁹² Çelebi. Gandur, *a.g.e.*, c.4, s. 437, Uzunçarşılı. Gandur, *a.g.e.*, c.2, s.580

⁵⁹³ Tansel, Selahettin, Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1969, s.76; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.385. Bedreddin Lû'lû' döneminde de (m. 1218-1233) döneminde de Cizre Hükümdarları için Halifeden saltanat beraatları alınmıştı. (Abu'lFarac, Gregory, Bar Hebraeus, Abu'l-Farac tarihi, c.2, s.500-533)

⁵⁹⁴ Şerefhan, *Şerefname*, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 2009, s.102. Özcoşar, İbrahim, , Osmanlı Devleti ve Kürtler

Kürt coğrafyasının Şiileştirmesi gayesi ile Safevilerin geleneksel Kürt yönetimlerine karşı izlediği baskı politikasının bir başka boyutunu Şiilik oluştuyordu. Her ne kadar mezhep faktörü Kürt Emirlikleri'nin politikalarını etkileyen ana faktör olmasa da Safevi iktidarının uygulamalarıyla bunu bir baskı unsuruna dönüştürmüş olması Kürtlerde Safevilere karşı önemli bir tepkiye rahatsızlığa sebebiyet vermiştir. 16. Yüzyılın başlarında Safevi hakimiyetindeki Hasankeyf ve Bidlis'i ziyaret eden Venedikli bir tacirin aktardıklarına göre Şiilik baskısı bariz bir şekilde gözle görülmektedir. Tacire göre her iki şehrin halkının Şii olmamalarına rağmen Kızılbaş gibi giyinip öyle görünmeye çalışmaktadırlar.⁵⁹⁵

Bu Şiileştirme çabalarına karşın Kürt hanedanlarının kendi siyasi iktidatlarını tekrar elde etme hedefleri, Şiilik, Alevi Türkmenlerin sosyo-ekonomik baskısı Kürtlerin Safevilere karşı, Bitlisi'nin ifadesiyle “mübalağa-abartı”⁵⁹⁶ derecesindeki tepkilerin en önemli sebepleri olmuş ve Kürt hanedanları Safevilere karşı müttefik arayışına itmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Safevilere karşı önemli ölçüde Kürt destekçi kazanmasını onların bu içinde bulundukları arayış ile açıklamak mümkündür. Yine Osmanlılar ve Safeviler arasında gerçekleşen Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusunun bölgeden ayrılmasından sonra Safevilerin tekrar hakimiyet kurma hedefleri Kürt Beylerini Osmanlı hakimiyetinin oluşması konusunda ısrarcı olmaya itmiştir.

Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinde Kürtlerin rolü ve ısrarcılığı Diyarbekir ve Mardin'in Safevi birliklerinden temizlenmesi sırasında belirgin biçimde ortaya çıkmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden sonra bölgeyi Osmanlı egemenliğine alma konusunda çok da arzulu olmadığı anlaşılmaktadır. Bir taraftan kendi ordusunu isteksiz tavırları, diğer yandan batıya düzenlenecek seferlerin daha cazip gelmesi Yavuz Sultan Selim'i bu düşünceye sevketmiştir. Fakat bu düşüncenin tersine dönmesinde Kürt Beylerinin ısrarlarının büyük etkisi etkisi olmuştur.⁵⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin Kürdistan egemenliğiyle neticelenen bu süreç Osmanlı Kürt ilişkisinin karşılıklı çıkara dayandığını göstermektedir. Kürt Mirleri hanedanlık haklarını tekrar elde etmek için Safevilere karşı yalnız başlarına mücadele etmelerinin

⁵⁹⁵ Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, İstanbul, 2012, s.137-143, Özcoşar, *a.g.e.s.10*

⁵⁹⁶ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 274

⁵⁹⁷ Özcoşar, *a.g.e.*, s.13

imkansız olduğunu biliyorlardı. Safevilere karşı bölgedeki tek dayanak Osmanlılardı. Buna karşılık Yavuz Sultan Selim'in İran içlerine ilerleyip Safevi tehlikesini tamamen ortadan kaldırma fikri karşısında yeniçerilerin birkaç kez isyana kalkışmaları⁵⁹⁸ bölge hakimiyetine sadece merkez ordularıyla ulaşılamayacağını göstermişti. Bu da bölgede güçlü yerel ordulara ihtiyacı ortaya çıkarıyordu. Osmanlı Devleti ile Kürt hanedanları arasında ilişki ağların olduğu bu süreç aralarındaki fark oldukça ince bir çizgiden ibaret olan “ittifak–tabiyet” kavramları çerçevesinde ele alınabilir. Bu ilişki ağının başlangıç noktasını Safevilere karşı kullanılan dilin ve terminolojinin değişmesi oluşturmaktadır. Sultan Bayezid döneminde Şah İsmail ve Erdebil Tekkesi'ne yönelik kullanılan yumuşak dilin aniden değişmesi⁵⁹⁹ ve bu değişimin öncülerinden birinin İdris-i Bidlisi olması dikkate alınmalıdır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelmesinde Kürtlerin çağrılarının rolü de Osmanlı Kürt ilişki ağının ilk şekillenişini etkilenmiş olmalıdır. Bu ilişki ve itifaka bir örnek vermek gerekirse; Çaldıran Savaşı'ndan sonra İdris-i Bidlisi'nin Sultan Selim'den Beylerbeyi rütbesinden birini bölgeye yönetici olarak atamasını istemektedir. Sultan Selim'in bu isteğe Kürt mirleri kendi aralarında birini yönetici tayin etsinler şeklinde karşılık vermesine rağmen Bitlisi bütün mirlerin yalnız ben olayım, benden başkası olmasın yaklaşımında olduğunu, bundan dolayı Kürtlerin kendi aralarında böyle birini tayin etmelerinin mümkün olmadığını beyan eder.⁶⁰⁰ Hatta bu durum Selimname'de Kürtlerin kendi aralarında ittifak ettikleri tek konunun “tevhid ve peygamberin ümmeti olmak” olduğu bunun dışında hiçbir şey üzerinde ittifak kuramadıkları şeklinde çarpıcı bir şekilde ifade edilir.⁶⁰¹ Bitlisi'nin bu açıklamalarına neden olan istek henüz Diyarbakır Safeviler tarafından alınmadan önce İdris-i Bidlisi'nin başkanlığında Hasankeyf Miri Melik Halil Eyyubi, Bitlis Miri Şerefhan, Hizan Miri Davut, Sason Miri Ali Bey, Nemran Miri Abdul Bey'in ve İzzeddin Şir Bey'in oğlu Mir Melik Abbas'ın katıldığı bir toplantıda Kürt mirlerince bölgedeki Safevi bakiyesi ile mücadele için yapılmıştır. Kürtlerin kendi aralarından birini Beylerbeyi olarak kabul etmeyecekleri anlaşıncı Bıyıklı Mehmet Paşa bölgeye vali olarak tayin edilmişti. Belirtmek gerekir ki Kürt mirlerinin bu talepleri geleneksel haklarından vazgeçtikleri anlamını taşıyor. Safevilere ve Alevi

⁵⁹⁸ Özcoşar, *a.g.e.*, s. 15

⁵⁹⁹ Feridun, M. Emecan, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul, 2015, s.328, Özcoşar, *a.g.e.*, s. 16

⁶⁰⁰ Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.*, s. 320

⁶⁰¹ Bidlisi, ŞerefhanGandur, *a.g.e.*, s. 262

Türkmenlere yönelik Osmanlı desteğini almak istediklerinin bir göstergesiydi. Bu müttefikliğin tarihsel önemi bir araya gelmeleri mümkün görünmeyen Kürt mirlerinin Osmanlı'ya ittifak konusunda bu denli geniş bir birliktelik oluşturmuş olmalarıydı. Şerefhan'dan sonra en önemli Kürt tarihi yazarı Muhammed Emin Zeki Bey bu meseleye dikkat çekerek Osmanlı'nın Kürt mirleri ile anlaşarak ve Kürtlerle savaşmadan Kürdistan hakimiyetini tesis etmesini tarih içinde örneği olmayan bir istisna olarak ifade etmektedir.⁶⁰² Şerefname'de konuya farklı yaklaşılr ve Kürdistan'da hakim olmak isteyen sultanların Kürtlerin ülkesine göz dikmedikleri ve istila etmedikleri yalnız Kürtlerin vergileri ve sembolik bağlılıkları ile yetindiklerine işaret edilir ki Osmanlı Kürt ilişkilerinin 16. yüzyıldaki seyri de bu görüşe denk düşmektedir.⁶⁰³ Tüm bunlar Osmanlı Kürt ilişki ağının sonradan tabiiyete evrilen bir ittifak ilişkisi olarak başladığına dair kuvvetli göstergedir.

1.5.3. Cizre Şehrinin Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Doğu ve Güneydoğu (El-Cezire bölgesi) bölgelerinin hangi durum ve şartlarda Osmanlı hâkimiyetine girdiğini, bunun dini, sosyal ve siyasal neticelerini işledik. Bu tarihi hadisenin gelişmesi ve genişlemesi için Osmanlı Devleti'nin önünü açtığını dolayısıyla hem Osmanlı Devleti için hem de o bölgelerin sakinleri olan Kürtler açısından bu gelişmenin neden önemli olduğunu anlatmaya çalıştık.

Burada Cizre şehrinin hangi koşullarda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiğini işleyeceğiz. Yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen Cizre hemen Osmanlıların eline geçmedi. Cizre ancak Osmanlıların El-Cezire bölgesine girmesinden uzun bir zaman sonra fiili olarak 1249/1833 yılında ancak Osmanlı Devleti'nin eline geçti. Nitekim Bıyıklı Mehmet Paşa Diyarbakır'da bulunduktan 1 yıl sonra Cizre'ye doğru gitmiş ve Cizre'yi egemenliği altına almıştır.⁶⁰⁴ Bu tarihten sonra Cizre merkezi hükümete bağlandı ve vergiye bağlandı. Cizre halkı kabile reislerini hakimiyetinde kalmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını kabul ettiler.⁶⁰⁵ El-Cezire Bölgesi'nin genelinde meydana gelen gelişmeler esnasında Cizre şehir merkezinin önemi göz önünde bulundurularak Osmanlılar bu şehri çevresinde bulunan şehirlerin yönetim merkezi

⁶⁰² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, cev. Vahdettin İnce vd. İstanbul, 2010s. 171

⁶⁰³ Bidlisi, *a.g.e.*, s.24

⁶⁰⁴ Muhammed, Emin Zeki, *Hulasetu Tarihu'l-Kurd ve Kurdistan*, c.1, s. 230; Gandur, *a.g.e.*, s. 200

⁶⁰⁵ Muhammed Ferid el-Muhami, *tarihu'd-Devletu'l-Aliyyeti'l-Osmaniyye*, s.73; Gandur, *a.g.e.*, s.200

haline getirdi. Aradan uzun bir zaman geçmeden Cizre, Musul şehri ve çevresinde bulunan yerleşim birimlerine de hakim hale geldi. 941/1535 yılından sonra Cizre kısmi bir bağımsızlık elde etmeyi de başardı. Cizre bu tarihten itibaren diğer bölgelerden kaçanların sığınma yeri haline geldi. Cizre bu dönemde bir komutan olan Ahmet Bey'in hakimiyetindeydi. Bu hadiseler esnasında yerel yöneticilerin onlara karşı olan tutumu yüzünden Erbil'den kaçan bazı Hristiyan aileler Cizre'ye sığındılar.⁶⁰⁶

El. Cezire Bölgesi'nin Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra 1535 yılından itibaren Cizre, Musul ve çevresine hakim oldu⁶⁰⁷ ve 1833 yılına kadar Buhti Mirlerinin ikici kolu tarafından yönetildi. Osmanlı döneminde Cizre'yi yöneten bu Buhti emirlerin hayat ve dönemlerini bu konu başlığından sonra işleyeceğiz.

Aralarında Cizre Beyliği'nin de bulunduğu Kürdistan Beyliklerinin tamamı Osmanlı Devleti'ne katılmadan önce Safevi Devleti'ne bağlıydı.⁶⁰⁸ Cizre Çaldıran Savaşı'nın (1514) hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin egemenliğine geçmemiştir. Fakat geçen kaynakların aksine bu çok uzun bir süre değil bir, iki yıl kadar sonradır.⁶⁰⁹ Cizre Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından 1516 (922) yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.⁶¹⁰ Bıyıklı Mehmet Paşa önce Mardin'e daha sonra 1517 (923) yılında Cizre'ye girdi. Cizre'nin Safevilerden tamamen temizlenmesi adına insanlar öldürüldü, şehir bir daha tahrip edildi, daha sonra da Bıyıklı Mehmet Paşa Cizre'ye bağlı Ervah Kalesine saldırdı.⁶¹¹ Bıyıklı Mehmet Paşa hem El-Cezire bölgesi hem de Cizre şehrinin güvenliği ve selameti için şehir sakinlerine birtakım yetkiler veren bir yönetim biçimi kurdu. Osmanlı Devleti bölgedeki muhtemel gelişmeleri düşünerek Cizre şehrinin önemine binaen onu çevresindeki şehirlerin yönetim merkezi haline getirdiler. Böylece Cizre aradan çok uzun bir zaman geçmeden Musul'u dâhil yakın bölge şehirlerin hakimi haline geldi.⁶¹² Cizre, 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdikten sonra yönetim ilim, kültür ve sanat açısından 300 yıllık altın dönemini yaşamıştır. Yöneticileri adil, halkı müreffeh, medreseleri gelişmiş, uleması onlarca ilmi miras bırakan,

⁶⁰⁶ Gandur, *a.g.e.*, s.201

⁶⁰⁷ Gandur, *a.g.e.*, s.201

⁶⁰⁸ Topkapı Sarayı Arşivi (TSMA, no. E. 11997); Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.377

⁶⁰⁹ Hoca Sadeddin, Tacu't-Tevarih, c.2, s. 106; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.382

⁶¹⁰ Said Paşa, *Diyanetkîr Salnameleri*, c.3, s.260; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.382

⁶¹¹ Zeki Bey, *a.g.e.*, c.1, s.170; Gandur, *a.g.e.*, s. 194; Tüzün, *a.g.e.*, s. 382

⁶¹² Gandur, *a.g.e.*, s.195-196

dönemindeki gelişmeleri iyi takip eden aynı zamanda etrafında da ilim yayan bir merkez haline geldi. Bu durum 19. Yüzyılda Tanzimat dönemine kadar devam etti. Bu dönemden sonra yeniden kargaşa başlamış ve Osmanlı Devleti kendi içindeki problemler ile uğraşır hale gelmiştir. Tüm bu konuları önümüzdeki konu başlıklarında ele alacağız.

1.5.4. Buhti/Azizan Beyliği (Osmanlı Dönemi) (1516-1850)

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden önce Cizre'yi yöneten Buhti Beylerinin (Azizan mirlerinin) dönemlerini anlattık. Buradan itibaren kronolojisini bozmadan devam edeceğimiz Cizre Beyleri 1516/922 yılından itibaren Yavuz Sultan Selim ile başlayan Osmanlı Devleti hakimiyetinde özel konum ve bağımsız eyalet statüsü ile Cizre'de hükmetmeye devam eden Cizre beyleridir. Şah Ali Bey b. Emir Bedir ile başlayan bu dönem 1523/930 yıllarında tahta çıkan Bedir Bey b. Şah Ali Bey ile devam etmiştir. Bu Beyler Osmanlı Dönemi'ndeki Cizre Beyliğini "Bedirhan Bey" dönemine kadar yani 19. yüzyıla kadar yönettiler.⁶¹³

1. Bedir Bey b. Şah Ali Bey

Buhti Beyliği'nin en son Emiri Şah Ali Bey'in vefatı ile oğlu Bedir Beylik tahtına çıktı. Bedir Bey Hasankeyf emiri Melik Halil b. Süleyman'ın kızı ile evlendi.⁶¹⁴ Cizre'de imar ve kalkınma faaliyetlerini başlattı. Adil davrandı. 70 yıl gibi uzun bir süre Cizre'yi yönetti. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman dönemi boyunca ona bağlılığını sürdürdü. Sultan Süleyman Van'da yaptığı savaşlara Tebriz üzerine yaptığı saldırıya Bağdat ve diğer şehirlerin fetih seferlerine katıldı.⁶¹⁵ Bedir Bey, Kanuni Sultan Süleyman'ı Irak Savaşı'nda önemli hizmetlerde bulundu.⁶¹⁶ Ancak Cizre emiri Bedir, sultana yaptığı bu hizmetlere karşılık aralarında yaşanan iki olaydan dolayı hem Kanuni Sultan Süleyman'ın hem Veziri Azam Rüstem Paşa'nın Bedir Bey hakkındaki tutumlarını değiştirmelerine, onun Cizre emirliğinden iki sene uzaklaştırılmasına yol açmıştır.⁶¹⁷

⁶¹³ Malmisanij, Cizira Bohtanlı Bedirhaniler, Avesta, İst. 2000s.87; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.385

⁶¹⁴ Tüzün, s. 385.

⁶¹⁵ Bidlisi, *a.g.e.*, s.106; Tüzün, c.1, s.385

⁶¹⁶ Abdülğani Efendi, Mardin Tarihi, 1999, s. 180; Tüzün, c.1, s.386

⁶¹⁷ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 107

Bu olaylardan birincisi Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Savaşı'na katılan Beylerin savaşının sona ermesi ile izin isteyerek memleketlerine dönmeleri nedeniyle usul gereği yapılan padişahlık teşrifatı esnasında meydana gelmiştir.⁶¹⁸ Cizre hükümdarı Bedir Bey de ülkesine dönecek olan Beylerden biriydi. Bu teşrifatın (uğurlamanın) gerçekleştiği gün İmadiye hükümdarı Hüseyin Bey, Bedir Bey'den önce huzura geldi. Bedir Bey bu önceliği kabullenemedi ve törene katılmayı reddederek divan-ı hümayun'u terketti. Sultan'dan ve vezirden izin istemeden Beyliği'nin merkezi olan Cizre'ye döndü.⁶¹⁹

Cizre Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra “Eyalet-i Cizre” ve “liva-i Cizre” payesi ile emsalleri arasında teşrifat protokol töreninde birinci sırada bulunuyordu. Evliya Çelebi Diyarbakır vilayetindeki bu protokol sırasını 1. Diyarbakır Beylerbeyi, 2. Beylerbeyi kethüdası, 3. Cizre, 4. Eğil, 5. Genç, 6. Palu, 7. Hazro hakimleri sırası şeklinde olduğunu kaydetmiştir.⁶²⁰ Dolayısıyla Bedir Bey bu sıranın bozulduğuna içerlemiş olabilir ve kendine göre haklı gerekçeleri olabilmıştır.

İkinci olay ise İstanbul'dan dönen Hakkari hükümdarı Zeynel Bey'in geçeceği yola bir puslu kurdu. Zeynel Bey, Cizre sınırına geldiklerinde Bedir Bey'in adamları kendisine saldırdılar, yanındakileri öldürdüler. Zeynel Bey ise ağır yaralı olarak kurtulmuştur. Bu haber Rüstem Paşa'nın kulağına gidince son derece üzülmüş ve öfkelenmiştir. Bu yüzden ikinci defa sadrazamlık görevine geldiğinde derhal Bedir Bey'in kardeşi Mir Nasır Bey'i Cizre hükümdarlığına talip olmasına ve Sultan'ın huzuruna gelerek bu isteğini arz etmeye teşvik etti. Nasır Bey bu tavsiyeye uyarak Sultan Süleyman'ın eşliğine gitti ve kendisinden vezirin onu desteklemesi sayesinde ilgi gördü. Cizre Liva'sının Nasır Bey'e verilmesi hususunda bir “padişah emirnamesi” çıkarıldı.⁶²¹ Bundan ötürü de Cizre hükümdarlığı Bedir Bey'den alınıp kardeşi Nasır Bey'e verildi.⁶²²

Bu yaşanan gelişme üzerine Bedir Bey yönetimi kardeşi Nasır Bey'e bıraktı. Cizre'yi terketti ve Sincar taraflarına gitti. Bu hadise üzerinden 2 yıl geçtikten sonra Bedir Bey İstanbul'a padişah Sultan Süleyman'a giderek Tor (Tor Abidin) ve Heysem nahiyelerinin

⁶¹⁸ Kanuni Sultan Süleyman m. 1533 ve m. 1548 yıllarında olmak üzere iki kere İran seferine çıkmıştır.

⁶¹⁹ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 107

⁶²⁰ Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, İstanbul, 1970, c.6, s.119, Bidlisi, *a.g.e.*, s. 107; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.386

⁶²¹ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 107

⁶²² Efendi, AbdulganiGandur, *a.g.e.*, s.100; Tüzün, *a.g.e.*, s. 386

Cizre eyaletinden ayrılıp Sancak olarak emir Nasır Bey'e, Cizre hükümetinin de tekrar kendisine verilmesi hususunda bir sultanlık emirnamesi çıkartmak konusunda başarılı oldu.⁶²³ Bedir Bey adı geçen emirname gereğince azim ve irade ile uzun ömrünü vilayetinin yönetiminde geçirdi. Bedir Bey toplantılarda uyuşturucu kullanıyordu.⁶²⁴ Buna rağmen Bedir Bey dindardır ve şeriatın dallarına sınıksız sarılır, dinin hükümlerini içtenlikle uygulardı. Bilgileri ve fazilet sahiplerini kendine yakınlaştırır ve onlara ilgi gösterildi. Kardeşi Nasır Bey ölünce Bedir Bey, Tor ve Heysem nahiyelerini de eskiden olduğu gibi yönetiminin altına aldı ve miras kalmış vilayetine kattı. Uzun bir ömür yaşadı. 90 yaşına ulaştı; fakat akli dengesi bozulmaya başlamıştı. Emir Bedir vefat ettiğinde Emir Muhammed adında bir tek oğlu vardı.⁶²⁵ Bedir Bey'in 49 yıl Cizre Beyliği yaptığı ve 95 yaşında Cizre'de öldüğü kaydedilmiştir.⁶²⁶

Bedir Bey b. Şah Ali Bey'in 1557 (965) tarihinde Cizre vilayetinde hükmettiğine dair Osmanlı belgelerinde kayıt vardır. Osmanlı sultanı 1. Süleyman zamanında Kiği Mirlivası Hayrettin tarafından düzenlenen Musul Livasının mufassal kayıtlarında geçmektedir.⁶²⁷ Bu belgelerin kayıtlarına göre Şah Ali Bey oğlu Bedir Beg 1557 (965) yılında Cizre'de hakimdir.⁶²⁸

2. Emir Muhammed Bey bin Bedir Bey

Bedir Bey daha hayattayken Cizre'nin yönetiminde meydana gelen güçlükler de oğlu Emir Muhammed başvurulmuş bir Emir idi. Mal ve servet toplama hırsı içinde olan biri olarak görünen Emir Muhammed 12000 baş koyun ve 100000 tavuk sahibidir. Babasının vefatından sonra Cizre'de bağımsız olarak 5 yıl hükümdar oldu (1578-

⁶²³ Bidlisi, *a.g.e.*, s.108-112. Heysem, Cizre'ye bağlı bir nahiyedir. Cizre'nin 45 km. kadar batısında yüksek bir tepede Nusaybin-Cizre yoluna hakim stratejik bir yerdir. Heysem Kalesi 566/1170 yılında Selahaddin Eyyübi tarafından Hısın Keyfa emiri Nureddin Muhammed bin Kara Arslan'a verilmişti. Timur tarafından tahrip edilmesine rağmen 16. yüzyılda adından sıkça bahsedilen bir yerdir. (Tüzün, c.1, s. 3879)

⁶²⁴ Bidlisi, *a.g.e.*, s.107-108

⁶²⁵ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 109

⁶²⁶ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s.55-56; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.387

⁶²⁷ Bu kayıtları ihtiva eden 308 numaralı ve m. 965/1557 tarihli Tapu Tahrir Defteri ve Kanunnamesi; Musul Livasının hesap, icmal kayıtlarında; "Der-tasarruf-ı Bedir Beğ hakim-i vilayet-i Cezire" olarak Cizre Vilayetinin Bedir Bey tasarrufunda bulunduğu kaydedilmektedir. "Ma'a cizye-i gebran ve taife-i Damen "(Hristiyan tebaa ve diğerlerinin Cizye miktarı en çok 13676 akçe) olarak belirtilmiştir. (BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 308 / 1-14.)

⁶²⁸ (BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 308 / 1-14.); Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.388

1583/986-991).⁶²⁹ Daha sonra Sultan 3. Murat fermanı gereğince Gürcistan ve Şirvan vilayetlerini ele geçirmekle görevlendirilen 2. vezir Lala Kara Mustafa Paşa'nın ordusuna katıldı. Emir Muhammed Sultan 3. Murat döneminde Cizre emiridir.

Osmanlı ordusu Gürcistan'a vardığında ansızın Çukursa'd Beylerbeyi Kazık Hamza Ustaclu'nun torunu olan Muhammed Han ile Karabağ ve Arran Gencesi Beylerbeyi İmam Kuli Sultan Kaçar'ın emrinde bulunan "Kızılbaş" askerlerinden kurulu 10000 kişilik bir İran ordusu ile karşılaştı. İranlılar Mustafa Paşa ve büyük ordusunun yolu üzerinde Çıldır mevkiinde konaklamışlardı. Çoğunluğu Diyarbekir ve Ekrad ümera ve dilaverlerinden oluşan ordunun öncü komutanı Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Paşa idi.⁶³⁰ Çıldır mevkiinde bir dağ eteğinde iki ordu arasında şiddetli bir savaş cereyan etti. Osmanlı ordusunun öncü birlikleri olan Kürtler 'Kızılbaşlara' saldırdılar ve onları dağıttılar. Tam o esnada pusuda bekleyen birkaç bin eğitilmiş Kızılbaş birden Kürtlere hücum ederek onları bilezik gibi çembere aldılar. Savaş şiddetlendi ve öncü Kürt kuvvetler son ferdine kadar öldürüldü.⁶³¹ Bu çarpışmada Cizre Beyi Mir Muhammed, Hazzo hükümdarı Saruhan Bey, Zirkanlı Duman Bey ve Fınıklı Mir Muhammed öldüler. İki taraftan da birkaç bin asker öldürüldü. Ancak sonuç kızılbaşların beklediklerinin tersine oldu, yenilgiye uğrayıp geri çekildiler.⁶³²

Cizre hükümdarı Mir Muhammed savaş meydanında vefat ettiğinde yanında bulunan hazinesinde sultanlık sikkesinden çıkmış 200.000 kadar kırmızı altın bulunmaktaydı. Kıymetli kumaşlar, nakış eşyası ve aletler buna dahil değildi. Geriye 5 yaşında olan Sultan Muhammed adında tek oğlundan ve 4 kızından başka varis bırakmamıştır.⁶³³

3. Sultan Muhammed Bin Muhammed

Öncelikle ifade etmek gerekir ki buradaki "Sultan" kelimesi baba tarafından konulan normal bir isim olup, bir unvan olarak değerlendirilmemelidir. Sultan Muhammed, babası öldüğünde daha küçüktü. Annesi Hasankeyf hükümdarı Melik Muhammed bin Melik Halil'in kızıydı. Takip ettiği adalet ve eşitlik siyaseti sayesinde aşiret adamlarını idare ederek hükümdarlığın kendi ailesinde kalmasını bırakmayı başardı. Daha sonra 2

⁶²⁹ Bidlisi, *a.g.e.*, s.109

⁶³⁰ Selanikli Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, Ankara, 1999, c.1, s.119; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 388

⁶³¹ Selanikli Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, Ankara, 1999, c.1, s.119.

⁶³² Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s.261; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.389

⁶³³ Bidlisi, *a.g.e.*, s.110

kızını Han Abdal (II.)'nin 2 oğlu Mir Nasır ve Mir Şeref ile evlendirerek ülkenin meselelerini ve verilerin işlerini onlara bıraktı. Onlar da bu verilen görevi en iyi şekilde yerine getirdiler.⁶³⁴

Sultan Muhammed'in annesi ani bir kararla oğlunu alarak Sultan Murat Han'ın İstanbul'daki Sarayı'na gitti. Devlet adamları ve Babıali'nin ileri gelenleri için yanına nadir bulunan birçok hediyeler getirmişti. Onları kendi tarafına çekmeyi başardı ve Cizre hükümetinin oğluna verildiğini yenileyen bir Sultan emirnamesini çıkartmaya ve kendisine ile oğluna değerli hediyeler verilmesini sağlamaya muvaffak oldu. Değeri yükselmiş ve kıvançlı olarak Cizre'ye döndü. Emir'in hükümdarlığı üzerinden 5 yıl geçtiğinde annesi öldü. Bunun üzerinden birkaç gün sonra kendisi de hastalandı ve 991/1583 yılında eceliyle öldü. Böylece Bedir Bey'in soyu kesildi ve çocuklarından geriye kimse kalmadı.⁶³⁵

4. Nasır Bey bin Şah Ali Bey

Nasır Bey, Bedir Bey'in kardeşidir. Rozkan aşiretinden olan Derviş Mahmut Keleşeri, Sultan Süleyman Han döneminde Bitlis Beyi Şeref Bey'in divanında inşa ve yazı yazma görevinde bulunmuş ve aynı zamanda İdris-i Bidlisi'nin de öğrencilerinden olmuştur. Şeref Bey'in öldürülmesinden sonra burayı terk ederek Osmanlı payitahtına gitmiş ve bir müddet sonra Sultan Süleyman'ın kızı olan Rüstem Paşa'nın hanımına öğretmen olmuştu. Bu yüzden ilerlemiş ve yüksek çevrelerde şanı yücelmişti. Öyle ki saltanattaki yöneticilerin Kürdistan'daki bütün işler için başvurdukları bir merci haline gelmişti. Kürt Beyleri çok önemli işler için ona sığınır olmuşlardı. Böylece onun sayesinde Rüstem Paşa bütün Kürdistan'da olup biten işlerle ilgili bilgi sahibi olur ve veraset yoluyla yönetime gelen hükümdarların işlerinden meydana gelen değişikliklerden yakından haberdar olurdu.⁶³⁶

Veziri Azam Rüstem Paşa Nasır Bey'in kardeşi Bedir Bey'e karşı muhalefet etmesi ve Cizre hükümetinin kendisine verilmesini istemesi konusunda kışkırttı. Vezirin işareti üzerine Nasır Bey İstanbul'a giderek Sultan Süleyman'ın eşiğine Cizre hükümetinin kendisine verilmesi için başvurdu ve bu konuda Kanuni Sultan Süleyman nezdinde bir

⁶³⁴ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 111; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 389

⁶³⁵ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 111; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 390

⁶³⁶ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 111.

emirname çıkarttı. İki yıl sonra bu sefer Bedir Bey İstanbul'a giderek Cizre'nin yeniden kendisine verilmesini kararlaştırılan bir emirname çıkartmayı başarmıştı. Olaylardan kısa bir süre sonra Tor ve Heysem vilayetinde bulunan Nasır Bey vefat etti.⁶³⁷

5. Abdal Han

Cizre Emiri Nasır Bey vefat edince oğlu Abdal Bey Tor ve Heysem sancağını kendisi için istemek amacıyla Sultan İkinci Selim Han döneminde sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın vezirliği sırasında tekrar İstanbul'a gitti. Cizre'de hükümdarlık yapma hırsı kendisinde yer etmişti. Bunun içinde telaşlı bir çaba ile bu eyaletin varlığını ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Ama ne var ki vezir Sokullu Mehmet Paşa Bedir Bey'e olan dostluğundan Abdal Bey'in isteğini ve bu yoldaki çalışmalarını sürdürmekten alıkoymaya karar verdi. Sokullu Mehmet Paşa Abdal Bey'i yakalayıp hapsederek onu cezaya çarptırdı.⁶³⁸

Sultan 2. Selim Han sadrazamı ile birlikte o esnada Edirne'de bulundukları için Abdal Bey ve adamları da Edirne'ye gitmişlerdi. Sadrazam bu karar gereğince Çavuşbaşı Mehmet Ağa'yı ve yanında bulunan Babı Ali çavuşlardan birkaçını Abdal Bey'i kendisine getirmekle görevlendirdi. Bu durum Emir Abdal ve beraberindekileri endişeye sevk etti ve bunların Abdal Bey'i ortadan kaldırmak istedikleri korkusuna kapıldılar.⁶³⁹ Bu endişelerinden dolayı Han Abdal'ın yanındaki adamlarından olan ve “Şeyhi Şeyhan” (şeyhlerin şeyhi) diye anılan birisi hemen çavuşbaşının peşinden yürümeye başladı ve hançeriyle sırtından vurdu.⁶⁴⁰ Bunun üzerine çavuşbaşının arkadaşları ve yardımcıları veziriazamın yanına koşarak tehevvue (korkusuzca davranış) kapılan bir Kürd'ün yaptığını kendisine arz ettiler.⁶⁴¹

Abdal Han ve arkadaşları hadiseden şaşkına dönmüşler ne yapacaklarını bilmez bir duruma düşmüşlerdi. Başboş bir şekilde Edirne sokaklarına dağıldılar ve gizlenmeye çalıştılar. Bir kısmı da şehrin dışına kaçmayı başararak çöllere ve kırlara doğru gitti. Fakat Sultan, şehir halkına Han Abdal'ı aramak, kendisini ve yakınlarını nerede

⁶³⁷ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 112; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 390

⁶³⁸ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 112

⁶³⁹ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 113; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 391

⁶⁴⁰ Tarih-i Selaniki'de geçtiğine göre hançeri çeken Emir Ebdal'ın kendisidir. (Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki c.1, s.76)

⁶⁴¹ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 113

olurlarsa olsunlar yakalamak için emir verdiler. Tellallar çıkıp emri ilan ettiler ve halkı emri uygulamaya teşvik ettiler. Kısa bir zaman sonra Abdal Han ve arkadaşları yakalandılar ve divana çıkarıldılar. Hepsinin öldürülmesi için hemen emir verildi. Abdal Han ve arkadaşları yüz kişiden fazlaydı. Hepsi de Bohtan'ın ileri gelenleri ve liderlerindendi. Beytülmal subayı üstlerindeki paralara el koyup hazineye aktardı. Abdal Han Cizre'de emirlik yapmadan ortadan kaldırıldı. Arkasından yedi erkek çocuk bırakmıştır: Emir Nasır, Emir Şeref, Emir Muhammed, Şah Ali, Emir Seyfettin, Emir İzzeddin ve babasının ismi verilen Emir Abdal.⁶⁴²

Cizre Emiri Abdal Han döneminde yaşanan bu hazin hadise “Tarih-i Selaniki” kayıtlarında şu başlık altında işlenmiştir: “Kıssa-i Çavuşbaşı Mehmet Ağa bâ Abdal Beğ-i Kürd der Edirne” (m.1568/h.976)⁶⁴³

6. Nasır Bey b. Abdal Han b. Nasır Bey

Abdal Han'ın oğlu Emir Nasır, beş yaşında hükümdar olup beş yıl sonra ölen Cizre hakimi Sultan Muhammed oğlu Mir Muhammed adına Revan (Erivan) seferine çıktı. Sefer dönüşünde Kars Kalesi'nde hakim olan Serdar Fethat Paşa'ya⁶⁴⁴ Sultan Muhammed'in ölüm haberi ulaştı. Bunun üzerine Cizre hükümdarlığını bu seferde Sultanın ordusunda katılmış olan varislerden birine vermek konusunda karar verdi. Botan bölgesinin önde isimleri Cizre yönetimine Emir Nasır'ı seçtiler ve Bitlisli Şeref Han gelerek Cizre yönetiminin seçtikleri Emire verilmesi konusunda arzularını padişaha arz etmesini istediler. Ancak Emir Aziz bin Kek Muhammed, Bali çavuş vasıtasıyla gizlice Serdar'a bir rapor sunarak şunları ifade etti: “Sultan Muhammed Sultan'ın sikkesinden çıkmış 100000 kadar altın ile hesapsız servet bırakmıştır. İki kız kardeşinden başka mirasçısı da bulunmamaktadır. Ben hükümdarlığı Emir Nasır'dan daha yakın ve daha layıkım. Lütfedip Cizre'nin yönetimini bana verilirse ben de

⁶⁴² Bidlisi, *a.g.e.*, s. 113; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 391

⁶⁴³ Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, Haz. Mehmet İşpirli, Ank. 1999, 2. Baskı, c.1, s.76

⁶⁴⁴ Serdar Ferhat Paşa (ö. 1595), III. Murad saltanatı döneminde 1 Ağustos 1591- 7 Temmuz 1595 tarihleri arasında yaklaşık bir yıl sadrazamlık yapmış bir Osmanlı devlet adamıdır. M. 1595 yılında İstanbul'da vefat etti. (Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, III Cild, türk Tarih Kurumu Ankara, 6. Baskı 2011, s.341)

padişahın hazinesine Sultan Muhammed'in parasından 100.000 sultanlık florisi⁶⁴⁵ ve kendi öz malından da 12.000 Flori ödemeye hazırım.”⁶⁴⁶

Serdar Ferhat Paşa arzusuna uygun düşen bu fırsattan yararlandı. Teklifin yapıldığı günün ertesi sabahı Emir Nasır ile görüşmenin gerçekleşeceği gün Divan Meclisi'nin toplanmasını buyurdu. Emir Aziz'den divana gelmesini istedi. Divan meclisi bir araya gelince Serdar konuşmaya başladı, daha sonra sözünü Botan Aşireti'nin ileri gelenlerine vererek şöyle dedi: “İki Emir, Nasır ve Aziz'den hangisi Sultan Muhammed'e daha yakındır? Cizre ileri gelenleri Emir Aziz'in kendisinden bir derece daha yakın olduğu yanıtını verdiler. Bunun üzerine Ferhat Paşa: “O halde Cizre yönetiminin miras gereğince Emir Azize verilmesi daha makbuldür” dedi. Cizre'nin ileri gelenleri yine söz alarak: “Gerçi Emir Aziz miras gereğince Muhammed'e daha yakındır ve yönetim veraset yönünden kendisine ait olur; ama tüm aşiretlerin ve vilayetin ileri gelenlerinin talebi ve arzusu Emir Nasır ile beraberdir.” Buna karşılık Serdar Ferhat Paşa şöyle dedi: “Evet aslında mesele dediğiniz gibidir; fakat ben Emir Aziz'i Cizre'ye hükümdar tayin ettim, o kadar!” Bunun üzerine Botan ileri gelenlerinden biri canını hiçe sayarak şöyle dedi: “Ortada Sultan Süleyman'ın aşiretler ve kabileler kimi hükümdar seçerler; ancak onun meşhur kimin hükümdar olacağı konusunda hükmü vardır. Bunun için biz Emir Aziz'in hükümdarlığına biat etmiyoruz. Bunu duyan Serdar Ferhat Paşa'nın sinirlendi ve hemen Divan çadırının kapısına bekleyen celladı çağırarak 1583 (911) yılının Ramazan ayının 29. gününe rastlayan Cuma günü Emir Nasır'ı idam ettirdi.⁶⁴⁷ Böylece Serdar Ferhat Paşa Cizre yönetimini Emir Azize verdi ve kendisini değerli hediyelerle taltif etti. Cizre'de yönetimi alması için yanına Bali Çavuşu vererek kendisini Cizre'ye gönderdi. Emir Şeref kardeşleri ve dostları ile birlikte Tanze⁶⁴⁸ nahiyesinde gizlendi.

7. Emir Aziz b. Kek Muhammed⁶⁴⁹

Emir Nasır'ın idamından sonra Cizre'nin yönetimini vezir-i Azam Ferhat Paşa'nın desteklediği Emir Aziz aldı (1583). Fakat yaşanan olayların üzerinden bir sene dört ay

⁶⁴⁵ Flori, Floransa (İtalya'nın Toskana Bölgesinde yer alan Firenze ilidir) Parasıdır. (Şemsuddin Ahmed İbn-i Kemal, Tevarih-i Al-i Osman, II. Defter, yayınlayan, Ş. Turan, 258)

⁶⁴⁶ Bidlisi, *a.g.e.*, s.113

⁶⁴⁷ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 114; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 393

⁶⁴⁸ Bidlisi, *a.g.e.*, s.115

⁶⁴⁹ Said Paşa, Mir İzzeddin olarak kaydetmiştir. (Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s.261)

geçmişti ki Vezir-i Azam Özdemiroğlu Osman Paşa⁶⁵⁰ onu görevden aldı ve Cizre yönetimini Muhammed bin Han Abdal'a (III.) tevdi etti.⁶⁵¹ Bu durumda Emir Muhammed'in, Emir Aziz ile birlikte Osmanlı ordusunun Tebriz üzerine yaptığı saldırıya katılmaktan ve sultana emri altına girmekten başka ihtimali kalmadı. Ancak seferden dönüşü temelli Cizre'den ayrıldı. Daha önce vakit geçirmek üzere gitmiş olduğu Sincar'a sığındı.⁶⁵²

Özdemiroğlu Osman Paşa Tebriz'de ölünce ve tekrar serdarlık makamına getirilen Ferhat Paşa Acem diyarına yöneldi. Emir Aziz, Erzurum'a Ferhat Paşayı karşılamak için yola çıktı ve Cizre yönetiminin tekrar kendisine verilmesi talebinde bulundu. Ferhat Paşa, Cizre'ye bağlı bulunan Hristiyan köylerinden 30 köyü alıp padişahın özel emlakının özel idaresine katması ve bu köylerden elde edilen gelir karşılığında hazineye 60000 flori ödeme sözü vermesi şartıyla Cizre yönetimini kendisine geri verdi. Haberi alan Emir Muhammed hayrete düştü ve İstanbul'daki padişah sarayına doğru yola çıktı. O sırada sadrazamlık görevi Koca Sinan Paşa'ya verilmişti. Bu vezir Emir Aziz'in talebiyle karışıklığı önlemeye çalışarak Emir Muhammed'i Rumeli tarafına yolladı. Bunun üzerine Emir Aziz, Emir Şeref ve kardeşlerinin ikamet yeri ve geçim kaynağı olan Tanze Nahiyesini⁶⁵³ sancak haline getirdi ve oğlu Hacı Bey'i buraya görevlendirdi. Duruma hakim olan Emir Aziz sonra Han Abdal'ın çocukları ile savaşmayı göze aldı. Fakat herhangi bir çatışma olmadan ve paylaşmadan bir süre ülkeyi yönetti.⁶⁵⁴

Bunun üzerine Emir Şeref bin Abdal ile kardeşleri; Emir İzzeddin, Emir Seyfettin ve Emir Abdal, Emir Aziz'e karşı durma konusunda ittifak ettiler. Kardeşleri Emir Nasır'ın öcünü almak istediler. Sonra Emir Aziz'in memurlarına ve adamlarına saldırı düzenlediler. Onun eyaletteki etkinliğini yok ettiler. Emir Aziz'in elinde Cizre Kalesi'nden ve şehirden başka bir şey kalmadı. Bu yaşananlardan sonra Emir Aziz,

⁶⁵⁰ Özdemiroğlu Osman Paşa (m. 1526-1585) III. Murad saltanatı döneminde 1584-1585 yılları arasında sadrazamlık yapmış Osmalı devlet adamıdır. Kızıl Deni çevresinde beylerbeyi olmuştur. Kafkasya'da elde ettiği başarılar ile Kafkas Fatihî ünvanının almıştır. (Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi c.2, s. 341)

⁶⁵¹ Emir Muhammed Edirne'de öldürülen Ebdal Han'ın oğludur. (Şerefname, s.113)

⁶⁵² Bidlisi, *a.g.e.*, s.115

⁶⁵³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu kasabadan söz edilmiş ve kendisinin Fındık (Fınık) kale ve kasabasını sol yanına alarak kuzeye "Tinze"ya gittiği ifade edilmiştir. (Evliya Çelebi, Seyahaname, c.4, s. 751). Yanlış harekeleme sonucu Tinze olarak deşifre edilen kelimenin doğru okunuşu "Tanze" veya "Tanz" şeklindedir. O dönemde Buhti emirliğine bağlı bir yerleşim yeri olan Tanze günümüzde Siirt Eruh yakınında bir yerleşim yeridir.

⁶⁵⁴ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 115; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.394

şehrin yönetimini ve kalenin muhafızlığını oğlu Hacı Bey'e ve kardeşinin oğlu Mir Havund'a bıraktı ve Han Abdal'ın çocuklarından intikam alınmasını sağlayacak bir tedbir almak maksadıyla İstanbul'a gitmek zorunda kaldı.⁶⁵⁵

Emir Şeref kardeşleri ile birlikte Cizre çevresindeki şehir ve köylere saldırmaya devam etti ve hepsini ele geçirdi. Botan aşiretlerin tümü kendisine karşı çıkamaz oldu. Böylece Cizre Kalesi'ne gitme imkanı buldu ve kaleyi kuşattı. Kuşatma 40 gün kadar bir süreyle devam etti. Emir Aziz'den de Cizre şehrine yardım gelmediği için durumları gittikçe sıkıntılı bir hal aldı. Bu sırada Diyarbakır Beylerbeyi İbrahim Paşa'dan yardım istemek için gitmiş olan Hacı Bey'in ölüm haberi ulaştı. Bu yaşanan gelişmeler üzerine Emir Havund bir plan yaparak gece yarısı kaleden ayrıldı ve adamlarından bazılarını Emir Aziz'in ailesinin ve çocukların yanına onları koruması için bıraktı. Emir Şeref'in kardeşi Emir Seyfettin işin içyüzünü öğrendi ve önce davranarak Havund'un kurtuluş yolunu kesti. İkisi arasında başlayan sıcak çarpışma gittikçe alevlendi. Çarpışma sonunda Emir Seyfettin, Emir Havund tarafından öldürüldü.⁶⁵⁶

Yaşanan bu hadiseler yayılıp Padişahın kulağına gidince padişah Emir Aziz'in yanına Musul Beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı da vererek Cizre'ye gönderdi. Bunların Cizre'yi istilacılardan alıp Emir Aziz'e teslim etmelerini, zoraki bir şekilde Cizre'de oturan Emir Şeref ve kardeşlerinin yakalanarak başkaldırma fikrinde olanlara ibret olacak şekilde cezalandırılmalarını Kürdistan hükümdar ve Beylerine emreden bir padişahlık emirnamesi verdi. Hüseyin Paşa bu emre uyup ve Hazro hükümdarı Muhammet Bey ile birlikte emri uygulamaya başladı. Her ikisi 999/1591 yılında yanlarında Musul ordusuyla birlikte Cizre'ye doğru hareket ettiler.⁶⁵⁷

Yaşanan bu gelişmeyi birkaç yerden haber alan Emir Şeref ve kardeşleri şehri ve kaleyi boşaltarak ve önce Tince'ye gidip ailelerini orada bıraktılar. Sonra da Hizan ve Müks taraflarına yola çıktılar. Böylece Hüseyin Paşa'nın görevini yapması kolaylaştı. Hüseyin Paşa Emir Aziz'i Cizre Kalesine bıraktı ve geriye döndü. Paşa'nın döndüğü haberi Emir Şeref'e ve kardeşlerine ve şehrin ileri gelenlerinin çoğuna ulaşınca, hızlı bir şekilde Cizre Kalesini tekrar kuşatmaya karar verdiler. Şehri ve kendilerini savunacak gücü

⁶⁵⁵ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 116

⁶⁵⁶ Bidlisi, *a.g.e.*, s. 116

⁶⁵⁷ BitlisiGandur, *a.g.e.*, s. 116; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.395

sahip olmadıkları için Emir Aziz ve Emir Havund kurtuluşu kaçmakta buldular. Ne var ki Emir Şeref onları takip etmekten vazgeçmedi. Emir Havund, Emir Şeref tarafından yakalanarak öldürüldü. Emir Aziz ise birkaç gün geçtikten sonra ölü olarak bulundu (1591).⁶⁵⁸

8. Emir Muhammed bin Han Abdal

Ferhat Paşa 991/1583 yılında Emir Muhammed'in kardeşi Emir Nasır'ı öldürüp Cizre Beyliğini Emir Aziz'e verdikten sonra Bali çavuşunu Cizre'de Sultan Muhammed'in mallarını ele geçirmekle görevlendirdi. Emir Muhammed'in Sultan himayesine sığınmaktan başka çaresi yoktu. Bunun üzerine o da öldürülen kardeşinin ailesi ve çocuklarını alarak İstanbul'a gidip insaf ve adalet istedi,⁶⁵⁹ İstanbul'da gerçekleşen görüşmeden sonra Vezir-i Azam Ferhat Paşa'nın emri ile Emir Muhammed'in Budin'e⁶⁶⁰ giderek orada ömrünün sonana kadar bir memuriyet görevi ifa etmesi kararlaştırıldı. O sırada Emir Şeref ve kardeşleri Ferhat Paşa ile birlikte Gürcistan seferindeydiler. Ferhat Paşa, bu seferi zaferle tamamladıktan sonra Emir Şeref ve kardeşleri Tanze tarafına gittiler ve orada gizlendiler. Fakat Emir Aziz onlara burayı bırakmayarak Sancak olarak oğlu Hacı Bey'e verilmesi hususunda Sultan'dan bir emirname almayı başardı.⁶⁶¹

Olaylar Sultan Sarayı'nda duyulunca Bosna'da bulunan Emir Muhammed'e saraydan özel bir elçi yollandı ve kendisini İstanbul'a çağırdılar. Vezir İbrahim Paşa'nın emrinde Cizre eyaletini kendisine tevdi ettiler (1591). Diyarbekir Beylerbeyi Bosnalı Mehmet Paşa da Kürdistan Beyleri ile birlikte Emir Muhammed'in Cizre'ye güvenle varmasını sağlamak ve Cizre'yi kardeşlerinden alıp kendisine vermekle görevlendirildiler. Beylerbeyi Mehmet Paşa Diyarbekir ve Kürdistan Beyleri ile birlikte Cizre üzerine hareket etmeye başlayınca Emir Şeref vilayeti ve kaleyi kardeşi Emir Muhammed'e çatışmasız teslim etmeyi kabul etti ve kendisi de Tanze'ye gidip oraya yerleşti⁶⁶².

⁶⁵⁸ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s. 117

⁶⁵⁹ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s.117

⁶⁶⁰ Budin: Bugünkü Budapeşte (Macarista)'nın Tuna Nehri'nin batısında kalan kısmı. Bir dönem Macaristan Krallığına başkentlik yapmıştır. Budin m.1526 yılında Osmanlı'ya bağlı bir eyaletti ve Budin Beylerbeyliği şeklinde yönetiliyordu. (UzunçarşılıGandur, *a.g.e.*, c.2, s.353

⁶⁶¹ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s. 117; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.396

⁶⁶² Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s.118

Buna rağmen Mir Şeref'in artık rahat durmayacağı anlaşılmıştı. Buhti gibi büyük ve kuvvetli bir aşiret tarafından himaye görüyordu. Bir süre sonra bütün Botan aşireti ileri gelenleri toplandılar ve Emir Şeref'i Cizre'ye getirerek iki kardeşin arasını düzelttiler.⁶⁶³ Cizre vilayeti Şah nahiyesi ve diğer bazı nahiye ve köylerden müteşekkil mülklerin yarısını Emir Şeref ve kardeşlerine bıraktılar. Cizre Kalesi ile şehrinin Emir Muhammed'e bırakılması, Emir Muhammed'in Sultan ve vezire 'hediye' olarak taahhüt etmiş olduğu 150.000 floriyi kendisinin ödemesi şartı üzerine iki kardeşi barıştırdılar. İki taraf bu şartları kabul etti ve yaşanan anlaşmazlık sona erdi.⁶⁶⁴

Ancak bu ittifaktan kısa bir müddet sonra Botan ileri gelenlerinin ekserisinin Emir Şeref'e meyledip onun tarafının tuttukları görüldü. Emir Muhammed halktan bunu görünce taahhüt etmiş olduğu 150.000 floriyi ödeyemeyeceğini anladı ve Cizre'yi Emir Şeref'e bırakarak oradan ayrıldı (1596). O zaman Cizre Beyliğinin yönetimine layık olan kişinin Emir Şeref olduğu devlet adamlarınca da anlaşılmış oldu. Bunun üzerine Sultan 3. Murat Cizre eyaletinin Emir Şeref'e verilmesi konusunda emirname çıkardı.⁶⁶⁵

9. Emir Şeref III. b. Han Abdal

Cizre yönetimi Emir Şeref'e, kardeşleri, Emir Aziz ve Emir Havund arasında cereyan eden olaylardan sonra geçmişti. Ancak Osmanlı belgelerinden bu sonucun pek de kolay olmadığı, Osmanlı Devleti'ni ve Cizre yönetimini beş altı yıl meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Edirne'ye hak aramaya giden ve orada meydana gelen nahoş hadise yüzünden Botan'ın ileri gelen yüz adamı ile birlikte boynu vurulan Emir Abdal (III)'ın Emir Nasır, Şeref, Muhammed, Şah Ali, Seyfettin, İzzeddin ve Abdal isimlerinde yedi oğlu vardı.⁶⁶⁶ Bunlardan Emir Şeref, Emir Aziz, Emir Muhammed ve Emir İzzeddin arasında kıyasıya bir iktidar kavgası yaşanmıştı.

Emir Şeref'in kardeşi ve Cizre Beyi Muhammed İstanbul'dayken vezir Ferhat Paşa'ya, Şeref Bey tarafından öldürülen Aziz terekesinden ödenmesi gereken 300 bin akçe borcun ödenmesi Şeref Bey'den istedi. Bu isteği yasal bir fırsata dönüştüren Şeref Bey

⁶⁶³ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Türk Beylikleri*, s.58

⁶⁶⁴ Bitlisi, s. 118; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.397

⁶⁶⁵ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s.119

⁶⁶⁶ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s.119; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.398

“Eyalet-i mezbure (Cizre) bana mukarrer olmuştur” diye ortalığı karıştırdı.⁶⁶⁷ Bu kargaşadan haber alan Osmanlı idaresi Diyarbekir Beylerbeyini gönderirdi ikinci ferman (m.1593) ile “Cizre Emir Muhammed üzerinde olup, Emir Şeref’e eyalet-i mezbure verilmeyüp ve eyalet için emr-i hümayunum dahi irsal olunmamıştır” denilerek Emir Şeref’in bu istismarını bertaraf etti. Yine aynı fermanla: “Adı geçen eyalet eskiden olduğu gibi Mir Muhammed’in tasarrufuna verilip eğer mezkur Şeref ‘bana karar verilmiştir’ diye bir emir gösterirse bu emirin elinden alınıp bağlanıp mühürlenerek bana gönderilmesi” ifadesinin bulunmasıyla Emir Şeref saf dışı bırakıldı.⁶⁶⁸

Emir Şeref ise Cizre Beyliği’ni ele geçirmek için karşısına çıkacak rakipleri ortadan kaldırmaya kararlıydı. İstanbul’daki adamları vasıtası ile divan-ı hümayun kâtiplerinden Sarı Ali isminde birini elde ederek kardeşi Muhammed’in öldürülmesi için Diyarbekir Beylerbeyi’ne sahte bir idam fermanı yazdırdı. Ferman Diyarbekir’e ulaşmadan bir ihbarla durumu öğrenen divan-ı hümayun önce fermanı yazan Sarı Ali’nin elini kestirmiş ardından da idam etmiştir. Ayrıca Diyarbakır Beylerbeyi’ne de sahte fermanı yerine getirmemesi için 1002/1593 yılında bir hüküm göndermiştir.⁶⁶⁹ Bu sahte fermanla kardeşini öldürmeyi başaramayan Emir Şeref, Cizre’nin kendisine verildiğini sahte beratlarla kabul ettirmeye ve zorla elinde tutmaya devam etti.⁶⁷⁰ Ancak Osmanlı Devleti hadisenin peşini bırakmamış, ilk fermanın bir ay sonra 8 rebiülahir 1002 (1 Ocak 1594) tarihinde ikinci bir ferman ile Şeref Bey’in sahte emir ibraz ihtimaline karşı Cizre eyaletinin Emir Muhammed’e zapt ve tasarruf ettirmesi için Diyarbekir Beylerbeyi’ne emretti.⁶⁷¹ Osmanlı Devleti 26 Cemaziyelevvel 1002 (17 Şubat 1594) tarihli Diyarbekir Beylerbeyi’ne gönderdiği başka bir hüküm ile Şeref Bey’in Cizre Beyliği konusundaki ısrar ve inadı açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁷²

Fakat yukarıda anlatıldığı gibi Botan ileri gelenlerin ekserisi Emir Şeref’in tarafını tutmaktaydı. Emir Muhammed ise ödemekle yükümlü olduğu 150.000 floriyi

⁶⁶⁷ BOA, Mühimme Defteri, 71, s.109, nr.200; Aydoğan Demir, *Osmanlı Döneminden Bir Kesit: 16. Yüzyıl Sonlarında Cizre*, s.82

⁶⁶⁸ Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.399

⁶⁶⁹ BOA, Mühimme Defteri, 72, s.117 nr.230 (Belge); Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.402

⁶⁷⁰ BOA, Mühimme Defteri, 71, s.72, nr.147 (Tarih: 39 Safer 1002- 24 Kasım 1593)

⁶⁷¹ BOA, Mühimme Defteri, 72, s.205, nr. 290 (Tarih: Rebiulahir 1002-1 Ocak 1594)

⁶⁷² BOA, Mühimme Defteri, 72, s.117, nr. 230 (Aydoğan DemirGandur, *a.g.e.*, s.8485)

ödemekten acizdi. Sultan 3. Mehmet Han tarafından kendisine Cizre yönetimi verilmesine rağmen Emir Muhammed, Emir Şeref'in ön plana çıkmasından dolayı görev başına gelme gücüne sahip değildi ve Cizre'yi terk edip gitmişti. Osmanlı Devleti artık Emir Şeref'in Cizre'deki nüfuzunu anlamıştı. Son fermanın gönderilmesinden sonra arkasında Botan aşireti ileri gelenlerinden olan Emir Şeref gerçeğini kabul eden İstanbul ve Sultan 3. Murat Cizre vilayetinin Emir Şeref'e verilmesi konusunda bir emirname çıkardı. Emir Muhammed ise Hasankeyf sancağına tayin edildi.⁶⁷³

Osmanlı belgelerinde türlü entrikalarla iktidarı ele geçirmeye çalıştığı belirtilen Emir Şeref (III), Şerefname kayıtlarında ise çok farklı bir kişilik olarak aktarılıyor. Şerefname yazarı Şerefhan'nın belirttiğine göre; Emir Şeref ailesinin önde gelen emirlerinden en üstünüdür. Cömertlik, cesaret ve yardımda emsali bulunmayan üstün bir şahsiyettir. Çarpışmalarda göstermiş olduğu kahramanlık onun üstün yiğitliğinin bir kanıtıdır. Halk ve askerler onun adil ve iyi vasıflarından, fikir ve çalışmalarından memnundurlar. Taraflı tarafsız herkes onun iyiliklerini ve övülesi yaratılışını takdir etmektedirler.⁶⁷⁴

Emir Şeref Beylik görevini en güzel şekilde yaptı; sınırları savunarak şehrin güvenliği sağladı. Onun zamanında toplum güven ve refah içerisinde yaşadı. Ancak bir süre sonra yönetimi kendisi için isteyen kardeşi Emir İzzeddin, Emir Şeref'e başkaldırdı. Her gün Cizre ve çevresinde saldırıyı ve buraları yağma ile talan etmeye başladı. Zamanla etrafında ayak takımından başıboşlardan ve dervişlerden büyük bir kalabalık toplamaya başladı. Bu durum Şeref Bey'in kendisinden korkmasına neden oldu. Bu yüzden hile yoluna başvurarak kendisini tuzağa düşürdü. Kardeşini bir bahaneyle evine davet eden Emir İzzeddin yapılan çağrıya uyarak bazı sadık adamları ile Emin Şeref'in evine geleceği sırada kendisini öldürmeleri konusunda anlaştığı kendi adamları tarafından öldürüldü.⁶⁷⁵

Emir Şeref'in gücü Cizre Beyliği'nin dışına taşı. Öyle ki Cizre Beylerin üçüncü kolu olan Gürgil Beyliği'nin 1005/1597 yılındaki hükümdarı onun yardımı ile Beyliğini en iyi şekilde yönetmiştir. Emir Şeref bağımsız bir hükümdar olarak yönetim işlerini azim ve irade ile yerine getirmeye halkın işlerini de adaletle takip etmeye başladı. Cizre

⁶⁷³ Bitlisi Gandur, *a.g.e.*, s. 118-120. Nazmi Sevgen, *a.g.e.*, s. 59

⁶⁷⁴ Bitlisi Gandur, *a.g.e.s.* 119; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.401

⁶⁷⁵ BOA, Mühimme Defteri, 69, s.8, nr.13 satır 4. (aydoğan DemirGandur, *a.g.e.*, s.86)

vilayetinde mimari eserleri ve kalkınma alametleri onun zamanında görüldü.⁶⁷⁶ Mehmet Süreyya *Sicili Osmani*'de Paşa unvanıyla Şeref Bey'in Cezire-i İbn Ömer Bey'i iken Rakka Beylerbeyliğine atandığını ve 1027/1618 yılında vefat ettiğini belirtiyorsa da Şeref Bey'in 1037/1627 yılında yaşadığı ve Cizre Beyliği'nin Emir (Mir) Şeref Bey ile 1627 tarihine kadar ulaştığını belirten kaynaklar mevcuttur.⁶⁷⁷

Bizler böylece Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti döneminde Cizre'yi 1516'dan 1827 yılına kadar yöneten Buhti Beylerinden (2. Kol) 9 emirin dönemlerini yazdık. Bu beyler Osmanlı Dönemi'ndeki Cizre Beyliğini (veya eyaletini) Bedirhan Bey dönemine kadar yani 19 yüzyıla kadar yönettiler.

1.5.5. Tanzimat Döneminde Cizre

Cizre'nin Osmanlı Devleti içindeki siyasi konumuna geçmeden önce genel olarak Osmanlı Devleti'nin Kürt coğrafyasını yöneten emirlerin/mirlerin yönettikleri eyalet ve sancakların konumlarını bilmekte yararı vardır. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesindeki ittifakın boyutları Bıyıklı Mehmet Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği arzına “... Kürdistan Beyleri ile yek-dil ve yek-cihet ve yek-renk...”⁶⁷⁸ ifadeleriyle yansımıştı. Osmanlı Devleti'nin Safevi ve Kürt siyasetinin önemli belirleyicisi olarak tanımlanan İdris-i Bidlisi bölgede yeni idari yapının tesisinde önemli bir rol oynadı. Dedekargın Savaşı ile bölgede Safevi ve Alevi Türkmen etkisi kırılıncaya kadarki süreçte Osmanlı Devleti ile Kürt hanedanlar arasındaki diplomasi trafiği de yine Bidlisi tarafından yürütülmüştür. İdris'i Bidlisi'nin önerisiyle Sultan Selim Çaldıran Savaşı'nın ardından itaatlerini bildiren Kürt beylerine verilmek üzere Nişanı Şerif taşıyan belgeleri (yani boş resmi evrak) göndererek⁶⁷⁹ Kürt Emirlikleri'nin hanedan haklarını tanıyacağını göstermişti.

Osmanlı hakimiyetinin ardından yapılan düzenlemelerle Kürt hanedanların idari haklarının yok sayılmadığı bir sistem meydana getirildi. Osmanlı'nın Balkanlar'dan farklı olarak İran sınırında daha doğuya açılma hedefinde olmadığı, daha çok Safevileri

⁶⁷⁶ Bitlisi, a.g.es. 120

⁶⁷⁷ Sevgen, Nazmi, Kürtler, Begelerle Türk Tarihi, 1968, Sayı: 10, s. 71

⁶⁷⁸ Göyünç, Nejat, yy. Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank. 1991, s. 29

⁶⁷⁹ Feridun Bey, Münşeâtü's-Selatin, c.1, İst.s. 419. Özcoşar, İbrahim, Osmanlı Devleti ve Kürtler, Kitap Yayınevi, İst. 2017, s. 17

kuşatma ve izole etme stratejisi gözettiği bilinmektedir.⁶⁸⁰ Bu strateji Osmanlı Kürdistanı bir fetih üssü olmaktan çok İran'a karşı bir tampon bölge olarak tasarlanması ile sonuçlandı. Osmanlıların Bağdat'ı da içine alan güneyinde varlığını kalıcı kıldığı 1639'a kadar bölgedeki idari teşkilatlanma tamamen İran'a karşı bir seferberlik düzenlenmesine dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü İran siyasetinin istikrarı Kürtlerle doğru ilişki kurması ile doğru orantılıydı.⁶⁸¹

Osmanlı Devleti'nin yeni idari yapılanmasının merkezinde eyalet sistemi yer almaktaydı. Osmanlı'nın yeni hakimiyet altına aldığı Erzurum ve Sivas'ın güneyinde olan bölgeler Diyarbakir eyaleti olarak teşkilatlandırıldı. Bu yeni eyalet tarafsız kalmayı seçen ya da Safeviler ile ittifaka devam eden Kelhur, Erdelan, Baban, Şehrızor ve Mukri hariç tüm Kürt emirliklerini de içine alıyordu.⁶⁸² Eyalet üst çatısı altında Kürt hanedanların geleneksel yönetimlerini devam ettirebilecekleri alt sistemleri oluşturuldu. Bu sistemle yurtluk, ocaklık ve hükümet sancakları olarak isimlendirildi.⁶⁸³ Ayrıca vergi toplamının bölgenin coğrafi durumu sebebiyle zor olması da yurtluk, ocaklık ve hükümet sancakları olarak değerlendirmelerine sebep olduğu da ifade edilmiştir.⁶⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin Kürt bölgelerinde uyguladığı bu yeni sistemin iki temel dayanağı olmuştur. Bölgedeki sünni-şii ayrımı ve Kürt emirlerinin kendi bölgelerinde eskiden var olan hakimiyetlerinin tesis edilmesi idi.⁶⁸⁵

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları dönemin kanunname ve risalelerinde belli bir şablon çerçevesinde tanımlanır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde oluşturulan “Kanunname-i Hümayun” da hükümet ve yurtluk ocaklık sancakları ile ilgili bölümler şöyledir:

"Dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetih de hidmet û ia'atleri mukabelesinde ashabına tevîz û temlik olunmuştur. Mülkeyit tariki üezre tefrik ederler. Hatta memleketleri mefruzu'l-kalem ve maktu'ul-kademdir. Ebvab-ı mahsulatı dahil-i defter-i sultani

⁶⁸⁰ Özer Küpeli, “İrak-ı Arapta Osmanlı Safavi Mücadelesi, (16-17. Yüzyıllar).”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 230

⁶⁸¹ Özcoşar, a.g.e, s. 18

⁶⁸² Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özk-Gündoğan, Katap Yayınevi, İst. 2009, s. 67

⁶⁸³ Özcoşar, a.g.e, s. 19

⁶⁸⁴ Cabir Doğan, 16. Yüzyıl Osam. İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri, SDF Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler dergisi, Mayıs 2011, sayı: 23, s. 31-43

⁶⁸⁵ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir taşra Kenti Mardin*, Mardin Artuklu Üniv. s. 58

olmamıştır. İçlerinde ümera-i Osmaniyye'6en ve kul taifesinden hiçbir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların ahidnameleri mûcibince azl û nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi muti-i ferman-ı Hazret-i sultandır. Sair ümera-i Osmaniyye gibi kangî eyalete tabî'ler ise beğlerbeğleriyle ma'an sefer eserler. Kavm ü kabile ve başka asker sahiblerdir. Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetih de ba'zı ümerayı hizmet ve ita'atleri mukabelesinde ber-vech-i te'bid orpalık ve sancak hassı tarikiyle tecih olunmuştur. Erbab-ı divan ve kanun istilahında bu makûllelere yurdruk ve ocaklık derler."⁶⁸⁶

Ayn-i Ali Efendi ise Kanunname-i Hümayun'dan yaklaşık 300 yıl sonra, 17. Yüzyılın başlarında, Diyarbakır eyaletinin idari yapılanmasını açıklarken de benzer şekilde yurtluk -ocaklık ile hükümet sancaklarını şöyle tanımlar: *"Eyalet-i Diyarbekir 11 Osmanlı sancağı ve 8 Ekrad begi sancağı ve 5 hükümeddir. Bu 8 ekran sancağı hin-i fetihde gerçi sancak tarikiyle verilmiştir ve Sancak i'tibar olunur. Lakin yurtluk ve ocaklık üzere olup azl ve nasb kabul etmezler. Fevt oldukça vali arzıyla oğullarına verilür. Harice verülmez...."*⁶⁸⁷

Osmanlı kayıtları yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının verilme sebebini emirlerin Kürt hanedanlarının geleneksel yönetim anlayışlarının yanı sıra fetih zamanındaki hizmet ve itaatleri olarak tamamen Osmanlı Devleti'nin tek taraflı bir tasarrufu olarak gösterse de yine birçok belge de belirtildiği üzere asıl sebep 'zapt ve tasarruflarına' verilen toprakların ecdadlarından kalan 'kadim ocak'lar olmasıydı.⁶⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin kurduğu bu ilk idari yapılanmalar yalnızca Diyarbekir eyaleti içinde yer alan Kürt Emirlikleri'yle sınırlı değildi. Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancakları bölgede Osmanlı hakimiyetinin genişlemesiyle Van, Bağdat (1535), Erzurum (1533), Musul (1535) ve Şehrîzor gibi eyaletlere bağlı olarak da teşkilatlandırılmıştır. Evliya Çelebi seyahatnamesindeki Kanunname-i Sultan Süleyman, 1631 tarihli Sancak Tevci defterleri ve 16-18 yüzyılları arasındaki defterlerin bilgilerine göre Diyarbekir, Van, Şehrîzor ve Bağdat eyaletlerindeki hükümet ve yurtluk-ocaklık statüsündeki Kürt

⁶⁸⁶ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap Kanunî devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi kanunnameler, Osm. Araştırmalar Vakfı, İst. 1992, s.463

⁶⁸⁷ Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman der Hulasa-i Mezamîn-i Defter-i Dîvan*, İstanbul 1280 (m.), s. 29. Öscoşor'dan nakil a.g.e, s. 20

⁶⁸⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İst. 1993, s. 25

emirlikleri şunlardır: Kanuni döneminde Diyarbekir eyaletine bağlı hükümet sancakları; Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazro aynı dönemde Bağdat'a bağlı İmadiye hükümet statüsünde idi. Van'da ise Bitlis, Hakkari, Mahmudi, Pinyanişi hükümet statüsündeki sancaklardı. Aynı dönemde sadece Diyarbekir'de yurtluk-ocaklık statüsünde Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik bulunmaktaydı. Bağdat ve Van'da yurtluk-ocaklık statüsünde sancak bulunmamaktaydı.⁶⁸⁹ Dolayısıyla 924/1518 yılında 12 livadan müteşekkil olan Diyarbekir Beylerbeyliğine 'hükümet' statüsünde bağlı olan Cizre ve diğer emirlikler zaman içerisinde meydana gelen değişiklikler ile birlikte 921/1515 yılında kurulan bu idari yapı 400 yıl boyunca devam etti.⁶⁹⁰

'Hükümet' statüsündeki sancaklarda mülkiyet, yurtluk-ocaklık⁶⁹¹ sancaklarda ise arpalık ve Sancak hassı yoluyla verilmekteydi. Hükümet sancaklarında tahrir yapılmamaktaydı, dolayısıyla tımar ve zeamet olmadığı için gelirinin tamamı hanedanındı ve yine bu nedenle bu sancaklarda merkezden görevlendirilen idareci ve memurlar bulunmamaktaydı. Hükümet sancaklarında hanedanın kendilerine ait orduları vardı. Yurtluk-ocaklık sancaklarda, içlerinde tımar ve zeamet olduğundan tahrir yapılmaktaydı. Kürdistan tahrirle görevli katip eminleri için güvenli bir bölge değildir ve katipler bu sebeple köy köy gezmeyi göze alamıyorlar, bu da sık sık şikayetlere sebep oluyordu.⁶⁹²

Yurtluk-ocaklık sancaklarına göre biraz daha bağımsız olan hükümet sancaklarının yöneticileri 'hakim' olarak isimlendiriliyorlardı. Hükümet sancakların hakimleri yargı hariç diğer bütün idari konularda tasarruf sahibi idiler. Buradaki yargı işleri merkezden atanan 'kadılar' tarafından yürütülüyordu.⁶⁹³ Vergileri sancak beyi kendi adına toplamakta; fakat yılda bir kez belirli bir miktarını merkez hazineye ödemektedir.⁶⁹⁴

⁶⁸⁹ Özcoşar, a.g.e, s. 22

⁶⁹⁰ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 217

⁶⁹¹ Yurtluk-Ocaklık: Osmanlılar 16. Yüzyılda yeni kazanılan bazı topraklarda yurtluk ve ocaklık sistemi adıyla farklı bir yönetim sistemi uyguladılar. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in m. 1514 Çaldıran zaferinden sonra hem Osmanlı Kürdistan'ında hem de Bosna'da uygulamış olduğu bu sitem Osmanlı tımar sisteminin değişik bir şeklidir.

⁶⁹² 7 Numaralı Mühimme defteri, 2480 nolu Hüküm. Özcoşar, a.g.e, s. 22

⁶⁹³ Orhan Kılıç, Osmanlı devleti Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu Nasıl Yönetti? Tarih Bilinci dergisi, Sayı: 3, Ocak-Şubat-Mart 2008, İst.s.20-27 Bilgin Feridun, Osm. Hakimiyetindeki Cizre'de Siyasal Değişim ve Merkez Çevre İlişkisi (16-9. Yy) Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Semp. Mardin Artuklu Üniv. Yayınları, İst. 2012, s.17

⁶⁹⁴ Cabir Doğan, 16. Yüzyıl Osam. İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri, SDF Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler dergisi, Mayıs 2011, sayı: 23, s. 35. Bilgin, a.g.e, s. 71

Özet olarak belirtmek gerekirse bu arşiv belgelerine göre 934/1527 yılında ‘Vilayet-i Kürdistan’ (Cizre, Bitlis, Hasankeyf, Siverek, Çemişgezek, İmadiye, Sason, Palu Çapakçur, Eğil gibi) çatısında toplanan ve yurtluk-ocaklık ve hükümet adları ile isimlendirilen yerler⁶⁹⁵ 1578-1588 idari düzenlemesiyle Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlıydılar.⁶⁹⁶

Sultan, Beylerbeyi ve mirlerin ilişkisini genel çerçevede değerlendirmek gerekirse şunu söylemek mümkün; Safevi Devleti’ne karşı Osmanlı ile ittifak kuran Kürt mirlerinin bu süreçte muhatabı İdris-i Bidlisi aracılığıyla da olsa Osmanlı sultanı olmuştur. İdris-i Bidlisi Sultan adına görüşmelere katılmasına Sultan’ın temsilcisi olarak sözler vermesine rağmen süreci resmi değiştiren nihai unsur Sultan Selim’in mührünü taşıyan beratlarıdır. Sultan’la Kürt mirleri arasındaki ilişkinin İslam siyaset tarihinde kavramsal karşılığı ‘biat’tır. Bu minvalde sultanların İran seferleri düzenlenirken geçtiği bölgelerdeki Kürt beylerinin gelip biatlerini sunmalarının bir adet olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Süleyman’ın seferleri esnasında Kürt mirlerinin zırhlı askerleri ile grup grup gelip Sultan’ın selamladıkları ve ardından el öptükleri aktarılır. Bu seferler sırasında Osmanlı Devleti’nin kazandığı başarılar üzerine Kürt mirlerinin Osmanlı’ya yeni katılımlar da gerçekleştiği takdirde bir biat merasimi gerçekleşiyordu.⁶⁹⁷

Kürt sancaklarının eyaletler ile ilişkileri bağlamında mirlerin Osmanlı idari hiyerarşisinde ilişki ağlarının en yoğun olduğu yöneticiler Beylerbeyleriydi. Teorik olarak Kürt mirlerinin bağlı oldukları Beylerbeyi’ne itaat etmeleri istenirdi. Bu konuda sorunlar yaşanması halinde Beylerbeyleri İstanbul’a başvurup mirlerin uyarılmasını istiyorlardı. 1559’da Bağdat Beylerbeyi’nin yaşadığı sorunlar üzerine kendisine bağlı Kürt Mirlerine ‘Hükmü Şerif’ gönderilmesini istemesi üzerine İmadiye Mir’i Sultan Hüseyin ve Harir-i Divin miri Sorani Bey’e hükümler gönderilmişti.⁶⁹⁸

Beylerbeyi ile mir ilişkilerinin her zaman iyi olması mümkün değildi. Kendilerine Sultan’ın temsilcisi olarak özel bir anlam yükleyen Beylerbeyi ile kendilerini bölgenin kadim ve asil sahibi olarak gören mirlerin çatışma alanları hiç de az değildi. Bu

⁶⁹⁵ İ. Metin Kunt, Sancaktan Eyalet, İst. 1978, s. 130. Aydoğan demir, Osmanlı Döneminden Bir Kesit: 16. Yüzyıl Sonlarında Cizre. Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Dicle Üniv. İst. 1999, s. 74

⁶⁹⁶ M. Ali Ünal, “16. Ve 17. Yüzyıllarda diyarbekir eyatine Tabi sancakların İdari Statüleri” Ziya Gökalp dergisi, sayı 44, Aralık 1986, s. 31-40. Demir, a.g.e, s. 74

⁶⁹⁷ 3 Numaralı Mühimme defteri, 773 Nolu Hüküm, Öcoşar, a.g.e, s.31

⁶⁹⁸ 3 Numaralı Mühimme defteri, 395 Nolu Hüküm, Öcoşar, a.g.e, s.32

çatışmalarda hemen eşkıya suçlaması ile damgalanma ihtimaline rağmen, Kürt mirlerinin kendi haklarından vazgeçmedikleri anlaşılmaktadır. 1579'da İran'la mücadelede un ve arpa takviyesi ile görevlendirilen Diyarbekir Beylerbeyi Behram Paşa, Ekrad ümerasının kendisine muhalefet ettiğini iddia ederek bu görevden imtina etmiştir. Bu olaydan sonra Kürt Beyleri, Behram Paşa yerine Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'nın maiyetinde sefere katılmışlardır.⁶⁹⁹

1.5.6. Cizre'nin Osmanlı Devleti İçindeki Siyasi Konumu

Osmanlı Devleti tarafından Safeviler'den alınan Cizre ve Kürt Beyliklerin her birisi bağımsız birer Beylik idi. Osmanlı tarih kaynakları bu durumu şu ifadelerle vurgulamaktadır: “Her biri müstakil bir Rum hükümdarının malikanesi olduğu gibi saltanat-ı senniye (Osmanlı) tarafından zapt edildiği sırada her bir Kürt Bey'i İstiklal üzere idi.” Diyarbekir hükümeti Akkoyunlu hanedanından sekiz sene önce Safevi Şah İsmail'in egemenliği altına girmiş, Mardin hükümeti de bir Safevi şubesinin elindeydi. Cezire (Cizre) hükümeti ise bu dönemde Umeyye oğullarından Halidiler (Bohtan Beyleri) elindeydi.⁷⁰⁰ Cizre Beyliği Osmanlı topraklarına katıldıktan hemen sonra Diyarbekir eyaleti idari sınırları içinde ‘Cezire Livası’⁷⁰¹ statüsü ile yer almıştır⁷⁰². Sait Paşa Cizre yöneticilerinin bu tarihten ‘Cizre hakimleri’ unvanı ile anılarını kaydediyor.⁷⁰³

Kaydedilen tarihler farklı olsa da 16. ve 17. yüzyıllarda Cizre Diyarbekir eyaletine bağlı bir hükümettir.⁷⁰⁴ Fakat Sultan Dördüncü Murad'ın 1037/1627 yılında otorite ve asayişini sağlamak için Cizre Beyliğini ortadan kaldırıp Osmanlı kışlaklarından biri haline getirdiği kaydedilmiştir.⁷⁰⁵ Cizre hükümeti bazen de Eyalet-i Kürdistan içinde yer alır.⁷⁰⁶ Diyarbekir vilayetinin 1653 yılı idari taksimatında eyalete bağlı yerler arasında

⁶⁹⁹ Bekir, Kütükoğlu, Osmanlı-İran Münasebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti, İst. 1993, s. 101, Özcoşar, a.g.e, s. 33

⁷⁰⁰ Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s. 253

⁷⁰¹ Liva: Kazadan büyük vilayetten küçük şehir (Abdullah Yeğin, Yeni Lügat, 1975, s. 365

⁷⁰² İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır, (1790-1860); Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s. 408

⁷⁰³ Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s. 253

⁷⁰⁴ Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara, 1988, s.102-103

⁷⁰⁵ BOA, TS.MA. d/5978; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 410

⁷⁰⁶ İ. Metin Kunt, Sancaktan Eyalet, İst. 1978, s. 130. Aydoğan demir, Osmanlı Döneminden Bir Kesit: 16. Yüzyıl Sonlarında Cizre. Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp. Dicle Ün. İst. 1999, s. 78-79

Cizre yoktur.⁷⁰⁷ 17. Yüzyıl ortalarına ait bir risalede Cizre 9 hükümet arasında hiçbir eyalete bağlı görülmemektedir. Diyarbekir vilayetine 1066/1655 yılında gelen Evliya Çelebi, Amid eyaletine bağlı 5 hükümet arasında Cizre'yi bir sırada sayıyor ve bu tarihte Cizre hükümetinin serbest mirimiranlık payesi ile hakimlerine verildiğini kaydediyor.⁷⁰⁸ Diyarbekir Beylerbeyi'nin 1081/1670 senesi gelir gider defterinde Cizre tekrar Diyarbekir'e bağlı görünmektedir. Çünkü bu sene Cizre Beyi Mir Mehmet'in Sancak Emiri için Diyarbekir Beylerbeyi'ne beş bin kuruş ödemiş olduğu kaydı mevcuttur.⁷⁰⁹

Cizre'nin yurtluk-ocaklık hükümet statüsü Bedirhan Paşa'nın 1264/1847 yılında Osmanlı Devleti'ne teslim olması⁷¹⁰ ve Cizre üzerindeki hükümdarlığının sona ermesine kadar devam etmiştir.⁷¹¹ Cizre'nin bu hükümet statüsünün Diyarbekir müzesi şerr'iye sicillerinde de 1821-1823/1237-1239 yıllarında hala devam ettiğini göstermektedir.⁷¹²

Cizre halkı önemli sayılacak avarız, sürsat, nuzül gibi divani vergilerden de muaftı.⁷¹³ Özellikle hükümetlere tanınan bu ayrıcalığın bazı Osmanlı reayası tarafından Cizre'ye göç edilerek istismar edildiğini ve merkezi hükümetinin yeni divan-ı hümayun'un sert tepki gösterdiğine dair arşiv bilgileri mevcuttur. 12 Eylül 1595 (7 Muharrem 1004) tarihinde Cizre hakimi Mir Şeref'e gönderilen bir fermanda özetle eyaletin diğer memalik gibi tahrir olunmamak birkaç senedir padişah haslarından ve başkaca yerlerden bir hayli hani göçüp yönetimindeki yerlerde yerleşmişlerdir. Bunlar eskiden beri vergiledikleri resimleri, “avarız akçesi” ve “koyun adeti” istendiğinde senin himayesinde oldukları için vergilerini vermekten kaçınmışlardır. Eyaletinde yerleşen reayaya tenbih eyleyesin ki, defter gereğince veregeldikleri eğer avarız akçesidir ve eğer adet-i ağnam (koyunlar) vesair hukuk ve rusumları kusursuz eda eyleyeler. Himaye ve eyaletin tahrir olunmaz düşüncesiyle ödemeleri halinde vilayetine muharrir gönderip tahrir edilir ve reaya eski yerlerine göçürülür” denmektedir.⁷¹⁴

⁷⁰⁷ Baykara, a.g.e, s. 102-103; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 410

⁷⁰⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, İst. 1996, c.4, s. 436

⁷⁰⁹ İ. Metin Kunt, bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir Gideri, diyarbekir. (m. 1670- 1671) İst. 1981, s. 74, Demir, a.g.e, s. 79

⁷¹⁰ BOA, AD, nr. 609, s. 31; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 412

⁷¹¹ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim”, *Belleten*, 1988, s. 617

⁷¹² Diyarbekir Müzesi, Diyarbakır Şeriyye Sicilleri No. 351, s. 4 (Şubat başları 1823)

⁷¹³ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti” XI. Tür Tarihi Kongresi (1990), Bildiriler, Ankara, 1994, c.3, s. 1072

⁷¹⁴ BA, Mühimme Defteri 73, nr. 1220s. 559 Aydoğan Demir, a.g.e, s. 76

Cizre Beylerinin atamalarının yapıldığı sırada da önemli ödemeler yapıyorlardı. Buna bir örnek verirsek; Aziz Bey, Beylik karşılığında 112000 filori ödemeyi taahhüt etmişti.⁷¹⁵ Bu atamalarda sadrazama “câize” adı altında ödemeler de yapılırdı. Bir mühimme kaydına göre Ferhat Paşa, Mir Şeref tarafından öldürülen Aziz Bey'den alacağı olan 3 kere 100 bin akçeyi terekesinden ve hatta ülke gelirlerinden⁷¹⁶ talep etmişti. (28 Ekim 1593. 2 sefer 1002)

Osmanlı Devleti'nin Cizre'yi yöneten Beylere “Paşa” unvanını verdiği de görülmektedir. Cizre Bey iken Rakka Beylerbeyi olan Şeref Bey (ö. 1618) Sicili Osmani'de “Paşa” sıfatı ile anılmıştır.⁷¹⁷ Son Cizre Beyi Bedir Bey de miralay (daha sonraları Paşa) rütbesindeydi.⁷¹⁸

“Ehl-i sünnet ve'l cemaat” inancını benimseyen Botan Beyliği'nin Azizan hanedanına mensup beylerin bölgelerinde cami ve medrese açmaya önem verdiklerini görülür.⁷¹⁹ Ayrıca İran merkezli bölgedeki göçebe aşiretler üzerinde yürütülen şiileştirme hareketlerini önlemek için şeyhler önemli görevler üstlenmişlerdir. İran nüfuzunun bölgede yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır.⁷²⁰ Osmanlı öncesi 920/1514 yılından önce Cizre'deki emirlik kendi bölgesini Safevilere karşı 14 yıl boyunca savunmuştur. Osmanlı yönetimine geçtikten sonra bölgelerini tehdit eden Safevi tehlikesini bertaraf etmişlerdir.⁷²¹

IV. Murad'ın 1037/1627 yılında Cizre emirliğine son vermesinden “Hükümeti Cizre tabii Ekrad” olarak varlığını sürdüren Cizre emirliği hakkında 19. Asrın başlarına kadar kaynaklarda kendisiyle alakalı fazla bir şey geçmemektedir. Bedirhan Bey'in Cizre mütesellimi görevine atanmasından sonra kaynaklar yeniden Cizre ile ilgili konulara yer vermeye başlamışlardır.⁷²²

⁷¹⁵ Şerefhan Bidlisi, *Şerefname*, s. 174

⁷¹⁶ BA, Mühimme defteri 71.s. 109, nr:220. DemirGandur, *a.g.e.s.* 76

⁷¹⁷ Sicilli Osmani, c.3, s. 138, Demir, *a.g.e.* s.78

⁷¹⁸ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s.61, 115. DemirGandur, *a.g.e.s.* 79

⁷¹⁹ Bilgin, Feridun, Osmanlı Hâkimiyetindeki Cizre'de Siyasal Değişim ve Merkez Çevre İlişkisi (XVI-XIX), Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Semp. Artuklu Üniv. İs. 2012, s. 73

⁷²⁰ Dinç, Fesih, “Osmanlı-İran Ara Coğrafya'sında din İktidar İlişkileri Cizre Hükümeti Örneği (16-19. Yy), Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Ank. 2010, s. 515

⁷²¹ Dinç, *a.g.e.* s. 523

⁷²² Yıldız Hatip, “Osmanlı İdaresinde Cizre ve Bedirhan Bey'in Cizre Mütesellimliği, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Ank. 2010, s. 99-113

1244-1245/1828-1829 yıllarında meydana gelen Osmanlı Rus Savaşı'nda Cizre'nin merkezinde bulunduğu Botan emirliği de Revanduz, Baban ve Hakkari Beyleri gibi bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı.

Tanzimat fermanı (1839) ile birlikte Osmanlı idari, siyasi ve iktisadi sisteminde önemli değişiklikler yapıldı. Bu idari taksimattan sonra vilayet nizamnamesi (yeni idari taksimat) ile Cizre vilayet statüsünden kazaya dönüştürüldü. Bir süre önce 1836 (1252) Takvimi Vakayi ilan edilmiş olan Teşkilat, Anadolu'da yeni bir idari sistemi getirmiştir. Bu yeni sisteme göre eski büyük eyaletler tamamı ortadan kaldırılmış, çoğunluğu batıda yer alan geniş eyaletler makul ölçüde bölünürken doğuda yer alan ve alt birimleri de çoğu zaman bulunmayan sancaklar ise birleştirilmiştir. Bu yeni süreçte bu tarz küçük sancaklar birer kaza veya nahiye olarak yeniden teşkilatlandırılmışlardır.⁷²³

1808-1839 yıllarında II. Mahmut'un başlattığı bu yeni idari örgütlenmiş şekli imparatorluğun Doğu vilayetlerinde 19. Asrın sonlarında uygulamaya geçirilmiştir.⁷²⁴ Merkezileşme politikalarından olumsuz etkilenen önemli Kürt emirlikleri Revanduz merkezli Soran, Süleymaniye merkezli Baban, İmadiye merkezli Behdinan, Çölemerik merkezli Hakkari ve Cizre merkezli Botan (Bohtan'dı.)⁷²⁵

Bu yeni idari taksimin bir sonucu olarak Osmanlı yönetiminde “Kürdistan Eyaleti” ismi ile ilk kez bir idari birim oluşturuldu. (13 Aralık 1847 tarihli Takvim i Vakayi). Yeni teşekkül eden Kürdistan eyaletinin sınırlarına Diyarbekir eyaleti, Muş, Van ve Hakkari sancakları ile Cizre Botan ve Mardin kazaları dahil edilmiştir.⁷²⁶ Bir ara Van ve Muş daha sonra da uzunca bir müddet Amed (Diyarbakir) eyaletin başkenti olmuştur.⁷²⁷

1266/1849 yılındaki salnameye göre sancak statüsünde olan Cizre, Van ve Mardin ile birlikte Hakkari eyaletini teşkil etmiştir. Daha sonra bu eyaletin ismi “Van” olarak

⁷²³ Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara, 1988, s.121. Bilgin, a.g.e .s. 74

⁷²⁴ Özcoşar, İbrahim, Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin, Mardin Artuklu Üniv. Yay. 2009, s.38-42. Bilgin, a.g.e, s. 74.

⁷²⁵ Cabir Doğan, II. Mahmud döneminde Osmanlı Merkezileşme Politikasının doğu Vilayetinde Uygulanması, Turkish Studies, Volume 6/4 Fall 011, s. 510
Bilgin Gandur, a.g.e.s. 74.

⁷²⁶ Baykara Gandur, a.g.e.s. 125, Kürdistan idari bir kavram olarak ilk kez 12. Yüzyılda Büyük Selçuklu Sultanı Sultan Sencer tarafından kullanılmıştır. Bu dönemde Hamedan'ın kuzeydoğusunda başkenti Bahar olan, Azerbaycan ve Loristan arasındaki bölgede yer alan eyaletin ismi Kürdistan'dı. Bk. Özcoşar, a.g.e, s. 80.

⁷²⁷ Bilgin, a.g.e, s. 74

değiştirilmiştir. Kürdistan eyaletini ihdas eden teşkilat 1864-1867 ıslahatı ile ortadan kaldırılınca Kürdistan eyaleti de ortadan kaldırıldı.⁷²⁸

Osmanlı Devleti, Cizre'nin idari konumunu değiştirmiş, değişik zamanlarda farklı yönetim tarzları ile idare etmiştir. Bunun neticesinde Cizre'de yönetimin başında bulunanlar hükümdar, hakim, Emir, Mir ve Bey gibi çeşitli unvanlar almış, Cizre idaresi de beylik, emirlik, vilayet, sancak hatta yakın tarihe kadar hükümet ve eyalet olarak tarihi kaynaklara geçmiştir.⁷²⁹

Cizre hükümdarları merkezi Osmanlı Devleti tarafından tam yetki ile tayin ve azil edilmişlerdir. Ancak atamalar yapılırken önceden hükümrân ve hakim olan ailenin özlük hakları muhafaza edilir, itina gösterilirdi. Cizre gibi yurtluk ve ocaklık ile idare edilen sancakların kanun ve nizamnamesine göre Sancak mutasarrıfı olan Beylerden biri hayatını kaybettiğinde büyük oğlu, oğlu yoksa torunu veya akrabalarından biri onun yerine sancak Beyi olarak göreve getirilirdi. Bu Sancak Beylerine “Mirliva” denilirdi. Merkezi hükümet ilgili deftere tayin ile ilgili yazıyı kaleme alarak yönetici beratını gönderirdi.⁷³⁰ Mesela, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Rüstem Paşa'nın desteği ile Şah Ali Bey'in oğlu Bedir Bey azl edildiğinde Cizre hükümdarlığına yerine kardeşi Mir Nasır getirilmiştir.⁷³¹

Cizre Beyleri Osmanlı'nın Kürdistan olarak zikrettiği El-Cezire emirleri arasında önde gelen ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bölgeyi ele geçirmek isteyenler önce Cizre ve Beylerini ikna etmeye veya etkisiz hale getirmeye çalışırlardı. Hükümetin başında bulunan Cizre Beyleri ‘Ümera-i İzam’dan’⁷³² kabul edilir, kendilerine yazılan fermanlarda Cenap,...⁷³³ ‘emaret miab’ sıfatları ile tanzim edilir, ‘siz...’ diye hitap edilir ve fermanların sonundaki ‘Alamet-i Şerife itimat ederiz’ ifadesi yazılmazdı.⁷³⁴

⁷²⁸ Baykara, a.g.e, s. 125, Bilgin, a.g.e, s. 74.

⁷²⁹ Ord. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK Basımevi, 1988, 5. Baskı, c.2, s. 275. Mesut;; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 413

⁷³⁰ BOA. İ.E. DH 562; Tüzün, a.g.es. 414

⁷³¹ Bitlisi, ŞerefhanGandur, a.g.e.s. 107

⁷³² Ayn Ali Efendi, Kavanin-i Ali osman der Hulasa-i Mezamin-i defter-i Divan, İst. 1979, s. 27. Aydoğan Demir, a.g.e, s. 75; Tüzün, a.g.e. c.1.s. 415

⁷³³ Demir, a.g.e, s. 75; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 416

⁷³⁴ Ayn Ali Efendi, a.g.e, s.27, Demir a.g.e, s.75

1.5.7. Cizre'nin Osmanlı İdaresinde Ekonomik ve Askeri Durumu

Bu bölümde Cizre'nin Doğu seferlerindeki önemi ile bu seferler neticesinde gerçekleşen savaşlardaki stratejik konumu ele alınacaktır. Doğu seferlerinde Cizre'nin kışlaklık fonksiyonu ve Dicle nehri üzerinden yapılan taşımacılıktaki yeri ortaya konulacaktır. Ayrıca Cizre halkının Doğu seferlerine verdiği lojistik destek üzerinde durulacak ve Osmanlı menzil organizasyonlarında Cizre'nin önemini ortaya koyan örnekler verilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Kürt ve Cizre Beylerinden en önemli talebi imparatorluğun Doğu seferlerindeki askeri yardımıdır. Yurtluk ve ocaklık sancakların içindeki tüccar ve zeamet hakimleri idareyi mülkiyet olarak kullanırlar. Evkaf gelirleri ne kadar ise hakimlerine aittir. Bunların yazıldığı padişah emirlerinde “Cenap ...” lakabı kullanılırdı. Bir sefer yapılacağı zaman ise zeamet sahibi ve tüccarlar alaybeyi ve çeribaşlarıyla Diyarbekir vezirlerinin kolunda sefere giderler. Emredilen hizmetler yerine getirilmezse sancakları onlardan alınarak bir başkasına verilir⁷³⁵

Cizre Osmanlı topraklarına katılmadan önce de savaşlarda Osmanlı Devleti'nin yanında savaşlara katılmıştır. Selaniki Mustafa Efendi (1574) kayıtlarında Ekrad leşkerleri (Kürt askerlerinin) Serdar Sinan Paşa zamanında Kılıç Ali Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasında Sakız, Çeşme ve Kızılhisar isimli kalede, liman ve adalarda savaşlara katıldıkları belirtmektedir.⁷³⁶

985/1577 yılında Osmanlı Devleti ve Safeviler arasında meydana gelen savaşta bölgedeki Beylerbeyi, Sancak Beyleri, yurtluk-ocaklık ve hükümet statüsüne bağlı diğer beylerle birlikte Cizre Bey'i de seferler esnasında görevler aldı ve seferlere katıldı. Buradan hareketle 3. Murat dönemindeki Cizre Beyine sefere katılması konusunda verilen ilk emir 31 Mayıs 1578 (24 rebiülevvel 986) tarihindedir. Emir belgesinde Van Beylerbeyi Hüsrev Bey'in bildirdiğine göre Tebriz hakimi Emir Han Van'a yakın bir yere yaklaşık 4000 asker getirdiği, Safevi Şahı'nın da Emir Han'a destek verdiği ve Van tarafına muhtemel bir saldırının olabileceği bilgisini vermektedir. Elde edilen malumatlar neticesinde Cizre, İmadiye ve Hazo Beylerinin Van Beylerbeyi Hüsrev Bey'e destek vermek amacıyla yanına gitmeleri emredilmiştir. Bu emir doğrultusunda

⁷³⁵ Evliya Çelebi, tam Metin *Seyahatname*, Üçdal Neşriyat, İst. 1996, c.4, s.436; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 417

⁷³⁶ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanik*, Ankara, 1999, s.1, s.93; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 417

Cizre Bey'i ve diğer beyler Van'ın dışardan gelecek saldırılara karşı savunulması ve sınır güvenliğinin onlarca temin edilmesi emredilmiştir.⁷³⁷ Cizre Beyi Mehmet Bey kendisine verilen bu görevi ifa ederken yaşanan çatışmalar neticesinde hayatını kaybetmiş ve yerine Cizre Beyi olarak oğlu Han Mehmet Bey tayin edilmişti.⁷³⁸

Cizre Beyleri 3. Murat döneminde 1578-1590 seneleri arasında düzenlenen seferlerde, hem kendi bölgelerine yakın sınırların korunmasına yönelik çalışmalar yapmışlar hem de kendi bölgeleri dışındaki uzak yerlerde seferlere iştirak etmişlerdir. Nitekim Ferhat Paşa'nın 1583 tarihinde düzenlediği Revan seferine Cizre Beyi de gitmişti.⁷³⁹

Bu yüzyıldaki son Osmanlı-Safevi savaşı 1590'da gerçekleşmesine rağmen gerekli durumlarda Cizre beyleri sınır savunmasına gönderilirdi. Nitekim 1595'te Cizre Bey'i olan Mir Aziz'e gönderilen emirde Bağdat tarafında düşman hareketliliği olduğuna yönelik haberler geldiği iletilmiş ve dolayısıyla Bağdat beyi Cafer Paşa'nın talebi olması halinde ona destek vermesi emredilmişti.⁷⁴⁰ Osmanlı-İran savaşlarına 5-6 bin adam ile sefere katılanlar vardır.⁷⁴¹ Lala Mustafa Paşa ordusunun öncü komutanı Derviş Paşa idi. Selaniki'nin ifadesi ile 'kıranı külli Diyarbekir leşkerlerinden Derviş Paşa Ekrad ümerasından dilîran û dilâveran (yiğitlerin) üstünde olmuştur.⁷⁴² Kürt askerler herkesten önce bu topluluğa taarruz düzenlediler. Bu savaşta Cizre Beyi Mir Muhammed, Hazo⁷⁴³ hükümdarı Saruhan Bey, Zirkanlı Duman Bey, Fınıklı Mir Muhammed öldüler. Kürt kuvvetler son ferdine kadar öldürüldü.⁷⁴⁴ Cizre Beyi Mir Muhammed 986/1578 yılında yılında Acem sefer-i hümayun'unda maktul düştü.⁷⁴⁵

17. Yüzyılın başında özellikle Celaliler üzerine gerçekleştirilen seferler nedeniyle Cizre beylerinin etkinliği devam edegelmişti. Nitekim Cizre hâkimine 15 Ocak 1608 (27 Ramazan 1016) tarihinde yollanan hükümde Kuyucu Murat Paşa'nın yakında Celalilerin isyanlarına yönelik yapacağı sefer için hazırlıklarını yapıp askerleri ile birlikte katılması

⁷³⁷ Süleyman Polat, 16. Yy İkinci Yarısı ve 17. Yy İlk yarısında (m. 1550-1650) Osmanlı Devletinin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri, s. 252

⁷³⁸ Polat, a.g.e, s. 252

⁷³⁹ Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Münasebetleri, İst. 1993, s. 133, BOA, MD (Mühimme defteri 53, s. 36, 92

⁷⁴⁰ BOA, MD 73, s. 251, 579. Polat, a.g.e, s. 253

⁷⁴¹ Aydoğan Demir, a.g.e, s. 75; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 417

⁷⁴² Selaniki Mustafa Efendi, a.g.e, s.119; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 418

⁷⁴³ □ Hazzo: Günümüz Kozluk ilçesidir.

⁷⁴⁴ Şerefhan Bidlisi, a.g.e, s. 109

⁷⁴⁵ Said Paşa, a.g.e, c.3, 1301, s. 261; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 418

emredilmiştir.⁷⁴⁶ Kaynaklarda aktarıldığına göre Cizre Beyinin bu seferler için toplaması gereken asker sayısı 1000 kadardı.⁷⁴⁷

Cizre'nin emsal Beyliklerden farklarından bir diğeri Osmanlı adli alandaki seviyesidir. Cizre kadı (hakim) sıralamasında eyalet merkezinden sonra ilk sıradadır. Bütün Diyarbakir eyaletinin 7 askeri hakimi vardır. Seyyah Evliya Çelebi'nin 1066/1655 yılındaki adli tespiti şu şekildedir: 1. Bütün hakimlerin idarecisi Serdar-ı Muazzem Diyarbakir veziridir. 2. Vezirin kethüdasıdır. 3. Cizre (veya Cezire) hakimidir. 4. Eğil 5. Genç 6. Palu 7. Hazo hakimleridir.⁷⁴⁸ Görüldüğü gibi Cizre kadısı Diyarbakir eyalet merkezinden sonra ikinci sırada gelmektedir.

Bir kışlak, lojistik ve konaklama yeri olarak Cizre'nin Doğu seferlerindeki rolüne geçmeden önce Osmanlı Devleti döneminde Cizre'nin konumuna işaret etmemizde yarar var. Cizre, Musul üzerinden gelip Mardin'de ikiye ayrılarak biri Diyarbakır üzerinden kuzeye karadenize kadar diğeri Urfa üzerinden Halep'e kadar giden ticaret kervanları için önemli bir durak noktası idi. 1180/1766 yılında söz konusu yol üzerinde bir kervanla seyahat eden Carsten Niebuhr'un aktardıklarına göre, kervanda 1300'ü mazi meşesi, 120'si çeşitli Hint ve İran kumaşları, 45'i kahve taşıyan deve, 500-600 kadar yüklü at, katır ve merkep, 150 muhafaz ve 400 kadar yolcu buluyordu.⁷⁴⁹ Bu aktarılan veriler Cizre'den geçen bu ticaret yolunun ne kadar önemli olduğunu ve aynı zamanda yol üzerinde bulunan şehirlere getireceği gelir hakkında fikir vermektedir. Cizre'nin bu önemli ticaret yolu üzerinde olmasının yanında Dicle ırmağı aracılığıyla Diyarbakir ile Musul arasında keleklerle yapılan nakliyat için de önemli bir noktaydı. Cizre'deki ihtiyaç fazlası tahıl, sebze ve meyve kelekler vasıtasıyla Musul'a yollanıyordu. Cizre'nin bu özelliği 20 yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, fakat Musul ve çevresinin Türkiye sınırları dışında kalmasıyla eski fonksiyonunu yitirmiştir.

Cizre-Zaho-Musul yolunun en güvenli yol olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁵⁰ Bu yollar Osmanlı Devleti'nin en hayati eyaletleri olan Bağdat ve Basra'yı ve Hint ticaretini

⁷⁴⁶ BOA-MD(Mühimme defterleri) ZVL8, s. 126, 645. Polat, Süleyman, a.g.e, s. 253

⁷⁴⁷ Polat, a.g.e, s. 255

⁷⁴⁸ Evliya Çelebi, a.g.e, c.4.s. 437

⁷⁴⁹ Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ank. 1975, s. 84, 79

⁷⁵⁰ İlhan Pınar, Karsten Niebuhr'un gözüyle 1760'larda Mardin ve Diyarbakır, Tarih ve Toplum, sayı 161/Mayıs 1997, s. 42. Demir, a.g.e, s. 78

Anadolu'ya bağlayan yollardan biridir. Mukaddesi 10. yüzyılda Cizre'yi, “*ahalisi çok iyi, inşa edilmiş bir şehir etrafı münbit bir arazi ile çevrili ve Dicle üzerinde işleyen kayıklar ile Musul'a bal, tereyağı, ceviz, badem, çam fıstığı, hububat ve benzeri ihraç eden bir liman*” diye tanımlamıştır.⁷⁵¹

Keleklerle veya bini aşkın deve, katır, beygir ve eşeklerden oluşan kervanlarla gerçekleştirilen ticaretin emniyeti Osmanlı Devleti'ni Cizre'ye karşı çok duyarlı hale getirmiştir. Diyarbakir askeri bakımdan Bağdat ve Basra yöresinin ihtiyacını karşılayan bir ambardı. Buradaki kalelerin zahidesi, savaş araç gereçleri, Cizre üzerinden gönderilirdi. Bu bölgelerin araç gereçlerinin, zahiresinin yeterli olması İran tehlikesine karşı alınan bir önlemdi.⁷⁵²

Bir kışlak, lojistik ve konaklama yeri olarak da Cizre Osmanlı'nın Doğu seferlerinde önemli bir role sahiptir. Seferlerin uzamasının ortaya çıkardığı sorunları giderme ve mali giderleri azaltmak için ordunun disiplininden taviz vermeyerek sefer düzenlenecek bölgeye yakın uygun yerlerde konaklaması çok önemli bir tedbirdi. Bu kapsamda sınır bölgelerine yakın olup konaklama için uygun alan olan yerlere önem verilmekte, bu bağlamda yöre halkına da yeni görevler ortaya çıkmıştı. Osmanlı'nın Doğu seferlerinde kışlaklık yapan en önemli yerlerden biri Cizre olmuştu. Nitekim 17. Yüzyılda Cizre'nin ilk defa kışlak olarak kullanılması Cigalzade Sinan Paşa'nın 1013/1604 yılında yönettiği başarısız sefer sırasında olmuştu.⁷⁵³ Öyle ki Sinan Paşa sefer dönüşü kendisi ve yeniçeri ağası ile Van'da kışlamış, kapı halkının bir kısmını Diyarbakir'e kalan kısmını ise Cizre'ye kışlamaya göndermişti.⁷⁵⁴ Safevilerle süren bu iki savaş süresince Nasuh Paşa 1606 yılının kışında bir müddet Cizre'de kalmıştı.⁷⁵⁵ Kuyucu Murat Paşa'nın komutanlık yaptığı seferde 1610 senesi kışında sefere katılan Rumeli Beylerbeyi ve Rumeli tımar sahipleri de Cizre'de kalmışlardı.⁷⁵⁶

⁷⁵¹ Hartmann, M. ,”Cezire”, İslam Ansiklopedisi, c.3, s. 153

⁷⁵² Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, Osmanlı Devrinde Nehir nakliyatı hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehrinde nakliyat, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarihi dergisi, sayı: 17-18 (1962), s. 92
Demir, a.g.e, s. 78

⁷⁵³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c.3, İstanbul 1950, s. 233-143, Dicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.3. İstanbul 2005, s. 352-353. Polat, a.g.e, s. 256

⁷⁵⁴ Topçular Katibi, Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi, Haz. Ziya Yılmaz, c.1-2, Ankara, 2003 c.1, s. 3673. Polat, a.g.e, s. 256

⁷⁵⁵ Topçular Katibi, a.g.e, c.1, s. 668

⁷⁵⁶ Topçular Katibi, a.g.e, c.1, s. 584

Kışlak süresince askerlerinin kışlatılması kadar ordu ile birlikte bulunan yük ve binek hayvanlarının da kışlaması önemli bir meseleydi. Cizre 1634 yılı kışında kapıkulu askerlerinin yanında ordudaki yük hayvanlarına da ev sahipliği yapmıştı. Ordunun yük hayvanlarından 200 adet beygir Cizre'ye kışlamak üzere götürülmüştü. Bölge halkı da Bargirler ile birlikte olan zabıt ve hademelere yardımcı olmuş, hayvanların ihtiyacı olan arpa ve samanı temin etmeye çalışmıştı.⁷⁵⁷

Cizre kışlak merkezi olması ve diğer bazı görevleri yerine getirmesinin yanında seferler esnasında ihtiyaç duyulan malzemelerin hazırlanması hususunda da önemli bir yer olmuştur. Cizre'nin tedarik ettiği malzemelerden biri de keleklerin yapımında kullanılan tulumların üretilmesiydi. Hüsrev Paşa'nın 1040/1630 yılında yönettiği Bağdat Seferi'nde çoğunluğu Cizre ve Hasankeyf'ten olmak üzere 20000 adet keçi tulumu toplanıp Diyarbekir'de temin edilmişti.⁷⁵⁸

Hüsrev Paşa'nın 1630 yılında yönettiği seferde Musul'da yapılması planlanan kalenin malzemeleri ve işgücü için de Cizre'nin imkanlarından yararlanılmıştır. Nitekim bu süreçte Cizre'den de Musul'a kale inşaatında kullanılmak için keresteler gönderilmişti.⁷⁵⁹ Kale inşaatı için gönderilen malzemelerin yanında inşaatta çalışmak üzere 120 ırgat da Musul'a gönderilmişti. Sefer zamanlarında Dicle nehir yolu kullanılıyor, bu yol lojistiğin sağlanmasında önemli bir rol üstleniyordu. Özellikle Bağdat ve Musul'a askeri mühimmat ve malzemeler Dicle üzerinden kelekler vasıtası ile yollanmaktaydı. Nitekim 1638 Bağdat seferinde başta toplar olmak üzere önemli miktarda askeri mühimmat ve gıda malzemesi bölge halkının katkılarıyla dicle üzerinden keleklerle yollanmıştı.⁷⁶⁰

Cizre, Doğu seferleri esnasında nehir yolu ile yapılan taşımacılıkta oynadığı bu rolün yanında karadan yapılan taşımacılıkta kullanılmıştı. Bağdat seferi esnasında Cizre halkı taşımacılık hizmeti yapmıştı. Nitekim Cizre'den kiralanan 342 deve ile Kulhisar

⁷⁵⁷ BOA-Mühimme Defteri ZYL9, s. 27 75. Süleyman Polat, 4. Murad'ın Revan Seferi, Organizasyonu ve stratejisi, Gazi Ünö. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamaşı Doktora tezi, ankara, 2011

⁷⁵⁸ Topçular Katibi Gandur, *a.g.e.* c.2, s. 905. Süleyman Polat, 16. Yy İkinci Yarısı ve 17. Yy İlk yarısında (m. 1550-1650) Osmanlı Devletinin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri, s. 257

⁷⁵⁹ Süleyman Polat, 16. Yy İkinci Yarısı ve 17. Yy İlk yarısında (m. 1550-1650) Osmanlı Devletinin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri, s. 258

⁷⁶⁰ Topçular Katibi, *a.g.e.* c.2, s. 1089; Katib Çelebi, Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar'a, Çerkez İskender Paşa komutanlığında Dicle ve Fırat su yolu kullanılarak yapılan "Cezayir-i Irak-ı Arab" seferini ayrıntılarıyla anlatmıştır. Katib Çelebi tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar, Haz: İdris Bostan, Ankara, 2008, s. 108

ambarından Bağdat'a arpa nakli yapılmıştır. Bu hizmet karşılığında her bir deve için 12 kuruş verilmiştir.⁷⁶¹

Son olarak Cizre'nin ve Cizre Beylerin Doğu seferlerinde yerine getirdikleri görevlerden bahsetmek gerekir. Cizre Beylerinin Doğu seferlerinde üstlendikleri askeri görevler bulunmaktaydı. Bu görevlerin başında diğer bölge beyleri ile beraber birliklere öncülük etmek, düşmandan istihbarat bilgileri elde etmek ve klavuzluk yapmak suretiyle yol göstermek gelmekteydi. Ayrıca Cizre Beyi ve ona bağlı askerlerin ihtiyaç duyulması halinde Musul'un korunmasına sevk edilmeleri idi.⁷⁶²

1.5.8. Bedirhan Bey (1805-1870)

Bedirhan Bey 13. yüzyıldan başlayıp 19 yüzyıla kadar hem Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden önce hem de Osmanlı döneminde Cizre'yi yöneten Buhti Beylerine (Azizan Mirleri) mensup ve Cizre'yi yöneten en son Buhti Beyidir. Bedirhan Bey Cizre'de doğdu. Babasının adı Abdul Han lakabı ile anılan Abdullah Bey'dir. Bedirhan Bey'in soy kütüğü babası Abdul Han, Mustafa Han, İsmail Han, Mansur Han, Şeref Han (III) silsilesiyle Azizan Beylerine ulaşmaktadır.⁷⁶³

Bedirhan Bey'in babası öldükten sonra Cizre emirliği amcası Emir Seyfeddin'e geçti.⁷⁶⁴ Dünya işlerinden uzak ahiret işleri ile uğraşan Emir Seyfettin zamanında Cizre'nin idaresi bozuldu, aşiretler etrafa saldırmaya başladı. Bedirhan Bey müdahale ederek işleri düzeltmeye başladı. Emir Seyfettin, eksikliğini farkederek emirliği Bedirhan Bey'in ağabeyi Salih Bey'e bıraktı.⁷⁶⁵ Nakşibendi tarikatına mensup derviş meşrep bir zat olan Salih Bey kardeşi (Bedirhan Bey'in) ısrarı ile devraldığı emanet görevini yapabileceğini anlayınca emirliği Bedirhan Bey'e bıraktı. Dolayısıyla Bedirhan Bey Cizre Beyliğini ağabeyi Salih Bey'den devraldı.⁷⁶⁶

⁷⁶¹ MAD (Maliyeden Müdevver Defterleri) 2841, s. 140. Polat .ag.e, s. 259

⁷⁶² Süleyman Polat, 16. Yy İkinci Yarısı ve 17. Yy İlk yarısında (m. 1550-1650) Osmanlı Devletinin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri, s. 261

⁷⁶³ Malmisanij, *Cizra Botanlı Bedirhaniler*, Avesta, Yay. İst. 2000, s. 87

⁷⁶⁴ Malmisanij, a.g.e, s. 48; Tüzün, a.g.e, c.1, s.421

⁷⁶⁵ Osman Uçar, Osmanlı Belgeleri Işığında Nasturi Olayları, (1840-1870), Yüksek lisans Tezi, Mersin Üniv. 2000, PDF, s. 56-57

⁷⁶⁶ Nazmi Sevgen, *Türk Beylikleri*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 61-62

Botan emirliğinin yöneticisi olarak Diyarbekir eyaletinde vergi ödeyen⁷⁶⁷ Bedirhan Bey'in İstanbul nezdinde resmi konumuna yönelik belgelerde iki ünvan kullanılmaktadır. “Cizre ve Botan mütesellimi” ve “Miralay”⁷⁶⁸ Bedirhan Bey için kullanılan bu ünvanlar Cizre'nin artık otonom statüye sahip bir hükümet olmadığını akıllara getirir de,⁷⁶⁹ çelişki II. Mahmut tarafından uygulanmaya çalışılan merkeziyetçi anlayışın aşamalı bir yöntemle uygulanmasından ileri gelmektedir. Bedirhan Bey'e mütesellim gibi bir ünvan verilmiş olmasına rağmen uygulamada bölgede özerkliğini sürdüren bir emirliği yönetmeye devam etmektedir.⁷⁷⁰

Bedirhan Bey'in yönettiği Botan emirliğinin sınırları Van'dan Savuçbulak'a oradan Revanduz, Musul ve Sincar'a oradan da Siirt, Viranşehir ve Siverek'e kadar uzanıyordu.⁷⁷¹ 1840 yılına gelindiğinde Bedirhan Bey'in hakim olduğu topraklar Van Gölü, Diyarbekir, Musul ve İran sınırlarına kadar uzamıştı.⁷⁷²

Botan Beyliği'nin başına geçen Bedirhan Bey uzun bir süre Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermiştir. Cizre eyaletinde yaptığı reformlarla siyasi ve ekonomik otoriteyi sağladı. Şeyhülislam Abdulkuddusi, güvenlik ve askeri işleri yürüten Tahir Ağa, Süvari komutanı Hamit Ağa, hazine ve içişleri nazırı Efendi Ağa vazifesinde başarılı olması için ona yardım ediyorlardı.⁷⁷³ Cizre'yi bölgenin cazibe merkezi haline getirdi.⁷⁷⁴ Adaleti tesis adına kanun niteliğinde buyruklar ile kendisine bağlı olan kazalarda hırsızlık bilinmeyen bir şey olmuştu. 1251/1835 yılında itibaren bölgede güçlenen Bedirhan Bey 12 yıl boyunca adına hutbe okutmuştur.⁷⁷⁵ Bölgenin yakın, uzak gayrimüslim (Asuri, Nasturi, Süryani ve Ermeni) unsurlarla iyi ilişkiler içinde idari görevler verdi.⁷⁷⁶

⁷⁶⁷ Özcoşar, İbrahim, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, Bilim düşünce ve Sanatta *Cizre*, Mardin Artuklu Üniv. Yay.s. 102

⁷⁶⁸ Yıldız, Hatip, Bedirhan bey Vakası (m. 1842-1848) Yayınlanmamaşı Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2000, Özcoşar, a.g.e, s. 102

⁷⁶⁹ Sevgen, Nazmi, Kürtler, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 11, 1968, s.49

⁷⁷⁰ Moltke Helmut van, Türkiye'deki durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839), s. 209

⁷⁷¹ Zeki Bey, Mehmet Emin, Meşahir-i Kurd, Apec-Öz-Ge Yay. Sweden, 1998, s. 78

⁷⁷² Işık, İbrahim, *A'den Z'ye Kürtler*, Nübihar Yay. 2013, İst.s. 90

⁷⁷³ Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankaar, 1982, s. 61

⁷⁷⁴ Celil, Celile, “Bedirhan Bey Ayaklanması” Dar Üçgenden Üç İsayan, 2. Basım. Evrensel Yay. İstanbul, 2005, s. 252

⁷⁷⁵ BOA, İ. MSM, 49/123, Left:4; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 422

⁷⁷⁶ Malmisanij, a.g.es. 64; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 422

Bedirhan Bey 1244/1828 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda kendisinden istenen askeri desteği sağlamayarak Osmanlı Devleti'yle ilk defa uyumlu hareket etmemiştir.⁷⁷⁷ Bedirhan Bey'in bazı faaliyetleri üzerine Reşit Paşa tarafından 1836 yılında Cizre kuşatılıp Kürt isyancılar görevden alınınca devlete bağlılığını tekrarlanmıştır.⁷⁷⁸ Bedirhan Bey daha sonra da Kürt aşiret kuvvetleri ile 1839 Nizip savaşı ile Reşit Paşa'nın Mehmet Ali Paşa'ya karşı düzenlediği sefere Osmanlı askeri kuvvetleri yanında yer aldı.⁷⁷⁹

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altındaki eyaletlerde devlet otoritesine karşı yönetim bozukluğundan dolayı ayaklanmalar sürüyordu. Osmanlı Devleti İkinci Mahmut zamanından itibaren merkezi yapıyı güçlendirmeye başlamış, 1826 yılında Anadolu eyaleti resmi olarak 4'e bölünerek “mutasarrıfları olan Paşaların mütedil mütesellimlerle” idarelerine karar verilmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa hadisesi ve Islahat hareketleri çerçevesinde 1838 yılında Kürt Beyliklerinin egemenlik alanları sarsılmıştır. II Mahmut'un 1839 yılında vefatıyla yerine geçen oğlu Abdülmecid zamanında 1839'da “Tanzimat-ı Hayriye” ilan edildi. Osmanlı Devleti idari teşkilatı içinde 1834 Redif Nizamnamesi ve Tanzimat Fermanı'nın yürürlüğe girmesiyle Osmanlı devlet düzeninde ciddi idari değişiklikler yapıldı. Tanzimat ile ilk defa padişahın yetkileri kısıtlanıyor, Osmanlı millet sistemi ile Müslüman ile gayrimüslimler arasında eşit haklar tanıyordu. Can, mal ve namus teminat altına alınacak, vergiler gelire göre toplanacak, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin herkes eşit olacaktı.⁷⁸⁰

Diyarbakir eyaletinde Tanzimat'ın uygulanmaya başlaması ile en büyük tepki Cizre gibi yurtluk-ocaklık toprak tasarrufu yapan sancaklardan gelmişti.⁷⁸¹ Bohtan Beyi Bedirhan Bey ve akrabaları tanzimatın vergi ile ilgili değişikliklerine büyük direnç göstermişlerdir.⁷⁸² Öte yandan Botan bölgesinde misyonerler Hristiyanlığı yaymak için kol geziyorlardı. Asuriler Hristiyan misyonerliği adına yapılan faaliyetleri kendi milli çıkarlarına dönüştürme hedefindeydiler. Fakat bu faaliyetler bölgedeki Müslümanların

⁷⁷⁷ Bruinessen, Martin Van, Şeyh, Ağa Ve Devlet, 4. Basım, İletişim Yay. İstanbul, 2006, s. 275

⁷⁷⁸ Bruinessen, a.g.e, s. 275; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 422

⁷⁷⁹ Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, çev. Nevzat Kıraç, 5. Basım.s. 130

⁷⁸⁰ Tüzün, a.g.e. c.1, s. 424

⁷⁸¹ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840), Ankara, 1995, s.141

⁷⁸² Halil İnalcık, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phoenix, Yay. 2006, s. 155

hoşuna gitmiyordu.⁷⁸³ Gayrimüslimlere tanınan haklar Botan bölgesinde belirsizliğe yol açmış, özellikle Arap eyaletleri ve Musul gibi bölgelerde tepkiyle karşılanmış. Büyük hadiselerin başlamasına neden olmuş. Tanzimat fermanı buralarda uygulanmamıştır.⁷⁸⁴

Bedirhan Bey sadece kendi halkına değil burada yaşamakta olan Ermeni, Asuri, Keldani ve diğer azınlıklara da eşit davranmaktaydı. Bölgeye gelen Diti⁷⁸⁵ izlenimlerini şöyle anlatmıştır: *“Bu bölgede gerçekleşen genel asayiş ve emniyet kural haline gelmiş ve Bedirhan Bey’in bölgesinde çocuk elindeki altınla gezmeye başlamıştır. Diğer yörelerde yaşayanlar buraya göç ediyor ve insan buradan ayrılmak istemiyor.”*⁷⁸⁶

1842 yılına kadar Bedirhan Bey ve mensubu olduğu Azizan aşiretinin devlete karşı herhangi bir davranışı olmamıştı. Fakat bu tarihten sonra muhtelif sebepler nedeniyle durum değişmeye başlamıştır.⁷⁸⁷

1.5.8.1. Cizre'nin Bazı Bölgelerinin Musul Eyaletine Bağlanmak İstenmesi

Cizre ve Cizre'ye bağlı kazaların tamamı Diyarbekir eyaletine bağlıydı. Fakat 1842 yılına gelindiğinde çeşitli nedenlerden dolayı Cizre'nin Aşti, Botan ve Hacı Behram bölgeleri Musul eyaletine, geri kalan Cizre, Midyat ise Diyarbekir eyaletine bağlanmak istenmiştir.⁷⁸⁸

Diyarbekir eyaletinin o tarihlerde içinde bulunduğu durum Cizre'nin bazı bölgelerinin Musul'a bağlanmak istenmesinin temel nedenidir. Çünkü o vakitler Diyarbekir'de müşavir yoktur ve bazı istikrarsızlıklar ortaya çıkmıştır. Önemli bir nüfuza sahip bir kişi olarak bilinen Bedirhan Bey'in bu idari kaostan istifade ederek kendisine çıkar sağlamasından endişe edilmektedir.⁷⁸⁹ Aynı zamanda Musul valisinin ortaya çıkacak herhangi bir İran tehlikesine karşı statüsünün güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu husus Mısır valisi Mehmet Paşa'nın: *“Cizre Diyarbekir'e uzaktır. Civariyeti dolayısı ile Musul'a ilhak olunduğu surette ahalisi şekaveti cesaret edemeyip eşkıyanın zapt edileceği, fakirlerin korunacağı, miri malı olan zahirenin daha kolay toplanarak*

⁷⁸³ M. Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri*, İstanbul, 1994, s. 118

⁷⁸⁴ Tüzün, a.g.e, c.1, s.424

⁷⁸⁵ Diti, 19. Yüzyılın İlk yarısında Doğu bölgesini gezen yabancı bir seyyahtır.

⁷⁸⁶ Hatip Yıldız, *Osmanlı idaresinde Cizre ve Bedirhan Bey'in Cizre Mütessellimliği*, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp, Şırnak Üniv. Ankara-2010, s. 103

⁷⁸⁷ Yıldız, a.g.e, s. 104

⁷⁸⁸ BOA, İMM, Nr. 1225/7, BOA, İMM, Nr. 1227. Yıldız, a.g.e.s. 104

⁷⁸⁹ BOA, İMM, Nr. 1225/2. Yıldız, a.g.e.s. 105

çürümesinin engellenecektir. Ayrıca İran'a karşı bölgede askeri kuvvetin artacağı mütalaa edilmiştir. Tedbir olarak da zikredilen kazanın Musul'a katılması daha önce Bağdat valisi Ali Paşa köleleri ve tarafı çakerinden niyaz ve iltimas olunmuştur. Bu tekliflerimiz kabul edilerek zikredilen kaza Musul'a bağlamıştır.” denilmiştir.⁷⁹⁰

Yukarıda bahsedilen saiklerden ötürü Cizre'nin bazı bölgelerinin Musul'a bağlanması hem Cizre mütesellimi Bedirhan Beyi hem de Cizre halkını fazlasıyla hoşnutsuz etmiştir. Bu yaşanan gelişmeye engel olmak için Bedirhan Bey muhtelif makamlara mektuplar göndererek Cizre ve çevresinin tekrar Diyarbekir'e bağlanması isteğini gerekçeleriyle ifade etmiştir. Musul valisi Mehmet Paşa'nın kendi ahalisine uyguladığı zulüm ve baskı Bedirhan Bey ve Cizre ahalisinin bu karara itiraz etmelerinin en önemli sebeplerinden biriydi.⁷⁹¹

Bedirhan Bey'in Diyarbakır valisi ile arası iyi olup Diyarbekir'e zaman zaman gidip gelmiştir.⁷⁹² Fakat Musul valisi Mehmet Paşa ile arası eskiden beri iyi olmayıp çeşitli sebeplerden dolayı ona karşı güvenini kaybetmiştir. Bu arada Mardin sancağına bağlı bulunan Sincar Dağı ahalisi isyan halinde olduklarından Sadullah Paşa'nın emriyle Bedirhan Bey Sincar dağına birlikleriyle hareket etmiştir. Ancak Musul valisi Mehmet Paşa bu olayı kendi idaresinde bulunan bölgelere müdahale olarak değerlendirmiş ve bundan dolayı Bedirhan Bey'i düşman bellemiştir.⁷⁹³

Bedirhan Bey, acımasızlığı ile tanınan⁷⁹⁴ Musul valisine bağlanmanın bölgede uzun uğraşlar sonrasında sağladığı hakimiyetinin ortadan kalkması anlamına geldiğini düşünüyordu. Mehmet Paşa'nın kendisini ortadan kaldırıp Cizre'ye başka bir mütesellim atacağını da düşünüyordu. Cizre'nin Musul'a bağlanmasından sonra Mehmet Paşa, Bedirhan Beyi Musul'a çağırmıştı. Ancak valinin daha önce Musul'a çağırdığı Zaho mütesellimini öldürdüğünü ve Telafer'i yağmaladığını bilen Bedirhan Bey aynı akıbete uğramamak için Musul'a gitmiyordu.⁷⁹⁵

⁷⁹⁰ BOA, İMM, NR. 1225/7. YıldızGandur, a.g.e.s. 105

⁷⁹¹ Yıldız, a.g.e.s. 105

⁷⁹² BOA, İMM, Nr. 1227/2, Yıldız, a.g.e.s.106

⁷⁹³ BOA, İMM, Nr. 1225/2, Yıldız, a.g.e.s.106

⁷⁹⁴ Austen Henry Layard, Ninova ve Kalıntıları, Çev: Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İst. 2000, s. 626

⁷⁹⁵ Mehmet Alagöz, Old Habits Die Hard A Reaction To The Application Of Tanzimat: Bedirhan Bey's Revolt, Thesis Submitted To The İnstitutue For Graduate Studies İn Social Sciences İn Partial Fulfillmen

Tüm bu yaşanan gelişmeler neticesinde Bedirhan Bey'in Mehmet Paşa ile arası iyice açılmıştır. Kendini ve ahalisini korumak maksadıyla 1842 yılında bazı önlemler alma ihtiyacı duymuştur. Öncelikle Musul'a bağlanması söz konusu olan bölgeleri kışkırtarak kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Daha Bedirhan Bey Van'a gidip Han Muhammed Mahmud ile müttefiklik ilişkisi kurmuş ve her biri sahip olduğu bölgede çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır.⁷⁹⁶

Musul valisi Mehmet Paşa da Bedirhan Bey'i İstanbul'a sürekli şikayet ederek adeta Osmanlı Devletinin başına bir gaile çıkarmak istemiştir. Mehmet Paşa İstanbul'a Bedirhan Bey ve ailesinin Cizre'den kovulması ve Cizre'nin Diyarbekir'e bağlı olan diğer bölgelerinin Musul'a bağlanması karşılığında bölgede huzur ve sükunetin tarafınca sağlanacağı sözünü vermektedir.⁷⁹⁷

Vecihi Paşa'ya göre Cizre'nin eskisi gibi Diyarbekir'e bağlanarak Bedirhan Bey'in temin edilmesi gerekir. Eğer böyle bir yol takip edilirse muhtemel bir ayaklanmanın çıkması ve birçok insanın ölmesi engellenmiş olur. Diyarbekir, Bağdat ve Erzurum valileri ile ordu kumandanları ve Babîali arasında cereyan eden birçok yazışmadan sonra bölgenin yapısı ve Bedirhan Bey ile ailesinin daha önceki hizmetleri de göz önünde bulundurularak durum genel mecliste gündeme getirilmiş ve karara bağlanmıştır. Bu karar, padişah Abdülmecit tarafından da uygun bulunmuştur. Buna göre, Cizre Diyarbekir'e bağlanacak ve Mehmet Paşa'ya da uygun bir cevap yazılarak durum izah edilecek, icap ederse görevinden azledilecektir.⁷⁹⁸ Böylece 29 Ağustos 1842 tarihinde Cizre eskiden olduğu gibi Diyarbekir'e bağlanmıştır.⁷⁹⁹

1.5.8.2. Bedirhan Bey'in Nasturiler İle Çatışması

Tanzimatın getirdiği bazı haklar ile bölgedeki Nasturiler ile batı devletleri arasında bir yakınlaşma olmuştur. Bölgede cirit atan İngiliz ve Amerikan misyonerleri Tanzimat'ın getirdiği eşit hakları fırsat bilerek Nasturileri Kürtlere karşı kışkırtıyor, öte yandan

Of The Reguirrement For The Degre Of Masters Of Arts İn History, Boğaziçi University, İstanbul, 2003, s. 65 (Nakil: Yıldız, *a.g.e.s.* 104)

⁷⁹⁶ BOA, İMM, Nr. 1227, Yıldız, *a.g.e.s.*106, Özcoşar, *a.g.e.s.*104

⁷⁹⁷ BOA, İMM, Nr. 1225, Diyarbekir Valisi Mehmet Vecihi paşa ile ağdat Valisi necip paşa'nın 5 Şubat 1842 tarihli ortak yazılarıdır. (Yıldız, *a.g.e.s.* 107)

⁷⁹⁸ BOA, İMM, Nr. 1225, 22 Recep 1258 (m. 29 Ağustos 1842) tarihli arz tezkeresi. Yıldız *a.g.e.s.* 108

⁷⁹⁹ Ercümet Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması Ve Milli Meseleler, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara, 1994, s. 172-74

Kürtleri ve Müslümanları Tanzimat fermanına devlet ve hükümete karşı kıskırtıyorlardı. Bedirhan Bey'in bölgedeki Nasturilere karşı harekate girişmesine Katolik misyonerlerin etkisi büyük olmuştur.⁸⁰⁰ Nasturiler aralarında bulunan Amerikan misyonerlerinin öğütleri ile kendilerini vergiyi reddetmeye kaptırdılar ve direnmeye hazırlandılar.⁸⁰¹ Kürtlerle diyalog halinde olan Dr. Ashael Grant, hekimliği sayesinde Hakkari Emiri Nurullah Bey ve onu Cizre'nin Dergul nahiyesine çağıran Bedirhan Bey'in tedavisi ve ailesi ile tanışmış, kendisine tanınan tolerans sayesinde Hakkari'nin Nasturi Aşıta Köyü'nde devasa bir misyoner okulu inşa ettirmişti. Ancak Dr. Grant'ın kurduğu bu misyoner okulu Bedirhan Bey'i ve Musul Paşasını dahi rahatsız etmiş Kürtlerin de korkularını tetiklemişti.⁸⁰²

Nasturiler, Hakkari'nin Dağlık bölgesi, aşağı ve yukarı Tiyari, Valto, Tuhub, Tal, Diz ve Gever'de (Yüksekova) 8 aşiret halinde bulunmaktaydılar.⁸⁰³ Yaşadıkları bölgeler Kürt Beylerinin hükümet sancakları altında olduğundan bu Beylere vergi ödemekteydiler. 1840'lara kadar bölgedeki Nasturiler ile Kürtlerin ilişkileri dostane bir şekilde olmasına karşın bu iyi ilişkiler bölgeye gelen misyonerler ve yabancı diplomatlar nedeniyle bozulmuştur. Aslında Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı hareketine neden olan sorunlar Kürtler ve Nasturiler adına ilk defa yaşanan bir şey değildi. Geçmişte yaşanan bir takım sorunlar ekseriyetle tarafların aşiret liderlerinin bir araya gelerek meclis kurmaları ve anlaşmazlığa yol açan meselelerin masaya yatırılmasıyla çözülmüyordu. Ancak yabancı misyonerlerin bölgede bulunması tarih içinde oluşmuş güç dengelerinin bozulmasına sebebiyet vermişti. Hristiyanlar "batılı inanç kardeşliği" ile kurmuş oldukları ilişkiler neticesinde güç kazandılar. Kürt Beyleri ortaya çıkan bu yeni durumu ve misyonerlerin bölgedeki varlığını kendi özerk yapıları için bir tehdit unsuru olarak gördüler.⁸⁰⁴

⁸⁰⁰ Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, Çev. Nevzat Kırac, 5. Bsl, İyeki İletişim Yay. İst. 2005, s. 131; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.429

⁸⁰¹ Malmisanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler*, . 63-64

⁸⁰² Layard, A.H., Ninevah and its Remains, (ninova ve kalıntılara), Çe. Zafer Avşar, Avesta Yay. İst. 2000, s. 627-629

⁸⁰³ Hacer Yıldırım Fogga, Kırmızı Püskül, (m. 1843-1846) Nasturi Katliamı, Chivi Yayınları, İstanbul 2002, s. 21, Özcoşar, *a.g.e.s.* 106

⁸⁰⁴ Gabriele Yonan, Asur Saykırımı Unutulan Bir Holucaust, Çev: Erol Sever, Pencere Yayınları, İst. 1999, s. 40

Nasturilere yönelik ilk misyonerlik faaliyetleri Amerikan Board'a⁸⁰⁵ bağlı Eli Smith ve H.G.O Dwinght isimli iki misyonerin 1831'de Nasturiler hakkında bilgi toplamaya başlaması ile olmuştur. Smith ve Dwight'in, Nasturilerin Protestanlığa yatkın olduklarına yönelik hazırladıkları raporlar batılı misyonerlerin iştahını kabartmıştır.⁸⁰⁶

Badger ise İngiliz Anglikan misyonu Centerbury Başpiskoposluğu'nca 1842'de Nasturilerin durumlarının araştırması için bölgeye gönderilmiştir. Badger'in Mar Şamon ve Nasturiler ile kurduğu ilişkiler bölgedeki Kürt aşiretlerini rahatsızlık duymasına sebebiyet olmuştur. Badger bir taraftan Nasturileri Amerikan misyonerlerin elinden kurtarıp kendi inanç felsefesine çekmeye çalışırken diğer taraftan Kürtlerle ilişkilerini bitirmeleri konusunda teşvik eder.⁸⁰⁷

Bedirhan Bey, Erzurum valisine gönderdiği mektupta durumu şöyle anlatmaktadır: *"Tiyarler⁸⁰⁸ 50 kadar seyyidi öldürdüler ve bunu İngiltere hükümetinin tahriki ile yaptılar. Hakkari Beyine (Nurullah Bey) itaat etmeyip kapısının önünden malını, talanını çekip götürdüler. Bildim ki bunun sonu kötü olacak. Devlet-i Aliye'ye (Osmanlı) bir baş ağrısı peyda olacak. Top ve araba işleyen yerler olmadığından ve gündün güne direnişleri arttığından sabır ve tahammül edemiyerek üzerlerine vardı. Padişahımız sayesinde sayesinde bir miktar hallerini bildirdim."* der.⁸⁰⁹

Mar Şemun'un aşireti yöresinin en güçlü Nasturî aşireti Tiyariler, Hakkari miri Nurullah Bey'in hakimiyetindedir. Ancak Nurullah Bey onların hakkından çıkamayınca onları Cizre miri Bedirhan Bey'e bırakmıştı. Bu durum Musul valisini de rahatsız etmiştir. Çünkü Hakkari yöresi de Cizre'nin ilgili bölgeleri de Erzurum'a bağlıdır. Nasturiler ise İngilizlerin etkili oldukları Musul'a bağlamak istiyorlardı.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ American Board: Osmanlı topraklarındaki Protestan misyonerlik faaliyetleri "The American Board of Commissions for Foreign Missions (ABCFM)" isimli misyoner teşkilatının m. 1810 tarihinde Boston'da kurulmasıyla başlar ve 1820-1823 yıllarında İzmir ve beyrut üzerinden Osmanlı topraklarına girerek yayılır. Tarihi eserleri onarma gerekçeleriyle Lübnan, Suriye ve el-Cezire bölgelerinde Ermeni, rum, Süryani ve Nasturilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde bulunuyorlardı. (Osma Şahin, Türkiye'de Amerikan Menşeli Misyonerlik Faaliyetleri (m. 1820-1923) Dünya Bülteni, 29 eylül 2018-09:26

⁸⁰⁶ Özcoşar, a.g.e, s. 106

⁸⁰⁷ Foggo, a.g.e.s. 44, Özcoşar, a.g.e.s.106

⁸⁰⁸ Abdülkadir Turan, *Kürtlerde İslami Kimliğin Gelişmesi*, Dua Yayıncılık, İst. 2011, s. 237

⁸⁰⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri*, Doz, Yayınları, s. 175, Turan, a.g.e, s. 237

⁸¹⁰ Turan, a.g.e.s. 237

Bedirhan Bey 1843 ve 1846 yıllarında olmak üzere Tiyari aşireti üzerine 2 sefer düzenlemiştir.⁸¹¹ Bedirhan Bey'i Nasturiler üzerine harekate zorlayan en önemli sebep mensup oldukları Tiyari Aşireti'nin saldırgan tutumudur. Nasturiler önceden beri devlete ve bağlı oldukları beyliklere karşı olumsuz tavırlar sergilemektedirler. Nüfusların çokluğuna ve bulundukları muhkem coğrafyaya güvenerek bağlı oldukları Hakkari Bey'i Nurullah Bey'e itaatsizlik içindeydiler.⁸¹² Üstelik himayesinde bulundukları Beyliğin emrine hakaret derecesine taşıyarak hem seyitlerin, hem daha önce öldürdükleri elçilerinin kanlı gömleklerini Bedirhan Bey'e gönderdiler.⁸¹³ Bedirhan Bey'de 4 Nasturi öldürdü ve devletten habersiz Nasturiler üzerine sefer hazırlıklarına başladı. İlk olarak Nurullah Bey ve Han Mahmut'u yanına alarak adam toplamaya başladı. Artuşî ve Tatar Ağa'nın yardımlarını sağladı.⁸¹⁴ İsmail Paşa da 800 kadar asker gönderdi. Bedirhan Bey ile yakın ve uzak ailevi bağları olan Cizre, Zaho, Hakkari ve Paşalıkları onun müttefiği oldular. Van, Müks, Ardahan Beyleri de destek verdiler.⁸¹⁵

Bu ittifakın sonucunda oluşturulan 10000 kişilik orduyla Bedirhan Bey önce Diz nahiyesine yürümüş ve burayı ele geçirip, Mar Şemon'un yeğenini esir almış ve annesini 2 parça edip Zap suyuna atmıştır. Nasturilerle Zap suyu kenarında yapılan muharebede Nasturiler yenilmiş ve Bedirhan Bey birçok esir almıştır. Nasturilerin bir kısmı Musul'a kaçmış, geri kalanlar ise cizye vermek ve Hakkari Bey'ine itaat etmeyi kabul ederek yerlerinde kalmışlardır.⁸¹⁶ Patrik Mar Şem'un ise, kardeşi, katibi ve birkaç hizmetçisi ile 18 gün sonra 1843 tarihinde Musul'da İngiliz sefaretine sığınmıştır.⁸¹⁷

Bedirhan Bey ile Nasturiler arasında yaşanan ikinci gerginlik ise 1846 yılında Tuhuba ve Tiyari aşiret mensuplarının Musul nahiyesine dahil Pervari Bala aşiretinden 8 ile 10 kişiyi öldürmesi ile tekrar alevlendi. Tiyari'deki Nasturilerin ikinci defa Hakkari Bey'i Nurullah Bey'e vermeleri gereken yıllık vergilerini vermeyi reddetmeleri, Hristiyan Asuri ve Nasturilerin de Bedirhan Bey'e öteden beri ödemekte oldukları vergileri ödemeyerek direniş faaliyetlerine girişmeleri bardağı taşıran son damlalar olmuştur.

⁸¹¹ Cabir Doğan, 1843-1846 Nasturi Olayları Ve Bedirhan Bey, Sosyal Bilimler Dergisi, Fen Edebiyat Fak. Süleyman Demirel Üniversitesi, Aralık-2010, sayı 22, s.1-18; Tüzün, a.g.e.s. 429, c.1.

⁸¹² BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef:8

⁸¹³ Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu *Türk Beylikleri*, Ankara, 1982, s. 77

⁸¹⁴ BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.5

⁸¹⁵;; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 431

⁸¹⁶ Özcoşar, a.g.e, s.107, BOA,İ.MSM 48/1229.Lef.5; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 431

⁸¹⁷ BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.5

Tiyari bölgesine yapılan ikinci saldırıda Tiyari şefi Melik Halil, Bedirhan Bey tarafından öldürüldü.⁸¹⁸ Perişan edilen Nasturilerin geri kalanları götürebildikleri eşyaları ile Musul hakimiyet alanına dahil Pervari ve İran'ın Urmiye kazasına kaçtılar.⁸¹⁹ Bu savaşta ele geçirilen 870 tüfek yine Bedirhan Bey'in adamlarından Osman Bey ile Erzurum muşirliğine gönderilmiştir.⁸²⁰ Hareket esnasında Cilo, Tuhuba ve Baz bölgelerinden 125.000 kadar koyun ve 5700 kadar sığır ele geçirilmiştir. Yabancı kaynaklara göre Bedirhan Bey'in 1843 yılındaki Nasturi Harekatı'nda 3800 kişinin öldürüldüğü ve pek çok kişinin esir edildiği belirtilmiştir.⁸²¹ Patrik Mar Şem'un ise ancak bu sefer Urmiye'ye kaçarak kurtulabilmiştir.⁸²² Bedirhan Bey'in 1845 yılında ikinci hareketinin sonuçları 1843 yılına nazaran Nasturilere daha pahalıya mal olmuş, toplam 20000 yakın insan ölmüş,⁸²³ birçoğu yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Ayaklanma Nasturilerle sınırlı kalmamıştır, ellerindeki muhkem kalelere güvenen Süryaniler de başkaldırmıştır. Bedirhan Bey Suryanilere karşı da kuvvete başvurma durumunda kalmış, birçok Suryani öldürüldükten sonra Çölemerik (Hakkari'ye) girmiştir.⁸²⁴

Botan mütesellimi Bedirhan Bey'in hareketinde meydana gelen "Nasturi ölümleri" Avrupa'da dehşet çılgınlıklarıyla karşılandı. İngiltere ve Fransa Bab-ı Ali'yi protesto ederek Osmanlı Devleti'nden Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını istediler.⁸²⁵ Batılıların olayı tepki Nasturi tebaadan çok misyonerleri ile mücadele eden⁸²⁶ ve bölgede önemli bir yönetici olan Bedirhan Bey'den kurtulmak, bölgedeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumaya yönelikti. İngiltere kraliçesi Victoria resmen İstanbul elçisi aracılığıyla padişah Abdülmecid'ten Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını istedi.⁸²⁷ Musul'daki

⁸¹⁸ BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.5

⁸¹⁹ BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.5

⁸²⁰ BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.13 ; Tüzün, a.g.e, c.1, s.432

⁸²¹ BOA, A.MKT.226/96

⁸²² Tüzün, a.g.e. c.1, s. 433. Celil, Celilê, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmp.da Kürtler, Çev. Mehmet Demir, Özge Yay. Ankara, 1997, s.136

⁸²³ BOA, İ.MSM.48/1238.LEF.11. Yıldız, Hatip, Osmanlı İdaresinde Cizre ve Bedirhan Bey'in Cizre Mütesellimliği, Uluslararası Şıran ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. Ankara, 2010, s. 110

⁸²⁴ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze kadar Ermeni Kürt İlişkileri*, İst. 1992, s. 70-71

⁸²⁵ Brunnessen, a.g.e.s.131; Tüzün, a.g.e. c.1.s.433

⁸²⁶ Hatip Yıldız, *Bedirhan Bey ve Nasturiler*, Orient Yay. Ankara, 2005, s.174

⁸²⁷ Cabir Doğan, 1843-1846 Nasturiler Olayları ve Bedirhan Bey, SDÜ, FEF, Sosyal Bilimler Dergisi, PDF, Aralık 2010, sayı 22.s.14.

İngiliz ve Fransız Konsolosları tarafından Osmanlı hükümetine intikal eden şikâyetnameler gittikçe arttı.⁸²⁸

Hadiselerin devletlerarası bir mesele dönüşmesi Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda güç duruma düşmesi ve aşırı tepkiler üzerine 19 Mayıs 1947'de Osmanlı Devleti, Bedirhan Bey'e karşı ordu kurulması ve askeri hareket hazırlığına başlamıştır.⁸²⁹ Diyarbekir, Sivas ve Musul valileri ile Anadolu ordusu komutanı mareşal Osman Paşa'ya emir vererek derhal gerekli önlemleri almıştır.⁸³⁰ Meclis-i Vâlâ'an Bedirhan Bey ile birleşen Han Mahmut hadisesinin def'i için tedbirler alınmıştı.⁸³¹ Bu amaçla Arabistan orduyu hümayunu dâhil bölge askeri kuvvetlerinin tümünden istifade edilmişti.⁸³²

Bedirhan Bey üzerine ilk giden kuvvetleri mağlup etti ve galibiyeti müteakip Devlet-i Osmaniye ile ilişkileri tümünden koptu. Bağımsızlığını ilan ederek Siirt kasabasını işgal etti. Süleyman Nazif "Son Telgraf" makalesinde Bedirhan Bey'in Osmanlı kuvvetlerine karşılık verebileceğini hatta mağlup etmeye muktedir olduğunu belirterek, fakat akrabasından İzzeddin Şêr maiyetindeki 15000 muharip hükümet tarafına geçtiğinden, Bedirhan Bey savaşmadan teslim şartlarını müzakereye yanaştı.⁸³³

Bedirhan Bey'in sığındığı Orak Eruh Kalesi, sarp tepelere kurulmuş ve muhkem ve sağlam bir kaledir. Ele geçirilmesi çok güç bir kaledir. Bedirhan Bey bu kaleye gelmiş ve kaleden tüfek ve top atışları yapmıştır. Bunun üzerine Anadolu ordusu reisi Erkan'ı Sabri Paşa soldan, Ferik Ömer Paşa ile Beylerbeyi Mustafa Paşa sağdan ve Muşir Osman Paşa ortadan kaleye saldırmış ve her taraftan muhtelif ateşli silahlar kullanılarak kale üç gün boyunca saldırıya maruz kalmıştı. Dördüncü güne gelindiğinde 29 Temmuz 1947'de Bedirhan Bey teslim olacağını onlara iletmiş, kendisiyle birlikte çocuk ve taallukatına aman verilmiş olduğundan iki oğluyla birlikte orduya teslim olmuştur.⁸³⁴

⁸²⁸ Tüzün, *a.g.e.* c.1, s. 433

⁸²⁹ BOA, A)MKT.81/84, Nazmi Sevgen, *a.g.e.s.* 90

⁸³⁰ BOA, İ.MVI.13/5

⁸³¹ BOA, İ.MSM, 48/1230;; Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.434

⁸³² BOA, İ.MSM, 50/1265

⁸³³ Süleyman Nazif, *Nasturiler, Son Telgraf Gazetesi, İst. 23 Rebiulevvel 1343 (1927)s.2* (Malmisanij, Cizira Botanlı Bedirhaniler, s. 262.)

⁸³⁴ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-İ Lütüf, C.8, Nsr. Abdurrahman Şeref, Dersaadet, 1328, s. 142. Yıldız, a.g.e.s.* 113

Fakat tüm bu gelişmelerden önce Bab-ı Ali, 1845'ten başlamak üzere Bedirhan Bey'e yönelik her türlü tedbire başvurdu. Mesela, Diyarbakır valisi Hayrettin Paşa, Cizre'de bulunan Nakşibendi şeyhlerinden Salih İbrahim ve Azrail efendilere yolladığı mektuplarda kendisinin Nakşibendi tarikatı Halidiye kolunun müridlerinden olduğunu ve Tosyalı Halit Nakşibendi Hazretlerinden icazet aldığını, icazetnamenin suretini gönderdiğini, Bedirhan Bey'in de Nakşibendi tarikatına dahil bulunduğunu işittiğini ifade etmiş ve tarikat kardeşliği gereğince Bedirhan Bey'in bulunduğu girişimlerden vazgeçmesini iletmelerini istemiştir.⁸³⁵

Bedirhan Bey bugün Pervari ilçesi sınırları içinde bulunan Evreh Kalesi'nde kuşatılırken bir süre dayandıktan sonra direnmenin (Osmanlı Devleti'ne karşı) kolay olmayacağını beraberindeki din adamlarına danıştı. Onların şariat huzurunda her iki taraftan ölenlerin günahının manevi bakımdan kendisine ait olacağını bildirmeleri üzerine, dini duygularının etkisiyle onun teslim olmasında rol oynadı.⁸³⁶ Böylece Bedirhan Bey'in 5 yıl süren çatışma ortamından sonra Cizre üzerindeki hükümdarlığı 29 Temmuz 1847 tarihinde teslim olması ile sona erdi.⁸³⁷

Topal Osman Paşa'nın Bedirhan Bey'i Eruh kalesinden çıkardığı ve esir aldığı bilgisi İstanbul'da büyük mutlulukla karşılandı. Ermeni patriğinin emriyle kiliselerde dualar okundu. Bedirhan Bey hareketinin sona ermesi ve bölgede asayişin oluşması sebebiyle idari ve adli teşkilatta ve Tanzimat'ı Hayriye'nin uygulanmasına başlandı. Gelişmeler yabancıları memnun etmiştir. Örneğin İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Cowley, 26 Temmuz 1847 tarihli bir tezkerede Osmanlı Hariciye Nezareti'ne yollayıp, İngiliz hükümetinin durumdan memnuniyetini iletmıştır. Osmanlı Devleti'ne yenilen Bedirhan Bey 1847 yılında sürgüne gönderilmek üzere önce İstanbul'a gönderildi.⁸³⁸ Bedirhan Bey ailesi ve beraberindekiler önce Samsun'a⁸³⁹ oradan bir vapur ile İstanbul'a getirilmiştir.⁸⁴⁰ Han Mahmut ile birlikte tutuklanan Bedirhan Bey'in Kavak Tahaffuzhanesinde karantinaya alınarak ifadesinin alınması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁴¹

⁸³⁵ Yıldız, *a.g.e.* .110

⁸³⁶ Malmisanij, *Cizra Botanlı Bedirhaniler*, s. 78; Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 435, Yaşın, Abdullah, Cizre, s. 470

⁸³⁷ BOA, AD, 60931;A); Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s. 435

⁸³⁸ Tüzün, *a.g.e.* c.1, s.436, Sevgen, *a.g.e.*, s.104

⁸³⁹ BOA, İ..MSM.50/1290

⁸⁴⁰ BOA, İ..MSM.50/1289

⁸⁴¹ BOA, İ..MSM.50/1289

Süleyman Nazif Bey, Bedirhan Bey ile padişah karşılaşmasının şöyle anlatıyor: “İstanbul'a gelir gelmez Reşit Paşa aracılığıyla Sultan Abdülmecid'in huzuruna kabul edilen Bedirhan Bey'e padişah isyan etmesinin sebebini sorunca: “Ef'al ve hareketinin esbab ve seaikini” yani kendisini bu harekatta sevk eden sebepleri izah etmeyi, bulunduğu mevki, terbiye ve irfanına yakıştırmayarak kabahati üzerine almış, necip bir davranışta bulunarak Ömer Hayyam'ın meşhur bir rubaisi ile cevap vermiştir. Bu cevap padişahı memnun etmiş, onu bir kat daha celb etmiştir.⁸⁴² Bu dörtlük şöyledir:⁸⁴³

“Nakerde gunah der cihan kist, bego

V'an kes ke gunah nekerd çun zist, bego

Men bed konem o tu bed mukafatan dehi

Pes fark-i meyan men û tu ç'ist bego!”

Bu cevap Sultan'ın çok hoşuna gider. Türkçesi şöyledir:

“Dünyada günah işlemeyen kimdir, söyle

Günah işlemeyenler nasıl yaşadı, söyle

Ben kötü yaptım, eğer sen de kötü karşılık verirsen

Öyleyse aramızdaki fark nedir, söyle!”

Bedirhan Bey'e verilen miralay nişanı 21 Ekim 1847 yılında kendisinden geri alınarak ordu müşiri tarafından sadarete gönderildi ve nizam-ı mucibince Darphane-i Amire'ye teslim edildi.⁸⁴⁴

Bedirhan Bey İstanbul'da kısa bir süre bekletildikten sonra 27 Ekim 1847 tarihinde ailesi ile birlikte Kandiye Kalesinde ikamet ettirilmek üzere Girit Adası'na sürgün olarak gönderildi.⁸⁴⁵ Sürgün, isyan eden aşiret liderlerinin ıslah yöntemlerinden biriydi. Osmanlı vesikalarına göre Girit Adası'na götürülen Bedirhan Bey'in yanında 1849 yılında aile efradından 75 kişi vardır. Onlar ile birlikte götürülenlerin ise 4 ile 5 bin kişi

⁸⁴² Nazif, *a.g.e.s.2*, Malmisanij, *a.g.e.s.262*

⁸⁴³ Tüzün, *a.g.e, c.1*, s.436

⁸⁴⁴ Sevgen, *a.g.e, s.104*

⁸⁴⁵ BOA, A.AMD.2/30; Tüzün, *a.g.e. c.1*, s.437

arasındadır.⁸⁴⁶ Bedirhan ile birlikte olanların (rûfekasının) Botan'da olan emlak ve eşyaları satıldı. Bedirhan Bey'in evlat ve iyalinin yanına getirilmesine karar verildi.⁸⁴⁷ Girit'te bulunduğu süre içinde kendisine maaş bağlandı.⁸⁴⁸ Cizre müftüsü sabık Abdukuddus Efendi ile Şeyh Abdülgani de Girit Adası'na sürgün edilenler arasındaydı.⁸⁴⁹ Osman Paşa'ya teslim edilen Han Mahmut ise ailesiyle İstanbul'a getirildikten sonra Silistre'ye sürgüne gönderildi.⁸⁵⁰

Osmanlı Devleti Kürdistan'dan direnişi bastıran Müşir Osman Paşa ve harekatta yararlılık gösteren kişilere madalya vererek mükafatlandırmıştır. Bu madalya Osmanlı tarihinde “Kürdistan Madalyası” adıyla yer almıştır. Kürdistan madalyası Sultan Abdülmecid döneminde 1847 yılında ihdas olunan madalyanın adıdır. Murassa (değerli taşlarla süslü) altın ve gümüş olmak üzere 3 çeşit idi, göğse takılırdı.⁸⁵¹ Bu madalyanın bir tarafında “Kürdistan Muharebesi” yazılı ve diğer tarafında da bir dağ ile dağın üzerinde Evreh Kalesi'nin resmi bulunuyor.⁸⁵²

Bedirhan Bey Girit Adası'nda önce 10 yıl sürgünde kaldı. Burada kaldığı süre içinde Kandiye şehrinde Türkler ile Hristiyanlar arasında meydana gelmek üzere olan bir hadise de kargaşa ve katliamı önleyen iki kişiden biridir.⁸⁵³ Girit Adası'nda Müslüman ve Hristiyanların kaynaşmasında birçok faydalı faaliyetlerde bulundu. Bedirhan Bey 5 Temmuz 1857 yılında padişah Abdülmecid'in affına mazhar olarak kendisine arzu ettiği yerde emniyetle yaşayabileceği bildirildi. İkamet etmek isteyeceği yeri görüşmek üzere İstanbul'a gelmesi istendi.⁸⁵⁴

Sultan Abdülmecit tarafından alınan bu karardan sonra Bedirhan Bey hususi bir vapur ile İstanbul'a gelmesi temin edildi. İstanbul'a getirilen Bedirhan Paşa'ya padişah sevgisi ve şefkat gösterdi, ilgilendi. Girit'te devlet lehine başardığı işlerden dolayı kendisine

⁸⁴⁶ BOA, A.MKT.NZD.417/15. Osmanlı Devleti Bedirhan ailesinin 75 üyesine kişi başına 100 kuruş olmak üzere 7500 iase vermiştir. (BOA. C..MI..99/4395.)

⁸⁴⁷ BOA, MAD.D./9206. Bedirhan'ın zapdedilen mülklerine karşılık emlak bedeli adıyla aylık 20 bin kuruş tahsis edildi. Halbuki terk ettiği emlakın yalnız altı tuzlasının yıllık geliri 6 milyon kuruş, at-beygir cinsinden hayvan miktarı 20 binden fazlaydı (Malmisanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler*, s.23)

⁸⁴⁸ BOA, İ..DH..189/10607; Tüzün, a.g.e c.1, s.437

⁸⁴⁹ BOA, İ..MSM.52/1341

⁸⁵⁰ Sasuni, a.g.e, s.74-79

⁸⁵¹ Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1951, c.2, s. 342

⁸⁵² Lütfi, Emir Bedirhan, Yayıncı: Kürdler Cemiyeti Namına Lütfi, Matbaa-İ İçtihad, s.27 (Malmisanij, s.48)

⁸⁵³Tüzün, a.g.e, c.1, s.438

⁸⁵⁴ BOA, A.MKT.MHM.113/70

5000 lira ihsan edilerek hakkında başkaca atıflarda bulunulmuş ne gibi istekleri bulunduğu arıza ferman edilmiştir.⁸⁵⁵ Bedirhan Bey'in elinden alınan Mirimiranlık rütbesi 11 Eylül 1857 tarihinde kendisine tekrar geri verildi.⁸⁵⁶ Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'a dönen Bedirhan Bey 7 yıl kadar bir konakta misafir edildi. Bedirhan Bey Girit'ten döndükten sonra içinde 7 yıl misafir edildiği konak sonradan Daruşşafaka olmuştur.⁸⁵⁷

Bedirhan Bey, daha sonra Sultan Abdülaziz'den Şam'a yerleşmek istediğini ve kendisini “Emir-ül Hac” olarak tayin etmesini isteyince isteği yerine getirilmiştir. Şam'da ikamet edecek olan Bedirhan Paşa'nın maaşının oradan verilmesi ve çocukları Necip ve Bedri Beylerin de uygun memuriyetlerde istihdam edilmesine dair beratlar yazıldı.⁸⁵⁸ Bedirhan Bey İstanbul'dan ayrılıp Şam'a yerleşti. 1870 yılında Şam'da vefat etti.⁸⁵⁹ Şam'da yaklaşık 10 yıl kaldı. Cenazesi Salahiye Mahallesi'nde toprağa verilen Bedirhan Paşa'nın kız ve erkek olmak üzere 95 çocuğu vardı.⁸⁶⁰

Bedirhan Bey daha sonra ailesi, eş ve çocukları; araştırmalara, belgelere, romanlara, tezlere ve birçok esere konu olmuştur.⁸⁶¹ Bedirhan Bey dönemini konu edinen Başbakanlık Osmanlı arşivinde tasnif edilip kullanıma açılan 800 küsur sayfa arşiv belgesi incelenmeye açılmıştır.⁸⁶² Bedirhan Paşa'nın sürgünden yıllar sonra Osmanlı Devleti'ne dağıtılan aile üyeleri önemli görevlere yükseldiler. 1877 Osmanlı-Rus Harbi'ne Bedirhan Paşa'nın oğlu Bedri Bey Şam'dan 3000, Hüseyin Kenan Bey Adana'dan 3800, Ali Şamil Bey İstanbul'dan gönüllü toplayarak katılmışlardır.⁸⁶³ Bedirhan Bey'in harekatı sonrasında aynı aileden 7 kardeş Osmanlı Devleti'nde Paşa rütbesine sahip olmuştur. Osmanlı veya dünya devletlerinde bunun başka bir örneği olmasa gerek. Bunlar: Ferik Osman Nuri Paşa, Rıza Bahri Paşa, Ahmet Bedri Paşa, Mustafa Ali Paşa (1897), Mehmet Necip Paşa (1900), Hüseyin Kenan Paşa (1859-1913)

⁸⁵⁵ Sevgen, a.g.e, s. 113

⁸⁵⁶ BOA, A.)DVN.MHM.23/65

⁸⁵⁷ Sevgen, a.g.e, s.245; Tüzün, a.g.e, c.1, s.440

⁸⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM.407/61

⁸⁵⁹ Malmisanij, a.g.e.s.66

⁸⁶⁰ Muhammed Emin Zeki Bey, Meşahir-i Kurd, 2. Baskı, 1998, Apec-Sweden, s. 78

⁸⁶¹ Tüzün, a.g.e, c.1, s.453

⁸⁶² Ahmed Kardam, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan*, Dipnot Yay. 2011, Ankara, s.11

⁸⁶³ Sevgen, a.g.e, s.119

ve Ali Şamil Paşa (1855-1908).⁸⁶⁴ Diğer bir kısım fertleri Osmanlı Devleti'nde muhtelif makamlarda hizmet yaptılar. Örneğin Bedirhanzade Abdurrezzak Bey mabeyn teşrifat memuru olmuş. Ferik Ali Şamil Paşa Selimiye Kışlası kumandanı olmuştur.⁸⁶⁵ Bedirhanzade Necip Paşa, Aydın mutasarrıf olmuş, Feraşet-i Şerife Berat'ına⁸⁶⁶ layık görülmüştür.⁸⁶⁷

Cizre ve Hakkari mütesellimi Bedirhan Bey'in Cizre üzerindeki hükümdarlığı 1847 yılında sona erdirildi.⁸⁶⁸ Takvim-i Vekayi gazetesi bu haberi Kürdistan ülkesinin yeni baştan ele geçirilmesi olarak veriyordu.⁸⁶⁹ Ele geçirilen bölgede Tanzimat'ın uygulanabilmesi gayesiyle yeni ve köklü birtakım idari düzenlemeler başladı. Bu amaçla Aralık 1847 yılında bölgenin idari taksimatı da çok önemli bir değişikliğe gidilerek Kürdistan eyaleti adıyla yeni bir eyalet kuruldu.⁸⁷⁰ Takvim-i Vekayi gazetesi haberi "Resmi Tebligat" başlığı ile yayınlanıyor ve bu haberi şöyle duyuruyordu: Doğru zamanın geldiği düşünülerek mezkur ülkenin (Kürdistan'ın) iç düzeninin devamı, halkın isteklerini yerine getirilmesi; yani bağımsız hale getirilerek zeki, bilgili ve olgun bir kişiye teslim edilerek Diyarbakir eyaleti, Van, Muş ve Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek hepsinin tek bir çatı altında toplanarak bir eyalet olması ve bu eyalete Kürdistan eyaleti adının verilmesi uygun olacaktır. Kürdistan eyaleti valiliğine Osmanlı eski vezirlerinden Esat Paşa tayin edilmiştir.⁸⁷¹ Aralık 1847 yılında teşkil edilen bu eyaleti Diyarbakır, Mardin ve Siirt olmak üzere üç livadan meydana geliyor,⁸⁷² Amid yani Diyarbakir eyaletin merkezi oluyordu.⁸⁷³ Bu şekilde Cizre 1847 yılında tekrar bir kısım zaruretlerden dolayı yeniden teşkilatlandırılan Diyarbakir eyaleti sınırları içine alınmıştır.⁸⁷⁴ Kürdistan eyaleti Mardin livasına bağlı

⁸⁶⁴ Malmisanij, a.g.e, c.1, s.453

⁸⁶⁵ Sicil-i Osmani Zeyli: Ali Münif Bey-Atıf Bey Mehmet Zeki Pakalın, TTK, s.55

⁸⁶⁶ Feraşet-i Şerife Beratı: Yüksek bir paye olan feraşet görevinin bir kimseye verildiğini gösteren berat (Berat sahibi, yerine her yıl bir vekil göndererek bu hizmeti gördürdü) (Sicil-i Osmani, Mehmet Zeki Pakalın, TTK, s.) www.lugatim.com, feraşet-Kubbealtı Lugatı.

⁸⁶⁷ BOA, Y..PRK.EV..1/40

⁸⁶⁸ Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim, Belleten, 1988, s. 617; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 454

⁸⁶⁹ Takvim-i Vakayi Gazetesi, 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847), sayı:360

⁸⁷⁰ Takvim-i Vakayi Gazetesi, 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847), sayı:360

⁸⁷¹ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) zb184

⁸⁷² Yılmazçelik, a.g.e, s.138; Tüzün, a.g.e, c.e1, s.455

⁸⁷³ Tüncer Baykara, Anadolu'nun Tarih Coğrafyasına Giriş: Anadolu'un İdari Taksimatı, Ankara, 1988, s. 116

⁸⁷⁴ Tüzün, a.g.e, c.1, s. 455, Yılmazçelik, a.g.e, s.338

olan yerler şunlardır: Mardin, Ma'a Koçhisar (Kızıltepe ile beraber), Zaho nahiyeleri, Cezire-i Ömeriyye (Cizre) nahiyeleri ile beraber Nusaybin, Aliyat, Bukri ve Eznavur, Tayy aşireti, nahiyeleri ile beraber Hacı Behram, Savur, Sürgücü, Ömerkan, Halılan Begli, İsa Begi, Çalağa, Beş, Bohtan, Midyat.⁸⁷⁵ Kürdistan eyaletinin teşkil edilmesinde başlıca sebebin “Tanzimatın uygulanmasında karşılaşılan güçlükler” olduğu belirtilmiştir.⁸⁷⁶

Birkaç yıl sonra Hakkari daha sonra Van, Mardin ve Cizre birlikte ayrılarak Hakkari eyaletinin teşkil ederken, eyaletin adıysa Van eyaleti olmuştur.⁸⁷⁷ Bu değişiklikten sonra Cizre Kürdistan eyaletine bağlı bir sancaktır. Mardin ise ona bağlı bir kazadır.⁸⁷⁸

1.5.8.3. Cizre'yi Yönetme İsteği Gerçekleşmeyen Bey: Şêr İzzeddin

Bedirhan Bey familyasının en yaşlısı Mir Sudî'nin oğlu olan İzzeddin Şêr (Ezdîn Şêr), Bedirhan Paşa'nın yeğenidir.⁸⁷⁹ Lakabı “Seyfuddin” olan Mir Sudî 1836 yılına kadar Cizre'de adına hutbe okutulan Cizre Beyidir.⁸⁸⁰ İzzeddin Şêr öteden beri Beylik töresi ve Osmanlı kanunlarına göre aile büyüğünün oğlu olarak Cizre Beyliği üzerinde hak sahibi olmak iddiasındadır. Bu amaçla Bedirhan Bey Harekatı'nda Osmanlı Devleti tarafında görünmeye gayret etmiştir. Muşir Osman Paşa komutasındaki Anadolu ordusunun Diyarbakir'de toplandığı haberi Cizre, Van ve Hakkari'de yayıldığı zaman İzzeddin Şêr Bey, Musul valisine sığınmış oradan Anadolu ordu komutanlığına gönderilmiştir.⁸⁸¹ İzzeddin Bey maiyetindeki 15000 muharib ile hükümet saflarına geçmiştir.⁸⁸²

Tanzimat ile bölgedeki tahsilat ve diğer memurlar ile çatışma içine giren ve merkezi vergi ile çıkarı zedelenlerden biri olan İzzeddin Şêr 1853 Kırım seferinde 2 Kürt alayı oluşturan Ruslar ile anlaşarak Osmanlı devlet yönetimine karşı başkaldırmıştır. Nesturî patriği bu isyana destek verdiği halde Osmanlı tarafından cezalandırılmamış, sadece geçmiş yıllara ait vergi borçları tahsil etme yoluna gidilmiştir.⁸⁸³ Nasturi ve Yezidi

⁸⁷⁵Tüzün, a.g.e, c.1, s. 455, (Orijinal Salname örneği, Osmanlı 1279-1862), s. 156

⁸⁷⁶ Nejat Göyünç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Türk Beylikleri*, s.106, Baykara, a.g.e, s.125

⁸⁷⁷ Baykara, a.g.e, s. 119

⁸⁷⁸ Sevgen, a.g.e, s. 105

⁸⁷⁹ BOA.MVL.545/52; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 460

⁸⁸⁰ BOA.HAT, 288/17298, (21 Muharem 1252/9 Mayıs 1836)

⁸⁸¹ Sevgen, a.g.e, s. 91

⁸⁸² BOA.MVI..904/38. (01/s/1281)

⁸⁸³ BOA, HR.SYS.81/22

fırkasının destek verdiği ayaklanma kısa zamanda geniş bir bölgeye, Musul, Hakkari ve Bitlis'e kadar yayılmıştır.⁸⁸⁴

İzzeddin Şêr Bey'in Midyat'ı basması ve askerlerinin yağması ile başlayan isyan yayılma eğilimi göstermiş, buna karşılık Osmanlı bu isyanın bastırılması için gereken tedbirleri almaya başlamıştır ve acilen uygulamaya koymuştur.⁸⁸⁵ Cizre havalisinde çıkan İzzeddin Şêr Bey İsyanı'nın bastırılması için 9 Şubat 1855 tarihinde Cizre'ye asker sevkiyatı yapılmıştır.⁸⁸⁶ Bu isyanın bastırılması ve düzenin sağlanması amacıyla İsmail Hakkı Paşa bölgeye gönderildi.⁸⁸⁷ Buna ilaveten Anadolu ordusu kaymakamlarından Salih Zeki Bey de görevlendirilmiştir.⁸⁸⁸ 14 Mart 1855 tarihinde İskenderun iskelesine asker gönderildi.⁸⁸⁹ Ayrıca Musul'dan da asker tertip edilip gönderildi.⁸⁹⁰ 1 Nisan 1855 tarihli arşiv belgesine göre meydana gelen bir çatışmada 7000 eşkiyası ile birlikte İzzeddin Şêr'in Deyrun Köyü'nden püskürtülmesinden ve Zaho kazasından atılmasından memnuniyet duyulmuştur.⁸⁹¹

Kırım muharebesi sırasında esir düşüp Musul'a götürülen ve Erzurum'a gönderilecek olan İzzeddin Şêr Bey'in ailesi ile birlikte Dersaadet'e (İstanbul) gönderilmesi, gasp olunan mallarının deftere kaydedilerek hakkında tahkikat yapılması istenmiştir.⁸⁹² Bir arşiv belgesine göre Musul mutasarrıfı Hilmi Paşa'ya 15 Ağustos 1856 tarihinde İzzeddin Şêr İsyanının bastırılmasında gösterdiği başarıdan dolayı üçüncü rütbeden "Mecidiye nişanı" verilmiş.⁸⁹³ Halep valisi Hamdi Paşa'ya "Kürdistan Madalyası" beratı gönderilmiştir.⁸⁹⁴

İstanbul'a getirilen İzzeddin Şêr Bey ile beraber Osmanlı toprakları olan Bulgaristan'ın Vidin Kalesine sürgün edilmesi ve orada ömür boyu kalmak üzere hapsedilmesi kararlaştırılmıştır. Vidin, Bulgaristan'ın kuzey batı tarafında Tuna nehri kıyısında bir

⁸⁸⁴ Yalçın, I. Heckman, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, çev. Gülhan erkaya, İletişim, Yay. İst. 2006, s. 82

⁸⁸⁵ BOA,A.)MKT.NZD.41/72.(15 Şubat 1855/27 Cemaziyevvel 1271); Tüzün, a.g.e, c.1, s.462

⁸⁸⁶ BOA.A.)AMAD.54/15 (H.25/c/1271)

⁸⁸⁷ Osamanlı Arşev Belgeleri Işığında Nasturi Olayları (1846-1870)s.107. PDF (; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 462)

⁸⁸⁸ BOA,İ.MMS135. (H.02/ca/1271)

⁸⁸⁹ BOA.A.)MKT.NZD.137-6/1

⁸⁹⁰ BOA,A.)MKT.NZD.151/69

⁸⁹¹ BOA,A.)MKT.UM..188/49

⁸⁹² BOA,HR.MKT.107/59; Tüzün, a.g.e, c.1, s.463

⁸⁹³ BOA, A.) MKT. MHM.93/42

⁸⁹⁴ BOA, A.) MKT. MHM.94/37

kaledir. Arşiv belgelerine göre 12 Mayıs 1858 yılında Cizreli İzzeddin Şêr Bey'in malları satılarak elde edilen parası Musul haricindeki köprülerin tamirinde kullanılmış, silahlarının zaptı ve aile ve yakın akrabalarının da Dersaadet'e (İstanbul'a) gönderilmeleri istenmiştir.

Tuna valisi tarafından Vidin'de sürgünde bulunan İzzeddin Şêr ve kardeşi Mansur beylerin bir memuriyet ile görevlendirilmesinin uygun olacağı hakkında tahrirat çıkarılmıştır.⁸⁹⁵ Bir müddet sonra İzzeddin Şêr Vidin şehri Meclis-i Kebir azaldığını azalığına? tayin edilmiştir.⁸⁹⁶

İzzeddin Şêr ve kardeşi Mansur Beyler Vidin Kalesi'nde 10 yıllık sürgün hayatından sonra 18 Temmuz 1865 yılında serbest bırakıldılar.⁸⁹⁷ Serbest kaldıktan sonra bir müddet sonra 1868 tarihinde Tuna vilayeti adliye kazası müdürlüğü görevine atanan İzzeddin Şêr 9 Ağustos 1868 tarihli yazılarla Yanya⁸⁹⁸ vilayeti merkez mutasarrıflığı Sancak Beyliğine tayin edildi.⁸⁹⁹

Yanya mutasarrıfı İzzeddin Şêr 10 Temmuz 1878 tarihinden itibaren dünya hayatından elini çekme kararı alarak biraderi Mansur Bey ile birlikte Yanya'da karar kılmıştır. “Yanya mutasarrıfı İzzeddin Şêr'in biraderi Mansur Bey, birlikte Yanya'ya azimet (din işleri ile meşgul olup takva ile amel) edeceğinden maaşının Vidin'e bırakacağı ailesine verilmesi” için izin istemiştir.⁹⁰⁰ İzzeddin Şêr 1868 (1284) yılında vefat etti.⁹⁰¹

Bedirhan Bey ve İzzeddin Şêr hadiselerinin ardından Mardin sancağına bağlı Cizre kazasının büyüklüğü ve bulunduğu yerin önemi düşünülerek 28 Kasım 1894 tarihinde Hamidiye ve Eruh kazaları ile birlikte bir Sancak teşkil edilmesi talep edildi.⁹⁰² Bu öneri 23 Şubat 1904 yılında gerçekleşti ve Siverek ile birlikte Cizre bir mutasarrıflık haline getirildi.⁹⁰³ Cizre 3 Ekim 1886 yılında Meclis-i Vala çıkışlı bir karar ile bir kaymakamlık haline getirildi.⁹⁰⁴

⁸⁹⁵ BOA, MVL.1071/34.H.10/ZA/1281 (1. Tuna)

⁸⁹⁶ BOA, MVI.973/22. (H.29.ca.1280). (19.Rumeli)

⁸⁹⁷ BOA, İ.MVI.535/24032.(H.23.S.1282)B (; Tüzün, a.g.e. c.1, s.65)

⁸⁹⁸ Yunanistan'ın batısında Epir bölgesinin en büyük şehri ve aynı ismi taşıyan vilayetin merkezidir.

⁸⁹⁹ BOA, İ.ŞD.3/106. (H.16M.1285)

⁹⁰⁰ BOA, ŞD,077/8.(Tuna1) (10 Recep 1295/10. Temmüz. 1898.

⁹⁰¹ Malmisanij, a.g.e.s.96

⁹⁰² BOA, DH, MKT,311/67 (H.27.Ca.1312)

⁹⁰³ BOA, BEO, 2281/17/1017. (Dahiliye9 (Hicri 067.1321). (; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 466)

⁹⁰⁴ BOA, MVL.721/49. Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 7, H.1269

Osmanlı belgelerinde 19. yüzyıla ait Cizre'nin siyasi statüsü ve idari yapısına ait kronolojik akım neredeyse kesintisiz devam etmiştir. Diyarbekir salnamelerine göre Cizre 1869 -1870 yıllarında Diyarbekir vilayeti, Liva-ı Mardin'e bağlı bir kazadır. Mardin'in bu tarihte Cizre ve Midyat'tan başka ilçesi yoktur.⁹⁰⁵

1.5.8.4. Hamidiye Alayları ve Mustafa Paşa (1891)

Padişah Abdülhamit (II) 1876-1909 tarafından 1891 yılında onun adı verilerek kurulan yerel askeri kuvvet ve nizami bir teşkilattır.⁹⁰⁶ Sultan bölgede kaybolan otoriteyi tesis etmek ve güvenliği sağlamak için aşiretlerle yakın ilişkiye giren bir politika benimsemiştir. Doğu ve Güneydoğuda El-Cezire ve diğer bölgelerde göçebe olarak yaşayan aşiretleri kurulan sisteme dahil ederek onlardan faydalanmayı planlamıştı. Hamidiye Süvari alaylarının kuruluşuna kadar Kürt ve Arap aşiret mensupları Osmanlı Devleti'ne askerlik yapmazlardı.⁹⁰⁷ Hamidiye alaylarının önemli amaçlarından biri Kürt aşiretleri ile devletin bağlarını güçlendirmektir.⁹⁰⁸ Arşiv belgelerinde Hamidiye Süvari alayı ve 20 tabur Süvari piyadenin aşiretlerden teşkil edilmesi istenmiş.⁹⁰⁹ Süvari birlikleri ve katılanların hane ve ziraat ve koyun vergilerinden muaf tutulacakları ve kendilerine arazi verileceği vaad edilmişti.⁹¹⁰ Aşiret mektepleri tesis edilmiş, her alaydan seçilen bir kişi İstanbul'a gönderilmiş Harp Okulu'nda "süvari mektebinde" eğitim aldıktan sonra teğmen rütbesiyle memleketine geri dönmüştür. Hamidiye alayları sayesinde aşiret ve reislerinin devlet sisteminde yer alarak kontrol altında tutulmaları sağlanmıştır.⁹¹¹ II. Abdülhamit aşiretlerin ıslah edilmesi için Kürt ve Arap aşiretlerin 12 . 16 yaşındaki çocukların eğitilerek geleceğin aşiret reisini yetiştirmek amacıyla "Aşiret Mektebi Humayun" (aşiret okulları) adıyla bir eğitim kurumu olan aşiret mekteplerini açtı. 8 Temmuz 1892 yılında çıkarılan bir nizamnameye göre açılan okullar 5 yıl süreli ve parasız yatılı idi. Osmanlı Devleti aşiret, ağa ve şeyhlerin çocuklarını Osmanlı kültürü ile yetiştirerek, aşiretleri devlete ve saltanata bağlamak, bölgeyi dış güçlerden

⁹⁰⁵ Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.1, s.55-71; Tüzün, a.g.e, c.1.s. 468

⁹⁰⁶ Bayaram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yay, İst. 1983, s.38; Tüzün, a.g.e, c.1, s.468

⁹⁰⁷ Mehmet Aydın, II. Abdülhamid Han'ın Liderlik Sırları, 2010, PDF, s.60

⁹⁰⁸ Sevgen, a.g.e, s.61-104

⁹⁰⁹ BOA, Y.PRK,128/112. (h.06B.S.1315-7. Temmuz 1897).

⁹¹⁰ Ayvarov, Osmanlı-Rus Savaşlarında Kürtler 1801-1900, Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yay. Ankara 1995, s. 131.

⁹¹¹ Heckman, a.g.e, s.85

koruyarak merkezi yapıyı güçlendirmeyi amaçlıyordu.⁹¹² Türkçe öğrenime önem verilen okullardan beklenen fayda görülmediği için 1907 yılında kapatıldılar.⁹¹³

Hamidiye alaylarının toplam asker sayısı en az 4 bölük (512 Süvari), en çok 6 bölükten (1152 Süvari) meydana geliyordu. Her bir bölük en az 128 kişi, en fazla 192 kişiden oluşuyordu.⁹¹⁴ Bütün Hamidiye alayları asker mevcudu 36098 kişi, hayvan mevcudu 22375 attan ibaretti.⁹¹⁵

Aşirete mensup subayların devlete yaptıkları hizmetler mukabilinde taltif edilmeleri ve miralaylığa (albaylığa) kadar yükselmeleri mümkün oluyordu.⁹¹⁶ Hamidiye alayları askerlerin ihtiyacı olan üniforma, elbise, hayvan ve eğer takımları alayı kuran aşiret tarafından temin ediliyor, tüfek ve cephane stokları ise Osmanlı Devleti tarafından karşılanıyordu.⁹¹⁷ Hamidiye alayı komutan ve zabitleri suç işledikleri takdirde Divan-ı Harp mahkemelerinde yargılanacaklardı.⁹¹⁸

Kürt aşiret ve izlerinden 70 tanesi İstanbul Yıldız Sarayı'na getirildi. Bunlar Sultan Abdülhamit Han'ın kendisi ile görüştüler. Sultan kendilerini üniforma, askeri teçhizat ve cephane verileceği vaadinde bulundu. Bu görüşmeden memnun olan Kürt aşiret reisleri “Bundan böyle padişahın dostları benim dostlarım, düşmanları benim de düşmanımdır.” diye padişaha tezahüratta bulunmuşlardı.⁹¹⁹ Diğer aşiret reisleri ile birlikte padişah huzurunda kabul edilen Miran aşireti reisi Mustafa Paşa, Sultan II. Abdülhamit tarafından verilen nişanlar ve taltifler beratları ile Cizre'de 3 adet Hamidiye Hafif Süvari alayını kurma yetkisi ile döndü. Cizre'de bulunan Hamidiye alayları doğrudan Erzincan'daki sarayın damadı olan 4. Ordu komutanı Mehmet Zeki Paşa'ya bağlıydı. Müşir Mehmet Zeki Paşa, Cizre Miran reisi Mustafa Paşa ile iyi ilişkiler içindeydi.⁹²⁰

Osmanlı Devleti'nin şark vilayetleri için özel kurulan Hamidiye alaylarının toplam sayısı 66 tanedir. Cizre'de ilim ve tarikat bayrağının yükseldiği 20. yüzyılın başında

⁹¹² Aydın, a.g.e, s.62

⁹¹³ Aydın, a.g.e, s.63

⁹¹⁴ Tüzün, a.g.e, c.1, s.470

⁹¹⁵ İbrahim Ethem, Cündilik Ve Hamidiye Alayları, İst. 1308, s. 8.

⁹¹⁶ İbrahim Ethem, a.g.e, s.8

⁹¹⁷ İlk Nizamname, 17 Şubat 1307- (m.1892) yılında yayımlanan 53 maddelik “Tenkiset-ı askeriye cümlesinden olarak Hamidiye Süvari Alaylarına dair Kanunname”

⁹¹⁸ BOA, A.) MKT. MHM.683/67. (H.15/Ra/1317- 17 Ocak 1900)

⁹¹⁹ Kocabaş Süleyman, Sultan Abdülhamid, s.262; Tüzün, c.1, s.470

⁹²⁰ Tüzün, a.g.e, c.1, s.470

Hamidiye alayları kurulduğunda zıt kutuplu aşiretler arasında bir mücadele, talim, cirit ve atış yarışı başlamıştır. Cizre'de Hamidiye alayları ilk kez 1892 yılında kuruldu.⁹²¹ Cizre'de teşkil edilen 49. Hamidiye alayının ismi de (Temerağaoğlu) “Mustafa Paşa Alayı”dır. Fakat komutan kolağası Abdioğlu Fettah Ağa’dır. Miran Aşireti’nin kurduğu 3. Hamidiye alayı ise 1893 yılında Diyarbekir vilayeti Çermik kasasında bulunan Göçer Miran aşireti tarafından yine 49. numara ile teşkil edilmiştir. Bu 3. Alay, Mustafa Paşa’nın oğlu Abdülkerim Bey alayı olarak isimlendirilmiştir.⁹²² Hamidiye alay kumandanları miralay (albay), kaymakam (yarbay), kolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbesindeki subaylardı.⁹²³

Hamidiye alayları ile ilgili bu bilgilerden sonra Cizre'de kendi ismiyle kurulan Hamidiye alaylarının (48. ve 49. Alaylar) kumandanı ve Osmanlı Devleti döneminde Cizre yöneten en son Osmanlı Paşası Mustafa Paşa’yı tanıyalım. Miran aşiretinden Mustafa Paşa, Berkeli kabilesindendir. İbrahim Ağa oğlu Temer Ağa’nın oğludur. 1890 tarihine kadar Miranlı Mustafa Paşa, Osmanlı Devleti’ne nazarında her çeşit kötülük ve birçok cinayetin zanlısı olan sonradan devlete sığınan Mustafa Paşa⁹²⁴ Cizre’de henüz Hamidiye alayları kurulmadan önce Molla Sadık’ın tahrikiyle 30 köyü ve merayı basarak yaktığı, iki tane adamı katlettiği, 300 kadar hayvanı gasp ettiği ve etrafta kendisine karşı koyacak kimsenin takatı kalmadığından bahisle Ahmet Beyzade Mehmet isimli kişi tarafından Osmanlı Diyarbekir yönetimine şikayet edilmiştir.⁹²⁵

Hamidiye alayları kurulduktan sonra Osmanlı Devleti’ni arkasına alan Mustafa Paşa müteakip yıllardan itibaren küçük bir krallık kadar toprakları geniş bir bölgenin tek söz sahibi ve hakimi olmuştur. Cizre’de Osmanlı Devleti’nin amaçları kısmen gerçekleşirken, ilerleyen zaman içinde bir kısım Hamidiye alay mensupları Mustafa Paşa ve aşiret üyelerinin yağma, yakma hatta hırsızlık gibi davranışlarla devlete zarar

⁹²¹ Hamidiye Hafif Süvari Alayları m. 1891 (h.1307) yılınad tekil edilmeye başladı. Hamideye Hafif Süvari alayı: Sepki, Zilan, Haydaranlı, Hasenan, Milan, Cibranlı, Celali, Milli, Karakeçili, Kiki, Dekuri, Miran, Arnuç, Berazi, Artu (Ertuşi), Pinyaniş, Badilli ve İzoli gibi toplam 66 aşiretten teşkil edilmişlerdir; Tüzün, a.g.e, c.1, s. 471

⁹²² Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, H.A.728 sayılı Künye defteri.

⁹²³ Fahrettin Altay, On Yıl Savaş 1912-922 ve Sonrası, Dilek Matbaası, İst. 1970, s.55; Tüzün, c., s.472

⁹²⁴ Mustafa Paşa Cizre halkı nezdinde “Miranlı Misto” veya “Mistoyê Mirê” olarak bilinmektedir.

⁹²⁵ BOA, BEO,696/52168 (H.05/Ca/1313- 24 Ekim 1895)

verdikleri tespit edilmiştir.⁹²⁶ Mustafa Paşa, Mısır valisi ve aşiretlerine büyük zararlar vermiş, oğulları Habri aşiretine hücum etmiş⁹²⁷ Gergeri Arap aşiretine yaptığı baskında pek çok insan öldürmüş, birçok hayvan gasp etmiş, ancak Osmanlı Devleti'nin araya girmesi ile aralarında barış yapılmıştır.⁹²⁸ Mustafa Paşa, Dicle'nin iki yanını 1901 yılında kapatarak Samsun'dan Diyarbekir'e getirilip keleklerle Musul'a götürülen odun ve kömürden haraç alıyor, vermekte direnen tüccarlara kötü muamelede bulunuyordu. Alınan haraç nedeniyle Rusya'dan getirilen petrolün fiyatı iki üç katına çıkmıştı.⁹²⁹

Hamidiye alaylarının Cizre mümessili Mustafa Paşa'nın oğulları İbrahim ve Abdülkerim maiyetindeki 300 kadar atlının Zaho ve Cizre kazaları arasında bulunan aşiret üzerine hücum ederek 62 kişiyi katledip, 77 kişiyi yaraladıkları kaydedilmiştir.⁹³⁰ Batuvan ve diğer aşiret halkından 29 şahıs öldürülmüş, hayvanları telef edilmiş, mal ve eşyaları gasp edilmiştir.⁹³¹ Bir hayli atlı ile soygun, yaralanma ile köy yakma hadiseleri yaşanmıştır.⁹³² Miran aşireti reisi Mustafa Paşa ile aşiret mensuplarının Zaho ve Cizre arasında çadırlarda yaşayan Yezidi taifesi, Heviri Aşireti üzerine tecavüzlerde bulundukları tespit edilmiştir.⁹³³ Mustafa Paşa'nın mahiyetinde martini ile müselleh (bir cins tüfek ile silahlı) 600 asker bulunduğu halde Cizre civarında kaim (oturan) Kura'ı Hristiyanıye (Hristiyan köylerine) hücum ederek bu kariyeler (köyler) ahalisinden 30-40 kişinin mecruh ve maktul (yaralı ve ölü) olmasına sebebiyet verdiğinden vesaireden bahis ile muma ileyhin (adı geçenin) bir an evvel icrayı muhakemesi (yargılaması) gerektiğine karar verilmiştir.⁹³⁴

Hem Botan bölgesinde hem de Cizre şehrinde Mustafa Paşa'nın devletin kendisine sağladığı imkanları suistimal etmesi ve etrafındaki birçok aşiret, etnik grup ve inanç sahiplerine saldırıp zarar vermesi o dönemde yaşayan alimlerin de dikkatini çekmiştir. Bu alimlerden birisi de Bediuzzaman Said Nursi'dir. Mustafa Paşa'nın halkı ezdiğini

⁹²⁶ Yalçın I. Heckman, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, Çev, Fülhan Erkaya, İst. 2006, s.86; Tüzün, c.1, s.479.

⁹²⁷ BOA, BEO, 1054/79020. (H.23/B/1315-18 Aralık 1897)

⁹²⁸ E. Hazim Tepeyran, Canlı Tarihler, İst. 1944s.318; Tüzün, c.1, s.481. BOC.BEO, 1836/137 700, (Harbiye, 1336) (19/M/1320-20 Nisan 1902)

⁹²⁹ Paul Rohrbach, Hatt-ı Saltanat (Bağdat Demiryolu), İst. 1331, s.53

⁹³⁰ BOA, BEO, 1051/78784. (H.16/B/1315-11 Aralık 1897).

⁹³¹ BOA, BEO, 324/24292. (01/Ca/1311-10 Kasım 1893

⁹³² BOA, Y., PRK.HH.25/32 (H.25N/1309-23 Nisan 1892.); Tüzün, c.1, s.482

⁹³³ BOA.DH.TMIK.M.44/43. (H.09/B/1315-4 Aralık 187)

⁹³⁴ BOA, BEO, 769/132620 (H.16/N/13-26 Aralık 1901); Tüzün, c.1, s.482

duyan Nursi, tedarîğini yaparak Tillo'dan Miran aşiretine doğru yola çıkar. Doğruca Mustafa Paşa'nın çadırına gider. Çadırda Mustafa Paşa yoktur. Oturur, istirahat eder. Bir süre sonra Mustafa Paşa içeri girer, orada bulunanların hepsi ayağa kalkar. Molla Said yerinden kımıldamaz. Paşa dikkatini çeken bu manzara üzerine alay binbaşısı Fettah Ağa'dan onun kim olduğunu sorar. Fettah Ağa, Molla Said olduğunu söyler. Ulemadan hoşlanmayan Mustafa Paşa kızar ama belli etmez. Molla Said'e burayı niçin geldiğini sorar. Molla Said "Seni hidayete getirmeye geldim, ya zülmü terk edip namaz kılacaksın veyahut ben seni öldüreceğim." der. Mustafa Paşa, büyük bir hiddetle dışarı çıkar, biraz gezindikten sonra tekrar içeri girer ve Molla Said'e tekrar niçin geldiğini sorar. Molla Said "Söyledim ya onun için geldim." der. Mustafa Paşa, Molla Said'e "Benim Cizre'de çok alimlerin var. Eğer hepsini ilzam edersen (söz ve düşüncede üstün gelersen), dediğini yaparım. Eğer ilzam edemezsen seni Dicle Nehrine atarım." Molla Said: "Bütün ulemayı ilzam etmek benim haddim olmadığı gibi beni de nehre atmak senin haddin değildir. Fakat ulemaya cevap verince senden bir şey isterim ki o da bir mavzer tüfeğidir. Şayet sözünde durmazsan seni onunla öldüreceğim." der. Bunun üzerine Mustafa Paşa Cizre'ye yakın "Bane Hane" mevkiinde Cizre'nin seçkin alimlerinden 54 tanesini davet eder. Molla Said yorgunluktan handa biraz uyur. Uyandığında etrafında Cizre alimlerinin ellerinde kitapları ile beklediklerini görür. Biraz görüşmeden sonra çay ikram edilir. Molla Said'in şöhretini duyan Cizre alimleri onu dinlemeye dalmış çaylarını içmeyi unuttular. Bunu fark eden Mustafa Paşa alimlere hitaben: Ben okumuş değilim; fakat Molla Said ile münazara mağlub olacağınızı şimdiden anlıyorum. Zira bakıyorum ki siz düşünmekten çaylarınızı bile unuttuğunuz halde Molla Said kendi çayını içtikten başka 23 bardak da sizin çaylarınızı içti." Alimler 40 tane soru sordular. Hepsine cevap verdikten sonra her nasılsa Molla Said bir سوالin cevabını yanlış söylediği halde karşısındakiler doğru kabul etmişlerdi. Alimler, Molla Said'in kendilerini ilzam ettiklerini kabul ederler. Sonradan bir kısmı Molla Said'den ders almaya gelir. Bu hadiseden sonra Mustafa Paşa söz verdiği mavzer tüfeği hediye eder ve nihayet namaz kılmaya başlar.⁹³⁵

Mustafa Paşa'nın divan-ı harbde yargılandığına ve cezaya çarptırıldığına dair arşiv belgelerinde herhangi bir kayıt yoktur. Çünkü ömrü buna kifayet etmemiştir. Eylül 1902

⁹³⁵ Bediüzzaman Said Nursi Tarihçe-i Hayatı, Yeni Asya Neşriyat, Almanya bzm. 1994, s. 36-38.

yılında bir yayla seferi esnasında aşiretler arasında meydana gelen bir çatışmada nereden geldiği bilinmeyen serseri bir kurşunla 57 yaşındayken öldürülmüştür.⁹³⁶

Mustafa Paşa öldürüldüğünde İbrahim, Abdülkerim,⁹³⁷ Naif, Şelaş ve Berces isimlerinde 5 oğlu vardı. Ölmüş olmasına rağmen Mart 1904 tarihinde Mustafa Paşa ve arkadaşlarının mahkemeleri devam etmektedir.⁹³⁸ Hamidiye alaylarının kuruluşundan sonra padişah tarafından Miran aşireti reisinin oğluna liva ihsan edilmiştir.⁹³⁹ Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim Bey de birçok konuda babasının izlerini takip eden bir profil sergilemiştir.⁹⁴⁰

Osmanlı Devleti, Mustafa Paşa ile Cizre belediye reisi ve damadı Osman Efendi arasındaki ihtilafları çözmek için uğraşmıştır.⁹⁴¹ Cizre'de uzun süre başarı ile belediye başkanlığı yapmış olan Osman Efendi, Osmanlı hükümeti tarafından kapıcıbaşılık rütbesi ile taltif edilmiştir.⁹⁴²

Hamidiye alaylarının Cizre komutanı Mustafa Paşa ölümünden sonra aşiret başına geçen Abdülkerim Bey ile bir kısım icraatlarından dolayı 1907 yılından itibaren Cizre belediye reisi Osman Efendi ile bir çekişme içinde oldukları ve birbirlerini şikayet ettikleri görülmektedir.⁹⁴³ Abdülkerim Bey Miran reisi Cizre belediye reisi Osman Efendi hakkında tatbikat yapmaktadır. Hatta bir bahane ile 1907 yılında Osman Efendi'yi hapsedtiği belgelenmektedir.⁹⁴⁴

Cizre'de teşekkül edilen İttihad Cemiyeti reisi Cizre belediye reisi Molla Sadıkhade Osman Efendi'nin zulüm ve baskı yaptığı ve kanunsuz muamelede bulunduğu dair Hamidiye 49. alay kaymakamı Abdülkerim'in çektiği telgrafın incelenerek gerekenin yapılması ferman edilmektedir.⁹⁴⁵ Neticede Miran reisi Mustafa Paşa'nın oğlu

⁹³⁶ Tüzün, *a.g.e.*, c.1, s.487

⁹³⁷ Babamla yaptığım bir ropörtaja göre, dedesi Abdullah oğlu Üzeyir'in komşu bir aşiret reisi ile problem yaşadığını, bu yüzden bir süreliğine Cizre ve Nusaybin arasında bulunan köyünü terk ettiğini ve bu problemin çözümü için Cizre'ye Mustafa Paşa'ya müracaat ettiğini ve Mustafa Paşa'nın kendisine: "Hükümet beni Diyarbekir'e davet etmiştir, döndüğümde söz veriyorum senin bu probleminle ilgileneceğim." Abdullah oğlu Üzeyir, Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim ile de dostluk kurmuştur.

⁹³⁸ BOA, Y.MTV.257/79. (H.25.z.1321) (13 Mart 1904)

⁹³⁹ BOA, Y.PRK.AZ)23.19 (H.02.C1910) (22 Aralık 1892)

⁹⁴⁰ BOA, DH.TMIK.M..135/35 (H.09.Ş.1320) (11 Kasım 1902)

⁹⁴¹ BOA, DTMK.M..42/35 8H.06/c/1351) (m. 2 Kasım 1897)

⁹⁴² BOA, DH.MKT.891/11. (H.11.B1322) (m.21 Eylül 1904); Tüzün, c.1, s. 489

⁹⁴³ BOA, DH.MKT.2637/34. (26.N.136) (m. 22 Ekim 1908)

⁹⁴⁴ BOA, BEO 3018/226287 (H.07.S.1325) (M.22 Mart 1907) (Harbiye)

⁹⁴⁵ BOA, DH.TMIK.M.2639/96. (H.29.N.1326) (M. 25 Mart 1909)

Abdülkerim Bey'in işlediği suçlardan dolayı tevkif edilmiş olduğu, muhakemesinin Cizre'de görülmesinde bir takım sakıncalar olabileceğine işaret edilmektedir.⁹⁴⁶ Abdülkerim Bey'den sonra Cizre'de ağabeyi İbrahim Bey, sonra Hamidiye kaymakamı Tahir Ağa ve sonra Naif ağaların Cizre'ye hüküm ettikleri belirtilse de Hamidiye alayları Cizre'deki misyonlarını tamamlamışlardır.⁹⁴⁷

Asli görevlerinin dışına çıkan Hamidiye alaylarının ıslahı için iki tane komisyon kurulmuştur. Cizre gibi güneyde bulunan alayların intizamı için Binbaşı Fahrettin Altay tayin edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda 1910 yılında alaylar yeniden düzenlendi. Hamidiye hafif Süvari alayları ismi “Aşiret Hafif Süvari Alayları” olarak değiştirildi.⁹⁴⁸ Bir nizamnameye ile 24 alay ortadan kaldırıldı. Sonunda aşiret hafif Süvari alayları 1913 yılında “İhtiyat Süvari Alayları” adını aldı. Merkezi Mardin'de olan ve Cizre'nin 20. alayının bağlı olduğu 4. Aşiret Süvari Tümeni 1914 yılındaki bir değişiklikle “İhtiyat Viranşehir Süvari Fırkası (tümeni) adıyla 11. kolorduya bağlandı.⁹⁴⁹ Bu olayları teşkil eden aşiretler içinde Miran aşireti yoktur. Ancak yine Botan-Cizre Bölgesi'nde yaşayan Tayy aşireti yer almıştır.⁹⁵⁰ Mustafa Paşa'nın oğlu Naif Bey 1925'te işlediği suçunun affedilmesi karşılığında Türk silahlı kuvvetlerine bir uçak hediye ederek yardım etmiş; fakat yine de cezası af edilmediği için Suriye'ye kaçmak zorunda kalmış, 1930 yılında Türkiye ve Suriye arasındaki sınır kesinleşince Miran aşireti ile birlikte Suriye'de kalmaya devam etmiştir.⁹⁵¹

Böylece Osmanlı dönemi hakimiyetinde Cizre'nin tarihini, hükümetleri ile Cizre'de hüküm süren hükümdar ve beylerinin yedi yüzyıllık uzun tarihi sürecini işledik.

1.6. CUMHURİYET DÖNEMİNDE CİZRE (1924-2021)

19. Yüzyılın başlarında Cizre'nin nüfusu 10000'i bulmuyor, evlerin kapladığı alan da suların kuşatmış olduğu sahanın ancak bir kısmını kaplıyordu. Günümüzdeki Cizre, Dicle'nin eski dökümünün içinde kalan ve surların kuşattığı eski merkezinden uzaklaşarak kuzeye, kuzeydoğuya ve kuzeybatıya doğru ilerlemiştir. Eski yerleşim

⁹⁴⁶ BOA, DH.MKT.2776/51 (H.03.Ra.1327) (m. 25 Mart 1909)

⁹⁴⁷ Tüzün, c.1, s.490

⁹⁴⁸ Altay Gandur, *a.g.e.*, s.54-61

⁹⁴⁹ Ordu Salnamesi, 1330, İst.s.959.

⁹⁵⁰ Tüzün, c.1, s. 490.

⁹⁵¹ Abdullah Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, s. 115 Kent Işıkları, Yayınevi, 2. Baskı 2011 İst.

yerindeki arşı varlığını sürdürmekle birlikte yeni arşı ve iş merkezleri kuzey kesime doğru daha büyük caddelere kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde yapılan ilk nüfus sayımına göre 5384 olarak belirlenen nüfus, yavaş artış ve düşüşlerle 1945 sayımında 4419 olarak tespit edilmiştir. 1955'te yapılan sayımda 5646'dır. Cizre'nin nüfustaki hızlı artışlar 1970'ten sonra gözlemlenmeye başladı. İlk defa bu yılda 10 bini aşarak 11137 nüfusa ulaşan Cizre şehri, 1980'de 20003, 1985'te 29496, 1990'da 50023, 1997'de 63344 nüfusa ulaştı.⁹⁵²

Günümüzde 2018 yılında TUİK tarafından yapılan ADNK göre Cizre şehir nüfusu 121.073, Cizre'ye bağlı köylerin nüfusu 22.051, dolayısıyla toplam nüfusu 143.124 olarak tespit edilmiştir.⁹⁵³ Nüfus sayısı kış aylarında daha da artar, nitekim yaz aylarını Hakkari ve Muş yaylalarına giderek burada geçiren göçer aileler kış mevsiminde Cizre'ye dönerler. Bu nüfus artışının en önemli etkeni Habur Sınır Kapısı'nın faaliyete alınarak taşımacılık ve transit geçişler ile büyük atılımlar gerçekleştirilmiş olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca Cizre bölgesinde bulunan linyit yataklarından kömür çıkaran madencilik faaliyetleri de Cizre'ye ayrı bir canlılık katar.⁹⁵⁴

Cizre, cumhuriyetin ilk yıllarından beri Mardin iline bağlı bir ilçe iken 16 Mayıs 1990'da çıkan 3647 sayılı yasayla vilayet olan Şırnak iline bağlanmıştır.⁹⁵⁵ Cizre eskiye nispetle mukayese yapılmayacak kadar değişmiştir. arşılar yıkılarak yerine yenileri yapılmış, dar sokaklar genişletilip yerini geniş caddeler almıştır. Hükümet konağı, çocuk bahçesi, Dicle kıyı bandı projesi, Cizre stadı, 1968 yılında yapılan Cizre köprüsü, belediye binası, Atatürk Parkı, Huzur Cami, Yeni Nuh Nebi Camisi, Cizre terminali, tüm ilköğretim okulları, ortaöğretim okulları, 2 yıllık yüksekokul, yeni 150 yataklı Selahattin Cizrelioğlu Devlet Hastanesi ve yeni bitirilen 2011 Cizre Köprüsü hep cumhuriyet dönemindeki gelişmelerdir.⁹⁵⁶

Cizre Cumhuriyet döneminde 1949 yılında elektriğe ve 1960 yılında ise suya kavuştu. Hem Şırnak valiliği hem de Cizre Kaymakamlığı'nın katkılarıyla Cizre'ye yeni kurumlar kazandırılmıştır. Bunlara Hz. Nuh Külliyesi ve Cizre Müzesi örnek verilebilir.

⁹⁵² Metin Tuncel, "Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre", *Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp.* Cizre kaymakamlığı ve Dicle Üniv. 1998

⁹⁵³ www.cizre.gov.tr. T.C. Cizre Kaymakamlığı

⁹⁵⁴ Tuncel, a.g.e, s.51

⁹⁵⁵ Abdülkerim Özaydın, Metin Tuncel, *Cizre*, DİA, c.8s.40

⁹⁵⁶ Abdullah Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, s.113 Kent Işıkları Yayınevi, 2. Baskı 2011, İst.

Ayrıca hem Şırnak Üniversitesi hem Cizre Kaymakamlıkları Cizre'nin tarihi, kültürü ve ilmi hayatı çerçevesinde birçok uluslararası sempozyumlar düzenlemişlerdir. Avrupa Birliği GAP bölgesi kültürel mirası geliştirme projesi çerçevesinde Abdaliye Medresesi, Mem û Zin Türbesi ve Kırmızı Medrese'yi içine alan Cizre İnanç Parkı projesi hayata geçirilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

CİZRE'DE EĞİTİM KURUMLARI

2.1. CİZRE'DE EĞİTİM VE İLMİ FAALİYETLERİN TARİHİ

İslam aleminde medreseler her türlü ilim tahsilinin yapıldığı mekanlardır. Her cami ve mescit bir ibadet mekanı olarak kabul edilirken aynı zamanda medrese olarak da işlev görmüştür. İslam dini ilme ve ilim öğrenimine çok önem vermiştir. Vahyin ilk emrinin “oku” olması ve birçok ayette ilmin övülmüş olması, Müslümanların tarih boyunca ilme yönelmelerine neden olmuştur. İlk dönem Müslümanları arasında “ashab-ı suffe” grubunun Mescid-i Nebevi’de ilim tahsil etmesi de İslam medrese tarihinin ilk örneği kabul edilir.

Medrese geleneği, X./IV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış, XI. yüzyıl ve sonraki yüzyıllarda da gerçek hüviyetine kavuşmuştur. Medrese ‘ders’ masterından kök alan bir kelimedir. Bu kelime ilk olarak Makdisi’nin *Ahsenu’t-Tekasim* kitabında 398/ 1008 yılında telif edilen *Resailu’l-Hemedani* de yer almıştır.⁹⁵⁷

İslam tarihinde ilk kurumsal medrese Sultan Alparslan’ın oğlu Melik Şah’ın veziri Nizamü’l-Mülk (ö. 1092) tarafından Bağdat’ta kurulan Bağdat Nizamiye Medresesi’dir. El-Cezire bölgesinin hicretin ilk 20 yılı içinde fethedilmiş olması, dini talim veren medreselerin de erken bir dönemde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Cizre medreseleri, daha sonraki dönemlerde özellikle Selçuklular ve Atabegler tarafından teşvik edilip destek gören eğitim kurumları olarak yaygınlaşmıştır.⁹⁵⁸

El-Cezire bölgesinde olduğu gibi Cizre şehrinde de medrese müessesesinin en güzel ve en meşhurlarından bir kısmı inşa edilmiştir. Cizre büyük alimlerin, edip ve şairlerin, mekanik keşifler yapan dahilerin yetiştiği çok sayıda mabet ve medreselere sahip bir şehir olmuştur. Nitekim kaynaklar, Cizre’de Nizamü’l-Mülk Ebu Ali el-Hasan İshak et-Tusi tarafından kurulan, güzelliği ve büyüklüğü ile ünlü er-Radviyye isminde bir

⁹⁵⁷ Muhammed Yusuf, *Cizre Tarihi* (m.815-1515), Çev: Fadıl Bedirhanoğlu, Beşir Ant Yayınları, Ankara-1. Basım 2008, s. 222.

⁹⁵⁸ İbn Şeddad, *el-A’laku’l-Hatîre*, c.3, k.1, s. 214. Gandur, *a.g.e.s.288*; Tüzün, *a.g.e. c.2., s.222-223*

medresenin varlığından bahsetmektedirler.⁹⁵⁹ İbn Şeddad 649/1251/yılında Cizre dahilinde içinde Şafî mezhebi fıkıh tedrisatının yapıldığı beş medrese bulunduğunu kaydetmiştir.⁹⁶⁰

1. İbn Bezri Medresesi
2. Atabek Zahiraddin Medresesi
3. Er-Radviyye Medresesi
4. Cemaleddin Abdurrahman Medresesi
5. Şemsettin Surtekin Medresesi

Cizre'de Abbasiler döneminden sonra özellikle Buhti/Azizan Beyleri tarafından medrese inşasına devam edildiği görülmektedir. Şerefhan II. dönemi (1495-1507/900- 913) ile başlayan medrese yapımı kardeşi Şah Ali Bey (m.1508-1524) döneminde hızlanarak devam etmiştir. Nitekim kaynaklar Şah Ali'nin çocuklarının her birinin birer medrese ve cami kurduklarını belirtmektedirler.⁹⁶¹ Buna göre;

1. Şah Ali'nin oğlu Mir Muhammed Cizre'de Süleymaniye Medresesi'ni
2. Şah Ali'nin kardeşi Bedruddin'in Cizre'de Meydanbaşı (Mirek) Medrese'sini ve Camii'ni
3. Şah Ali'nin diğer kardeşi Nasır Bey ise Cizre dışında şu anki Erüh kazası civarında Tanze Medresesi'ni inşa etmişlerdir.

Cizre'deki medreselerde İbnü'l Esir kardeşler (İzzeddin, Mecduddin ve Ziyaeddin)⁹⁶², Şafii fıkıh allamesi İbn Bezri, Cizre kadısı Ebu Ali Tenuhi, dünyaca ünlü kıraat alimi İbnü'l Cezeri⁹⁶³ yine tüm dünyada tanınan bugünkü bilgisayarların ilk temelini oluşturan mekanik ve sibernetik alimi İsmail Ebu'l-İzz el-Cezeri ve tasavvuf ile irfanı divanında derinliğine işleyen Şeyh Ahmet el-Cezeri gibi birçok âlim ve her biri sahalarında uzman

⁹⁵⁹ Gandur, *a.g.e.s.*298-299. Halil Çiçek, *Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri*, Hz. Nih'tan Günümüze Cizre Sempozyumu. İst. 1999.s. 126

⁹⁶⁰ Çiçek, *a.g.e.s.*126; Tüzün, *a.g.e.*, c.2s.224

⁹⁶¹ Şeyh Muhammed Nuri ed-Derşevi, *El-Kutufu'l-Ceniyye fî Tercümeti 'Ailetu'd-Derşeviyye*, s.30 (Dipnot 2), s.66 (ve dipnot 2)

⁹⁶² İbn Hallikan, *Vefeyat el-A'yan*, c.3, s.348-350

⁹⁶³ Gandur, *a.g.e.s.*287-288

olan zatlar yetişmişlerdir.⁹⁶⁴ Cizre'deki bu medreselerden çıkan alimlerin çoğunun kadı, İslam hukukçusu, muhaddis, kurra, hafız, mühendis, şeyh, imam ve zahitlerden olduğunu görüyoruz.

Cizre medreselerindeki bilimsel faaliyetler, daha sonraki yüzyıllarda olduğu gibi sadece dini ilimlerden ibaret değildi. Eğitim diğer beşeri bilimleri de kapsıyordu. Ardı ardına gelen Abbasi, Hamdani, Mervani, Selçuklu, Atabeg, Eyyubi ve Lu'lu hükümdar ve eşraflarının çabalarıyla bu ilim ve bilimler zirveye ulaştı.⁹⁶⁵ Cizre'de, özellikle Eyyubiler ve Zengi Atabegleri döneminde alimlerden önemli gruplar oluştu. Bu iki aileden olan hükümdarlar, bilime olan ilgileri, sevgi ve tutkunlukları ile bilim adamı ve araştırmacılara verdikleri değer ve onlara karşı gösterdikleri saygı ile tanınıyorlardı.⁹⁶⁶ Bu ailelerden olan hükümdarlar ilmin değerinin yükseltilmesi için büyük servetler harcamışlardır. Nitekim bu beyler şair, alim ve fakihlere çok önem veriyor ve onlara saygın bir konum veriyorlardı. İlmi kurumlar ve akademilerin çoğalması, bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin gelişmesini teşvik eden en önemli etken oluyorlardı. Bu dönemi ele alan eserler değerlendirildiğinde Atabeg, Eyyubi ve onlardan önce de Selçuklu hükümdarlarının medrese, hastane, ilim ve kültür ile ilgili diğer müesseseleri inşa etmeye verdikleri önem görülmektedir. Bu tür müesseseler, İslam dininin hakim olduğu çok sayıda şehri kapsamıştır. Sözü edilen bu hükümdarların, ilim merkezleri olan bu binalardan bazılarının inşasına bizzat katıldıkları ve bu binalara kendi adlarını verdikleri bilinmektedir. Bu müesseseleri vakıf ve süreklilik arz eden gelirlerle güçlendiriyor, öğretici, yönetici, hizmetli ve diğer görevliler tayin ediyorlardı.⁹⁶⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere, Cizre'de oluşan bu bilimsel ve ilmi ilerleme, özellikle Atabeg ve Eyyubi hükümdarları döneminde en üst düzeye ulaştı. Fakat bu olumlu durum Moğollar ve onlardan sonraki dönemlerde çok hızlı bir şekilde tökezleyip geriledi. Bu gerilemede, dışarıdan gelen Moğol, Memlük, Türkmen ve Farslardan oluşan hükümdarlardan dolayıydı. Buna rağmen yine bu dönemde yetişen, ilim ve

⁹⁶⁴ Abdulğani Efendi, *Mardin Tarihi*, Burhan Zengin, Ankara, 1999, s.177; Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.244

⁹⁶⁵ Gandur, *a.g.e.s.*275

⁹⁶⁶ Araştırmacı J.M. Fiey, Cizre'nin tanık olduğu ilmi yükselişe işaret ederek şöyle diyor: "Hicri 6. Ve 7. (m. 12 ve 13.) yüzyıllarında, birçok öncü düzeydeki bilim adamını bünyelerinde barındıran iki ali Cizre'yi onurlandırdılar. Bunlar, ilim adamları ve yazarlarıyla zengin olan İbnü'l-esir'ler ile Abdülkerim Aileleriydi. (Gündur. *A.g.e.s.*75 (Dipnot)

⁹⁶⁷ Hasan Kamil eş-Şemlsani, *Tarihu Medineti Sincar*, Doktora Tezi, Yesaiyye Ün., Beyrut, 1981, c.1, s.239. Gandur, *a.g.e.* s.276

edebiyatın yeniden canlanması ve yaşama geri dönmesinin sorumluluğunu üstlenen bazı bilim adamları bulunmaktadır. Kıtık ve zorlukların hüküm sürdüğü bir dönem olmasına karşılık çeşitli ilim dallarında verdikleri kitaplar ve edebi eserler, onların bu durumunu kanıtlamaktadır.⁹⁶⁸

Cizre'de kurulan medreselerin bir kısmı şehir surlarının içinde, bazıları da dışındaydı. Cizre şehir merkezinin dışında olan medrese “Şemsuddin Sur Tekin Medresesi” idi. Diğer adı geçen medreselerin tümü şehrin içindeydi.⁹⁶⁹ Diğer şehirlerdeki medreselerde olduğu gibi, Cizre'deki medreselerde de sistematik bir düzenin oluşturulduğu görülmektedir. Bu medreseler birer öğretim merkezi olmasının yanı sıra öğrenci ve öğretim elemanlarının ikamet yeri durumunda oldukları için onlara müstemilat olarak mutfaklar, hamamlar ve ambarlar ilave edilmiştir. Bu medreselerde ders veren öğretim elemanları, öğrenciler ve ikametleri için yapılmış olan oda ve binaların çokluğu onları camilerden ayıran önemli özelliklerdendi. Medreselerin kendi fonksiyonlarını tam olarak yerine getirebilmesi için medrese bünyesinde bir caminin yapılması, belirli bir maaşla bir öğretim elemanının atanması ve öğrenciler için barınma yerlerinin ilave edilmesi bir zorunluluktur.⁹⁷⁰

Mîladî 14 yüzyıldan (h. 8. yüzyıl) itibaren Cizre'deki ilmi ve düşünsel faaliyetlerin zayıflamaya ve gerilemeye başladığı görülmektedir. Bu dönemin tarihini yazan kaynaklar her ne kadar ilim öğreten, ders vermekle meşgul olan ve kadılık yapan bazı alimlerin isimleri konusunda bilgi vermişlerse de, hiçbir medresenin şehirdeki varlığına değinmemişlerdir. Sadece imam, vaiz ve kurraların içinde etkinlik yaptıkları yerlere işaret etmekle yetinmişlerdir. Bundan da Atabegler ve Eyyubiler dönemlerinde çok parlak dönemler yaşayan yüzlerce öğrenci ve öğretim görevlisinin mekanı haline gelen Cizre'deki medreselerin zaafa uğradığı ve ihmal edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁷¹

İslam tarihinde Cizre'deki eğitim ve ilmi faaliyetler ile ilgili bu genel girişten sonra, şimdi de Cizre'yi yöneten müslüman devletler ve beylikler dönemlerindeki medreselere ve eğitim durumuna ayrı ayrı göz atacağız. Sayıları 16'yı bulan bu devlet ve beyliklerin tümünde eğitim ve ilmi faaliyetlerin gelişmişliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu

⁹⁶⁸ Gandur, a.g.e, s.276

⁹⁶⁹ İbn Şeddad, a.g.e, s. 214.

⁹⁷⁰ Es-Seyid Abdulaziz, Muhaderat fi'l-Hadareti'l-İslamiyye, Kiridiyye Matbaası, Beyrut, 1973, s. 215

⁹⁷¹ Hasan Kamil Şemisani, a.g.e, s. 258

ilmi faaliyetlerin geliştiği dönemler; Mervaniler, Selçuklular, Atabegler, Zengiler, Eyyubiler, Akkoyunlar, Buhti Beyliği, Osmanlılar ve Cumhuriyet dönemleridir.

2.1.1. Mervaniler Dönemi

Mervaniler döneminde, Cizre'de eğitim ve ilmi faaliyetlerin en önemli hadisesi (463/1071) yılının Ramazan ayında Nizamülmülk'ün, Ceziretu İbn Ömer'e yani Cizre'ye gelmiş olmasıdır. Bu ziyaret esnasında Muhammed Bin Ali el-Galibi es-Serasi isimli bir şair, Nizamülmülk'ü şehir kapısında özel bir şiir ile karşılamıştır.⁹⁷² İslam dünyasının birçok şehrine Nizamiye medresesi kurmuş olan Nizamülmülk, Mervanilerin Cizre'de bulunan Nizamiye Medresesi'nin imar emrini bu ziyaret esnasında vermiştir.⁹⁷³

Mervaniler döneminde Cizre'deki medreselerden pek çok alim yetişmiştir. Muhaddis Ebu Kasım bin Ebi Ya'la (d. 1051/443), Ebul Feth Ahmed bin Ali el-Cezeri, fakih Ebul-Ğanim Muhammed bin Fercel Fariki es-Sülemi, Cizre kadılığı yapan Ebu Ali Hasan bin Said bin Hasan el-Kureşi (d. 1058), muhaddis Ebul Kasım Hibetullah bin Süleyman Bin Davud Abdurrahman Bin ed-Deyyal El-Cezeri, hadis alimi Kettani (d. 999), kıraat alimlerinden Vehban bin Halife el-Cezeri, Kıraat alimi Ebu Mansur Said Bin Ahmet el-Cezeri ve Ebubekir Muhammed b. Hasan el-Beşnevi gibi pek çok ilmi sahada mütehassıs alimler bunların başında gelmektedir.⁹⁷⁴ Mervanilerin saray şairlerinden Ebu Abdillah el-Hüseyin b. Davud el-Beşnevi'nin bu dönemde yetişen en önemli şahsiyetlerden biri olduğu özellikle belirtilmelidir. (ö. 1072).⁹⁷⁵

2.1.2. Selçuklular ve Atabegler Dönemi

Selçuklular dönemi, medreselerin İslam aleminde yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Belh, Nişabur, Herat, İsfahan, Basra, Amul ve Musul'da medreseler kurulmuş ve medrese eğitimi el-Cezire bölgesindeki şehirlere de ulaşmıştır.

⁹⁷²Ali b. Hasan Baherzi (ö. 467), Dumyetu'l-Kasr ve Usretu Ehli'l-Asr, (Thk. Muhammed eltunci) Beyrut, 1993, c.2, s.836; Yusuf; Baluken, Mervaniler Devrinde Cizre, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniv. Yay. İstanbul 2012, s. 63.

⁹⁷³ Nizamülk tarafından 10. Yüzyılda kurulması için emir verdiği bu medrese "Radiyuddin Medresesi" veya "Radaviyye Medresesi" diye de anılırdı. Bkz. İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed b. Ali (ö. 634/1285), el-A'lak el-Hatira Fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezire, (Thk:Yahya Zekeriyya Abbare) Dimaşk, 1978, c.3, s.214

⁹⁷⁴ Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah (Ö. 571/1175), Tarihu Medineti Dmaşk (Thk. Ömer b. Ğarame el-Ömeri) Beyrut, 19995, s.350,; Baluken, a.g.e, s.63-65

⁹⁷⁵ Muhammed b. Muhammed İmadeddin el-İsfahani (.597/1201), Haridetu'l-kasr ve Ceridetu'l-Asr, (Thk. Şükrü Faysal) Dimaşk, 1955, c.2, s. 451,; Baluken, a.g.e.s.65

Bu şehirlerden birisi de Cizre'dir. Medreselerin yapıldığı dönemde bu bölgeler Selçuklular ve onlara bağlı Atabeglerin egemenliği altındaydı. Atabegler, medreselerin ve medrese eğitimin yapılması ve yaygınlaşması konusunda hem teşvik hem destek verdiler. Dini bir çerçevede içinde metodolojik bir gelişme ve ilerleme sağlanabilmesi için ciddi bir kaynak da ayırdılar. Cizre'deki medreselerde okutulan programının içeriği komşu emirliklerindeki medreseler gibi Şafii, Hanefi, Hanbeli ve Maliki mezheplerinin tamamını kapsıyordu. Bu medreselerde her dört mezhep öğretiliyordu. Ancak Şafii mezhebi diğer mezheplere göre öncelikli idi. Şii ve kolları ise öğretilen mezhepler arasında yer almamakta, tam aksine onlara karşı bir savaş yürütülmekte idi. Nitekim Selçuklu medreselerinin kuruluş amaçları arasında dört mezhebin öğretilmesi ile birlikte, Şii mezhebi ile savaşmak, Sünni mezhebini yaymak ve vaaz görevini yerine getirmek için imamlar yetiştirmek de vardı.⁹⁷⁶

Selçuklu ve Zengi Atabegleri dönemindeki medreselerin kuruluş amaçları ifade ettiğimiz sistemle yürütüldüğü sıralarda Cizre'deki medreselerin hedefinde sadece Şafii mezhebini öğretmek vardı. Bu duruma işaret etmek üzere İbnu Şeddad Cizre'de bulunan dört medresenin Şafii mezhebi dışında hiçbir mezhebin tedrisatını yapmadıklarını aktarır.⁹⁷⁷ Belirtilen bu durum 13./7. yüzyılda kendisinin yaşadığı dönemi ifade etmektedir. İbn-i Şeddad Şafii mezhebi dışındaki mezheplerin öğretilmesi konusuna değinmemiştir. Ancak Bedreddin Lu'lu'nun dönemini İbni Şeddad'ın işaret ettiği dönemden ayrı tutmak gerekiyor. Nitekim Musul ve Cizre hükümdarı olan Bedruddin Lu'lu Şii tedrisatının yapılması ve insanlar tarafından benimsenmesi konusunda Şii mezhebi için destek sağlamıştır.⁹⁷⁸

Zengi Atabegleri döneminde Cizre'nin yetiştirmiş olduğu en önemli şahsiyetlerinden birisi zamanın güzeli anlamında Bediüzzaman olarak vasıflandırılan büyük fen ve teknik adamı Ebu'l-İzz İsmail Bin Rezzaz el-Cezeri'dir. Bu zat ağır vergilerin ve savaşların verdiği huzursuzluk nedeniyle Diyarbakır Artuklu Sultanı'nın yanına giderek "reisu'l-a'mal" (saray başmühendisi ve baş sanatkarı) olarak görev almıştır. 25 yıl orada kalarak eserlerini, özellikle de tarihi öneme sahip olan *el Cami'u Beyne'l-İlmi vel-*

⁹⁷⁶ Gandur, *a.g.e.s.*299

⁹⁷⁷ İbnu ŞeddadGandur, *a.g.e.s.*214

⁹⁷⁸ Sevadi Abu Muhammed Er-Ruveşidi, İmaretu'l-Musul fi Ahdi Bedruddin Lu'lu', İrşad Matbaası, Bağdat, 1971, s. 37

'Amel en-Nafi'u fi San'ati'l-Hiyel adlı eserini orada yazmıştır. Daha sonra Cizre'ye dönüp 631/1233 yılında vefat etmiş ve Hz. Nuh Aleyhisselam Camisi'nin sol girişindeki kubbede defnedilmiştir.⁹⁷⁹

2.1.3. Eyyübiler Dönemi

Eyyübilerin son dönemlerinde 649/1251 yılında el-Cezire bölgesinde vergi müfettişliği yapan İbn Şeddad Cizre şehrine gelmiştir. İbn Şeddad'ın aktardığına göre, Dicle nehri Cizre'yi bir hilal gibi sarıyordu. Şehir Dicle ile çevriliydi. Surun, Babu'l-Cebel, Babu'l-Cedid, Babu'l-Ma adlarında üç girişi vardı. Şehirde cuma namazı kılınan iki büyük cami bulunuyordu. Şafiilere ait 4 medrese bulunuyordu. Bunlar;

1. İbni el-Bezri
2. Zahiruddin Kaymaz el-Atabegi
3. Radviyye
4. Kadı Cemalettin Abdurrahim

Hanifilere ait de Şemsettin Savtekin Medresesi vardı. Ayrıca şehirde bir hastane, ikisi içinde ve ikisi dışında olmak üzere dört hankâh ve 30 kadar da bostan bulunuyordu.⁹⁸⁰

2.1.4. Akkoyunlular Dönemi

Başkenti Amid olan Akkoyunlular, sınırları Cizre'ye kadar uzanan Oğuz boyu Türkmen kabilesine mensup bir beylik hüviyetindedir. Bilgin ve sanatçılara değer vermişler, Mardin'de Kasımiye Medresesi ve Diyarbakir'de camiler gibi günümüze kadar gelebilen eserler bırakmışlardır. Akkoyunlular arasından Alaaddin Turali, Fahraddin Kutlubey, Karaosman ve Uzun Hasan gibi tarihin meşhur isimleri çıkmıştır.⁹⁸¹ Akkoyunlular, bayraklarında bulunan “ak koyun” amblemini mezar taşına koyun resmi olarak işlemişlerdir.⁹⁸²

2.1.5. Osmanlılar ve Beylikler Dönemi

Şüphesiz Osmanlı devleti kurulduktan sonra da medrese inşasına devam edilmiştir. Osmanlı sultanlarında medrese açıp ilim yayma geleneği olduğu gibi, aynı döneme denk

⁹⁷⁹ Abdullah Yaşın, Tarih Kültür ve Cizre, Kent Işıkları, İst. 2. Baskı 2011, s.49

⁹⁸⁰ İbn Şeddad, *a.g.e.s.*213215

⁹⁸¹ Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s.259. , a.g.e., s.190

⁹⁸² Mesut; Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.1, s.259.

gelen Buhti Beyliği'nin emirlerinde de bu gelenek sürmüş ve Cizre'yi yöneten bu emirler özellikle medrese yapımına önem vermişlerdir.

Buhti Beyliği döneminde kurulan Cizre medreselerinin en önemlilerinden biri “Kırmızı Medrese”dir. 16. yüzyılın başlarında Cizre emiri II. Şeref Han Akkoyunları yenip Cizre'den çıkardıktan sonra inşa ettiği medresenin en önemli siması kuşkusuz 16. yüzyılın ikinci yarısında doğan ve 17. yüzyılın ortalarına doğru vefat edince bu medresenin içindeki bir odada defnedilen Molla Ahmet el-Cezeri'dir. Bunun dışında Emirşah Ali Bey tarafından yaptırılan Süleymaniye Medresesi ile Abdaliye ve Mecdiye medreseleri de Cizre'nin önemli medreseleri arasındadır.⁹⁸³

Evliya Çelebi'nin Cizre seyahati sırasında verdiği bilgilere göre Cizre'deki cami ve mahalle mescitlerinin her biri aynı zamanda birer medrese idi. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bu medreselerde bütün ilimler okutulmaktaydı. Fakat özel Daru'l-Kurra ve Daru'l-Hadisler yoktu.⁹⁸⁴ Yine Çelebi'nin seyahatnamesinde Nakşi dergahlarından birinin Hacegahan dergahı olduğu ifade edilmekte ve bu dergahın sakinlerinden Hint, Özbek, Çağatay ve Kumruk kavmi olarak söz edilmektedir.⁹⁸⁵ Cizre'deki bu dergah hakkında çok fazla malumat olmasa da bu dergahın Cizre'de olması, Cizre'nin farklı dergahları içinde barındırarak bir cazibe merkezi olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁸⁶

Buhti Beyliği zamanında ilmi çalışmalara çok önem verilmiştir. Bu dönemde Cizre'de bulunan Seyfiyye, Mecdiyye ve Abdaliyye medreseleri en önemli medreselerdi. Bu medreselerde vaktin en önemli hocaları ders halkaları kurmuşlardır. Bu alimlerin bir kısmı şunlardır:⁹⁸⁷

- İzzeddin Yusuf bin Hasan bin Mahmut et-Tebrizi eş Şafii el-Hevai (d. 1330/730)
- Ebu'l-feyz Muhammed Bin Ali el-Halebi eş-Şağri (d. 1383/h.785)
- Bedrettin Hüseyin bin Yusuf el-Hilati el-Vestani (d. 1392/795)

⁹⁸³ Ubeydullah Pilatin, Osmanlı Medrese Sistemi ve Cizre Medreseleri, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre. Mardin Artuklu Üniv. Yay. İstanbul 2012, s.06-407

M. Nesim Doru, İlmi Faaliyetler, Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed. İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, İst.s.253

⁹⁸⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. Yapı Kerdi Yay. İst. 2008, s.729.

⁹⁸⁵ Çelebi Gandur, *a.g.e.*, s.729; Doru, *a.g.e.s.*254

⁹⁸⁶ Doru, *a.g.e.s.*254

⁹⁸⁷ Yusuf, Baluken, Kuruluşundan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Cizre Buhti Belği, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. 2010, s.127

- İbnu'l Hallal diye de tanınan Zeyneddin Abdurrahman Bin Muhammed el-Kazvini el-Cezeri eş-Şafii (d. 1371/773)
- Nasreddin Ömer el-Marinosi
- Cemaleddin Abdullah Bin Muhammed Bin Hızır el-Gorani (d. 1415/818-ö. 1489/894. Bursa)

Şerefhan-ı Bedlisi'nin verdiği bilgilere göre, Azizan/Buhti Beylerinden Bedir Bey dönemi (XVI. yüzyılın ilk yarısı) ilmi faaliyetler açısından önemli bir dönemdir. Nitekim Bedir Bey, son derece dindar bir şahsiyet olup şeriatin hükümlerine sarılır ve onları uygulardı. Bilginleri ve fazilet sahiplerini kendisine yakınlaştırır ve geniş ölçüde onlara ilgi gösterirdi. Onun döneminde Cizre'de toplanan bilginlerin ve fazilet sahiplerin sayısal çokluğu ve ilmi seviyeleri bakımından emsalleri önceki çağlarda görülmemiştir. Mesela Mevlana Muhammed Berkali, Mevlana Ebubekir, Mevlana Hasan Surçi, zahir ve bâtın ilimlerinde çağının şeyhlerinin en üstlerinden olan Mevlana Zeyneddin Bebbi ve Mevlana Seyit Ali gibi alimlerin ve ilim öğrencilerinin ilmi eser ve derlemeleri elden ele dolaşıyordu.⁹⁸⁸

Osmanlı Dönemi'ndeki Cizre Buhti/Azizan emirliği döneminde medrese ve tekkenin iç içe olduğu görülmektedir. Medresenin mollası aynı zamanda bir sufi dergahının şeyhi de olabiliyordu. Bu sufi müderrisler emirliğin başındaki Bey ile Bey'in sarayında ilmi ve entellektüel etkileşim içinde olabiliyordu. Bunun en önemli örneği Molla Ahmed Cezeri'dir. Cezeri'nin yazdığı Divan, bu anlamıyla hem medrese geleneğini, hem emirlikler döneminde Kürt bölgelerinde etkili olan ve farklı düşünen (heterodoks) tasavvufi anlayışları, hem de saray kültürünü yansıtmaya açısından önemlidir. Bu dönemde Molla Ahmed'in şahsında Kürt molla ve sufilerin ilgilerinin çeşitli olduğunu söylemek mümkündür. Bu emirlik döneminde medrese ve tekkeler birbirini besleyen iki ayrı kurum olarak desteklenmiş, beyler, molla ve sufiler koordineli biçimde çalışmıştır. Kürt molla ve sufilerinde hakim düşünce biçimi büyük oranda İbni Arabi'nin vahdeti vücud düşüncesi ve etkili tasavvufi uygulamalar ise, müzik eşliğinde rakslı zikirler olarak öne çıkmaktadır.⁹⁸⁹

⁹⁸⁸ Şerefhan Bidlisi, a.g.e, s. 107; Tüzün, a.g.e. c.1, s. 387

⁹⁸⁹ Doru, a.g.e.s.254

Cizre'deki eğitim ve ilmi faaliyetler açısından medreselerin yeri ve konumu hiç şüphesiz çok önemlidir. Zira medreseler eğitim ve kültür sahasında önemli yerler olmasının yanında bulundukları yerlerde toplumsal fonksiyonlar da icra ederek sorunların ortadan kaldırılmasında önemli roller oynamıştır. Medreselerde tedrisat veren alimlere duyulan saygıdan ötürü onların yaşanan olumsuzluklara karşı sundukları çözüm önerileri kabul görmüştür. Adeta toplumun güven ve istikrar ortamında yaşamalarının teminatı olmuşlardır. Medreseler bu bakımdan ele alındığında din kurallarına göre karar veren bir nevi mahkeme görevi icra etmişlerdir.

Emevi, Abbasi, Mervani, Osmanlı gibi Buhti (Azizan) emirliğinden önceki dönemlerde el-Cezire bölgesi ve dolayısıyla Cizre şehrindeki alimler hem nesir hem de manzum eserlerini Arapça olarak kaleme almışlardır. Ancak Azizan emirliği döneminde Molla Ahmed Cezeri ile birlikte Kürtçe ile de eserler verilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarında Cizre Buhti Beyi Bedirhan ile birlikte Buhti-Azizan Beyliği'nin Osmanlı devletince ortadan kaldırıldığı dönemden Cumhuriyetin kurulduğu döneme kadar geçen yüz yıllık süreçte bölgede yayılım gösteren Nakşibendi tarikatının Halidilik kolu ilmi, sosyal ve siyasal olarak etkisini göstren bir tarikat olmuş ve bu dönemde Kürtçe yazılan eserlerin sayısı artmıştır.⁹⁹⁰

2.1.6. Cumhuriyet Dönemi (1924-2021)

Osmanlı Devleti döneminde medreseler mevcut toplumsal yapıyı muhafaza eden ve toplumun geleneklerine uygun eğitim kurumlarıydı. Medreseler tarihsel birikimi esas alarak kültürel aktarım fonksiyonunu icra etmişlerdir. Siyasal alanda yaşanan büyük değişimlere karşın muhafazakar bir tutum ile yapılarında hemen hemen hiç değişiklik olmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden mevcut durum, medreselerin revize edilerek yeniden yapılandırılmak istenmesi neticesinde medrese alimleri ile devlet yöneticileri arasında anlaşmazlıklara sebep olmuştur.⁹⁹¹

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra 1924 yılında çıkarılan “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ile medreseler de dahil birçok dini kurum kapatılmıştır. Ancak 1927 yılındaki harf

⁹⁹⁰ Abdurrahman Adak, “Şırnak ve Çevresinde Yetişmiş Kürtçe Yazan Şairlere Genel Bir Bakış” Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2010, s.829

⁹⁹¹ Pilatin. a.g.e.s.824

devrimi medreselerde verilen dini eğitimin önünü daha da tıkadı. Bu devrimler medreselerin ana eğitim aracı olan Arapça kitaplar yasaklandı, Arap harflerini öğretenlere ağır cezalar verildi. Bu yeni durum olumsuz manada Cizre şehrinde dini eğitimi etkilemiştir. Bu olumsuz durumdan dolayı bir kısım âlimler öğrencilerini de yanlarına alarak Suriye'ye geçmişlerdir. Suriye'nin kuzeyi kısa bir sürede bir ilim havzası haline gelmiş ve dört tarafını ilmi yönden uzun süre beslemiştir.⁹⁹²

Medreselerin kapatılması üzerine göç etmeyen alimler de bu ilmi geleneği bulundukları yerden gayr-ı resmi bir şekilde devam ettirme çabası içine girmişlerdir.⁹⁹³ 1950 yılından sonra kısmen serbestleşen medrese eğitimi İmam Hatip liselerinin açılması ile bir kez daha durgun bir döneme girmiştir. Bu dönemde aileler çocuklarını medreseye göndermek yerine geçim garantisinin olduğu İmam Hatip liselerine göndermeyi tercih ettiler.⁹⁹⁴ Medreseler bu sıkıntıyı “gündüz okul-gece medrese”, “kışın okul-yazın medrese” ya da “medresede kalarak okul okuma” yöntemleriyle aşmaya çalıştı; ancak medrese eğitimi ikinci plana düşüren bu yöntemlerin yeteri kadar verimli olmadığını ifade etmek gerekir.⁹⁹⁵ 1985 sonrasında Türkiye'nin Batı şehirlerine doğru yaşanan göç ile birlikte bir kısım medrese çıkışlı alim, resmi vakıflar şeklinde medrese geleneğini gittikleri şehirlerde devam ettirmeye ve yaşatmaya çalışmışlardır.

Tarihi el-Cezire bölgesi ve Cizre şehrinde medrese geleneği günümüzde de devam etmektedir. Değişik vakıf ve dernek isimleri altında varlıklarını resmi olarak devam ettiren bu medreselerden hala klasik İslami ilimlere vakıf pek çok alim yetişmektedir. Bu medreselerden yetişen öğrenciler fiilen ve yatılı bir şekilde geleneksel İslami ilimleri okumakta, açıktan da lise ve üniversite eğitimlerini almaktadırlar. Böylece aynı anda hem dini hem de pozitif ilimlerin eğitimi alma fırsatı bulmaktadırlar. Bu medreselerden mezun olan öğrencilerin bir kısmı camilerde imamlık ve müezzinlik yapmaktadırlar. İmamlar camilerde sadece ibadet görevini yerine getirmekle kalmazlar,

⁹⁹² Abdulkadir Turan, Kürtlerde İslami Kimliğin Gelişmesi, Dua Yay. İst. 2011, s. 176-177

⁹⁹³ Cizre şehri ve tarih kaynaklarında el-Cezire bölgesi olarak adlandırılan bölgedeki değişik medreselerde okuma fırsatı buldum. Okuduğum medreselerin kontrol ve gözetim altında tutulduğunu, baskınların düzenlendiğini ve medreseyi yöneten alimlerin tedbir amaçlı kendi kitaplarını sakladığına bizzat kendim şahid oldum.

⁹⁹⁴ Turan, *a.g.e.s.*177

⁹⁹⁵ Ben şahsen “kışın okul-yazın medrese” ve “medresede kalarak okul okuma” yöntemleriyle senelerce bu medreselerde okuma fırsatı buldum. Ancak her birisinin bir diğerine engel teşkil ettiğini de bizzat yaşadım. Kışın okul okumam; yazın medresede ezberlediğim metinleri unutmama, medresede kalıp okula devam etmem de, okuldaki eğitimden geri kalmama neden oluyordu.

bunun yanında bulundukları yerde Kur'an ve sünnete ait ilimleri de öğrencilerine öğrenmektedirler. Bu medreselerden mezun olanların bir kısmı da açık öğretim sistemi ile günümüz modern üniversite eğitimlerini tamamlamakta, bir kısmı da yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladıktan sonra üniversitelerde akademisyen olarak görev almaktadırlar.

Cizre'de ve çevresinde Cumhuriyet döneminde yaşayan alimleri üç kısımda ele alabiliriz. Birincisi Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'lere kadar yaşayan alimlerdir. İkincisi 2000 yılına kadar yaşayan âlimlerdir. Bunların özelliği de ilk grupta yer alanlara nazaran daha geç bir dönemde yaşamış olmaları ve Cumhuriyetin ikinci dönemini idrak etmiş olmalarıdır. Üçüncü grup ise günümüzde hala yaşayan alimlerdir.⁹⁹⁶

2.2. CİZRE'DEKİ EĞİTİM KURUMLARI

2.2.1. Medrese

Medreseler genel olarak hem el-Cezire bölgesinde hem de Cizre şehrinde; beylik medreseleri, tekkelere bağlı medreseler ve camilere bağlı medreseler (hücreler) olmak üzere üç kısma ayrılırlar. Fakat Cizre'deki medreselerin çoğunluğu İslam tarihi boyunca Cizre'yi yöneten Emir veya Beyler tarafından kurulmuşlardır. Buhti Beylerinin yönettiği Cizre, Osmanlı dönemine denk gelmiş ve bu beyler Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak Cizre'yi yönetmişlerdir. Bundan dolayı bu medreselerin tarihçelerine daha detaylı bir şekilde yer verilecek, sanatsal yönleri ise özet olarak anlatılacaktır. Osmanlı dönemine denk düşen ve Buhti beyleri tarafından inşa edilen Cizre medreselerinin en önemlisi ve en ünlüsü hiç şüphesiz “Kırmızı Medrese”dir.

2.2.1.1. Kırmızı Medrese/Medresa Sor (1508/913)

Kırmızı Medrese (Cizre halkı dilinde Medresa Sor) Cizre Buhti Beyliği zamanında II. Han Şeref Bey tarafından 14. yüzyılda inşaa edilmiştir. Cizre, 880/1475 yılında Akkoyunluların eline geçince Cizre emirleri sürgün edilmiştir. Emir Bedrettin oğlu İkinci Şeref (Han Şeref) Buhti Aşireti ve çevre halkının yardımı ile 914/1508 yılında Cizre'yi kuşatırken dua etmiş ve “Ya Rabbi! Cizre'yi tekrar alabilirsem sana bir cami-

⁹⁹⁶ Koronavirüs salgını döneminde (2020-2022) bu alimlerden özellikle yaşlı olanların önemli bir kısmı ö. etmiştir.

medrese inşa edeceğim.” demiştir. Duası kabul olan ve şehri Akkoyunlulardan alan Han Şeref, Kırmızı Medreseyi yaptırmıştır. Cizre Sur’unu medresenin şu an bulunduğu yerden yardığı için medreseyi orada surun üzerine bina etmiştir.⁹⁹⁷

Arap kaynaklarında “Medresetü’l Hamra” (Kırmızı Medrese) olarak tanınan bu külliye medrese, mescit ve türbeden oluşmaktadır. Bu medrese mimari tür olarak açık avlulu medreseler grubuna girmektedir. Düzgün kesme taş temel üzerine inşa edilen medrese tamamen kırmızı taşlar kullanılarak yapılmıştır.⁹⁹⁸ Avlusu Kuzey ve Güney yönünde olup dikdörtgen bir plana sahiptir.⁹⁹⁹ Mihrabı kırmızı taşlar kullanılarak yapılan mescid avlunun güneyinde bulunmaktadır. İkinci mescit esas mescidin doğusunda yer almaktadır.¹⁰⁰⁰

Medrese’nin Güney cephesinde çocuk mezarlığı, batısında ise eski Cizre’yi saran Dicle Nehri kolunun mecrası bulunmaktadır. Medrese yapıları günümüze oldukça harabe bir şekilde intikal etmiştir. Yapıdan geriye bir mescit, bir revak-eyvan ve hücreler,¹⁰⁰¹ Şeyh Ahmet el-Cezeri (Melayê Ciziri) Türbesi ve mahzeninde bulunan Cizre hükümdarı II. Han Şeref (Şeref Han II)’nın akraba ve yakınlarına ait mezarlar ve Şeyh İbrahim Sarı Türbesi günümüze kadar en sağlam ulaşan bölümleridir.¹⁰⁰² Şeyh Ahmet el-Cezeri Türbesi haricinde kalan medresenin bütün bölümleri ise tek katlıdır.

Kırmızı Medrese Külliyesinin güneybatısındaki medrese hücrelerine sonradan bir mezar konulmuştur. Türbe haline getirilen bu mezar medrese müderrislerinden Şeyh İbrahim Sori’ye aittir. Aslen Cizre ahalisinden olan İbrahim Sori Nusaybin müftülüğü yapmış, ilim erbabı Melezade’nin atalarındandır.¹⁰⁰³ Şeyh Ahmet El-Cezeri’nin Türbesinin etrafında bulunan 6 mezarın ayak şahidelerinde Arapça yazılmış değişik ibareler vardır. İkinci mezar ayak şahidesindeki ibarenin deşifrasyonu şöyledir: “İbnü’l Emir Bedrettin

⁹⁹⁷ M. Zahir Ertekin, *Cizre’de Mimari Eserler*, Yüksek Lisans Tezi; Van, s.8, Pilatin, *a.g.e.s.*824 Abdullah Yaşın, Tarih, kültür ve Cizre, Kent Işıkları Yay. İst. 2. Baskı, 2011, s.175

⁹⁹⁸ Burada ifade etmek gerekir ki “Kırmızı Medrese” ismi taşların kırmızı renginden gelmektedir.

⁹⁹⁹ Ertekin, *a.g.e.s.*27

¹⁰⁰⁰ Platin. Gandur, *a.g.e.s.*824

¹⁰⁰¹ 1982-1983 yıllarında Cizre Müftülüğüne bağlı Kırmızı Merdesedeki Kur’an kursunda Kur’an-ı Kerim eğitimini alma fırsatım oldu. Bu eğitim Kırmızı Medresenin bu hücrelerinde verililiyordu.

¹⁰⁰² Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.296

¹⁰⁰³ Tüzün, *a.g.e.* c.2, s. 299

İbnü'l Emir Şerafuddin, İbnu'l Emir Alaaddin ibnü'l Emir el-Hac Seyfuddunu'l-Buhti.”¹⁰⁰⁴

Kırmızı Medrese'nin kitabesinin ve vakfiye kaydının bulunmaması, medrese binasının inşaat tarihinde birtakım farklı görüşlere yol açmıştır. Kırmızı Medrese üzerine çalışma yapanlar kaynak belirtmeden medrese binasının XIV. yüzyıl başlarında, bir kısmı ise XV. yüzyılda diğer bir kısmı ise XVI. yüzyılın başlarında inşa edildiğini kaydediyorlar.¹⁰⁰⁵ Fakat Kırmızı Medrese'de bulunan Şeyh Ahmet el-Cezeri (Melayê Ciziri) Türbesi içinde Cizre Bey'i Şerefhan yakınlarına ait bir kısım mezarların bulunması, Şeyh Ahmet'in, divanında Han Şeref adından övgüyle bahsetmesi, medresenin Şeref Han zamanında yapıldığının temel belgesi ve bilgisi olarak kabul görmüştür.¹⁰⁰⁶

Bununla birlikte Cizre Beyleri şeceresi konusunda tek otorite olan Şerefhan Bitlisi'nin 1006/1597 yılında yazdığı Şerefname'de Cizre beyleri arasında farklı zamanlarda Cizre emirliği yapmış Şerefhan adında üç ayrı emirden bahsetmiştir.¹⁰⁰⁷ Kırmızı Medrese'nin gerçek yapım tarihini belirlemek Cizre beylerinden ismi Şerefhan olan emirlerin yaşadığı zamanların tespiti ile mümkündür. Dolayısıyla Kırmızı Medrese'nin hangi tarihte inşa edildiği konusuna açıklık getirmesi çerçevesinde isimleri “Şeref” olan emirlerin durumunu bilmekte yarar vardır. Kırmızı Medrese'yi inşa eden Şeref Han, Mir Abdal Medresesi'ni inşa eden Abdal Han II.'nin torunu ve Emir Bedir'in oğludur. Bu Emir aynı zamanda Emir Şeref (I)'in yeğeni ve Cizre'de emirlik yapan Şeref Hanların ikincisidir.¹⁰⁰⁸ Şeref Han II. 1495-1507 tarihleri arasında Cizre hükümdarlığı yapmıştır. Şeref Han II. Akkoyunlu ve Safevi ordularına karşı Cizre'yi cesurca savunmuştur. Cizre'yi Akkoyunlulardan aldıktan sonra 1495-1507 yılları arasında bağımsız bir statüye kavuşturmuş, bu statüyü Şah İsmail ve “Kızılbaş” ordularına karşı üç sefer başarı ile

¹⁰⁰⁴Tüzün, a.g.e. c.2, s. 302

¹⁰⁰⁵ O. Cezmi Tuncer, “Cizre Kırmızı Medrese” Vakıflar Dergisi, sayı 10, s.425-434; Tüzün, a.g.e, c.3, s.294

¹⁰⁰⁶ Başka şehirlerde olduğu gibi Cizde'de de birçok cami veya medrese kendisini inşa eden veya içinde medfun bulunan zatların isimleri ile anılmaktadır. Örneğin Şeyh Said-i Merhum (veya Meczub) Camisi, Cizre Beyleri'nin gömülü olduğu Mirekler (Beyler) Camisi ve kırmızı Medrese'nin Mahzeninde gömülü bulunan Şeyh Ahmed el-Cezeri Medresesi gibi zatların ismi ile anılması bu cami ve medreselerin onun tarafından inşa ettirildiğine bir işaret kabul edilmelidir.

¹⁰⁰⁷ Bidlisi, a.g.e.s. 9, 104, 119

¹⁰⁰⁸ Bidlisi, a.g.e.s.104; Diyarbekir Salnameleri, c.3, s. 258-261

korumuştur.¹⁰⁰⁹ Bazı kaynaklar Kırmızı Medrese'nin 914/1508 yılında inşa edildiğini kaydetmişlerdir. Fakat Şah İsmail, Akkoyunlu saltanatına 913/1507 yılında son verip, 913/1508 yılında Cizre'yi Safevi topraklarına kattığında Cizre'de Emir Şeref'in küçük kardeşi Şah Ali Beylik tahtında oturmaktadır. Şeref Han II 900/1495 yılında Cizre hakimi olmuş ve Cizre hakimi olarak 913/1507/yılında vefat etmiştir. Bundan çıkan sonuç şudur; Şeref Han Kırmızı Medreseyi 913/1507 yılından önce inşa etmiştir.¹⁰¹⁰

Kırmızı Medrese Külliyesinin de içinde bulunduğu Cizre'nin tarih ve kültür eserlerinden olan Mem û Zin Türbesi ve Abdaliye Medresesi'nin restorasyonu için Güneydoğu Anadolu Kültürel Mirası Geliştirme Programı Çerçevesinde % 90'ını Avrupa Birliği karşılamak üzere 604 bin Euro ödenek ayrılmıştır. Bu restorasyon kapsamında Şırnak Valiliği tarafından 7 ev istimlak edilerek etrafındaki yapılardan arındırılan Kırmızı Medrese'nin Şeyh Ahmet Türbesi dahil bütün yapıları günümüzde ibadete ve ziyarete açıktır.

Kırmızı Medrese, Şeyh Ahmed El-Cezeri'yi yetiştiren ilim ve irfan merkezi Cizre'nin nadide kültür varlığıdır. “Melaye Cezeri” olarak da bilinen bu arif zat bu külliye ve dergâhta yetişmiş, şiirlerini ve kasidelerini burada yazmış ve okumuştur. Kırmızı Medrese, sadece bir medrese değil, aynı zamanda Cizre'nin tasavvuf alemine açılan kapısı, irfan ve hikmet şiirinin sembolüdür.

2.2.1.2. Mir Abdal Külliyesi (XV. Yüzyıl Ortaları)

Mir Abdal Külliyesi bir medrese ve bir camiden oluşmaktadır. Mir Abdal Medresesi ve Camisi Cizre'nin eski Sur ile çevrili alanın batısında mezarlık ile eski şehir arasında yer almaktadır. Bu yerleşimin Ulu Cami gibi hayat-memat (yaşam ve ölüm) mekanları arasında mezarlığa nafiz özel bir mevki içinde bulunması anlamlıdır. Bu medrese, camisi ile birlikte Cizre'de ayakta kalmayı başaran önemli medreselerdendir. 1963 yılına kadar sahipsiz bir harabe olarak ulaşabilmeyi başaran ender yapılardandır.¹⁰¹¹

Abdaliye Medresesi'nden günümüze ayakta kalan üç mekan ulaşmıştır. Bu yapılar bir mescit, güneydoğu ayağında bir eyvan ile mescide bağlanan bir medrese hücresiyle

¹⁰⁰⁹ Bidlisi, *a.g.e.s.*105, ; Tüzün, *a.g.e.s.*295. c.2

¹⁰¹⁰ *Diyarbakir Salnameleri*, c.3, s.258-261; Bidlisi, *a.g.e.s.*106

¹⁰¹¹ Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.273

onun altında mahzen şeklinde bulunan Mem û Zin türbesidir.¹⁰¹² Mir Abdal Medresesi ve Mescidi'nin yapılış tarihine işaret eden tek kitabe Mem û Zin Türbesi üstünde medresenin kuzeye bakan doğu hücresi cephesinin iki penceresi arasında duvara yerleştirilmiş bir kitabedir. Arapça olarak yazılan kitabede: “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu bina Abdillâh oğlu Abdullah Seyfettin el-Buhti tarafından Allah rızası için yapılmıştır. Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.” Bu medrese külliyesinin içinde bulunan Mem û Zin Türbesi içinde bulunan mezar taşlarından birinde “Ölümü 1450 (854) Allah ona ve tüm Müslümanlara rahmet etsin” ifadesinin bulunması ise medrese ve caminin XV. yüzyıl ortalarında yapıldığına dair bir tarihi belge olarak kabul görmüştür.¹⁰¹³

Mir Abdal Medresesi 841/1437 yılında hükümdar olduğu kesin olan Emir İzzeddin'in oğlu Cizre Bey'i İkinci Mir Abdal tarafından 841/1437 tarihi civarında kurulmuştur. Bu tarih Mem û Zin Türbesinin mezar taşı üzerindeki 1450/854 tarihi ile paralellik arz etmektedir. Bu ise Mir Abdal Külliyesinin Mem û Zin mezarları üzerinde bulunan ölüm tarihleri dışında, Abdaliye Medresesi'nin inşa zamanı açısından kesin bir belge bilgisi vermektedir.¹⁰¹⁴

Abdaliye Medresesi ve Mescidi, halk arasında “Mizgefta Mir Abdal” ve kısaca “Mir Abdeli” olarak bilinmektedir.¹⁰¹⁵ Abdaliye Medresesi açık avlulu medreseler grubuna girmektedir. Yapı malzemesi olarak bazalt taşlarla yapılmış olan duvarlar 1930'larda tahrip olunca moloz taşlarla onarılmıştır. Medrese mescidi güneybatıdadır.¹⁰¹⁶ Bu medrese günümüzde Dağkapı Mahallesi içerisinde bulunmaktadır. Medresenin doğu ve batı tarafında inşaa edilen hücrelerden geriye sadece temel kalıntıları kalmıştır. Kuzey tarafta hücrelerin inşaa edilip edilmedi belirsizdir. Medresenin ana girişi Nusaybin Caddesi tarafında, ikinci girişi ise Emir Abdal Sokağı tarafındadır.¹⁰¹⁷

Mir Abdal Medresesi, tarihi aşk hikayesinin kahramanları olan Mem û Zin ile şöhret bulmuştur. Bu medreseye değer katan en önemli unsur orada metfun bulunan Mem û Zin aşıklarının türbesi ve ziyaretgahıdır. Bu medrese sadece bir tedrisat ve ibadet

¹⁰¹² Yaşın, *a.g.e.s.*165-167

¹⁰¹³ Tüzün, *a.g.e.* c.2.s.274; Pilatin, *a.g.e.s.*825

¹⁰¹⁴ Yaşın, *a.g.e.s.*163; Tüzün, *a.g.e.* c.2.s.74-276

¹⁰¹⁵ Pilatin, *a.g.e.s.*825. Yaşın, *a.g.e.s.*163

¹⁰¹⁶ Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, Avesta, İst. 2018, c.1, s.419

¹⁰¹⁷ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s.420

mekanı değil aynı zamanda gerçek yaşanmış, tasavvufi, mecazi aşktan hakiki aşka inkılab etmiş meşhur aşk hikayesi ile emsalleri arasında bir istisnadır. Medrese kitabesinin Mem û Zin Türbesi üzerinde bulunması da Abdaliye Medresesi ve külliyesinde türbenin önemine işaret etmektedir.¹⁰¹⁸

Mir Abdal Medrese ve Külliyesi'nde bulunan Mem û Zin Türbesi'nde bu ünlü aşk destanının üç kahramanı yatmaktadır. Mem, Zin ve Bekir (halk dilinde Beko). Beko bu iki aşğın buluşmalarını engel olduğu için Cizre'de halk arasında kötülüğün sembolü haline gelmiştir. Aşıkları barındıran bu külliyenin mistik ve büyüleyici bir havası vardır. Bu mahsun aşk, Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de bilinen bir hikayedir. Üzerine birçok akademik çalışma yazılmış, filmi çevrilmiş ve son zamanlarda ise görsel yayın ve iletişim araçları sayesinde dünyanın birçok ülkesinde tanınmıştır. Cizre Abdaliye Medresesi'nde bulunan Mem û Zin Türbesi artık hak aşıkları ve tüm insanlığın malı olmuştur.

Önemli bir şair ve düşünce adamı olan Şeyh Ahmed-i Hani Cizre'ye geldiğinde gerçekten yaşanmış olan Mem û Zin olayını halktan dinlemiş ve daha sonra 1102/1690 yılında Mem û Zin destanını Kürtçe manzum olarak yazmıştır. Dünya klasikleri arasına giren Mem û Zin eserinin ünü tüm dünyaya yayılmıştır. Rusya, Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile Nahcivan'dan gelenler tarafından türbeleri ziyaret edilegelmiştir.¹⁰¹⁹

Abdaliye Medresesi, GAP Bölgesi Kültürel Mirası Geliştirme Projesi çerçevesinde Avrupa Birliği ile Şırnak İl Özel İdaresi Müdürlüğü, Cizre Belediyesi ve ŞIRGEV'in ortak olduğu Kırmızı Medrese, Abdaliye Medresesi ve Mem û Zin Türbelerini kapsayan "Cizre İnanç Parkı" Projesi ile restore edilmiş olup, halkın ziyaretine açıktır.

2.2.1.3. Süleymaniye Külliyesi (1573. 1583 Yılları Arası)

Süleymaniye Külliyesi bir medrese (Medresetü's Süleymaniye) ve bir camiden oluşmaktadır. Medrese 1573-1583 yıllarında Emirlik yapan Cizre Azizan (Buhti) Emiri Muhammed bin Emir Şah Ali Bey bin Emir Bedrettin tarafından yaptırılmıştır. İlk ataları olan Süleyman Bey'e ithafen "Medresetü's Süleymaniye" adı verilmiştir. Bu medresenin Osmanlı'nının son döneminde orada müderrislik yapmış olan Şeyh

¹⁰¹⁸ Tüzün, a.g.e, c.2, s.276

¹⁰¹⁹ Yaşın, a.g.e, s.168

Muhammed Nuri ed-Derşevi'nin adına nisbeten “Şeyh Muhammed Nuri Medresesi ve Camisi” olarak adlandırılmaktadır.¹⁰²⁰

Medresetü's Süleymaniye'de bir kısım yapılar ve mihrap dışında orijinal yapı değiştirilmiştir. Düzgün kesme bazalt taşlardan inşa edilen medrese ve mescidin kuzey ön cephesinde bulunan narin 3 adet revak kemer, bir sıra siyah bir sıra beyaz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Şimdi ise bu taşlar boyanmıştır. Kuzey cephede bir kitabesi mevcuttur. Kitabede şu ifadeler yer almaktadır: “Cezire-t İbn'i Ömer Azizan Bey'i Emir Muhammed Bin Emir Ali Bin Emir Bedrettin tarafından yapılmıştır.”¹⁰²¹

Bu medrese kurucusunun adıyla Muhammed Beg Medresesi ve Mescidi” olarak da anılmaktadır. Daha sonra Süleyman Bey tarafından medreseye Behmur (Bozalan) Köyü ile Silopi ovasından Cizre evkafında ismi müseccel olan Başvan mezarı vakfedilmiştir.¹⁰²²

Süleymaniye Medresesi 1307/1891 yılında Şeyh Abdülhakim Derşevi tarafından onarım ile mescide dönüştürülmüştür. Yüz yıl kadar sonra 1972 yılında Şeyh Ahmet Munis tarafından kökten bir onarımla yenilenmiştir. Eski yapısından arta kalan bir kısım iri arkeolojik ve düzgün kesme ve silindirik taş yapılar, medrese avlusundan açıkta bulunmaktadır. Mescit ibadet ve ziyarete açıktır.¹⁰²³

2.2.1.4. Mecdiye Medresesi (Medresetü'l-Mecdiyye)

Mecdiye Medresesi Mir Mecdud din İbn Abdülaziz İbn Süleyman El-Buhti tarafından inşa edilmiştir. Bu medrese şimdi Şeyh Seyda camisi olarak adlandırılmaktadır. Bu caminin mermerden bir mescit kapısı kalmış olmakla beraber, eski yapıdan fazla eser kalmamıştır. Cizre'nin Kale mahallesindedir.¹⁰²⁴

Medresetül Mecdiyye, 1968 yılında vefat edinceye kadar Nakşibendi mürşidi Şeyh Muhammed Said Seyda El-Cezeri tarafından hem medrese hem tekke olarak hizmet vermiştir. Bu yüzden günümüzde “Şeyh Seyda Medresesi ve Camii” olarak

¹⁰²⁰ Yaşın, *a.g.e.s.*210; Ubeydullah Pilatin, “Tarihte Şırnak ve Çevresinde Faaliyet Gösteren Eğitim Kurumları” Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. 2010, s. 825

¹⁰²¹ Şeyh Muhammed Nuri ed-Derşevi, *el-Kutufu'l-Ceniyye fi Tercümeti 'Ailetu'd-Derşeviyye*, s.30; Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.347

¹⁰²² Ed-DerşeviGandur, *a.g.e.s.*60

¹⁰²³Tüzün, *a.g.e.s.*348

¹⁰²⁴ Yaşın, *a.g.e.s.*210

adlandırılmaktadır. Şeyh Seyda'nın vefatından sonra oğlu Şeyh Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri postnişin olarak geçmiş, medrese ve tekke hizmetleri sürdürülmüştür. Bu dönemde medrese avlusunda modern bir tarzda yeni bir medrese binası da inşa edilmiştir.¹⁰²⁵ Şeyh Muhammed Nurullah'ın vefatından sonra posta kardeşi Şeyh Ömer Faruk Seyda geçmiştir. Günümüzde Şeyh Seyda Camii'nde özellikle tekke faaliyetleri devam etmekte olup medrese ve cami ziyaretçilere açıktır.

2.2.1.5. Şazeh Medresesi (Mecdiye Medresesi)

Şazeh Medresesi, Cizre dışında Cizre'ye bağlı olan yerleşim birimlerinden Şah¹⁰²⁶ kasabası içinde bulunmaktadır. Medrese Cizre Buhti emirlerinden Mecdüddin Bin Abdülaziz tarafından muntazam bazı nakışlarla tezyin edilen kireç taşlarından inşa edilmiştir.¹⁰²⁷

“Mecdiye” isminde Cizre'de iki tane medrese bulunmaktadır. Birincisi Cizre'nin içinde inşa edilen ve halen Şeyh Seyda Camisi olarak tanınan medresedir ki yukarıda bu medreseden söz edildi. İkincisi ise Cizre'nin dışında fakat Cizre'ye bağlı olan Şah¹⁰²⁸ kasabası içinde inşa edilen medresedir. Her iki medrese de Emir Mecdüddin bin Emir Abdülaziz tarafından inşa edilmişlerdir.

Şazeh Medresesi, Şah Kasabasının Batı Cephesi'nde oldukça yüksek bir irtifada Nerdüş ırmağına hakim bir yükseklikte inşa edilmiştir. Medrese kapıları düzgün kesme taşlardan yapılmış üzerleri bir kısım nakışlarla süslenmiştir. Medrese birçok kere inşai onarımdan geçmiştir. Kendisine ait gayrimenkul vakıfları mevcuttur. Bağ, bahçe ve arsadan müteşekkil vakfiyelerden temin edilen gelirler 3 paya bölünür. Paylardan biri medrese ihtiyaçlarına, bir pay ilim talebelerine (fakih), bir yapı da müderrislere ayrılmıştı. Günümüzde bu medrese ve diğer tarihi yapılar harap haldedir.¹⁰²⁹

¹⁰²⁵ Buradan mezun olacak öğrencilerin Mısır'daki El Ezher Üniversitesi tarafından lisans seviyesindeki öğrenciler olarak kabul edilmeleri düşünülmüş, fakat çeşitli engeller ve Şeyh Nurullah'ın 1985 yılındaki vefatı nedeni ile bu hedef gerçekleşmemiştir.

¹⁰²⁶ Bu kasabının orijinal imlası شاح(şakh) şeklinde olup günümüzdeki Türkçe ismi ise Çağlayan'dır.

¹⁰²⁷ Tüzün, *a.g.e.* c.2.s.349

¹⁰²⁸ “Şazeh” ismi, bu medresenin kurulduğu “Şah Kasabası”nın değişmiş bir başka telafuzu olabilir. (Şah-Şazeh); yani “zeh” eki sonradan “şah” kelimesine eklenmiş olabilir.

¹⁰²⁹ İsmail Hami Danşmend (ö.1967), İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi, c. 5s. 246-248

2.2.1.6. Berziye Medresesi (İbnü'l-Berzi Medresesi)

Berziye Medresesi ismini İbn-i Berzi'den almaktadır. İbn Şeddad bu medreseden söz ederken tam adı Ebu Kasım Ömer Bin Muhammed olan İbn Berzi'nin kim olduğuna dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Fakat Cizre ile ilgili bir araştırması olan Ğandur bu zatın büyük bir âlim olduğunu ve muhtemelen 1164 (560) tarihinde vefat ettiğini ve bu tarihe kadar kurucusu olduğu bu medresede müderrislik yaptığını ifade etmektedir¹⁰³⁰.

2.2.1.7. Seyfiye Medresesi

Seyfiye Medresesi Cizre Kalesi kuzeyindeki saray kalıntıları arasında yer almaktadır. Cizre beylerinden Seyfettin bin İzzeddin bin Seyfettin tarafından yaptırılan Seyfiyye medresesinden günümüze sadece yerden bir metreden fazla yükseklikte kalan bir mihrap nişi ulaşmıştır. Son derece tahrip olmasına rağmen mihrap kenarındaki sütuncelerin süsleri muhteşemdir. Tahribata uğradığı anlaşılan medrese ve mescitten eser kalmamıştır.¹⁰³¹

C. Preusser tarafından 1910 yılında Cizre Kalesi'nin karşı kıyıda alınan resimlerinde Seyfiye medresenin serasenik minaresinin görünen silueti, 1910 yılında yapının kısmen sağlam olduğunu göstermektedir. Medresenin Selçuklu-Zengi döneminin mimarisini yansıtan yapıları ve yerleşim düzeni inşaat zamanına da işaret etmektedir.¹⁰³²

Seyfiye Medresesi ismini bu medreseyi inşa eden Seyfettin bin İzzeddin'den almaktadır. Emirlerin çoğu inşa ettikleri medrese, mescit veya külliyele kendi isimleri ile isimlendirmeyi tercih ediyorlardı. Bunu hem dünyevi şöhret açısından hem de uhrevi sevap veya sadaka-i cariyeye niyetiyle düşünüyorlardı. Bu aynı zamanda insanın fani, eserlerinin ise baki olduğu anlayışı ile de alakadardır.

2.2.1.8. Kadi Cemalüddin Abdurrahman Medresesi

El-A'laku'l-Hatire'de İbn Şeddad, hakkında bilgi vermediği bu medreseyi Kadı Cemalüddin Abdurrahman (veya Abdurrahim) Medresesi olarak kaydetmiştir.¹⁰³³ Bazı

¹⁰³⁰ Ğandur, *a.g.e.s.*298. Yıldırım, *a.g.e.* c.s.39

¹⁰³¹Tüzün, *a.g.e.* c.2, s. 349

¹⁰³²Tüzün, *a.g.e.* c.2, s. 349

¹⁰³³ İbn Şeddad, *a.g.e.s.*214. Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s.39

araştırmalarda Kadı Cemaleddin Abdurrahman'ın bu medresede müderrislik yapan bir alim olduğu ve medresenin onun adıyla tanındığı bilgisi yer almaktadır.¹⁰³⁴

2.2.1.9. Şemsüddin Surtekin (Veya Sırtekin-Savtekin) Medresesi

Şemsettin Surtekin Medresesi, Cizre'nin dışında (veya surların dışında) inşa edilmiştir. Şemsüddin Surtekin ise Ermeni asıllı Abdullah Zeyni'nin oğludur ve Erbil hükümdarı Ali Küçük'ün hizmetçisi/gulamıdır. Gulam hem köle hem de hizmetçi anlamına gelmektedir. Erbil hükümdarının 559/1163 yılında vefat eden bu hizmetçisi adına hem Erbil'de hem de başka yerlerde birçok faydalı kurum yapılmıştır.¹⁰³⁵ Gandur, Cizre şehir dışında kurulan tek medresesinin Şemsüddin Surtekin Medresesi olduğunu belirtiyor.¹⁰³⁶

2.2.1.10. Cizre Ulu Cami Medresesi

Ulu Cami Medresesi, Ulu Cami avlusunun kible yönü hariç avlunun diğer 3 tarafında bulunan medresedir. Kuzey cephede minare kaidesi bitişik avluya bakan 2 müderris hücresi vardır. Diğer bölümleri ise cami ve avlusunun doğu ve batı cephelerinde yer alır. Avlu güneydoğusunda önü açık iki bölüm, güneybatısında ise küçük mescit olarak kullanılan bir hücre sağlam kalmıştır. Güney ayağında yer alan ilk eyvanın yarım daire planlı bir mihrabı vardır. Bu bölümler haricinde medresenin geri kalan yapıları tahrip olmuştur. Avlunun doğu cephesinde bir önü kapalı olmak üzere 8 adet eyvan mevcuttur. Medrese kompleksinin eskiden yıkık ve harabe olan bölümleri bir restorasyon ile eski yapısına kavuşturulmuştur.¹⁰³⁷ Medresenin inşa tarihi bilinmiyorsa da, Ulu Cami'nin VI. yüzyılda kiliseden camiye dönüştürülen bir yapı olduğu göz önüne alındığında medreseye de eski bir yapı gözüyle bakılabilir.

2.2.1.11. Meydan Medresesi (Medresetü'r-Resul'ayn)

Medresetü'r-Resul'ayn, ya da Meydan/Meydanbaşı Medresesi Cizre Azizan Beylerinden Emir Bedrettin bin İsa bin Mecdüddin'in isteğiyle inşaa edilmiştir. Medrese aynı zamanda cami olarak da kullanılmıştır. Bu caminin avlusunda birçok

¹⁰³⁴ Abdullah b. Nasir Harisi, el-Avdau'l-Hadariyye fi'l-İklimi'l-Cezireti'l-Fıratıyye, Beyrut 2007, s.299

¹⁰³⁵ Abu Abbas Ahmed İbn Hallikan (Ö. 681/1282), Vefeyatu'l-A'yan ve enbau Ebnai'z-Zeman, Beyrut, 1977, c.2, s.239. Yıldırım. *a.g.e.* c.1, s. 40

¹⁰³⁶ Gandur, *a.g.e.*s.300

¹⁰³⁷Tüzün, *a.g.e.* c.2, s.347

Cizre emirinin mezarı bulunmaktadır. Bunlardan dolayı bu camiye emirlerin camisi mânâsına gelen “Mirekan” camisi denilmiştir. Restorasyon, cami için yeni dükkanların eklenmesi ve minare yapımı sebebiyle bütün Cizre Azizan beylerinin mezarları Dicle nehrine dökülmüştür. Şu anda burada yalnızca Cizre Azizan Beyi Emir Muhammed'in mezarı mevcuttur.¹⁰³⁸

2.2.1.12. Zahiruddin Kaymaz Medresesi

Zahiruddin Kaymaz el-Atabegi'nin Cizre'de bir medresenin kurucusu olduğu bilinmektedir.¹⁰³⁹ Bununla birlikte Cizre'yi işleyen kaynaklar bu medrese hakkında bilgi vermemişlerdir. Bu yüzden de bu medresenin yeri tesbit edilmiş değildir.

2.2.1.13. Radviyye Medresesi

Radviyye Medresesi, Nizamiye Medreseleri'nin kurucusu olan Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) emri ile inşa edilmiştir. Nizamülmülk 464/1071 yılında Cizre'ye gittiğinde medresenin yapım emrini vermiştir.¹⁰⁴⁰ Bu medreseyi gören Ebu Şame'ye (ö. 665/1266) göre buna Radiyyüddin adlı bir zata nisbetle “Radviyye Medresesi” denilmiştir ve kendi zamanına kadar burada düzenli bir şekilde eğitim ve öğretim devam etmiştir.¹⁰⁴¹

Radviyye Medresesi 1071'li yıllarda kurulduğuna göre bu medresenin el-Cezire bölgesinde kurulan ilk düzenli medrese olduğunu söyleyebiliriz. Zira kendileri hakkında bilgi verdiğimiz medreselerden hiçbirinin inşa tarihi Radviyye Medresesi'nin inşa tarihinden önce değildir.

2.2.1.14. Serdahl/Seydaî Medresesi

Serdahl Medresesi, Nakşibendi Şeyhi Muhammed Said Seyda (ö.ü 1968) tarafından Cizre'ye yakın Serdahl (Bağlarbaşı) köyünde kurulmuştur. Muhammed Said Seyda el-Cezire bölgesinde Şeyh Seyda olarak tanındığı için bu medrese “Seydai Medresesi” olarak bilinmiştir. Bu medreseden onlarca alim yetişmiş ve icazet almıştır. Bu medrese

¹⁰³⁸ Yaşın, *a.g.e.s.*165. Pilatin, *a.g.e.s.*825

¹⁰³⁹ İbn Şeddad, el-a'lak, c.3, s.214; Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s.38

¹⁰⁴⁰ Ali b. Hasan Baherzi (ö. 467), Dumyetü'l-Kasr ve Usretü Ehli'l-Asr, (Thk. Muhammed eltunci) Beyrut, 1993, c.2, s.836; Yusuf; Baluken, Mervaniler Devrinde Cizre, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniv. Yay. İstanbul 2012, s. 63.

¹⁰⁴¹ Hedar Selim Salih Ertuşî, el-Kurd fi Kitabi el-a'laka'l-Hatire li bin Şeddad, Erbil, 2003, s. 299; Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s.39

aynı zamanda Şeyh Seyda tarikatının bir tekkesi olduğundan bu medresede yetişen alimler medrese ilimleri ile ilgilendikleri gibi, tasavvuf ile de ilgilenmişler ve kimi şahıslar her iki alanda da icazetler almışlardır.

Seydai Medresesinde Şeyh Seyda, medresede tedrisat gören talebelere özel alaka göstermiştir. Tekkenin küçükbaş hayvanlarından öğrenci sayısına göre koyun yahut keçi tahsis etmiş ve hocaları ile birlikte onları piknik yapmaya göndermiştir.¹⁰⁴²

Bu medresede edinilen İslami ilimler ile tasavvufi irfan el-Cezire Bölgesi'ndeki medrese-tekke bütünlüğü ile tam anlamı ile uyum içerisindedir. Nitekim önce medrese ilimleri tahsili verilmiş ardından tasavvufi tahsil verilmiştir. Şeyh Seyda ve kendisinden sonra gelen şeyhler medresenin baş müderrisidirler. Bunlar yardımcı müderrisleri yetiştirmiş, bu müderrisler de yeni eğitime başlayan ve adına “Feqî-fakih” denilen talebelerin tahsilleri ile meşgul olmuşlardır. Hatta kendilerine ilmi ve tasavvufi icazet verilip görev için yollandıkları bölgelerden birkaç aylık sürelerle gelerek merkez medrese ve tekke olan Serdahl'da hizmetlerini devam ettirmişlerdir.¹⁰⁴³

Serdahl Medresesi'nin önemli özelliklerinden biri de taşra şubeler konumunda bulunan medrese ve tekkelerde tahsilini tamamlayarak icazet alma seviyesine gelen talebelerin Serdahl'e gelerek icazetleri Şeyh Efendi'den almalarıdır. Ancak tasavvufi hilafet şeyh tarafından verilirken, medrese icazeti ise taşra şubelerinde görev yapan müderrisler tarafından verilmiştir.¹⁰⁴⁴

2.2.2.Mektepler

Bilindiği üzere Osmanlı'nın son döneminde yenileşme çerçevesinde geleneksel medreselerin dışında yeni eğitim kurumları da açılmış, Cumhuriyet ile birlikte bu yeni kurumlar gelişerek devam etmiştir. Cizre şehri üzerine yazılan kaynaklarda Cizre'de eğitim tarihi çerçevesinde idadi, rüştiye veya darülmuallimler gibi ‘Osmanlı Dönemi’ndeki mektepler konusu” hemen hemen hiç işlenmemiştir. Ancak son zamanlarda hazırlanan Hatip Yıldız'ın “Diyarbakir Vilayetinde Eğitim (1870-1920)” adlı doktora çalışması bu konuda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Tabii bir şekilde

¹⁰⁴² İbrahim Baz, “Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külleyesi”, Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 2011/2 yıl:2, c.2, sayı:2s.28. Yıldırım a.g.e c.2, s.239

¹⁰⁴³ Baz, a.g.e.s. 28

¹⁰⁴⁴ Baz, a.g.e.s. 29. Yıldırım, a.g.e.s. 240

konunun Osmanlı'nın Son Dönemi ve Cumhuriyet Dönemi şeklinde iki kategori halinde işlenmesi gerekmektedir.

2.2.2.1. Osmanlı'nın Son Dönemi

Cizre Rüştiye Mektebi ve Cizre Kız İbtidai Mektebi Osmanlı'nın son döneminde Cizre'de açılan mekteperin başında gelmektedir. Bunların dışında Sıbyan Mektebi¹⁰⁴⁵ Umumi İbtidai Mektebi¹⁰⁴⁶, Rehber-i Terakki Erkek İbtidai Mektebi ve Numûne-i İrfan Erkek İbtidai Mektebi¹⁰⁴⁷ gibi mektepler bulunsa da bunlar hakkında detaylı bilgi verilmemiştir.

2.2.2.1.1. Cizre Rüştiye Mektebi

Cizre Rüşdiye Mektebi'nin inşası 1870 yılında tamamlanmış, ancak mektep 1888 yılında açılabilmiştir. Dönemin Diyarbakır valisi Halid Bey zamanına kadar Cizre'de bağımsız bir rüşdiye binası yapılmamıştır. Halid Bey, Cizre'yi gezerken böyle bir hizmetin eksikliğini tespit etmiş ve kendisi de 5 lira katkıda vererek halkı bu mektebin yapımına destek vermeye çağırmıştır. Memurlardan ve hali vakti yerinde kimselerden toplanan yardımlarla bir rüşdiye mektebi yapılabilmiştir.

1901 yılı Ocak, Şubat, ve Mart aylarına ait üç aylık özet çizelgesinde mektebin terakkisi ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir: *“Şehadetname alarak mektebden mezun olan talebelerin mahalli hükümetçe geçici hizmet ve vazifelerle sevindirilmesi Padişahın adalet ve merhametinin gereğidir. Halbuki o tür mezun talebeler hükümet dairelerinde uzun süre stajyerlik yaptıktan sonra işe alınmadıklarından başka tayin yolları aramak için çalışmaya ara vermekte ve bu nedenle yeteneklerini yitirmektedir. Bu durum henüz şehadetname almayan talebelerin de ümitlerini kırmakta ve mektebin talebe sayısının azalmasına neden olmaktadır. Tam bu sırada Cizre Kaymakamlığına tayin edilen Mehmed İhsan Efendi'nin birkaç kez mektebi ziyaret ederek talebelere tahsilin önemini anlatması ve ileride memuriyetlere tayin edileceklerine teminat vermes onların şevk ve gayretlerinin artırmıştır.”*

¹⁰⁴⁵ Hatip Yıldız, Diyarbakır Vilayetinde Eğitim (1870-1920), Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Enst. Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 100.

¹⁰⁴⁶ Yıldız, a.g.t., s. 103.

¹⁰⁴⁷ Yıldız, a.g.t., s. 293.

Cizre Rüşdiyesi'nin 1899-1900 (1315-1316) ders yılı genel sınavı 3 Mart 1899 (19 Rebiyülevvel 1318) tarihinde yapılmıştır. Ayrıca 1900-1901 (1316-1317) ders yılı genel sınavı da yapıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁴⁸

2.2.2.1.2. Cizre Kız İbtidai Mektebi

Cizre'de Bedirhani Mithat Efendi'nin destekleriyle kız ibtidai mektebi yaptırılmıştır. Merkezden seçilen ve tayin edilen kadın hocanın Cizre'ye ulaşmasıyla mektebin açılış töreni 1911 yılında yapılmıştır. Mektebin inşasına büyük emek veren Mithat Efendi takdire layık görülmüş ve bu gayreti gazete aracılığıyla halka ilan edilmiştir.¹⁰⁴⁹

2.2.2.2. Cumhuriyet Dönemi

Bu konu ile ilgili Tarih Kültür Ve Cizre kitabının yazarı aynı zamanda Artukoğulları İlkokulu'nda okurken okulumuzda müdür olan Abdullah Yaşın bu konuyu kısa bir şekilde ele almıştır. Bu konuda der ki:

Cizre'de Osmanlı dönemine ait İptidai Mektebi, Rehberi Terakki Mektebi, Rüştîye Mektepleri kapanıp Latin harflerine geçmiştir. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Cizre iptidai mektebi Osmanlıca harflerden Latin harflerine geçmiştir. 1928 yılında da Rehberi Terakki Mektebi adı altında bir ilkokul daha açılmıştır. Cizre Rüştîye Mektebi de Latin harflerine geçmiştir. İlk iptidai mektep de Alibey Mahallesi'nde açılmıştır. Derviş Manas, avukat Şevket Dursun ve Kadri Sayın bu mektebin ilk mezunları arasında yer almaktadırlar. Hatırlanan okul müdürü başmuallim Abdülkerim Mungan'dır. Öğretmenleri muallim İbrahim, muallim Mahmut ve muallim Abdülhamid'tir.

Cizre'de tam anlamıyla Cumhuriyet dönemine ait modern okulların faaliyete geçmesi ise biraz geç olmuştur. Cizre'de 1949 yılında merkez Cumhuriyet ilkokulu açıldı. 1949 yılında Cizre ortaokulu, 1960 yılında Artukoğlu İlkokulu, 1965 yılında Atatürk İlkokulu, 1970 yılında Cizre Lisesi, 1977'de Vatan İlkokulu, 1985 yılında Fatih

¹⁰⁴⁸ Hatip Yıldız, Diyarbakir Vilayetinde Eğitim (1870-1920), Atatürk Ün. Sosyal Bil. Enst. Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s. 148-150.

¹⁰⁴⁹ Yıldız, a.g.t., s. 128.

İlkokulu, 1988'de İmam Hatip Lisesi, 1990'da İsmail Ebul İz İlkokulu, 1991'den Menderes İlkokulu ve 1994 yılında da Sait Atak İlkokulu hizmete girdiler.¹⁰⁵⁰

2.2.3. Cami ve Mescitler

İslam tarihinde camiler, Müslümanların ibadet ettikleri, topluca bir araya geldikleri, namaz kılınan, dini ve ilmi tedrisatın yapıldığı ve kimi zaman her türlü sosyal istişarenin yapıldığı yerlerdir. İslam aleminde bu amaçla kurulan ilk mabet/mescid Kabe'dir. Hz. Nuh Aleyhisselam'ın tufanından sonra Cudi Dağı'nın tepesinde inşa edilen Hz. Nuh Mescidi ise el-Cezire bölgesinde kurulan ilk ibadethane olarak kabul edilmiştir. Müslümanların fethettiği topraklarda yerleşen Müslümanlar hakimiyetlerini icra etmek, dinlerini talim etmek üzere camilerin inşa edilmesine öncelik verirken diğer dini yükümlülüklerini yerine getirmek için ayrı binalar inşa ettiler. Bu binaları hem birer mabet, birer medrese hem de aynı zamanda birer bilim araştırma merkezleri idi. Müslüman öğrenciler bir yandan dini talim yaparken diğer yandan dünyevi bilimleri öğrenmek için buralara gelirlerdi.

“Cami terimi Arapçadaki cemee ‘toplanma’ kökünden gelme, İslam tarihinde cuma namazının kılındığı fiziki olarak büyük ölçekteki İslam mabedi olarak zikredilmektedir. “Mescit” terimi de Arapçadaki secde (secde etti) kökünden, cuma namazının kılınmadığı küçük ölçekli ibadet merkezleri için kullanılmaktadır.

İslam fethi ile birlikte el-Cezire bölgesi ve Cizre şehrinde mimari yapılar ve mabetler hızla görülmeye başlamıştır. Bölgede Emevi, Abbasi, Selçuklu, Zengi, Eyyubi ve Lu'lu'iler tarafından günümüze gelene kadar birçok cami inşa edilmiştir. İbn Şeddad: “Ceziret İbni Ömer'de iki büyük cami haricinde 80 adet mescit bulunmaktadır.” sözleriyle Cizre'nin cami ve mescit yönünden ne kadar zengin bir şehir olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁵¹ 1876 yılındaki Osmanlı arşiv kayıtlarına göre nüfusu 1441 olan Cizre merkezinde “Tadadı (sayımı) yapılan 214 cevami (caminin çoğulu) ve medrese” bulunmaktadır.” diye geçer.¹⁰⁵²

¹⁰⁵⁰ Yaşın, *a.g.e.s.* 302,303

¹⁰⁵¹ İbn Şeddad, *a.g.e.* c.3. k.1, s. 215; Gandur, s. 314; Tüzün, c.2, s. 164

¹⁰⁵² Said Paşa, *Diyarbakir Salnameleri*, m.1876 (h.1293) senesi kayıtları, c.2, defa 6, s.337

19. yüzyılda Cizre’yi ziyaret eden Cuinet, “Bu şehirde 5 güzel cami ve 40 tane mescit vardır.”¹⁰⁵³ ifadesi ile Cizre’deki mabet çokluğunu vurgulayanlara katılmaktadır. Günümüzde de Cizre şehir merkezinde Ulu Cami ile birlikte 84 adet cami ve mescit bulunmaktadır.¹⁰⁵⁴

Cizre adeta bir “mabet ve mescit şehri” olduğundan mevcut olan tüm tarihi camiler ve mescitlere bu araştırmada işaret etmemiz mümkün değildir. İrili ufaklı bütün cami ve mescitleri işlemek bir şehir tarihinden ziyade daha çok sanat tarihi alanına gireceğinden bu durum esasında tezimizin sınırlarını da aşmaktadır. Bu minvalde “Cizre Medreseleri” bölümünde kendilerinden söz edilen Cizre cami veya mescitlerine de burada tekraren yer verilmeyecektir. Dolayısıyla bu bölümde Cizre’nin İslam tarihinde en meşhur ve kaynaklarda geçen en önemli camileri ele alınacaktır. Medreseler bölümünde işlediğimiz ve onlardan tekrardan söz etmeyeceğimiz camiler şunlardır.

- Süleymaniye Camisi
- Mir Abdal Camisi
- Şeyh Seyda Camisi
- Mirekan Cami (Meydan Cami)

2.2.3.1. Cizre Ulu Cami (XI. Yüzyıl/VI. Yüzyıl)

Cizre Ulu Camii esasen eski bir Hristiyan kilisesi idi. Taylor, Cizre Ulu Cami'nin Zengi Ebu'l-Kasım Mahmut İzzeddin Sencer Şah Bin Gazi tarafından 11/6. yüzyılda eski Mor Yohanna Manastırı üzerine inşaa edildiği aktarılmaktadır.¹⁰⁵⁵ Kiliseden camiye dönüştürülen mabet yüzlerce yıl boyunca köklü değişikliklerle yenilendi, genişletildi ve bugünkü haline getirildi. İslam hâkimiyetine girmeden önce el-Cezire bölgesi ve Cizre'de yaşayan kavmin Hristiyan olması eskiden bilinen bir rivayettir.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵³ Cuinet, Vital Geographie Administrative Statistique, 1896. , s. 315

¹⁰⁵⁴ Tüzün, c.2, s. 165

¹⁰⁵⁵ J.G. Taylor, “Tarvels In Kurdistan, with Notices Of The Sources Of The Eastern And Western Tigris, And Ancient Ruins In Their Neighbourhood”, Journal Of The Royal Geographical Society, (Great Britain) London, 1865, c.35, dipnot. (; Tüzün, c.2, s.162)

¹⁰⁵⁶ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay. C.3, s.447

Cizre Ulu Cami ve eklerinin bulunabilen en eski resmi Hugo Grothe tarafından 1909 yılında Geographische Chrakterbilder isimli yayında yer almıştır.¹⁰⁵⁷ Ulu Cami Cizre'nin güneyinde kible tarafında inşa edilmiştir. Cami Cizre şehri meskenlerin önünde kibleye yönelik cemaatin önünde duran bir imam gibidir. Burası, meskenlerin bittiği, mezarlığın başladığı bir mekandır. Ulu Cami'nin kibleden ötesi mezarlıktır. Bu diri mekan ile mezar arasında Dünya ile ahiret arası köprü görünümü ve hissini veren bir duruştur. Yaşayanlar buraya namaz kılmak için üzere gelir, ölüler ise buraya cenaze namazları kılmak üzere getirilir. Ulu Cami'nin bu konumu Cizre'deki başka mabetlerde bulunmayan nadir bir durumdur.

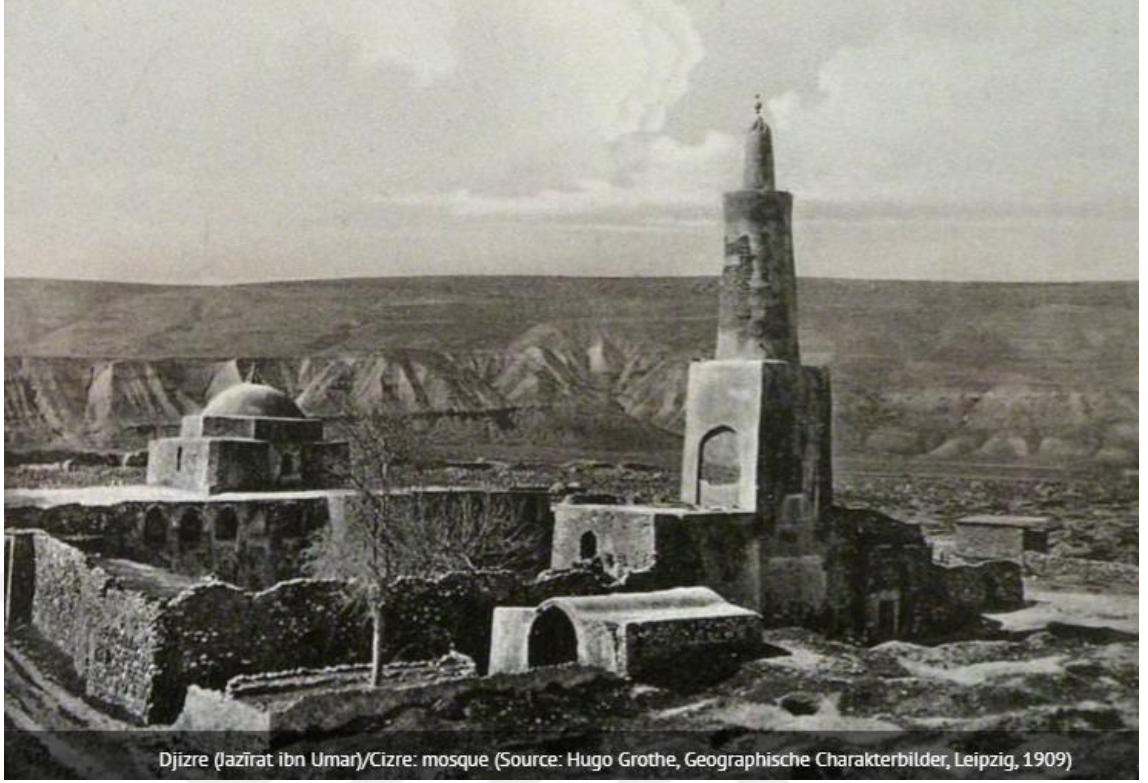
Başka kaynaklar Cizre Ulu Camisi'nin hangi yılda camiye çevrildiğini kesin olarak bilinmediğini kaydediyorlar. Bu caminin Abbasîlerden önce var olduğunu fakat Hasan bin Ömer et-Tağlibi'nin Abbasiler döneminde bu camiye yıktırıp yeniden inşa ettiğini belirtiyorlar.¹⁰⁵⁸ Cizre Ulu Camisi günümüzde halen ibadete açık tek başına bir müzeyi andırmaktadır. Birçok orijinal yapılarını yitirmiş olsa da muhteşem yapısı ve müstesna kapısı ile günümüze kadar ulaşabilen nadir bir kültür mirasıdır.

Mimari ve fiziki açıdan Cizre ulu cami Mihrap Mahallesi'nde yer alan kubbesi ve onu bölümlere ayıran sütun hacimleri ile dikkat çeker. Güneydoğu ve Suriye geleneğine uygun olarak cami ve medrese duvarları bazalt taşından minaresi ise tuğladan örülmüştür. Cizre Ulu Cami'nin 100 yıl önceki fiziki dış yapısı hakkında fikir veren en eski resim Hugo Grothe tarafından 1909 yılında yayınlanan bir resimdir.¹⁰⁵⁹ Ulu Cami'nin 1909, 1967 ve 1970 yıllarında çekilen değişik resimlerde de gözüktüğü gibi 3 farklı mimari şekli ile karşımıza çıkmaktadır. Bu da Ulu Cami'nin geçirdiği her restorasyonlarda orijinal yapısı ile oynandığı ve değiştirildiğini göstermektedir.

¹⁰⁵⁷ Hugo Grothe Geographische Chrakterbilder, Leipzig, 1909

¹⁰⁵⁸ Mahmud Bilge; "Turistler İçin Zengin Bir Mekan: Cizre", Cizre Gazetesi, (22 Eylül 1967), Yaşın, s. 140

¹⁰⁵⁹ Grathe, Geographische Chrakterbilder; Leipzig, 1909

Şekil:1

Ulu cami avlusuna ikisi Kuzey yönünden olmak üzere üç kapı ile girilmektedir. 1970 yılına kadar cami Batı duvarına 1.20 metre eninde 7 basamaklı bir merdiven ile doğrudan namazgah mekanına inilen dördüncü bir kapı bulunmaktaydı. Bu kapı bugün tamamen örülerek kapatılmıştır.¹⁰⁶⁰ Namazgah bölümüne Kuzey cephesinden ortada biri büyük olmak üzere toplam 7 ayrı kapıdan girilmektedir. Bütün kapıların orijinal yapısı değiştirilmiş kitabeleri tahrip edilmiştir.¹⁰⁶¹ 1969 yılına gelene dek namazgaha açılan kapıların üst hizalarında kapı aralarında tavana yakın ışık ihtiyacı için benzer mimari da dar kemerli pencereler bulunmaktaydı. Şimdi ise bir tek kemerli pencere bırakılmamış, bazıları kapatılmış, kalanlar ise dörtgen cepheli pencerelere dönüştürülmüştür.¹⁰⁶² Cizre Ulu Cami'nin Harim (namazgah) ölçüleri: doğu-batı yönünde 45.5 metre, kuzey-güney kible yönünde ise 19.5 metre ebadındadır. Duvar panelleri ile birlikte toplam 60 sütun üzerinde bulunan haliyle iç mekanda 1500, dış mekan ile birlikte yaklaşık 3000 kişinin

¹⁰⁶⁰ O, Cezmi Tuncer, “Cizre Ulucami ve Medresesi”, Yıllık Araştırmalar dergisi, Ankara, 1981, s. 96

¹⁰⁶¹ Tüzün, c.2, s. 171

¹⁰⁶² Tüzün, c.2, s.170

aynı anda beraber namaz kılabilirdiği bir genişliktedir. Cizre halkının tamamı 1970'li yıllara kadar cuma namazını tek vücut olarak sadece Ulu Cami'de kılardı.¹⁰⁶³

Cizre Ulu Cami'nin Dr. Nazan Ölçer tarafından verileri ilham edilen, Robert Dunn'ın direktörlüğü, Hunter Koleji danışmanı Ülkü Bates rehberliğinde ABD Pensilvanya'da, Cornegie Mellan Üniversitesi eski mimarlık öğrencisi Patric McKlernan tarafından 1997 yılında donanımı: SGI High Impact İndigo, yazılım: Alles/WafeFront Power Animator tarafından üretilen 3D model sanal bir computer ve animasyon projesi geliştirilmiştir.¹⁰⁶⁴ Ulucami üzerinde yapılan kadim ve kapsamlı imar çalışmalarının bir kısmı dış ve iç kapılar üzerinde taş kitabelerde isim ve tahlillerle belirtilmiştir. Ulu Cami'de bu cinsten Toplam 11 kitabı mevcuttur. Bölgede İslamiyetin başlangıcından XX. yüzyıl başlarına kadar 3 kere kökten yenileme tamir ve onarımdan geçtiğini göstermektedir.¹⁰⁶⁵ Ulu Cami'de bilinen en eski onarım 550/1155 yılında yapılmıştır. Bu en eski yenileme tarihini ihtiva eden kitabı Kuzey ana giriş kapısı sağlayan duvarı üzerinde bulunmaktadır.¹⁰⁶⁶ Ceziret İbn'i Ömer'de Zengi hanedanı hakimiyeti 1121/515 tarihinde Aksankar Porsuki ile başlar.¹⁰⁶⁷ Ulu Cami'de ilk imar çalışması olan 1155/550 tarihi, bu tarihten 45 yıl sonra Adil Melik Nurettin Mahmut'un 1118-1174/512-570 Cizre'de mutlak hakim olduğu bir döneme rastlar. Nurettin Mahmut haçlılarla Savaş yanında cami ve medrese yapımında öne çıkan bir kişilik olarak bilinmektedir.¹⁰⁶⁸ Kitabelere göre Ulu Cami'nin üçüncü kapsamlı yenilenme çalışması 683/1284 yılında olmuştur. Yenileme faaliyeti Ulu Cami'nin namazgah girişi sağdan üçüncü kapı üzerindeki kitabede kaydedilmiştir.¹⁰⁶⁹

Cizre Ulu Cami'de 19. Yüzyılda ciddi mimari değişiklikler yapılmıştır. Bu onarımların ilki 1945 yılında yapılmıştır. Yoksul bir dönemin yaşanmasından dolayı halktan yardım

¹⁰⁶³ Tüzün, c.2, s. 172. Tüm Cizre halkının Cuma namazını Ulu Cami'de kılma geleneğinin nisbeten 1983 yılına kadar da devam ettiğine ben şahsen şahitlik ettim. O dönemde Cizre'nin en muteber şahsiyetlerinden biri olan Şeyh Seyda Medrese ve Dergahının postnişini Ustad Muhammed Nurullah Seyda Cuma namazlarını kendi camiinde değil, Cizre Ulu Camii'nde kılardı, bazen ben de arkasından gidip ona eşlik ederdim.

¹⁰⁶⁴ Tüzün, c.2, s. 173

¹⁰⁶⁵ Tüzün, c.2, s.174

¹⁰⁶⁶ E. Whelen, "The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mezopotamia" PD. Diss, İnstitute of Fine Arts, New York University, 1979, flg. 407, (; Tüzün, c.2, s. 174

¹⁰⁶⁷ İbn Şeddad, a.g.e. c.3, k.1, s.217-219

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, c.11, s.324

¹⁰⁶⁹ Reşiduddin el-Hemedani, *Cami'u-t-Tevarih*, c.2, k.1, s. 377, , s. 178

toplanarak ustaların eliyle yenilenme yapılmak zorunda kalınmıştır.¹⁰⁷⁰ Cumhuriyet dönemi tamir ise tehlike arz ettiği gerekçesiyle kubbe ve diğer tonoz örtülü yapıların halk tarafından yapılmak üzere yıkılmıştır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğünün müdahalesi 1971 yılında can çekişen orijinal kalıntılarının aslından uzak ve özensiz restorasyon ile neticelenmiştir. 35 yıl sonra 2007 yılında ilgili kurumlarca Cizre Ulu Cami'nin tekrar yenilenme kararı alınmıştır.¹⁰⁷¹

Cizre Ulu Camii'nde estetik yapılan Toplam 11 adet kitabe mevcuttur. Bu kitabeler caminin değişik bölümlerine yerleştirilmiştir. Bu kitabelerde Ulu Cami'nin yapılışı, tamir ve tadilat zamanlarını ve yapan kişilerin isimlerini içerir. Yazı tekniği ve tezyinatı bakımından 4 farklı zaman dilimini yansıtmaktadır. Kitabeler üç farklı yazı stilinde kabartma tekniği ile yazılmıştır. Küçük kapılar üzerindeki kitabe metinleri hatlarla kelime-i tevhid ve besmele-i Şerif ile başlar celi sülüs yazı ile sonlanır. Kitabelerin dili Arapçadır.¹⁰⁷²

Cizre Ulu Camii namaz mekanına Kuzey cephesinden yedi kapı ile girilir. Bu kapıların ortasında güzelliği ve özelliği ile dikkat çeken caminin ana namazgah girişini sekiz asırdır süsleyen muhteşem kabartmalı bronz süsler ile bezenmiş işlemeli kapısı ve üzerindeki bronz ejderler, Ortaçağ'dan insanlık tarihine taşınan olağanüstü sanat eserlerindendir. Ulu Cami kapısı sadece namazgaha açılan bir cami kapısı değil, sırlar dünyasına açılan bir kapıdır. Dev boyutları, zarif işçiliği ve müstesna tunç tokmakları üzerinde sayısız çalışma yapılmış, radyografik incelemeler sonucunda yayınlanan yerli ve yabancı testler ve makaleler ile birçok araştırmacının dikkatini çekmeye devam etmektedir.¹⁰⁷³

Cizre Ulu Cami kapısı 1969 yılından sonra üzerindeki kalan tek bronz tokmak ile birlikte yeniden keşfedilmek üzere kadim mekanından (Cizre Ulu Cami'den) sökülerek Mardin'e götürülmüştür. Mardin Müzesi'nin yükünü taşıyamadığı kapı 1976 yılında İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne nakledilmiştir.¹⁰⁷⁴ İstanbul'daki onarımlar

¹⁰⁷⁰Tüzün, c.2, s. 179

¹⁰⁷¹Tüzün, c.2, s.179

¹⁰⁷² Tüzün, c.2, s. 180

¹⁰⁷³ Tuğrul, F. Sungur, A. Görkem, "Cizre-Mardin Ulucami Kapısının Restorasyonunda Radyografi Tekniklerinin Kullanımı", VIII, kazı Araştırma ve Arkeometri Semp. Ankara, 26-30 Mayıs 1986, Arkeometri Sonuçları Bildiri Kitabı, s. 105-107, (; Tüzün, c.2.s. 197)

¹⁰⁷⁴ Tüzün, c.2, s.198

esnasında özellikle alt bölümlerdeki geometrik düzenler dağıtılmış yerleri değiştirilmiş, bazı parçaları kaybolmuştur.¹⁰⁷⁵ Yama parçacıkların belli bir düzene göre yerleştirilmediğinin anlaşılması üzerine bunları aramak pahasına tüm yüzeyi bozmamak için İstanbul Teknik Üniversitesi Nükleer Enerji Enstitüsü ile işbirliği sağlanmıştır. İki kapı kanadı x ışınları ve radyografi tekniği ile üzerinde çalışılmaya başlanmıştır. Mevcut makro yapılar üzerinde Cizre şehrinin ve tarihin sırlarını saklayan mikro seviyede muhtelif hayvan şekilleri gizli ve süslü birbiriyle ilişkileri olan yazı örnekleri hayvan figürlerinin ifade etmek istedikleri kavramlar hususunda çalışmalar devam etmiştir.¹⁰⁷⁶

Cizre Ulu Cami kapısı ve ejderli tokmakları Cizre Zengi Devletinin egemenliğinde iken Ebu'l-iz İsmail Bin rezzaz el-Cezeri Diyarbakir'e göç etmeden önce yapılmıştır. Daha sonra ağır vergiler nedeniyle Ebu'l-iz Diyarbakir'e göç ederek 25 yıl orada kalmış, ömrünün sonlarında tekrar Cizre'ye dönmüştür.¹⁰⁷⁷ Ebu-iz 81153.1233) bu tokmakları aslanlı, kartallı tunç (pirinç) tokmaklardır. Ebu'l-İz'in "Camii'l Beyn'el İlmi vel Amel, en Nafû Fis Sanaati'l-Hiyel" adlı eserinde yer alan bu ejderlerin tokmaklarının minyatür ve kompozisyonları şimdi de durmaktadır.¹⁰⁷⁸

Cizre'ye gelen Alman turistlerin fotoğraflar çekip bu kapı tokmaklarının benzerini yaptıkları ve Alman Devlet Müzesi'nde 1.2242 no ile kayıtlı Cizre Ulu Cami topraklarına (Cizre amblemi sfenks figürü) eş denecek kadar bir benzeri bulunmaktadır. Bu sonradan yapılan ejderler Ebu'l-iz'in İstanbul Selimiye ve Topkapı kütüphanesindeki eserlerinden kopya edilmiştir.¹⁰⁷⁹ Ebu'l-İz el-Cezeri'nin yaptığı Cizre Ulu Camii iç kapılarını süsleyen eserinde Dicle Nehri'ni bir ejderle, Fırat Nehri'ni de bir ejderle ifade etmiştir. Her iki nehrin birleşme noktası olan Şattülarap'da ejderleri birleştirmiştir. Her iki ejderin ortasındaki aslan başı da Cizre ve Buhtan insanın gücünü, alt bölümdeki kartal ise Cizre halkının savaşta düşmanlarına kartallar gibi saldırdıklarını simgelemiştir.¹⁰⁸⁰ Cizre Ulu Cami ejderlerin neyi ifade ettiklerine dair başka

¹⁰⁷⁵ İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi Araştırma Konsept Kayıtları, s.1-4 (; Tüzün, c.2, s. 198)

¹⁰⁷⁶ Berrin, "Tahribatsız Muayene Metodlarıyla Cizre Ulucami Kapısının Restorasyon Konservasyon Çalışmaları", 5. Ulusal Nükleer Bilimler Kongresi, İzmir, 22-24 Mayıs 1991, s. 21

¹⁰⁷⁷ Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, s. 147

¹⁰⁷⁸ Yaşın, a.g.es. 158

¹⁰⁷⁹ Yaşın, a.g.e.s. 158

¹⁰⁸⁰ Yaşın, a.g.e.s. 159

değerlendirmelerde var. Bu tunç ejderlerin Güneş veya aydınlığın, ay veya karanlığın aralarında bulunan aslan figürünün ise hükümlerinin kuvvetin sembolü olmuştur. Mücadele sahnelerinde ise daima galibiyeti temsil eder. Kartal gibi yırtıcı kuşların ise hükümdarlık, aydınlık, yücelik ve bilgelik sembolü olarak kullanılmıştır.

Cizre Ulu Cami kapısı bronz ejderleri kapı üzerindeki ilk defa çiftli olarak 1909 yılında Bell tarafından görüntülendi.¹⁰⁸¹ 1910 yılında ise C. Preusser tarafından çekilen resimleri taslak bir çizim ile detaylandırıldı.¹⁰⁸² Daha sonra birçok arkeolojik ve sanat tarihi akademisyeni tarafından üzerine teferruatlı tezler ve makaleler yazıldı.¹⁰⁸³

Yediyüz yıl sonra Cizre Ulu Cami kapısı sol kanadı üzerinde bulunan ikiz tunç ejder çiftlerinden biri 1969 yılında bağlı bulunduğu ortadaki arslan başı menteşeden koparılıp çalındı.¹⁰⁸⁴ Metal Dragon'un daha sonra yurt dışına çıkarıldığı anlaşıldı. Cizre'den çalınan bu değerli eser, Kopenhag'da yayınlanan "İslamic Art (İslam sanatı)" adlı derginin 1975 yılı 5. sayısında "The David Collection" başlığı ile bir makale yayınlandı. Makalede bu koleksiyona 1973 yılında giren ve Cizre Ulu Camii'ne ait olduğu belirtilen ejderli kapı tokmağı, ölçüleri ve fotoğrafları ile birlikte tanıtıldı.¹⁰⁸⁵

Cizre Ulu Cami kapısının üzerindeki ejderlerden dünyada sadece beş tane bulunmaktadır. Birincisi Cizre Ulu Cami sol kapı kanadı üzerinden kesilip- çalınarak 1969 yılında Danimarka Kopenhag götürüldü. Birinci çift ejder Christian Ludvig David'in koleksiyonun arasındadır.¹⁰⁸⁶ İkincisi Cizre Ulu Cami kapısı üzerinde İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir. Üçüncüsü Berlin Devlet Müzesinde sergilenmektedir.¹⁰⁸⁷ Berlin Müzesi adına 1912 yılında Tiflis'ten alındığı ancak sonraki yayınlarda tokmağı Güneydoğu Anadolu (Kuzey Mezopotamya'dan)

¹⁰⁸¹ Margareth Gertrude Lowtman Bell, 15 May 1909 Cizre'de yazdığı hatıralar metninden. (Ge. Bell Amurath to Amurath, s. 297), (Tüzün, ,c.2, s. 204)

¹⁰⁸² Conrad Preusser, Nordmesopotamische Baudenkmäler, Leipzig 1911, s. 25-26.

¹⁰⁸³ Mehmet Önder, Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri, Kültür ve Sanat, 17, 1976, s. 4

¹⁰⁸⁴ Gönül Öney, Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma, Ankara, 1966. s. 178-179

¹⁰⁸⁵ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s. 205-206

¹⁰⁸⁶ Erginsay, a.g.es. 327328

¹⁰⁸⁷ Bu eser bugün, beni de şahsen ziyaret ettiğim Berlin'deki "Museum für Islamische Kunst.(İslam Sanatları Müzesi)" müzesinde sergilenmektedir. Berlin ejderinin Cizre ejderleriyle aynı kalıptan çıktığı Cizre ve çevresinde hüküm süren Zengiler dönemine (12.-13. Yy) ait olduğu ifade edilmektedir. (Heinrich Glück, Die Kunst des Islam, Berlin 1975. Museum für Islamische Kunst Berlin, Berlin-Dahlem, 1971, s.17

geldiği söylenmiştir.¹⁰⁸⁸ Dördüncüsü Profesör Nasser David Halili'nin koleksiyondadır.¹⁰⁸⁹ Beşincisi, yine Nasser David Halili'nin Cenova Rath Müzesi'nde sergilendiği bilinmektedir. Profesör K. Bilici bunların da açıkça Güneydoğu Anadolu'ya ait örnekler olduğunu söylüyor.¹⁰⁹⁰

Cizre Ulu Cami kapısının bronz ejderleri ilk olarak Prof. Dr. Ülker Erginsoy'un yazdığı ve TC kültür Bakanlığı'nın 1978 tarihinde yayınladığı İslam Maden Sanatının Gelişmesi kitabının kapak resmi olarak kullanıldı. Daha sonra da tarih dersi kitaplarına kapak oldu. Yakın tarihlerde Türkiye'den çalınarak götürülen eserler arasında Kültür Bakanlığınca istenen 7 önemli tarihi obje arasında Ulu Cami kapısının tokmağı da bulunuyor.¹⁰⁹¹

Cizre Ulu Cami minaresi benzerlerinden farklıdır. Kare kaideli, silindirik gövdeli ve kule tarzında yapılan bir minaredir. Bu yapı örneği nadir bulunan bir mimari tarzıdır. Cizre Ulu Cami minaresinin benzer bir örneğini ancak eski Musul Cami minaresinde rastlanabilmektedir.¹⁰⁹²

Minare üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm kare tabanlı dikdörtgen bir kaledir. İkinci bölüm silindirik bir gövdedir. Üçüncü bölüm ise silindir gövdeye uyum gösteren konik ama oranlı bir külâh bölümüdür. Bu katmanlar ulu cami minaresine ilkel ama abidevi bir görüntü vermektedir. Bu tür minarelerinin şerefesi mevcut değildir. Şerefe yerine ulu cami minaresinde silindirik gövdenin bitiminde üst kule tabanı etrafında 360° dönebilen müezzin gezinti yeri yapılmıştır. Minare ulu cami ve medrese yapılarının değişikliğe uğramayan ve ayakta kal tek yapısıdır. Minaredeki tezeyinat nakışlardan oluşmaktadır ve bu nakışların etrafında çerçeve şeklinde Hz. Ali (r.a.)'ın adı bir hat sanatı ile sergilenmiştir.¹⁰⁹³

Cizre Ulu Cami minaresinde Hz. Ali ismi Ortaçağ'da cami ve diğer yapılarda geometrik dekoratif unsur olarak kullanılmıştır. Bu unsur Türkistan, Horasan ve İran'daki minare gövdelerinden duvar yüzeylerine kemer içlerine kadar oldukça kabarık sayıda Hz. Ali

¹⁰⁸⁸ Kenan Bilici, "Cizre Ulucamisi Kapı Tokmaklarının İkonografik Ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüd" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmaları, Ankara, 1993, s. 73-85

¹⁰⁸⁹ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s.208

¹⁰⁹⁰ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s.208

¹⁰⁹¹ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s.209

¹⁰⁹² Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s.210

¹⁰⁹³ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s. 41-414

ismi “Kufi” tarzda geometrik süslemeler yer almıştır. Bu geometrik isminin yazıldığı Cizre Ulu Cami minaresine örnek teşkil eden İslam'ın altın çağı dönemindeki cami, medrese ve türbelerinden bir kısmı şunlardır:¹⁰⁹⁴

1. Bursa Yıldırım Camii’nde altıgen “Ali” yazıları
2. Konya Karatay Medresesi kubbeye geçiş “Ali” yazıları
3. Dunaysır (Kızıltepe) Ulu Cami mihrabı dilimli kemerinde taş üzerine.

Öte yandan Cizre surlarının üç kapısından biri olan Babu'l-Cedid (Yeni Kapı)'nın Irak'ın Küfe cihetine bakması halk arasında “Meşhet-Ali veya Küfe şehrinde bulunan Hz. Ali'nin kapısı”¹⁰⁹⁵ ismi ile meşhur olması ve torunlarından Cafer-i Sadık isimli bir vakfiye bulunması, Cizre'de Hz. Ali beslenen bu sevginin sonucu olması gerekiyor.

2.2.3.2. Hz. Nuh Cami (273)

Cizre geçmişten günümüze Hz. Nuh Aleyhisselam ve Cudi Dağı ile tanınmış ve bu dağ isminin de Kur'an-ı Kerim'de geçmesi ile manevi bir işaret ve değer bulmuştur. Hz. Nuh Aleyhisselam'ın Tufan esnasındaki duasında: “Ya Rab! Beni mübarek bir menzile bırak...”¹⁰⁹⁶ duasının kabul edilmesi ve bu mübarek menzilin (yerin) Cizre ve çevresi olması bu bölge ve şehrin Allah Teala nezdinde manevi bir değerinin olduğunu ve burayı seçtiğinin açık delilidir. Birçok Kur'an-ı Kerim tefsirleri Cudi Dağı'nın Musul ile Cizre arasındaki bölgede bulunduğunu yazmışlardır. Bundan dolayı her üç semavi din mensupları tarih boyunca bu dağı mübarek bir menzil olarak görmüşler. Bu dağın tepesinde geminin durduğu bölgede bir mescit inşa etmişler ve fırsat buldukça burayı ziyaret etmişlerdir.

Hz. Nuh Aleyhisselam tufanında geminin Cudi Dağı'nda istikrar bulması, insan neslinin insanlığın ikinci babası kabul edilen Hz. Nuh Aleyhisselam'dan Cizre şehrinden dünyaya yayılması gerçeği, beraberinde Hz. Nuh Aleyhisselam'ın mezarının da bu bölgeye ve şehirde olmasını gerektiriyor. İşte bundan dolayı onun mezarını barındığı rivayet edilen başta Cizre olmak üzere birçok mekân mevcuttur. Lübnan'da Bekaa Vadisi, Ürdün'ün Kerek mevki (Ölüdeniz'in yanı) ve yine el-Cezire bölgesinde Cizre ile

¹⁰⁹⁴ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s. 215

¹⁰⁹⁵ Tüzün, *Cizre Tarihi*, c.2, s. 217

¹⁰⁹⁶ Ve de ki: “Rabbim! Beni kutlu, bereketli bir yere indir. Ve sen doğru yere yerleştireceklerin en hayırlısıdır. (Mü'minun Suresi-29)

Nusaybin arasında bulunan “Banuh-Ba Nuh (Baba Nuh)” adı verilen köyde Hz. Nuh Aleyhisselam ait olduğu söylenen mezarlar vardır. İbni Kesir’e göre İbni Cerir et-Taberi ve Erzaki’nin naklettiğine göre Hz. Nuh (a.s)’in kabri Mekke’de, Kabe civarında bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁷

Günümüzde tufandan kurtulanlara kucak olan Cizre’de içinde Hz. Nuh Aleyhisselam’ın ait olduğu kabul edilen bir türbe bulunan Nuh Nebi adı ile inşa edilen bir mescit (mabet) mevcuttur. Bu mabet Cizre’de Hz Nuh Aleyhisselam Cami olarak biliniyor.¹⁰⁹⁸

Hz. Nuh Camisi’nin İslami dönemden önce kilise olduğu rivayet ediliyor. Hristiyanların gelmesi ile havra kiliseye çevrilip adı “babasının kilisesi” anlamında “Derebuna” olarak değiştirildi. Sahlupa isimli bir Erbil piskoposunun hayat hikayesinin satır aralarında. Sahlupa, Pers kralı Ardeşir’den sonra yerine geçen Şahpur I (m.40-272) zamanında yaşamıştır. Şahpur’a rağmen onun Ganzegan isimli zengin bir askerinin yardımıyla Bağdat’tan, aşağı Zap bölgesinden Betzabdai (Cizre)’ye kadar Hristiyanlığı yaymaya çalışan ve başarılı olan ilk psikoposlardandır. “Hristiyan Şark İlahiyat Külliyeleri” adlı eserde, Erbil piskoposu Sahlupa’nın öldükten sonra Bet Zabdai’de (Cizre)’de Hz. Nuh adına inşa edilen küçük bir kilisede gömüldüğü kaydedilmektedir. Sahlupa’nın Cizre’de Hz. Nuh adının verildiği yerde bir kiliseye gömülmüş olması iki açıdan önemlidir. Birincisi İslamiyet’ten önce Cizre’de Hz. Nuh Aleyhisselam adına inşa edilmiş bir kilise bulunduğunu. İkincisi ise Nuh Nebi Mescidinin İslamiyet’ten önce inşa edilen bir Hristiyan mabedi olma ihtimalini güçlendirmektedir. Burada Cizre açısından önemli olan husus, M. S. 273 yılında Hz. Nuh Aleyhisselam adına yapılmış ve adanmış bir mabedin (mescidin) var olmasıdır.¹⁰⁹⁹

Yaşın, Tarih Kültür Ve Cizre adlı eserinde Hz. Nuh Aleyhisselam Camisi’nin başka isimlerle kaydetmiştir. Şöyle ki; Tufanın başlangıcı olan tandırdan su fışkırması olduğu için, bu namazgaha Ketennur adı verilmiştir. Daha sonra burası Gutiler döneminde “Enigah” olarak adlandırılmıştır. Yahudiliğin Cizre’ye gelmesiyle bu ibadetgahın adı “Ebyun” olarak değiştirildi. Ebyun babalar anlamındadır. Nuh Aleyhisselam’ı bir oğlu

¹⁰⁹⁷ İbni Kesir, el-Bidaye ve’n-Nihaye, c.1, bl.2, s. 87

¹⁰⁹⁸ Tüzün, a.g.e, c.2, s. 221

¹⁰⁹⁹ Tüzün, a.g.e, c.2, s. 221

ve eşi de buradan medfundurlar.¹¹⁰⁰ Cizre'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra da bu mescit veya mabet Hz. Nuh Cami olarak isimlendirildi.

Hz. Nuh Aleyhisselam ismi ile anılan mescit ilk haliyle Cizre'nin Tor (Dağkapı) mahallesindedir. Bu mescidin altında iki metre kadar derinlikte bir mahzen vardır. Bu mahzen de geniş ve üç metreden fazla uzunlukta Hz. Nuh Aleyhisselam mezarı olduğu söylenen bir sanduka mevcuttur.

Cizre'de öteden beri Hz. Nuh mezarına ait olduğu belirtilen bir şahide (baş taraf) taşından söz edilir. Üzerinde Arapça yazılan bu taşın kitabesinde şunlar yazılıdır (Türkçesi): “Ve Ebyun Kilisesi, (Ebhun veya Ebyun) ikisi de Arapça tandır” manasına gelmektedirler) Cizre veya yakınlarında büyük bir tünel içinde büyük bir kabir diyorlar ki, O Nuh (a.s)'ın kabridir.” Firuzabadi sözlüğünden alınan kitabenin taş üzerine 1895 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰¹

2.2.3.3. Mushaf Cami (Tarihi Kur'an-ı Kerim Camii)

Cizre'de Mushaf (Yani Kur'an-ı Kerim) Cami olarak tanınan bu camide muhtemelen Hz. Osman (r.a) döneminde Medine'den getirilip, Diyar-ı Rum'a götürülürken Cizreli âlimler tarafından burada alıkoydukları rivayet edilir. Ceylan derisi üzerine yazılı olan bu Kur'an-ı Kerim nüshasının üzerinde kan lekelerini de olduğu bu Kur'an nüshası daha dağılmadan Cizre halkı tarafından müşahede edilmiştir. Bu da ister istemez Hz. Osman (r.a)'ın Kur'an-ı Kerim'i okurken şehit edilmesini ve Cizre'de olan bu Kur'an'ı da o nüsha olabileceğini düşündürüyor.¹¹⁰²

Hem Osmanlı Devleti döneminde hem de 1270-1857 yılları arasında Cizre'yi yöneten Azizan beyleri ve değişik dönemlerdeki Cizre valileri tarafından Kur'an-ı Kerim nüshası muhafaza altına alınmıştır. 1916 yılına kadar bu Kur'an-ı Kerim Mushaf Camii'nde bir sandıkta muhafaza edilip saklanıyordu. Seferberlikte, cami ve mescitler de bir şekilde sahipsiz kalmışlardı. O senin kışının şiddetli olması ve camide çıkan bir ateşten dolayı bu Kur'an-ı Kerim'de yanmış, geriye kalan kısmı da okunmayacak

¹¹⁰⁰ Mecdüddin Yakut Firuzabadi, Kamus, Nuh Maddesi. Yaşın, Tarih, Kültür Ve Cizre, s. 169

¹¹⁰¹ Tüzün, a.g.e. c.2, s. 222

¹¹⁰² Yaşın, a.g.e.s. 209

duruma gelmiştir. Mushaf Cami Cizre'nin Bab-1 Tor (Dağkapı) mahallesinde bulunmaktadır.¹¹⁰³

Cizre'de bu tarihi Kur'an-ı Kerim'in seferberlik döneminde çıkan bir yangında dağılması ve yangından dolayı siyah rengini alması Cizre halkı tarafından bu camiye Kara Mushaf manasına gelen "Mushafi Reş Camii" denilmiştir. Fakat biz Kur'an-ı Kerim'e "kara" kelimesini eklememek için başlıkta sadece Mushaf Cami adını yazmayı uygun bulduk.

2.2.4. Kütüphane

Kaynaklarda Cizre'de kütüphane ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ancak Cizre'deki tarihi ve nizami medreselerin varlığı Cizre'de kütüphanenin de varlığını gerekli kılmaktadır. Yüzlerce caminin, onlarca medresenin ve alimin bulunduğu ve İslam tarihinde ilim ve alimleri ile meşhur olmuş Cizre gibi bir şehirde kütüphanenin olmaması inandırıcı değildir. Dolayısıyla Cizre'de resmi ve idareye bağlı kütüphane olmasa da en azından medreselere bağlı ya da şahıslara bağlı kütüphanelerin var olduğuna kesin gözü ile bakılabilir.

Ulaşmış olduğumuz bir kayıttan Buhti Azizan beyliğinin son döneminde Bedirhan Bey döneminde Cizre'de bir kütüphanenin var olduğu anlaşılmaktadır. Cizre'de bir kütüphanenin var olduğunu ortaya koyan bu kayda önemine binaen burada yer vermek istiyoruz: Bedirhan Bey kendisi ile çağdaş olan ve Siirt'te yaşayan allame Molla Halil es-Siirdi'den oğlu Molla Mustafa'yı Cizre'ye göndermesini ve oğlunun Cizre'de müderrislik yapmasının rica etmiştir. Bedirhan Bey'in bu daveti üzerine Molla Halil de oğlu Molla Mustafa'yı Cizre'ye göndermiştir. Bir süre sonra Cizre'den Siirt'e giden bir şahıs Molla Halil'e Molla Mustafa'nın Cizre'de daha iyi şartlar içerisinde yaşadığını ve onun kitaplarının kendi kitaplarından daha fazla olduğu ifade etmiştir. Buna karşılık Molla Halil şu cevabı vermiştir: "Zira Cizre'de kütüphane bulunmaktadır. Hem onun hangi kitaba ihtiyacı olursa o kitap kendisi için derhal temin edilmektedir. Bana gelince burada kütüphane bulunmamaktadır. Ben içinden çıkamadığım bütün hususları bir defterde not ediyor ve yılda bir kez Diyarbakır'a gidip oradaki kütüphaneden istifade ediyorum."

¹¹⁰³ Yaşın, *a.g.e.s.* 209

Bu anekdottan Buhti Azizan emirliğinin son döneminde Bedirhan Bey'in bir kütüphanesinin var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu anekdottan çıkartılan en önemli sonuç kayıtlara geçmemiş olsa bile Cizre'de kütüphane/kütüphanelerin var olduğu gerçeğidir.

Cizre'de şahsi kütüphanelerin de var olduğunu kendi tecrübemden bir örnek ile aktarmak istiyorum. Ben şahsen 1980li yıllarda Cizre'de ilkokulu olduğum sırada Kale Mahallesi'ndeki Şeyh Seyda Medresesi ve tekkesinde kalma fırsatı bulduğum dönemde medresenin seydası ve tekkenin postnişini muhterem Şeyh Muhammed Nurullah Seyda'nın zengin bir özel kütüphanesi mevcuttu.¹¹⁰⁴ Bu gözlemimiz Cizre'deki alim ve mutasavvıflara ait şahsi kütüphanelerin de var olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Netice itibariyle verdiğimiz iki örnekten de anlaşıldığı gibi kaynaklarda yer almamış olsa bile esasında Cizre'de medreselerin yanbaşında kütüphaneler de hep varolagelmıştır.

2.2.5. Cizre'deki Tarikat ve Tekkeler

Hiç şüphesiz Cizre medrese ve camileri ile olduğu gibi İslam toplumlarının tarihteki diğer bir önemli kurumu olan tarikat tekkeleri ile de ön plana çıkmaktadır. Baz'ın tesbiti ile el-Cezire bölgesi Anadolu tasavvuf tarihi açısından İstanbul'dan sonra en önemli merkezlerden biridir. 1258 tarihinde Bağdat'ın istilası sonrası kuzeye doğru göç etmek zorunda kalan Kadiri tarikatının temsilcileri Mevlana Halidi Bağdadi ile birlikte Nakşibendiliğe doğru bir temayül gerçekleşmiştir. Bugün Anadolu'da varlığını sürdüren Nakşi tarikatların tamamına yakını bu bölgeyle bağlantılıdır.¹¹⁰⁵

İslam tasavvuf tarihinde önemli bir konuma sahip olan Cizre, Mevlana Halidi Bağdadi'den sonra Nakşi-Halidi, Kadiri ve Rufai yolunun büyüklerinin yoğunlukla yetiştiği bir bölge hüviyetindedir. İslam'ı kabul ettiği ilk dönemlerden itibaren bölgede yaşayan sufileri ile bilinen Cizre tasavvuf tarihinde önemli bir bölgedir. Tasavvufi

¹¹⁰⁴ O dönemde yaşım küçük olduğu için o kütüphaneye girip kütüphaneyi inceleme fırsatım yoktu. O kütüphaneyi ziyaret edip tetkik etmek halen benim için merak konusudur.

¹¹⁰⁵ İbrahim Baz, *a.g.e.s.* 2

alandaki önemli isimlere bünyesinde barındırmıştır. Birbirinden farklı tasavvufi ekollerin varlığını sürdürdüğü Cizre İslam coğrafyasını tasavvufi açıdan etkisi altına almıştır.¹¹⁰⁶

2.2.5.1. Tarikatlar

Kaynaklarda İslam tarihi boyunca Cizre'deki tarikatların postnişinleri ve erkanları hakkında bilgi verilmemektedir. Ancak yakın dönem ile ilgili olarak Cizre'de üç tane tarikatın ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar Kadiriyye, Nakşibendiyye ve Rifaiyye tarikatlarıdır. Bunların içerisinde de Nakşibendiyye tarikatı en yaygın tarikat olmuştur. Cizre'deki tarikat dünyası ve tasavvufi yaşam kültürünü ortaya koymak bakımından aşağıda detaylı bir şekilde bu tarikatlar üzerinde durulacaktır.

2.2.5.1.1. Cizre'de Kadiriyye Tarikatı

Kadiriyye Tarikatının kurucusu Şeyh Abdülkadir Geylani'dir. 470/1077 yılında İran'ın Ceylan eyaletine bağlı Neyf köyünde doğmuş, 561/1165 yılında da Bağdat şehrinde vefat etmiştir. Nesebi baba tarafından Hz. Hasan'a (r.a) anne tarafından da Hz. Hüseyin'e (r.a) ulaşmaktadır.¹¹⁰⁷

Şeyh Abdülkadir Geylani (r.a)'nin tasavvufi uygulamaları talebeleri ve eserleri vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Bu tarikatın Cizre ve bölgede yayılması kurulduğu ilk döneme rastlamaktadır. Cizre'de bilinen en eski Kadiri halifeleri Şeyh Muhammed Kadri Hazin'in atalarıdır. Ancak Şeyh Muhammed Kadri Hazin'nin kendisi Nakşi Halidiye tarikatına intisap etmiştir.¹¹⁰⁸ Bu yüzden biz Şeyh Muhammed Kadri Hazin ailesine Nakşibendiyye bölümünde yer vereceğiz.

Biz bu bölümde Cizre şehir merkezindeki Kadiriyye Tarikatını temsil eden önemli şahsiyetlere yer vereceğiz. Şunu da söylemek gerekir ki Cizre'deki Kadiriyye tarikatı bu şahsiyetlerden sonra yayılmamış ve duraklama aşamasına geçmiştir. Bunda bu şahsiyetlerin ilki olan Molla Abdurrahman Huseri'nin aynı zamanda Nakşibendiyye tarikatından da icazetli olması, kendisi ve muakkiplerinin kendilerini tamamen ilmi çalışmalara vermeleri, dergah açmamış olmaları ve tasavvufi işleri kendi dönemlerinde

¹¹⁰⁶ Mesut Yiğit, "Mevlana Halidi Bağdadi'den Günümüze Cizre'de Faaliyet Göstermiş Tarikatlar ve Temsilcileri", Anemon, Muş Alparslan Üniv. SBD 2020/8, s. 1901

¹¹⁰⁷ Gandur, a.g.e, s. 303

¹¹⁰⁸ Yiğit, a.g.e.s. 1902

aynı zamanda akrabaları olan Halidi-Nakşibendi tarikatından Derşevi/Şeyh Seyda ailesine havale eetmesidir.¹¹⁰⁹

2.2.5.1.1.1. Molla Abdurrahman Nuri Huseri (Bilge)

Molla Abdurrahman Huseri, 1875 yılında Cizre'de doğdu. babasının adı Molla Mahmut, annesinin adı Ayşe Hanım'dır. Soyu Şeyh Abdulkadir Geylani'ye ulaşmaktadır. İcazetini (ilmi) Şeyh Abdulhakim Derşevi'den almıştır. Tasavvufi icazetini de döneminin Brifkan Kadiri dergahının postnişininden almıştır. Daha çok ilmi faaliyetler içinde olan Molla Abdurrahman Huseri, aralarında Şeyh Muhammed Kadri Hazin, Şeyh İbrahim er-Rufai (Salman), aynı zamanda oğlu Molla Mahmut Bilge ve daha birçok âlim ve velinin yetiştirmiştir. Molla Abdurrahman Huseri 1940 yılında vefat etmiştir.¹¹¹⁰

2.2.5.1.1.2. Mahmut Bilge

Molla Mahmut Bilge 1904 yılında Cizre'de doğdu. Babası Cizre'nin meşhur ulemasından ve yukarıda ele alınan Molla Abdurrahman, annesi de Cizre eşrafından Ahmet Ağa'nın kızı Ayşe Hanım'dır. İlmi icazetini babasından alan Mahmut Bilge tasavvufi icazetini babasının da icazetini aldığı Brifkan Dergahı'ndan (Kadiri dergahı) almıştır. Kendisine icazet veren zamanın Brifkan Dergahı postnişini Şeyh Memduh Brifkani (ö. 1971)'dir. Cizre'de müftülük yapan Mahmut Bilge'nin yazdığı en önemli eseri "Ay Risalesi"dir. Müftü Mahmut Bilge 1974 yılında Cizre'de hakkın rahmetine kavuşmuştur.¹¹¹¹

2.2.5.1.1.3.Şeyh Muhammed Hafız (Tozan)

Şeyh Muhammed Hafız 1900 yılında doğmuştur. Babasının adı Molla Halit, annesinin adı Havva Hanım'dır. Zamanın önemli alimlerinden Molla Abdurrahman Huseri'den ders almıştır. Kadiri tarikatına intisap eden Şeyh Muhammed Hafız, Brifkani Dergâhı'ndan tasavvuf icazetini almıştır. Züht ve takva dolu yaşantısına her biri bir ay süren 33 halvet sıkıştırmıştır. Girdiği riyazetler neticesinde son derece zayıflamıştır. Genelde yılın 3 ayını Hakkari yaylalarında müritleri arasında geçirmiştir. Ağırıklı

¹¹⁰⁹ Molla Abdurrahman Huseri ailesinden Abdulaziz Bilge ile yapılan röportaj (02.07.2024)

¹¹¹⁰ Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, s. 161

¹¹¹¹ Yiğit, a.g.e.s. 1903

olarak Hakkari, Silopi ve Şırnak olmak üzere birçok yerde bulunan Şeyh Muhammed Hafız Efendi 1980 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹¹¹²

Cizre'de son dönemde Kadiri tarikatını Molla Abdurrahman Nuri Hoseri, Mahmut Bilge ve Şeyh Muhammed Hafız gibi âlim ve şeyhler temsil etmişlerdir. Fakat bu zatlar tarikat faaliyetlerinden daha fazla ilmi tedrisat ile meşgul olmuşlardır. Dolayısıyla bu zatlara ait Cizre'de herhangi bir Kadiri tarikatının dergâhı olmamıştır.

2.2.5.1.2. Cizre'de Nakşibendiyye Tarikatı

Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Muhammed bin Muhammed el-Buhari'dir. Şah-ı Nakşibend ve Hâce Muhammed Bahaeddin olarak da tanınmaktadır. Şah-ı Nakşibend 718/1318 yılında Buhara şehrinin Kasr-ı Arifan köyünde doğmuş, 791/ 1389 yılında aynı köyde vefat etmiştir. Baba tarafından nesebi Hz. Hüseyin'e ulaşmaktadır.¹¹¹³

Nakşibendiyye Tarikatı İslam aleminin en yaygın tarikatı haline gelmiştir. Bu tarikat şeriata bağlılık üzerinde durmuş ve hafî zikri tercih etmiştir.¹¹¹⁴ Muhtelif zamanlarda Nakşibendiliğin yanında değişik isimlerle de anılan bu yol Mevlana Halidi Bağdadi'den sonra Nakşibendi Halidi olarak anılmıştır. Tarihi süreçten Nakşi-Halidi yolunun en önemli merkezlerinden biri haline gelen Cizre'de bilinen en eski Nakşi mutasavvıf ise Şeyh Ahmet el-Cezeri/Molla Cezeri (ö. 1640)'dir.¹¹¹⁵

Cizre'de Nakşi-Halidi yolun iki önemli kolu bulunmaktadır. Bunlar da Şeyh Halid-i Cezeri Kolu ve Nakşi-Halidi-Osmani koludur. Aşağıda önemine binaen bu her iki kol hakkında detaylı bilgi verilecektir.

2.2.5.1.2.1 Şeyh Halid-i Cezeri Kolu (Halidiliğin Basret Kolu)

Mevlana Halid-i Bağdadi'nin yetiştirdiği birçok halifesi içinde Cizreli Şeyh Halidi Cezeri (ö. 1839) de bulunmaktadır. Cizre'ye gelerek yetiştirmek için bir halife adayı seçmesi Mevlana Halidi Bağdadi'nin Cizre'ye verdiği önemin bir göstergesidir. Cizre o tarihten beri Nakşi-Halidi yolunun tasavvufî terbiyesi altına girmiştir. Ayrıca Mevlana Halidi Bağdadi'nin baş halifesi Şeyh Osman Siracüddin et-Tavili'nin torunu Şah-ı Pir

¹¹¹² M. Cerrahi, *İstılahat-ı Safiyye fi Vatan-ı Asliyye*, kırkkandil Yayınevi, İstanbul, 2013, 2. Bs.s. 283

¹¹¹³ Osman Türer, *ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Ataç Yay, İst. 5. Bs. 2018, s. 162

¹¹¹⁴ O. Tunçer, *Mardin-Cizre Kırmızı Medrese*, Vakflar Dergisi, 2006, sayı: 10, s. 433

¹¹¹⁵ Abdülkerim Müderris, "Ulemauna fi Hidmeti'l-İlmi ve'd-Din", Daru'l-Hurriyye, Bağdad, 1983, s. 400

olarak da bilinen Şeyh Muhammed Ali Hüsamettin'in (ö. 1939) Cizre'den ehil görüp yetiştirdiklerine hilafet vermesi üzerine şehir, Nakşi-Halidi kolunun bayraktarlığını yapan merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹¹¹⁶ Ancak bizim buradaki konumuz Şeyh Halidi Cezeri koludur.

Şeyh Halidi Cezeri'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Kendisi Cizre'nin tanınmış ailelerinden Hacı Züraf ailesine mensuptur. İlim tahsilini Cizre'nin köklü medreselerinde tamamlamış ve zamanın tanınan büyük alimlerinden olmuştur. Şeyh Halidi Cezeri, Basret Köyüne gitmeden bir dönem Cizre'de merkezde irşat faaliyetlerinde bulunmuştur.¹¹¹⁷ Mevlana Halid-i Bağdadi Şam'a gitmek üzere yola çıktığında Cizre'ye uğramıştı. Cizre'de görüştüğü ilim ehli arasında Molla Halidi Cezeri'nin halini beğenmiş ve onu yanına alarak Şam'a götürmüştü. Şeyh Halidi Cezeri Şam'da Mevlana Halidi Bağdadi'nin gözetiminde seyrüsülûkünü tamamlamış ve hilafet ile taltif edilerek irşat için memleketi Cizre'ye gönderilmiştir. Ayrıca Cizre'de yaptığı irşadın tesiri ortaya çıkıp halk istenilen ahlaki düzeye gelinceye kadar şehri terk etmemesi emrini almıştı. Halkın bu manevi olgunluğu yakaladığı anlaşılmca Şeyh Halidi Cezeri, Gabar dağlarındaki Basret köyüne yerleşmiştir. Şeyh Halidi Cezeri 1839 yılında vefat etti.¹¹¹⁸

Cizre'deki Nakşibendi tarikatının Halidi kolunun Şeyh Halidi Cezeri'den sonraki halife (postnişinleri) şunlardır:

2.2.5.2.1.1.Şeyh Ömer Zengani el-Cezeri

Şeyh Ömer Zengani'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Mardin ili Dargeçit ilçesine bağlı Kureyşa köyünde dünyaya gelmiştir. Nesebi "Pir-i Kureyş" diye bilinen zata ulaşmaktadır. Babasının adı Mustafa Efendi, annesinin adı ise Hacer Hanımdır. Basret Dergahı ve Medresesi'nin başında bulunan Şeyh Halidi Zebari (ö. 1863)'nin yanında hem ilmi hem de tasavvufi icazetini alarak kendisinden sonraki postnişin olmuştur.¹¹¹⁹ Zengani şeyhinin vefatından sonra Basret dergahında altı yıl postnişinlik yapmış, bu arada şeyhi Şeyh Halidi Zebari'nin küçük oğlu Şeyh Hüseyin-i Basreti'ye medrese

¹¹¹⁶ Yiğit, a.g.e.s.1904

¹¹¹⁷ İbrahim Baz, "Mevlana Halid-i Bağdadi'nin Halifelerinden Şeyh Halid-i Cezerî ve Basret Dergahı", Tasavvu İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 2013, 2 (329), s. 144

¹¹¹⁸ Salih Işık, Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezeri Hayatı ve Şahsiyeti, Özge Yay., İstanbul, s. 23

¹¹¹⁹ Yiğit, a.g.e.s. 1904

ilimlerini öğretmiştir. Şeyh Hüseyin-i Basreti yetişince Basret dergahının postnişinliğini ona teslim etmiş ve kendisi Cizre'nin Huser köyüne yerleşmiştir. Şeyh Ömer Zengani daha sonra da Huser Köyü'nden Cizre merkeze taşınmış, medrese ve dergah faaliyetlerini burada icra etmiştir. Cizre eşrafından bazı mürit ve sevenleri ile çıktığı hac yolculuğu dönüşünde 1890 yılında Cidde şehrinde vefat etmiştir.¹¹²⁰

2.2.5.2.1.2. Şeyh Abdülhakim ed-Derşevi

Şeyh Abdülhakim ed-Derşevi 1856 yılında Cizre'nin yakın köylerinden Huser (Düzova)'da dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Reşid Derşevi (ö. 1868) olup annesinin adı Fatma'dır. İlmî tahsilini yanında tamamladığı hocası Şeyh Ömer Zengani'den aynı zamanda tarikat icazetini de almıştır. Şeyh Ömer Zengani'nin vasiyetine binaen kendisinden sonra postnişin ve baş müderris olan Şeyh Abdülhakim Derşevi ilmi kişiliği ile bölgede meşhur olmuştur.¹¹²¹ Şeyh Abdülhakim Derşevi kendisinden sonra yerine postnişin olarak ablasının oğlu Şeyh Muhyeddin El-Cezeri'yi vasiyet etmiştir. Şeyh Abdülhakim ed-Derşevi 1905 yılında vefat ederek Cizre'de defnedilmiştir.¹¹²²

2.2.5.2.1.3. Şeyh Muhyeddin el-Cezeri

Şeyh Muhyeddin el-Cezeri 1875 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Ömer Zengani'dir. Annesi, Şeyh Reşid Derşevi'nin kızı Halime Hanım'dır. Yerine postnişin olarak küçük dayısı Şeyh Muhammed Nuri Derşevi'yi vasiyet eden Şeyh Muhyeddin el-Cezeri 1914 yılında Cizre'de vefat etmiştir.¹¹²³

2.2.5.2.1.4. Şeyh Muhammed Nuri ed-Derşevi

Şeyh Muhammed Nuri ed-Derşevi 1868 yılında Cizre'nin Huser (Düzova) köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Reşit Derşevi'dir. Annesi ise Fatma Hanım'dır. Hocası ve şeyhi Şeyh Ömer Zengani'nin yanında başladığı ilim tahsilini şeyhinin vefatı üzerine

¹¹²⁰ Abdulkadir Bingöl, *Kulilkên Baxên Botan*, Enstituya Kurdî Ya Amedê, Diyarbakır, 2008s. 114

¹¹²¹ Abdurrahman Adak, Seyda Muhammed Said, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay. 2009, c.37, s. 20-21

¹¹²² Seydaiyye, "Seydaiyye Cizre'nin Nakşi-Halidi Seydai Postnişinleri" Erişim adresi: <http://seydaiyye.tk/component/contend/article/319html> (06 Ağustos 2021)

¹¹²³ Bingöl, a.g.e.s.144

ağabeyi Şeyh Abdülhakim Derşevi'nin yanında tamamlamıştır ve ilmi icazetini de ondan almıştır.¹¹²⁴

Şeyh Muhammed Nuri, başında bulunduğu medreseyi ablasının ve Şeyh Ömer Zengani'nin iki oğluna bırakarak kendisini halkın sorunlarını çözmeye adanmıştır. Cizre ve çevresindeki halkı Fransız işgaline karşı ayaklandırmıştır. Yapmış olduğu bu gayretler zamanın hükümeti tarafından kendisine gönderilen bir Berat ile takdir edilmiştir. 1924 yılında doğduğu köy olan Huser'de vefat eden şeyh Muhammed Nuri Derşevi Cizre'de kendi adıyla anılan türbeye defnedilmiştir.¹¹²⁵

2.2.5.2.1.5. Şeyh Muhammed Said Seyda El-Cezeri

Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezeri 1890 yılında Cizre'de doğmuştur. Babası Şeyh Ömer Zengani olup annesi Şeyh Reşit Derşevi'nin kızı Halime Hanım'dır. Daha bir yaşında iken babası Hac dönüşü Cidde'de vefat etmiştir. Küçük yaşlarda başladığı ilim tahsilini dayıları Şeyh Muhammed Nuri Derşevi ve Şeyh Abdülhakim Derşevi yanında sürdüren Şeyh Muhammed Said Seyda ilmi icazetini de ağabeyi Şeyh Siracüddin el-Cezeri'den almıştır.¹¹²⁶

“Şeyh Seyda” olarak tanınan Muhammed Said Seyda el-Cezeri ağabeyinin vefatından sonra medresenin başına geçmiş çok sayıda ilim talebesinin yetişmesine vesile olmuştur. Dayısı ve aynı zamanda kayınpederi olan Şeyh Muhammed Nuri Derşevi'den sonra tarikat vazifesini üstlenmiştir. Şeyh Seyda el-Cezeri 1968 yılında vefat etmiştir.¹¹²⁷

2.2.5.2.1.6. Şeyh Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri

Şeyh Muhammed Nurullah Seyda El-Cezeri 1949 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Şeyh Muhammed Sait Seyda el-Cezeri'nin oğlu olup annesi Basret şeyhlerinden Şeyh Hüseyin-i Basreti'nin mahdumu Şeyh Celaleddin'in kızı Taybet Hanım'dır. İlmî

¹¹²⁴ İbrahim Baz, “Şırnak Bölgesindeki Nakşi Şeyh Aileleri ve İdil'de Yaşayan Mutasavvıflar.” Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu. Smart Ajans, İstanbul 2011, s. 351

¹¹²⁵ IşıkGandur, a.g.e.s.23-24. Yiğit, a.g.e.s.1904

¹¹²⁶ Receb Özdirek, “Cumhuriyet dönemi Cizre Bölgesi Din Alimleri” Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, ed. M. Nesim Doru. İstanbul 2012, . 226

¹¹²⁷ N. Agitoğlu, “Hadis Usulu Konularına dair Bir risale: Muhammed Nurullah Seyda'ın es-Sahifetü's-Salise fi Usuli'l-Hadis” Şırnak Üniv. İlahiyat Fa. Dergisi, 7 (14), s. 8/9

icazetini babasının halifesi Şeyh Fahreddin el-Arnasi'den almıştır. İrşat faaliyeti için 1985 yılında çıktığı bir seyahatte trafik kazasında vefat etmiştir.

2.2.5.2.1.7. Şeyh Ömer Faruk Seyda el-Cezeri

Şeyh Ömer Faruk Seyda El-Cezeri 1952 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Pederi Şeyh Muhammed Sait Seyda El-Cezeri, validesi Şeyh Hüseyin-i Basreti'nin mahdumu Şeyh Celaleddin'in kızı Taybet Hatun'dur. İlmi icazetini 1970'de ağabeyi Şeyh Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri'den almıştır. Tarikat icazetini de yine ağabeyi Şeyh Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri'den almıştır. Şeyh Ömer Faruk Seyda el-Cezeri halen tarikat faaliyetlerini sürdürmektedir.¹¹²⁸

2.2.5.1.2.2. Nakşi-Halidi-Osmani Kolu

Cizre'de Nakşi-Halidi tarikatının ikinci Nakşi-Halidi-Osmani koludur. Bu kolun kurucusu ve Cizre'de onu temsil eden halifeleri (postnişinleri) şunlardır.

2.2.5.2.2.1. Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili

Bu kolun kurucusu veya tarikat Piri Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili olup 1196/1781 yılında Irak'ın Halepçe şehrinde bağlı Tavile köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Seyyid Halit Bin Abdullah'tır. Tarikat Tavile'ye yakın bir köy olan Beyara köyündeki dergahta günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu kol, Şeyh Sait Seyfettin (Şeyh-i Meczup)'un bu yoldan hilafet almasından itibaren Cizre'de çok sayıda halife yetiştiren ve etkinliğini günümüze kadar devam ettiren bir Nakşi-Halidi kolu olmuştur.¹¹²⁹

Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili tasavvuf icazetini Bağdat'ta Mevlana Halidi Bağdadi'den almış ve onun ilk ve baş halifesi olmuştur. Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili 1284/1867 yılında Tavile'de vefat etmiştir. Yerine büyük oğlu Şeyh Muhammed Bahaeddin-i Evvel et-Tavili geçerek dergah hizmetlerinin devam ettirmiştir. Şeyh Muhammed Bahaeddin-i Evvel et-Tavili'den (ö. 1299/1881) sonra yerine oğlu Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin et-Tavili geçmiştir. Zamanında tasavvuf taliplerinin en

¹¹²⁸ Muhammed Baki Seyda, "Nakşi Halidi Seydaî Pastnişinler, Elvan Ajans, İnegöl 2008, s. 68

¹¹²⁹ Abdulcabbar Kavak, "Mevlana Halid-i Bağdadi'nin Halifelerinden Şeyh osman Siracuddin et-Tavili (v.1866) ve Biyarê Medresesi Tekkesi" Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi (43), s. 262-263; MüderrisGandur, a.g.e.s. 376

büyük mercii konumuna gelen Tavile dergahı'ndan hilafet alan ilk Cizreli, Şeyh Muhammed Sait Seyfettin (Şeyh-i Meczup) olmuştur.¹¹³⁰

2.2.5.2.2.2. Şeyh Muhammet Said Seyfeddin (Şeyh-i Meczup)

Şeyh Muhammet Said Seyfeddin (Şeyh-i Meczup) 1874 yılında Cizre'de doğdu. Babası Hüseyin Mazlum Efendi olup annesi Seyide Hanım'dır. Şeyhi Muhammed Ali Hüsameddin et-Tavili tarafından kendisine hilafet verilip Cizre'ye gönderildiği tarihten sonra özelde Cizre'ye ve genelde bölgeye irşadı ile iz bırakmıştır. Şeyh Muhammet Said Seyfeddin Şeyh-i Meczup 1916 yılında genç yaşta vefat etmiş ve ardından birçok halife bırakmıştır. Bunların başında Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi gelmektedir.¹¹³¹

2.2.5.2.2.3. Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi

Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi 1898 yılında Cizre'de doğdu. Babası Seyyid Haşim olup, annesi de Seyide Şefika'dır. Zahiri ilimleri Molla Abdurrahman Huseri'den tahsil etmiş, icazetini de ondan almıştır. Şeyhi Şeyh Said Seyfettin'in vefatı üzerine Tavile'de bulunan Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin'in dergahına giderek kendisinden tarikat hilafetini almıştır. Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi 63 yaşında Cizre'de vefat etmiş ve Hz Nuh Aleyhisselam'ın kabrinin bulunduğu yere defnedilmiştir.¹¹³²

2.2.5.2.2.4. Şeyh Muhammed Nesim Haşimi

Şeyh Muhammed Nesimi Haşimi 1933 yılında Cizre'de doğdu. Babası Şeyh Muhammed Kadri Haşimi olup, annesi de Hacer Hanım'dır. İlmi tahsilinin Molla Said Hetmi'nin yanında, tasavvuf icazetini Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin'in oğlu Şeyh Muhammed Bahaddin es-Sani (ö. 1971) alıp dergahın başına geçmiştir. Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi 1972 yılında genç yaşta hakkın rahmetine kavuşmuştur.¹¹³³

2.2.5.2.2.5. Şey Muhammed Bahir Haşimi

Şeyh Muhammed Bahir Haşimi 1934 yılında Cizre'de doğdu. Babası Şeyh Muhammed Kadri Haşimi, annesi Hacer Hanım'dır. Şeyh Muhammed Nesim Haşimi'nin vefatından

¹¹³⁰ Ç.S. Kaya, *Gönül Sultanları Ve Hak Sohbetleri*, Kültür Ofset, Ankara, 1996, s. 132, 3. Bs.

¹¹³¹ Abdullah Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Yücel Mataacılık, İstanbul 1983., s. 164

Yiğit, a.g.e.s. 1906

¹¹³² Bingöl, a.g.e.s. 143. Kaya, a.g.e.s. 396

¹¹³³ Yiğit, a.g.e.s.1906

sonra yerine Nakşi-Halidi-Husami tarikatının Cizre'deki postnişini olmuştur. İlmi ve tasavvufi eğitimini babasından almıştır. Sonradan Molla Said Hetmi ve Molla Abdülkerim Özervarlı (ö. 2015)'in yanında ilmi tahsil etmiştir. Tasavvufi icazetini babasının vasiyeti üzerine Tavile'de merkez dergahı postnişini Şeyh Ahmet Nurettin Hüsami'den alarak vazifesine başlamıştır. Şeyh Muhammed Bahir Haşimi, 1995'te Cizre'de vefat etmiş; babası ve ağabeyinin bulunduğu türbeye defnedilmiştir.¹¹³⁴

2.2.5.2.2.6. Şeyh Said Ömer Bajari (Küni)

Şeyh Said Ömer Bajari, 1887 yılında Cizre'de dünyaya geldi. Babasının adı İsmail, annesinin adı ise Medine'dir. İlim tahsilini dönemindeki âlimlerin yanında tamamlamıştır. Şeyh Sait Seyfettin'in vefatından sonra Tavile'ye giderek Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin'den tarikat icazetini alarak Cizre'deki halifeleri arasına girmiştir. Şeyh Said Ömer Bajari 1972 yılında Cizre'de vefat ederek Cizre asri mezarlığında kendisinden bir süre önce vefat eden oğlu Şeyh Zeynelabidin'in yanına defnedilmiştir.¹¹³⁵

2.2.5.2.2.7. Şeyh Zeynelabidin (Küni)

Şeyh Zeynelabidin 1928 yılında Cizre'de dünyaya geldi. Şeyh Sait Ömer Bajari'nin oğlu olup annesinin adı Rızkiye'dir. Babasından ilim tahsil ettiği gibi hem Şeyh Seyda El-Cezeri hem de Molla İbrahim Sevik'ten de ders almıştır. Tasavvuf icazetini ise babasından almıştır. Daha 40 yaşında iken 1968 yılında Cizre'de vefat etmiştir.¹¹³⁶

2.2.5.2.2.8. Şeyh Abdülaziz (Benzer)

Doğum tarihi bilinmeyen Şeyh Abdülaziz Efendi Cizre'de dünyaya gelmiştir. Babasının adı Emin'dir. İlmi tahsilini Şeyh Abdülhakim ed-Derşevi'nin yanında tamamlamış ve ilmi icazetini de ondan almıştır. İlk tasavvuf eğitimini Şeyh Sait Seyfettin'in yanında alan Şeyh Abdülaziz Efendi, Şeyh Muhammed Sait Seyfettin'in vefatı üzerine tarikat Piri şah Muhammed Ali Hüsametdin'in halifesi olma payesine erişmiştir. Şeyh Abdülaziz Efendi Cizre'de vefat ederek Cizre asri mezarlığına defnedilmiştir.¹¹³⁷

¹¹³⁴ Yaşın, *a.g.e.s.* 157

¹¹³⁵ Yiğit, *a.g.e.s.* 1907

¹¹³⁶ Yiğit, *a.g.e.s.* 1907

¹¹³⁷ Yiğit, *a.g.e.s.* 1907

2.2.5.2.2.9. Şeyh Mustafa (Benzer)

Şeyh Mustafa Efendi 1917 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Annesinin adı Vesile olan Şeyh Mustafa, Şah Muhammed Ali Hüsametdin'in halifesi Şeyh Abdülaziz Efendi'nin oğludur. İslami ilimleri babasının yanında okumuştur. Tasavvuftaki murşidi ise Şeyh Muhammed Kadri Hazin Haşimi olup aynı zamanda onun halifesi olmuştur. Şeyh Mustafa Efendi ibadet ile dolu geçen ömrünü 1995 yılında bir gece yarısı teheccüd namazı üzerinde tamamlamış ve Cizre'de hakkın rahmetine kavuşmuştur.¹¹³⁸

2.2.5.2.2.10. Şeyh AbdulvHakemli Makale - Reşat Adak - مواقف الأستاذ بديع الزمان سعيد النورسي السياسية واشتغاله بها فعليا ahap (Değer)

Şeyh Abdulvahap 1901 yılında Cizre'de dünyaya geldi. Babasının adı Süleyman, annesinin adı ise Sadıka'dır İlmi eğitimini Molla Abdurrahman Huseri'den almıştır. Tasavvufta Şeyh Muhammed Sait Seyfettin'e intisap etmiştir. Şeyhinin vefatından sonra tarikat Piri Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin et-Tavili'nin yanına gitmiştir. Tarikat pirinin kendisine tasavvufi icazet vermesi üzerine Cizre'deki halifeleri arasına girmiştir. İlim, ibadet ve irşat ile dolu bir hayatı 1974 yılında noktalayan Şeyh Abdulvahap Cizre asri mezarlığına defnedilmiştir.¹¹³⁹

2.2.5.2.2.11. Şeyh Surahbil (Özalp)

Şeyh Surahbil Efendi 1905 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Babasının Abdulkadir, annesinin adı ise Celile'dir. Tasavvufi icazet ve hilafetini Şeyh Muhammed Ali Hüsameddin'den alan Şeyh Surahbil Efendi Cizre ve çevresinde irşad faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Şeyh Surahbil 1995 yılında vefat ederek Cizre asri mezarlığına defnedilmiştir.¹¹⁴⁰

2.2.5.1.3. Cizre'de Rifaiyye Tarikatı

Rifaiyye tarikatının kurucu piri Seyyid bin Ali er-Rufai olup, 512/1118 yılında Bağdat'la Basra arasında kalan Betaih Bölgesi'nde yer alan Ümmüabide köyünde doğmuştur. Babası Hz. Hüseyin'in neslinden olup annesi de Ebu Eyüp el- Ensari'nin soyundandır. Eğitimini zamanın mutasavvıflarından dayısı Mansur el-Betaihi

¹¹³⁸ Yiğit, a.g.e.s. 1907

¹¹³⁹ Yiğit, a.g.e.s. 1908

¹¹⁴⁰ Yiğit, a.g.e.s. 1908

üstlenmiştir. Şeyh Ahmet er-Rifai 578/1182/yılında Bağdat'ta yakın Vasıt şehrinde vefat etti. Tarikatı İslam âleminin her tarafına yayılmıştır.¹¹⁴¹

Kadiriye ve Nakşibendiye tarikatı gibi Rifaiye tarikatının da Cizre'ye etkisi olmuştur. Fakat bu etkisi sınırlı olmuş ve onu şehir ve çevresinde sadece bir zat temsil etmiştir ki o da Şeyh İbrahim er-Rifai'dir.

2.2.5.3.1. Şeyh İbrahim Rifai (Selman)

Şeyh İbrahim er-Rifai (Şeyh-i din) 1880 yılında Suriye sınırları içinde yer alan ve Cizre'nin pek yakınında bulunan Derik ilçesine bağlı bir köyde doğmuştur. Şeyh İbrahim er-Rifai, içinde Diyarbakır ve Musul'da olmak üzere bölgenin birçok şehrindeki medreselerde ilim tahsilinde bulunmuştur. En son Cizre'de Molla Abdurrahman Huseri'den ilmi icazetini almıştır. Tasavvufi icazetini ise velayeti ile meşhur olan babası Şeyh Ahmet er-Rifai'den almıştır. Şeyh İbrahim er-Rifai efendi 1962 yılında vefat ederek Cizre'de Cafer-i Sadık mevkiinde toprağa verilmiştir.¹¹⁴²

Tarihsel süreçte Cizre, birçok zahidin, mutasavvufın yaşadığı Kadiriye, Nakşibendiye ve Rufaiyye tarikatlarının yoğun bir şekilde faaliyet gösterdikleri bir merkez olmuştur. Bunlardan Kadiriye ve Rufai tarikatları kurumsal olmadan tekke ve dergahlar kurmadan sadece ilmi faaliyetler, bu tarikatları temsil eden halifelerinin halka yönelik irşat faaliyetleri ile sınırlı kalmıştır.

2.2.5.2. Tekkeler

2.2.5.2.1 Genel Olarak Cizre'deki Tekkeler

Cizre'de tasavvuf ve tarikatlar tarihi, dini irtibatların kurulduğu merkezi binalar ile başladı. Bu binalar sufi ve zahitlerin ibadet ve tevbe için inzivaya çekildiği halvet evlerine benzer nitelikteydi. Daha sonraları bu irtibat merkezleri tekke ve zaviyelere dönüştü. Cizre'de kimi tekkeler melik, emir ve alimlerin teşvikiyle medreselerin kenarlarına getirilmiş ve insanları hidayet etmek, eğitim ve öğretim yönünden onlara hizmet vermek için kullanılmışlardır. Bu müesseselerin en parlak, en gelişkin bir seviyeye ulaşmaları Atabegler ve Eyyübler döneminde olmuştur. Bu tekkelere gelenler

¹¹⁴¹ M. Demirci, *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*, Vefa Yay. İstanbul 2013, s. 113; M. N. Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yay. İstanbul-2016, 2. Bs.s. 280

¹¹⁴² Yaşın, *a.g.e.s.* 164-165

iyi ahlaklı ve sahih bir davranış konusunda toplum arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip oluyorlardı. Bunun yanında bunlar çok az bir masrafla bir hayat yaşama ve takva ve zahitlikleri ile tanınıyorlardı.¹¹⁴³

Eyyubiler ve Atabegler dönemlerindeki Cizre tekkeleri, orada oturanlara bağlılanmış bir vakıf malı değildir. Buralar kendi isteğiyle kalmayı tercih eden ile dışarıdan gelen misafirlerin uğrak yerleri idi. Bu tekkeler şeyhlerin reisi olarak kabul edilen bir şeyh tarafından yönetiliyordu. Bu tekkelere uğrayanlara sarf edilmek üzere vakıf edilen mallar oraya harcanıyordu. Ayrıca vakıflardan da günlük olarak yiyecek ve erzak sarf ediliyordu.¹¹⁴⁴

13./6. yüzyılda Cizre şehrinde 4 tane tekke bulunuyordu. Bunlardan ikisi şehrin içinde diğer ikisi de şehrin dışındaydı. Şehrin içindeki tekkeler: Topal Selahaddin Tekkesi ve Zahiriyye Tekkesi, şehrin dışındaki tekkeler ise Batna Tekkesi ve ismi verilmeyen bir tekkedir. Cizre'deki bu tekkeler, sevap ve mağfiret elde etmeyi önemseyen herkesin ve Müslüman sahiplerinin uğrak yeri idi. Bu tekkeler buralara gelenlerin tamamını barındırabiliyordu. Şehir merkezindeki tekkelerin Müslümanların ve zahitlerin uğrak yeri olmasının yanında gençler için birer eğitim ve öğretim merkezi haline gelmişlerdi. Bu müesseselerde Cizre ve çevresinden çok sayıda ilim adamının yetişmesi doğal ve kaçınılmaz bir gerçektir. Kaynaklarda adı geçen Cizre'nin meşhur alim ve devlet adamlarının çoğu şehir merkezindeki bu tekke ve medreselerde yetişmiş kişilerdendir. Bu eğitim ve terbiye merkezlerinden İbnü'l Esir ve el-Cezzeri künyesini taşıyan diğer bilim adamları çıkmışlardır.¹¹⁴⁵

Cizre'de sözü edilen tarihi tekkelerin kalıntılarına rastlamak mümkün olsa bile bunlar tarihi eser olarak günümüze ulaşmamıştır. Öyle anlaşıyor ki bir süre sonra bu tekkelerdeki tasavvufi hayat bilmediğimiz nedenlerden dolayı duraklama dönemine girmiş ve bunlar zamanla ortadan kalkmıştır. Kaynaklarda bu tekkeler ile ilgili detaylı malumat verilmemiş olması da bu fikri doğrulamaktadır.

¹¹⁴³ Gandur, *Ortaçağ Cizre Tarihi*, s. 302

¹¹⁴⁴ Takiyuddin Ahmed b. Ali el_Mukrizi (dağ. 1441/845), *Es-Süluk fi Marifeti Düveli'l-Müluk*, tahkik; Said Aşur, Kahire, 1980, c.4, s.373

¹¹⁴⁵ Gandur, *a.g.e.s.* 303

2.2.5.2.2 Tekkelerin Yapısı ve İrşad Faaliyetlerinin Bir Örneği Olarak Şeyh Seyda El-Cezeri Tekkeleri

19. Yüzyılda Bağdat, el-Cezire, Şam ve daha birçok bölgede Nakşibendi tarikatının yayılması ve bu tarikatın önemli pirlerinden Mevlana Halid-i Bağdadi'nin de bizzat Cizre'ye gelmesi ile şehir adeta bu tarikatın en önemli merkezlerinden birisi haline gelmiş ve Cizre Nakşi Halidiliğın iki önemli koluna ev sahipliğı yapmıştır ki bunlar Şeyh Halid-i Cezeri kolu ile Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili (Nakşi-Halidi-Osmani) koludur.

Şüphesiz bu tekkelerin tarihi seyrinin yanısıra bu tekkelerdeki ilim, irşat ve islah faaliyetleri ile tarikat erkanının uygulama şekli de önem arz etmektedir. Biz burada Cizre tekkelerinin faaliyetlerine örneklik teşkil etmesi açısından özellikle iki tekke üzerinde duracağız ki bunlar da Şeyh Halidi Cezeri kolunun Cizre'deki Şeyh Muhammed Sait Seyda el-Cezeri'nin irşat makamları olan iki tane tekkedir. Bunlardan biri Cizre şehir merkezinde yer alan Şeyh Seyda Tekkesi, diğeri de Cizre'ye yakın bir mesafede olan “Serdahl Tekkesi”dir.

2.2.5.2.2.1. Cizre Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi (Şeyh Seyda Külliyesi)

Cizre Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi esasında Buhti Azîzan beylerinden Mir Mecdüddin İbn Abdülaziz İbn Süleyman el-Buhti tarafından inşa edilen tarihi bir medrese olup Cizre Kale mahallesinde yer almaktadır. Burası 1900lü yılların ilk çeyreğinden başlamak üzere günümüze gelinceye kadar yaklaşık bir asırdır Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi olarak hizmet vermektedir. Burada Nakşi-Halidi-Seydai silsilesinden sırası ile Şeyh Muhammed Said Seyda El-Cezeri, onun mahdumu Şeyh Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri ve diğeri mahdumu Şeyh Ömer Faruk Seyda el-Cezeri postnişinlik yapmışlardır. Şeyh Ömer Faruk Seyda el-Cezeri halen tekkenin postnişinliğini yapmaya devam etmektedir.

Esasından Cizre'deki Şeyh Seyda tekkesi sadece bir tekke olmayıp cami, medrese ve tekke olarak hizmet veren çok müştemilatlı bir külliye'dir. Bu husus Halidiliğın tekke-medrese birlikteliğini esas alan prensibinden kaynaklanan bir husustur. Bu prensip çerçevesinde Halidilikte tekkeler medreseden bağımsız olmayıp her iki kurumun faaliyetleri tek bir çatı altında bir arada yürütülmüştür. Bütün müştemilatı göz önüne alındığında bir külliye olarak vasıflandırılması gereken Şeyh Seyda Külliyesinin

içerisine “derizan” olarak isimlendirilen ana giriş kapsından girilmektedir. Üstü kapalı olan bu mekanın içinden yaklaşık 15-20 metre kadar yürüdükten soran külliyeeye varılmış olur. Cami girişin hemen sol tarafında yer almaktadır. Bu yapı Şeyh Seyda tarafından, harabe olan tarihi Mecdiye camii/medresesinin yerinde kibeleye paralel dikdörtgen bir şekilde inşa edilmiştir. Caminin eyvanının derizan girişi tarafında kulleteyn bulunmaktadır. Eyvanın son tarafında camiye bitişik olan iki oda ve odaların bitişğinde ise minare bulunmaktadır. 1979 yılına kadar bu odalardan biri kütüphane diğeri de cami mücavirinin odası olarak kullanılmıştır. Aynı tarihe kadar caminin kuzeyinde tek katlı ve yan yana dizilerek inşa edilen ve girişleri batıya bakan dört-beş oda medrese ve tekke olarak kullanılmıştır. Bu odalardan bir tanesi şeyh efendinin odası, bir tanesi misafirlerin odası, bir tanesi delilerin ve kimsesizlerin barınma odası, bir tanesi de talebelerin odası olarak kullanılmıştır. Bu odalar içerisinde en büyük olanı medrese olarak talebelere tahsis edilmiştir. Bu odaların karşı tarafı havuzlu bir bahçe olup bahçenin içerisinde var olan iki oda da ihtiyaç duyulan eşyalar için depo olarak kullanılmıştır. Odalar ile bahçenin ortasından geçildikten sonra külliyeenin en sonunda abdesthane ve gusülhane ye almaktadır.

1979 yılında Şeyh Muhammed Nurullah döneminde yukarıda anlatılan tekke ve medrese yapısı yıkılmış, onun yerinde daha nizami modern bir medrese yapımına karar verilmiş ve ilk etapta bunun bodrum katı ile ve üst katı inşa edilmiştir. Bu yeni binanın girişinde bir merdiven ile bodrum katına inilmekte diğeri bir merdiven ile de üste kata çıkılmaktadır. Merdiven ile üst kata çıkıldıktan hemen sonra sol tarafta tekkeye gelen misafir ağırlama odası yer almaktadır. Merdivenin tam karşısında ise çayhane/mutfak bulunmaktadır. Mutfığa yönelirken sağ taraftaki koridorda şeyh efendinin odası, özellikle ulemanın ağırlandığı bir misafir odası ile bu odalara nisbeten daha küçük olan ve kütüphane olarak kullanılan bir üçüncü oda yer almaktadır. Bu binanın yapımından sonra caminin bitişindeki odada yer alan kitaplar buradaki odaya nakledilmiş ve medresenin kütüphanesi olarak artık burası kullanılmıştır. Sol taraftaki koridorda ise talebelerin medrese olarak kullandıkları oda, ayrıca tuvalet ve banyo yer almaktadır. Bodrum katında da üst kat için izah edilen bu planın aşağı yukarı aynısı uygulanmıştır.

Esasında Şeyh Muhammed Nurullah, bu binayı geleneksel medrese eğitim sistemini dönüştürecek olan ve modern ihtiyaçlara cevap veren yeni ve nizami bir medrese modeli kurmak amacı ile inşa etmiştir. Şeyh Muhammed Nurullah tarafından, buradan mezun

olacak öğrencilerin Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi tarafından lisans seviyesindeki öğrenciler olarak kabul edilmeleri düşünülmüş, fakat çeşitli engeller ve Şeyh Efendi'nin 1985 yılındaki vefatı nedeni ile bu hedef gerçekleşmemiş ve medresenin üst katlarının yapımı da yarıda kalmıştır.

Şeyh Seyda Külliyesi'nde güneydeki cami ile kuzeydeki medrese/tekke binası arasında şadırvanlı ve diğer bahçeye nazaran daha geniş bir bahçe yer almaktadır. Şeyh Muhammed Nurullah tarafından bahçenin doğu tarafında dört odadan oluşan ve karşılıklı ikişer odadan meydana gelen tek katlı bir yapı daha inşa edilmiş ve bu yapının tamamı medrese olarak kullanılmıştır. Bahçenin doğu tarafında ise “ferş” olarak isimlendirilen geniş bir alan, açık havalarda ve özellikle yaz mevsimlerinde açık hava mescidi ve talebelerin yürüyerek metinlerini ezberledikleri “metin alanı” olarak kullanılmıştır. Caminin bitişiğindeki kütüphanenin yeni binaya taşınmasından sonra orası kimsesizler ile deli olarak bilinen şahsiyetlerin odası olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Görüldüğü üzere Şeyh Seyda külliyesi, cami, medrese, tekke, misafirhane, barınak, kütüphane, açık hava mescidi, bahçe, havuz, şadırvan, abdesthane, gusülhane ve depolardan müteşekkil çok yönlü bir yapıdır. Bu külliye aktif bir şekilde bütün bu amaçlara hizmet etmiştir. Bu çerçevede müderrisler ders vermiş, talebeler “ferş”in üzerinde yürüyerek metinlerini ezberlemiş, Şeyh Efendi ve müderrisler tarafından ilmi ve tasavvufi icazet merasimleri düzenlenmiş, halk camide günlük namaz ibadetini ifa etmiş, farklı memleketlerden misafirler Şeyh Efendi'yi ziyarete gelmiş, Şeyh Efendi gelen misafirlere sohbet etmiş, ayrıca müridana hatme okumuş ve tevbe vermiş, sufiler arbana eşliğinde zikir meclisleri kurmuş, kasidehanlar nağmeli bir şekilde kasideler okumuş, anlaşmazlığı olan insanlar barıştırılmış, günü birlik işleri için şehre gelen köylüler ve muhtaç diğer insanlar dinlenmek, barınmak ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için tekkeye gelmişlerdir.

Şeyh Seyda külliyesi talebeler, sufiler, deli ve kimsesizler, misafirler ve cami cemaati ile sürekli olarak büyük bir yekun insana ev sahipliği yapmıştır. Bu yekun genel hatmenin okunduğu Cuma akşamları daha da artmış, merasimlerde ve bayram günlerinde ise zirveye çıkmıştır. Talebelerin yemeği adet olduğu üzere mahalle sakinleri tarafından karşılanmıştır. Külliye sürekli olarak kalanlar ile gelen misafirlerin

yemekleri ise Şeyh Seyda ve oğlu Şeyh Muhammed Nurullah dönemlerinde camiye 500 metre uzağındaki evlerinde pişirilmiş ve gönüllü kişilerce camiye taşınma suretiyle yemek hizmeti ifa edilmiştir. Avlulu ve iki tarafı iki katlı binalardan oluşan Şeyh Efendi'nin evinde sadece aile efradı kalmamış, burası aynı zamanda kadın misafirhanesi ile dul ve kimsesiz kadınların kaldığı barınak hizmetini de görmüştür. Şeyh Ömer Faruk döneminde ise külliye daha da yakın olan kendi evinden bu hizmetler sürdürülmüştür. Şeyh Seyda külliyesinde bütün hizmet ve organizeler gönüllü müridan tarafından yürütülmüştür.¹¹⁴⁶

2.2.5.2.2.2. Serdahl Nakşi-Halidi-Seydai Tekkesi

Muhammed Said Seyda el-Cezeri (Şeyh Seyda) tarafından 1959-1962 yıllarında kurulan Serdahl Tekkesi'nin bulunduğu Serdahl (Bağlarbaşı) köyü Cizre-İdil yolu üzerinde 12. kilometrede Huser (Düzova) Köyüne varmadan 1 kilometre Güney istikametindedir. Bu tekke camisi, medresesi, pir evi, misafirhanesi, mutfığı, hamamları bulunan bir külliye'dir. Bu külliye hem Şeyh Seyda (ö.ü 1968) hem kendisinden sonra gelen oğulları Şeyh Nurullah Seyda (ö. 1985) ve Şeyh Ömer Faruk Seyda tarafından Cizre'nin sıcak olması itibarıyla yaz aylarında kullanılmış olan bir mekandır.¹¹⁴⁷

Şeyh Seyda'nın ilim ve ıslah merkezi olan Serdahl tekkesi Mardin, Batman, Siirt, Van, Ağrı ve Şırnak illeri ile Suriye ve Kuzey Bölgesi'nin en önemli medresesi ve tasavvufi hayatının merkezi konumuna gelmiştir. Serdahl Tekkesi, Basret şeyhleri olarak tanınan ve Osmanlıların son 100 yılında bölgenin en önemli alimlerinin hizmet yürütmüş oldukları, Sıbgatullah Arvasi başta olmak üzere birçok büyük sufinin sülukunu tamamladığı köklü bir tekkedir. Medrese geleneği ise daha önceye dayanmaktadır. Şeyh Seyda'nın 1968 yılında vefatından sonra yerine oğlu Şeyh Muhammed Nurullah Seyda geçmiştir. 1985 yılına kadar bu hizmeti yürütürken gerek medrese tahsili ve gerekse tasavvufi hizmetler boyutunda tekkenin fonksiyonunu artırmıştır. 1985 yılında Şeyh

¹¹⁴⁶ Kaynak Şeyh Muhammed Nurullah Seyda döneminde uzun bir süre tekkede eğitim gören Molla Muhammed Emin Adak ile yapılan röportaj. (Tarih10.01.2021)

¹¹⁴⁷ İbrahim Baz, "Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi Ve Külliyesi"Şeyh Seyda Mektubat, Haz. Yeşh Abdussamed Farkîni, Ter. İbrahim Öztürk, İnegöl, S.11, 19, 31 Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 2011/2 yıl:2., cilt:II, sayı:2, s. 15

Nurullah'ın vefatını müteakip görevi kardeşi Şeyh Ömer Faruk Seyda görevi devralmıştır.¹¹⁴⁸

Serdahl tekkesi bir külliye olarak kurulmuştur. Bu külliyenin camii ve medresesi dışında pir evi bölümü caminin Kuzey istikametinde olup avlu ile doğrudan bağlantılı değildir. Bu bölüm giriş, 2 oda ve 1 banyodan oluşmaktadır. Külliyenin tamamı gibi taş yapıdan oluşmaktadır. Odalarda Şeyh Seyda tarafından kullanılan ağaçtan yapılmış ve duvara gömülü kitaplıklar bulunmaktadır. Ayrıca Şeyh Seyda'nın zaman zaman halvete girdiği ve özel görüşmeler yaptığı bir odası daha bulunmaktadır.¹¹⁴⁹

Külliyenin mutfacı da pir evinden çıkışta sağ tarafta bulunmaktadır. Burası ailenin özel mutfacı görevi yanında medrese talebelerine ve tekkeye gelen müridanlara yemek pişirilen yerdir. Bayram ve diğer önemli günlerde 3000 kişiye ulaşan hatta zaman zaman bu sayıyı geçen misafirlere de yemek burada pişirilirdi. Külliyenin mutfacının Güney istikametinde Şeyh Seyda'nın odasıyla cami avlusu arasında ekmek ihtiyacının giderildiği bir de özel fırın bulunmaktaydı.¹¹⁵⁰

Serdahl Tekkesi'nin külliyesinin misafirhane bölümü de külliyeeye daha sonra ilave edilmiş ve Şeyh Nurullah Seyda tarafından eklenmiştir. Mutfacın karşısında ve doğu istikametindedir. Tekkenin bu misafirhanesi 6 oda ve 1 mutfaktan oluşmaktadır. Külliyenin abdesthane ve kulleteyni de cami avlusunun doğu kısmında açılan bir kapı ile geçilen ve dereye doğru merdivenlerle inilen bu bölümde 6 tuvalet bulunmaktadır. Ayrıca akmakta olan üç oluklu bir pınar bulunmaktadır. Pınarın sağ tarafında abdest ve gusül abdesti almak için yapılmış ve 4 bölümden oluşan bir kulleteyn ve güney istikametinde namaz kılmak için bir mihrabın da bulunduğu kapalı bir mekan mevcuttur. Şeyh Seyda beş vakit namaz öncesi mutlaka kulletenyine girer ve abdest alırdı. Bu uygulamasını asla aksatmazdı.¹¹⁵¹

Serdahl Tekkesi'nin kuruluşundan itibaren üç mürşit görev yapmıştır. Bunlar Şey Muhammed Sait Seyda El-Cezeri (ö. 1968) oğlu Şeyh Muhammed Nurullah Seyda (ö. 1985) ve Şeyh Ömer Faruk Seyda'dır. Bu üç zatın kısa biyografilerini "Cizre'den

¹¹⁴⁸ Baz, a.g.e.s. 19

¹¹⁴⁹ Baz, a.g.e.s. 22

¹¹⁵⁰ Baz, a.g.e.s. 22

¹¹⁵¹ Baz, a.g.e.s. 24

Nakşibendiye Tarikatı” kısmında anlattığımız için burada onların biyografilerine tekrar yer vermeyeceğiz.

Serdahl tekkesindeki ilmi ve tasavvufi durumu; tekke-medrese bütünlüğü çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Tekkenin fonksiyonunun daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla el-Cezire bölgesinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi medrese-tekke ilişkisine göz atmak yararlı olacaktır.

Medrese-tekke ilişkileri Osmanlı'dan itibaren payitaht İstanbul olması nedeniyle ağırlıklı olarak İstanbul merkezli ele alınmış ve değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak Nizamülmülk medreselerinin belki de son geleneğinin yaşandığı el-Cezire bölgesi medreseleri yüzyıllardır klasik anlamda güçlü bir geleneği sürdürmektedir. Bu medreseler yüzyıllar boyu hatta cumhuriyetin ilanından sonra dahi temel eğitim merkezleri olarak görülmüş ve bu anlamda halkın büyük teveccühünü kazanmıştır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde medrese ve tekke geleneğini bir arada sürdüren Nehri, Norşin (Güroymak), Ohin (Koyunlu), Tillo (Aydınlar), Hizan, Arvas, Basret, Serdahl (Bağlarbaşı), Derşev, Hazne¹¹⁵² gibi onlarca merkez ile bu medreselerde yetişen müderrislerin (molla-mele), seydaları (hocaları) tarafından görevlendirildikleri camilerin birer şube medrese haline dönüştürülmesi ile bu bölgeler yüzyıllar boyu güçlü birer ilim merkezi olmuştur. Bununla birlikte bu medreselerle iç içe veya yan yana kurulan tekkelerden de muttaki derviş ve sufiler yetişmiştir. Medrese seydaları (hocaları) aynı zamanda tekkede mürşit vazifelerini bir arada yürütmüşlerdir. Yani bu bölgelerde genel olarak imamlar müderris, camiler medrese ve tekke vazifesini görmüştür. İstanbul başta olmak üzere bazı Anadolu şehirlerinde görülen ve tarikatların özelliğine göre değişen müstakil tekkeler bu bölgelerde yok denecek kadar azdır.

Medrese-tekke bütünlüğünün sağlanması ağırlıklı olarak Mevlana Halid-i Bağdadi ve halifeleri yoluyla gerçekleşmiştir. Zira “zülcenaheyn (iki kanatlı)” unvanına sahip Mevlana Halid ilim, irfan, birlik ve bütünlüğünü sağlayacak bir uygulama ortaya koymuştur. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin büyük çoğunluğunun Nakşi Halidi olması nedeniyle de medrese-tekke bütünlüğü sağlanmıştır.

¹¹⁵² Hazne diğerlerinin aksine Suriye’de bulunan bir merkez olup ardından Telmaruf ve Telirfan merkezlerine taşınmıştır.

Bu medreselerde genel anlamda zahiri ilimlere verilen değer daha fazladır ve tasavvufi icazetleri genellikle ilmi icazetlerden sonra verilmiştir.¹¹⁵³

Serdahl tekkesi de medrese-tekke karakteristiğini bütünüyle taşımaktadır. İstisnaları olmakla birlikte önce medrese ilimleri tahsil verilmiş, müteakiben tasavvufi eğitim başlamıştır. Şeyh Seyda ve kendisinden sonra gelen şeyhler medresenin baş müderrisi konumundadır. Onlar ayrıca yardımcı müderrisler yetiştirmişlerdir. Bu müderrisler de bilahare yeni eğitime başlayan ve adına bölgede “fakih” denilen talebelere ders vermekle meşgul olmuşlardır. Daha sonra kendilerine ilmi ve tasavvufi icazet verilenler görev için atandıkları yerlerden bir program dahilinde birkaç aylık sürelerle gelerek merkez medrese ve tekke olan Serdahl’de hizmetlerini sürdürmüşlerdir. Taşra şubeleri konumunda bulunan medrese ve tekkelerde tahsilini tamamlayarak icazet alma noktasına gelen talebeler, Serdahl’e gelerek icazetlerini Şeyh Efendi’den almışlardır. Talebeler bunun manevi bir değer ve onur olarak değerlendirmişlerdir. Ancak tasavvufi hilafet şeyh tarafından verilirken medrese icazeti taşra şubelerinde görev yapan müderrisler tarafından da verilmiştir. Çünkü tasavvufi icazet her talebenin rahatlıkla ulaşabileceği veya elde edebileceği bir makam olmamıştır.

Serdahl Tekkesi, yetiştirdiği alim zatlar ile başta Doğu ve Güneydoğu bölgeleri olmak üzere Türkiye’nin birçok bölgesinde hatta yurt dışında etkili olmuştur. Bu Tekke’de yetişen “sufi alimler” kendi bölgelerinde ilimle uğraşsın uğraşmasın herkesin tanınmış olduğu kişilerdir. Yetişen alimlerden önde gelenleri şunlardır: Molla Ramazan el-Buti,¹¹⁵⁴ Şeyh Fahrettin Arnasi (Yıldız), Şeyh Halil Serdefi (Aksoy), Şeyh Muhammed Emin Çermuki (Er), Molla Süleyman Huseri (Bayar), Şeyh Muhammed Salih el-Cevvadi, Şeyh Molla Tahiri Hespisti (Gül), Molla Abdullah Fırfeli, Seyyid Ali Fındıki, Molla İbrahim Arabani, Molla Ahmet Zinarehî, Şeyh Muhammed Ali Ceylanpınarî, Şeyh Muhammed Beşir Alakamşi, Şeyh Yusuf Kefsuri, Şeyh Muhammed Ca’di el-Amedi ve Şeyh Ma’ruf Gercuşî.

¹¹⁵³ İbrahim Baz, “Midyat ve Çevresinde Tasavvuf Kültürü ve Midyatlı Sufiler”, Uluslararası Midyat Sempozyumu, Keşf-i Kadim: Matiate’den Midyat’as.

¹¹⁵⁴ Said Ramazan El-Buti’nin babasıdır. Aslen Şırnak ili, Güçlükönak ilçesindendir. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Said Ramazan el-Bûti, Babam Molla Ramazan el-Bûti, İstanbul 2006 Kent Yayınları.

Serdahl Tekkesi'nin Cizre ve çevresindeki bölgede aktif sosyal fonksiyonu ve etkisi olmuştur. Şeyh Seyda döneminde bölgede hayatın her alanında merkezi bir rol üstlenmiştir. Miras paylaşımı, tapu işlemleri, kavga ve kan davaları, her türlü asayiş ve ailevi sorunlar tekkede çözüme kavuşturulmuştur. Tekkede verilen kararın nihai karar olup herkes tarafından kabul edilmiştir. Serdahl tekkesi bu yönüyle özellikle Cizre, Nusaybin ve Midyat arasındaki bölgede hayati bir önem arz etmektedir. Bu bölgede yaşayan ya da görev yapan insanların çoğu başta Şeyh Seyda olmak üzere tekkede görev yapan şeyhlerin ilmine ve ahlakına büyük bir saygı göstermiş ve neticede muridi yahut muhibbi olmuşlardı.

Serdahl tekkesinde günlük olarak köy nüfusunun ortalama 10 katı ziyaretçi olurdu. Bu sayı hafta sonunda daha da artardı. Başta Cizre olmak üzere yakın il ve ilçelerden gelenlerle özellikle havalanın müsait olduğu dönemlerde sayının 500-1000 kişiyi bulduğu olurdu. Bu sayı Bayram ve kandil gecelerinde 3000 civarında olurdu ve tekkenin dışına çıkacak şekilde büyük sofralar kurulurdu.¹¹⁵⁵

Tekkenin etki alanındaki köylerin birçoğunda tekkeye gelen misafirlerin ve medresede okuyan talebelerin iâşesini karşılanması amacıyla bir tarla tahsis edilir ve o tarla imece usulü ekilip biçilerek ürün tekkeye götürülürdü. Bazı köyler tarla tahsis etmek yerine kendi ürünlerinden toplayarak tekkeye götürürlerdi. O dönemlerde bölgede hayvancılığın yaygın olması itibarıyla köylüler çoğu zaman küçükbaş hayvanlar da götürürlerdi. Aslında tekkenin yüzlerce küçükbaş hayvanı bulunmakta idi. Şeyh Seyda medresede okuyan talebelere özel ilgi gösterir, tekkenin küçükbaş hayvanlarından öğrenci sayısına göre koyun yahut keçi vererek hocalar ile birlikte onları piknik yapmaya gönderirdi. Tekkenin 1960'lı yıllarda bir kamyonu vardı. Kamyon bu ve benzeri hizmetlerde kullanılırdı.¹¹⁵⁶

Maddi hastalıklar yanında manevi hastalıkları olanlar, akıl hastaları, engelliler, sakatlar ve ayrıca ailesi tarafından terk edilen çocuklar Serdahl tekkesinde getirilirdi. Bu yönüyle tekke bir nevi rehabilitasyon merkezi gibi bir rol üstlenmişti. Şeyh Seyda yemek esnasında çoğunlukla bu insanların yanında oturur ve onlara kendi elleriyle yedirirdi. İlmi ve irfanı yönüyle bölgede yaşayan değişik din ve dildeki insanlarla

¹¹⁵⁵ Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, Avista, İstanbul, 2018, c.2, s. 239-240

¹¹⁵⁶ Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri*, Avista, İstanbul, 2018, c.2, s. 239-240

birlikte yaşama konusunda da merkezi bir rol üstlenmiştir. Süryaniler, Yezidiler, Ermeniler başta olmak üzere Müslümanlarla birlikte yaşama konusunda yardımcı ve örnek olmuştur. Tekkede hizmeti yürüten şeyhin öncülüğünde halifeler ve müderrisler yaz aylarında ortalama 3 ay köy köy dolaşarak halkın irşat ve ıslahları konusunda hizmet vermişlerdir.

Günümüzde (2022 yılı itibarıyla) Serdahl tekkesi ve medresesi halen aktif olarak ilim ve irfan sahasında hizmetlerine devam etmektedir. Medrese için yeni ekler inşa edilmiş ve “Serdahl Şeyh Seyda” medresesi olarak resmen isimlendirilmiştir.

2.3. EL-CEZİRE BÖLGESİ MEDRESELERİNDEKİ EĞİTİM METODU

Öncelikle konuya giriş mahiyetinde ifade etmek gerekir ki el-Cezire bölgesinde medreselerin varlığı oldukça eski dönemlere rastlamaktadır. Cizre bölgesindeki medreselerin kökeninin nizamiye medreseleri olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Osmanlı devleti hakimiyetinde ise Cizre’de tedrisat yapılan medreselerin devletin yürüttüğü eğitim sisteminden farklı olarak alternatif bir eğitim yürüttüğü söylenebilir. Nitekim Cizre medreselerinde ilmini tamamlayan bir hoca eğer Osmanlı medrese sistemine dahil olmak ve resmi kurumlarda görev almak isterse devletin kurduğu bir komisyonca sınava alınırdı. Sınavı başarıyla tamamlayan hoca tıpkı Osmanlı medreselerinden icazet alan hocalarla aynı statüde görülüyordu.¹¹⁵⁷

Cizre şehrinin de içinde olduğu el-Cezire bölgesindeki medreselerde eğitim dili Kürtçe’dir. Fakat öğrencinin durumuna göre de Türkçe ve Arapça’dır. Bu geleneğin Eyyubi döneminden beri süre geldiği kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁵⁸

Mevlana Halid-i Bağdadi’nin öncülüğünü yaptığı Nakşibendi tarikatı bölgede yaşayan insanlar üzerinde önemli bir tesir bırakmıştır. Bu tasavvuf medreseleri el-Cezire Bölgesi’nin en ücra köyüne kadar yaygınlaştırdığı gibi hem tarikatın hem de Şafiliğin tüm bu bölgede yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Nakşibendiliğin Halidi kolu gözetiminde açılan medreseler İslam tarihinin önemli bir kesitinde hayli etkili olmuşlardır.

¹¹⁵⁷ Musa Kazım Yılmaz, Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler, Kürtler edt. Adnan Demircan, Nida Yay. İstanbul-2015, c.2, s. 111

¹¹⁵⁸ Yılmaz, *a.g.e.* c.2.s.111

Bölge'nin kentlerindeki gelişmiş medreselerin yanında hemen hemen her köyde kurulan medrese-hücre (veya hıcre) sistemi bölge gençlerinin eğitim almaları adına önemli bir imkan olarak varlığını sürdürüyordu. Medreselerin bu denli yaygın oluşu devletin dahi oluşturmayaacağı eğitim imkanlarını insanlara sunuyordu.

2.4.1. Medreseye Yerleşme

Bir öğrencinin medrese yerleşmesi ve okuyabilmesi için öncelikle o medresede yerinin yapılması için Seyda'dan izin alınması gerekiyordu. Medresede okumak isteyen bir öğrenci önce misafir olarak medreseye gelir ve en az bir gün misafir olarak kabul edilirdi. Bazen bu misafirlik süresi uzayabilirdi. Medreseye gelen öğrenci misafir olduğu süre içinde Seyda'nın dersini takip eder, öğrencilerin yemek ve yatak durumu öğrenirdi. Misafirliğin sona ermesi ile birlikte ya öğrencinin kendisi veya seydanın onun halini sormasıyla yer yapma yerleştirme durumu gündeme getirildi. Eğer medresede yer yoksa Seyda münasip bir lisanla bunu öğrenciye bildirir, öğrenci de saygı çerçevesinde oradan ayrılıp giderdi.¹¹⁵⁹

Medreseye yerleşen bir öğrencinin fazla geçimsiz olması, arkadaşların ondan şikayetçi olmaları veya genel ahlaka aykırı bir kabahat işlenmesi sebebiyle öğrencinin yeri bozulurdu. Yeri bozulacak bir öğrenciye ya Seyda tarafından ya da seydanın belirleyeceği bir talip tarafından durum iletilirdi. Öğrenci Seydanın verdiği karara karşı saygılı davranır ve başka bir medresede okumak üzere oradan ayrılırdı. Bazen de öğrencinin kendisi gidişatından memnun olmadığı bir medreseyi terk edebilirdi.¹¹⁶⁰

2.4.2. Medreselerin Öğretici Kadrosu (Seydalar-Hocalar)

El-Cezire bölgesi medrese literatüründe eğitim kadrosunun başında gelmek üzere medresede ders veren hocaya “Seyda” denir. Birçok İslam ülkesinde ders hocalarına “müderris” veya profesör yerine “usta” denir.

2.4.3. İdareci Kadro (Mir)

Medrese literatüründe seydadın sonra gelen ve medrese eğitimini tamamlamak üzere veya tamamlamış olan kişiler arasından seçilen idareci kişiye “mir” (idare eden) denir. Bu bağlamda mirler; mederesede daha uzun süre bulunmuş, icazet alanlardan veya

¹¹⁵⁹ Yılmaz, *a.g.e.* c.2.s.119-120

¹¹⁶⁰ Yılmaz, *a.g.e.* c.2.s.120

icazet almaya aday olanlardan seçilir. Medresede bulunan talebeler medrese içerisinde alt seviyedeki idari işleri yürüten bir yetki ve sorumlulukları ile talebelerin ona karşı sorumlulukları şöyledir:¹¹⁶¹

1. Mir, talebelerin devam ve devamsızlıklarını takip eder
2. Mir, talebelerin tekrar, ezber, müzakere ve mütalaa etkinliklerini kontrol eder
3. Medresedeki terkip ve düzene, yatma ve kalkma saatlerine dikkat eder
4. Dışarı çıkacak talebeler mirden izin almalıdır
5. İzinli olarak evlerine gitmek isteyen talebeler mirden izin almalıdır.
6. Mir, görev ve yetkileri dahilinde medresede olup bitenleri genellikle sözlü olarak seydaya sunar ve ona göre hareket edilir.

2.4.4. Medreselerdeki Eğitim Programları ve Okutulan İlimler

El-Cezire bölgesi medreselerde alet ilimleri diye isimlendirilen sarf, nahiv, meani-beyan, belagat, va'd ve mantık ilimlerine ağırlık veriliyordu. Bu ilk iptida yıllarında ilmihal düzeyinde küçük hacimli bir iki fıkıh kitabı okutulurdu. Molla Cami'ye (nahiv ilminde okutulan bir kitap) kadar ki dönemde öğrenciye sadece sıra kitaplarından günde bir ders verilir. Fıkıh ve diğer ilimler ise okutulmazdı. Bu ilimlerden verilen ek derslere ya zaid veya harici ders deniliyordu. Zaid / hariç derslerin okutulduğu medreseler çoğunlukla öğrenciler tarafından tercih ediliyordu.¹¹⁶²

Molla Cami (nahiv)den sonra mantık ilmine başlanırdı. Sonra beyan ilmi, münazara ilmi, kelam ilmi ve usul-i fıkıh ilimleri okutulurdu. Medreselerde özellikle yetenekli ve zeki öğrenciler için zihin jimnastiği yaptırmak ve zekalarını açmak amacıyla ağır metinler okutulurdu. Örneğin Nahivde Birgivi'nin İmtihanü'l Ezkiya'sı, tefsirde Beydavi tefsiri ve noktasız harflerden telif edilmiş olan muhmel tefsir gibi bazı muğlak kitaplar okutulurdu. Bunları her hoca okutamıyordu. Ancak kendine güvenen belli hocalar okutabiliyorlardı. Bu medreselerde isimleri geçen kitaplardan muğlak metinler

¹¹⁶¹ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 78; Halil Çiçek, "Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri" Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp. Cizre Kaymakamlığı, Edt. M. Sait Özervanlı (Doç.), İstanbul-1999, s.128

¹¹⁶² Çiçek, *a.g.e.s.* 128

çokça sorulurdu. Bu gibi müşkil yerlerin çözümü derecesine göre büyük bir onur vesilesi yapıldı.¹¹⁶³

Cizre şehrinin de içinde bulunduğu el-Cezire bölgesinde medreselerde bugünkü lisans seviyesinde mezun olup icazetname almak için “12 ilim dalını” bitirmek gerekiyordu. Bu ilimler şunlardır.¹¹⁶⁴

1. Fıkıh: Temel ilmihal bilgileri
2. Sarf: dilbilgisinin morfoloji dalı
3. Nahiv: dilbilgisinin sentaks dalı
4. Mantık
5. Vad‘/Vaz‘: söz anlam ilişkisi ilmi
6. He‘yet: astronomi
7. Münazara: tartışma usullerinden bahsedilen ilim
8. Belagat: retorik ilmi
9. Akaid: İslamın temel inanç esaslarından bahseden ilim
10. Kelam: Akaid felsefesi
11. Fıkıh Usulü: İslam hukuku metodolojisi
12. Hisab ve Hendese Matematik: aritmetik ve geometri

On iki ilim dalına göre bu medreselerin müfredatında yer alan sıra kitaplarını bitirmek gerekir. Bu kitaplardan alınan derslere “aslî dersler” denir. Bu şekilde takip edilen metot yüzyıllardan beri oturmuş bir sisteme dayanmaktadır.

2.4.5. Medrese Müfredatı, Talebe Unvanları ve Eğitim Kademeleri (Aşamaları)

Cizre medreselerinde okuyan bir öğrenciye eğitimin her kademesinde “Fekih” denilir. Öğrencinin okulun her kademesinde öğrenci denildiği gibi fakih derinlemesine bilgiyi ifade etmekte ve bu bağlamda fıkıh bilgini anlamına gelmektedir. İlmihal ağırlıklı fıkıh, kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi demektir. Aslında medrese

¹¹⁶³ Çiçek, *a.g.e.s.* 129

¹¹⁶⁴ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 82

talebesi ilminden başka birçok ilmi de okumaktadır. Fakat haram helal noktasında kişinin lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmek daha çok önem kazandığı için medrese talebelerine “Fekih” (Feki veya fakih) denilmiştir. Dolayısıyla fekih kelimesi bir ara unvan değildir.¹¹⁶⁵ Medrese’nin eğitim müfredatı okutulan ders ve ders kitapları eğitim kademeleri veya talebi unvanları şu şekildedir.

2.4.5.1. Mübtedi’lik Unvanı ve Aşaması

Kelime anlamı “başlayan” olan “mübtedi” terim olarak medreseye hazırlık aşamasında, temel okuma yazmayı ve temel bilgileri öğrenen talebe demektir. Bu kademedeki el-Cezire bölgesi medreselerinde okutulan başlıca kitaplar yazarları ve ait oldukları ilimler şunlardır:

1. Hece-Elifba / Herhangi biri / Yaz- hat
2. Kur’an-ı Kerim / Allah Teala'nın Mukaddes Kitabı / Kıraat
3. Mewluda Kurmanci / Mele Hüseyin Bateyi / Siyer
4. Nûbihar'a Biçûkan / Ahmed-i Hani / Lugat
5. Pendê Attar / Feriduddin Attar / Hikmet Ve Ahlak
6. Akida İman / Ahmed Hani / Akaid
7. Hehü'l- Enam / Halil Si'irti / Ahlak
8. Ğayetü'l İhtisar / Ahmet Bin Hüseyin (ö. 1107/500) Fıkıh

Buna göre talebe önce temel okuma yazmayı öğrenir. Tecvid ve kıraat kurallarına göre Kur’an-ı Kerim’i okuyup hatmeder ve ezberlenmesi gereken sureleri ezberler. Ardından Mele Hüseyin Bateyi tarafından Kürtçe yazılan “Mewluda Kurmanci” Mevlid-i Nebi okuyarak siyer ilmi bağlamında Hz. Peygamber aleyhisselamın hayatını öğrenir. Daha sonra lugat ilmi çerçevesinde Ahmed-i Hani tarafından manzum olarak yazılan “Nûbihara Biçûkan” adlı Kürtçe-Arapça sözlüğü okuyup ezberler. Böylece hem kendi anadilini hem de Arapçayı bilimsel bir şekilde temel düzeyde öğrenir. Ardından Feridüddin Attar’ın Pendname adlı Farsça eserinden Hikmet ve Ahlak ekseninde seçme öğütleri öğrenir. Bu çerçevede temel Farsça cümlelere de aşina olur. Sonra Sünni /Eş’arî

¹¹⁶⁵ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 79

Ekol üzerine sağlıklı bir temel akideye sahip olması için kendisine “Akida İman” veya “Nehcü’l-Enam” okutulur. Hazırlık aşamasının son ilmi olan fıkıh alanında özellikle Şafii fıkhında temel bir kitap olan “Ğayetü’l İhtisar” kitabının okutulması ile talebe bir üst kademe olan “suhte” unvanını alır ve “Suhtelik aşaması” (İlköğretim aşaması)na geçer.¹¹⁶⁶

2.4.5.2.Suhtelik Unvanı ve Aşaması

Hazırlık aşamasından sonra medreseye yeni başlayan talebeye “Suhte” denir. Osmanlı medrese sisteminde kullanılan “softa” terimi ile el-Cezire bölgesi medreselerinde kullanılan suhte teriminin değişik bir varyantıdır.¹¹⁶⁷

Bu aşamada okutulan ilimler, sıra kitapları ve yazarları şunlardır:¹¹⁶⁸

1. Fethu’l-Karib / İbn Kasım Muhammed (ö. 1512. 918) / Fıkıh
2. Emsile / Anonim veya Hz. Ali (ö. 661-40) / Sarf
3. Bina / Seyit Abdullah (ö. 1245/667) / Sarf
4. Avamil-i Cürcani / Abdulkahir Curcani (ö.1078 /471) / Nahiv
5. Zuruf / Mele Yunus Erketini (18.-19. Yüzyıl) / Nahiv
6. Terkip / Mele Yunus Erketini (18.-19. Yüzyıl) / Nahiv
7. Sadullah Sağır / Sadettin Taftazani (ö. 1390/792) / Nahiv
8. Şerhü’l-Muğni / Muhammed Meylani (ö. 811) / Nahiv
9. Şerhu Katr’in-Neda / İbn Hişam (ö. 1360/761) / Nahiv

2.4.5.3.Müste’id-Taliblik Unvanı ve Aşaması

Sözlük anlamı “hazır-kabiliyetli” olan müste’id kelimesi medrese sisteminde Molla Cami kitabını okuyanlara verilen bir unvandır. Başka bazı medreselerde bu kitabı okuyanlara “talib” denir. Talib kelimesi sözlükte arzulayan, talep eden anlamlarına gelir. Müste’id unvanını elde edilen talebe artık seydasına asistanlık etmeye ve alt seviyedeki suhte ders verip onun yükünü hafifletmeye hazırdır ve buna kabiliyeti vardır.

¹¹⁶⁶ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 83

¹¹⁶⁷ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 80

¹¹⁶⁸ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 84

Talib unvanını alan talebe de alt seviyedeki talebelere ders verme talebinde bulunabilir.¹¹⁶⁹

Müste'idlik aşamasında okutulan sıra kitapları, yazarı ve ait olduğu ilim şunlardır.¹¹⁷⁰

1. El-Fevaidu'd-Diyaiyye / Abdurrahman Cami (ö. 1493. 898) / Nahiv

2.4.5.4. “Müntehi veya Mücazlık” Unvanı ve Aşaması

El-Cezire bölgesi medrese literatüründe 12 ilim denilen okunması zorunlu ilimleri ve bu ilimlerde okutulmak üzere sıraya konulan ve “sıra kitapları” denilen kitapları bitiren kişiye “müntehi” denir. Bu ilim ve kitapları biten müntehiler eğer icazetname alırsa kendilerine “mücaz”adı verilir. Dolayısıyla her mücaz aynı zamanda müntehidir; fakat her müntehi mücaz olmayabilir.¹¹⁷¹

Müntehilik aşamasına gelen bir talebe değişik ilimlerde yazılan şu kitapları okur:

1. İşagoci / Esirüddin Ebheri (ö. 1300/700) / Mantık
2. Muğni't-Tulab / Mahmut bin Hafız Hasan / Mantık
3. Risaletü'l-Vad' / Ebubekir Mir Rüstemi (13 yüzyıl) Vad
4. Risaletü'l- İstiareti / Ebubekir Mir Rüstemi (13 yüzyıl) / Beyan
5. Fenari / Muhammed Fenari (ö. 1430- 834) / Mantık
6. Haşiyetü Abulgafur / Abdulgafur (ö. 1504. 912) / Nahiv
7. el-Mulahhas fi'l-Hey'e / Mahmud Çağmini (ö. 1221. 618) / Astronomi
8. er-Risaletü'l-Fethiyye / Ali Kuşçu (ö. 1474. 879) / Astronomi
9. Abdolvahap Ale'l-Velediyye / Amidi / Münazara
10. Muhtasarü'l-Meani / Sadeddin Taftazani (ö. 1364 -766) / Belâgat
11. Şerhu'l-Akaid / Sadettin Taftazani (ö. 1390- 792) / Akaid
12. Şerhu'l-Mevakıf / Seyyid Şerif Cürcani (ö. 1413-hicret 816) / Kelam
13. Cem'u'l-Cevami' / Taceddin Sübkî (ö. 1369. 771) / Fıkıh Usulu

¹¹⁶⁹ Çiçek, *a.g.e.s.* 128

¹¹⁷⁰ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 85

¹¹⁷¹ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 82, 86

Cizre medreselerinde okutulan kitaplar belli bir sıraya göre tasnif edildiği için her talebenin bu sıraya uygun biçimde kitapları okuması gerekirdi. Okutulan sarf ve nahiv kitapları Molla Cami ile birlikte sona ererdi. Bundan sonra mantık ilmiyle ilgili eserler okutulurdu. Bu kitaplar da tamamlandıktan cedel ilmi ve usulüyle ilgili eserler okutulurdu. Cedel ilminden sonra teşbîh, mecâz, istiâre ve kinâye gibi sözün güzel ifade edilmesini sağlayan bedî ve beyan ilmine dair eserlere sıra gelirdi. Ve en nihayetinde özü felsefe ve mantık üzerine oluşturulan Eş'ari kelmından ve Şafii usul-i fihkindan eserler okutulurdu. Bu kitapları bitirmeyenler icazet alamazlardı.¹¹⁷²

Osmanlı medrese sisteminde yapıldığı şekliyle hocalar tarafından kurulan heyetler önünde uygulanan bir sınav sistemi El-Cezire bölgesinde faaliyet gösteren medreselerde bulunmamaktadır. Ancak müderris talebelere dersleri aktarırken tecrübelerine dayanarak öğrencinin öğrenme seviyesini ve zeka kabiliyetini ölçebiliyordu. Böylece Seyda hangi talebenin nasıl bir kitap okuması gerektiğine karar verirdi. Öte yandan talebeler seydanın verdiği dersi kendi aralarında müzakere ederlerdi. Müzakere esnasında talebenin kabiliyeti ve dersi öğrenip öğrenmediği de belli oluyordu.¹¹⁷³

Cizre medreseleri akademik özgürlük açısından ileri bir konuma sahiptiler. Zira bu medreseleri kuran ümera (mirler) olsun, maddi katkıda bulunan esnaf olsun veya ders veren ulema (seydalar) kesimi olsun takriben hepsi Allah (c.c) rızası için yapılan bu medreseleri destekler ve saygı duyuyorlardı. Bu durum beraberinde ilmi istibdat ve kontrolden uzak hür ve bağımsız bir şekilde hem dini ilimleri ve müspet ilimlerin tedrisatın yapıyorlardı. Bu medreselerin çoğunda aynı zamanda bir tekke veya dergahta bulunan manevi atmosferi de bulmak mümkündü. Her öğrenci adeta İslam ahlakının tüm zarafetini kendi hal ve hareketlerinde yansıtıyordu.

2.4.6. Medreselerdeki Eğitim Yöntem ve Teknikleri

2.6.6.1.Mütalaa (Etüt)

Mütalaa (Etüt) talebenin hocasından alacağı derse daha önce hazırlanmasıdır. Mütalaa genellikle gece uyumadan önce son saatte veya ders alınacak gün sabahın erken saatlerinde yapılır. Talebe alacağı sonraki dersi mütalaa ederken kavranması zor yerleri

¹¹⁷² Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 86

¹¹⁷³ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s.112; Çiçek, *a.g.e.s.* 128, 129

o kitap üzerine yazılmış şerh veya haşiye gibi yardımcı kaynak kitapları mütalaa ederek öğrenirdi. Hoca açısından mütalaa ise hocanın vereceği dersi daha önce hazırlanmasıdır.¹¹⁷⁴

2.4.6.2. Birebir Eğitim (Öğrenci Merkezli Eğitim)

Bugün modern eğitimin hayali sayılan birebir eğitim ve öğrenci merkezli eğitim meselesi el-Cezire bölgesi ve Cizre medreselerinde uzun zaman önce hayata geçmişti. Nitekim Seydalar her bir öğrenci ile birebir ders yapıyordu.¹¹⁷⁵

Medreselerde eğitimin bireysel yapılmasıyla her talebe kendi yetenek ve eğilimlerine göre bir eğitim alma imkânına sahip oluyordu. El- Cezire bölgesi medreselerinde verilen eğitimin temel amacı devlet kademelerinde görev alacak memur yetiştirmek değildi. Allah rızası gözetilerek kuruldukları için temel gaye talebenin icazet aldıktan sonra bir iş bulması değildi; belli bir seviyede ilmi elde edip kendisinin de ders aldığı Seydası gibi başkalarına faydalı olmaya çalışmaktı. Medrese tedrisatını tamamladıktan sonra resmi işlerde görev yapanlar olsa da çoğunluğu bağımsız medreseler açıyor, fahri köy imamlığı yapıyor ve bölge insanının eğitimini üstleniyorlardı. İlmin izzet ve onuru böyle korunuyordu ve bu fedakarlığı neticesine bu alimlerin duruş ve düşünceleri halkın ıslahına sebep oluyordu.

Talebeler arasındaki seviye farkları medreseye ara verme ve devam etme de bir standardın olmayışı her talebenin okuduğu ilim ve dersin diğer talebelerinki ile çakışmaması birebir eğitimin benimsenmesinde rol oynayan faktörlerdendir.¹¹⁷⁶

Birebir eğitimin yanında bazen halka şeklinde de dersler verilir, talebelerin hoca önünde ve kısmen etrafında halka şeklinde dizilerek gördükleri bir eğitim tarzıdır. Hoca kendine ait minder veya rahlenin olduğu yerde yüzü talebelere dönük olarak oturur talebeler de önünde veya etrafında daire şeklinde dizilerek dersi takip ederler. İster birebir eğitimde olsun ister halka eğitiminde olsun ders sırasında talebeler hocanın önünde diz çökerler, hoca ise kendine ait bir sergi üzerinde veya normal yerde bağdaş kurarak oturur. Ders sırasında talebenin ders kitabı genellikle elinde olur. Günümüzdeki resmini okullarda

¹¹⁷⁴ Mahmut Dünder, “Şark Medreselerinde Ezber ve tekrar Medodu”, Medrese ve İlahiyat kavşağında İslami İlimler, Uluslararası Semp. Bingöl Üniv. Yay. 2013, s. 406

¹¹⁷⁵ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s. 115

¹¹⁷⁶ Yıldırım, *a.g.e.* c.2, s.115

bazı öğrencilerin ders sırasında sınıfta hocalarına karşı gösterdikleri laubaliliğin zerresi bile medrese talebeleri tarafından hoca ve büyüklerine karşı gösterilemezdi.

2.4.6.3. Dersin Münazara ve Muzakeresi

Medresede olmazsa olmaz olgulardan biri de müzakere'dir. Müzakere talebenin kendi akranıyla veya ders olarak kendisinden daha ileride olan biriyle ders hakkında çalışma yapmalarıdır. Hocanın ayrıntılı tartışmayı kullanması gerektiğini söyleyen İmam-ı Gazali'ye göre “Bir saatlik tartışma bir aylık tekrar değerindedir.”¹¹⁷⁷

2.4.6.4. Hat ve İstinsah

Cizre medreselerinde eğitim ve öğretimin bir boyutu okumaya dayanıyordu. Öbür boyutu da yazmaya dayanmaktadır. Önce alfabedeki harflerin yazılmasını öğrenen talebe zamanla kendi dersi veya dersi ile ilgili ek notları yazar. Medreselerde yazının kullanıldığı alanlardan biri de özellikle el yazması olan ders kitapları veya değerli şiir divanları yazarak çoğaltmaktır. Eskiden bugünkü gibi fotokopi ve çoğaltma makineleri olmadığı için istinsah olgusu büyük önem taşıyordu ve bu sayede birçok eser yok olmaktan kurtarılıyordu.¹¹⁷⁸

2.4.6.5. Ezber ve Metodları

Medrese eğitiminin temelini oluşturan etkinliklerden biri de ezberdir. El-Cezire bölgesi medreselerinde ezber okutulan kitaptaki metinlerin aslına bakmadan okuyabilecek seviyede öğrenilmesidir. Medrese eğitim sisteminin temeli ezbere dayanmaktadır. Birinci aşamada ilgili dersini daha önce mütalaa eden ve ikinci aşamada onu hocasından birebir eğitim yoluyla alan talebe üçüncü aşamada müzakeresini de yaptıysa artık dördüncü aşama olan ezberlemeye daha sağlıklı ve verimli bir şekilde geçer.¹¹⁷⁹

Medreselerde okutulan kitapların “metin” kısımlarının ezberlenmesi esastır. Ezber yapma işi ya medrese veya camide yapılır. Güzergahın bir ucundan diğer ucuna git geller şeklinde yapılan ezberler, sesli ve bazen koro halinde yapılır ki, bu durum ezber yapılan ortamda musiki bir hava meydana gelir. Talebeler aynı zamanda birçok divanlardan şiirler ezberler sonra da kendi aralarında bu şiirleri atışma şeklinde birbirine

¹¹⁷⁷ Yıldırım, a.g.e, c.1, s. 104

¹¹⁷⁸ Yıldırım, a.g.e, c.1, s. 104

¹¹⁷⁹ Yıldırım, a.g.e, c.1, s. 104

sorurlar. Atışmaya konu olan her şiir beytinin bir püf noktası olur ve taraflar birbirlerinden bu püf noktasının ne olduğunu bulmasını ister. Talebeler arasında bir nevi ilmi yarışma şeklinde geçen bu açıklamalarla kendilerinin Arapça gramerine ne denli hakim olduklarını ispat ederler.

2.4.7. Medrese İcazetnameleri (İlmi İzin Diplomaları)

“İcazet” terimi bir alimin ilmini talebesine aktarması ve talebesine o ilmi icra etmede izin ve yetki verilmesi manasına gelir. İcazeti veren kişiye “muciz”, alan kişiye de “mucaz” denir. Hem Osmanlı Devleti’nde hem de diğer Doğu İşlam ölkelerinde medrese ve tekkelerde eğitimlerini tamamlayanlara Seyda ve şeyhlerin verdikleri yazılı belgeye icazetname denilmiştir.¹¹⁸⁰ Bunun dışında belli bir disiplin de yazılan bir kitabı yazan alim kendi kitabını rivayet etmesi için veya o kitabı ders olarak vermesi içinde icazet vermişlerdir. Bu icazet tefsir, hadis, tasavvuf veya başka bir ilim de verilmiştir, bu tür icazetnameler “belirli icazet” denilmiştir. Verilen bu özel icazetlere hadis icazeti, feraiz icazeti de denilmiştir.

Medrese müfredatında yer alan bütün ilimlerin tahsilini tamamlayanlara verilen icazete “genel icazet” adı verilir. El-Cezire bölgesi medreseleri bağlamda icazet denildiği zaman akla genel icazet gelir. Tahsilini tamamlayan talebelere verilen icazetname şu aşamalardan geçerek verilir:¹¹⁸¹

1. Seyda icazet alacak olan talebesinin icazet belgesinin daha önce kendi eliyle yazar.
2. Civardaki meslektaşlarına ve talebelerinin ayrıca uygun gördüğü başka kimseleri davet eder.
3. Talebesine icazet verecek olan hoca daha önce hazırladığı icazetin kendi yanında kalacak olan nüshasını baştan sonuna kadar icazet alanında toplananlara okur.
4. İcazet alacak olan talebeye veya talebelere cübbe ve sarık giydirilir ve bunlar ön safta diz çöküp oturarak beklerler.
5. İcazet okuma işi bittikten sonra kaç icazet verilecekse o kadar icazet üst seviyedeki talebeler tarafından ilahiler eşliğinde getirilip hocaya teslim edilir.

¹¹⁸⁰ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 88

¹¹⁸¹ Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 89-90

6. Birden fazla icazetin verildiği toplu icazet töreninde davetli alimler de Seyda adına icazet belgesini talebelere takdim ederler.

7. İcazet töreni birlikten sonra medresenin bulunduğu yerdeki halk gelen davetli kimseleri gruplar halinde evlerine götürüp daha önce yaptıkları hazırlık çerçevesinde onlara ziyafet çekerlerdi. Bugün artık yemekler daha çok aşçılar tarafından hazırlanıp icazet yerinde davetlilere ikram edilir.

El-Cezire bölgesi medreselerinde yüzyıllar öncesinden günümüze kadar verilen icazetleri standart olup şu kısımlardan oluşmaktadır.¹¹⁸²

1. Giriş: icazet, besmele, hamdele (Allah'a hamd) ve "Salvele" (hz. Peygamber'e salat ve selam) ile başlar.

2. İcazeti verenin kendini tanıttığı kısım: Girişten sonra "Emma Ba'du" (Sadede gelme) ifadesi ile başlayan bu kısımda icazet veren kişi kısaca kendini tanıtır.

3. Hz. peygambere ve Allah (c.c) varıncaya kadar ilimler ve şahsiyetler silsilesi: Bu kısımda icazeti veren Seyda icazet verdiği kişinin adını anar ve "bana falan alim, ona da filan alim icazet verdiği gibi ben de sana şu şu ilimlerde icazet veriyorum" diye söze başlar. Muhtelif ilimler ve bu ilimleri öğreten hocalardan bahseden Seyda bu kısımda kendisine icazet veren hocası, hocasının hocası, hocasının hocasının hocası ve onun hocasının kim olduğunu söyler. Hz. Peygamber'e, Cebrail'e ve Allah'u Teala'ya kadar bu isimler silsilesini zikreder. Bu isimleri söylerken her birini belâgat (retorik) yönü güçlü bazı cümlelerle över. Bunun anlamı şudur: Kainatın ilk ve gerçek öğretmeni Allah'tır. Allah bazı bilgileri Cebrail'e, Cebrail bu bilgileri vahiy yoluyla Hz. Muhammed'e, Hz. Muhammed bazı kimselere, bu kimseler de başka kimselere öğretmişlerdir. Böylece hoca talebe silsilesi Allah ile başlayıp icazet alan son kişiye kadar uzayıp gitmektedir.

Verilen bu icazetnameler iki silsileden Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.

Birincisi: Abdülmelik Bin Abdülaziz, Ata b. Rebah ve Abdullah bin Ömer yoluyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır ki, bu daha çok Sünni ulemanın icazetnamelerinde daha yoğun olarak kullandıkları bir silsiledir.

¹¹⁸² Yıldırım, *a.g.e.* c.1, s. 91

İkincisi: Ehl-i beyt imamları yoluyla İmam Ali Zeynel Abidin, İmam Hüseyin ve İmam Ali ile Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır. Bu Silsile daha çok Şii ulemanın itibar ettiği bir icazetname türüdür.

Günümüzde modern okul diplomaları en çok arkalı önlü tek sayfalık bir belge iken ve sadece diploma alanın özet kimliksel bilgileri ve diplomayı veren eğitim kurumu ve onay makamı yer alırken, medrese icazetnameleri 8-10 sayfayı bulmakta ve detaylı bilgilerle ile hazırlanmaktadır.

2.4.8. Medresenin Mali Kaynakları

El-Cezire bölgesi ve Cizre medreselerinde ilim tahsili ücretsiz bir şekilde verilmekteydi. Talebenin tüm ihtiyaçları bölge halkınca giderilmekteydi. Dolayısıyla eğitim-öğretim faaliyetleri Allah rızası gözetilerek yerine getiriliyordu. Seyda talebelerine verdiği ders karşılığında bir ücret talep etmemekteydi. Talebeler medreseye geldikleri vakit yanlarında bir yorgan ve kitaplarından başka bir şey getirmezlerdi.¹¹⁸³

2.4.8.1. Medrese Binaları

Selçuklular döneminden Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar el-Cezire bölgesini yöneten hükümdar ve emirlerin destekleri ile günümüze kadar varlıklarını sürdüren medreseler mevcuttur. Cizre'de halen ayakta kalan Kırmızı Medrese bunun en güzel örneğidir. Emirlikler döneminin sona ermesinden sonra medreseler daha çok camilerin yanına kurulan ve tedrisatın yapılabilceği büyüklükte salon, mutfak ve kilerden oluşan mütevazı yapılarıdır. Tedrisatın yapıldığı salon aynı zamanda öğrencilerin müzakere yaptıkları ve yatakhane olarak kullandıkları bir yerdi.

El-Cezire bölgesinde emirlikler-beylikler döneminden sonra medreselere “Hücre” adı verilirdi. Oda anlamına gelen hücre kelimesinin yerel telaffuzu “Hicre” şeklindeydi. Hicrenin kapasitesi talebelerin sayısı ile doğru orantılıydı. Seydanın bölgedeki şöhreti duyuldukça medreseye yeni gelen talebelerin mevcut kapasitenin yetersiz olması sebebiyle medreseye kabul edilmesi imkansız hale geliyordu. İmkânı olan Seydalar hicreyi genişleterek veya yeni bir hicre inşa ettirerek bu sorunu aşıyorlardı.¹¹⁸⁴

¹¹⁸³ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s. 116

¹¹⁸⁴ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s. 119

2.4.8.2. Ratib/Tayin

“Ratib” kelimesi maaş, haftalık veya günlük gider manasında kullanılmaktadır. “Tayin” kelimesi de kararlaştırma, atama ve belirleme anlamındadır. Fakat daha sonraları ücret dışında verilen erzaka da tayin adı verilmiştir. Medreselerde öğrencilerin sabah ve akşam evlerden aldıkları günlük yemekler bazı bölgelerde ratib bazı bölgelerde tayin olarak adlandırılmıştır.

Ratib verenler için sembolik bir değere sahipken medrese için önemli bir kaynaktır. İcazet alıp medrese kurma girişimindeki Seydalar ratib vermeleri için esnaftan ve zengin kimselerden, yardım talebinde bulunurdu. Maddi olarak imkanı olan ve ilmi çalışmaları destekleyen esnaf ve köylüler sabah ve akşam olmak üzere bir veya birkaç öğrenciye ratib verirlerdi. Seydanın medresede okuttuğu öğrenci sayısı medresenin fiziki durumu ve verilen ratib sayısı ile doğru orantılıdır.

Ratib almaya gitme işinde hiyerarşik bir düzen vardı. “Talip” adı verilen ve Molla Cami kitabına ulaşan öğrenciler ratib almaya gitmezlerdi. Bu görevi medreseye yeni gelen ve henüz ders olarak Molla Cami kitabına henüz ulaşmayanlar giderdi. Ancak ratib almaya gitmek aynı zamanda “Kesr-i nefse (nefsin kırılmasına)” yönelik bir uygulamada olduğu için esasen medresenin ahlaki prensiplerine göre hiçbir talebin ratib almaya gitmekten sıkılmaması gerekiyordu.¹¹⁸⁵ Kimin hangi evden ratib ya da tayin getireceği kura yoluyla belirlenirdi. Zira medresenin bulunduğu noktaya çok yakın olan ratiblik evleri olduğu gibi uzak olanlar da vardı. Dolayısıyla kura olunca herkes kendi payına düşene razı oluyordu. Fakat daha sonraları imkânları ölçüsünde medreselere aşçılar alınarak yemeklerini aşçıları tarafından yapılması veya toplu gıda maddeleri satın alınarak talebeler tarafından medresede yemek hazırlanması yoluna gidilmiştir. Zira bir ilim talebesinin eline bir kap alarak mahalle veya köy içerisinde dolaşması ilmin onuru ile bağdaşmadığı yönünde kanaatler daha baskın olmuştur. Ama buna rağmen özellikle kırsal kesimde bu geleneğin hala devam ettiği yerler vardır.¹¹⁸⁶

¹¹⁸⁵ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s. 118

¹¹⁸⁶ Yılmaz, *a.g.e.* c.2, s.109

2.4.9. Medrese Tatil Günüleri

El-Cezire bölgesi medreselerinde tatil haftada bir gündür ki o da cuma günüdür. Ancak cuma tatiline Perşembe günü ikindiden sonra girilmiş olur. Tatil günlerinde talebeler ders okumazlar, dersleri dolaylı da olsa pekiştirecek kültürel etkinlikler yapıldığı gibi, yoğun geçen bir haftanın ardından talebelere stres attıracak ve vücut gelişimlerine yardımcı olabilecek bazı oyun ve eğlencelerde devreye sokuluyor.

Cizre'deki medreselerde okutulan program Şafii, Hanefi, Maliki ve Hanbeli olmak üzere Ehl-i Sünnet mezheplerini kapsıyordu. Bölgede yaşayan halkın İslam dinine olan bağlılığı ve tutumu, ilim sahiplerine olan saygının bu hususta büyük etkisi olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CİZRE'DE İLMİ HAYAT

3.1. CİZRE'DE İLMİ VE SOSYAL HAYAT

Tezimde Yukarı Mezopotamya'yı “El Cezire Bölgesi” olarak ifade ettim. Fakat yakınlık olarak Cizre havzası, bugünkü Cizre ile birlikte Dargeçit, İdil, Nusaybin ve Midyat'ı kapsamaktadır. Dolayısıyla bu bölümdeki değerlendirmelerde ve bu havzanın göz önünde bulundurulması gerekir.

Cizre'de ilmi ve sosyal hayatı üç konu veya yan başlık altında işleyeceğiz, bunlar:

- 1- Cizre Medreselerin Halkın Manevi Hayatı Üzerine Etkisi
- 2- Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Dini Kanaat Önderleri: Şeyhler, Mollalar Ve Seyyidler
- 3- Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Geleneksel Seçkin Sınıf: Mirler/Beyler, Şehirli Ayanlar Ve Aşiret Reisleri

3.1.1.Cizre Medreselerinin Halkın Manevi Hayatı Üzerindeki Etkisi

Medreseleri yöneten seydaların her türlü olumsuzluklara karşın ilmi çalışmalarda bulunmaları ve öğrenci okutmaları neticesinde halk onlara büyük bir itibar kazandıracak destekler sunmuşlardır. Medreselerdeki molla-talebe/fakih birlikteliğinin gönüllülük esasına dayanıyor olması seydaya ve medreseye sıkı kurallarla bağlılık yerine “kitabî ders sistemi”nin olması¹¹⁸⁷ talebenin dilediği hoca ve medreseden ders alabiliyor olması, kuruma girmenin ve kurumdan çıkmanın bağlayıcı kurallarla belirlenmiş olmaması sebebiyle medrese gevşek cemaat ilişkisi [serbest eğitim biçimi]

¹¹⁸⁷ Bunda maksat medresede ders sisteminin kitaba dayalı olmasıdır. Medresede talebenin kitabı hangi seyda ve medresede okuduğu önemli olmayıp önemli olan kitabın okunmuş olmasıdır. Bir seyda medresesine gelen bir talebenin başka yerlerde bitirmiş olduğu kitapları meşru kabul eder ve ona kaldığı yerden okutmaya başlardı.

uygulandığını göstermektedir. Dolayısıyla medrese örgütlenmesi tarikat örgütlenmesi kadar bağlayıcı değildir.¹¹⁸⁸

Cizre'deki medreselerde ders veren Seyda genelde ikamet ettiği şehir, belde ve civardaki diğer köylerin mürşidi kabul edilirdi. Hatta Seyda yaşadığı bölgenin tek dini otoritesi olarak görülürdü. Bölgede devletin görevlendirdiği bir hoca olsa dahi toplum medresede öğrencilerle tedrisat yapan hocayı son merci olarak görüyorlardı. Eğer Seyda bir şeyhten tasavvufi icazet de aldıysa bölgenin geneli onun müridi oluyordu. Böylece Seyda halk için mürşid olma gibi bir statüye de yükseltiliyordu. Bölge halkı dini sorularını ona aktarır ve yanıt alırlardı. Seyda aynı zamanda kadılık görevini de yapmaktaydı. Aralarında anlaşmazlık yaşanan iki şahıs eğer uzlaştırılamayacaksa “şeriate gidelim” derlerdi. Burada şeriaten kasıt en üst dini mercii olarak görülen Seyda'dır. Bir problem yaşadıkları zaman halk Seyda'nın yanına gider ve problemlerini ona anlatırdı. Seyda önce onları barışmaya çağırır; barış teklifi kabul edilmediğinde de şeriata göre onlar hakkında hüküm verirdi. Seyda'nın verdiği hüküm tartışmaya kapalıydı.¹¹⁸⁹

Medreselerin tarihsel birikimi göz önüne alındığında bilgi ve kültürün sonraki nesillere aktarımı fonksiyonunu icra ettikleri söylenebilir. Sadece dini sahada değil ekonomik, sosyal, siyasal ve kültür gibi hususlarda ortaya koyduğu ağırlık, medreselerin faaliyetlerine devam etmesini sağlamıştır.¹¹⁹⁰

İslam tarihi boyunca büyük bir medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapan Cizre'nin kendisiyle özdeşleşen medreselerin varlığı Cizre'yi bir medeniyet havzası haline getirmiştir. İdari olarak Cizre tarih boyunca bağımsız ve otonom bir şekilde varlığını sürdürmüş, otorite-halk ve otorite-medrese ilişkisi bakımından da etkili ve barışık bir zeminde konumunu korumayı başarmıştır. Özellikle İslam medeniyeti ve kültürünü besleyen ve dünya genelince tanınan bir çok önemli şahsiyet buradan çıkmıştır. Örneğin İbnü'l Esir'in tarihçiliği ilmi mecralarca objektif ve doğru kabul edilen bir konuma sahiptir. Yine tasavvuf, kelam ve felsefe ve edebiyat alanlarında ün kazanan Melaye

¹¹⁸⁸ M. Edip Çağmar, “Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitim”, Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri, İzmir 19-21 Eylül 2006, s. 674

¹¹⁸⁹ Musa K. Yılmaz, “Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler”, Kürtler (Toplum, Din), Heyet. Nida Yayınları, 2. Baskı 2015, c.2, s.114

¹¹⁹⁰ Akif Akto, “Cizre Medreselerinin Halkın Değerleri Üzerinde Etkisi”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sem. Bildirileri, İstanbul2012, s. 436

Cezeri de (Şeyh Ahmet El Cezeri) burada yetişmiş bir şahsiyettir. Aydınlanma devri ve sonrası bilim dünyasını şaşkınlık içinde bırakan İsmail Ebul İz el-Cezeri de Cizre medreselerinden çıkmıştır. Tecvid ilminde imam olarak görülen kurra İbnü'l Cezeri kıraat alanında tüm İslam dünyasında otorite olarak görülmektedir.¹¹⁹¹ Yine üzerinde birçok akademik çalışma yapılan sosyolog, şair ve filozof Şeyh Ahmed-i Hani yaşadığı devrin sosyolojik ve felsefi analizini yaptığı ve edebi bir tarzda yazdığı Mem û Zin eseri ile Cizre'ye mal olmuştur.¹¹⁹²

Cizre Beyliklerinin ve Beylerinin bir siyasi erk olarak toplum nezdindeki meşruiyeti ve kabulü medrese uleması tarafından desteklenmelerine dayandırılmış olmasıdır. Manevi otorite ile siyasi otoritelerin bir araya geldiği bu yönetim biçimi, dini yönetim veya feodalizmden farklı bir yönetim tarzını bize göstermektedir. Bu iki önemli otoriteden müteşekkil yönetim biçimi oldukça özgündür. Cizre'de yüzlerce yıl varlık gösteren Cizre beylikleri otoritelerinin kabulü için bir yandan halka diğer yandan da medrese âlimlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç bir zorunluluktan ziyade samimiyetten ve bir olmanın gereğindendir. Cizre beyleri zamanında donanımlı âlimlerin yetişmiş olması, otorite-medrese ilişkisinde halkın çıkarları lehine sonuçlar görülmesi daha birçok saikle temellendirilebilir.¹¹⁹³

Medrese eğitimi özgür ve sivil bir eğitim anlayışından müteşekkildir. Ulemanın umera kapısında geçim dilencisi olmadığı aksine umeranın ulema kapısında hakikat araştırmacısı olduğu bir dönemin temsil edilmesindendir. Cizre'deki medreselerde eğitim dilinin toplumun ana dilinde olması da verimi arttıran temel etmenlerdendir. Son olarak o dönemde farklı etnik ve dini yapılara olabildiğince özgürlük sağlanmıştır. Gayr-i müslim gruplara inanç ve ibadet özgürlüğü tanınmıştır. Mir Bedirhan döneminde genç Hristiyan kızları ile Müslüman erkeklerin evlenmeleri teşvik edilmiş,¹¹⁹⁴ böylece aradaki husumetler ortadan kaldırılmak istenmiştir. Gayr-i müslim gruplar özgürce ibadet etme imkânı sağlanmış ve diğer inançlara saygı gösterilmesi esas alınmıştır.

¹¹⁹¹ Abdullah Yaşın, Tarih, kültür ve Cizre, Kent Işıkları Yay. 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 437

¹¹⁹² Akto, a.g.e. s. 437

¹¹⁹³ Akto, a.g.e. s. 438

¹¹⁹⁴ Tori, Ünlü Kürt ve Birinci Kuşak Aydınları, Sorun Yay, s.78 . Akto, a.g.e. s. 438

Gayrimüslimler üzerindeki vergiler azaltılmış ve onlara kötü muamelede bulunulması yasaklanmıştır.¹¹⁹⁵

3.1.2.Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Dini Kanaat Önderleri: Şeyhler, Mollalar ve Seyyidler

Kürtçe molla veya mele olarak isimlendirilen kimseler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da din görevlileri olan kimselerdir. Mollalar bulundukları köy, belde veya şehirlerde hem imam hatiplik yapmakta hem de bölge çocuklarına Kur’an-ı Kerim eğitimi vermektedirler. Ayrıca mollalar gayri resmi bir biçimde camilerin yanına kurulan medreselerde ilim tahsili yapmakta ve ders halkaları oluşturmaktadırlar.

Tarihi kaynaklar bize “Seyyid” ve “Şerif” isimlendirmelerinin muhtelif dönem ve gruplar nezdinde farklı anlamlar taşıdığını, Fatimiler dönemine (m. 910-1171) gelindiğinde ise Seyyid kavramının Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in soyundan gelenler için kullanıldığını, daha sonraları yalnızca Hz. Hasan’ın soyundan gelenlere Şerif ve Hz. Hüseyin’in soyundan gelenlere ise Seyyid denildiği bilinmektedir. Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde hem Hz. Hasan hem de Hz. Hüseyin evladı için Seyyid kavramı kullanılmaktadır.¹¹⁹⁶

Martin Van Bruinessen; şeyhlerin kendilerini tarihte tanınmış bir kişiye, bir İslam kahramanına ya da mübarek bir zata dayandırdıklarını tespit etmektedir. Tanınmış isimlerden oluşan bir silsileyi kendilerinin kökeni olarak işaret ettiklerini, şeyhlerin ruhani kudret ile ve başkalarına örnek olan bir dindarlık şeklini ihtiva eden özelliklere sahip olmaları gerektiğini belirtmektedir. Şeyhlerin manevi otoriteleri onlara nispet edilen kerametler, müritlerin deneyimleri ve tanıtımları ile desteklenmektedir.¹¹⁹⁷

Tarihi sosyal ve siyasal gelişmelerle beyliklerin ortadan kalkmasıyla şeyh ve mollalar, mevcut fonksiyonlarının yanında yönetimde söz sahibi olmak gibi yeni roller üstlenmişlerdir. Bunun sonucunda önceki durumlarından daha etkili hale gelmeleriyle manevi eğitimin yanında yönetme ile ilgili roller de üstlenerek karizmatik dini

¹¹⁹⁵ Akto, a.g.e. s. 438

¹¹⁹⁶ Abdurrahman Adak, “Güneydoğu Anadolu’da Seyyidler”, Marife, Ehl-i Beyt Sayısı, yıl:4, sa:3, 2004, s. 384

¹¹⁹⁷ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet. Çev. Banu Yakut, 6. Baskı, İletişim Yay. İstanbul-2010, s.448-449; Tahir Pekasil, Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler, Kürtler, Heyet, Nida Yay. 2. Baskı 2015, c.2, s. 132

şahsiyetler ve otoritelere dönüşmüşlerdir. Nakşibendilik'te Seyyid veya Şerif dışındakilere de icazet verilmesiyle halifelik ünvanına sahip olmaları, Nakşibendiliğin kurumsallaşmasını hızlandırmıştır. Seyyid soyundan gelenlere sınırlı sayıda icazet veren Kadirilerin ise kurumsal yönü zayıflamıştır.¹¹⁹⁸

Mollalar ve Seyyidler açısından icazet silsilelerin dini konumlarına önemli bir yansıması vardır. Mollalar meşruiyetlerini sağlamada icazet önemli bir role sahiptir.¹¹⁹⁹ Medresedeki icazet silsilesinin tanınır kimselerden oluşması mollaların prestijini arttırmakta, çok sayıda ilim dalından icazetli ulemalar daha makbul kabul edilmektedir.¹²⁰⁰ Aynı şekilde seyyidlerin de kendilerini silsile ile Hz. Peygamber'e ulaştırmaları ve böyle bir silsile olduğu bilgisi statülerinin halk nazarında meşrulaşmasına vesile olmaktadır. Seyyidlik şeceresi veya seyyidler zincirine ait belge olan "Siyadetname"nin varlığı seyyidlerin meşruiyetlerinin oluşmasında çok önemlidir.¹²⁰¹

Bektaşî dergâhlarının Osmanlılar tarafından tasfiyesi akabinde, onlardan boşalan tekke ve dergahların Nakşî şeyhlerine verilmiş, yine Kürt emirlerinin tasfiyesi ile oluşan yönetim boşluğunun Nakşî şeyhlerince doldurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Yerel iktidarların tasfiye olunmasından doğan iktidar boşluğunun şeyhlerce doldurulması, çevredeki aşiret yapısına karşı devletin aldığı bir tedbir olarak değerlendirilebilir.¹²⁰²

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Nakşibendilik devlet ricali ve halk nezdinde en etkili tarikat haline gelmiştir. Cizre merkezli bölgenin Nakşî ağırlıklı bir görünümü vardır ki, burada üç aile ön plana çıkmaktadır. Bu aileler; Basret Şeyhleri, Derşevî ailesi ve Şeyh Muhammed Said Seyda'nın ailesidir.¹²⁰³ Bu aileler daha çok Cizre'nin yakın civarları olmakla birlikte şimdiki dar coğrafi sınırların ötesinde el-Cezire Bölgesi'ne ait çevredeki köylerde medrese ve dergâh kurmuşlar, ilmi icazetin yanında tarikat icazeti de vermişlerdir.¹²⁰⁴

¹¹⁹⁸ Yasin Aktay, *Karizma Zamanları*, Timaş Yay. İstanbul-2011, s. 29

¹¹⁹⁹ Pekasil, a.g.e. c.2, s.137

¹²⁰⁰ Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay. İstanbul-2001, s. 76; Bruinessen, s. 358-360

¹²⁰¹ Pekasil, a.g.e. c.2, s.137

¹²⁰² Pekasil, a.g.e. c.2, s. 135

¹²⁰³ Baz, a.g.e. s. 349

¹²⁰⁴ Pekasil, a.g.e. c.2, s.142

Medrese ve tekke dayanışması ve birlikteliğinin, diğer bir deyişle medreseleri olan şeyhlerin halk nezdindeki nüfuzunun daha fazla olduğu bilinmektedir. Medreselerin tekke ile birlikteliği önceleri pek yaygın olmamakla birlikte daha güçlü bir şekilde 19. yüzyılda Nakşibendiliğin Halidiye kolunun yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısında bölge genelindeki Nakşibendi şeyhlerin tümü medrese kökenliydi.¹²⁰⁵ Mevlana Halid-i Bağdadi'den (ö. 1826) sonra medrese ile tekkeyi birleştiren ve “zü'l-cenaheyn” denilen ilimle irfanın birlikteliği bölgede bariz bir şekilde görülmektedir. Bu hususta Cizre havzasının son yüzyılda yetiştirmiş olduğu en büyük alim ve şeyhlerinden olan Şeyh Muhammed Said Seyda'nın (ö. 1968) etkisi büyük olmuştur.¹²⁰⁶

Şeyhlik (manevi otorite), mollalık (ilmi otorite) ve seyyidlik statülerinin birlikteliğinin veya bunlardan iki statünün bir kişide toplanmasının dini itibar sahiplerini karizmatik hale getirdiği ve halk üzerinde etkilerinin artmasına yol açtığı bir gerçektir. Nakşi şeyhlerinin aynı zamanda medrese ve mollalara sahip olmaları, dergah-medrese birlikteliğini sağlamaları, şahıslarında manevi otorite ile ilmi otoritenin birleşmesini sağlamıştır. Böylece dini statü (şeyhlik-mollalık-seyyidlik) ve roller (manevi eğitim, irşad etme, tövbe almak, örnek rol modeli olma, ilmi öğretme vd.) ile birleşen dünyevi statü ve rollerin şeyhlerin hem meşruiyetlerini daha fazla sağlamlaştırdıklarını hem de halk üzerindeki nüfuzlarının olmasını sağlamıştır.¹²⁰⁷

Şeyhten maneviyat beklenir. Molladan ise bir maneviyat beklentisi yoktur. İnsanların gözünde şeyhin ve molların konumu ve onlardan beklentileri farklıdır. Şeyh ve Seyyidler, duaları bedduaları makbul olan kimselerdir.¹²⁰⁸ Tarikat liderleri, toplumda hakem ve uzlaştırıcı olmaya çalışmışlardır. El-Cezire bölgesine egemen olan Nakşibendilik, aşiretler üstü dini, siyasi ve toplumsal yapısıyla bölgedeki aşiret yapısına dayanan sistemin çözülüş sürecini başlatmıştır. Nakşibendi şeyh ve mollaların aristokratik tarzı örgütlenme¹²⁰⁹ etkisiyle aşiretler arasında süregelen kan davaları,

¹²⁰⁵ Müfid Yüksel, Kürdistan'da Değişim Süreci, Ankara 1993, s.64

¹²⁰⁶ İbrahim Baz, “Şırnak Bölgesindeki Nakşi Şeyh Aileleri ve İdil'de Yaşayan Mütacavvufklar”, Geçmişten Günümüze İdil Uluslararası Semp. Bildirileri, Ed: M. Nesim Doru, Şırnak Üniv. Yay. İstanbul, 2011, s. 348

¹²⁰⁷ Bruinessen, a.g.e. s. 309

¹²⁰⁸ Pekasil, a.g.e. c.2, s.147

¹²⁰⁹ Bu ifadeden maksat, şeyhlerin aynı zamanda bir aşiret ağası pozisyonunu hatta ondan daha da yüksek bir pozisyonu elde etmiş olmalarıdır.

anlaşmazlıklar, dağlık yörelerdeki soygun ve yağmacılık gibi problemler büyük ölçüde azalma göstermiştir.¹²¹⁰ Halk, şeyh ve âlimlerden aldıkları fetvalarla sorunu resmi makamlara taşımadan çözerlerdi. Ulema bu tür sorunların çözümünü gönüllü ve karşılıksız olarak ortaya koyarlardı. Hatta bunun namaz kılmak, oruç tutmak gibi dini bir vecibe olarak görürlerdi.¹²¹¹

Şeyhlerin İslamlaştırma faaliyetlerinde bulunmaları kendilerine teveccühü artırmıştır. Şeyhlerin ve halifelerinin imamlık yapmaları ve halkın değişik sosyal meseleler ile ilgilenmeleri onların itibarlarını arttırmıştır. Örneğin Şeyh Seyda'nın girişimleriyle İdil gibi gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bir bölgede Süryani liderler ile yapılan görüşmeler neticesinde ilk defa bir cami ve külliye kurulmuş, ilçe merkezinde yaşayan az sayıda Müslüman ile köylerden ilçeye gelen insanların hizmetine açılmıştır. Ardından halifelerin ve müritlerin çalışmaları ve göçlerle birlikte İslamlaştırma faaliyetlerinin hız kazandığı görülür.¹²¹²

El-Cezire bölgesi veya Cizre havzasında Seyyidlerin barışta oynadıkları rol önemlidir. Aşiretler arasında yaşanan sorunlar şeyh, molla ve seyyidlerin girişimleriyle önlendiği bilinmektedir. Seyyidler halk tarafından kutsal kabul edilen yeşil bir sarık ile birbirleriyle çatışan insanları çatışmadan vazgeçirmişlerdir. Kavga yaşandığı esnada Seyyid kişi yeşil sarığını bir sopanın başına takarak tarafların arasına girer ve ardından kavga yeşil renge duyulan hürmet sayesinde sona ererdi.¹²¹³

Seyyidler ile ahiret kardeşliği yapılmasının dayanağı Hz Muhammed'in muhacir ile ensar arasında oluşturduğu 'Muahat'tır. Bu uygulama gereğince bölgede bazı kimseler kendilerinden daha üstün kabul ettikleri Seyyidler ile ahiret kardeşliği yapmışlardır. Seyyidler ile ahiret kardeşliği yapılmasının en önemli nedeni onların ahirette kendilerine şefaatçi olacakları inancıdır. Böyle bir inanış neticesinde kendisini günahkar sayan insanlar ahiret kardeşi olması için özellikle dini bütün seyyidlere teklif götürür, Seyyid gelen her teklifi kabul etmeyebilir ve teklif kabul edildiği takdirde Seyyid kişi kardeşlik

¹²¹⁰ Yüksel, a.g.e. s. 104

¹²¹¹ Abdülhadi Timurtaş, "Molla Muhammed Zivingi (Turhan) veArapça Öğretme Yöntemi", Uluslararası Siirt Sempozyumu, siirt, 19-21 Eylül 2006, İzmir-2007, s.281

¹²¹² Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde İdil'de Müslümün din adamları" Geçmişten Günümüze İdil Uluslararası Senp. Bildirileri, Ed: M. Nesim doru, Şırnak ÜniversitesiYayınları, İstanbul 2011, s.339; Baz, a.g.e. s. 353-355

¹²¹³ Adak, s.389

talebinde bulunan kimseye: ‘ben seni kendime ahiret kardeşi olarak kabul ettim’ der. Sonra birer Fatiha okunarak manevi kardeşlik gerçekleşmiş olurdu ve bu durum ölünceye kadar devam ederdi.¹²¹⁴

3.1.3.Cizre Sosyal Hayatında Etkili Olan Geleneksel Seçkin Sınıf: Mirler-Beyler, Şehirli Ayanlar ve Aşiret Reisleri

Cizre havzasında seçkin sınıf Kürt toplumunun geniş bir kesiminden destek görebilen mirler ve şeyhlerden oluşmaktaydı. Mirlerin aile kökenleri Kürt aşiret reisleri tarafından saygı görmelerini ve aşiret reisleri arasındaki tartışmalarda hakemlik yapmalarını sağlıyordu.¹²¹⁵

Ancak beyliklerin ortadan kaldırılması ve yerlerine merkezden atanmış görevlilerin getirilmesi El-Cezire bölgesinde güç boşluğunun oluşmasına neden oldu.19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti artık aşiret çatışmalarında hakemlik rolünü yürütemez olmuştu. Devlet tarafından tayin edilen valiler, beylerinin öteden beri gelen yetkilerine sahip olmadıkları için yerel bir takım sorunlara hâkim olamıyorlardı. Bu yüzden El-Cezire’de önceden mirler tarafından idare edilen yerlerde kanunsuzluk büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştı¹²¹⁶

El-Cezire bölgesindeki seçkinleri iki ana gruba ayırmak mümkündür:

1. Üst seviyedeki seçkinler: Bunlar mirler (veya umera-beylikleri yöneten hükümdarlar) ve şeyh, molla ve Seyyidler (ulema)
2. Alt seviyedeki seçkinler: Bunlar şehirli ayanlar (Toplumsal ileri gelen aydınları) ve aşiret reisleri

Fakat “üst seviyedeki seçkinler” gibi “alt seviyedeki seçkinler” ifadesi ile herhangi bir normatif yargı içermemektedir. Alt seviyedeki sınıfın yetki ve etkisi daha yerel olarak sınırlı seviyedeydi. Örneğin şehirli ayanların yetkisi sadece bir şehirle sınırlıydı. Aşiret reisleri özellikle bir aşiret üzerinde etkili olsalar da bu etkileri kendi aşiretlerini aşmıyordu. Bu yüzden bu seçkin sınıf, devlet ve hitap ettikleri topluluklar arasında aracı

¹²¹⁴ Adak, s.391

¹²¹⁵ Djen Rhys Bajalan Jön Kütler, Avesta Yayınları, İstanbul -2010, s. 47

¹²¹⁶ Bruinessen, 310, Bajalan, s.51

olsa da üst düzey seçkin sınıf kadar tanımıyordu. Şehirli ayanlar; resmi yetkilileri, aydınları, dini görevleri ve ticaret adamlarını kapsıyordu.¹²¹⁷

Aşiret liderleri kendi aşiretleri ile daha yüksek konumdaki kimseler aracılık görevi yapıyorlardı. Aşiret reisleri yaşanan sorunların çözümünde ve ekonomik gelirlerin paylaştırılmasında hakemlik görevlerinde bulunuyorlardı. Aşiret ile ilgili konular dışında ise; ağalar, beyler ve devlet arasında aracılık yapıyorlardı.¹²¹⁸

Geleneksel seçkinlerin aksine aydınlar ve meslek sahipleri modern bir oluşumdur ve halkın aydınlanmasında sosyal sınıflar arasında dayanışma kuran, millet fikrini savunan bir davaya dönüştüren diğer sınıflarla sosyal ve kültürel bağları kurarlar. Osmanlı açısından baktığımızda aydın ve meslek sahibi kesimin Tanzimat döneminde uygulanan Batı kaynaklı reformların sonucudur. Bunlar, Batı tarzı eğitim almış ve kendilerini “aklen, şekli ve ruhen” Batılılar olarak tanımlayan kimselerdi.¹²¹⁹ İşte Tanzimat dönemi Batı tarzı eğitimin ve değişimin Cizre havzasına da yansması oldu ve 19. Yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Bedirhanizade ve Babanzade aileleri de model eğitim alıp Batı dilleri öğrenerek ya Osmanlı bürokrasisinde ya da hukuk ve gazetecilik gibi modern alanlarda meslek sahibi oldular.¹²²⁰

3.2. CİZRELİ ÂLİMLER

3.2.1.Dini İlimler Alanına Cizre Âlimlerinin Katkısı

Tüm ilimlerin merkezi olan medreselerde 12 ilmin okutulduğunu belirtmiştik. Bu ilimler fıkıh, sarf, nahiv, mantık, vad’, heyet (astronomi), münazara, belâğat, akaid, kelam, usulü fıkıh, hisap ve hendese ilimleriydi. Mantık ve edebiyat dışındaki dersleri dînî/şer’i ilimler ile alet ilimlerinden oluşuyordu. Geçmiş dönemlerde hem müfredat daha kapsamlı hem de okutulan eserler çok daha çeşitlidir. Çünkü medreseler dini ilimler yanında sosyal ve fen bilimlerine yönelik de bir takı eğitimler vermekteydi. Okutulan bu ilimlerin bir kısmı “ulum-ı aliye (alet ilimleri/araç ilimleri)”, bir kısmı da “Ulûm-u ‘aliye (yüksek düzeyli ilimler)” idi.

¹²¹⁷ Bajalan, s.3

¹²¹⁸ Bajalan, s. 56

¹²¹⁹ Anthony D. Smith, Nationalism and Modernism. New York: Routledge, 1998, s.57. (Bajalan, s.58)

¹²²⁰ Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Yay. İstanbul/1987, s.5

Genelde El-Cezire bölgesinde özelde Cizre şehrinde yetişen mutasavvıflar hal ve düşünceleriyle tasavvufi anlayışı farklı bir perspektif getirdiler. Tarikat renklerinden ziyade tasavvufi anlayışlarıyla öne çıkan ve sonraki nesiller üzerinde bir etki bırakan Cizreli önemli mutasavvıf şahsiyetler yetişmiştir. Bu şahsiyetlerin tasavvufun çeşitli konularına getirdikleri yeni bakış açıları ve yorumlar sadece el-Cezire coğrafyası gibi dar bir alana sıkışıp kalan yeni yaklaşımlar değil, bu anlayışlar kendilerinden sonra İslam coğrafyasının birçok bölgesinde tasavvuf ehli tarafından büyük bir heyecan yaratmış ve rağbet görmüştür. Bu mutasavvıflar, tarikat mensubu etlerini fazla ön planda tutmadan, tasavvuf anlayışları, halleri ve ortaya koydukları eserler ile öne çıkmışlardır.¹²²¹

Bu mutasavvıfların Allah, varlık, insan, aşk, marifet vb. gibi önemli tasavvufi konulara getirdikleri yorumlar yeni ekollerin ve yeni tasavvufi bakış açıları oluşmasına neden olmuştur. Bu şahsiyetlerin tasavvufi yorum ve yaklaşımları kendi yaşadıkları bölgenin sınırlarını aşan ve asırlardır farklı coğrafyalarda yaşayan insanlar üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Söz konusu mutasavvıf âlimlerin başında Şeyh Ahmedî Cezerî, Fekî Teyran, Şeyh Ahmedî Hani, Muhammed Said Seyda el-Cezerî, Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî ve Şeyh Muhammed Kadri Hazin ve diğerleri.¹²²²

Cizre'deki medreselerin geçmişinin Nizamiye medreselerine kadar uzandığını belirtmiştik. Medreseler en parlak dönemlerini Selçuklu Atabegleri ile Eyyübiler döneminde yaşamıştır. Cizre'deki medreselerde okutulan müfredat civar bölgelerde bulunan medreseler ile benzerlik arz etmektedir. Bu parlak dönemde dört Sünnî mezhep çerçevesinde fıkıh ağırlıklı bir müfredat vardı. Ancak Şafîî mezhebi diğer mezheplere göre daha fazla okutulmaktaydı.¹²²³ İbn Şeddâd yaşadığı dönemde (13. Yüzyıl) Cizre'deki dört medresede sadece Şafîî fıkının okutulduğunu belirtmektedir.¹²²⁴ İtikadî meselelerle ilgi Şii'lik ile mücadele etmek medreselerin temel hedeflerinden biriydi. Bu

¹²²¹ Ali Tenik, Kürtlerde Tasavvuf Ve Tarikatlar, Kürtler, Heyet, Nida Yayınları, İstanbul-2015 c.2, s. 336

¹²²² Mehmet Uzun, Kürt Edebiyatına Giriş, Belge Yayınları, İstanbul- 1999, s. 19-21

¹²²³ Muhammed Yusuf Gândur Dr., Cizre tarihi, (m.s. 815-1515), Çev. Dr. Fadıl Bedirhanoglu, Beşir Ant Yayınları, Ankara-2008, s.299

¹²²⁴ İbn Şeddâd, el-A'laku'l-Hatire fi Umerai's-Şam ve'l-Cezire, thk. Yahya Abbare, Dımaşk-1978, c.3, 1. Kısım, s.214

durum Nizamiye Medreselerinin kuruluşunun temelinde yatan Batini-Şii yayılmacılığı ile mücadele amacıyla örtüşmektedir.¹²²⁵

Osmanlı öncesinde okutulan müfredat ile ilgili bilgiler sınırlı olduğundan Cizre medreselerinde kelim eğitimin hangi eserler ekseninde yapıldığını kesin bir şekilde tespit etmek zordur. Ancak Eş'ari alimlerin eserlerinin okutulduğunu söylemek gerekir. Zira İci, Teftazani ve Cürani gibi Eş'ari kelimcilerin felsefi kelim yöntemiyle kaleme almış oldukları eserler ve onlara yapılan şerh ve haşiyeler medreselerin temel ders kitapları olarak okutulmuşlardır. Osmanlı dönemine gelince Cizre medreselerinde uygulanan kelim öğretiminin genel medreselerle benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Zira bütün şark ve İstanbul medreselerinde olduğu gibi Cizre medreselerinde temel kelim ders kitabı olarak okutulan “Şeru'l-Akaid” ve yardımcı kitap olarak takip edilen Hayali haşiyesi, bu kurumlar ortadan kalkana dek okutulan kitaplar olmuşlardır. İstanbul medreseleri ile Cizre havzası medreselerinin kelim müfredatlarının aynı olduğunu gösteren bir diğer veri de Katip Çelebi'nin İstanbul medreselerinde önceden okutulan bazı felsefi kelim metinlerinin artık okutulmadığını, şarkta ise bu eserlerin ders olarak okutulduğunu aktarmasıdır. Çelebi, Şark medreselerinde söz konusu eserlere hakim olan kimselerin İstanbul'da değer gördüğünü de aktarır.¹²²⁶

Cizre havzası medreselerinde yaygın olarak okunan akaid risaleleri Şeyh Ahmed-i Hani (ö. 1707)'nin kaleme aldığı *Akida İman* adlı eseridir. Kürtçe kaleme alınan ve 70 beyitten oluşturulan bu manzum eser, kelim ilminin temel üç meselesi olan Ulûhiyet, Nübüvvet ve Sem'iyat bahislerini ve alakalı tartışmaları kısaca irdelemektedir. Eser Eş'ariliğe uygun bir biçimde yazılmıştır. İkinci akaid eseri Molla Halil es-Si'irdî'nin (ö. 1843) *Nehcü'l-Enam* adlı eseridir. Eserdeki konular 22 bölüme ayrılmış olup toplam 271 beyitten meydana gelmektedir. Eserde temel farzlar ve ahlak kuralları ele alınmış

¹²²⁵ Fadıl Aygün, “Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelim ve Akaid Öğretimi” bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul-2012, s.425

¹²²⁶ Katip Çelebi, Mizanü'l-Hakk fî İhtiyarî'l-ehakk, İstanbul 1306, s.20-21. Aygün, 425

ve “Heyulanın varlığı” gibi konulara yer verilmiştir. Bu eserde Eş’ariliğe uygun biçimde yazılmıştır. Ayrıca eserde tasavvufi kavram ve ilkelere de temas edilmiştir.¹²²⁷

Cizre medreselerinde ikinci ve son aşamada sistematik kelam eğitimi yapılmaktadır. Bu aşamada esas alınan eser “Şerhu’l-Akaid”tır. Bu kitap Taftazani’nin Nesefi’nin Akaid eseri üzerine yazmış olduğu bir şerhtir. Erken dönem Osmanlı medreselerinden günümüz medreselerine kadar en fazla okutulan kitaptır. Eser, Cizre ve diğer şark medreselerinde de ders kitabı olarak okunmuştur. Eser felsefi kelamın önemli bir kaynağıdır ve kelam ilminin temel polemiklerini ele alan bir şerhtir. Matüridi, Eş’ari ve Mutezile mezhepleri arasında yaşanan polemikleri ihtiva etmektedir. Eser, adı geçen dönemde kaleme alınan diğer felsefi kelam eserleri gibi felsefi kavramlar içermektedir.¹²²⁸

Cizre havzası medreselerinde günümüzde sıra kitabı olarak Şerhu’l-Akaid yerine *Cevheretü’t-Tevhid* kitabı okutulmaktadır. Bu eser Eş’ari-Malikî alimlerinden Ebu İshak İbrahim bin İbrahim el-Lekani (ö. 1631) tarafından yazılmıştır. Bu eser manzum yazılmış 144 beyten ibarettir. Uluhiyet, nübüvvet ve mead olmak üzere çeşitli bilginler şerh yazmıştır.¹²²⁹ Son dönemlerde medreselerde kelam öğretimi muhteva açısından sadeleştirilmiş, temel kelam polemiklerinden ve felsefi tartışmalardan arındırılarak verilmiştir. Dolayısıyla medreselerde verilen kelam ilminin akaid dersi haline geldiğini söylemek mümkündür. Bunda tasavvufi yapıda felsefe ve kelamın zayıflamasının etkisi vardır. Kelami polemiklere girilmeden felsefe ve mantığa dair kavramların öğretilmesine karşı çıkmış ve sadece temel inanç esaslarının öğretilmesi kafi kabul edilmiştir.¹²³⁰

Cizre ve çevresinde okunan mevlidlere de işaret etmenin yararı olacaktır. Osmanlı coğrafyasında Türkçe mevlitler kaleme alındığı gibi farklı dillerde de mevlitler kaleme alınmıştır. Osmanlı coğrafyasında yaşayan çoğu Müslüman millet ya kendi dilinde bir mevlit yazmıştır ya da özellikle Süleyman Çelebi’nin Vesiletü’n Necat’ını kendi dillerine çevirerek icra etmişlerdir. Bu bağlamda Kürtçe kaleme alınan mevlidlerin ilki

¹²²⁷ İbrahim Coşkun, “Molla Halil es-Si’irdî’nin Kelami Görüşleri”, Uluslararası Siirt Senyozymu, s.19-425

¹²²⁸ Aygün, a.g.e. s.427

¹²²⁹ Emrullah Yüksel, “Cevheretü’t-Tevh,” DİA, İstanbul-1993, VII s.457-458

¹²³⁰ Aygün, a.g.e, s.428

Hasan Ertuşı (ö. 1491) tarafından yazılmıştır. Bu mevlidin, Arapça ve Farsça birçok kavram ve deyiş ihtiva etmesi mevlidin halk tarafından tam olarak anlaşılmamasına sebep olmuştur. Daha sonraki dönemlerde birçok yeni mevlidler ortaya çıkmıştır. Genellikle Cizre ve çevresinde icra edilen mevlidlerin en önemlisi yine Ertuşı'nın Mevlid-i Nebisi, Şeyh Muhammed el-Hayderi'nin Mevlid-i Nebisi, Feyzullah Erzan (Findikî)'nin Hate Sefadı Mevlidi Mustefa mevlidleridir.¹²³¹

Cizre'de mevlidin icrası şu şekildedir: Bir tepsi üzerine bir miktar tuz, buğday, şerbet vb. şeyler ayrı kaplarda konulur, mevlit sona erdiğinde o tepsi hazır bulunan cemaate dağıtılır, oradaki cemaat bir tutam tuz, bir bardak şerbet ve yedi tane buğday alıp ve bunları çiğnemenen yutarlar. Artan tuz ve buğday mevlit sahibinin kilerinde bulunan erzakına eklenir ve bunun bereket getireceğine inanılır.¹²³² Bu mevlitlerde başlangıç bölümünden “Merhaba” bölümüne kadar ki kısım uşşak makamında okunmaktadır. Merhaba kısmı ise Hüseyini makamında okunur ve bu makamda gayet güzel nağmeler teganni edildikten sonra bölüm bitirilir. Merhaba bölümü okunurken bütün cemaat ayağa kalkar ve bölüm bitene kadar ayakta durur.¹²³³

3.2.1.1.“El-Cezeri” Künyesi Veya Cizre'ye Nispet Edilmek

Cizre'deki ilmi, bilimsel veya düşünsel yaşamdan söz etmek için ilk bilinmesi gereken şey kendilerini “el-Cezeri” olarak ifade edenlerin Mezopotamya bölgesindeki Cizre'yi kastettiklerini ifade etmemiz gerekiyor. Siyer ve biyografi kitapları ile diğer bazı kaynakların “el-Cezeri” mensubiyeti ile ilgili ifade ettiklerine göz atarak bu ismin kökenini ortaya çıkarmak faydalı olacaktır.

Es-Sen'anî, *Kitabu'l-Ensab* adlı eserinde şöyle demektedir: “el-Cezeri” kelimesi ada anlamına gelen “el-Cezire”ye mensubiyeti ifade etmektedir. El-Cezire, Dicle-Fırat arasındaki bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölgede Musul, Sincar, Harran, Rakka, Re'sü'l-Ayn, Amed ve Meyafarkin gibi şehirler vardır.¹²³⁴ Cizre halkından olmayanlara el-Cezeri denilmiyordu. Nitekim Musullu olanlara “el-Musili”, Sincarlı olanlara da “es-

¹²³¹ Mehmet Tıraşçı, “Cizre ve Çevresinde Kürtçe Mevlitler ve Müzikal Olarak Günümüzde İcra Ediliş Tarzları”, Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Semp, Bildirileri, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul-2012, s.503

¹²³² Tıraşçı, a.g.e. s. 506

¹²³³ Tıraşçı, a.g.e, s. 506

¹²³⁴ Gandur, a.g.e s.272

Sincarî deniliyordu. El-Cezire bölgesinde bulunan diğer şehirlerin mensubiyeti de benzer şekilde ifade ediliyordu.

Bundan dolayıdır ki el-Cezeri olarak nispet edilenler ve bunu künye ve lakap olarak alanlar genellikle Cizreli olan kişilerdir. Nitekim biyografi ve nesepler ile ilgili kitapların işaret ettiği gibi Cizre'den olup isimleri zikredilen âlim, fakih, muhaddis, kurra, hatip, yazar, şair, tarihçi, kadı ve vezirler, Cizre ile Irak, Mezopotamya, Şam ve Mısır'da bulunan şehirler arasında sürekli bir hareketlilik içerisindeydiler. Bu hareketlilik bazen ders alma, hitabet veya fetva vermek maksadıyla bazen daha fazla dini ve dünyevi ilimlerini tahsil etmek maksadıyla bazen de kadılık veya vezirlik ve İslam devletinin diğer bazı resmi görevlerini devir almak amacıyla olmuştur. Bundan dolayı denilebilir ki el-Cezeri kelimesi ile ifade edilen nisbet, Cizre'den olanlar, orada ikamet ederek yaşamını sürdürenler, orada doğanlar ve başka yerlerden oraya göç edenler için kullanılmıştır.

3.2.1.2. Dini İlimler Alanında Yetişen Cizreli Âlimler

Kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, tasavvuf ve tarih gibi birçok farklı İslami ilimde, felsefe, hendese ve astronomi gibi fen ve müsbet bilimler alanında, mutasarrıflık, kâtip, müfettiş, savaş komutanı, elçi ve vezirlik gibi sosyal alanlarda toplam 200'e yakın âlim, bilim insanı ve yönetici Cizre'den yetişmişlerdir. Bu âlimler 500'e yakın eser kaleme almışlardır. Bu âlimlerden sadece kıraat âlimi olan el- İmam el-Cezeri'nin 97 kadar eseri vardır. Profesör Dr. Sait Ramazan el-Buti'nin kaleme aldığı eserlerin sayısı ise 52'dir.

Cizre âlimlerinin hem İslam âleminde hem de dünya çapında katkıları olmuştur. Buna “İbnü'l-Esir” kardeşler olarak bilinen ve her birisi kendi branşında sadece El-Cezire bölgesi ve Anadolu'da değil İslam ve Batı âleminde de tanınan âlimler örnek verilebilir. Bu üç kardeşlerin yazdıkları eserler bugün hem İslam ilim çevrelerinde hem de Batı'da biliniyor ve herbirisi kendi alanında önemli eserler arasında sayılmaktadırlar. Bu âlimlerin her birisi ayrı bir ilim dalında İslam âleminde otorite oldular.

İbnü'l Esir kardeşlerin en büyükleri olan Mecdüddin İbnü'l-Esir fıkıh ve hadis ilimlerinde, ortancaları İzzeddin İbnü'l-Esir tarih dalında ve en küçük kardeşleri olan Ziyaeddin İbnü'l-Esir ise belagat ve edebiyatta ilim dünyasının övgüsüne mazhar olacak eserler verdiler.

Bunlara ilaveten dini ilimler alanında dile getirdiğimiz gibi onlarca Cizreli âlimin yazdıkları ve değişik konuların ele alındığı ilmi ve bilimsel çalışmaları da bunlara ilave edilebilir. Hiç şüphesiz her birisi kendi sahasında ilim ve bilim dünyasına değerli katkıları sunmuşlardır.

İslam düşüncesi sahasında özellikle tasavvuf düşüncesine yeni perspektifler getiren birçok Cizreli mutasavvıf yetiştirmiştir. Tüm bu düşünürlerin işledikleri konular hakkında bir fikir edinmek için ve örnek olmaları açısından iki tanesini işaret etmekte yarar var.

Bunlardan biri kendi yazdığı ve derin düşünce izleri taşıyan Divanı ile tanınan Molla Ahmet el-Cezerî 'dir. "Felsefi tasavvuf" ekolünden gelen Molla Ahmed; işraki felsefeye ilgi duymuş, hakikatın anlaşılması için derin aşk dili olan mecaz dilini ve sembolleri kullanmış, vücud (varlık) - ontoloji konusunda; vahded-i vücud-u, vücut mertebelerini mutlak vücudu (Zat-ı Baht), Vahdet ve kesreti, kenz-i mahfinin mahiyetini kıdam ve hudusu, aşkı, cemal aynasını, ezeli Nuru, nokta ve harflerin neyi ifade ettiği konuları işlemiştir.

Marifet (bilgi–epistemoloji) konusunda marifetin hakikat ve mecaz boyutunu, kaynaklarını, ilim - Hikmet ve marifetin arasındaki farkı, akıl ve keşf dengesini, yine marifet, muhabbet, cemal ve sekr dairelerine açıklık getirmiştir.

Aşk, muhabbet ve güzellik şairi olarak tanınan Molla Ahmed'in divanı adeta Cizre şehrini vahiy ahenginin yankı bulduğunu bir iklim olmasına vesile olmuştur. Bu çerçevede; varlığın kaynağı ve sırrı olarak aşk ve muhabbeti, aşk ve uluhiyeti, aşk ile Kur'an ve Sünneti, Hz. Peygamber'e olan muhabbeti, aşkın çeşitlerini, ruhani ve bedensel aşkı, aklın hallerini, cemalin mahiyeti ve türleri, ilahi cemalin tecellisini, şarap ve sekrin mahiyetini, sema ve raksı, vuslat ve firkatı, Nur-u Muhammedi (aleyhisselatu vesselam) ve insani kamili, Allah'ın (c.c) esma, sıfat ve şuanatını, rü'yetullahı, kaza, kader ve inasını fiilerinin, hidayet ve dalaleti, zahir ve batını, şer - şeytan (rakib) ve nefsin mahiyetini, âlem-i ervah ve âlem-i şehadeti, nefis terbiyesi, çile, imtihan ve duayı, ab-ı hayatı, arş-ı alayı, Cam-ı Cem'i, çarh-ı feleki, hatem, Hızır ve İlyas'ı, Kaf dağı ve İrem bahçeleri gibi birçok konuya bir coşku halinde cezbedici anlatımıyla anlatarak kendisini mutalaa eden veya dinleyeni cezbedici manevi atmosferleri yaşatmıştır.

Cizreli ikinci bir âlim ise, tasavvuf düşüncesi ile modern İslam düşüncesi arasında sentez kuran ve bu düşünceleri arasında bir denge kurmaya çalışan Muhammed Nurullah Seyda'dır. Seyda kitaplarında; tabiatı ve varlığı okuyarak esma ve ispat-ı vacib açısından “tevhid”i yorumlamış, din ve bilim dengesine açıklık getirilmiştir. Tasavvuf düşüncesini işlerken de; bir mürşid-i kamile olan ihtiyacı iman, amel, ihlas, hal, şeriat, tarikat, hakikat ve marifet birlikteliklerine vurgu yapmış, istikamet ve kemal süreçlerinde tövbenin, zikrin, zühd ve seyr-i suluk'un gerekliliklerine işaret etmiştir.

Cizreli alim kitlesinin tamamının biyografilerini yazmak veya hepsinin eserlerini değerlendirmek hiç şüphesiz bağımsız tezlere konu olacak kadar geniş bir sahadır. Esasında Cizre'den yetişen ve İslam âlemi genelinde bilinen bazı âlimlerin biyografileri ve yazdıkları eserlerin tetkiki hakkında bir takım yüksek lisans ve doktora tezi çalışmaları yürütülmüştür. Hiç şüphesiz Cizreli alimlerin tamamı ile ilgili akademik çalışma yapılması gerekmektedir.

Biz bu tezimizde bu âlimlerin ilim dallarına göre doğum ve vefat tarihlerini de içeren bir listesini verip daha sonra bu âlimlerin en önemlilerinin biyografilerini ve ilmi sahaya yaptıkları katkıyı müstakil bir başlık altında vermekle yetineceğiz.

3.2.1.2.1. Kıraat Âlimleri (Kurra')

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen kıraat âlimleri şunlardır:¹²³⁵

- 1- Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed Bin Muhammed Bin Ali Bin Yusuf Bin el-Cezeri (1347-1429) (751-833) - 100 eser
- 2- Said bin Ahmet Amr Bin Mansur el-Cezeri (1099/493?)
- 3- Ahmed bin Hibetullah bin Ahmet el-Cezeri (Ebu'l-Abbas) (1113/507-) 1 eser
- 4- Abdullah bin İbrahim bin Muhammed Bin Rafi Ebu Muhammed el-Cezeri ed-Darir (ö. 1280/679)
- 5- Ebubekir Ömer Bin Müşba Takiyeddin el-Cezeri (1233-1313/651-713)
- 6- Ahmet Bin Yahya bin Muhammed Bin Bedir el-Cezeri (ö. 1327/728)

¹²³⁵ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

7- El Hüseyin bin Ahmet el-Cezeri

8- Vehban bin Halife

9- Ali Bin Ahmed bin Musa bin Muhammed Ebu'l- Hasan el-Beşneî (ö. 1293/693)

10- Ebu'l-Fetih Muhammed Bin Muhammed Şemseddin Şafii el-Cezeri (777- 814)

11- Şihabeddin Ebu'l Abbas Ahmed bin Ali Bin Hasan bin Davut el-Cezeri (ö. 1342/743)

12- Fetheddin Muhammed Bin Muhammed Bin Muhammed Bin el-Cezeri ed-Dimeşki (ö. 1421/824)

3.2.1.2.2. Tefsir Âlimleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen tefsir âlimleri şunlardır:¹²³⁶

1- Mecdeddin ibn el-Esir, el-Mübarek bin Muhammed Bin Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şeybani el-Cezeri (ö. 1210/606)

2- Muhammed Bin Yusuf bin Abdullah Şemseddin el-Cezeri (ö. 1311/711)

3.2.1.2.3. Hadis Âlimleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen hadis âlimleri şunlardır:¹²³⁷

1- Mecdüddin İbnü'l Esir el-Cezeri Ebu's-Saadet el-Mübarek bin Ebi'l-Kerem Muhammed Bin Muhammed Bin Abdülkerim bin Abdulvahit eş-Şeybani (1149-1210 /544- 606) 18 eser yazmıştır.

2- Ebu Usame el-Cezeri er-Ruhavi (ö. 742/125)

3- El-Hüseyin bin Muhammed b. Mevdud es-Sülemi el-Cezeri (Ebu Ma'ser) (doğ. 834/220) 2 Eser yazmıştır.

¹²³⁶ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

¹²³⁷ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

- 4- Eş-Şeyh Ebu'l- Abbas el- Hıdır bin Muhammed Bin Ali en-Nisabûrî (doğ.1130/525)
- 5- Ahmed bin Yahya bin Muhammed Bin Bedir (Ebu'l-Abbas) el-Cezeri, ed-Dimaşki (1271-1328/677-128)
- 6- Ahmed bin Ali Bin el- Hassan bin Davud el-Cezeri (ö. 1342/743)
- 7- Ebu Said Amr Bin Haşim es-Sincari, el-Cezeri
- 8- İsmail bin İbrahim bin Ebubekir el-Cezeri (ö. 1348/749)
- 9- Eş-Şeyhu'l-Ecel Ebu'l-Kerem Muhammed Bin Abdülkerim Bin Abdulvahid el-Cezeri (1160-555)
- 10- Ömer Bin Ebi Nesr bin Ebi el-Feth el-Cezeri
- 11- Muhammed Bin Ataf el-Cezeri (ö. 1206/603)
- 12- Selma bint Şemseddin Muhammed İbni Cezeri
- 13- Ayşe bint Şemseddin Muhammed İbni Cezeri (Kıraat imamı İbnü'l-Cezeri'nin kızı)
- 14- Seyyide Aişe bint Muhammed Bin Yahya bin Bedir b. Yaiş el-Cezeri (ö. 1356/758)
- 15- Fatima bint Şemseddin Muhammed İbni Cezeri (Kıraat imamı İbnü'l Cezeri'nin kızı)

3.2.1.2.4. Fıkıh Âlimleri ve Kadılar

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen fıkıh âlimleri şunlardır.¹²³⁸

- 1- Şemsüddin Muhammed Bin Yusuf (Ebu Abdullah) el-Cezerî (1239 -1311/637-711) Sümme el-Masri 7 eser yazmıştır.
- 2- Nasır Bin Muhammed Bin Muhammed Bin Abdülkerim Bin Abdulvahid Ziyaüddin Ebu'l-Feth Eş-Şeybani (1162-1239/558-637) “Faziletli Vezir İbnü'l-Esir” künyesi ile ünlüdür. 4 Eser yazmıştır.
- 3- Celalüddin Ebu'l-Hasan B. Eş-Şeyh Ali Bin Hattap Bin Zafer (ö. 1187/583)
- 4- El- Kadim Ebu Abdullah Muhammed Bin Ali Bin Mihran (ö. 1150/545)

¹²³⁸ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

- 5- El-Kadi Ebu Muhammed Abdulkadir Bin Muhammed Bin Said Bin Cühdar El-Ensari El- Hazreci El-Cezerî (1150-1232/551-630)
- 6- El- Kadi Ebu Mansur Bin Ebu Said Bin Muhammed Bin Said Bin Cühdar El-Ensari El- Hazreci El-Cezerî (ö. 1240/638)
- 7- El-Kadi Ebu Ali El-Muhsin B. Ebu'l-Kasım Ali B. Muhammed Bin Ebû'l-Fehm Dâvud Bin İbrahim Bin Temim Et-Tinuhi (938/327) 4 eser yazmış.
- 8- Ebu'l-Ğanaim El-Faruki (Şafii Fakihi) (ö. 1099/492)
- 9- İbrahim Bin Muhammed Bin Mihran (Şafii Fakihi) (ö. 1181/577)
- 10- Ziyaeddin İsa el- Hakkâri (el-Cezerî) (ö. 1190/585)
- 11- Ebu'l- Kasım Abdülkahir Bin Eş-Şeyh Ebu Tahir el-Cezerî eş-Şafii (ö. 1212/609)
- 12- Muhammed Bin Abdullah el-Cezerî eş-Şafii (ö. 1261/660)
- 13- Muhammed Bin Yusuf Bin Ebu Bekir (İbnü'l –Avvam el-Muhacib) el-Cezerî (ö. 1311/711) Hem fakih hem kurra. 2 eser yazmıştır.
- 14- Muhammed Bin Muhammed bin İbrahim bin Ebubekir bin Abdülgani el-Karaşi el-Cezerî (m.)
- 15- Ebu'l- Kasım Ömer Bin İkrime (Cemal el-İslam) ibnü'l-Bezri (1078-1168/471-563) 3 eser yazmıştır.
- 16- Eş-Şeyh Ebubekir Bin Said İbnu'n-Nedi (ö. 1293/610)
- 17- Meymun bin Mihran (m.)
- 18- Kadı Sadreddin Ebu Mansur Bin Mevhub B. Emru B. Mevhub B. İbrahim El-Kadi El-Cezeri (Kahire Kadısı) (1175-1267/570- 665) 2 eser yazmıştır.
- 19- Şeyhü'l-İslam Ebu Abdullah Mervani (ö. 1012-1062/402-452)
- 20- Ebu Tahir İbrahim Cezerî Şafii (ö. 1123/577)
- 21- Ebubekir Ahmet bin Şemseddin Cezerî (ö. 1379/780). 1 eser yazmıştır. Bursa kadısı
- 22- İmadeddin Abdülgani b. Musa b. Ahmet Ömer Cezerî (ö. 1422/825) Müştehid derecesinde bir fakihtir.
- 23- Şemsettin Muhammed Bin Abdullah Cezerî Şafii (ö. 1188/670). 2 eser yazmıştır.

- 24- Taceddin Ebu Tahir Yahya Bin Abdullah Bin El-Kasım El-Şehrezori (ö. 1155/550)
- 25- Profesör Dr. Said Ramazan El - Bûtî (1929-2013) 52 eser yazmıştır.
- 26- Molla Ahmet Zivingi (ö. 1981/1391) 2 eser yazmıştır.
- 27- Molla Sadullah Basiskî - Alakemşî (1922-1982)
- 28- Molla Yusuf Zivingi (Delen) (m.d. 1908-2002)
- 29- Molla Feyzullah Erzen (1932 -)
- 30- Dr. Kamuran Ali Bedirhan (modern hukukçu) (1895-1978) 26 eser yazmıştır.

3.2.1.2.5. Dilbilimci, Edebiyatçı ve Şairler

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen dilbilimci, edebiyatçı ve şairler şunlardır.¹²³⁹

- 1- Ziyaeddin İbnü'l-Esir el-Cezerî Şerafeddin Muhammed Bin Nasrallah (Ebu'l-Fettah) b. Ebi'l-Kerem Muhammed (1163-1240/558- 637) 17 eser yazmıştır.
- 2- Abdülmuttalip b. Murtaza el-Hüseyni el-Cezerî (1252-1338/650-735) 1 eser yazmıştır.
- 3- Ali b. Muhammed el-Cezerî
- 4- Abdulvahid bin Muhammed Bin Yahya bin Eyüp Ebu'l-Kasım (ö. 1046/437)
- 5- Et-Tahir (veya ez-Zahir) İbnu'l-Adim el-Cezeri
- 6- Ebu Said Muhammed Bin Ebu'l-Kasım el-Hüseyn Bin Ali Bin Abdurrahim el-Bağdadi el-Vezir (997-1047) 1 eser yazmıştır.
- 7- El-Fesih Ebubekir Muhammed Bin Ebu'n-Necm bin el-Bitrik b. Munir b. Asker b. Vakid bi. Ahmed b. Yahya b. El-Hasan el-Uclevi en-Nahvi (1169-1239/565-637) 1 eser yazmıştır.
- 8- Es-Sahip Muhyiddin İbnu's-Sahib Şemsuddin el-Cezerî (m.)
- 9- Eş-Şelh Muhyiddin Muhammed el-Cezerî (m.)
- 10- Ebu Arûbe el-Harrani (m.)

¹²³⁹ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

- 11- El-Haymi (Ebu Talip) Muhammed Bin Ali Bin Ali Bin ali el-Haymi (1155-1243/549- 640)
- 12- Hüseyin bin Ahmed bin Abdullah el-Cezerî (ö. 1034 veya 1052). 2 eser yazmıştır.
- 13- Hüseyin bin Davud el-Finiki (ö. 1080)
- 14- Halid Ağa Zebari (Lağır), 17.yy
- 15- Han Abdal Ciziri
- 16- “İbnü'l-Cezerî” künyeli Hüseyin bin Ahmed bin Hüseyin el-Halebi (1589-1645/990-1033) 1 eser yazmıştır.
- 17- Muhammed Bin Yusuf bin Abdullah Bin Mahmut el-Cezerî (İbnu'l-Haşşâşe) (ö. 1312/714) Hem fakih hem şairdir. 4 eser yazmıştır.
- 18- Molla Abdullah Hesinkî 1 eser yazmıştır.
- 19-Necmuddin b. Ebubekir bin İbrahim el-Cezerî (1212- 1293) (609- 693
- 20- Ramazan Bin Ebu hureyre el-Cezerî el-Kadiri 1 eser yazmıştır.
- 21- Ramazan Ciziri (17 yüzyıl Azizan emirlikleri dönemi)
- 22- Ramazan Boti, 1 eser yazmıştır.
- 23- Şeddat b. İbrahim el-Cezerî (12. Yüzyıl) (ö. 1010/400)
- 24- Ahmet Süreyya Bedirhan (1880- 1938) 3 eser yazmıştır.
- 25- Molla Abdüsselam Naci b. Murad b. Abduselam (1878-1952). 4 eser yazmıştır.
- 26- Ali Bedirhan
- 27- Abdurrahman Vestani (Yaşın) (1894-1956) 3 eser yazmıştır.
- 28- Abdurrahman Erzan -1 (1931- 1986) 3 eser yazmıştır.
- 29- Abdülkerim Özervarlı (1932-) 2 eser yazmıştır.
- 30- Abdulkadir Bingöl (b. -) eser yazmıştır.
- 31- Ahmet Saygıdar, 1 eser yazmıştır.
- 32- Mir Celadet Bedirhan (m. 1893-1951)
- 33- İrşad Seyda

- 34- Molla İbrahim Salman (1884-19629 1 eser yazmıştır.
- 35- Mikdat Mithat Bedirhan
- 36- Mehmet Salih Bedirhan
- 37- Molla Siracüddin Halili (m. -1983)
- 38- Molla Muhammed Beşir b. Ali el-Cezeri (Tüzün) 1 eser yazmıştır.
- 39- Molla Nureddin Elçioğlu, 2 eser yazmıştır.
- 40- Molla Said Şevluk
- 41-Molla İbrahim Halili, 2 eser yazmıştır.
- 42- Molla Abdulcelil Boti (m. -1980) 1 eser yazmıştır.
- 43- Molla Ahmed Şağı
- 44- Molla Bahaeddin Said Hatmi (m...-1996) 1 eser yazmıştır.
- 45- Necati Onur, 1 eser yazmıştır.
- 46- Revşen Bedirhan (1909-1992) 4 eser yazmıştır.
- 47- Sirac Atac (1930-1983) 2 eser yazmıştır.
- 48- Şeyh Said-i Merhum /Meczub, Buhammed Said Seyfeddin (1872-1913/1289-1331) 2 eser yazmıştır.
- 49- Molla Feyzullah Erzen (m.....-2002) 2 eser yazmıştır.
- 50- İsa b. Ali b. Şehriyar Cezeri (m. -) (...-805)
- 51- Mevlana Muhammed Berkali

3.2.1.2.6. Mutasavvıflar

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tespit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen tasavvuf âlimleri şunlardır:¹²⁴⁰

- 1- Yahya Bin Bekran el-Cezerî (ö. 1263/662)

¹²⁴⁰ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

- 1- Şeyh Ahmed el-Cezerî (1570-1640) 1 eser yazmıştır.
- 3- Mevlana Zeyneddin Bîbî
- 4- Mevlana Seyid Ali
- 5- Ahmed Bin ez-Zeki bin Abdullah el-Musili el-Cezerî (ö. 1326/727)
- 6- Ali Bin Hattab el-Cezerî (ö. 1188/583)
- 7- Eş-Şeyh el-Mu'tekid Hıdır b. Ebubekir b. Muhammed bin Musa, Eb'l-Abbas el-Mihrani el-Adevi. (ö. 1277/676)
- 8- Ebubekir b. Et-Tallal
- 9- Ebu'l Hasan Ali el-Cezerî
- 10- Şeyh Züraf Şeyh Muhammed Buserî (Kesikbaş)
- 11- Muhammed el-Ğevas
- 12- Muhammed el-Bacirbeki el-Cezerî eş-Şafî (ö. 1326/724)
- 13- Şeyh Ali bin Hattab b. Zafer (ö. 1187/583)
- 14- Şeyh Halid-i Cezerî (ö. 1839)
- 15- Şeyh Muhammet Said Seyda el-Cezerî (1889-1968) 10 Eser yazmıştır.
- 16- Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî (1949-1985) 16 Eser yazmıştır.
- 17- Seyyid Muhammed Kadri Haşimi (1902-1961) 1 eser yazmıştır.
- 18- Seyyid Ali Fındıki (Ali Erzen) (1892-1967) 8 eser yazmıştır.
- 19- Şeyh Sahib Varol (1923-1983) 5 eser yazmıştır.
- 20- Şeyh Ahmed Munis (1922-) 1 eser yazmıştır.
- 21- Şeyh Ömer Faruk el-Cezerî
- 22- Molla Ramazan el-Buti (Said Ramazan el-Buti'nin babası)
- 23- Şeyh Abdurrahman Veli
- 24- Şeyh İbrahim (Şeyhu'd-din) (1884-1962)
- 25- Şeyh Muhyiddin el-Cezerî (1875-1915)

26- Şeyh Ahmed Hilmi el-Cezerî (1920-)

27- Şeyh Maruf el-Cezerî

3.2.1.2.7. Tarihçiler

Yaptığımız araştırmalar neticesinde tesbit ettiğimiz Cizreli ve Cizre'de yetişen tarihçiler şunlardır:¹²⁴¹

1- İzzeddin İbnü'l-Esir el-Cezerî.

Ebu'l Hasan Ali Bin Ebi'-Kerem Muhammed Bin Muhammed Bin Abdulkerim Bin Abdulvahid eş-Şeybani (1160-1233/555- 630)13 eser yazmıştır.

2.- Muhammed bin İbrahim bin Ebubekir bin İbrahim bin Abdülaziz el-Cezerî, ed-Dimaşkî, er-Re's-ayni. Şemsuddin Ebu Abdillah, İbnü'l-Cezeri. (1260-1339/659-740). 2 eser yazmıştır.

3- Dr. Mesut Tüzün.1 eser yazmıştır.

4- Abdullah Yaşın.10 eser yazmıştır.

3.2.1.2.8. Fen ve Müspet İlimler Alanında Yetişen Cizreli Bilim Adamları

3.2.1.2.8.1. İslam Dünyasında Fen ve Müspet İlimler

Bilim tarihi ve aynı zamanda insanlık tarihine göz atıldığında çeşitli kıta, topluluk ve uygarlıklar arasında kültür aktarımı ve alışverişinin olduğu görülür. Bu aktarım ve alışverişler özellikle doğu ve batı bilim ve düşünce dünyasında karşılıklı olarak meydana gelmiştir. Bunun kültür, bilim, ve teknik noktalarında her iki dünyada da olumlu etkileri görülmüştür.

Bu bilim, kültür ve medeniyet sahaları ile kültür akımları üç büyük grupta ele alınmaktadır:¹²⁴²

¹²⁴¹ Gandur, Muhammed Yusuf, *Ortaçağ Cizre Tarihi*; Yaşın, Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*; Tüzün, Mesud, *Cizre Tarihi*; Zeki Bey, Mehmet Emin, *Meşahir-i Kurd*.

¹²⁴² Nihat Falay, *Sekiz Yüzyıl Önce Robot ve Saatleri İcat Eden Doğulu Mühendis ve Bilim Adamı: Ebu'l-İz el-Cezeri Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Bildirileri, Şırnak Üniv. Yay. Ankara-2010, s.531*

Birincisi: M.Ö 6-4. yüzyılları arasında Mezopotamya, Akdeniz kıyıları ile Ege Denizi adalarında ortaya çıkmıştır. Çok sayıda Grek düşünürü (Pythagoras, Platon vd.) antik Mezopotamya, İran, Mısır ve Hint ve uygarlığı düşünürlerinin felsefelerini kendi topraklarına getirmişler ve kendilerine has bir yorumla yeni bir Grek düşünce dünyası inşaa etmişlerdir.

İkincisi: M.S 8. Yüzyıldan başlamak üzere adı geçen antik felsefeden ulaşan bilgi ve belgeler ile Grek felsefesinin temel ürünleri, Müslüman olan ve olmayan pek çok şahıs tarafından Arapça'ya çevrilmiş ve böylece ikinci bir kültür ve düşünce aktarımı meydana gelmiş tir. Bunun neticesinde özgün bir “Doğu-İslam Düşüncesi” meydana gelmiştir.

Üçüncüsü: M.S. 11. ve 13 yüzyıllarında Batı-İslam (Endülüs) düşünce eserleri Latince'ye ve diğer Batı dillerine çevrilmiş ve bu bilim-kültür aktarımının bir uzantısı olarak Batı dünyası kendi Rönesans'ın ortaya çıkarmıştır.

Yukarıdaki tasnif incelendiğinde günümüz Batı medeniyetinin oluşmasında İslam medeniyetinin diğer medeniyetlere nazaran ne denli etkili olduğu anlaşılabacaktır. Zira İslam medeniyetinin etkisi, uygarlık tarihinde derin izler bırakan büyük medeniyetlerin etkili olduğu dönemlerden sonra ortaya çıkmıştır.

Bilim tarihinde “Çeviri Hareketi”nin önemli bir etkisi vardır. Bin yıllık Ortaçağ Avrupa'sında (6. Yüzyıl-15. yüzyıl) okuma yazma bilmek sadece kilise din adamları ve asillere özgü bir ayrıcalıktı. Batı Avrupada cehaletin yaygın oluşunun başat faktörü bu ayrıcalıklı tavırdan kaynaklanıyordu. 9. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın en zengin kütüphanesine sahip manastırı olan Saint Gall Manastırı'nda yalnızca 900 kadar kitap bulunduğu görülmektedir. Avrupa'da durum bu iken, 10. yüzyılda Batı İslam dünyasında zengin kütüphanelerin var olduğu bilinmektedir. Örneğin, Endülüs Emevi hükümdarı II. Hakem tarafından Kurtuba'daki al-Kazar Sarayı'nın yanında kurulan kütüphanede 400 bin cilt kadar kitap bulunmakta idi.¹²⁴³

Bu dönemde Bağdat ve Kurtuba çeşitli alanlarda bilim ve sanatın geliştiği her yönüyle zengin şehirler idi. 10. yüzyıl biterken Batı Avrupa'daki bu olumsuz durumu değiştirmek amacıyla Papa II. Sylvester girişimlerde bulunmuş ve İslam bilim ve

¹²⁴³ Falay, a.g.e. s. 532.

düşünce dünyasının kapılarını Batı dünyasına açmak istemiştir. Bu amaçla Arapça'dan Romence ve diğer dillere çevirileri yapılan astronomi, matematik ve tıp bilimlerine dair eserleri okunmuş ve bunlardan yararlanılmaya başlanmıştır. Papa II. Sylvester Endülüs'e de gitmiş ve Kurtuba'daki eserlerden İslam bilim ve düşüncesini daha yakından tanıma imkanına sahip olmuştur. Daha sonra onun direktifleri ile çeşitli Avrupa şehirlerinde kurulan çeviri komisyonları yoluyla söz konusu eserlerin büyük bir kısmı Batı dünyasının ortak bilim ve kültür dili olan Latinceye çevirilmiştir.¹²⁴⁴

İslam dünyasına baktığımızda, İslam'ın yayılmasını izleyen ilk dönemlerde pozitif bilimlerin pek kıymet görmediği, kimsenin bilimle ilgilenmediğini, hatta bilimsel faaliyetlere karşı bir çekinme duygusunun olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra kurulan Emeviler döneminde de bilimsel ve felsefi açıdan önemli çalışmaların olduğu ifade edilemez. Ancak Abbasiler dönemine gelindiğinde 750'lerden itibaren özellikle tıp bilimi alanında Yunanca eserlere ulaşılmış ve derinlemesine incelemeler yapılmıştır. Daha sonra Halife Memun, Bağdat'ta "Beytu'l-Hikme" (Bilim-Düşünce Evi) adlı bir kurum kurarak tüm Yunan bilimsel eserlerinin çeviri yoluyla Arapça'ya aktarılmasını emretmiştir. Bunun üzerine Bağdat ve Samara'da bu çeviri faaliyeti başlamış ve daha sonra Harun Reşit döneminde de bilimsel çeviri, inceleme ve yorum hızla gelişmiştir.¹²⁴⁵

İslam medeniyeti başlangıçta kelam, tefsir, hadis, fıkıh, felsefe ve mantık bilimleri ile ilmi faaliyetlere başladıysa da, daha sonra tıp, eczacılık, matematik, fizik, kimya, astronomi, astroloji, mimarlık, sosyoloji, dil, edebiyat ve müzik gibi sahalarda o dönem için gelinebilecek en üst seviyeye gelmiş ve bugün Batı medeniyetinin bu alanlarda zirvede olması gibi o gün de İslam medeniyeti zirveye ulaşmıştı.

Halife Me'mun, bilimin temeli olan kitap yazımını kolaylaştırmak amacıyla öncelikle 178/794/yılında Bağdat'ta ilk kâğıt fabrikasını kurmuş ve böylece ilimle meşgul olanların önemli bir ihtiyacını karşılamıştır. Halife Me'mun'un astronomi bilim adamları ile yaptığı çalışmalardan birisi, kıblenin tam olarak belirlenmesi için Bağdat ile Mekke arasındaki boylam farkının tespit edilmesidir. Bu amaçla meridyendeki 1

¹²⁴⁴ Ziya Kazıcı, "İslam Medeniyeti", Köprü Dergisi, Kış-2003, No: 8, s.57

¹²⁴⁵ A. Adnan Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi kitabevi, 1969, İstanbul, s.104; Ramazan Şeşen, "Seyyahların Gözünden Doğu Dünyasının Keşfetmek", Bilim ve Ütopya, 6. Sayı, Ağustos-2007, s.158

derecelik boylam uzunluğunun tam olarak tespiti için bilim adamları görevlendirilmiştir.¹²⁴⁶ Yine Halife Me'mun döneminde el-Harezmi ile birlikte matematik alanında önemli çalışmalar yapılmıştır. Büyük bir filozof ve hekim olarak Razi de Me'mun döneminde yaşamış ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur.¹²⁴⁷ 973-1061/362-453 yılları arasında yaşayan el-Birûni matematik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, botanik, mineroloji, dinler ve mezhepler tarihi alanında yetkinliğe sahip bir ilim adamıdır ve yaşadığı çağ “Biruni Asrı” olarak adlandırılmıştır. 8. yüzyılda kimya alanında Cabir bin Hayyan yetişmiş ve bu alanda büyük bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁴⁸ Diğer taraftan Mısır’da yaşayan büyük fizik bilgini İbnü'l Heysem'in (965-1039) “Kitab fî Hey'eti'l-Alem” adlı eserlerinin İbranice, İspanyolca ve Latinceye çevirileri yapılmış ve gezegenlerin hareketleri hakkında ortaya koyduğu bilgi teorisi Batı dünyasının astronomlarını yüzyıllarca etkisi altında bırakan bir teori olarak varlığını sürdürmüştür. İbn Heysem ışığın nasıl yayıldığını göstermeye yarayan “Karanlık Oda”dan da söz etmiştir.¹²⁴⁹

10. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Farabi, 5. yüzyılda yazılmış olan ilahiyat bilimi kaynaklarından faydalanarak Aristo felsefesini temel almış ve onun İslam düşüncesi ile uzlaştırmaya çalışmıştır. Nitekim, Aristo “Muallim-i Evvel” olarak isimlendirilirken, Farabi “Muallim-i Sani” olarak isimlendirilmiştir. Yine 10. yüzyılın ikinci yarısında Ebu'l-Vefa astronomi ve matematik bilim dalında ve özellikle küresel trigonometride “sinüs” kavramının temellerini ortaya koymuş ve bu alanla ilgili teknik bazı kavramları literatüre kazandırmıştır.¹²⁵⁰

11. yüzyılda da bilim ve düşünce tarihinde Aristo felsefesi ve neoplatonik felsefenin ilahiyat ile sentezini yapan İbn Sina'nın Kanun adlı eseri hem Doğu'da hem Batı'da yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.¹²⁵¹

¹²⁴⁶ Prof. Dr. Ahmed Ağırakça, “İslam Medeniyetinin Altıncı / Onikinci Yüzyıldaki İlim Seviyesi (El-Cezeri'nin Makineleri)” Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay, 2016, s. 15

¹²⁴⁷ Adıvar, a.g.e. s. 105, 107-109. Falay, a.g.e. s.533

¹²⁴⁸ Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, s.52; Ağırakça, a.g.e. s.16

¹²⁴⁹ Zirikli, el-A'lam, c.3, s. 305.

¹²⁵⁰ Kazıcı, İslam Medeniyeti, s. 58.

¹²⁵¹ Zeki Tez, Doğu Karşısında Pratik Ve Teknik Uğraşı, Kültür Bakanlığı, Ankara-1995, s.64

12. yüzyılda Eb'l-İzz el-Cezerî Doğu'nun ilk robot yapan bilim insanı, sibernetik ve mekanik mühendisi, su ve denge konularını çalışan ilk kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²⁵²

13. yüzyılda Batıda en çok tanınan Endülüs'lü Arap filozofu İbnü'r-Rüşd'tür. Fizyoloji ve psikolojide, Aristo'nun yolunu takip eden bir bilgin olarak kabul edilmiştir. Bu yüzyılda ayrıca gökbilimci İbn-i Yunus, matematik ve felsefeci El-Heysem, tıp ve fizikçi İbn-i-Bace vb. bir çok Müslüman bilim insanları yetişmiştir.¹²⁵³

Özet olarak; 8. yüzyıl ile 14. yüzyıl (m. 700 ile 1300) arasındaki 600 yıl gibi uzun bir dönemde Müslümanlar ilim, bilim ve düşünce alanlarında altın ve aydınlık dönemleri yaşamışlardır ve hâkimiyet alanlarında huzur ve adaleti sağlamışlardır. Bu uzun dönemde Doğu-Batı düşüncesi etkileşimi ekseninde İslam düşüncesinin temelleri atılmıştır. Bu çerçevede İslam düşüncesinin doktrinal gelişimi sağlanmıştır. İslam felsefesinin oluşmasında klasik Yunan ve Helenistik devir felsefesi ile İran ve Hind düşüncelerinin etkileri oldu.

İslam düşüncesinin başlama dönemi Gazali öncesi felsefe hareketleri ile Gazali sonrası felsefe hareketleri şeklinde tanınmıştır. Sonra İslam felsefesinin başlıca ekolleri ortaya çıktı. Farabi ve İbni Rüşd'ün temsil ettiği “Meşşaiyye” (Aristoculuk), Şahabeddin Sühreverdi ve Molla Sadra'nın temsil ettiği “işrakîyye” (illuminisme/aydınlanmacılık), Rivakiyye, İslam ansiklopedistleri ve Yeni Pisagorcu olarak tanınan “İhvan-ı Safa”, tabiat felsefesini savunan “Tabiiyyun/Dehriyyun” (natüralistler/maddeciler) ve Batiniler olmak üzere 7 ekoldür. Bu yedi İslam felsefesi ekollerini oluşturan ilk ve en önemli Müslüman düşünürler (filozoflar) da şunlardır:

1- El-Kindi

2- Farabi

3- İbn Sina (980-1037): İslam neo-platonizmi.

4- Gazali (1111): Yeni Eflatunculuğun sistematik reddi.

5- İbn Rüşd (m. 1126-1198): Meşşailiğin-Aristoculuğun avunulması.

¹²⁵² Falay, a.g.e. s.534

¹²⁵³ Falay, a.g.e. s.534

6- İbn Arabi (m. 1165): Vahdet-i vücûd düşüncesinin sistemleşmesi

Diğer önemli Müslüman düşünürlerden Ebu Hayyan et-Tevhidi, İbn Miskeveyh, Sicistani ve İbn Heysem, meşşailiği takip ettiler. İbn-i Rüşd, İbn-i Tufeyl (1106-1185), İbn Bace (ö. 1138), İbn Meserre ve El-Mecriti Endülüs İslam düşüncesini temsil ettiler. İbn Haldun, Abdullatif el-Bağdadi ve Nuşencani ise bağımsız Müslüman filozoflar olarak tanındılar.

Sonra İslam felsefesine bir tepki olarak İslami Kelam ekolleri yeniden teşekkül edildiler. Bunlar:

1- Maturidi ekol ve İmam Maturidi (ö. 944)

2- Eş'ari ekol ve İmam Eş'ari (ö. 883). Bu ekolün duraklama ve gerileme dönemlerini de Fahreddin Razi, Necmeddin Nesefi, El-İci ve El-Bacuri temsil ettiler.

3- Selefilik ve yeni Hanbeliliği İbn Teymiyye (ö. 1263), ardından da 19. yüzyılda da Muhammed Bin Abdülvehhab temsil ettiler.

4- Zahirilik ekolü ve İbn Hazm (ö. 994)

Daha sonra da “İslam Tasavvuf Düşüncesi” doğdu ve gelişti. Tasavvuftaki vahdet-i vücud'u (panteizm) Beyazîd-i Bestamî ve Hallacı Mansur temsil ettiler. İbn Arabi ve İmam-ı Gazali ise bu ekolu sistemleştirdiler. Modern ve çağdaş Müslüman düşünürlerden de; Mısır'da Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh, Hindistan'da Seyyit Ahmet Han, Pakistan'da Muhammed İkbal, İran'da Emir Ali, Ali Şeriatî ve Osmanlı'da da Said Nursi ve Mehmet Akif Ersoy gibi zatlar sayılabilir.

3.2.1.2.8.2. Fen ve Müsbet Bilimler Alanında Cizreli Bilim ve Düşünce Adamlarının Katkıları

Cizre ulemasının, dini ilimler olan tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, edebiyat ve tarih alanlarında İslam kültür ve medeniyetine katkıları olduğu gibi, fen ve müspet bilimleri oluşturan sibernetik-mekanik mühendisliği ve astronomide de, dünya bilim ve medeniyetine katkıları olmuştur.

Hiç şüphesiz Cizreli bilim adamlarının en önemlisi, dünya ve İslam bilim tarihinin gelişim sürecinde 12. yüzyıla damgasını vurmuş hem dünyanın hem doğunun ilk robot mucidi, sibernetik ve mekanik hendesesi alanında bilim insanı, fen ve teknik âlimi, ünü

İslam alemini aşmış, kendisine izzetin babası anlamına gelen ve öyle tanınan “Ebü’l-İzz el-Cezerî”dir. Avrupa'daki lakabı “zamanın dâhisi” anlamına gelen “Pradigy of the Age” (Bediuzzaman) El-Cezerî Batı’ya örnek olmuştur. 800 yıl önce yaşamış olan el-Cezerî sibernetik biliminin ve otomasyonun ilk kurucularından biridir. Dünyada ilk bilgisayarın temellerini atan bilim adamı olarak tanındığı için günümüzde gelişen bilgisayar ve dijital tekniğinin temelinde katkıları vardır.¹²⁵⁴

Ebu’l-İzz, fen ve teknik bilimi alanında ilk robotları, saatleri, su makinelerini, şifreli kilit ve kasaları, termos ve otomatik çocuk oyuncakları gibi tam 60 makinenin mucididir. Artuklu Sarayı’ndaki görevi sırasında icatlarını yazmasını istenmesi üzerine “El-Cami’ Beyne’l-İlm ve’l-Amel En-Nafi’ fi es-Sınaa’ti’l-Hiyel” isimli eseri yazarak tasarımlarını renkli bir biçimde kitaba dökmüştür. Arapça yazmış olduğu eserdeki planların Latince şifreleri bugün bile hala tamamen çözülmüş değildir.¹²⁵⁵

El-Cezerî ve kitabı “el-Hiyel” üzerine dünya çapında 9 kitap çalışması, 14 kitap bölümü çalışması, dergi, gazete, bülten, ansiklopedi, kongre ve sempozyumlarda yazılan ve sunulan 55 makale olmak üzere birçok akademik ve serbest çalışma yapılmıştır. Ebu’l-İzz el-Cezerî’nin değişik otomasyon çalışmaları Amerika’da “Boston Museum of Fine Arts” Müzesi’nde, Almanya’da “Museum für İslamicche Kunst” Müzesi’nde, İstanbul “İslam Eserleri Müzesi’nde”, Mardin “İslam Sanatları Müzesi’nde” ve Cizre “İsmail Ebu’l-İzz el-Cezerî Müzesi’nde” sergilenmektedirler.

İşte bütün bu icat ve buluşlara baktığımızda el-Cezerî’nin kendi alanında ilklere imza attığını ve icatları sayesinde İslam medeniyetinin hangi ileri seviyede olduğunu bütün dünya bilim adamlarına gösterdiği belgelenmiş durumundadır. Bu sayede bir medeniyetin yeniden keşfi ve Müslüman bilim insanlarının dünya medeniyetine ne tür katkılar sunduğu anlaşılabacaktır.

Astronomi alanında ise dönemin Cizre müftüsü Mahmut Bilge (1904-1978)’in yazdığı *Ay Risalesi* 1963 yılında basıldı. Bilimsel konulara olan merakı ve dünyadaki bilimsel gelişmeleri takip etmesiyle, astronomi ve feza bilimleri sahasına getirdiği yeni

¹²⁵⁴ Oktay Aslanapa, “Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî, Şırnak ve Çevresi Semp. S. 556

¹²⁵⁵ Aslanapa, a.g.e. s. 556

düşünceleriyle katkıda bulunmuştur. Bilge Amerikalılar Ay'a gitmeden 6 yıl evvel, insanların Ay'a ve diğer gezegenlere gidebileceğini İslami kaynaklarla ispat etmiştir.¹²⁵⁶

Mühendislik, astronomi ve felsefe çerçevesinde olmak üzere fen ve müsbet bilimler sahasında yetişen Cizreli bilim adamları şunlardır:

1. Mühendislik

Mühendislik alanında yetişen Cizreli bir bilim adamı bulunmaktadır:

- 1- Bediüzzaman Ebu'l-İzz b. İsmail İbnu'r-Rezzaz El-Cezerî (ö. 1206)

2. Astronomi

Cizreli ve Cizre'de yetişen astronomi âlimleri (bilim adamları) şunlardır:

- 1- Şemsüddin Bin Ebubekir Bin Abdülaziz el-Cezerî el-Ketbi (ö. 1300/700)
- 2- Mahmut Bilge (1904-1974)

3. Felsefe

Cizreli ve Cizre'de yetişen felsefe âlimleri şunlardır:

- 1- Abdulgani b. Musa el-İmad el-Cezeri el-Omeri el-Şafii (1422) (825)
- 2- Prof. Dr. Muhammet Sait Özervanlı

İslam kelamı, felsefe ve değişik düşünsel konularda çoğunluğu İngilizce 23 tane eser kaleme almıştır.

3.2.1.2.9. Devlet Adamları ve Sosyal Bilimler Alanında Yetişen Aydınlar

Osmanlı devleti bünyesinde hem sosyal alanlarda hem de siyaset, askeriye, bürokrasi ve ekonomi alanlarında onlarca Cizreli devlet adamı yetişmiştir. Bu devlet adamları imparatorluğunun geniş coğrafyasında devlet hizmetinde bulunmuşlardır. Bunların bir kısmı mutasarrıf, kâtip, müfettiş, savaş kumandanı, elçi, vezir ve emirlerden oluşmaktadır. Diğer bir kısmı ise hem genel Osmanlı idari sistemi içerisinde hem de Meşrutiyet döneminde fikri hareketliliğe katkı sunan Cizreli aydın ve münevverlerdir.

¹²⁵⁶ Receb Özdirek, “Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp, s.715

Biz burada bu alanlarda yetişen Cizreli Osmanlı devlet adamları ve aydınların hepsinin değil, ancak her alanda bir tanesinin hayatını örnek olması açısından işleyeceğiz.

3.2.1.2.9.1.Osmanlı'nın Cizreli Emir ve Mutasarrıfları

Cizre'ye hükmeden emirlerin tümünün dönemlerini tezin 1. Bölümünde; hem Osmanlı öncesi Buhti/Azizan Beyliği (1. Kol) döneminde (1200-1516) hem de Osmanlı dönemi Buhti/Azizan (2. Kol) döneminde 81516-1850) işledik. Dolayısıyla tekrar olmaması için tüm emirlerinin (veya umeranın) isimleri burada zikredilmeyecek.

Cizreli Osmanlı mutasarrıflar¹²⁵⁷ ise şunlardır:

- 1- Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)
- 2- Hüseyin Kenan Paşa (1858-1913) Limni, Yozgat ve Kırşehir mutasarrıfı - Şam Kaymakamı
- 3- Necip Muhammed Paşa, Miri Miran-Beylerbeyi, Humus Valisi (1897'de)
- 4- Osman Paşa el-Bedirhani-(El-Cezire Emiri)

3.2.1.2.9.2.Osman Paşa el-Bedirhani

El-Cezire Bölgesi'nin son emiri ve Bedirhan Bey'in oğludur. 1877-78 yıllarındaki Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı'ya karşı Rusların yanında yer aldı. Kardeşi Kenan Paşa'nın da desteğiyle El-Cezire bölgesini aldı ve burada bağımsızlığını ilan etti. Osmanlı ordusu ile girdiği savaşta başarılı olarak etki sahasını genişletti. Çölemerik, Amediye, Zaho, Mardin ve Nusaybin'i ele geçirdi. Sultan Abdülhamit onunla görüşmek istediğini vaat ettiği ve bu maksatla İstanbul'a geldi. Fakat daha sonra hükümet gözetiminde zorunlu ikamete tabi tutuldu.¹²⁵⁸

3.2.1.2.9.3.Vezirlik Yapan Cizreli İlim Adamları

- 1- Celaluddin Ebü'l-Hasan b. Ali b. Cemaleddin Ebu Cafer Muhammed b. Ebu Mansur (1187/583)
- 2- Ebu Said Muhammed Bin Ebü'l-Kasım El-Hüseyin Bin Ali Bin Abdurrahman El-Bağdadi El-Vezir (1048/439) 1 eser yazmıştır.

¹²⁵⁷ Mutasarrıf: Osmanlı döneminde, Tanzimat'tan sonra Osmanlı yönetim sisteminde sancak yöneticisi.

¹²⁵⁸ Mehmet Emin Zeki Bey, Meşahir-i Kurd, s. 377

3- Eş-Şeyh Ebübekir b. Said İbnü'n-Nedim (1213/610)

4- Muizzu'd-Devle Buveyh'in veziri Mihab

5- Necmeuddin Ebü'l-Fida İsmail b. İbrahim bi. Ebu'l-Kasım b. Ebi Talib b. Kesirat

6- Muhammed b. El-Hasan İbni ali b. Abdurrahim Ebu Said

7- Sofi Cezeri

II. Beyazıt döneminde vezir (887-919)

Sultan II. Muhammed Han döneminde maliye ve ihracat bölümünden sorumludur.

Ebu Said Muhammed Bin Ebü'l-Kasım El-Hüseyin Bin Ali Bin Abdurrahman El-Bağdadi El-Vezir997-1048/387-439)

İbnü'l-Esir bu zatı künyesi ile kaydediyor ve şöyle diyor: “Birkaç defa “Amidu'd-Devle Ebu Sa'd b. Muhammed b. El-Hüseyin b. Abdurrahman”, Celalu'd-Devle'ye vezir olmuş devlet adamlarındandır. Güzel şiirleri vardı. 439/1048 yılında Ceziret İbn Ömer'de vefat etti”¹²⁵⁹

Ebu Said, 387/997 yılında Bağdat'ta vezirlik binasında doğmuştur; fakat hep Cizre'de ikamet etmiştir.¹²⁶⁰ Matematik biliminde ileri gitmiş, âlimlerin meclislerine giderek hadis dersleri almıştır. 319/1028 yılında Melik Celalü'd-Devle b. Bahau'd-Devle'ye vezirlik yapmıştır. 6 defa vezirlikten alınmış olmasına rağmen her defasında tekrar vezirliğe intisab ettirilmiştir. Nitelikli bir şair olan Ebu Said, şairlerle ilgili bir de kitap yazmıştır. Hem vezir hem şair olan Ebu Said, 439/1048 yılında Cizre'de vefat etmiştir.¹²⁶¹

3.2.1.2.9.4.Cizreli Bir Osmanlı Elçisi Yusuf el-Cezerî

Osmanlı sultanı Yıldırım Beyazıt kendi hizmetinde bulunan Yusuf el-Cezerî'yi esir bulunan komutanı “Otlamış”ı kurtarmak üzere elçi olarak Mısır'a göndermiştir. Timurlenk 1402 yılında Ankara Savaşı'nda Yıldırım Beyazıt'ı yendiğinde bu alimi kendi hizmetine almıştır.¹²⁶²

¹²⁵⁹ İbnu'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.9, s. 412; Tüzün, Cizre tarihi, c.2, s. 435

¹²⁶⁰ Gandur, s. 288-289

¹²⁶¹ Gandur, s. 288-289

¹²⁶² Köprü Dergisi, sayı: 66. Yaşın, A., Tarih, Kültür ve Cizre, s. 494.

3.2.1.2.9.5.Haçlılara Karşı Savaşan Cizreli Bir Savaş Komutanı Ahmed el-Bîserî (Kesikbaş) (1095-1170)

Cizreli bu savaş komutanı Haçlı ordusuna karşı Akka şehrini müdafaa eden tanınmış bir savaş komutanıdır.¹²⁶³ Cizre'de halk arasında kendisi ile anlatılan sözlü menkıbelara göre bu komutanın başı kesildiği halde savaşmaya devam etmiştir.¹²⁶⁴ Mezarı Cizre'de Hz. Nuh Camii ve Kırmızı Medrese arasında bulunan mevkide bulunmaktadır. “Bîserî” (Kesikbaş) olarak tanınan mezarı halk tarafından ziyaret edilmektedir.

3.2.1.2.9.6.Osmanlı Adliyesinde Cizreli Bir Müfettiş Emin Ali Bedirhan (1851-1926)

Son Botan miri Bedirhan Bey'in 21 oğlundan biri olarak Girit'te doğdu. Celadet Ali, Kamuran ve Süreyya Bedirhan Beylerin babasıdır. Emin Ali Bey İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın öldürülmesi olayına karıştıkları gerekçesi ile İstanbul'dan sürüldü. Isparta ve Akka'da sürgün kalan Emin Ali 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a döndü.¹²⁶⁵

Emin Ali Bedirhan 1877'de 93 harbi sırasında silah altına alındı; fakat cepheye katılmadı. Selanik, Adana, Ankara ve Konya'da adliye müfettişliği yaptı ve bu vazifeden emekli oldu.¹²⁶⁶ 1918'de kurulan Radikal Avam Fırkası'nın kurucu ve yöneticilerinden olan Emin Ali Bey, ayrıca Osmanlı son döneminin en güçlü muhalefet partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın genel merkez yöneticilerindendir ki, her iki parti de İttihatçılara muhalifti. İttihatçılara muhalif olan Emin Ali, 1922 yılında Türkiye'den ayrılarak Mısır'a yerleşti ve 1926 yılında burada vefat etti.¹²⁶⁷

3.2.1.2.9.7.Osmanlı Dışişlerinde Cizreli Bir Kâtip Abdurrezak Bedirhan (1864-1918)

Bedirhaniler ailesine mensup olan Abdurrezak 1864 yılında İstanbul'da doğdu. Bedirhan Bey'in oğlu Necip Paşa'nın oğludur. Kâtip olarak Osmanlı dışişleri bakanlığına tayin edildikten sonra Osmanlıların St. Petersburg'daki elçiliğinde çalıştı.

¹²⁶³ Yaşın, A., Tarih, Kültür ve Cizre, s. 494

¹²⁶⁴ Küçüklüğümde ben bizzat buna benzer menkıbaları Cizreliler'den duymuşum.

¹²⁶⁵ İbrahim S. Işık, Kürtler, Nûbihar Yay. İst. 2. Baskı 2013, s. 92

¹²⁶⁶ Djene Rhys Bajalan, Jön Kürtler, Avesta Yay. İst. 2010, s. 153.

¹²⁶⁷ Işık, İ. S., Kürtler, s. 93

Sonra İstanbul'a geri döndü saraya tayin edildi. 1906'da İstanbul Şehremini görevini yapan Rıdvan Paşa ile araları açıldı. Daha sonra kavgaya dönüşen bu çekişmede Rıdvan Paşa öldürüldü. Bundan sonra diğer Bedirhanilerle beraber Trablusgarp'a sürüldü. İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra İstanbul'a tekrar geri döndü.¹²⁶⁸

3.2.1.2.9.8.Osmanlı Sarayında Cizreli Bir İdareci Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed Şemseddin (789-)

Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed Şemseddin (Kıraat imamı el-Cezerî) Cezeri hanedanının dördüncü ünlü âlimlerindendir. 789/1388 yılında dünyaya geldi ve tahsiline Şam şehrinde başladı. Daha sonra babası ile birlikte Mısır'a gitti. Kıraat ve fıkıh ilimlerini öğrendi. Dımaşk'ta Sahih-i Buhari'yi babasının yanında okudu. 801/1399 yılında babasıyla önce Astana'ya, daha sonra da 807/1405 yılında yine babasıyla Semerkant'a gitti, oradan da birlikte 809/1407'de Şiraz'a geri döndüler.¹²⁶⁹

Ebü'l-Hayr, Sultan Muhammed b. Murat Han'ın saltanatı döneminde bir kez daha Osmanlı topraklarına girerek ömrünün sonuna kadar Divan işi ile uğraştı. Dar'ul İnşa idaresi ve saray işleri görevini üstlendi. Hangi senede vefat ettiği belli değildir.¹²⁷⁰

3.2.1.2.9.9.Cizreli Bir Hattat Muhammed Selim (1897-1947)

Hattat Muhammed Selim 1897 yılında Cizre'de doğdu. Babasının adı Hacı Ahmet Kebapçı olup, dedesi Molla Muhammed-i Dasti'dir. Daha küçük yaşta iken başta Kur'an-ı Kerim, sarf, nahiv, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini Molla Abdüsselam Naci, Molla İbrahim Karsi ve Molla Said-i Hitmi'lerin yanında okudu. Muhammed Selim kendisine şöhret kazandıran hattatlığı ise, Molla İbrahim-i Brehu ve Molla Muhammed Beşir-i Hacı Ali Cihangir'den öğrenmiştir. Kendi hattı ile yazmış olduğu bazı eserler şunlardır:

- 1- Şeyh Ahmet El-Cezerî Divanı (13 farklı nüsha)
- 2- İbn Hacer Mevlidi (2 farklı nüsha)
- 3- Zuruf, Avamil, İbn Kasım (üçü bir arada)

¹²⁶⁸ Bajalan, D.R., a.g.e. s. 110

¹²⁶⁹ Baba Merduh Rûhani, Meşahiri Kurd, Hivda Yay. İst. 2017. C.1, s. 161

¹²⁷⁰ İbn Hallikan, Tarih-i İbni Hallikan Haşiyesi, c.2, s. 43. Ruhani, a.g.e. c.1, s. 162

Hattat Selim Şeyh Ahmed el-Cezerî divanının bir nüshasını, Farisi nazım, sermaşk-ı reyhani, keyhani başlıklar ile süslü hat ve motiflerler kullanarak istinsah etmiştir.

Hattat Selim, bir ara Cizre'de kuyumculuk yapmıştır. İşleme ve motifli altın zinet eşyası yapmakta mahir bir usta olduğu gibi birçok çırak da yetiştirmiştir. Zeki, cömert, cesaretli ve gayretli bir kişiydi. 1933-1936 yıllarında ailece evini Şam'a götürmüştü; fakat Cizre'ye olan hasreti ve ana babasının ısrarı üzerine tekrar geri dönmüştür. Sürekli din âlimlerinin sohbetlerinde bulunurdu. Cizre Ulucami'nin kapısı ikinci kez tamir edildiğinde tunçtan motif işleme ve yazılarını dizmişti. Hattat Hacı Muhammed Selim, 1947'de Cizre'de vefat etti.¹²⁷¹

3.2.1.2.9.10.Meşrutiyet Döneminde Cizreli Bir Gazeteci Mehmet Salih Bedirhan (1873)

Mehmet Salih Bedirhan 1873 yılında Suriye'nin Lazkiye kentinde doğdu. Babası Mahmut İzzet Bedirhan, annesi Leyla bint Bedirhan bin Abdullah Bey'dir.¹²⁷² 5 yaşındayken annesi vefat etti. Annesinin vefatından sonra İstanbul'da bulunan ninesi Ruşen Hanım'ın yanına geldi. Bir süre sonra Aydın'da mutasarrıf olan Necip Paşa'nın yanına ve oradan da Limni Adası'nda bulunan teyzesinin yanına gitti. İlköğrenimine burada başladı.¹²⁷³

Daha sonra ailesiyle İstanbul'a gitti. Beşiktaş rüştiyesine devam etti. İstanbul'da yaklaşık bir sene okuduktan sonra tekrar Şam'a döndü. Şam'da Çıkmakiye mektebine kaydedildi. Çıkmakiye'de 4 sene okuduktan sonra Rüştîye-yi Askeriye'ye kayıt oldu. Rüştîyeden 1886 tarihinde şahadetnamesini aldı. Ninesi onu Kudüs'te bulunan halasının yanına gönderdi. Kudüs'te Alliance Mektebi'ne kaydedildi. Bu okulda Fransızca öğrendi. Kudüs'te yaklaşık 6 ay kaldıktan sonra babasının isteği üzerine tekrar Şam'a döndü. Böylece okuma işi yarım kaldı. Bundan sonra istemediği halde ticaretle uğraşmaya başladı. 1892 yılında dayısı Bedri Paşa'nın kızı Samiye Hanım'la evlendi.¹²⁷⁴

Mehmet Salih Bedirhan, "Umîd" gazetesini yayınladı, bu gazetenin sahibi ve sorumlu müdürü oldu. Meşrutiyet'in ilanına kadar Rodos Kalesi, Akka, Nablus ve en son olarak

¹²⁷¹ Yaşın, A., a.g.e. s. 521-522

¹²⁷² Mehmet Salih Bedirhan, Defter-i A'malım, Yay. Haz. Mehmet uzun, Belge Yay, İst. 1998 s.11. Yaşın, A., a.g.e. s. 500

¹²⁷³ www.biyografi.net/kisiayrinti. (07.07.2021)

¹²⁷⁴ www.biyografi.net/kisiayrinti. (07.07.2021)

Bab-ı Zatiye’de sürgün yaşadı. Kendi anılarını anlattığı “Defter-i Amalim” adlı bir eser kaleme almıştır.¹²⁷⁵

3.4.14.11.Mısır'da Cizreli Bir Sanatçı Emin Ali Bedirhan

Ali Bedirhan, Ahmet Bedirhan’ın oğludur. Mısır sinemasının tanınmış rejisörlerindendir. 1973-1994 yılları arasında 7 filmin senaryosunu yazmıştır. “El-Rai ve’n-Nisa” adlı filmi Kahire Film Festivali’nde en iyi film ödülünü almıştır. Ali Bedirhan’ın senaryolarını yazdığı bazı filmler şunlardır.¹²⁷⁶

1- El-Hubbu’l-Lezi Kane

2- El-Karneke

3- Şefika ve Mıvelli

4- Ehli’l-kune

5- El-Cu

3.2.1.2.9.11.Meşrutiyet Döneminde Cizreli Bedirhanzadeler’den Olan Osmanlı Aristokratları

Bedirhanzadeler (veya Bedirhaniler), Bohtan bölgesine “Aziz / Buhti Beyleri” ismi ile asırlarca hükmettiler. Osmanlı dönemine kadar (1200-1515) bu bölgenin merkezi olan Cizre şehrini 14 Bey / Emir yönetti. Bunlar 1. Kol Azizan Beyleri olarak biliniyorlar. Osmanlı Dönemi’nde de bu emirlerden 10 tanesi Cizre’ye hükmetti. Bunlar da 2. Kol Azizan Beyleri olarak tanınıyorlar.

Botan Emirliği’nin son emiri (miri) Bedirhan Bey’in soyundan gelen Meşrutiyet Dönemi’nin sosyal, siyasal ve kültürel hareketinde etkin rol oynamış aile. Bedirhan Bey 1847 yılında başarısız olan isyanın ardından İstanbul’a getirildi ve akabinde 18 yıl kalacağı Girit Adası’na sürüldü. Daha sonra geldiği İstanbul’da 7 yıl kaldıktan sonra Şam’a yerleşen Bedirhan Bey burada vefat etti. Ardından geniş bir aile bıraktı. Öldüğünde 4 hanımı, 6 cariyesi, 21’i erkek ve 21’i kız ve 10 torun olan toplam 62 kişiden oluşan bir aileyi ardından bıraktı.

¹²⁷⁵ www.biyografi.net/kisiayrinti. (07.07.2021)

¹²⁷⁶ Yaşın, A., a.g.e. s. 500

Meşrutiyet dönemi Osmanlı aristokrat/elit sınıfına dâhil olan ve batılı tarz bir eğitim gören Bedirhanzadelerin çoğu Osmanlı bürokrasisi içinde önemli görevlerde bulunmuş ve bu aileden 6 kişi Paşa unvanını almıştır. Bunların bir kısmı Osmanlı mutasarrıfı, kâtibi, müfettişi, askeri kumandanı, vali, kaymakam, gazeteci, dilbilimci, edip, maarif vekili ve sanatçı gibi birçok alanda görev yapmışlardır. Bunlardan bir kısmı şunlardır.¹²⁷⁷

- 1- Osman Nuri Paşa el-Bedirhani, El-Cezire bölgesi emiri, Mutasarrıf, Ferik (Korgeneral)
- 2- Hüseyin Kenan Paşa el-Bedirhani (1858-1913), Limni, Yozgat ve Kırşehir mutasarrıfı, Şam kaymakamı
- 3- Necip Muhammed Paşa (ö. 1900) Mirimiran/Beylerbeyi, 1897 yılında Humus valisi, Aydın mutasarrıfı, Feraset-i Şerife beratına layık görülmüştür.
- 4- Abdurrahman Bedirhan (1868-1936), Osmanlı mutasarrıfı, İsviçre'de gazeteci
- 5- Mithat Bedirhan, Kahire'de gazeteci
- 6- Mikdad Bedirhan, Kahire'de gazeteci, Şair
- 7- Şamil Ali Paşa (Bedirhan) (1855-1908) Üsküdar garnizonu 2. Kumandanı, Selimiye kışlası feriki (korgeneral)
- 8- Emin Ali Bedirhan (1851-1926), Celadet, Ali Kamuran ve Süreyya Bedirhanların babası Osmanlı adliyesinde müfettiş
- 9- Murat Remzi Çınar (Bedirhan) (ö. 1941), Bedirhan Bey'in en genç oğlu, daha sonra "Çınar" soyadını almıştır.
- 10- Rıza Bahri Paşa (Bedirhan)
- 11- Ahmet Bedri Paşa
- 12- Mustafa Ali Paşa (ö. 1897)

Bedirhan Bey'in Torunları:

¹²⁷⁷ Malmisanij, Cızira Botanlı Bedirhaniler, Avesta Yay. İst. 2000, s. 87-94; Tüzün, Cizre Tarihi, c.1, s.453

- 1- Abdurrezzak Bedirhan (1864-1918), Necip Paşa'nın oğludur. Osmanlı dışişlerinde kâtip, mabeyn teşrifat memuru
- 2- Celadet Ali Bedirhan (1893-1951) Dilbilimci,gazeteci
- 3- Kamuran Ali Bedirhan (1895-1978) Sorbonne Üniversitesi'nde hukuk doktoru, Beyrut / Lübnan ve Fransa'da gazeteci. 26 eser yazmıştır.
- 4- Ahmet Süreyya Bedirhan (1883-1938) Edip .
- 5- Mehmet Ali Bedirhan, Osmanlı ordusunda subay .
- 6- Halil Rahmi Bedirhan, Galatasaray Lisesi'nde hoca, Malatya muhtasarı.
- 7- Asaf Bedirhan
- 8- Emin Ali Bedirhan, Mısır'da sanatçı.
- 9- Mehmet Salih Bedirhan, gazeteci
- 10- Vasfî Çınar (Bedirhan)-(m.) , Maarif vekili

3.2.1.2.10. İlmi Tahassusu Belli Olmayan Cizreli Âlimler

Çalışmamızda bazı Cizreli âlimlerin ilmi tahassusları tesbit edilememiştir. Bu âlimler şunlardır:

- 1- Abdullah bin Musa el-Cezerî (ö. 1324/725)
- 2- Ebü'l-Fazl Muhammed Bin Muhammed Bin Utaf el-Musili el-Cezeri (ö. 1139/534)
- 3- İbnu Saykal Muhammed Bin Ali Bin Galip el-Cezerî ed-Dimaşki (ö. 1290 / 689)
- 4- Ali Bin Muhammed Bin Yusuf el-Cezerî (ö. 1348 / 749)
- 5- Muhammed Bin Yahya bin Muhammed Bin Bedir b. Muhammed Bin Yaiş el-Cezerî (1256-1308 / 654-708)
- 6- Muhammed Bin Muhammed bin İbrahim bin Ebubekir Bin Abdülğani el-Karşi el-Cezerî (...)
- 7- Ebubekir Ömer Bin Müşba el-Cezeri (1233-1313 / 631-713)
- 8- Muhammed Bin Abdullah el-Cezerî eş-Şafii (ö. 1261)
- 9- Ebu Ali el-Müsenna b. Yahya Bin İsa b. Hilal et-Temimi el-Bazebdayi (ö. 837 / 223)

10- Alaaddin Ebu'l Hasan Ali Cezeri (748-813)

11- Hüseyin bin Cezeri (1032 /)

12- Zeyneddin Abdal (Zin'in babası)

13- Şeyh Muhammed Biseri (1510-1573 /)

14- Molla Muhammed Said (1872-1913 /)

15- Şeyh Zeki Atak (1957-1992)

16- Mola Selahaddin Yılmaz (1974-...)

3.2.1.2.11. Aslen Cizreli Olmayıp Kitaplarında Cizre'yi Konu Edilen Âlimler

1- Şeyh Ahmed-i Hani

Cizre'de vuku bulan ve Mem ile Zin arasındaki bir manevi aşk hikâyesini konu edinen *Mem û Zin* kitabının yazarıdır.

2- Faki(h) Muhammed Artuşî (Fakî Teyran)

Cizre'de vuku bulan ve halk arasında yaşanmış bir menkıbe şeklinde anlatılan Dicle nehri suyunun huşunetli (sert) akışı ile Cizre halkını rahatsız ettiğinden dolayı manen su ile yaptığı bir münazarayı konu edinen *Ey Av û Av* (Ey Su ve Su) manzumesinin yazarıdır.

3.2.1.3. Cizreli Âlimlerin Önde Gelenleri

Kuşkusuz yukarıda listelerini verip tespit ettiğimiz yüzlerce Cizreli alimin tamamını tek tek tanıtmak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu yüzden biz burada İslam tarihinde Cizre'de ilmi hayat ile ilgili bir fikir vermesi açısından sadece önde gelen bazı Cizreli alimler üzerinde duracak; onların biyografileri, eserleri ve İslam tarihinde ilim ve düşünce hayatına katkılarını elde geldiğince ele almaya çalışacağız.

3.2.1.3.1. Bediüzzaman Ebu'l-İzz b. İsmail İbnu'r-Rezzaz El-Cezerî (ö. 1206)

3.2.1.3.1.1. Hayatı ve Bilimsel Kişiliği

Esas adı İsmail Ebü'l-İzz b. Rezzaz el-Cezerî olan ve Batı aleminde “Gazari” olarak bilinen İsmail Ebü'l-İzz, El-Cezire Bölgesi'nin Cizre şehrinin Tor Mahallesi'nde (Dağkapı) 531/1136 yılında dünyaya geldi. İzzet ve şeref sahibi anlamına gelen “Ebü'l-

İzz" lakabını taşımıştır. Önemli icatlar ile dünyada nam salan el-Cezerî'ye "zamanın harikası" anlamına gelen "Bediüzzaman" denilmiştir. Ebü'l-İzz b. Rezzaz el-Cezerî, bilgisayarın temelini atan bir bilim adamı olup, robot, termos, saat, su makinaları, şifreli kilitler ve kasalar ile otomatik çocuk oyuncakları gibi 60 makine icad eden dünyanın ilk sibernetik bilim adamıdır.¹²⁷⁸

Cizre Zengi atabeglerinden Seyfeddin Gazi b. Kutbeddi Zengi, Ebu'l-İzz'den aşırı vergi alıyordu. Bunun üzerine Ebu'l-İzz Diyarbakır'a gidip Artuklular'ın sarayına yerleşti.¹²⁷⁹ Ebü'l-İzz, 1181-1206 yılları arasında 25 yıl Diyarbakır Artuklu sarayında kalmış ve daha çok sultan es-Salih Nasiruddin Ebü'l-Feth b. Muhammed b. Kara Aslan b. Davud b. Sukman b. Artuk'un (1200-1222) hizmetinde bulunmuştur.¹²⁸⁰ Ebü'l-İzz, adı geçen sultanın isteği üzerine *El-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-Ameli'n-Nafi fi Sinaâti'l-Hiyel* adlı eserini kaleme almış ve bu eser bu makine ve sibernetik alanındaki teorik ve pratik bilgileri en üst düzeye ulaştırmıştır.¹²⁸¹ Ebü'l-İzz Artuklu sarayında 25 yıl kaldıktan sonra, Cizre'ye dönmüş ve 1206 yılında orada vefat etmiştir. Ebü'l-İzz ve kardeşi, Nuh Peygamber (a.s) cami avlusunda defnedilerek üzerlerine kubbe yapılmıştır.¹²⁸²

İsmail Ebü'l-İzz, elde etmiş olduğu bilgi ve tekniğin "Helenistik çağdan 13. yüzyıla kadar uzanan bir mühendislik geleneğinin devamı olduğunu" ve bunun İslam dünyasında Musaoğulları ile kendisinden önce temsil edildiğini bilmektedir. Yine yapmış olduğu su saatinin Pseudo-Archimedes'in yapmış olduğu su saatine dayandığını söylemektedir. Eserinin 4. bölümünde çeşmeler bölümünde Musaoğullarından ve Bizanslı Apollonius'un otomatik müzik aletleri üzerine yazdığı eserlerden de bahsetmiştir. El-Cezerî esas itibarıyla bir mühendistir ve aynı zamanda bir mucittir. Yapıtlarında pratik ve teorinin eşit olarak değerlendirmiştir. Çalışmalarını gündelik hayatta kullanılmak amacıyla hazırladığını ifade etmiştir. Su ve kandil saatleri, El-Cezire'nin mühendislik gücünü ortaya koyan detaylı cihazlardır. Su terfi makineleri de

¹²⁷⁸ Unat, y. "Teknoloji Tarihinde Cezeri'nin Öncülleri", Bilim ve Ütopya, İst. 2001, s.; Mahmut Dirik, "Bilgisayar / Sibenatik / Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu'l-İz Bilim, Düşünce Ve Sanatta Cizre Senp Edt. M. Nesim Doru, Artuklu Ün. Yay. İst. 2012, s. 186

¹²⁷⁹ [http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256 \(05.10.2021\)](http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256 (05.10.2021)); Dirik, M. a.g.e. s. 186

¹²⁸⁰ Dirik, M. a.g.e. s. 186

¹²⁸¹ Unat, Y., "El-Cezirî'nin, Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri", Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2002

¹²⁸² Dr. Atilla Bir, "Cizreli Bilgin İsmail Ebü'l-İzz'in Mekanik Düzenleri", Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp. Dicle Ün. Yay. İst. 1998, s.137; Abdullah Yaşın, Cizreli İsmail Ebu'l-İzz, Kent Yayınları, 2. Baskı -2013, s. 27

ekonomik yönden önemli buluşlar ve karmaşık aletlerdir. Metal döküm tekniğine dair ortaya koyduğu tanımlar da onun yüksek mühendislik bilgisini ortaya koymaktadır.¹²⁸³

El-Cezerî, sibernetik ve mekanik alanında çeşitli icatları olan bir mühendistir. Sibernetiğin genel tanımı, insanlarda ve makinelerde denge kurma ve karşılıklı haberleşme bilimidir. El-Cezerî'nin, sibernetik denge durumunu ve elektronik ayarlama sistemlerini çalışmalarında başarıyla uyguladığı görülmektedir. El-Cezerî, Cizre Zengi Beyi Ebu'l-Kasım Manmud Sencerşah (1162-1170) döneminde Cizre Ulucami'nin kapısı ile kapının ejder şeklindeki tokmaklarını yapmıştır.¹²⁸⁴

El-Cezerî'nin makineleri yerçekimi kuvveti ile çalışır. Bu kuvvet, boşalan bir kaptaki şamandıra, düşürülen bir ağırlık veya batan bir cisim ile elde edilir. El-Cezerî'nin çalışmalarının önemli bir kısmı Avrupa'da henedese terimleri arasına girmiştir. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır: Tekerleklerin balansı, konik vanalar, aletlerin kâğıttan maketlerinin yapılması, kapalı kum kutularında pirinç ve bakır döküm, su akıtan savakların ayarlaması, emme borusunun kullanması, çarpma gücünü asgariye indirmek için ahşabın tabakalar halinde kullanılması, daire sektörü dişiler ve suyu belli bir zaman aralığı ile boşaltan kaplar.¹²⁸⁵

El-Cezerî'yi Batı alemine ve dolayısıyla bizlere tanıtan E. Winedermann (1852-1928) ve yardımcısı F. Hauser olmuştur. Weidermann Erlangen Üniversitesinde bazı El-Cezerî düzenlerinin çalışan modelini gerçekleştirmiş, Cezerî'nin kitabını Almanca'ya çevirmiş ve onu teknik açıdan yorumlamıştır.¹²⁸⁶ El-Cezerî'nin kitabı zengin ve seçkin minyatürleri ile dünyanın en meşhur el yazması eserleri ve teknoloji tarihi çalışmaları için en önemli metin olarak kabul edilmiştir.¹²⁸⁷

3.2.1.3.1.2. Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin Eseri: Kitabü'l-Hiyel

El-Cezerî'yi alanının öncüsü yapan en önemli eseri, icatlarının tamamını topladığı *El-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-Ameli'n-Nafi fi Sinaâti'l-Hiyel* adlı Arapça kitabıdır.¹²⁸⁸ Bu eser dünya bilim ve teknoloji tarihinde temel bir taş olmuştur. Eserin adı Topkapı Sarayı

¹²⁸³ Oktay Aslanapa, N. Peruzat Altınay, "Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp, Şırnak Üniv. Yay. Ankara 2010, ss. 557

¹²⁸⁴ [http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256](http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa%20No=1256) (05.10.2021); Dirik, M. a.g.e. s. 186

¹²⁸⁵ Oktay, a.g.e. s.557

¹²⁸⁶ Bir, A. A.g.e. s. 138

¹²⁸⁷ Dr. Mesut Tüzün, Cizre tarihi, c.2, s. 13

¹²⁸⁸ [http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256](http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa%20No=1256) (06.10.2021); Dirik, M. a.g.e. s.186.

Kütüphanesi'nde 3472 numarayla kayıtlı nüshada “Olağanüstü Araç Yapımı Üzerine Bilim Ve Teknik Arasında Yararlı Bir Telif” şeklinde, Prof. Lynn White'nin İngilizce tercümesinde de “Olağanüstü Mekanik Araçları Bilgisi Hakkında Kitap” şeklinde tercüme edilmiştir. İngilizce tercüme el-Cezerî'nin 12-13. yüzyıllardaki çalışmalarının bir Batılı gözüyle nasıl değerlendirildiğini görmemiz açısından önemlidir.¹²⁸⁹ Önsöz ve 6 bölümden meydana gelen eserde 55 icat, 50 şekil ve 15 farklı düzen yer almaktadır.¹²⁹⁰

Bölgümlere göre eserdeki şekilleri şöyledir:

Birinci bölüm: Binkam olarak adlandırılan su saatleri ile finkan olarak adlandırılan kandilli su saatlerinin saat-ı müsteviye ve saat-ı zamaniye olarak nasıl yapılacağı hakkındadır. Bu bölümde 10 şekil yer almaktadır.

İkinci bölüm: Çeşitli kapkacakların yapılışı hakkındadır. Bu bölümde 10 şekil yer almaktadır.

Üçüncü bölüm: Hacamat ve abdest ile ilgili ibrik ve tasların yapılması hakkındadır. Bu bölümde 10 şekil yer almaktadır.

Dördüncü bölüm: Havuzlar ve fiskiyeler ile müzik otomatları hakkındadır. Bu bölümde 10 şekil yer almaktadır.

Beşinci bölüm: Çok derin olmayan bir kuyudan veya akan bir nehirden suyu yükselten aletler hakkındadır. Bu bölümde 5 şekil yer almaktadır.

Altıncı bölüm: bu bölümde birbirine benzemeyen 5 muhtelif şekil yer almaktadır.¹²⁹¹

el-Cezerî'ye ait İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki Kitabü'l-Hiyel nüshasında minyatür ve çizimler üzerindeki işaretler şifrelidir. Kitabı bölüm bölüm Almanca'ya çeviren ve yorumlayan Erlangen Üniversitesi profesörlerinden Wideman, Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin otomatik makinelerden birkaç tanesini yapmış ve başarı ile eşlemiştir. Ayrıca 1974 yılında Donald Hill, “El-Hiyel”i İngilizce'ye çevirmiştir. Donald Hill su saatlerinden

¹²⁸⁹ Sevim Tekeli, Melek Dosay, Yavuz Unat, “El-Cami’ Beyne'l-İlm ve'l-Amel En-Nafi’ fi es-Sınaâ'ti'l-Hiyel”, Çeviri, İnceleme ve Teknik Açıklamalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara -2002, s. XIV.

¹²⁹⁰ Dirik, M., a.g.e. s.186

¹²⁹¹ <http://orionrobots.co.uk/Al+Jazari> (06.10.2021); Nihat Falay, “Sekiz yüzyıl Önce Robot ve Saatleri İcat Eden Doğulu Mühendis ve Bilim Adamı: Ebu'l-İzz El-Cezerî”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. S. 536

birini işler duruma getirmiş ve bunu 1976 yılında Londra İslam Festivali süresince “Sciense Museum”da çalışır halde sergilenmiştir.¹²⁹²

“Hiyel” kelimesinin Arapçada makine bilgisi ve mekanik anlamına da gelir. “Hiyelkar” ise mekanikçi, makine bilgisine sahip, makineler ile uğraşan anlamında kullanılır. Yunanca “Machinatio” hileli bir araç anlamına gelmektedir. Gerek mekaniğin Antik Yunan ve Roma’daki epistemolojik anlamı ile kullanışlı, gerekse Müslümanlar arasında Arapçadaki hiyel kelimesinin epistemolojik anlamı ile kullanımı, mekanik ve hiyel geleneğinde süregelen yaygın bir durum olmuştur. Bu ilim daha sonraları “Sibernetik” olarak adlandırılmıştır.¹²⁹³

Gerek Yunan gerekse Roma tiyatrosunda sahne gerisinde şaşırtıcı işler yapmak için, örneğin aktrisin sahneye gökyüzünden inmesi, mekanik teatral gelenekte bir sanat olarak varlığını sürdürmüştür. Ayrıca zengin insanlar ve ülke yöneticisi olan krallar saraylarında misafirlerini etkilemek için onların akıl erdiremeyeceği şeyleri sergiletmış ve bunun içinde mekanik sanattan faydalanmışlardır. Bu durum Müslüman sultanların saraylarında da geçerli olmuş ve hiyel geleneği olarak devam etmiştir. El-Cezerî’nin tasarımlarında da bu anlayışı görmek ve bu amaçla yapılmış makineleri bulmak mümkündür.¹²⁹⁴

El-Cezerî’yi Kitabü’l-Hiyel’ine günümüz bilim ve teknolojisi ile de karşılaştırıp, kıyaslayarak baktığımızda dahi eserinde yanlış diyebileceğimiz bir cümlesini bulamayız. Oysa gerek batıda, gerek doğuda, gerek El-Cezerî öncesi gerekse sonrası kendinden çok daha ismi meşhur olan, birçok bilim insanlarının kitaplarında bugün yanlışlanan kısımlar vardır. İşte el-Cezerî için bize “yanlışlanamayan” dediren husus onun, bilim insanı olmasının yanında aynı zamanda en ileri seviyede uygulama mühendisliğini de kullanmış olmasıdır. Bugün el-Cezerî’nin eseri mekine mühendisliği, kontrol ve sistem mühendisliği, otomasyon ve robot teknolojisinin tarihi gelişimi yönünden anlaşılmış bulunmaktadır. Cizreliler’in bu büyük mühendis ve pozitif bilim

¹²⁹² Bir, A., a.g.e. s. 139

¹²⁹³ Durmuş Çalışkan, “Cezerî’nin Olağanüstü Makineleri”, Çev. Şürkan Fazlıoğlu-İhsan Fazlıoğlu, Payer Sense Yay. İst. 2015 s. III; Tunay Alkan, “El-Cezerî’nin Bilim ve teknoloji tarihi Açısından Önemi”, Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2016, s. 156.

¹²⁹⁴ Alkan, T., a.g.e. s. 159

öncüsüne gereken değeri vermeleri gerekir. El-Cezerî bilim konusunda gururla dünyaya sunabileceğimiz ender bilim adamlarındandır.

El-Hiyel'in 5 tanesi Türkiye'de olmak üzere dünyada 16 nüshası vardır. Türkiye'deki kopyaların dördü Topkapı Müzesi'nde, bir tanesi de Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Bir tanesi Bağdat Cahız Kütüphanesinde, bir tanesi Dublin Chesterbeatly Kütüphanesinde, iki tanesi Oxford Bodleian Kütüphanesinde, iki tanesi Ceiden Üniversitesi Kütüphanesinde, üç tanesi Paris Bibliatheque Nationalde olup Amerika'nın çeşitli müze ve kolleksiyonlarında farklı yazmalardan koparılmış, minyatürlü sayfalar bulunmaktadır.¹²⁹⁵

El-Hiyel'in henüz Türkçe'ye tam bir çevirisi yapılmamıştır. Ancak 1990 yılında Kültür Bakanlığı'nca eserin tıpkıbasımı yayınlanmıştır.¹²⁹⁶

3.2.1.3.1.3. Ebü'l-İzz El-Cezeri'nin İcatları

Biz burada Ebü'l-İzz el-Cezerî'nin Sın'at el-Hiyel adlı eserinde ele aldığı icatlardan bir kısmını örnek olarak vermek istiyoruz:¹²⁹⁷

İbrikler

el-Cezerî'nin “*hava, boşluk ve denge prensibi*” kullanılarak doldurulan sıvıların istenildiği biçimde akışını sağlamak suretiyle yaptığı icatlardan bir kısmı şunlardır:

- Hükümdarın Abdest Alması İçin Otomatik Olarak Su Akıtan Büyük Pirinç İbrik

Pirinçten yapılmış ibrik hükümdarın yanına bırakılır, hükümdar ördeğin gagasından akan su ile abdest alır. İbrik boşalınca geri götürülür, su ile doldurulur ve gerektiği durumda tekrar getirilir.

- Abdest Alma Makinesi

Otomatik adamın üstünde duran su deposundan sağdaki sütun boyunca gelen su, otomatik adamın elinden geçerek testiye kadar ulaşır. Bir süre sonra su ile dolan testi ağırlaşarak eğilir ve hükümdarın abdest alacağı havuza dökülür. Testide suyun

¹²⁹⁵ Abdullah Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yay is. 2. Baskı, 2011, s. 431

¹²⁹⁶ El-Cezerî, Bediü'z-Zaman Ebü'l-İzz İsmail B. Razzaz Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990.

¹²⁹⁷ Dirik, Mahmud, “Bilgisayar / Siberetik / Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu'l-İzz”, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Semp. Artuklu Ün. Yay. İst. 2012, s. 187-198.

yükselmesi ile sıkışan hava tavus kuşunun ötmesini sağlar ve otomatik adamın havlu tutan kolunu hükümdara doğru uzatır. Havlunun uzatılması ile abdest alma işlemi bitmiş olur.

Fıskiyeler

El-Cezerî'nin yaptığı fıskiyelerin, Musaoğulları'nın araçları ile, temel prensiplerde benzerlik gösterse de teknik açısından onlardan üstün olduğu kabul edilir. El-Cezerî, Musaoğulları (Benu Musa) fıskiyelerini yapıp onların eksikliklerini tespit ederek bu üstünlüğü elde etmiştir.

Otomatik Makineler

Batı dillerinde kendi kendine hareket etme anlamını veren “otomatik” sözcüğü, insan ve diğer canlıların eylemlerini taklit yoluyla, makinelerin işlevsel hale getirilmesi için sistemli çalışma ve sibernetik tabanlı uygulama anlamına gelmektedir. Belli algoritmalar eşliğinde hareket eden ve insanı taklit eden araçlar “robot” olarak adlandırılmaktadır. Bir döngü içerisinde yönlendirilen robotlar, verilen döngü adımları bitince tekrar başa döner.

- Fil Su Saati

El-Cezerî'nin yaptığı otomatik makinelerin en ünlüsü “fil su saati” dir. Bu makine bir fil şeklinde dizayn edilmiştir. Filin sırtında kare gibi bir kürsü, kürsünün köşelerindeki sütunlar üzerinde bir hisar, hisarın üzerinde bir kubbe, kubbenin üstünde de bir kuş yer almaktadır. Filin başına bakan taraftaki hisarın balkonunda sağında ve solunda iki şahin olan bir adam, hisar sütunları arasında uzanan ve üzeri iki yılan sarılmış bir mil yer almaktadır. Kürsünün orta kısmında bir yarım küre ve üzerinde elinde kalem tutan bir kâtibin oturduğu platform üzerinde 7 1/2 dereceye bölünmüş bir yay, filin boynuna oturmuş, sağ elinde balta sol elinde sopa tutan bir bakıcı ve filin boynunun iki yanında vazolar bulunmaktadır. Kâtibin kalemi 7 1/2 dereceye geldiğinde kuş ötmektedir. Balkonda oturan adam, elini sağ tarafındaki şahinin gagasının üstünden kaldırır ve sol elini sol tarafında bulunan şahinin gagası üstüne bırakır. Sağdaki şahinin gagasından sütunlar arasındaki mile sarılı sağ yılanın ağzına top düşer. Yılan aldığı topu filin sağ omuzunda bulunan vazoya bırakır. Filin seyisi balta ile filin başına hamlede bulunur, sopalı sol elini kaldırır ve filin başına vurur. Top filin göğsünden karnında asılı bulunan çan üstüne düşerek ses çıkarır. Bu işlemler yarım saat geçtiği anlamına gelir. Kâtibin

kalemi derece işaretinin dışına gelir. Bu işlem sol taraf için de aynı şekilde devam eder ve bir delik tamamen beyaz olur. Bu da bir saat geçtiği anlamına gelir.

Su Çarkı İle Hareket Eden Su Pompası

El-Cezerî'nin bir akarsuyun tabii akışından istifade ederek yaptığı bir araçtır. El-Cezerî'nin projelerine yapılmış olan 6 adet rekonstrüksiyon halen çalışır durumda Kayseri Büyükşehir Belediyesi Bilim Merkezi'nde sürekli olarak sergilenmektedir. Ayrıca burada sergilenen araç ve makinelerin 3 tanesi de İstanbul Biruni Üniversitesi'nde "1001 İcat Sergisinde" sergilenmektedir. Öte yandan Fuat Sezgin tarafından el-Cezerî tarafından çizilen nehirden akan suyun pompalı bir mekanizma ile yükseğe çıkarılmasını sağlayan iki düzenek yeryüzü, yeryüzü ve küre üzerinde aç ölçmek için icat ettiği bir alet ve hacamat makinesi modellenmiş ve Frankfurt İslam Bilimleri Tarih Enstitüsü için yaptırılmıştır.¹²⁹⁸

Ebü'l-İzz şamandırılar, palangalar, dişli çarklarla kurduğu sistemler, karşılıklı olarak birbirini etkiliyor ve sonuçta birbirinden ilginç "otomatik makineler" ve "robot adamlar" yapıyordu. Ayrıca içten yanmalı motorlarda kullanılan dört zamanlı motor çalışma sisteminin ilk defa el-Cezerî tarafından uygulandığı kitabındaki çizimlerden anlaşılmaktadır.¹²⁹⁹

3.2.1.3.1.4. Ebü'l-İzz'in Şifreleri

El-Cezerî 800 yıl önceden bugün bilgisayar sistemlerinde olduğu gibi şifreler ve farklı işaretler kullandı. El-Cezerî'nin Topkapı Sarayı'nda bulunan nüshalarındaki minyatür ve çizimler üzerindeki işaretler şifrelidir. Kitabın (el-Hiyel) son sayfasında bu şifreleri açıklayan bir anahtar mevcuttur. Bu şifrelere göre el-Cezerî kitaptaki düzenleri anlatırken $3 \times 3 = 21$ adet Arapça harfler kullanılmıştır. Arap harflerinin her birine karşı iki işaret düşürülmüştür. Her düzenin bir esas çizimi vardır. Temel düzenekler, "ebced" hesabı ile 1'den 50'ye kadar numaralanmıştır.¹³⁰⁰

¹²⁹⁸ Nihat Falay, Sekiz Yüzyıl Önce Robot ve Saatleri İcat Eden Doğulu Mühendis ve Bilim Adamı: Ebu'l-İz el-Cezerî, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2010, s.537

¹²⁹⁹ Abdullah Uzun, "Cizreli Ebu'l-İzz'in Yaşadığı Çevresi ve Otomatik Makinaları", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. S. 542-43.

¹³⁰⁰ Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.421

3.2.1.3.1.5. Sibernetik ve Mekanik Mühendisi Ebü'l-İzz El-Cezerî'nin Dünya Bilimine Katkısı

El-Cezerî, amaçladığı uygulamaları yerine getirecek bir makineyi, başka uygulamaları da değerlendirerek, elindeki imkânlar ile malzemeleri en iyi şekilde değerlendirerek tasarlamış, hesaplamış ve üretmiştir. Bu özelliği el-Cezerî'yi meslek bakımından “Makine Mühendisliği” kapsamına yerleştirmektedir. Şu sözü teori ile uygulama arasındaki ilişkiyi çok güzel bir şekilde ifade etmektedir: “Uygulamaya geçirilmeyen her teknik ilim, doğru ile yanlış arasında bir yerdedir.”¹³⁰¹

El-Cezerî'nin çok ilgi gören Filli Su Saati, İslam medeniyetinin evrenselliğini ifade etmektedir. Saatta görülen unsurlar olarak İran halısı, Hint fili, Çin kültürünün yılan ejderhaları, Mısır kültürünün zümrüdü anka kuşu, hükümdardan hizmetliye kadar tüm toplum katmanlarında insan figürleri bulunmaktadır. Bu tasarım el-Ceziri'nin mesleğine gayet hâkim bir mühendis olması ile birlikte üst düzey bir entellektüel olduğunu da göstermektedir.¹³⁰²

El-Cezerî'nin geliştirdiği proje ve araçlar o dönemde bölgedeki siyasi çalkantılar, Moğol istilaları, beylikler arasındaki savaşlar vs. gibi sebeplerle iyi saklanmamış, dolayısıyla çeşitli bölgelere serpilmiş, bir kısmı Moğollar tarafından Asya'ya, bir kısmı da çeşitli yollarla Avrupa'ya götürülmüş olmalıdır. Nitekim el-Cezerî'den sonra 1500 - 1700 yıllarında Çin'de ve Kore'de yapılmış olan saatlerde el-Cezerî'nin kullandığı mekanizmalardan örnekler vardır. İpekyolu tüccarları da bunun için önemli bir etkidir. Avrupa'da el-Cezerî'den sonra el-Cezerî'nin araçlarına çok benzeyen saatler yapılmıştır.¹³⁰³

el-Cezerî'nin eseri ve yaptıkları istenen düzeyde olmasa bile dünya çapında tanınmaktadır. Malesef İslam coğrafyasında, yaşadığı günden günümüze kadar geçen uzun zaman diliminde ondan etkilenecek yeni buluş ve sistemler geliştiren kimse çıkmamıştır. Esasen kurmuş olduğu otomasyon sistemlerinden Avrupalı bilim adamları

¹³⁰¹ Durmuş Çalışkan, “Günümüzdeki Cezerî'yi Anlamak”, Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2016, s. 72

¹³⁰² Çalışkan, D., a.g.e. s. 72

¹³⁰³ Çalışkan, D., a.g.e. s. 81

da habersizdirler. Ne var ki Leonardo da Vinci ve James Watt gibi bilim adamları el-Cezerî'nin yapmış olduğu sistemleri yüzyıllar sonra da olsa keşfetmişlerdir.¹³⁰⁴

Batı dünyası el-Cezerî tanıma ve tanıtmada konusunda Müslümanlardan erken davranmıştır. El-Cezerî'nin geliştirdiği birçok araç-buluş Batı bilim adamları tarafından daha sonraları keşfedilmişlerdir. Prof. Lynn White White Jr. diyor ki: “İlkin Cezeri’de açık bir şekilde görünen donanım ancak 100 yıl sonra batının Giovanni Dondi’nin (1364) astronomik saatinde ve 400 yıl sonra Françesko di Giorgio (1501)’de ancak görünebilmiştir.”¹³⁰⁵

El-Cezerî'nin ünü 800 yıl aradan sonra dünyaya yayıldı. Türkiye’de basılan birçok neşriyatta kapak resmi oldu. İngilizce yayınlanan Nature dergisi Mart 1974 sayısını tüm olarak Ebul-İzz’e ayırdı. Hem doğuda hem batıda birçok dergide bilim adamları tarafından Ebul-İzz üzerine makaleler yazıldı. Kişiliği, sanat eserleri ve otomatik makineleri ile ilgili bilimsel sempozyumlar düzenlendi, hakkında tezler yazıldı. Yine 800 yıl önce insanların hayal bile edemediği otomatik makineler, robotlar, mekanik araçlar, su kaldırma düzenleri, şadırvan sistemleri, fıskiyele, şamandıralar, şifreli kilitler gibi kullanışlı araçlar tasarlamış ve yapımını gerçekleştirmiştir. Batının “Al-Gazari” olarak tanıdığı İsmail Ebu’l-İzz, sibernetik ilmine yön verenlerin ustası, yapay zeka ve gelişmiş komputer sisteminin temel öğelerinden otomasyon zinciri ile mekaniği estetik şekilde birleştirmiştir. El-Cezerî'nin kitabı “el-Hiyel” tek başına teknokrat bir kitaptır.

Ebü’l-İzz’in elinde lazer ışınları, elektrik, elektron, pozifron ve proton gibi olanaklar yoktu. Onun elinde sadece “su basıncı”, “buhar gücü” ve “havanın itme gücü” gibi doğal imkanlar vardı. Bu imkanlarla “hareket sonunda yepyeni bir işlemin başlaması”, “karşılıklı denge kurabilme” ve “otomatik sistemler arasında denge durumu” gibi pek çok sistem ortaya koyabilmiştir.

El-Cezerî önemli bir fen ve teknik bilgini olmakla beraber, “otomasyon sistemi”, “bilgisayar teknolojisi”, “elektronik beyin” ve “sibernetik” alanlarının da önemli öncüsüdür. Ebü’l-İzz’in 12. yüzyılda kullandığı “Kendi kendine çalışma sistemi”ni, İngilizler 13. Yüzyılda Bacon’la, Fransızlar 17. Yüzyılda Pascal ve Decartes ile ortaya

¹³⁰⁴ Falay, N. a.g.e. s. 537

¹³⁰⁵ Dr. Mesud Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.414

koymuşlardır. Ebu'l-İzz: dünyanın “otomatik kontrol bilimi”nin zirvesinde kabul ettiği bir dahi ve bir mucittir.¹³⁰⁶

Ebü'l-İzz'in uzmanı olduğu bir alan da astronomi dir. O, bu uzmanlığı sayesinde ilgi çeken Diyarbakır Ulucami'nin avlusunda bir “taş saati” yapmıştır. Yine feza ve ay üzerinde çalışarak ayın almış olduğu hilal şekli, ilk dördün, dolunay, son dördün şekillerinin nasıl oluştuğunu ilmi olarak göstermiştir.¹³⁰⁷

Cizre'de günümüzde İsmail Ebü'l-İzz el-Cezerî'nin isminin verildiği bir müze, bir kütüphane, bir ilköğretim okulu, bir cami ve bir sağlık merkezi kurulmuştur. Bunlara ilaveten Cizre'de her yıl 1-7 Mayıs tarihinde okullarda “Ebul-İzz Haftası” düzenleniyor. Yine aynı tarihte Cizre genelinde “Ebü'l-İzz Festivali” gerçekleştiriliyor.

Türkiye'de Baykar firması tarafından milli bir proje olarak tasarlanan “Türkiye'nin ilk uçan arabasına ‘Cezeri’” ismi verildi. Bu arabanın test uçuşları gerçekleştirildi. Ayrıca Cizre halkı gelecekteki tam uçuşun Cizre'de yapılması için ilgili mercilere başvuruda bulundular.

Dünya genelinde komputer gelişim seyri - tarihi ile ilgili düzenlenen sergi ve fuarlarda komputerin kurucusunun “al-Gazari” olduğu belirtiliyor.

Bediü'z-Zaman İsmail Ebü'l-İzz el-Cezerî'nin dünya bilim tarihine katkısı, hem Doğu hem de Batı bilim adamları tarafından biliniyor ve takdir ediliyor. Böyle bir bilim insanının Cizre'de yetişmesi hem Cizre halkı açısından hem de Türkiye'de İslam medeniyet tarihi açısından gurur vericidir.

3.2.1.3.2. Mecdüddin İbnü'l Esir El-Cezeri (ö. 1210/606)

Döneminin önemli muhaddislerinden olan Mecdüddin, İbnü'l-Esir kardeşlerin (üç tane) en büyüğüdür. Künyesi Ebu's-Sa'adet el-Mübarek bin Ebi'l- Kerim Muhammed Bin Muhammed Bin Abdülkerim bin Abdülvahid eş-Şeybani'dir. Lakabı Mecdüddin'dir. 544/1149 yılında Cizre'de doğdu.¹³⁰⁸ Mecdüddin Cizre'de büyüdü ve ilk tahsilini burada yaptı. Yirmi yaşına geldiğinde Musul'a gitti, bir müddet sonra yine Cizre'ye döndü,

¹³⁰⁶ Nalan Mahsereci, “12. Yüzyılda Yaşamış Otomasyonun ve Robotun Atası Ebu'l-İzz el-Cezeri, Bilim ve Ütopya, s.9, Ocak, 2002, s. 91

¹³⁰⁷ Abdullah Yaşın, “Ebu'l-İzz'in Bilime Katkıları”, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Artuklu Üni, Yay. İst. 2012, s. 203

¹³⁰⁸ İbnu'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.12, s.245; Dr. Mesud Tüzün, Cizre Tarihi, c.2. s.392

ancak bir süre sonra ailesiyle birlikte Musul'a göç ederek oraya yerleşti.¹³⁰⁹ Musul merkezinde Derbi Derrac mahallesinde yaşamaya başladı.¹³¹⁰

Mecdüddin Bağdat'a giderek orada başta hadis olmak üzere dini ilimleri tahsil etti. Hadisin yanı sıra usul, fıkıh, tefsir, şiir, edebiyat, lügat, hesap ve nahiv ilimlerinde de otorite haline geldi.¹³¹¹ Musul'da Ebu'l Fadl Abdullah Bin Ahmed el-Hatip et-Tusi ve Seyit Ebu'l-Kasım Nefis b. Sadaka eş-Şafi', Ebu Ahmet Abdulvahab Bin Ali es-Sufi ve diğerlerinden hadis ilmini dinledi ve ders aldı.¹³¹² Hadisin sahihini, sakimini, fikhını ve ricalini iyi bilirdi.¹³¹³ Faydalı eserleri yanında siyer ve insan hayatını iyi bilen biriydi. Erdemli insan topluluğu içinde yeri vardı. Musul'da muhaddis olarak tanınıyordu. Birden fazla hadis hafızı onun ağzından hadis nakletmiştir.¹³¹⁴ Sözü tam olarak oturtan ve yazdığı her cümlesi darb-ı mesel olacak şekilde mükemmel ifade eden mahir bir yazar, net bir İslami anlayışa sahip ve istikamet üzerinde olan bir âlim idi.¹³¹⁵

3.2.1.3.2.1. Resmi Görevleri

Mecdüddin, Musul'da önce Seyfettin Gazi (ö. 1180) döneminde El-Cezire bölgesinin hazine ve divan memurluğunu yapmış, sonra yine Musul'a dönerek vezir Celaledin el-İsfahânî'nin (ö.ün 1178) divan kâtipliğini üstlenmiştir.¹³¹⁶ Sonraki dönemlerde Mücahidin Kaymaz'ın (ö.ü 1199), Atabek İzzeddin Mesut'un (ö. 1193) ve oğlu Nurettin Arslan Şah'n (ö. 1221) hizmetlerde bulunmuş, divan kâtipliği yapmış, yazışmaları idare etmişti. Sultan ona değer verir, ziyaretine gider ve en önemli işlerde görüşünü alırdı. Sultan'ın sır kâtibi olmuştu.¹³¹⁷

Mecdüddin, daha sonra tavır değişikliğine gitti. İlmi çalışmalarını gerekçe göstererek kendisine yapılan vezirlik teklifini reddetti.¹³¹⁸ Bundan böyle bütün zamanını ilmi çalışmalarına ayırdı. Evi bir medrese, bir meşveret mekânı ve âlimler ocağı haline

¹³⁰⁹ İbn Hallikân, Vefayat el-A'yan, c.4, s.552; Tüzün, c.2, s.392

¹³¹⁰ Yakut el-Hemevi, Mu'cem el-Udeba, c.2,s.447. Mısır-1923

¹³¹¹ Taşköprizade, Miftahu's-Saade, Kahire-1968, c.2, s.147, Hemevi, a.g.e, c.6, s.238.Dr. Kemal Sandıkçı, Cizre'nin Yetiştirdiği Önemli İlim Adamları: İzzeddin ve Mecdüddin İbnü'l-Esir Kardeşler. Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp. Cizre Kaymakamlığı-1999 Edt. Doc. Dr. M. Sait Özervarlı. S.91

¹³¹² İbn Hallikan, a.g.e. c.2, s.2-3; Tabihane-i Amire, m.1280 osmanlıca baskı (Tüzün, c.2, s.392)

¹³¹³ Munziri, et-Tekmiletü li Vefeyati'n-Nukle, c.3, s.247-248, Çandur, s.278-279

¹³¹⁴ İbnu'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.12, s.2

¹³¹⁵ El-Hamavi, Udeba, c.6, s.238

¹³¹⁶ İbn Hallikan, Vefiyat, c.5, s.146; Sandıkçı, a.g.e. s.93

¹³¹⁷ El-Hamavi, Udeba, c.6, s.239; Sandıkçı, a.g.e. s.93

¹³¹⁸ El-Hamavi, Udeba, c.6, s.240

gelmişti.¹³¹⁹ Bu arada Musul'da Kasr-ı Harp isminde bir ribat kurdu, bir kısmı aile efradına olmak üzere, mülkünü bu vakfa adadı. Zamanın hepsini çalışmalarına hasretti. Kitaplarının tümünü devlet işlerinden geri kalan boş zamanlarında yazdı. Beraberinde daima kendisine yardım eden bir cemaat ve kitabet ehli bulunmuştur.¹³²⁰

Ne var ki, Mecdüddin ömrünün en verimli çağında felç oldu, elleri ve ayakları tutmaz oldu. Nikris denilen bir hastalığa yakalanmıştı. Buna rağmen zihni melekeleri sağlamdı. Âlimler bu durumda bile ilminden yararlanıyorlardı. Bir kısım eserlerini bu dönemde telif etti. Talebelerine imla yoluyla yazdırır, onların yardımıyla eserlerini tamamlardı.¹³²¹ İkbal ve makam onun şaşırtmadı ve asla duruşunu bozmadı. Nurettin Arslan Şah, ona defalarca hediyeler göndererek ve bizzat evine giderek vezirlik teklifinde bulunmasına rağmen o bunu reddetmiş ve ısrarlar üzerine kızıp sert bir tavır takınmıştı.¹³²²

Mecdüddin'nin yetiştirdiği talebeleri arasında İbnü'd-Debisi Ebu Abdullah el-Vasit, Ebû Said el-kazi, Ebü'l _Fatl bin Asakir ve daha nicelerini saymak mümkündür.¹³²³

Nihayet 62 yıllık ömrünün son nefesini vererek 26 Haziran 1210/30 Zilhicce 606 Perşembe günü Musul'da vefat etti.¹³²⁴ Musul merkezinde Derbi Derrac'da kendi kurduğu ribat vakfında defnedildi.¹³²⁵

3.2.1.3.2.2. Eserleri

Hadis âlimi Mecdüddin İbnü'l-Esir'in toplam 17 eseri tespit edilmiştir. Bu eserlerin 8 tanesi bulunamamış, ancak 9 tanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu 9 eserinin 6 tanesi yayınlanmıştır ve 3 tanesi de dünyanın muhtelif kütüphanelerinde yazma halinde bulunmaktadır.¹³²⁶ Eserleri geniş mukaddimeli, pratik ve herkes tarafından anlaşılır bir lisan ile yazılmıştır. Geniş eser ve risalelerinin ilk ikisi günümüzde de kaynak olarak kullanılan değerli çalışmalardır. Bu eserler:

¹³¹⁹ Davudi, Tabakatü'l-Müfessirin, Kahire 1972, c.2, s.303. Sandıkçı, a.g.e. s. 93

¹³²⁰ El-Hamavi, Udeba, c.6, s.240

¹³²¹ Davudi, c.2, s.304

¹³²² Sandıkçı, a.g.e. s.94

¹³²³ İbrahim Kutluay, İbnü'l-Esir El-Cezeri'nin Üsdü'l-Gabe Fi Ma'rifeti's-Sahabe'sinin Tabakat Edebiyatı İçindeki Yeri, Kaynakları Ve Metodu, Bilim Düşünce Ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniv. Yay., İstanbul-2012, Edt. M. Nesim Doru, s.207

¹³²⁴ İbn Hallikan, a.g.e. c.6, s.143. Tüzün, Cizre Tarihi, c.6 s.199

¹³²⁵ İbn Hallikan, a.g.e. c.6, s.143. Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s. 396

¹³²⁶ Sandıkçı, a.g.e. s.94

1- En-Nihaye fi Garibi'l-Hadis

En değerli eseridir. Garibu'l-Hadis konusunda yapılmış çalışmaların en hacimlisi, en faydalısı ve en meşhurdur.¹³²⁷ Muhteva ve metot açısından sahasında eşsiz bir eserdir. Sonraki dönemlerde bu eser üzerine yedi eser kaleme alınmıştır.¹³²⁸

Hadis kitapları, genellikle “Kitab” ana başlığı altında babları (konuların) sıralanması şeklinde bir tertibe sahipken, İbnü'l-Esir, kitab başlığını önce bablara, babları fasıllara, fasılları fűrülara, fűruları nevilere ayırmak şeklinde çok daha ileri bir metot ile eserlerini kaleme almıştır.

2- Cami'ul-Usul fi Ehadisi'r-Resul

En ünlü eseridir. İki matbu nüshası vardır. Biri Muhammed Hamit El-Fıkî'nin tahkikiyle, 1949'da 12 cilt halinde Mısır'da basılmıştır. Diğeri ise Abdülkadir el-Anavut'un tahkiki ile 1969-1974 yılları arasında ve 11 cilt halinde Şam'da basılmıştır.¹³²⁹

3- El- İnsaf fi'l-Cem' Beyne'l-Keşf ve'l-Keşşaf

Bu eser büyük bir tefsirdir. Carullah Zemahşeri'nin “el-Keşşaf An Hakaiki't-Tenzil” tefsiri ile Sa'lebi en-Nişabûrî'nin “El-Keşf Ve'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an” adlı tefsirleri bir araya getirmiştir.¹³³⁰

4- Eş-Şagu fi Şerhi Müsnedi's-Şafiî

Bu eser İmam Şafiî'nin Müsnedi'nin şerhidir. Dört ciltlik bir eserdir. Bu eserde hadislerin manasını, lügatını, nahvini ve ahkâmını açıklamaktadır.¹³³¹

5- El-Muhtar fi Menakibi'l-ahyar

6- Diwanü'r-Resail.

7-Kitabü'l-Muressa'fi'l-Benin Ve'l-Benat ve'l-aba Ve'l-Ümmehat Ve'l-Ezva' Ve'z-Zevât Min Ricali'l-Hadis

8- Tecridu Esmâ's-Sahabe

¹³²⁷ Sandıkçı, a.g.e. s.95

¹³²⁸ Sandıkçı, a.g.e. s.95

¹³²⁹ Sandıkçı, a.g.e. s.97

¹³³⁰ İbn Hallikan, a.g.e. c.4b. 552 s.141. Tüzün, Cizre tarihi, c.2, s.396

¹³³¹ Dârü'l-kûtubu'l-Misriyye, 306, Kahire, 1, 124, Nuruosmaniye, nr. 2956. (Sandıkçı, a.g.e. s.99)

9- Tehzîbü Füsûl-i İbni'd-Dehhan

Nahve dair bir eserdir.

10- Nihayetü'l-Esiriyye fi Lugati'l-Hadiyye

11- Resail fi'l-Hisab ve'l-Mücedvelat

12- El-Mustafa Ve'l-Muhtar fi'l-Ed'iyeti ve'l-Ezkar

13-Kitabü San'atî'l-Kitabet

14- El-Bahir fi'l-Füruk fi'n-Nahv

15- El-Menalü't-Talib fi Şerhi Tivali'l-Ğaraib

16- El-Bedî' fi'n-Nahv

Bu eserde sarf, nahiv, şiir, hitabet ve kitabete dair konular inceleniyor.

17-El-Cevahir Ve'l-leali Min İmlai'l-Mevilâ'l-Vezir el-Celâlî

Bu eserde Vezir Celaledin Ebû'l-Hasan ali b. İsfahani'in (ö. 1178) risalelerin toplamıştır.¹³³²

3.2.1.3.3. İzzeddin İbnü'l-Esir El-Cezerî (ö. 1233/630)

3.2.1.3.3.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği ve Tarihçiliği

Tam ismi Ebu'l Hasan Ali Bin Ebi'-Kerem Muhammed Bin Muhammed Bin Abdulkerim Bin Abdulvahid eş-Şeybani el-Cezerî'dir. Lakabı İzzeddin'dir. 555/1160 yılında Cizre'de dünyaya geldi.¹³³³ İbnü'l-Esir kardeşlerin ortancasıdır. Babası Musul atabegleri döneminde Cizre'de naiblik ve divan-harac reisliği yapmıştır. Cizre'nin Akime köyünde pek çok arazi sahibi olup, ticaret ve tarımla uğraşmıştır. İzzeddin 16 yaşına kadar Cizre'de yaşadı.¹³³⁴ İbnü'l-Esir Cizreli olduğu için Cezeri nispeti ile

¹³³² İbn Hallikan, c. 5, s.146

¹³³³ İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (m. 1282), Vefeyatu'l-A'yan Enba-i Ebna'z-Zaman, Beyrut-1997, c.2, s.165; İbnu'l-Esir, el-Kamil, çev. Abdullah Köse, İst. 1989, Ösüz, c.1, s.xiii-xv

¹³³⁴ İbn Şeddad, el-A'laku'l-Hatire, c.3, k.1, s.224; Tüzün, Cizre tarihi, c.2, s.397

babasının “Esîruddin” lakabını taşıması hasebiyle de İbnü'l-Esir künyesi ile anılmaktır.¹³³⁵

İbnü'l-Esir, kardeşleri arasında en çok devlet hizmetinde bulunandır. Bağdat, Musul, Halep, Dımaşk ve Kudüs ve arasında sık sık seferler düzenledi. Her gittiği yerde oranın vezir ve emirleri tarafından ağırlanıyordu.¹³³⁶ Siyasete ile mesafeli olduğunu söylemek mümkündür. Zengin şahsiyetler ile Eyyubilerin teklif ettikleri makamları kabul etmemesi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Zira ona göre, geçimini sağlayabilen bir âlimin, resmi görev almaması daha uygundur.¹³³⁷

İzzeddin 579/1183 yılında babası ve kardeşleriyle birlikte Cizre'den Musul'a göç etti. Musul'da Ebu'l-Fazl Abdullah b. Ahmed el-Hatib et-Tusî, Yahya b. Mahmud es-Sakafi, Muslim b. Ali es-Sihî'yi, Bağdat'ta; Şafii fakihi Ebi'l-Kasım Yaiş b. Sadaka ve Ebî Ahmed b. Abdulvahhab b. Ali Sufî gibi âlimlerinde ders aldı. Daha sonra Şam ve Kudüs'e gitti. Oradar da bu'l-Kasım b. Sarsa, Zelnu'l-Ümena b. Asakiri dinledi, sonra tekrar Musul'a geri döndü.¹³³⁸ 626/1229 yılında Haleb'e gitti ve bir müddet orada yerleşti. Halep'te İbni Hallikan ile görüştü. Hallikan, onu cömert, mütevazı, gösterişsiz, hünerinde mükemmel, fazilet abidesi bir âlim olarak anlatıyor. İbn Hallikan, ilminden istifade ettiğini belirtiyor.¹³³⁹

İbnü'l-Esir 627/1229 yılında Şam seferine çıktı.¹³⁴⁰ Musul atabeki Şahabeddin Tuğrul'un elçisi olarak birkaç defa Bağdat, Dımaşk, Halep ve Kudüs'te sefere çıktı. 1181/576 ve 1207/603 yıllarında olmak üzere iki kere Mekke'ye; hacca gitti.¹³⁴¹ Esas olarak tarih ilmi ile meşhur olan İbnü'l-Esir'in, fıkıh, hadis, ensab, ahbar, rical ve edebiyat sahalarında da büyük bir ilmi birikimi vardı. Musul'daki evi âlim ve salihlerin mekânı, dışarıdan gelenler için bir fazilet merkeziydi. İyi tarih bilgisine vakıftı. Arapların nesebeplerini ve onların başından geçenlerle ilgili haberleri iyi derecede bilen

¹³³⁵ İbn Hallikan, Vefeyatu'l-A'yan, c.2, s.165; Mustafa Ozkan, “İbnü'l-Esir el-Cezeri'nin Hayatı ve Tarihçiliği,” Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. Yay. Ankara-2010, s. 723

¹³³⁶ Dr. Kemal Sandıkçı, Cizre'nin Yetiştirdiği Önemli İlim Adamları: İzzeddin ve Mecdüddin İbnü'l-Esir Kardeşler, Hz. Nuh'tah Günümüze Cizre Semp. Dicle Üniv. Yay. 1998, s.101

¹³³⁷ Ostar, a.g.e. s.724

¹³³⁸ İbn Hallikan, Vefeyat el-A'yan, c.3, b.460, s.349. Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.398.

¹³³⁹ İbn Hallikan, Vefeyat el-A'yan, c.3, b.460, s.348-349, Zehebi,

¹³⁴⁰ Sandıkçı, a.g.e. s.101-104

¹³⁴¹ Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.399

bir kişiydi. Ömrünün sonuna doğru kendisini hadis ilmine vermişti. Hadis bilgisi ve hadis ezberleme alanında müçtehid seviyesindeydi.¹³⁴²

İbnü'l-Esir, Selahaddin Eyyubi'ye Dimaşk'ta takdim edildi ve tanıştırıldı, Selahaddin Eyyubi ile birlikte 584/1188 yılında Haçlılara karşı yapılan savaşa bizzat katıldı. Hittin Savaşı'nın cereyan ettiği alanları gezdi, aynı yıl Musul askerlerinin yanında hükümdarın haçlılara karşı Antakya'ya düzenlediği sefere tarihçi olarak katıldı. Musul'da ömrünü Atabek Bedreddin Lu'lu'nun himayesi altında geçirdi. İbnü'l-Esir uzun zamandan beri hazırladığı ünlü tarih kitabını, onun emriyle yazdığını kaydediyor.¹³⁴³

İzzeddin İbnü'l-Esir'in en tanınmış eseri modern zamanların en geniş kapsamlı İslam Tarihi vakayinamesidir. Eserini “eksiksiz tarih” manasını kastederek “El-Kamil fi't-Tarih” şeklinde adlandırmıştır. El-Kamil, yalnız İslam ve Arapların değil, aynı zamanda Türk, Kürt ve Acem gibi birçok kavmin mufassal tarihidir. Eskiden beri tarih merakının olduğunu söyleyen İbnü'l-Esir, kendisinden önceki tarihçilerinin bir kısmını eserlerinde gereksiz bilgilerle uğraştıklarını, lüzumlu pek çok bilgiyi ise terk ettiklerini fark etmiştir. Doğu Tarih ile uğraşanların Batı'ya ait hadiselerle, Batı tarih ile uğraşanların da Doğu'ya ait bilgileri kitaplarına almadıklarını, insicam ve bütünlükten uzak olduklarını tespit etmiştir.¹³⁴⁴ İlmi araştırmalar onun için vazgeçilmez bir uğraştı, bunun içinde sık sık Bağdat kütüphanesini ziyaret ederdi.¹³⁴⁵ El-Kamil, zamanın başlangıcından 1230/628) yılının sonuna kadar cereyan eden hadiseleri anlatılmıştır. Bu tarih kitabı kendisinden sonraki Müslim ve gayrimüslim bütün tarihçiler için ilk müracaat kaynağı olmuştur.

İbnü'l-Esir, bir yandan Moğolların korku, dehşet ve saldırılarının İslam topraklarını istilasının başladığı, diğer yandan Haçlı Seferleri'nin korku ve dehşetlerinin emin bir tanık olarak zor bir zamanda, bereketli ve uzun bir ömür yaşadı. 630/1233 yılında, 75 yaşında Musul'da vefat edip orada defnedilmiştir.¹³⁴⁶

¹³⁴² Sandıkçı, a.g.e. s.101-104

¹³⁴³ İbnü'l-Esir, el-Kamil, çev. Abdullah Köse, İst. 1989, c.1, s.4-5

¹³⁴⁴ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.2, s.2-3

¹³⁴⁵ Muhammed Emin Zeki Bey, Meşahir-i Kurd, Apec Ferlağ, Spanga/Sweden, 2. Baskı 1998 s.161

¹³⁴⁶ El-İmam Hafız İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, Beytu'l-Efkar ed-Düveli, Lübnan, 2004, c.2, s.2015

3.2.1.3.3.2. Eserleri

İbnü'l-Esir, en çok eser kaleme alan İslam tarihçilerinden biridir. Hicri ilk yedi asır içinde İbn Cerir et-Taberi'den sonra görülen en büyük tarihçidir. Eserlerini ömrünün son döneminde Musul'da kaleme almıştır. Bütün çalışmalarını İslam tarihine tahsis etmiştir. Beş tanesi günümüze ulaşan bilinen 9 eserin vücuttur. Bunlar arasında özellikle 4 tanesi bütün İslam tarihçileri için ana kaynak olarak kabul edilmektedir.

1- El-Kamil fi't-Tarih

El-Kamil fi't-Tarih, günümüzde de temel bir başvuru kitabı olarak kullanılan önemli bir eserdir.¹³⁴⁷ Eserde alemin yaratılışından 628/1230 yılına kadar geçen olaylar anlatılmıştır. Her yıl müstakil olarak ele alınmış ve o yılda cereyan eden olaylar sıralanmış ve o yıl vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikayeleri verilmiştir. Müellif eserini odasına kapanarak kaleme almamıştır. O bizzat yaşadığı çalkantılı olayları gözlemlemiş, resmi görevlerinde resmi belgelere vakıf olmuş ve böylece iç ve dış olayları ilk elden değerlendirme imkanını elde etmiştir.

2- Üsdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe.

Bu eser, "sahabe tabakatı" türünde kaleme alınan kitapların en önemlilerindendir. Sahabelerin hal tercümeleri hakkında kendisinden önceki bütün eserleri tarayarak yazılmış 7703 sahabinin biyografisini alfabetik düzende toplamıştır.

3- El-Lübab fi Tehzîbi'l-Ensab

Bu eser, Sem'ani'nin (ö. 1166) el-Ensa adlı eserinin muhtasarıdır.

4- Tarihu'd-Devleti'l-Atabegiyye bi-Musul

5- Tuhfetü'l-Acaib ve Tarfetü'l-Garib fi't-Tarih

6- El-Camiu'l-Kebir fi İlmi'l-Beyan

7- Adabü's-Siyaset

8- Kitabü'l-Cihad

9- Tarihu'l-Musul.

¹³⁴⁷ El-Kâmil fi't-Tarih Kitabı, Cizre tarihi içinde son derece önemli olan eser, Arapça 10 cild, Abdullah Köse tarafından 12 cild halinde 1989 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Bu eserin hemen her cildinde Cizre ve havalisinin tarihi ile ilgili bölümler bulmak mümkündür.

Eceli geldiği için bu eserini bitirememiştir.

3.2.1.3.4. Ziyaeddin İbnü'l-Esir el-Cezerî Şerafeddin Muhammed Bin Nasrallah (Ebu'l-Fettah) b. Ebi'l-Kerem Muhammed (ö. 1240/637)

3.2.1.3.4.1. Hayatı ve Edebi Kişiliği

Ziyâeddin İbnu'l-Esir 558/1163 yılında Cizre'de doğdu. Lakabı Ziyâeddin'dir. İbnü'l-Esir kardeşlerin üçüncüsü ve en küçüğüdür. 20 yaşına kadar Cizre'de yaşadı.¹³⁴⁸ İbnü'l-Esir kardeşler Mecdüddin, İzzeddin ve Ziyaüddin lakaplarıyla anılmışlardır. Babalarının lakabı “Esirüddin” olduğu için “İbnü'l-Esir” şeklinde şöhret bulmuşlardır.¹³⁴⁹ Babası Esirüddin Muhammed Bin Abdülkerim Şeybani, Kutbeddin Mevdu'dun Musul'da hazinedarı, Cizre'de naibi idi. Esirüddin ailesiyle birlikte evlatlarının tahsili için 578/1183 yılında Cizre'den ayrılarak Musul'a yerleşti.¹³⁵⁰ Tarih, Zengi hanedanının düşmeye başladığı, Selahattin Eyyubi'nin Musul'u ilk muhasara ettiği yıldır.¹³⁵¹ Ziyâeddin gittiği Musul'da evlendi.¹³⁵²

İbnü'l-Esir, öğrenimine nahiv ve beyan ilmi üzerine eğildi ve şiirle uğraştı. Kitabet ve mektupları süsleme sanatında üstün bir yeteneğe sahipti. İlk Kur'an-ı Kerim'i hıfz etti, daha sonra da 3000 hadis ezberledi. Aynı zamanda Mütenebbi ve Buhteri divanlarını da ezberledi.¹³⁵³ Belagat üzerine o kadar çok çalıştı ki, ortaçağ İslam belagatının en meşhuru oldu. Din ve edebiyat ilminin aydınlığı anlamına gelen “Ziyaeddin” lakabı ile anıldı. Ondan eski olan el-Kadi el-Fadıl ve İmameddin el-katib el-İsfahani'ye layık bir rakib oldu.¹³⁵⁴

Ziyaeddin, tahsilini Musul'da tamamladıktan sonra 1191/587'de Haçlılara karşı yapacağı savaşa hazırlanmak amacıyla Suriye'ye giden Selahattin Eyyubi'nin maiyetine

¹³⁴⁸ İbn Hallikan, Vefeyat el A'yan, c.5, b. 763, s. 396; Dr. Mesud Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.402

¹³⁴⁹ Taşköprüzade, Miftahu's-Saade, c.1, s.221; Yakup Civelek, Ziyaeddin İbnü'l-Esir ve Ölümsüz Eseri el-Meselu's-Sair fi Edebi'l-kâtibi ve's-Şair. Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sem. Mardin Artuklu Üniversitesi Yay. 2012, s. 516

¹³⁵⁰ İbn Hallikan, Vefeyat Al A'yan, c.5, b. 763, s.389

¹³⁵¹ İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih, c.11, s.384-385

¹³⁵² Dr. Hulusi Kılıç, “Ziyaeddin İbnü'l-Esir ve Arap Edebiyatındaki Yeri” 1999, s.105,110. Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp.

¹³⁵³ Ziyaeddin İbnü'l-Esir, El-Meselu's-Sair Fi Edebi'l-Kâtibi Ve's-Şair, Nşr. Ahmed El-Hufi, Bedevi Tabhane, Riyad (1983), c.2, 269.

Tüzün, a.g.e. c.2, s.402

¹³⁵⁴ İbn Hallikan, Vefeyat el-A'yan, c.5, b.763, s.39-397

girmek amacıyla Şam'a gitti.¹³⁵⁵ Bir süre sonra ilminin, şiirinin ve şahsiyetinin değerini fark eden Selahaddin'in oğlu Melik Afdal Nurettin onu babasından istedi. Sultan Selahattin, İbnü'l-Esir'i oğlunun yanına gidip gitmemekte serbest bıraktı. Ziyâeddin, Melik Afdal'ın yanına gitmeye karar verdi. Melik Afdal onu kendisine vezir yaptı. Selahattin 589/1193 yılında vefat edip yerine oğlum Melik Afdal Şam mülküne sahip olunca, bütün işler vezir olan Ziyaeddin'e kaldı, sevk ve idare yüklendi.¹³⁵⁶

Ziyaeddin'in vezir olduğu bu dönemde Sultan Selahattin'in iki oğlu Afdal ve Aziz arasında 590/1194 yılında çekişme başladı. El-Melik Aziz kardeşi Melik Abdal'ı Şam'da kuşatma altına aldılar ve Melik Afdal'ı Serhed'e ikamete mecbur etti. İbnü'l-Esir Ziyaeddin'in halkı ile arası bozuldu ve katline teşebbüs ettiler. Bundan dolayı Melik Afdal, Ziyaeddin'i Mısır'a götürdü. Ziyaeddin Nasrallah, Mısır'da El-Aziz'in oğlu içinde vezirlik yaptı.¹³⁵⁷ Mısır'da bir buçuk yıl kalan İbnü'l-Esir bir yandan idari ve siyasi görevlerini yürütürken öte yandan meclislerde ilmi ve edebi çalışmalarına devam etti.¹³⁵⁸ Fakat çok geçmeden Melik Adil Mısır istila ederek kardeşinin oğlundan aldı. Afdal, şarki beldelere avdet etmek üzere Mısır'dan çıktı. Bir cemaatin canına kast etmesi endişesinden Ziyaeddin, onun hizmetine devam etti ve Mısır'dan saklanarak gizlice çıkmak zorunda kaldı, 607/1211 yılında Halep'e kaçtı. Halep'te Melik Afdal'ın kardeşi Halep Emiri Melik ez-Zahir'in hizmetine girdi, bir süre ona hizmet etti. Fakat işleri iyi gitmeyen ve burada da tutulamayacağını anlayan Ziyâeddin, Halep'te fazla kalmadan Musul'a İzzeddin Mesut'un yanına gitti. Düzeni bozulmuş, Musul'dan Erbil'e geçmek zorunda kaldı. Erbil'de durumu düzelmeyen İbnü'l-Esir bu sefer de Sincar'a gitti. En sonunda tekrar Musul'a dönmek zorunda kalan Ziyâeddin, burada ikamete karar kılmıştır.¹³⁵⁹ Musul'da Bedrettin Lu'lu'nun vasisi Nasıruddin Mahmut'un hizmetinde bulundu, 631/1233 yılında ölümünden sonra da Bedrettin Lu'lu'nun hizmetinde bulundu. Bedrettin onu Bağdat'a elçi olarak gönderdi. Sonra Şam'a gitti ve orada 10 sene kadar ikamet etti. Ancak oradan Mısır'a geri dönmüştür. 30 yıl kargaşa

¹³⁵⁵ Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.403.

¹³⁵⁶ İbn Hallikan, Vefeyat el-A'yan, c.5, b. 763, s.390.

¹³⁵⁷ Şerefhan Bidlisi, Şerefname, s.65-66

¹³⁵⁸ Kılıç, Hulusi, a.g.e. s.111

¹³⁵⁹ Bidlisi, Şerefname, s.65

dolu bir siyaset, 19 yıl edebi bir çalışma ve kitabet, toplam 79 yıl ömür süren Ziyaeddin İbnü'l-Esir 637/1240 yılında Musul'da vefat etti.¹³⁶⁰

3.2.1.3.4.2. Eserleri

Ziyaeddin İbnü'l-Esir el-Cezerî, bilge, fazıl ve edebi kişiliği ve şairliğinin ürünü olan eserleri şunlardır.¹³⁶¹

1- El-Meselu's-Sair fi Edebi'l-Katibi ve's-Şair: Bu eser şair, yazar ve edebiyatçıların muhtaç bulundukları usul ve kuralları kapsamaktadır.¹³⁶² İlim ve edebiyat dünyasında Ziyaeddin İbnü'l-Esir'e şöhret kazandıran en önemli eseridir.

2- El-Veşyü'l-Merkum fi Halli'l-Manzum: Bu eser, el-Meselu's-Sair'in bir zeyli konumunda bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde fasıl şiirler, ikinci fasılda ayetlerin, üçüncü bölümde ise hadislerin i'rabını (gramatikal çözümlerini) ele almaktadır.

3- El-Camiu'l-Kebir fi sina'ati'l-Manzum Mine'l-Kelam ve'l-Mensur: Bu eserin aidiyeti konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kalkeşendi, bu eseri Ziyaeddin İbnü'l-Esir'e nisbet etmektedir.

4- El-İstidrak fi Reddi Ala risaleti İbni'd-Dehhan el-Müssema bi'l-Mehazihi'l-Kindiyye Mine'l-Meani't-Taiyye.

Ziyaeddin İbnü'l-Esir, İbnü'd-Dehhan'a karşı Ebu't-Tayyib el Mütenebbi'yi müdafaa etmek için bu eseri kaleme almıştır.

5- Resailu İbnü'l-esir

6- Risaletu'l-Ezhar

7- Kifayetu't-Talib fi Nakdi Kelami's-Sair ve'l-Katib

8- El Bedî

9- El-Burhan fi İlmi'l-Beyan (Berlin'de)

¹³⁶⁰ Dr. Hulusu Kılıç ise, Ziyaeddin İbnü'l-Esir'in Bağdat'ta vefat ettiğini yazmıştır. (Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp, s.107)

¹³⁶¹ Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.406-407; Yakup Civelek, Ziyaeddin İbnü'l-Esir Ve Ölümsüz Eseri El-Meselu's-Sair Fi Edebi'l-Katibi Ve's-Şair, Bilm, Düşünce Ve Sanatta Cizre Semp. s. 517; Baba Merduh Ruhani, Meşahir'i Kurd. C.1. s.115.

¹³⁶² Şerefhan Bidlisi, Şerefname, s.65-66

10- Munisu'l-Vahde

11- el-Meani'l-Muhtara fi Sinaati'l-inşa

12- El-Miftahu'l-İnşa

Bazı eserleri ise kayıptır.¹³⁶³

3.2.1.3.5. Şemseddin Muhammed Bin Yusuf (Ebu Abdullah) el-Cezerî Sümme el-Mısırî (ö. 1311/711)

3.2.1.3.5.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Tam künyesi Şemsüddin Muhammed Bin Yusuf bin Abdullah Bin Mahmud el-Cezerî'dir. Kendisi Ebu Abdullah olarak da anılmıştır.¹³⁶⁴ Cezerî, 637/1239 yılında Cizre'de doğmuştur.¹³⁶⁵ Daha sonra Mısır'a yerleşmiş olduğu için "el-Masrî" nispeti ile de anılmıştır.¹³⁶⁶ Babası Cizre'de sarraflık yapmasına rağmen Mısır'a göç etmiş ve Şemsuddin Kahire'de tahsiline başlayarak fıkıh, usul, mantık, nahiv, beyan, matematik ve edebiyat ilimlerinde ilerleme kaydetmiştir; ama daha çok tıp bilimine hâkimdi.¹³⁶⁷ Şafii mezhebine mensup müçtehid düzeyinde âlim bir kişiydi. Kahire'de Ahmet Bin Tolun Camisi'nde imam ve hatiplik yapıyordu. Dımaşk (Şam'da) ta da eğitim için bulundu. Kendisine kadılık teklif edilmiş; ancak o bunu reddetmişti.¹³⁶⁸

Şemsuddin el-Cezerî, iyi ahlaklı ve insanlara yararı dokunan, halkın hizmetinde koşuşturan bir alimdi.¹³⁶⁹ İlim yolunda ailesini ve memleketini terk etmiş ve bu uğurda pek çok sıkıntıya katlanmıştır. O, önce Abbasi halifesi Mustasırbillah'ın inşa ettiği ve birçok İslami ilimlerin okutulduğu Mustan/siriyye medresesi için Bağdat'a gitmiştir. Sonra Kûs'a gitmiş ve orada Şemsüddin el-İsfahani ve diğer birçok âlimden istifade etmiştir. En son Mısır'a gitmiş ve orada hadis, tefsir ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere

¹³⁶³ Kılıç, Hulusi, "Ziyaeddin İbnü'l-Esir ve arap Edebiyatındaki Yeri" s.109-110.

¹³⁶⁴ İbnü'l-İmad el-Hanbeli, Şezeratü'z-Zeheb, c.6, s.42; Abdullah Durmuş, Şemsuddin Muhammed Bin Yusuf El-Cezeri ve Mi'racü'l-Minhac Adlı Eseri, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi-2010, s.697

¹³⁶⁵ Safedi, Ebü's-Safa Selaheddin Halil b. Aybek b. Abdullah, el-Vafi bi'l-Vefeyat, y.y. 1981, c.1. s.263

¹³⁶⁶ El-Hanbeli, a.g.e. c.6, 42

¹³⁶⁷ Zirikli, El-Alam, c.8, s.25; Baba Merduh Ruhani, Kürt Meşhurları Tarihi, Hivda Yayınları -2017, İstanbul, c.1, s.138

¹³⁶⁸ İbn Tağriburdi, Cemaluddin Ebu'l-Mahasin Yusuf, (874/1470), en-Nücumu'z-Zahire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire, Daru'l-Kutubu'l-Misriyye, 1972, c.9, s.221. Gandur, Cizre tarihi, s.281

¹³⁶⁹ Celalüddin es-Suyuti, Buğyetü'l-Vüat, 1979, c.1, s.268. Durmuş, a.g.e. s.698

akaid, usul, nahiv, belagat vb. ilimlerde insanlara yararlı olmuştur.¹³⁷⁰ Cezerî 711/1312 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹³⁷¹

Cezerî'nin önde gelen hocaları arasında Şemseddin el-İsfahani ve imam el-Ebrakuhî gelmektedir.¹³⁷² Pek çok medresede ders vermiş olmasının yanısıra evinde de ders vermiştir. Öğrencileri çok olmakla birlikte en tanınanları Takiyüddin es-Sübki, Cafer b. Sa'leb Kemalüddin Ebu'l-Fadl el-İdfevi ve İbn Reşid'tir. Sadece Müslümanlar değil Yahudi ve Hristiyanlar da Cezeri'den ilim tahsil etmişlerdir.¹³⁷³

3.2.1.3.5.2. Eserleri

Şemsüddin el-Cezerî fıkıh, usul, belagat ve fezail gibi alanlarda pek çok eser telif etmiştir. Bu eserleri şunlardır.

- 1- Şerhu't-Tahsil fi Usuli'l-Fıkh li'l-İmam Siracüddin el-Emevi
- 2- Ecvibe Ala Es'ile Mine'l-Mahsûl li Fahrüddin er-Razi
- 3- Mi'racü'l-Minhac fi Şerhi Minhacü'l-Vüsûl li'l-Beydavî
- 4- Şerhu Elfıyetü İbn Malik fi'n-Nahvi
- 5-Divanü'l-Hutab
- 6- Dîvanü'ş-Şi'r

3.2.1.3.6. Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed Bin Muhammed Bin Ali Bin Yusuf Bin el-Cezeri (ö. 1429/833)

3.2.1.3.6.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Bütün İslam âleminde kıraat ilminin imamı ve kurucusu kabul edilen İbnü'l Cezeri veya İmam el-Cezeri Ceziret İbn Ömer şehrine mensubiyetinden dolayı Cezeri lakabıyla anılmıştır.¹³⁷⁴ Cezeri'nin asıl ismi Muhammed'dir. Babasının ve dedesinin adı da

¹³⁷⁰ Es-Suyuti, Büğyetü'l-Vüat, c.1, s.268

¹³⁷¹ İsnevi, Tabakatü'ş-Şafi'yye, Riyad-1981, c.1, s.349

¹³⁷² Es-Suyuti, Büğyetü'l-Vüat, c.1, s.268; Durmuş, a.g.e, s.698

¹³⁷³ İbnü'l-İmad el-Hanbeli, Şezeratü'z-Zeheb, c. S.42

¹³⁷⁴ Kurtdede Muhammed b. Ömer (m. 1597), şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye, Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa, nr. 25. (Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp. Yüksel, Meşhur Kıraat Alimi: İbnu'l-Cezeri, s.111-124)

Muhammed'dir. Künyesi Ebu'l-Hayr olan Cezeri'nin tam ismi Şemseddin Ebu'l-Hayır Muhammed Bin Muhammed Bin Muhammed Bin Ali Bin Yusuf Bin el-Cezeri'dir.¹³⁷⁵ Cezeri'nin soyundan gelen Cezerizade Koca Kasım Paşa nispetini bile değiştirip "Cezeri" yapan bir Osmanlı paşasıdır.¹³⁷⁶ Cezeri Kasım Paşa'nın İstanbul, Bursa ve büyük dedesinin memleketi olan Cizre'de pek çok vakıf eseri bulunmaktadır.¹³⁷⁷ Bilecik'in Bozüyük ilçesi ile Edirne ve Manisa'da da Cezeri Kasım Paşa tarafından yaptırılan cami, imarat ve hamam gibi hayır kurumları vardır. Koca İsmail Paşa, dedesi İmam Cezeri'nin soy itibarıyla ait olduğu Cizre'yi unutmamış ve orada da medrese ve külliye inşa etmiştir.¹³⁷⁸

Cezeri'nin çocukluğu Şam'da geçmiştir. Kur'an-ı Kerim tahsiline babası ile başlamıştır. Kuvvetli bir hafızası olan el-Cezeri 13 yaşında hafız olmuştur. 14 yaşında zor bir iş olan hatimle teravih namazını kıldırınca babasının hocası olan Ebu Abdullah Bin Muhammed Bin İsmail el-Habbaz el-Ensarî kendisine icazet vermiştir.¹³⁷⁹

Cezeri kıraat ilminden sonra hadis ilmi ile tahsilini sürdürmüştür. 767/1363 yılında Fahr bin Buhari'nin ashabından hadis dinlerken, İbnü's-Sellar, İbrahim el-Hamevi ile İbn Receb Şehabeddin Ahmed gibi âlimlerden kıraat ve tecvid ilminin okudu. 768/1366 yılında İbnu'l-Cebban'dan bütün kıraat şekillerini toparlayan Cezeri'ye hocası tarafından kıraat ilmi icazetnamesi verildi.¹³⁸⁰ Cezeri kıraat ilminde üç defa icazetname almıştır.¹³⁸¹

3.2.1.3.6.2. Seyahatleri

İlmi gezileri çıkmaya başlayan Cezeri, 1366k/768'de babası ile birlikte ilk hac vazifesini yerine getirmiş ve Medine'de bir yıl kaldıktan sonra 1367/769'da babasıyla birlikte Mısır'a gitmişti.¹³⁸² Burada Heratlıların "Bilât" isimli hanlarına yerleşmiştir. Cezeri, Kahire'de ilkin Ezher Camii imamı ve Mısır reisülkurrası Fahreddin ed-Darîr

¹³⁷⁵ Cezeri, Gayetü'n-Nihaye fî Tabakati'l-Kurra, c.2, s. 247; Yüksel, Ali Osman, Meşhur Kıraat Alimi: İbnü'l-Cezeri, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Semp, s.111.

¹³⁷⁶ Yüksel, a.g.e. s.111

¹³⁷⁷ İsmail Hami Danişmand (m. 967), İzahlı Osmanlı Kronolojisi, V.246-315 Bu vakf eserlerinden birisi de İstanbul Çağaloğlu'ndaki Cezeri Kasım Paşa Camiidir.

¹³⁷⁸ Yüksel, a.g.e. s.112

¹³⁷⁹ Suyutî, (911/1505), Zeylû Tabakati'l-Huffazli'z-Zehebî, Dimaşk 1228, s.377

¹³⁸⁰ Cezeri, Camiu'-esanid, vr.21b, Gaye, c.2, s.247; Yüksel, a.g.e. s. 112

¹³⁸¹ Cezeri, Tahbîrû't-Teysir fî'l-Kıraati'l-eimmeti'l-Aşr, Beyrut-1983, s.5-788

¹³⁸² Cezeri, Camiu'l-Esanid, Gaye, c.2, s.155

Osman b. Abdurrahman el-Bulbeysi ile karşılaşmıştır. Cezeri, Kahire’de bir taraftan önde gelen âlimlerin ilmi meclislerine katılmış, bir taraftan da daha on sekiz yaşındayken ilk telif eserini kaleme almıştır. Bu eser halen alanında ilk başvuru kaynağı olan *et-Temhid fi ilmi’t-Tecvid* isimli manzumedir.¹³⁸³

Cezeri, 770/1368 yılından Kahire’den Şam’a dönmüş ve hadis derslerine ağırlık vermiştir. 774/1376 yılında, Ebu'l Fida İsmail b. Kesir’den fıkıh tahsil etmiş, fetva için beşinci defa icazet almıştır. Cezeri Mısır’a yaptığı seyahatte Ziyaeddin Sa’dullah el-Kazvini el-Bulkini’den usul, me’ani, beyan ve bedi’ gibi ilimler tahsil etmiş, aynı zattan fıkıf dersleri okuyup icazet almıştır.¹³⁸⁴

3.2.1.3.6.3. Cezeri’nin Osmanlı Ülkesine Geçmesi ve Yıldırım Bayezid Tarafından Karşılanması

Mısır Memlûk yönetimi Cezeri’nin çalışmalarını takdir ile izlemiş onu yönetimde yüksek mevkilere getirmiştir. Ancak yönetimdekilerin kıskançlıkları ve tahrikleri ile bir süre sonra Cezeri’nin Mısır ve Şam’daki mal varlığına el konulmuş ve kendisine çok ağır para cezaları verilmiştir. Yıldırım Bayezid ise daha önce Cezeri’nin şöhretini duymuş ve fethettiği Eflak ülkesinin ganimetlerinden kendisine hediyeler göndermişti. Bursa Hüdavendigâr Camii hatibi Mümin b. Ali Muhammed er-Rumi, Cezeri’nin durumunu Yıldırım Bayezid’e aktarmış, o da Cezeri’yi 1395/798 yılı civarında Osmanlı ülkesine davet etmiştir. Cezeri Kahire’den İskenderiye’ye gelmiş, oradan da deniz yoluyla Antakya’ya gelmiştir. Cezeri “Misafir Hoca” sıfatı ile bir süre Antakya’da kaldığını, kıraat dersleri okuttuğunu, Muhtasarı Tarihi Zehebi eserini burada tamamladığını ifade etmektedir. 795/1395 yılında Antakya Sultan Beyazid’e bağlı Rum beldelerinden biridir. Osmanlı Devleti’nin başkenti olan Bursa’ya geldiğinde Bayezid onu şehrin dışında,, büyük bir saygı ve askeri törenle karşılamıştır. Cezeri artık padişah Yıldırım Bayezid’in himayesindedir. “Yıldırım Bayezid Darülkurrası” olarak bilinen kurum Ulu Cami’de Cezeri’nin şerefine açılmış, ve zaman en yüksek maaşı olan 150 dirhem maaşla bu kurumun başına “muallim-i sultani” olarak “Reisü’l-Kurra” unvanıyla atanmıştır.¹³⁸⁵ Mısır-Suriye Memlûk sultanları arasında çıkan savaş nedeniyle Şam’ın

¹³⁸³ Yüksel, a.g.e, s.113

¹³⁸⁴ Gandur, s.295, Tüzün, c.2, s.441

¹³⁸⁵ Baltacı, Osmanlı Medreseleri, s.23; Yüksel, a.g.e, s.114-115

Timur tarafından işgali sırasında Cezeri Şam'da ve Akabetülkettan denilen semtte yaptırdığı “Daru’l-Kur’an”da bulunmaktaydı.¹³⁸⁶

Cezeri Bursa'ya geldiğinde ilk İstanbul muhasarası ve Niğbolu Savaşı'nda danışmanlık ve askere moral dersleri vermek üzere Bayezit'in yanı başında bulunan Cezeri'nin özverisini takdir eden Sultan, onu çocukların muallimi ve mürebbiliği ile ödüllendirmiştir.¹³⁸⁷ Cezeri'nin Bursa'daki ilk işi daha önce manzum olarak kaleme aldığı Nihayetu'l-Berara Fi'z-Zaidi ale'l-Aşere adlı eseri tamamlamak olmuştur. Cezeri'nin eserleri Osmanlı maarifinde ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır.¹³⁸⁸

Cezeri 1395/798'de artık resmen Bursalı olmuş ve onun çalışmaları ile Osmanlı dârü'l-kurraları önemli gelişmelere imza atmışlardır. Bu dönemde 1396 /799 senesinde başladığı ve Neşrr-i Kebir olarak bilinen 1051 beyitlik en meşhur eseri olan Tayyibetu'n-neşr fi'l-Kıraati'lAşr adlı eserini tamamlamıştır. Eser bizzat Cezeri tarafından öğrenci topluluklarına okutulmaya ve Anadolu'da yayılmaya başlamıştır.¹³⁸⁹

Artık Osmanlı maarifinde Cezeri'nin eserleri ders kitabı olarak okutulmaya başlanmış ve bu gelenek son zamanlara kadar devam etmiştir. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu II Selim adına İzmir'in Tire ilçesinde inşa edilen dârü'l-kurrâda,¹³⁹⁰ özellikle Şatibi ile Cezerî'nin eserlerinin takip edilmesi 1558/965'de tanzim edilen bir vakfiye ile şart koşulmuştur.¹³⁹¹

3.2.1.3.6.4. Timur'un Cezeri'yi Keş Şehrine Götürmesi

Timur Gürgen, Yıldırım Bayezid'i mağlup ettikten sonra Cezeri'nin bulunduğu yeri sormuş, Bursa'da olduğu söylenince, oğullarından Muhammed Sultan ile Şeyh Nureddin'i Cezeri'yi ve Bayezid'in hazinelerini alıp kendisine getirmeleri için Bursa'ya yollamıştır. Bursa'ya gelen Timur'un oğulları, Hüdavendigâr Yıldırım Beyazid'in değerli hazineleri, Keşiş Dağı'na (Uludağ) sığınmış olan büyük âlimlerden Muhammed

¹³⁸⁶ İA, c.1, s.04-305

¹³⁸⁷ Yüksel, a.g.e. s.116

¹³⁸⁸ Aşıkpaşazade (733/1333), Osmanı Tarihi, İstanbul-1949, s. 235

¹³⁸⁹ Baltacı, a.g.e. s.166

¹³⁹⁰ Baltacı, a.g.e, s.611, Yüksel, s.116

¹³⁹¹ Yüksel a.g.e. s.115

Fenari ve Muhammed Buhari ile birlikte Cezeri'yi de getirip babalarına teslim etmişlerdir.¹³⁹²

Timur, Cezeri'ye büyük bir değer vermiş, Kur'an ve sünneti ondan öğrenmek gayesi ile onun beraberinde götürmeye ikna etmiştir. Timur, gözde şehirlerinden olan Keş'te büyük bir medrese kurmuş ve Cezeri'nin adını duyduğu günden beri buraya müderris tayin etmemiştir. Timur, İlk müderris olarak Cezeri'yi tayin etmiş ve kendisinden burasını tedrisata hazırlamasını rica etmiştir. Timur gittiği her yere Cezeri'yi götürmüştür.¹³⁹³ Cezeri Keş şehrinde Begavi'nin eseri üzerini üç cilt halinde şerh etmiş ve ile Mevlidu'n-Nebî adlı 150 beyitlik bir manzume kaleme almıştır.¹³⁹⁴

Cezeri Semerkant'ta dört yıl kalmış, oradan Buhara'ya gelirken 18 Temmuz 1405 tarihinde Ceyhun Nehri'nde boğulma tehlikesi geçirmiştir. Aynı yıl Buhara'dan Herat'a gelen Cezeri, Timur'un oğlu Herat sultanı Şahrüh tarafından askerler ile birlikte şehrin dışında karşılanmıştır.¹³⁹⁵ Heratlı bilginler Cezeri'den Sahih-i Buhari ile birlikte Beğavî'in *Kitabu'l-Mesabihi's-Sünne* adlı eserini kendilerine okumasını istemişler, Cezeri bu isteğe karşılık Herat Büyük Camii'nde ders vermeye başlamış ve en verimli günlerini Herat'ta geçirmiştir.¹³⁹⁶

İslam tarihinde diğer bir kısım muttaki İslam âlimi gibi isteği dışında kadı tayin edilen âlimlerden biri de Cezeri'dir. 808/1405 yılında arzusu dışında Timur'un torunu olan vali Pir Muhammed tarafından Şiraz ve havalisinde kadı tayin edilmiştir Cezeri, *Zâtu's-Sıfa fî Siret'n-Nebiyi'l-Mustafa* adlı eserini Şiraz'da yazmış ve adı geçen valiye takdim etmiştir.¹³⁹⁷

Kıraat imamı el-Cezeri Mekke-Medine hasreti içinde dördüncü kere hac için 823/1420 yılında Şiraz'dan Basra'ya gitmiştir. Talebesiz duramayan Cezeri, Basra'da *Durru'l-Mudi'e* isimli eserini bu yolculukta nazmayleyip tamamlamıştır. Ancak bu yolculukta

¹³⁹² Yüksel a.g.e. s.117, Tüzü c.2, c.443

¹³⁹³ Cezeri, Câmiu'l-Esanîd, vr. 18b

¹³⁹⁴ 806/1403 yılında Keş'te tamamlanan eseri bir yazması Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Laleli, r, 2063/2. (Tüzün, c2, s.443)

¹³⁹⁵ Tüzün, c.2, s.443, Yüksel, Meşhur Kıraat Âlimi: İbnu'l-Cezeri, s.11

¹³⁹⁶ Tüzü, c.2, s.443

¹³⁹⁷ Cezeri, Camiu'l-Esa, vr. 1b-2a (Yüksel, Meşh Kıraat Alimi: İbnu'l-Cezeri, s.119)

bedevi Arapların saldırısına uğramış, Uneyzeliler imdadına yetişip onu kurtarmışlardır.¹³⁹⁸

Timur, Cezeri'yi beraberinde götürürken Bursa'da Yıldırım Bayezit'in çocuklarına hocalık yapan oğlu Ebubekir Ahmedi Mısır Sultanı Nasır Ferec b. Berkuk nezdinde elçi olarak göndermişti. Bu şekilde Cezeri Maveraünnehir'de, oğlu Mısır'da olmak üzere baba-oğul arasında 20 yıllık bir ayrılık meydana gelmişti. Cezeri bu hasreti gidermek amacıyla 827/1423 yılında hacca gitmek üzere Türkistan'dan ayrılmış, Timur'un elçisi olarak Mısır'da bulunan oğlu Ebubekir ile Mısır'da buluşmak için bir mektup yazmış, buluşma gerçekleşmiş, 20 yıl hasret giderilmişti. On günlük buluşmadan sonra Cezeri hac vazifesi için Hicaz'a gitmiş ve orada bir sene kalmıştı. Ertesi yıl 1424/828 Mısır'dan oğlunun da gelmesiyle birlikte bir hacc daha yaptı. Baba-oğul birlikte Mısır'a oradan esas memleketleri olan Şam'a döndüler. Bu süre içinde Ebubekir ailesini getirmek üzere Mısır'a giderken Cezeri ise tekrar Türkistan'a dönmüştür.¹³⁹⁹

İmam el-Cezeri önce çocuklarını yetiştirmiştir. Bunlardan hafız olan Muhammed Ekber (Ebü'l-Feth), Ebü'l-Hayr Muhammed, Ebubekir Ahmed ve ilim ehli olduğu rivayet edilen Ebü'l-Fazl İshak, Ebü'l-Beka İsmail, Fatıma, Âişe ve Selma'yı yetiştirmiştir.¹⁴⁰⁰ Bunların dışında torunlarını Şam, Mısır, Bursa ve Maveraünnehir de olmak üzere birçok talebe yetiştirmiştir.

Cezeri, fiziki olarak yakışıklı, güzel, fasih ve belagatli konuşan biriydi. Baba mesleği olan ticaret ile uğraşırdı. Ticaret maksadı ile Yemen'e bir sefer gerçekleştirmiş ancak seferinde Yemen valisi himayesinde hadis okutmuş, sonra Mekke'ye dönmüştür.¹⁴⁰¹ Dünya malına ilgi göstermez, lükse iltifat etmezdi. Temiz, dindar, haramdan sakınma hususunda titizdi. Ömür boyu hayır ve ibadetle meşgul olmuştur. İster sakın ister seferde olsun bir miktar uyuduktan sonra kalkıp teheccüd namazı kılar, Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutardı. Uğradığı her yerde okutmaya başlar mutlaka bir eser bırakırdı.¹⁴⁰²

¹³⁹⁸ Tüzün c.2, s.444

¹³⁹⁹ Yüksel, A.O, Meşhur Kırat Alimi: İbn'l-Cezerî, s.120, Tüzün, c.2, s.444

¹⁴⁰⁰ Cezerî, Gaye, c.2, s.409

¹⁴⁰¹ Yüksel, A.O, a.g.e. s.120

¹⁴⁰² Cezerî, Tahir, s.7

Kıraat imamı (kurucusu) olarak tanınan el-Cezeri yalnız bir kıraat allamesi olarak kalmamış, tefsir, hadis, fıkıh, Usu'l-el-Fıkıh, tasavvuf, tarih, siyer ve kelim gibi ilimlerde mümtaz bir şahsiyet olmuştur. Bununla birlikte sarf, nahiv, lügat, edebiyat, siyaset, münazara, kitabet, beyan, bedî' ve belagat ilimlerinde de yüksek bir konuma ulaşmıştır. Hadis alanında emsallerinden üstün bir mütehassıs oluncaya kadar bu ilim ile meşgul olmaya devam etmiş, sika (güvenilir) bir hadis hafızı olduğunu ispat etmiştir. Küçük yaşlarında başladı Kur'an-ı Kerim öğrenimine, 82 yıllık bir ömür ile ilme hizmet etmiştir. 18 yaşından itibaren eser yazmaya başlayan Cezeri, Ulûm el-Kur'an'dan 34, hadis ilminde 21, Siyer-i Nebi'de 8, tabakat-teracim ve menakıb'da 14, Hac ilmihalinde 6, vesair konulara dair 18 olmak üzere toplam 100 eser kaleme almıştır.¹⁴⁰³ Cezeri de telif tarzı şöyleydi: O bir eseri önce mufassal olarak yazar, sonra bu mufassalı nazma çevirir, sonra da yine bu mufasalı özetleyerek ihtisar ederdir. Cezeri böylece üç yazım tarzını da aynı esere uygulamış, onları ayrıca okuduktan sonra da icazet vermiştir.¹⁴⁰⁴

Tüm İslam âlemince kıraat ilminin kurucusu ve imamı kabul edilen Şemseddin Ebu'l-Hayr, Muhammed Bin Muhammed Bin Muhammed Bin Ali Bin Yusuf Bin el-Cezeri (İmam el-Cezeri) 82 yıllık bereket dolu bir ömür yaşadıktan sonra 1429 Cuma günü (5 Rebiulevvel 833) Şiraz'da hakkın rahmetine kavuşmuştur. Cezeri, Şiraz'da evinin yanında yaptırmış olduğu Darü'l-Kur'an'ın bahçesinde defnedilmiştir.¹⁴⁰⁵

3.2.1.3.6.5. Eserleri

Cezeri Kur'an İlimleri alanında 34 eser kaleme almıştır:

- 1- El-Beyan fi Hatt-ı Osman 2- El-Beyan fi Müteşabihi'l-Kur'an 3- Beyanu Müteşabihil-Kur'an Bima Nezelel-Müridü fi Zilalihi Hayran 4- Câmiu'l-Esanid fi'l-Kıraat 5- Dürretü'l-Müide 6- Fedailü'l-Kur'an 7- El-Fevaidü'lMucmaa fi Zevaidi'l-Kütübi'l-Erbea 8- Gayetü'l-Mehem fi Ziyadeti ale'l-Aşere (el-Kıraatü's-Şazze) 9- Haşiye Ale'l-İzah fi'l-Meani ve'l-Beyan li'l-kazvinî 10-Hidayetü'l-Mehere fi Tetimmeti Kıraati'l-aşere 11- Hidayetü'l-Mehere fi zikri'l-Eimmeti'l-Aşerati'l-Müştehere 12- El-Ukdu's-Seminfi Erbei Mesaili'l-Müşkile fi'l-Kıraat 13-İanetü'l-Mehere Fi'z-Ziyadeti Ale'l-Aşere 14- El-İhdida ila Mearifeti'l-Vakfi Ve'l-İbtida (Manum) 15- El-i'lam fi

¹⁴⁰³ Yüksel, A.O, Meşhur Kıraat Âlimi: İbnu'l-Cezerî, s.122

¹⁴⁰⁴ Yüksel, A.O, a.g.e. s.122

¹⁴⁰⁵ Cezerî, et-Temhid fi İlmi't-Tecvîd, s.83

Ahkami'l-İdğam 16- İthafü'l-Mehere fi Tetimmeti'l-aşere 17- kifayetü'l-elmei 18- El-Mebsüt fi'l-Kıraat 19- El-Mukaddime 20- Müncidü'l-Mukriîn 21- Nazmü'l-Hidaye fi Tetimmeti'l-aşere 22- En-Neşri fi Kıraati'l-Aşr 23- Nihayatu'd-Dirayat fi Esmâ Ricali'l-Kıraat 24- Risale fi'l-Vakf Ale'l-Hemzeti li Hamza ve Hişam 25- Şerhu Minhaci'l-Kasidin 26- Tayyubetu'n-Neşr i Kıraati'l-Aşr 27 Tahbiru't-Teysir fi'l-Kıraati'l-Aşr 28- Takribu'n-Neşr fi Kıraati'l-Aşr 29-Et-Takyid fi'l-Hulf Beyne's-Şatibiyyeti ve't-Tecrid 30- Et-Tevcihat Ala Usûli'l-Kıraat 32- Et-Tizkâr fi rivayeti Eban b. Yezid el-Attar 33- Tuhfetü'l-İhvan fi'l-Hulfi Beyne's-Şatibiyyeti ve'l-Unvan 34- Ez-zaraif fi resmi'l-Mesahif

Cezeri, Hadis ilimleri ile ilgili olarak 21 eser kaleme almıştır:

1- El-Bidaye fi Ulûmi'r-Rivaye 2- El-Bidaye fi Usûli'l-Hadis 3- Bi'setü'l_Âlim Minkelami Ebi'l-Kasım 4- El-Erbanu'z-Zahiretu'l-Meubetu ile'l-Itrati't-Tahire 5- El-Evleviyye fi Ahadisi'l-Evveliyye 6- El-Hidaye İla Mealimi'r-Rivaye 7- El-Hidaye İla Ulumu'r-Rivaye 8- Hısnu'l-Hasin Min Kelami Seyyidi'l-Murselîn 9- İkdu'l-Leali fi'l-Ehadisi'l-Müselleti Avali 10- İstilahatü'l-Hadis 11- El-Kasdü'l-Almed fi ricali Müsnedi Ahmed 12- El-Kâşif fi Ricali'l-kütübi's-Sitte 13- Miftahu'l-Hismi'l-Hasin 14- El-Miadü'l-Ahmed fi Hatmi Mesanid-i Ahmed 15- El-Mukaddime fi Ulûmi'l-Hadis 16- El_Müsdü'l-ahmed fi ma Yeteallaku bi Müsndi Ahmed 17- Nebze min ed'iyyeti'l-Nebeviyye 18- Et-Tavdih fi Şerhi'l-Mesabih 19- Tezkiratü'l-Ulema fi Usuli'l-Hadis 20- Uddetü'l-Hısnı'l-Hasin ve Cennetü'l-Hısnı' Hasin 21- Ez-Zeyl Ala Mir'ati'z-Zemani li'n-Nevevi

Cezeri, Siyer-i Nebi alanında 8 eser kaleme almıştır:

1-Kı'tatunMinNevlidi'sŞerif 2- El-Mevlidü'l-kebir fi Sıratı'-Nebi 3- Nevlidü'n-Nebi 4- Risaletü İmam Cezeri fi Ebeveyni'n-Nebi 5- Şema'ilü'n-Nebi 6- Et-Tearif Bi'l-Mevlidi's-Şerif 7- Urfuü't-Tearif fi'l-Mevlid's-Şerif 8- Zatü's-Şifa fi Sirat'ın-Nebiyyi'l-Mustafa ve Ashabihi'l-Erbeati'l-Hulefa

Cezeri, İslam tarihi, tabakat, teracim ve menakıb sahalarında 14 eser telif etmiştir:

1- Ed-Deracatü'l-Aliyye fi Tabakati Ulemai'l-Hanefiyye 2- Esne'l-Metalib fi Menakıbi Seyyidina Ali b. Ebi Talib 3- Ğayetü'n-Nihaye fi Tabakati'l-Kurra 4- Hulefau'n-Nebi 5- El-İ'lam bi tarihi'l-İslam 6- Elİ'tirazü'l-Mübdi li Vehmi't-Taci'l-Kindi 7- Meşihü'l-Cüneyd b. Ahmed el-Bulyani 8- Muhtasarı tarihi'l-İslam li'z-Zehebi 9- Tarihu İbni'l-

Cezeri 10- Et-Temile ala tarihi's-seyh İmaduddinb. Kesir 11- Tekmiletü Zeyli't-Takyid li Mearifeti Ruvati's-Sünen ve'l-Esanid 12- Zatü's-Şifa fi Sirati'l-Mülûki ve'l-Hulefa 13- Zeyl Tabakati'l-kurrai li'z-Zehebi 14- Ez-Zeylu Ala Mir'ati'z-Zema li'n-Nevevi.

Cezeri, fıkıh ilminin hac mevzusu hakkında 6 eser kaleme almıştır:

1- Gayet'l-Mun fi Ziyarati Mina 2- El-İbane fi'l Umrati Mine'l-Ci'rane 3- El-İclal fi't-Ta'zim fi Makamı İbrah 4- Medinetü'n-Nebi 5- Mekketü'l-Mükerreme 6- Et-Tekrimfi't-Umarti Min't-Ten'im

Cezeri muhtelif konularda 19 eser kaleme almıştır:

1- Cevabu'b'-Cezeri 'bni'l-arabi 2- El-Cevhere fi'n-Nahv 3- Ehasinü'lmin 4- Fazlû Hara 5- Haşiyetün Ale'l-İzah fi'l-Mean ve'l-Beyan li Celaleddin el-Kazvin 6- El-İsabe fi Levazimi'l-Kitabe 7- Kitabün fi't-Tıb 8-Manzume fi'l-Felek 9- Manzume fi'l-Luğaz 10- El-Muhtar fi Fıkhı's-Şafii 11-Muhtasarü'n-Nasiha Bi'l-Edelleti's-Saha 12- El-Mu'cemat fi Esmâi Şüyuhihî 13- Risatün fi's-Sûfiyye 14- Silahu'l-Mü'min 15- Şerhu Elfiye fi'bni Malik 16- Kaşifü'l-Hasasa an Elfazi'l-Hulasa 17- Tabakatü's-Şuara 18- Azîfetün Mesnuretun 19-Ez-Zehrü'l-Fai fi zikri Men tenezzehe Ani'z-Zünubi Ve'l-Kabaih¹⁴⁰⁶

3.2.1.3.7. Şeyh Ahmed El-Cezerî (1570-1640)

3.2.1.3.7.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Birçok Müslüman şair ve müellif gibi Ahmed-i Cezeri'nin yaşamı hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Ancak genel kanaat Molla Ahmed Cezeri'nin 1567 - 1640 yılları arasında yaşamış olduğudur.¹⁴⁰⁷ Cezeri'nin hayatını aydınlatan yazılı kaynaklar yetersizdir. Geriye şairin bizzat kendi şiirlerindeki ifadelerden yola çıkarak hayatını ıskı tutacak noktalar kalıyor.

Asıl adı Molla Ahmed Bin Molla Muhammed olup aile olarak Cizre'nin köklü aşiretlerinden olan Buhti aşiretine dayanır. Şiirlerinde genellikle iki mahlas kullanmıştır.

¹⁴⁰⁶ Yüksel, A.O, Meşh Kıat Âlimi: İbu'l-Cezeri. S.123, Tüzün, c.2, s.447

¹⁴⁰⁷ Osman Tunç, Molla Ahmed-i Cezirî ve Divanı (Mela Ahmedê Cizîrî Divan, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009)

Bunlardan birincisi “aşk oklarının hedefi” anlamına gelen “Nişanî”dir.¹⁴⁰⁸ Molla Ahmed el-Cezerî'nin belli bir eğitim sisteminden geçerek elde ettiği unvanı olan ve birincisinden daha yaygın olan mahlası ise “Mela”dır. Halk arasında “Melaye Ciziri” (Cizreli Molla) olarak tanınmıştır.¹⁴⁰⁹

Molla Ahmed el-Cezerî, babası Muhammed'den ilk derslerini almış, bir müddet sonra Diyarbakır, Cizre, Hakkâri ve İmadiye bölgelerini dolaşmıştır. Mela, sarf-nahiv, beyan, Bedi' gibi ilimleri öğrendikten sonra Diyarbakır'e yakın “Strabas” köyünde Molla Taha adında bir âlimden icazet alarak yine Diyarbakır'e bağlı “Sırba” köyünde imamlık görevinde bulunmuştur. Daha sonra Hasankeyf'te müderislik yapmıştır. Burada ilahi aşka müptela olarak ve zahiri ilimleri terk ederek Cizre'ye dönmüş ve 75 yaşına kadar orada yaşamış ve orada vefat etmiştir.¹⁴¹⁰

Mela divanını Kürtçenin Botan lehçesi ile kaleme almıştır; fakat Kürtçenin bütün lehçelerinin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe'ye de vakıftır.¹⁴¹¹ Cezerî'nin ifadesine göre divandaki şiirleri, yaratıcısına olan ihlaslı, samimi ve içten bağlılığın sonucu ilahi marifet bilgisi ile elde ettiği bir halin, iradesinin dışında kendisine gelen Rabbani muhabbetten doğan ve vecd ile yazılmış coşkulu sözlerdir. Cezerî, bölgede öyle bir etki bıraktı ki kendisinin yaşadığı dönemden günümüze kadar hangi alanda dini eğitim alırsa alsın bu eğitimi alan herkes Cezerî'nin ilminden ve tasavvufi kişiliğinden haberdardır. Cezerî, almış olduğu ilmi insanların faydasına sunmak için Cizre emiri tarafından kendisi için “Medrese Sor (Kırmızı Medrese)” adlı bir medrese kuruldu. Emir bu medreseye büyük bir önem vererek Anadolu Selçuk Selçuklu mimarisi stilinde inşa ettirmiştir.¹⁴¹²

El-Cezerî, Divan'da bahsettiği tarihi kişilikler arasında kendisine ilham kaynağı olan veya meydan okuduğu edip-şair ve mutasavvıf kişilerden de bahsetmektedir. Örneğin divanına ünlü Fars şair Hafız Şirazi'nin Yezid bin Muaviye'den mülhem şiiri ile

¹⁴⁰⁸ Ahmed İbn Molla Muhammed Ez-Zivingî, “Mukaddime” el-İkdu'l-Cevheri fi Şerhi divani's-Şeyhi'l-Cezeri Kamışli. M. Nesim Doru, Melayê Cizîrî; Felsefi ve tasavvufi Görüşleri, Nûbihar Yayınları, İstanbul-2. Baskı-2016 s.13

¹⁴⁰⁹ Hamdi Abdulmecid es-Selefi ve Tahsin İbrahim Doski, Mu'cemu's-Şu'era'l-kurd, Spîrêz Yay. Duhok 2008, s.61

¹⁴¹⁰ Zivingî, “Mukaddime”, (Ha), Doru, a.g.e. s.16

¹⁴¹¹ Zivingî, “Mukaddime”, Tunç, a.g.e, s.17

¹⁴¹² Orhan C. Tuncer, “Mardin-Cizre Kırmızı Medrese” Vakıflar Dergisi, Sayı. 10, Ankara 1973, s.425-434; Ali Tenik, Kürtlerde Tasavvuf Ve Tarikatlar, Türler, Edt. Dr. Adnan Demircan, Nida Yay. İstanbul-2015, s. 347

başlamıştır.¹⁴¹³ Ayrıca eserinde göndermede bulundu şahsiyetlerden (İbn Sina, Hipokrat, Hallac-ı Mansur, Maruf-i Kerhi, Şeyh-i San' n vd) ne kullandığı kavramlardan ve eserlerden onun tasavvuf literatürü ile beraber felsefe, tarih, fıkıh, astronomi ve estetik gibi disiplinlere de vakıf olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹⁴ O, bir gönül insanı olmanın yanı sıra aynı zamanda bir müderristir. Defnedildiği Kırmızı Medresede ders okutmuş ve öğrencilere icazet (diploma) vermiştir.¹⁴¹⁵ Bazı kaynaklarda geçtiğine göre Mela, Bağdat'ta da bulunmuş ve orada dini ilimleri, felsefe, astronomi ve fizik ilimlerini de okumuştur.¹⁴¹⁶

3.2.1.3.7.2. Divanı ve Tasavvufi Görüşleri

Molla Ahmed el-Cezerî'nin Divan'dan başka bir eserinin olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Divanı, Farsça'da Hafız Şirazi ve Mevlana ile Molla Cami'nin, Arapça'da İbn Fariz'in, Türkçe'de Fuzuli'nin divanları ile aynı seviyede kabul edilmektedir.¹⁴¹⁷ Mela'nın ünlü Alman edebiyatçısı ve şairi Goethe (ö. 1832) üzerinde de etkileri olduğu iddia edilmiştir. Goethe'nin "Doğu-Batı Divanı" adlı eserinde Mela'ya "Nişani" mahlası ile göndermede bulunduğu söylenmiştir.¹⁴¹⁸

Cezerî'nin manzumeleri kendi ismiyle anılan divanında toplanmıştır. Büyük şair ve mutasavvuf, Kur'an-ı Kerim surelerinin sayısı kadar, yani 114 adet manzum eser yazmıştır.¹⁴¹⁹ Divan ilk kasidesinden itibaren ilk harf olan "Elif" ile başlayarak divanın son kasidesinde son harf olan "ya" ile tamamlanmaktadır. Divanında 2000 kadar manzume mevcuttur. Manzumeler kaside, gazel, mersiye, terci'i bend, Arapça müstezat, üç adet rubai, uzun bir hatim ve müsacele bölümlerinden müteşekkildir. Eserlerinin büyük büyük çoğunluğu tasavvufidir.¹⁴²⁰ Müsacelenin ikinci bölümü ise Molla Ahmed ile Fakih Muhammed Teyran arasında geçen "Guften Mela", "Guften

¹⁴¹³ Tahsin Yazıcı, "Hafız-i Şirazi", DİA, İst. C.15 s. 103. Doru, a.g.e. s.16

¹⁴¹⁴ Tunç, o, "Molla Almed-i Ceziri ve divan", a.g.e. s. 18

¹⁴¹⁵ Zivingi, "Mukaddime", (Nun)

¹⁴¹⁶ Qanatê Kurdo, Tarixa Edembiyata Kurdî-Kürt Edebiyatı Tarihi, s.92. Doru. M.N, a.g.e. s. 25

¹⁴¹⁷ Zivingi, "Mukaddime", (Cim)

¹⁴¹⁸ Lokman Mahmud, "El-Cezeri Müessisen Li Şi'ri'l-Kurdi El-Klasiki", s.101. Doru, a.g.e. s.31

¹⁴¹⁹ Tüzün, Cizre Tarihi, C.2, S.333

¹⁴²⁰ Tüzün, Cizre Tarihi, C.2, S.334

Feka” şeklinde müseddes şeklidir. Bu bölüm ise elli altılık ‘tesdis’ten meydana gelmektedir. “Guften” “Değişler” anlamındadır.¹⁴²¹

Divanın birçok yazması kütüphanelerde mevcuttur. Bunlardan en eskisi Tayyar Paşa tarafından 1844 yılında istinsah edilen bir yazmadır.¹⁴²² Bu Divan birçok kez basılmış, şerh edilmiş ve Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusça gibi dillere çevirisi yapılmıştır. İlk baskısı tıpkıbasım şeklinde 1904 yılında Berlin’de Doğubilimci Martin Hartmann tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴²³

Divanın ikinci baskısını Şefik Arvasi 1919 yılında İstanbul’da yapmıştır.¹⁴²⁴ Üçüncü baskısı ise ilk defa Latin harfleriyle 1941-1943 tarihleri arasında Hawar dergisinde Kadri Cemil Paşa tarafından Şam’da basılmıştır.¹⁴²⁵ Divan, Kamışlı/Suriye müftüsü Ahmed Zivingi tarafından “el-‘Ikdu’l-Cevherî fi Şerhi divani’ş-Şeyhi’l-Cezerî” adı ile iki cilt halinde Arapça dilinde tercüme ve şerh edilerek Şam’da 1959 ve 1987 yıllarında 1. ve 2. baskıları yapılmıştır. Mısır’da Muhammed Nuri tarafından Divanu’ş-Şeyhi’l-Cezeri adıyla basılan Divan, bundan başka 1964 yılında Erbil’de Koyî Mukriyanî, 1977 yılında Bağdat’ta Sadık Bahauddin Amedi, 1981 yılında Tahran’da Sorani lehçesiyle Hejar Mukriyani, 1981’de İsveç’te ve 1992’de İstanbul’da Latin alfabesi ile Zeynel Abidin Zinar ve 2000 yılında Dr. Tahsin İbrahim Doski tarafından basılmıştır.¹⁴²⁶ Divan son olarak Osman Tunç tarafından şiirsel olarak Türkçeye çevrilerek 2009 yılında İstanbul’da basılmıştır. Aynı baskı 2012 yılında Kültür Bakanlığı tarafından bir daha neşredilmiştir.¹⁴²⁷

Divan’ın Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe şerhleri de mevcuttur. Arapça şerhler arasında Abdülkadir Kadri İbn Hasan el-Cezeri (ö. 1947) tarafından yapılan şerh, Molla Abdüsselam Naci (ö.1952) tarafından yazılan “Serhu’d-Divani’ş-Şeyh el-Cezeri”, Molla Abdurrahim el-Vastanî (ö. 1956) tarafından Türkçe (Osmanlıca), Arapça ve Farsça

¹⁴²¹ Tüzün, a.g.e. c.2, s.335

¹⁴²² Divanu’ş-Şerh Ahmed el-Cezeri, Mustensih: Tayyar Paşa İst. 1844. Bu nüsha Milli Kütüphanede mevcut olup, Farsça eserler kategorisinde kayıtlıdır. 06 mil, Yz A 5086/1 (Doru, M.N. a.g.e. s.33)

¹⁴²³ Melayê Cizîrî, Der Kurdische Diwan des Schech Ahmed von Geziret İbn Omar Gennant mala’i Gizri, nşr. Mardin Hartmann, Berlin - 1904

¹⁴²⁴ Divanu’ş-Şeyh Ahmed el-Ceziri, nşr. Muhammed Şefik Arvasi, İst. 1919, Doru, a.g.e s.33

¹⁴²⁵ Melayê Cizîrî, Dîwana Melê, nşr. Qedri Cemil Paşa, Hawar, Yıl:9-11 sayı:35-57, Şam 1941-1943

¹⁴²⁶ Doru, M.N. a.g.e. ss.34

¹⁴²⁷ Molla Ahmed-i Cezirî, Divan, çev. Osman Tunç, Kültür Bakanlığı Yay, İst. 2012.

dillerinde şerh edilen Divan ile Muhammed Emin Doski'nin “Şirovekirina Dîwana Melayê Cezerî”¹⁴²⁸ adlı dört ciltlik Kürtçe şerhi de önemlidir.

Cezeri divanı önemli bir düşünsel içeriğe sahiptir. Cezeri'ye göre kâinatın zembereğini aşk teşkil etmektedir. Ona göre evren henüz varedilmeden önce aşk vardı. Her şey aşk ile dönüp durmaktadır. Ulvi âlemlerden en aşağılara kadar, melekler dünyasından denizin altındaki semeklere kadar her şey aşkla hareket etmektedir. Divan, tamamen tasavvufi bir eserdir.

Divanın içeriği genelde varlık düşüncesi üzerinde odaklanmıştır. O, varlığı tasavvufi perspektiften bakarak anlamaya çalışır. Kâinatta meydana gelen her olayın arkasındaki varoluş gerçeğini göstermeye çalışıp, bu çabasını şiirin o etkileyici, cezbedici atmosferinden geçirerek dinleyene ve okuyana vermeye çalışmaktadır. Evrenin mükemmel kozmolojik/kevnî sistemiyle şaşkınlığa düşmüş, cezb haliyle, bütün varlığın evren içindeki seyir ve deveranının olağanüstü akışını derin bir coşku ile en güzel şekilde divanında ortaya koymaktadır. Cezerî, ilahi tutku ve bağlılığa akıl ile varılamayacağını, hiçbir insanın marifet/bilgi cevherine akıl aracılığıyla ulaşamayacağını, çünkü rabbani sırların bilinmesinde aklın yetersiz olduğunu belirtmektedir. Bu hakikate ulaşmanın yolu Allah'a duyulan sevgiden geçmektedir. Bu sevginin ortaya çıkması da ten kafesinde hapsedilmiş olan ruhun madde/beden balçığından kurtulmasına bağlıdır. Allah'a doğru seyrin ilk basamağı budur.

Molla Ahmed Cezerî'ye göre bütün varlık “bir”den var olmuştur. Bu nedenle “hakikat” olanla “gölge” olanı birbirinden ayırt etmek gerekir. Bunun gerçekleşmesi de biçimsel ve zahiri güzelliklerden kurtulup ruh ve mana güzelliğine ulaşmakla mümkündür. Bütün varlıklar kâinatın ayrı ayrı parçaları olarak bu “bir”likten var olmuştur. Her nesnenin varlık kökenine inilirse, tıpkı ayrı ayrı harf, kelime ve cümlelerden meydana gelen bir metin gibi tek doğrultu ve noktada birleşerek sonuçlanacaktır. Cezeri, bu gerçeği anlamayanların çelişki ve kuşku içinde yaşamaya mahkûm olduğunu ifade eder. “Varlığın Birliği” yerine “vahdetü'l-mutlak / mutlak birlik” kavramını kullanır ve bu gönüllerde görülen rabbani aydınlıktır. Bunu aynı güneş ışığının bütün varlıkları

¹⁴²⁸ Muhammed Emin Doski, Şirovekirina Diwana Melay-i Ceziri-Melay-i Cezeri'nin Divanın Şerhi, Spirêz Yay, Duhok-2008

aydınlatmasına benzetilmektedir. İnsanlar bu hakikati göremiyorlarsa insanların görme veya tefekkür etmeme hastalığındandır.

“Cezerî’de Allah tasavvuru hayatın gerçeklerinden kopuk caminin, medresenin, hankahın, tekkenin, dergâhın, kilisenin, havranın, sinagogun ve benzeri mabetlerin loş, ıssız duvarlarda gizeme bürünmüş bir ilah değildir. O yaşamın her levhasında, her evresinde ve her yerde vardır. O, Cezerî’nin sevdiği kızın veya varlığın gözünde, karşında, zülüflerinde; O, bir ceylanın gözlerinde selvi ağacının endamında çağlayanın çıkardığı gür seste, kuşların civıltısında, O ulu dağlarda, derin vadilerde, çakan şimşekte, Cizre dağlarında, Cudi Dağı’nın zirvesindedir. Kısacası O, yarattığı her varlıkta mahlûkat ile iç içedir. Çünkü O, var olan her varlığa tecelli etmiştir. Cezerî yaratıcısı ile öylesine hem haldir ki candan bir dost gibi bütün isteğini, derdini onunla paylaşmaktadır. Molla Ahmed’in tasavvuf anlayışında aşk en önemli ritüeldir. Çünkü ancak aşkla insanın gönlü Kabe’ye veya Tur-i Sina’ya dönüşebilir. Aşk insanın iç dünyasını nuru ile aydınlatır. Allah’ın Hira Dağı’nda Hz. Peygamberi aydınlatan nuru gibi, ilahi aşk, insanın aklını, gönlünü ve bütün varlığını sezgi, ilhamat, rehamat ve mukaşefata zorlar. Cezerî, sevgi-muhabbet ve cemal/güzellik kavramlarını birbirini tamamlayan bir bütün olarak görmektedir. Aşk olmadan muhabbet, muhabbet olmadan aşkın gerçekleşmesi mümkün değildir. Ona göre Maşuk ile Aşık aynı yüce varlıktır. Biri güzelliğin kaynağı diğeri ise O mükemmel aynada yansıyan ve tarifi mümkün olmayan “mutlak güzel”liğin yansımasıdır. O tanımlanamaz güzellikten tecelli eden “güzellik” neticede aynı hakikattir. Özleri itibariyle her iki kutup yani güzellik-aşk ve maşuk-aşık ikilisi birbirinin aynası ve yansımalarıdır.”¹⁴²⁹

Sonuç olarak Molla Ahmed el-Cezerî’nin divanını mütalaa eden birçok âlim ve müellifin vardığı kanaat şudur; Şeyh Ahmed’in tasavvufi aşktaki makamı Mevlana Celaleddin-i Rumi ve Mevlana Abdurrahman Cami’nin aşk mezhebindeki makamları birdir.

¹⁴²⁹ Ali Tenik, “Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar”, Kürtler, edt. Prof. Dr. Adnan Demircan, Nida Yay, 2015, İst. S. 340-352

Tüm bu derin düşüncelerden istifade edilmesi ve bunun neticesinde yaşamın huzur ve coşku ile geçmesi için tüm bu mutasavvıfların divanlarının mütalaa edilmesi gerektiği ortadadır.

3.2.1.3.8. Seyyid Muhammed Kadri Haşimi (1902-1961)

3.2.1.3.8.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Seyyid Muhammed Kadri Haşimi 1898 yılında Cizre'de dünyaya geldi. 12 yaşlarında Cizre'de iptidai mektebini okurken babasını kaybetti. Gazel ve kasidelerinde “Kadri”, “Hazin”, “Seyyid Bilal”, “Zeyni” ve “Bedri” gibi mahlasları kullanmıştır. Dedesinin ismi Seyyid Haşim, babasının ismi ise Seyyid Muhammed'dir, babası “Kutub” olarak tanınıyordu. Bu aile eskiden beri Cizre'de ikamet etmekte ve Seyid olarak tanınmaktadır. Dedelerinin hepsi Kadiri tarikatına mensupturlar.¹⁴³⁰

Muhammed Kadri Haşimi ilmi eğitimini Cizre medreselerinde o dönemin en ünlü alimi Molla Abdurrahman Hoserî'nin yanında tamamladı ve ondan ilmi icazetini aldı. Manevi terbiye ve icazetini de Cizre'de ikamet eden Şeyh Said Merhum'dan aldı. Şeyh Said Merhum ise Nakşibendi tarikatına mensuptu ve Tevila köyündeki Şah Ali Hüsameddin bu tarikatı temsil ediyordu. Seyyid Kadri Haşimi, Şeyh Said Merhum'un vefatından sonra da Şah Ali Hüsameddin'in halifesi oldu ve Cizre'deki tarikatın temsilcisi durumuna geldi.¹⁴³¹

Kadri Haşimi gençliğinde zahirecilik yaparak evinin geçimini sağlıyordu. Cizre Ulu Camii'nde resmen fahri vaiz olarak 1945 yılından itibaren 14 yıl boyunca çalışmıştır. Şeyh Said Meczup'tan hat derslerini almıştır. Mükemmel derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir.¹⁴³²

Haşimi, Cizre medreselerinde dini ilimlerin yanında tarih, coğrafya, matematik ve edebiyat gibi modern ilimlerin tedrisatını da almıştı.¹⁴³³ Zahiri ilimleri icazetnamesini aldıktan sonra batinî veya manevi ilim sayılan tasavvufa yönelmişti. Kabiliyet ve

¹⁴³⁰ Abdullah Yaşın, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yayınları, İst.-2. Baskı-2011, s.504

¹⁴³¹ Haşimi, a.g.e. s. 14

¹⁴³² Yaşın, a.g.e. s.504

¹⁴³³ Acar, a.g.e. s.292

derinliği ile kısa bir sürede yüksek manevi mertebelere ulaştı. Bununla birlikte edebiyat ve şiire olan hâkimiyeti de gözden kaçıyordu.¹⁴³⁴

Seyyid Muhammed Kadri Haşimi kendinden sonra 6 kişiye tarikat icazeti vermiştir.¹⁴³⁵ 1961 yılında Cizre'de vefat etmiştir. Nuh (Aleyhisselam) Camii'nde medfundur.¹⁴³⁶

3.2.1.3.8.2. Divanı: Divan-ı İrfan

Seyyid Muhammed Kadri Haşimi, eser olarak bir tek divan yazmıştır. Kürtçe kaleme aldığı divanı 75 kasideden meydana gelmiştir. En kısası 7 beyit, en uzununu 99 beyitten meydana gelmiştir. Molla Ahmed el-Cezerî'nin divanın etkisinde olan Haşimi, kasidelerinde marifetullah, muhabbetullah ve tefekkürü ubudiyetin yanında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sevgisi konularını işlemiştir. Divanda Molla Ahmed el-Cezerî'nin kasideleri üzerine tahmis ve tesdisleri vardır. “İrfan Divanı” ilk defa oğlu Seyyid Nesim ve halifesi Süleyman Kaya tarafından 1978 yılında basılmıştır.

3.2.1.3.9. Muhammed Said Seyda El-Cezerî (Şeyh Seyda) (1889-1968)

3.2.1.3.9.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Asıl adı Muhammed Said lakabı “Seyda” ve yaşadığı bölgede “Şeyh Seyda” olarak tanınmıştır. Şeyh Seyda 1889 yılında Cizre'de dünyaya geldi. Şeyh Seyda'nın babası Şeyh Ömer ez-Zengani 1890 yılında, Şeyh Seyda henüz bir yaşındayken, kutsal topraklara yaptığı hac yolculuğunda Cidde'de vefat etti. Küçük yaşta yetim kalan Şeyh Seyda yedi yaşına kadar ne konuşabildi ne de yürüyebildi. Yedi yaşına ulaştıktan sonra dili açılan ve konuşmaya başlayan Şeyh Seyda ilim tahsiline de bu yaşta başladı. Büyük dayısı Şeyh Abdülhakim Derşevî yanında medrese tahsiline başlayan Şeyh Seyda, dayısı Şeyh Abdülhakim'in 1905 yılında vefat etmesi üzerine eğitimini abisi Şeyh Siracüddin'in yanında sürdürüp tamamladı. Şeyh Seyda on yedi yaşına geldiğinde ağabeyi Şeyh Siracüddin'den icazet aldı ve talebe yetiştirmeye başladı.¹⁴³⁷ O esnada müderris olarak medresenin yöneticiliğini yapan Şeyh Siraceddin 1920 yılında vefat

¹⁴³⁴ Haşimi, a.g.e. s.15

¹⁴³⁵ Acar, a.g.e. s. 293-294

¹⁴³⁶ Yaşın, a.g.e. s. 504

¹⁴³⁷ Abdülhakim Yüce, “Cizre’li Şeyh Seyda ve Tasavvufi Görüşleri”, uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi Yay. Edt. M. Nesim Doru, Ankara -2010, s. 637

edince medrese sorumluluğunu Şeyh Seyda üstlendi ve ilk iki icazetname talebeleri Molla Süleyman ve Molla Ramazan el-Buti oldu.¹⁴³⁸

İlmi icazetnameden sonra ilk tarikat iznini dergâhın büyük abisi üçüncü postnişini Şeyh Muhyettin Cezerî'den alarak tasavvuf ve tarikat çalışmalarına katılmaya başladı. Şeyh Muhyettin 1914 yılında vefat edince dergâhın idaresi küçük dayısı Şeyh Muhammed Nuri Derşevî'ye intikal etti. Şeyh Seyda, dayısı Şeyh Muhammed Nuri Derşevî'nin sohbetlerinde bulundu. Şeyh Seyda bu dayısının gözetiminde Seyrû'l Sülükünü tamamladı. Dayısı Şeyh Muhammed Nuri vefatından önce oğulları ve halifelerine Seyda'yı yerine halife olarak tayin ettiğini söyledi ve Muhammet Said kırk yaşındayken dayısının halifesi olarak postnişin oldu.¹⁴³⁹

Seyda, kış mevsiminde Cizre'de medrese ve dergahta, yaz mevsiminde ise kendisine annesi Halime Hatun'dan miras kalan evde, Cizre'nin 10 kilometre batısına düşen Serdahl (Bağlarbaşı) köyünde geçirmiştir. Serdal'da bulunan hem medrese hem de dergah münasebetiyle medrese-tasavvuf çalışmalarını dengeli bir şekilde yürütmüştür. Bundan dolayı Serdahl medresesi ve tekkesi onun zamanında büyük gelişme göstermiş, hem yurt içinde hem de yurt dışından talebe ve müritlerin akın ettikleri merkezi bir konum elde etmiştir.¹⁴⁴⁰

Kendisinden icazet almış 150'ye yakın medrese talebesi ve 100 kadar tasavvuf halifesi bulunmaktadır. Kendisinde icazet alanların çoğunu Suriye, Irak, Arabistan gibi bölgelere göndermiştir. Ömrünü İslam dininin emir ve yasaklarını öğrenmeye ve öğretmeye, insanlara anlatıp onların dünya ve ahirette kurtuluşa ermelerine sarfeden Şeyh Seyda'nın ömrünün sonuna doğru etrafında kendisine müntesip binlerce insan bulunmaktadır.¹⁴⁴¹

1960 yılında Urfa'da vefat eden Said Nursi vefatından kısa bir süre önce Urfa'ya gelmişti. Said Nursi'nin Urfaya geldiği haberini alan Şeyh Seyda o sıralarda 70 yaşında olmasına rağmen onu ziyaret edip kendisiyle tanışmak için talebe ve müritlerinden

¹⁴³⁸ Kadri Yıldırım, Kürt Medreseleri Ve Âlimleri, Avesta Yay. İst. 2018. C.2, s.245. Seyda “Ya Seyyidi (Ey Efendim)” kökeninden türemiş, ders verme seviyesinde olan müderris âlimler için kullanılmaktadır. Bu kelime eğitim-öğretim ahlakı açısından talebenin hocasına olan saygısının bir göstergesidir.

¹⁴³⁹ Evliyalar Ansiklopedisi, c.11, s.297. Yüce, a.g.e. s.637

¹⁴⁴⁰ Yıldırım, a.g.e. c.2, s. 246

¹⁴⁴¹ Şeyh Fahreddin Batmanî, Zülfikar, s.7-14

oluşan kalabalık bir grupla Cizre yakınlarındaki Serdahl köyünden yola çıktı. Ancak kafil e Midyat'a vardığında Said Nursi'nin vefat ettiği haberi kendilerine ulaştı. Buna çok üzülen Şeyh Seyda bulunduğu Midyat'ta sevenleriyle birlikte Said Nursi için gıyabi cenaze namazını kıldırdı.¹⁴⁴²

Şeyh Seyda 1968/1387 yılının Ramazan Bayramı'nda vefat etti. Vefat etmeden önce yaptığı vasiyette yerine oğlu Şeyh Muhammed Nurullah'ın geçmesini istedi. Şeyh Seyda Hazretlerinin Şeyh Muhammed Nurullah Seyda'dan başka bazı halifeleri şunlardır: Şeyh Muhammed Beşir el-Alekemşî, Şeyh Fahrettin el-Arnasî, Şeyh Halil el-Becirmanî, Seyyid Ali el-Findikî, Şeyh İbrahim el-Karsî, Şeyh Muhammed Emin Er, Şeyh Abdullah el-Filfelî, Şeyh Cemil el-Antaki, Şeyh Mustafa Doğubeyazidi, Şeyh Üveys el-Mardinî. Şeyh Seyda Nakşibendiliğın Halidi koluna mensuptu. Ayrıca Kadiriye ve Rukaiyye yollarından ders veriyordu. Tarikat silsilesi Şeyh Halid-i Cezerî yoluyla Mevlana Halid-i Bağdadi'ye ulaşmaktadır.¹⁴⁴³

3.2.1.3.9.2. Eserleri

Şeyh Seyda'nın telif ettiği eserler şunlardır:¹⁴⁴⁴

1- Ed-Dabıta fi'r-Rabıta

Rabıta ile ilgili yazılmış bir eserdir. Bu eserinde kendisine rabıta edilecek Şeyh veya müşdidin taşıması gereken şartları ve ulaşmış olması gereken makamları değerlendirmektedir.

2- Kitabu't-Te'lif fi't-Te'lif

Şeyh Seyda'nın içinde bulunduğu topluma nasihatlerini ihtiva eden bu eser hicri 1960 yılında yazılmış 26 sayfalık bir risaledir. Bu eserde aynı zamanda İslam toplumunun yaşadığı problemler ve çözümleri işlenmektedir.

3- et-Tasavvuf

Bu eserin tam ismi şöyledir: "Ma Yete'lleku bi't Tasavvufi mine'l-Fetava el-Haliliyye." Bu eser Kudüs müftüsü ve dönemin Şeyhülislamı olan Şeyh Muhammed el-Halil

¹⁴⁴² Yıldırım, a.g.e. s.246

¹⁴⁴³ Yüce, a.g.e. s.638

¹⁴⁴⁴ Yüce, a.g.e. s.639

(1147)'in el-Fetava el-Haliliyye adlı tasavvuf ile ilgili kapsamlı eserinde bulunan tasavvufi meselelerin ve fetvaların bir araya toplanmasından mülhemdir.

4- Manzumeler

Yazmış olduğu bazı tasavvufi şiirlerdir.

5- Tenbihü'l-Müsterşidin

Bu eserin asıl ismi şöyledir: “Tenbihü'l-Musterşidin ale'l-Menafii ve'l-Mehaliki ala Beytin min Elfiyeti İbn Malik”. Bu eser tanınmış gramer âlimi İbn Malik'in (ö. 1274/672) dil bilgisi kurallarını veciz bir şekilde ele aldığı Elfiyye adındaki manzum eserinin bir beytinin tasavvufi yorumudur.

6- Mektupları

Diğer birçok âlim ve mürşit gibi Şeyh Seyda da muhtelif yerlerdeki halife ve dostlarıyla hasbihal etmek için ve uzağa giden çocuklarıyla haberleşmek için mektuplar yazmıştır. Bu mektupları ya bir soru üzerine ya da bir ihtiyaç hissettiği zaman bazı önemli konulara değinmek ve cevaplar almak için yazmıştır.

7- Kitabü Ahkami'l-envat

Bu eserin asıl ismi şöyledir: “Kitabu ahkami'l-envat limen Yuridü'l-İttilale ala ma fihi'l-vere' û ve'l-İhtiyati.” Eserde başta kâğıt banknotlar olmak üzere altın ve gümüşten başka alım araçlarının zekâta tâbi olup olmadıkları ve onlar da faizin işleyip işlemediği konuları işlenmektedir.

8- El-Mecmau's-Sağir

Bu eser halkın sorduğu fıkhi sorulara cevapları ihtiva etmektedir.

9- Tıbbu'n-Nebevi

3.2.1.3.10. Seyyid Ali Fındıki (Erzen) (1892-1967)

3.2.1.3.10.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Seyyid Ali Fındıki'nin ataları Moğol istilasından sonra Siirt iline bağlı Erzen'e¹⁴⁴⁵ gelip ikamet eden Molla Hasan el-Hatip'in soyundan gelmektedir. Molla Hasan el-Hatip'in

¹⁴⁴⁵ Erzen Diyarbakir ile Siirt arasında bulunan bir kasabadır. Ailesinin sonradan aldığı “Erzen” soyadı buradan gelmiştir. (Tüzün, Cizre Tarihi, c.2, s.456)

oğulları sonraki dönemlerde imamlık görevi için Şırnak'ın Güçlükönak ilçesine bağlı Fınık köyüne yerleşirler. Seyyid Ali Fındıkî 1892 yılında Fınık köyünde dünyaya geldi. Babasının ismi Seyid Süleyman, annesinin ismi de Mirari Hanım'dır.¹⁴⁴⁶

İlk öğrenimini babasının yanında yaptıktan sonra Şırnak'ın İdil ilçesine bağlı Bafe köyünde Molla İsmail'in yanında ilim tahsiline devam etti. Daha sonra Batman'ın Gercüş ilçesine gidip orada Molla Necmeddin'den ilim tahsil etmeye devam etmiştir. Molla Necmeddin'in yanında bir süre kalan Fındıkî Batman'ın Beşiri ilçesine bağlı Kurik köyünde medresesi olan Molla İbrahim'in ders halkasına girerek ilim tahsiline devam etmiştir. Son olarak Diyarbakır'ın Silvan ilçesinde gitmiş ve burada Behlülbey Medresesinde aralıksız yedi yıl kalarak eğitim almıştır. Burada bulunduğu süre zarfından Silvan müftüsü Abdurrahman Efendi, Molla Hüseyin Küçük ve Molla Yakup gibi hocalardan da dersler almıştır. Silvan'daki Behlülbey Medresesinde kaldığı bu süreçte kendisi de medresede bulunan öğrencilere hocalık yapmıştır. Hazrolu Hacı Fettah'tan Farsça üzerine dersler almış, kendisi de Hacı Fettah'a miras hukuku dersleri vermiştir. İlim tahsilini bitirdikten sonra amcası ve aynı zamanda hocası olan Silvan müftüsü Seyyid Abdurrahman Efendi'den ilmi icazetini almıştır.¹⁴⁴⁷

Seyyid Ali Efendi, Fındık Köyüne dönmüş ve babasının amcası Şeyh Hasan Efendi'nin yanında bir müddet bulunup ondan da ikinci bir ilmi icazet almıştır. Fındıkî amcası Şeyh Hasan Efendi'nin kızı Rahime Hanım ile evlenerek onun damadı olmuştur. Diyanet İşleri'nin Siirt'in Eruh ilçesinde düzenlediği imam-hatip sınavlarına girerek kendi köyü Fındık'a imam olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra Fındık'a üç saat mesafede bulunan Fuvinan köyünde imamlık yapmıştır. Bu iki köyde de klasik medrese usulüyle verdiği dersler görev yaptığı bu iki köyü bir ilim ve irfan merkezi dönüştürmüştür.¹⁴⁴⁸

Fındıkî, daha sonra Cizre'ye bağlı Senati köyünde yaşayan Şeyh Abdullah Derşevi'nin isteği üzerine Senati'ye geldi ve burada kalmaya başladı ve ilmi faaliyetlerini burada devam ettirdi. Sonra Muhammet Said Seyda el-Cezerî, Seyyid Ali'nin Cizre merkezde

¹⁴⁴⁶ Şaban Karasakal, "Seyyid Ali Fındıkî ve kadı Beydavî'ye Haşiyeleri", Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2012, s.305

¹⁴⁴⁷ Receb Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi", uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üni, Yay. Ankara-2010, s. 710

¹⁴⁴⁸ Özdirek, a.g.e. s.710

ve Şeyh Efendi'nin köyü olan Serdahl'de çocuklarına ve talebelerinin ders vermesini kendisinden istemiştir. Şeyh Abdullah Derşevi'nin de bu konuda rızasını alarak Serdahl'e gelmiştir. Böylece Fındıkî Cizre ve civarında tanınan bir kimse haline gelmiştir. Bir süre sonra Cizre'ye yakın bir mesafede bulunan Cinibir köyü halkı Fındıkî'nin kendi köylerinde imamlık yapması için Şeyh Seyda'dan talepte bulunurlar ve Şeyh Seyda Fındıkî'nin buraya gitmesini istemiştir. Fındıkî Cinibir'e geldikten sonra ilim taliplerinin akın ettiği bir ilim merkezine dönüşür. Fındıkî vefatına kadar burada kalmıştır.¹⁴⁴⁹

Fındıkî'nin tabiatında şiir yeteneği ve meyli bulunmaktaydı. Bu onun şair kişiliğiyle de meşhur olmasını sağlamıştı. Dostlarına yolladığı mektupları genelde manzum bir biçimde yazardı. Yazmış olduğu divanındaki şiirleri herkese hitap eden anlaşılır ve sade bir üslupla yazmıştır. Bu sayede yazmış olduğu kasideler Cizre'de çok kimse tarafından ezbere bilinirdi.

Fındıkî oldukça mütevazı bir şahsiyete sahip şefkatli, sevgi dolu bir insandı. Kavgayı hiç sevmeydi. Kendisine zarar veren insanlarla karşılaştığı zaman hiçbir şey olmamış gibi davranırdı. Kendisi bir sözünde: “Ben hatırlamıyorum ki, birisi ile aramız açılsın da suçlu ben olayım.” demektedir. Cizre'de yaşanan olaylarda Şeyh Seyda ve Seyyid Ali Fındıkî'nin hakemliği muteberdi.¹⁴⁵⁰

Fındıkî'nin tasavvufi yönden de güçlü bir şahsiyeti. Şeyh Seyda tarafından kendisine ilmi ve tasavvufi icazet verilmiş ve onun halifesi olmuştur. Şeyh Seyda ile doğum ve vefat tarihleri ilginç bir tevafukla aynı yıllarda olmuştur. Şeyh Seyda'nın vefatından 55 gün sonra 1 Mart 1968 cuma günü vefat etmiş ve hemen onun yanı başına defnedilmiştir. Bugün kabirleri türbe olarak ziyaret edilmektedir.

Seyyid Ali'nin 3 olduğu ve 2 kızı vardır. Oğullarından Abdurrahman Erzen Cizre müftülüğü görevinde bulunmuştur..¹⁴⁵¹

3.2.1.3.10.2. Eserleri

1- Divan

¹⁴⁴⁹ Özdirek, a.g.e. s.710

¹⁴⁵⁰ M. Said Erzen, Düünden Bugüne Erzen Ailesi, İst. 2007, s.27-32. Yaşın, Cizre, s. 505-507

¹⁴⁵¹ Özdirek, a.g.e. s. 711

51 manzumeden ibaret olup tamamı beyitler halinde kaleme alınan Kürtçe bir eserdir. İlk nüshası oğlu Abdurrahman Erzen hattı ile kaleme alınmıştır. Eser, 2014 yılında İstanbul'da Nûbihar yayınları tarafından basılmış ve şu ana kadar yedi baskıya ulaşmıştır.

2- Def'uş-Sübühat fî Nazmî't-Terehat

Bu eser Vehhabilere karşı reddiye türünde yazılmıştır.

3- Havaşi Ale'l-Kadi Beyzavî

Bu eser Kadı Beydavi tefsiri üzerine yazılı bir haşiyedir.

4- Risaletun fî Necati Ebeveyni'n-Nebi

Bu eser Vehhabilerin ileri sürdüğü, Hz. Peygamberin anne ve babasının ahirette cehennemde olduğu ile ilgili meseleye reddiye olarak yazılmıştır.

5- Zülfikarı Ali fî Rekabeti Münkiri'l-İstimdad Mine'n-Nebî evil-Veli

Bu eser Nebi ve Veli'den istimdat istemeyi şirk kabul eden Vehhabilere karşı reddiye olarak yazılmıştır. Risale "Mecmuat'ur-Resail"¹⁴⁵² adlı mecmuanın 9-63 sayfaları arasında bulunmaktadır.

6- Risaletü'l-Lema' fî İadeti'l-Cuma' (Zuhrî)

Bu eser Şafii mezhebine göre cuma namazı kılındıktan sonra yeni bir cemaat kurularak öğle namazın iadesi konusunu ele almaktadır. Risale, "Mecmuatu'r-Resail" mecmuasının 73-86 sayfaları arasında bulunmaktadır.

7- El-İnsaf fî Cevazi'z-Zekati İle'l-Eşraf

Bu eser Seyyid ve Şeriflere zekât verilir verilemeyeceğini meselesini irdelemektedir. İslam tarihinde Seyyid ve Şeriflere "Beyt'ül-Mal"den belli bir miktar ödenek ayrılmaktaydı. İslam Devleti'nin ortadan kalkmasıyla bu ödenekten mahrum kalan ve muhtaç duruma düşen Seyyid ve Şeriflerin zekât almasının caiz olduğunu belirtilmektedir. Eser "Mecmuat'ur-Resail"ın 131 ile 160 sayfalar arasında bulunmaktadır.

8- Havaşi Ala Divan-ı Cezerî

¹⁴⁵² Seyyid Ali Findiki, Mecmuatu'r-Resail, neşr. M. Said Erzen, Ravza Yay. İst. 2010

Bu eser Molla Ahmed el-Cezerî'nin divanı üzerine yazılan irfani ve deruni yorumlardır.

3.2.1.3.11. Mahmut Bilge (1904-1974)

3.2.1.3.11.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Mahmut Bilge, 1904 senesinde Cizre şehir merkezinde doğdu. Babası, Cizre'nin önemli alimlerinden Hatiban Camisi imamı Molla Abdurrahman-ı Hoseri'dir. Medrese eğitimini babası Molla Abdurrahman Efendi'nin yanında tamamlamış ve 1922 yılında ondan icazet almıştır. Mahmut Bilge, 1919 yılında Rehber-i Terakki İlkokulunu iyi derece ile bitirerek resmi eğitim de almıştır. 1921'de Trabzon İmam Hatip Lisesi'nin orta kısmını, 1923'te de lise kısmını tamamlamıştır.¹⁴⁵³ 1920'de vekaleten öğretmenliğe başlamış, akabinde de asaleten öğretmen olmuştur. 1929'da öğretmenliği bırakmış, 1930'da Cizre Belediye'sinde kâtip ve veznedarlığa başlamıştır. 1934 yılında nüfus memurluğu görevine getirilmiş ve bu görevi Nusaybin, Kızıltepe, Cizre ve Mardin'de sürdürmüştür. Asıl görevinin dışında Nusaybin'de Halkevi kâtipliği ve Kızıltepe'de halk odası reisliği görevlerini de yürütmüştür.¹⁴⁵⁴

Mahmut Bilge, 1948 senesinde Cizre'de müftü olarak vazifeye başladı ve 1969'a kadar bu vazifesini sürdürdü. 1969'da Şanlıurfa'nın Birecik ilçesine, 1970'de de Silopi müftülüğüne ataması yapıldı. 1971'de müftülük vazifesinden emekliye ayrıldı. Mahmut Bilge'nin Abdülaziz ve Behiye adlı iki çocuğu vardı. Oğlu çocuk yaşta vefat ettiği için soyu kızı Behiye'den devam etmiştir. Mahmut Bilge 5 Mayıs 1974'te Cizre'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.¹⁴⁵⁵

Mahmut Bilge'nin yetişmesinde, önemli bir alim olan babasının ve genel olarak ailedeki ilmi atmosferin büyük etkisi vardır. Kendisi bu atmosferin etkisi ile bölgesinin önemli bi alimi olarak öne çıkmıştır. Hatta şöhreti yurt dışına kadar yayılmış ve Mısır el-Ezher Üniversitesi gibi önemli bir kurumdan bazı fetvalarda görüşüne başvurulmuştur. Bilge,

¹⁴⁵³ Abdullah Yaşın, Tarih, Kültür Ve Cizre, s. 507; Bilal Altan, "Halkodası Reisliğinden Cizre Müftülüğüne Mahmut Bilge Profili", Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2002, s. 322; Mahmut Bilge, Yezidiler, Yay. Haz. Ahmet Taşgün, Kalan Yayınları, Ankara, 2002, s. 12.

¹⁴⁵⁴ Altan, B., a.g.e. s. 322.

¹⁴⁵⁵ Altan, B., a.g.e. s. 322.

sadece dini ilimlerde değil dinler tarihi, astronomi ve edebiyat alanlarında da uzmanlaşmış ve bu alanlarda eser kaleme almıştır.¹⁴⁵⁶

Müftü Bilge, müftülüğü süresince okuma, inceleme ve ilmi eser yazma işlerinde yoğunlaşmıştır. Onun aynı zamanda görev bilincine çok sadık olduğunu gösteren pek çok uygulaması olmuştur. Bu çerçevede imamların namaz vakitlerine riayet etmeleri için daha çok sabah namazlarında teftişe çıkmış ve gerektiğinde ceza verme yöntemine başvurmuştur.¹⁴⁵⁷

Mahmut Bilge aynı zamanda pek çok talebe de yetiştirmiştir. Molla Abdülkerim Özervanlı, Molla Abdullah Ayder, Fettah Tüzün, Niyazi Saygıdar ve Hasan Alpaya bunlardan bazılarıdır. Bilge, müftülük yaptığı dönemde Cizre'de pek çok eski ve bakımsız camiye onarmıştır.¹⁴⁵⁸

3.2.1.3.11.2. Ay Risalesi ve Astronomi Bilimi Alanındaki Öngörülleri

Cizre müftüsü Mahmut Bilge, 1959 yılında *Ay Risalesi* isiminde bir eser kaleme almıştır. Bu eser müftü Bilge'nin pozitif bilimlere olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir. Bilge, 200 sayfalık olan bu eserde aya gitmenin mümkün olduğunu ayetler, hadisler ve ilmi deliller ışığında açıklamaktadır. Eserde feza, güneş ve gezegenler ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Bilge bu eserinde Amerikalıların aya çıkmasından 10 yıl önce aya ve diğer gezegenlere çıkılabileceğini İslami kaynaklara başvurarak ortaya koymuştur. Bilge, bu eserle uzun bir süre aya gidilemeyeceğini düşünen bölge âlimlerinin hücum ve eleştirilerine maruz kalmıştır. Amerikalıların 21 Temmuz 1969 yılında Ay'a çıkmalarıyla bu eleştiriler durmuş ve bölgedeki saygınlığı daha da artmıştır.¹⁴⁵⁹

Ay Risalesi 1963'te Ankara'da basıldı. Müftü Mahmut Bilge belki de halk ve ulema ile yaşadığı en büyük sıkıntı, bu risaleyi kaleme alırken Ay'a çıkmanın imkanı ile ilgili ifade ettiği düşünceleridir. İşin hüznün verici tarafı ise İslam tarihinde âlimleri ile tanınan ilmin bir merkezi olan Cizre, bu yapısına rağmen o dönemdeki ulema bu düşüncüyü

¹⁴⁵⁶ Ahmed Erkol, "Mahmut Bilge ve Cin Risalesi", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, s. 689.

¹⁴⁵⁷ Erkol, A., a.g.e. s. 330

¹⁴⁵⁸ Abdulhadi Timurtaş, "Molla Muhammed Zivingi ve İlmi Kişiliği", Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, Nisan 2009, s. 110.

¹⁴⁵⁹ Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, s. 715.

kabullenmemiş ve müftü Mahmut Bilge'ye karşı bağnaz ve tutucu davranmıştır. Bir kısım ahali ve cahil azınlık kesimlerinden kendisini tekfir etme cüretine bile bulunabilmişlerdir. “Ay nurdur, nasıl aya ayak basılır?” diye itiraz etmişlerdir. Bu değerli bilim insanı adeta aforoz edildi ama o vefat edene kadar düşüncesinden dönmedi. Sonuçta Amerikalılar 1969'da Ay'a Apollo'yu indirdiler. Neil Armstrong (1930-2012) aya ayak basan ilk astronot oldu.¹⁴⁶⁰

Bilim insanı Mahmut Bilge, Ay Risalesi'nde aya gitmenin mümkün olduğuna dair dini, ilmi, astronomik, coğrafi onlarca delil saydıktan sonra sözlerini şöyle noktalıyor: “Hülâsa ve netice olarak aya gitmek, ilmen, fennen, aklen, mantıken mümkündür. Ve bunca yazdığımız yazılarla, delillerle sübut mertebesine varmış oldu. Onun için biz Müslümanlar da imkânımız dâhilinde ve var kuvvetimizle bu işte teşebbüs edip gayret sarf edelim. Hiç olmazsa aya gitmek isteyenleri takdir, teşvik ve teşci (cesaretlendirme) edelim. Arkadaşlar, kardeşler! Bu risalede bir dereceye kadar kâinatın esrar, azamet ve acaibine muttali oldunuz. Fakat kehanet kabilinden olmasın azami 50 yıl sonra dünyamız tamamen değişecektir. O zaman bu risalede yazılan hakikatler tecelli etmiş olacaktır! İnsanlar bu şekilde bir hizmet etti isem kendimi mes'ut ve bahtiyar adederim.”¹⁴⁶¹

Günümüzde bile halen yüzyılının gerisinde kalmış bir kısım ilim erbabı aya gerçekten gidilip gidilmediğini tartışırken 60 yıl önce zihni aydınlık, ruhu ve yüreği bilge olan bilim adamı Mahmut Bilge bunu müjdelemişti.

(Müftü) Mahmut Bilge, Ay'a gitmenin hem dinen hem fennen mümkün olduğunu ispatladığı, uzay ve uzaydaki gezegenler hakkında derin bilgiler içerdiği “Ay Risalesi” kitabı dünyanın sayılı kütüphanelerinde yerini almıştır. Bilge, ayrıca o dönem Amerika'nın başkanı Kennedy'ye mektup gönderdiğini ve bu mektubuna karşılık cevap aldığını da müftünün yakın talebe ve sevenleri dile getirmektedir.¹⁴⁶² Bilge, Türkiye'de İslami camiada 1990'lardan itibaren adeta yeniden keşfedildi, birçok dergiye konu oldu.

¹⁴⁶⁰ www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan âlim. (06.10.2021)

¹⁴⁶¹ www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan âlim. (06.10.2021)

¹⁴⁶² Facebook: (müftü) Molla Mahmud Bilge (06.10.2021)

3.2.1.3.11.3. Eserleri

Mahmut Bilge'nin eserleri şunlardır:¹⁴⁶³

1- Hz. Nuh Aleyhisselam ve Tufan

Bilimsel konulara olan merakı sebebiyle gerek tarihi ve gerekse arkeolojik ilkeler çerçevesinde kaleme aldığı bir kitaptır. Eser Nuh Tufanı meselesinde yapılan araştırmalarda kullanılan önemli bir kaynaktır.

2- Resulü Ekrem Muhammed Mustafa'nın Nüfus Ve Hüviyet Cüzdanı

Bu eser, Hz. Muhammed'in hayatı ve çeşitli meselelerde ifade ettiği hadislerinden meydana gelmiştir. Yine bu çalışmada Resulullah Aleyhisselam'ın ahlakı, vasıfları, karakteri, söz ve fiilleri sahih hadisler ile açıklanmıştır. Nüfus memurluğu yaptığı dönemde binlerce kişiye nüfus cüzdanı çıkarttıktan sonra son olarak Hz. Muhammed için de bir nüfus cüzdanı hazırladığını ifade etmiştir.

3- Ay Risalesi

Bu eser "Ay Risalesi ve Astronomi Bilimi Alanındaki Öngörülleri" başlığı altında değerlendirildi.

4- Yezidiler

Kürtler arasında görülen bir inanç topluluğu olan Yezidiler ile ilgili saha araştırmasına dayalı bir çalışmadır.

Mahmut Bilge'nin aşağıdaki eserleri basılmamıştır:

5- Kur'an-ı Kerim'deki Kıssalardan Hisseler

6- Kur'an-ı Kerim'e Ait Muhtelif Bilgiler Ve Tahliller

7- Kıyamet Risalesi

8- Öldükten Sonra Dirilmek

9- Cin Risalesi

Bu eser Dr. Ahmet Erkol tarafından Uluslararası Şırnak Sempozyumunda özel bir tebliğ ile tanıtılmıştır.

¹⁴⁶³ Altan, B., a.g.e. s. 323. Özdirek, R., a.g.e. s. 715

10- İslam'da İtikadi Fıkra Ve Şubeler

11- Hac Kılavuzu

Bu eserin hacılar için tuttuğu seminer notları olduğu tahmin edilmektedir.

12- Rüya Kitabı

13- Feraiz Kitabı

Miras hukuku ile ilgili yazılmış bir eserdir.

14- Münferice Kasidesi'nin Tercüme Ve Şerhi

15- Kaside-i Bürde Tercüme Ve Şerhi

Bu eserin aslı Busiri tarafından Hz. Muhammed'i meth etmek amacıyla kaleme alınan bir manzumedir. Rivayete göre, Hz. Muhammed rüyasında onun felçli bedeni üzerine hırkasını örtmüş, Busirî uyanınca sağlığına kavuştuğunu görmüş ve bu olay üzerinde bu manzumeyi kalemi almıştır.

16- Banet Suado Kasidesi'nin Tercüme Ve Şerhi

Bu eser Ka'b b. Zühayr'ın Hz. Muhammed için kaleme aldığı bir medhiyedir. Hz. Muhammed, Ka'b b. Zühayr tarafından kendisine okunan bu medhiyeyi beğenmiş ve ona hırkasını hediye etmiştir. Bu yüzden bu medhiye Kaside-i Bürde olarak anılmıştır.

17- (Kıraat İmamı) El-Cezerî'nin Tecvidi, Tercüme Ve Şerhi

18- Cezaevinde Vaazlarım

19- İndeks

20- Daşdalağlı Fendi

1938 yılında hikâye türünde yazılan bu eser iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümü yazarın gördükleri, ikinci bölümü ise yazarın işittikleri hakkındadır. Birinci bölümde o dönemde Siirt'te bağlı bir kaza olan Şırnak'ın Daşdalağ köyü, köyün içinde yer aldığı Derşevî bölgesinin coğrafyası ve bölgedeki aşiretler hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde ise hikâyenin baş karakteri fakir ve kimsesiz Fendi'nin

Adana'ya gitmesi ve orada başından geçen olaylar karşısında azim ve sabırla başarılı olması hakkındadır.¹⁴⁶⁴

3.2.1.3.12. Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî (1949-1985)

3.2.1.3.12.1. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Muhammed Nurullah Seyda, 1949/1368 senesinde Cizre şehir merkezinde doğmuştur. Daha küçük yaşlarında zekâ, akıl, edep ve irfanın sembol bir şahsiyeti haline gelmiştir. İlk eğitimini babasından alan Seyda 16 yaşına gelince büyük bir ilim elde etmiş ve kendisini pek çok sahada geliştirmiştir. Seyda, fıkhıtan tefsire, hadisten kelama ve tasavvufa dair 16 eser telif etmiştir. Gerek medrese, gerekse de tasavvuf ve eğitim alanlarında pek çok talebe yetiştirmiş, onları Doğu, Güneydoğu Anadolu Bölgeleri başta olmak üzere Suriye ve Irak bölgelerinde de ilim ve irfan dünyasına kazandırmıştır.¹⁴⁶⁵

Babası, daha küçük yaşlarında Muhammed Nurullah Seyda'nın yetişmesi hususunu önemsemiştir. Bazen kendisi bazen de bölgenin değişik yerlerindeki seçkin hocaların gözetiminde eğitime son derece önem vermiştir. Onun hocalarından birisi Cizre müftülerinden olan ve Seyid Ali-yi Findiki'nin oğlu Molla Abdurrahman Erzen'dir. Hocası, Nurullah Seyda el-Cezerî'nin yetişmesi için gayret ve ihtimamı göstermekte geri durmamıştır. Kendisi oldukça zeki ve kabiliyetli olduğundan kısa bir zaman içerisinde kendisini yetiştirmiştir. Bir diğer hocası da Şeyh Seyda tarikatının halifelerinden Molla Abdurrahman Gundiki (Alkış)tır. Muhammed Nurullah Seyda Şeyh Seyda'nın halifelerinden birisi olan ve bölgede müderrisliği ve ilmi şahsiyeti ile ünlü olan Şeyh Fahreddin Arnasi'den ilmi icazetnamesini almıştır. Öte yandan Musul âlimlerinden Şeyh Muhammed Salih'ten tecvid ilminin icazetini de almıştır.¹⁴⁶⁶

Seyda'nın şahsiyetine bakıldığında onun duruşu ve bütün hal ve hareketleri hep kontrollüydü. İnsanlarla konuşması ve iletişimi, onlara karşı ilgisi, tepkisi ve latifesi ölçülüydü. Bir konuyu izah ederken insanları sıkmazdı. Konuya kısa sürede hâkim olur, sınırları çizer, konuyu az ve öz şekilde anlatırdı. Sadece dini konularda değil, tarihi,

¹⁴⁶⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.1.1415.679.2. Bilal Altan, Halk Odası Reislerinden Cizre Müftülüğüne Mahmut Bilge Profili, Bilim Düşünce Ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 323.

¹⁴⁶⁵ Muhammed Göksu, "Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri (1948-1985) Hayatı Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Senpozyumu, Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara-2010, s.647

¹⁴⁶⁶ Kadri Yıldırı, Kürt Medreseleri ve Âlimleri, c.2, s.248; Molla M. Emin Adak, röportaj.

iktisadi, beşeri münasebetler ve diğer sosyal alanlarda da tatminkâr ve doyurucu izahlar yapardı.¹⁴⁶⁷

Şeyh Seyda, 1968 yılı Ramazan Bayramı'ndan sonra “*Benden sonra şeyhiniz Nurullah'tır. Çünkü onu hem zahir hem de batında imtihan ettim. İmtihanda başarılı oldu*” diyerek çocuklarına vasiyette bulunmuştur. Akabinde kısa bir süre içerisinde vefat etmiştir. Bu vasiyet üzerine Şeyh Seyda'nın yerine henüz 20 yaşında olan Muhammed Nurullah geçmiştir.¹⁴⁶⁸

“El-Mürşid el-Cezerî” künyesi ile tanınan Muhammed Nurullah Seyda Hazretleri bir yandan medresedeki ilmi faaliyetleri, diğer yandan da tekkedeki ıslah ve irşad faaliyetlerini ve kendi bölgesindeki toplumsal kargaşa ve problemleri bizzat müdahale ederek İslam hukukunun adil prensipleri çerçevesinde barışın tesis edilmesi için çaba sarf etmiştir.¹⁴⁶⁹ Onun yanında birçok âlim yetişmiştir. İslami hizmet ve sünneti ihya bakımından merhum pederinin yolunu takip etmiştir. M. Nurullah Seyda pek çok talebe yetiştirmiş ve bunların bir kısmına ilim icazeti vermiştir. İlim icazeti verdiği talebelerden bazıları şunlardır: Molla Abdullah Silopi, Seyyid Ahmed Hezehi, Molla Hacı Midyadi vd., Tasavvufi icazet verdikleri ise şunlardır: Molla İsmet Batmani, Şeyh Muhammed Hezehi, Şeyh Mustafa Surucî vd.¹⁴⁷⁰

Ben şahsen, Allah'ın bir lütfu olsa gerek, küçük yaşlarımda bu büyük zatın evinde kalarak çocukları ile beraber medrese ilimlerini ve ilkokulu okuma fırsatını buldum. Hiç şüphesiz o yüksek manevi atmosferdeki İslami adaptan bir nebze de olsa teneffüs ettiğim için kendimi bahtiyar hissediyorum.

Cizre'deki medresede eğitim gören talebelerin aldıkları ilmi icazetnamelerin ulusal ve uluslararası üniversitelerde değerlendirilmesini sağlamak amacıyla girişimlerde bulunan Muhammed Nurullah Seyda, bu bağlamda 1985 yılında Suudi Arabistan'ın Mekke

¹⁴⁶⁷ Göksu, a.g.e, s.647

¹⁴⁶⁸ Yıldırım, a.g.e., c.2, s.248

¹⁴⁶⁹ Reşad Adak, Menhec el-Ustaz Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri fî Kitabihî: “Esraru't-Tasavvufi, s.3 (Basılmamış makale)

¹⁴⁷⁰ Muhammed Nurullah Seyda e-Cezeri, Tasavvufun Sırları, ç. İbrahim Öztürk, İst. 1991, s.9
www.seydayi-ciziri.com/postnisini.pdf

şehrinde bulunan Ümmü'l-Kura Üniversitesi rektörü ile görüşerek Cizre'deki medrese talebelerin üniversiteye intibakları sağlanması konusunu gündeme getirmiştir.¹⁴⁷¹

Üstat Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî evlenmiş 7 erkek çocuğu ve 3 kız evladı dünyaya gelmiştir. Kürtçe ve Türkçe dışında Arapça, Farsça ve İngilizce iyi bilmekteydi. 12 Mayıs 1985 yılından daha gençliğinin baharında iken 36 yaşında Mardin yolunda geçirdiği bir trafik kazası sonucu hayatını kaybetmiş ve Cizre'den mahşeri bir cenaze merasiminden sonra pederinin mezarının yanında defnedilmiştir. Seyda'nın hayatını böyle elim bir şekilde son bulması hem takipçileri hem de tüm yurttaki derin bir üzüntüye neden oldu. Çünkü o gerçek bir âlim, mütefekkir, mürebbi ve kamil bir mürşitti.

“Muhammed Nurullah Seyda el-Cezerî'nin tabiatı-varlığı (ontolojiyi) okumadaki tefekkür ufku, marifet-bilgiyi (epistemolojiye) dair düşüncesi, esma ve isb ât-ı vacib açısından”tevhidi” yorumlaması, din-bilim dengesi, kullandığı mecaz ve sembolik kavramlar, tasavvufi anlayışı ve tasavvufu tarif etmesi, iman ve amel-i salih dairesi, ilim, amel, ihlas ve hal, şariat, tarikat, hakikat ve marifet birlikteliği, kemal sürecinin merhaleleri olan; tövbe, zikir ve zühd, konuları ile Muhammed Nurullah Seyda' ile Bediüzzaman Said-i Nursi'nin tasavvuf hakkındaki görüşleri dikkate değerdir.

3.2.1.3.12.2. Eserleri

Tasavvufi, edebi ve ilmi çalışmalar ile temayüz eden Muhammed Nurullah Seyda sahifeler şeklinde 16 eser kaleme almıştır. Kendisine ders veren eski Cizre müftüsü Abdurrahman Erzen “Sahifetu'l-İrşad's-Salise fi'l-Usüli's-Selase” adlı eserine yazdığı takrizde; Seyda'nın “Cem'u'l-Cevami” adlı eserini kaleme aldığında henüz on yedi yaşında olduğunu yazmıştır. Genç yaşta üstün zekâsı ile dikkatleri üzerine toplamıştır. Muhammed Nurullah Seyda yazmış olduğun eserlerini “Sahife” olarak takdim etmiştir. Seyda'nın yazdığı başlıca eserleri şunlardır:

1. Hizbu'l-Hakaiki'l-İrşadiyye (1. Sahife)

Bu eser dua ve zikir konularını içermektedir.

2. Es-Saihu'l-Mütefekkir (2.Sahife)

¹⁴⁷¹ Yıldırım, a.g.e. c.2, s.248

Bu eser akide konularından bahsetmektedir.

3. Cem'u'l-Cevami: (3. Sahife)

Bu eserin orijinal ismi: “Sahifetu'l-İrşadi's-Salise fi'l-Uslu's-Selase”dir. Eser fıkıh usulü, tefsir usulü ve hadis usulü olmak üzere üç risaleden meydana gelmektedir. 1969 yılında Suriye'de basılan bu risale Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

4. Hulasatu't-Telhis (4. Sahife)

Belagat ilmi inceleme konusu yapan bu eser, Hatip Kazvini'in (m. ölüm 1338) “Telhisu'l-Miftah” adlı kitabının bir özeti şeklindedir. Eser 1969 yılında Suriye'de basılmıştır.

5. Esraru't-Tasavvuf (5. Sahife)

Müellif bu eserinde tasavvuf ilminin temel kavramları üzerinde durmaktadır. Eser “Tasavvufun Sırları” adıyla İbrahim Öztürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1979 yılında İstanbul'da basılmıştır.

6. Sahifetu'l-İctihad (6. Sahife)

Bu eser fıkıhın temel konularından biri olan içtihadı inceleme konusu yapar.

7. El-Akaid (7. Sahife)

İnanç konusunun işlendiği bu eserde kâinatı yaratan Allah'ın varlığına delalet eden kesin deliller ortaya konulmaktadır.

8. El-Berahin 'Ala Hasri'l-İnsan ve Vucûdi Alemin Aher. (8. Sahife)

Haşır ve ahiret ile ilgili konuların işlendiği bu eserde insanın öldükten sonra dirilip hesap için dirileceklerine ve dolayısıyla ahiret dediğimiz başka bir âlemin var olduğuna dair kanıtları içermektedir.

9. Ed-Delailu'l-Katı'a 'Ala risaleti Seyyidina Muhammed ve İcazi'l-Kur'an. (9. Sahife)

Bu eserde Hz. Muhammed'in (s.a.v)'in peygamberliğine ve Kur'an-ı Kerim'in i'cazına işaret eden kesin delilleri içermektedir.

10. Sahifetü'l-Ma'rife

Marifet ile ilgili bir eserdir.

11. Taninu'l-Tabi'a

Müellif bu eserinde hayat ve kâinatı esas alarak Allah'ın sıfatları, Allah'ın varlığının ispatı, din-şariat-bilim ilişkisi konularını işlemektedir ve kullandığı yöntem açısından tasavvuf ile kelam arasında durmaktadır. Eski Cizre müftüsü Abdurrahman Erzen tarafından 1983 yılında “Tabiat Çınlıyor” adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

12. Büzûrun ve Hakaikun

Eser insanın manevi varlığı düşünsel bir yaklaşım sergiliyor. İnsanın manevi yapısını felsefi ve mantıklı bir perspektifle anlamlandırmaya çalışıyor. 1979 yılında Abdullah Yücel tarafından “Çekirdekler ve Gerçekler” adıyla Türkçeye tercüme edildi ve İstanbul'da basıldı.

13. El-Evrak

Müellif bu medresede ders kitabı olarak okutulan “Hallu'l-Meakıd”ın mukaddimesini belâgat, sarf ve nahiv ilimleri açısından değerlendiren bir haşiye niteliğindedir.

14. En-Nukatu's-Tis'e

Bu eser tevhid ilmi ve marifetullah konularında tarikat ekolü ile Nur ekolünde davet ve ıslah metodlarındaki paralellik ve farklılıkların değerlendirilmesi hakkındadır.

15. Kalle ve Delle

“Az ve Öz” manasına gelen bu eserde felsefi şiirler yer almaktadır.

16. Divan

Muhammed Nurullah Seyda'nın bu divanı retorik ve içerik dereceleri son derece yüksek olan Arapça ve Kürtçe şiirlerinden meydana gelmektedir.

3.2.1.3.13. Said Ramazan El-Bûtî (1929-2013)

3.2.1.3.13.1. Hayatı ve İlmi Kişiliği

Said Ramazan el-Bûtî, 1929 senesinde Botan¹⁴⁷² bölgesinde bulunan Şırnak'ın Basa (Güçlükonak) ilçesine bağlı Yağmurkuyusu köyünde doğmuştur. Hayatının ilk 4 yılını bu köyde geçirdikten sonra, babası ailesiyle birlikte 1932 senesinde Suriye'nin başkenti

¹⁴⁷² Botan, merkez şehri Cizre olan bölgesinin adıdır. Yazarımız Botan'a nisbetle Bûtî nisbesini kullanmıştır.

Dımaşk'a (Şam'a) yerleşmiştir. Buti, ilk eğitimini babasından almıştır. Babası kendisine Kur'an, siyer, fıkıh, nahiv ve sarf ilimlerini ders olarak vermiştir.¹⁴⁷³

Butî henüz 13 yaşındayken annesi vefat etti.¹⁴⁷⁴ Babası onu özel bir ilköğretim okuluna gönderdi. İlköğretimi tamamladıktan sonra onu bir vesile ile tanıştığı Şam'ın büyük alimlerinden Şeyh Hasan Habenneke el-Meydani'nin medresesine gönderdi ve orada yatılı olarak kaldı.¹⁴⁷⁵ Daha sonra babası onu ikinci eşinin kız kardeşiyle evlendirdi ve oğlu ile bacanak oldu.¹⁴⁷⁶ Ardından lisans eğitimini alması için babası onun Mısır'a gönderdi. Bûtî burada el-Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesinde lisansını tamamladıktan sonra Suriye'ye döndü.¹⁴⁷⁷

Buti meslek hayatının başında bir süre Suriye Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda din kültürü öğretmenliği yaptı.¹⁴⁷⁸ Ardında da Humus'ta “Darul-muallimin el-İptidaiye” de hukuk öğretmeni olarak görev yaptı.¹⁴⁷⁹ Daha sonra da Mustafa Es-Sibai'nin dekanlığını yaptığı Dımaşk (Şam) Üniversitesi Şeriat Fakültesinde asistan olarak atandı. Doktorasını yapmak üzere yeniden Mısır el-Ezher Üniversitesi'ne gitti. Burada İslam hukuku alanında “İslam Hukukunda Maslahat” adlı tezle doktor unvanını aldı. Ardından Dımaşk'a dönerek kendi fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaya devam etti. İslam akidesi ve mezhepler tarihi bölüm başkanlığı ve fakülte dekanlığı gibi idari görevler de yürüttü. Fakültede İslam mezhepleri tarihi karşılaştırmalı fıkıh, İslam akaidi ve siyer derslerini verdi.¹⁴⁸⁰

Bûtî, uluslararası birçok konferans, sempozyuma ve kongreye katılmış ve ilerlemiş yaşına rağmen bu faaliyetleri sürdürdü. Ayrıca Ürdün'ün başkenti Amman'da bulunan Kraliyet İslam Medeniyeti Araştırmaları Konseyi üyeliği ile yine Ürdün de kurulan

¹⁴⁷³ M. Said Ramazan el-Bûtî, Haza Validi, Daru'l-Fikir, Dımaşk, 1998, s.60; Abdulhadi Timurtaş, Muhammed Said Ramazan El-Bûtî Ve Edebi Kişiliği, Uluslararası Şırnak Ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2010, s.676.

¹⁴⁷⁴ Andreas Christmann, “İslamic Scholar and Religious Leader: a portait of Shaykh Muhammed Sa'id Ramazadan el-Bûtî”, İslam and Christian-muslim Relations, 1998, 9/2, s.150. (Halil Aldemir, Min Ravail-kur'an Çerçevesinde Bûtî'nin Kur'an Tarihi ve Ulûmu'l-Kur'an-a Yaklaşımları ile Kur'an-ı Anlama Konusunda Örnekli Çalışmaları, uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp., Şırnak Üniv. 2010, s.663

¹⁴⁷⁵ El-Bûtî, Haza Validi, s.60

¹⁴⁷⁶ El-Bûtî, Haza Validi, s.61

¹⁴⁷⁷ Timurtaş, a.g.e. s.676

¹⁴⁷⁸ Andreas Christmann, “Müslüman Âlim ve Dini lider Şeyh Muhammed Said Ramazan el-Bûtî” Çev. Muammer İskenderoğlu, Usul dergisi, Temmuz-Aralık 2004, sayı:2, s. 129-154

¹⁴⁷⁹ Timurtaş, a.g.e. s.676

¹⁴⁸⁰ Halil Aldemir, a.g.e. s.665

Alu'l-Beyt Üniversitesi'nin kurucuları arasında yer aldı. Aynı zamanda Oxford Üniversitesi yüksek kurulu üyesi olarak da görev yaptı.¹⁴⁸¹

Bunların yanı sıra Bûtî, İslami konulardan ve çağdaş problemler hakkında çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazdı. Ayrıca kendisine yöneltilen soruları yanıtladı, fetvalık konularda ise fetvalar verdi. Müslümanların toplumsal hayatta karşılaştıkları sorunlara İslami çözümler sundu.¹⁴⁸² Bûtî Arapça'nın dışında iyi derecede Kürtçe, Türkçe ve İngilizce bilmekteydi.¹⁴⁸³

Suriye İç Savaşı'nda 2013 yılında senelerce ders verdiği Emevi Camisi'nin mihrabında binlerce Müslümana ders verirken ve ilerlemiş yaşına rağmen kendisine bir suikast düzenlendi. Canlı yayında tüm Müslümanların gözü önünde başından vurularak şehit edildi. Adeta hayatının tümünü ilme vakfeden ve son nefesini de bir ilmi ders esnasında verdi.

Bûtî'nin etkilendiği şahsiyetler ve düşünce yapısını şekillendirenler, babası Molla Ramazan, İslam düşünce tarihinde büyük bir yere sahip olan İmam Gazali, tasavufi hayatı ile bilinen Fudayl bin İyad, cihat ve İslam'a davet konularında örnek bir şahsiyet olan Abdullah Bin Mübarek, Mevlana Celaleddin el-Rumi, son devrin önemli İslam âlimlerinden Mustafa es-Sibai ve dinin müceddidi olduğunu belirttiği Bediüzzaman Saidî Nursi Buti'yi açıkça etkileyen şahsiyetler olup kendisi bunları örnek aldığını *Beni Etkileyen Şahsiyetler* adlı eserinde ifade etmektedir..¹⁴⁸⁴

Yine etkilendiği şahsiyetlerden biri de İbn Ataullah El-İskenderi'dir. Bûtî, 30 yılı aşkın onun meşhur “el-Hikem el-Ataîyye” adlı hikmetli sözlerini ders olarak okuttu ve bu kitabı beş ciltlik bir kitapta şerh etmiştir. Bu çalışmasını, yaptığı hayır amellerinin en hayırlısı olarak bildiğini ifade etmiştir. Ayrıca İmam Nevevi'nin *Riyâzü's-Sâlihîn* adlı eserini yirmi yıla aşkın umumi derslerinde ders kitabı olarak takip etmiştir. Babasının yönlendirmesiyle Kuşeyri'nin Risalesi'ni ve

¹⁴⁸¹ Halil Aldemir, a.g.e. s.666

¹⁴⁸² Said Ramazan Bûtî, “es-Sîretü'z-Zatiyye” <http://www.bouti.net> (28.09.2021)

¹⁴⁸³ Bûtî, a.g.e

¹⁴⁸⁴ Timurtaş, a.g.e. s.677

İmam Rabbani'nin Mektubatını sıkça okuyup, babasının vefatından sonra ondan devren Kuşeyri'den ders olarak okutup, bu dersleri binlerce kişi tarafından takip edilmiştir.¹⁴⁸⁵

3.2.1.3.13.2. Eserleri

Ramazan el-Bûtî'nin ihtisas alanı Fıkıh usulü ise de onun İslami ilimlerin hemen hemen her alanında eserler kaleme alınmıştır. Hangi alana dair yazdığı eser bakılırsa eserdeki derinlik ve inceliğinden, ihtisas alanının bu olduğu sanılmaktadır. İslami ilimler kategorilerine göre eserleri şunlardır.¹⁴⁸⁶

İslam Hukuku

- 1- Davabitü'l-Maslaha fi'ş-Şeriatî'l-İslamiyye (Doktora tezi, el-Metebül-Emeviyye, Dımişk, 1966)
- 2- Mebahisu'l-Kitabi ve's-Sünnü. (Dımişk Üniv. Y. 1987)
- 3- El-Cihad Fi'l-İslam Keyfe Nefhemuhu ve keyfe Numarisuhu, (Daru'l-Fikir, Dımişk 1993)
- 4- Kadaya Fıkhiyye Muasıra (Mektebetü'l-Farabi-Dımişk-1991)
- 5- Muhadarat fi'l-Fıkhi'l-Mukaren, (Daru'l-Fikir-1981)
- 6- El-Mezhebu'l-İktisadî Beyne'ş-Şuyuuıyyeti ve'l-İslam, (el-Mektebetu'l-Emeviyye-1960)
- 7- El-Mer'etu Beyne Tuğyani'n-Nizami'l-Ğerbî ve Letaifi'-Teşrii'l-İslami, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1996)
- 8- Meseletu't-Tehdidi'n-Nesli Vikayeten ve İlacen, (Mektebetü'l-Farabi, Dımişk-1976)
- 9- El-Lamezhebiyyetu Ahteru Bidatin Tuheddidu'ş-Şeriatî'l-İslamiyye, (Mektebetü'l-Farabi, Dımişk-1985)

Kur'an-ı Kerim İlimleri

- 1- Min Revaii'l-Kur'an Teemmülatun İlmiyyetun ve Edebiyyetun Fi Kitabillahi eze ve Celle, (Mektebetü'l-Farabi, Dımişk-1977)

¹⁴⁸⁵ Bûtî, E-Hikemu'l-Ataiyye Şerhûn Ve Tahlil, Daru'l-Fikir, Dımişk, 2001, c.2, s.5.

¹⁴⁸⁶ Timurtaş, a.g.e. s.678

- 2- La Ye'tihi'l-Batil Keşfun Li Ebatil, (Raru'l-Fikir, dımışk-2007)
- 3- Menhecu'l-Hadareti'l-İnsaniyye Fi'l-Kur'an, (Daru'l-Fikir, Dimaşk-1982)
- 4- Menhecun terbeviyyun Ferid fi'l-Kuran, (Mektebetü'l-Faraba, Dımışk)

Akide ve Kelam

- 1- Kubra'l-Yekiniyati'l-Kevniyye, Vucüdü'l-Halık ve Vezifetü'l-Mahluk, (Daru'l-Fikir, Dımışk-1979)
- 2- El-İnsanu Müseyyerun Em Muhayyerun, (Mektebetü'l-Fikir, Dımışk-2004)
- 3- Medhal İla Fehmi'l-Cuzûr Men Ena? Ve Limaza? Ve İle Eyne?, (Mektebetü'l-Fikir, Dımışk-1991)
- 4- Ed-Din ve'l-Felsefe ve Beyni Ve Beyne Reisi Kısmi'l-Felsefe, (Mektebetü'l-Farabi, Dımışk-1991)
- 5- El-İnsan Ve Edaletullah Fi'l-Ard, (Mektebetü'l-Farabi, Dımışk-1985)
- 6- Men Huve seyyidu'l-kader Fi Heyati'l-İnsan, (Mektebetü'l-Farabi, Dımışk-1976)

Mezhepler ve Doktrinler

- 1- El-Akîdetu'l-İslamiyyetu ve'l-Fikru'l-Muasir, (Menşuratu Camiati Dımışk-1982)
- 2- Es-Selefiyyetu Merheletûn Zemeniyyetun Mubareketun La Mezhebun İslamiyyun, (Daru'l-Fikir, Dımışk-1988)
- 3- Nakdu'l-Evhami'l-Maddiyeti'l-Cedeliyyeti ed-Diyalektikiyye, (Daru'l-Fikir, Dımışk-1986)

Tasavvuf ve Eğitim

- 1- El-Hikemu'l-Ataiyye Şerhun ve Tahlil, (Daru'l-Fikir, Dımışk-2003)
- 2- Tecrübetü't-Terbiyyeti'l-İslamiyye Fi Mizani'l-Behs

Biyografi

- 1- Şahsiyatun İstevkefetni, (Daru'l-Fikir, Dımışk-1999)
- 2- Haza Validi eş-Şeyh Molla Ramadan el-Bûtî min Viladetihî İle Vefatini, (Daru'l-Fikir, Dımışk-1998)

3- Aişe Ummu'l-Müminin, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-1996)

Siyer ve Tarih

1- Fıkhu's-Sire maa Mûcez Li Tarihi'l-Hilafeti'r-Raşıde, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1991)

İslam Düşüncesi

1- El-İslamu Melazu kulli'l-Muctemeati'l-İnsaniyye Limaza ve keyfe, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1984)

2- Yuğalitüneke İz yekulun, (Daru'l-Farabi, Dımişk-2000)

3- Hazihi Muşkilatuhum, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1993)

4- Ve Hazihi Muşkilatuna, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-1993)

5- Menhecu'l-Avde İle'l-İslam Resmun Li Minhac ve Hemlun li Muşkilat, (Muessesetu'r-Risale, Beyrut-1986)

6- Hakeze Fe'l-Ned'u İle'l-İslam, (Mektebetu'l-Farabi)

7- Hukmun ve Hikmetun, (Mektebetu'l-Gazali, Dımişk-1972)

8- El-İslam ve Muşkilatu's-Şebab, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-)

9- İla Kulli Fetatin Tüminu Billah, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-)

10- Ellahu Emi'l-İnsanu Ekderu Ala Hukuki'l-İnsan, (Daru'l-Fikir, dımişk-1998)

11- Batinu'l-İsm el-Hataru'l-Ekber Fi Hayati'l-Muslimin, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-)

12- Hurriyetu'l-İnsan Fi zilli Ubudiyyetihi lillah, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1992)

13- Hivaron Havle muşkilatin hadariyye, (Eş-Şeriketu'l-Muttahide, Dımişk-1985)

14- Meni'l-Mesul An Tahallufi'l-Muslimin, (Mektebetu'l-Farabi, Dımişk-)

15- Meşveratun İctimaiyye, 'Daru'l-Fikir, dımişk-2001)

16- Maa'n-Nas Meşveratun ve Fetava, (Daru'l-Fikir, Dımişk-1999)

17- El-İslam ve'l-Asr Tahaddiyat ve Afak, "Tayyib Tizini ile Birlikte" (Daru'l-Fikir, Dımişk-1998)

18- Et-Tağyir Mefhumuhu ve Tarqikuhu, “Cevdet said ile birlikte”, (Daru’l-Fikir, Dımışk-1996)

19- Kelimat Fi Munaseba, (Daru’l-Fikir, Dımışk-2001)

20- Haza Ma Kultuhu Emame Badi’r-Ruesai ve’l-Muük, (Daru İkra, Dımışk-2001)

21- el-Bidayet Bakuretu Amali el-Fikriyye, (Daru’l-Fikir, Dımışk-2009)

Edebiyyat

1- Mem û Zin Kısatu hubbin nebete Fi’l-erdi ve Eynee Fi’s-Semai (Daru’l-Fikir, Dımışk-1982)

2- Siyamend bnu’l-Edğal, (Mektebetu’l-Farabi, Dımışk-1998)

3- Mine’l-Fikri ve’l-Kalbi, (Mektebetu’l-Farabi, Dımışk-1972)

SONUÇ

Tarih araştırmalarında gelinen nokta şehir tarihi şalışmalarını daha önemli bir hale getirmiştir. şehirler tarih boyunca ortaya çıkmış medeniyetlerin izlerini taşırlar. Ancak bazı şehirler vardır ki medeniyetlerin bizzat kurucusu veya merkezleri olarak “medeniyet şehirleri” adını alırlar. Medeniyet şehirlerin iyi bilinmesi medeniyetlerin daha iyi anlaşılmasına en büyük yardımcıdır. Sözelimi Osmanlı medeniyetinin anlaşılmasında İstanbul bir köşe taşıdır. Aynı şekilde Cizre’de Yukarı Mezopotamya’nın veya El-Cezire bölgesi İslam medeniyetinin her yönüyle doğup büyüdüğü bir yer olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Cizre bütün yönleriyle iyi bilindiğı zaman İslam medeniyetinin daha iyi anlaşılmasında katkı sunacaktır.

İslam dünyasında şehir ve medeniyet arasındaki doğrudan ve zorunlu ilişki kurmanın teorik ve pratik bir örneğı vardır. Bu örneklerden biri olan Cizre, bilim ve düşünce tarihimizde maddi ve manevi alanda yüzyıllarca etkili olmuş ve her biri alanında duayen olmuş bir çok ilim ve fikir insanı yetiştirmiş şehirlerimizden biridir. İslam şehirleri, maddi ve manevi huzur için hem değer üretmiş hem de bu değerlerin mücessem hale geldiğı bilim merkezleri, ilim ve marifet eğitimi ile ilgili kurumlar açmıştır ki en çok görüldüğü yerlerden birisi de hiç şüphesiz Cizre şehridir.

Tarihsel olarak Cizre şehrinde içerisinde yer aldığı iki ya da daha fazla komşu devletini arasında “Tampon bölge” olarak kalmıştır. 16. yüzyılda Cizre ve çevresinde Osmanlı-Safevi mücadelesi, bu iki devletin bölgedeki emirlikleri yanlarına çekmek için onlarla ittifak kurmuşlardır. Bu durumdan istifade ile emirlikler bölgelerinde iktidarlarını sağlamlaştırılmışlardır.

Osmanlı Devleti ile Safevi sınır bölgelerinde bulunan Kürt bölgelerinde Osmanlı idari sistemine daha önce yer almayan “Ekrad (yurtluk–ocaklık) ve hükümet sancakları” ismi ile yeni bir idari örgütlenme teşekkül ettirilmişdir. Osmanlı Devleti ile Kürt emirleri arasında “gönüllü birliktelik” ya da “Sultan-Mir ittifakı” denilebilecek en önemli etken olduğı tarihi verilerle sabittir. Bu ittifak 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Örneğin çalışmamıza konu olan Cizre şehri ve bölgesinde Osmanlı öncesinde Safevilerin baskılarına maruz kalırken, Osmanlı döneminde özel bir siyasi örgütlenme olarak karşımıza çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 1826 yılında uygulamaya başladığı merkezileştirme politikaları (idari ve mali reformlar) başta Cizre olmak üzere yaklaşık 400 yıldır Kürt bölgelerinde uygulanan “mîrlik” sisteminin ortadan kalkması anlamına gelmiştir. Bu duruma tepki olarak çıkan başkaldırıların en önemlisi Cizre merkezli olan Bedirhan Bey başkaldırısı olmuştur. Kürt emirlikleri ile merkez arasındaki en büyük kırılma olan bu başkalarının bastırılmasından sonra başta Cizre olmak üzere bölgedeki hiçbir emirlik yüzyıllardır koruyageldikleri imtiyazlarına sahip olamayacaktır. Merkezileştirme politikaları ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılması 400 yıldır sağlanan ittifak ve huzurun da dağılmasını beraberinde getirmiştir.

Cizre'nin ticaret ve kültür açısından Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında olması şehirciliğin süratli bir şekilde gelişmesine yardımcı olarak medeniyetin ileri bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Ancak Cizre stratejik önemi nedeniyle sürekli saldırılara ve yıkımlara maruz kalmış; birçok kez yeniden imar edilmiştir. Uzun bir dönem büyük bir medeniyet ve kültüre ev sahipliği yapan Cizre, bir açıdan var ettiği öte taraftan kendisinin varlık sebebi olan medreseleri bünyesinde barındırdığı bir medeniyet hafızası olmuştur. Bu havzada Cizre daima kültür bayraktarlığını yapmıştır. Özellikle İslami ilimler eğitimi alanında yüzleri deha yetiştirmiştir. Cizre medreselerinde yetişmiş olan tarihçiler, müfessirler, muhaddisler, şairler ve yazarlar tüm dünya da tanınmışlardır. İbnü'l Esir'in tarihi dünyaca tarafsız ve doğru kabul edilen bir statüdedir. Tasavvuf, kelam ve felsefe ilimlerinde meşhur olan Melaye Ciziri (Ahmed el-Cezeri) büyük bir üne sahiptir. 20. yüzyılın bilim adamlarını hayretler içinde bırakan İsmail Ebu'l-İzz el-Cezeri Cizre medreselerinden yetişmiştir. Tecvid ilminin kurucusu ve imamı olan İbnü'l Cezeri, Arap âleminde ve tüm İslam âleminde parmak ile gösterilmektedir. Yine dünya çapında tanınan ve üzerinde birçok yüksek lisans ve doktora tezi yazılan ünlü şair ve düşünür Ahmed-i Hani, kötülüğü, ikiyüzlülüğü, dalkavukluğu ile doğruluğu, masumiyeti ve çaresizliği ifade ettiği, adeta toplumun sosyolojik ve felsefik bir analizini edebi bir üslupla ortaya koyduğu Mem û Zîn eseriyle Cizre'ye mal olmuştur. Cizreli bilim adamları gerçekleştirdikleri bilimsel çalışmalar ve Bağdat, Şam gibi merkezlere düzenledikleri bilimsel seyahatler ile diğer kültür çevrelerini de etkilemişlerdir. Cizre'ye gelen bilim adamları da bu etkileşime katkıda bulundukları ve Cizre'de bilimsel hayatta kendi tecrübelerini eklemledikleri anlaşılmaktadır.

İslam şehir ve ilim medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olarak kabul edilen Cizre'nin bu seviyede gelişmesi için Cizre hafzasında yüzyıllarca hüküm süren Cizre Beylikleri, bir taraftan halka öte taraftan da medrese âlimlerine ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç mecburiyetten değil, samimiyetten ve bir bütün olmanın gereğinden ortaya çıkmıştır. Bu durum ulemanın umerâ kapısında geçim dilencisi olmadığı aksine umerânın ulemanın kapısında hakikat araştırmacısı olduğu bir dönemin temsil edilmesindendir. İslam tarihinde 15. ve 16. asırlarda zirve dönemini yaşayan medreseler, Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemlerinde en üst eğitim kurumları idiler. Büyük medreselerde dini ilimlerin yanı sıra tıp, riyaziye ve hey'et gibi ilimlerde okutulmaktaydı. Medreselerde okutulan akli ilimler, Batı dünyasında büyük etki yapmış, Batı'daki skolastik anlayışın sarsılmasında önemli rol oynamıştır. Ancak Osmanlı'dan sonra bu medreselerde verilen eğitim, artısı eksisi ile halkın desteği ile ayakta kalmayı başarmıştır.

İslam tarihi boyunca böyle medreselere ev sahipliği yapmış olan Cizre, Tufan öncesinde yerleşim yeri olduğu gibi, Tufan sonrasında bugüne kadar da yerleşim yeri olmuştur. Bölgede irfan, kemalat ve fazilet gibi kalbi ilimlerle; tefsir, hadis, kelam, hukuk gibi temel İslami bilimler üzerinde eğitim yapıldığı gibi, hekimlik, hendese, hesap, cebir, fizik, kimya, astronomi ve felsefe gibi aklı ilimlerde de yüksek seviyede eğitim yapılmıştır. Bölgedeki medreselerden icazet alan her âlim, ilahiyatçı, mutasavvıf, mühendis, kimyager, hekim, uzay bilimci olarak hayata atılmıştır.

Cizre ve çevresinde yüzlerce tarihi değere sahip hadise meydana gelmiş; bir o kadar da yaşadıkları döneme etki eden ve kendilerinden sonraki dönemlere de ışık tutan tarihi şahsiyetler ve ilim erbabı yetişmiştir. İslam medeniyetinin kilometre taşları da diyebileceğimiz kültür coğrafyamızda yer alan olaylar ve bu olaylarda rol oynayan şahsiyetlerin ve etrafına etki eden âlim zatların birer tarihi vak'a veya kimlik olmaktan çıkarılıp onlara yaşadıkları çağda olduğu gibi, günümüzde de, gelecekte de hak ettikleri saygınlığı ve önemi kazandırmak gerekmektedir. Böylece bu şahsiyet ve zatları, yeni nesillere tanıtmak, onlara dair belgeler sunabilmek, yazdıkları eserleri tetkik etmek, gereken tarihi ve ilmi araştırmaları yapmak hiç şüphesiz akademik çevre ve müesseselerin görevidir, bu da tarihe tanıklık etmek anlamına gelecektir. Sonuç olarak günümüzün mütevazı bir Müslüman şehriden bu kadar âlimin çıkması ve hemen hemen her disiplinde bu kadar ürün vermeleri doğrusu dikkat çeken bir olaydır.

KAYNAKÇA

- ABDULAZİZ Es-Seyid, *Muhaderat fi'l-Hadareti'l-İslamiyye*, Kiridiyye Matbaası, Beyrut, 1973
- ABDÜLGANİ EFENDİ, Mardin Tarihi, yay. Haz. Burhan Zengin, 1999.
- ADAK Abdurrahman, “Güneydoğu Anadolu’da Seyyidler”, Marife, Ehl-i Beyt Sayısı, yıl:4, sayı:3, 2004.
- ADAK Abdurrahman, “Şırnak ve Çevresinde Yetişmiş Kütrçe Yazan Şairlere Genel Bir Bakış” Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. 2010.
- ADAK Reşad, Menhec el-Ustaz Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri fi Kitabihî: “Esraru’t-Tasavvufî, s.3 (Basılmamış makale)
- ADIVAR, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi itabevi, İstanbul, 1969.
- AGİTOĞLU Nurullah, “Hadis Usulu Konularına dair Bir risale: Muhammed Nurullah Seyda’nın es-Sahifetü’s-Salise fi Usuli’l-Hadis” Şırnak Üniv. İlahiyat Fa. Dergisi, 7
- AĞIRAKÇA Ahmed, “İslam Medeniyetinin Altıncı / Onikinci Yüzyıldaki İlim Seviyesi (El-Cezeri’nin Makineleri)” Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay, 2016
- AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Tarih-i Lütî*, C.8, Nsr. Abdurrahman Şeref, Dersaadet, 1328.
- AHMED-İ HANÎ, *Mem û Zîn*, (Yay. Tahsin İbrahim Doskî) Duhok, 2008
- AKGÜNDÜZ Ahmed, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 4. Kitap Kanuni devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi kanunnamler, Osm. Araştırmalır Vakfı, İst. 1992.
- AKTAY Yasin, *Karizma Zamanları*, Timaş Yay. İstanbul-2011
- AKTO Akif, “Cizre Medreselerinin Halkın Değerleri Üzerinde Etkisi”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sem. Bildirileri, İstanbul 2012.
- ALAGÖZ Mehmet, *Old Habits Die Hard A Reaction To The Application Of Tanzimat: Bedirhan Bey’s Revolt*, Thesis Submitted To The İnstitutue For Graduate Studies İn Social Sciences İn Partial Fulfillmen Of The Reguirrement For The Degre Of Masters Of Arts İn History, Boğaziçi University, İstanbul, 2003
- ALDEMİR Halil, *Min Ravail-kur’an Çerçevesinde Bûtî’nin Kur’an Tarihi ve Ulûmu’l-Kur’an-a Yaklaşımları ile Kur’an-ı Anlama Konusunda Örnekli Çalışmaları*, uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp., Şırnak Üniv. 2010
- ALTAN Bilal, “Halkodası Reisliğinden Cizre Müftülüğüne Mahmut Bilge Profili”, Bilim, düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2002
- ALTAY Fahrettin, *On Yıl Savaş 1912-922 ve Sonrası*, Dilek Matbaası, İst. 1970
- ASLANAPA Oktay, “Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî, Şırnak ve Çevresi Semp
- AŞIKPAŞAZADE (733/1333), *Osmanlı Tarihi*, İstanbul-1949.
- AYDIN Mehmet, II. Abdülhamid Han’ın Liderlik Sırları, 2010

- AYĞAN Fadıl, “Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam ve Akaid Öğretimi” bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul-2012
- AYN ALİ EFENDİ, *Kavanin-i Ali Osman der Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İst. 1979.
- AYVAROV, *Osmanlı-Rus Savaşlarında Kürtler 1801-1900*, Çev. Muhammed Varlı, Sipan Yay. Ankara 1995.
- AZİMİ, *Azimi Tarihi*, Terc. Ali Sevim, 1988.
- BAHERZİ Ali b. Hasan, *Dumyetu’l-Kasr ve Usretu Ehli’l-Asr*, (Thk. Muhammed el-Tunci) Beyrut, 1993.
- BAJALAN Djen Rhys, *Jön Kürtler*, Avesta Yayınları, İstanbul -2010
- BALUKEN Yusuf, “Mervaniler Devrinde Cizre”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Mardin Artuklu Ün. Yayınları.
- BALUKEN Yusuf, Kuruluşundan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Cizre Buhti Belği, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Ün. 2010
- BALUKEN Yusuf, Mervaniler Devrinde Cizre, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Ün. Yay. İstanbul 2012
- BARDAKÇI M. N., *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Rağbet Yay. İstanbul-2016
- BAYKARA Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Ankara, 1988
- BAZ İbrahim, “Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi ve Külleyesi”, Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, 2011/2 yıl:2, c.2, sayı:2
- BAZ İbrahim, “Güneydoğuda Bir İrfan Merkezi: Serdahl Tekkesi Ve Külliyesi”Şeyh Seyda Mektubat, Haz. Yeşh Abdussamed Farkînî, Ter. İbrahim Öztürk, İnegöl, S.11, 19, 31 Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 2011
- Baz İbrahim, “Mevlana Halid-i Bağdadi’nin Halifelerinden Şeyh Halid-i Cezerî ve Basret Dergahı”, Tasavvu İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, 2013
- BAZ İbrahim, “Midyat ve Çevresinde Tasavvuf Kültürü ve Midyatlı Sufiler”, Uluslararası Midyat Sempozyumu, Keşf-i Kadim: Matiate’den Midyat’a
- BAZ İbrahim, “Şırnak Bölgesindeki Nakşi Şeyh Aileleri ve İdil’de Yaşayan Mütacavvular”, Geçmiten Günümüze İdil Uluslararası Semp. Bildirileri, Ed: M. Nesim Doru, Şırnak Ün. Yay. İstanbul, 2011
- BEDİRHAN Mehmet Salih, *Defter-i A’malım*, Yay. Haz. Mehmet uzun, Belge Yay, İst. 1998
- BEDİÜZZAMAN Said Nursi, *Tarihçe-i Hayatı*, Yeni Asya Neşriyat, Almanya bzm. 1994.
- BELAZURİ, Ebu’l-Abbas Ahmed.b Cabır, *Fûtuḥ el-Buldan* naşir: Selahaddin el-Muneccid, Kahire,1957, s.208.
- BEYSANOĞLU Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarih*, c.1

- BİDLİSİ İdris, Selim Şahname, (Trc. Hicabi Kırılancı) Ankara, 2001
- Bilge Mahmud, “Turistler İçin Zengin Bir Mekan: Cizre”, Cizre Gazetesi, (22 Eylül 1967)
- BİLGE Mahmut, Cizre Gazetesi, Tarihi: 22.09.1967
- BİLGE Mahmut, Yezidiler, Yay. Haz. Ahmet Taşgın, Kalan Yayınları, Ankara, 2002
- BİLGİN Feridun, “Osmanlı Hâkimiyetindeki Cizre’de Siyasal Değişim ve Merkez Çevre İlişkisi (XVI-XIX)”, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Semp. Artuklu Üniv. İs. 2012
- BİLİCİ Kenan, “Cizre Ulucamisi Kapı Tokmaklarının İkonografik Ve Kronolojik Değeri Üzerine Bir Etüd” Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmaları, Ankara, 1993
- BİNGÖL Abdulkadir, *Kulilkên Baxên Botan*, Enstituya Kurdî ya Amedê, Diyarbakır, 2008.
- BİR Atilla, “Cizreli Bilgin İsmail Ebü’l-İzz’in Mekanik Düzenleri”, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Dicle Üniv. Yay. İst. 1998
- BİTLİSİ, Şerefhan *Şerefname* Çev: M. Emin Bozarslan, Deng Y. 1998, s.99; Tüzün. Mesut, Cizre Tarihi, c.1, s. 216
- BRUİNESSEN Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, çev. Nevzat Kıracı, 5. Basım
- BRUİNESSEN, Martin Van, Ağa, Şeyh ve Devlet, 4. Basım, İletişim Yay. İstanbul, 2006
- BULDUK Abdulgani Fahri, *Mardin Tarihi*, Burhan Zengi, T.C. Başbakanlık GAP idaresi, Ankara, 1999
- BÛTÎ, *E-Hikemu’l-Ataiyye Şerhûn Ve Tahlil*, Daru’l-Fikir, Dımışk, 2001.
- CELİL Celile, “Bedirhan Bey Ayaklanması” Dar Üçgenden Üç İsyan, 2. Basım. Evrensel Yay. İstanbul, 2005.
- CELİL Celilê, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmp.da Kürtler, Çev. Mehmet Demir, Özge Yay. Ankara, 1997
- CERRAHİ M., İstılahat-ı Safiyye fi Vatan-ı Asliyye, kırkkandil Yayınevi, İstanbul, 2013
- CEZERİ, Tahbîrû’t-Teysir fi’l-Kıraati’l-eimmeti’l-Aşr, Beyrut1, 983.
- CEZİRÎ Molla Ahmed-i, Divan, çev. Osman Tunç, Kültür Bakanlığı Yay, İst. 2012
- CHRİSTMANN Andreas, “Müslüman Âlim ve Dini lider Şeyh Muhammed Said Ramazan el-Bûtî”, çev. Muammer İskenderoğlu, Usul dergisi, Temmuz-Aralık 2004, sayı:2
- CİVELEK Yakup, Ziyaeddin İbnü’l-Esir ve Ölümsüz Eseri el-Meselu’s-Sair fi Edebi’l-kâtibi ve’s-Şair. Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sem. Mardin Artuklu Üniversitesi Yay. 2012
- COŞKUN İbrahim, “Molla Halil es-Si’irdî’nin Kelami Görüşleri”, Uluslararası Siirt Sempozyumu

- CUINET, Vital Geographie Administrative Statistique, 1896.
- ÇADIRCI Musa, Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim, Belleten, 1988
- ÇAĞMAR M. Edip, “Siirt ve Çevresindeki Medreselerde Eğitim”, Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri, İzmir 19-21 Eylül 2006
- ÇALIŞKAN Durmuş, “Cezeri’nin Olağanüstü Makineleri”, Çev. Şürkan Fazlıoğlu-İhsan Fazlıoğlu, Payer Sense Yay. İst. 2015
- ÇALIŞKAN, Durmuş, “Günümüzdeki Cezerî’yi Anlamak”, Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Ün. Yay. İst. 2016
- ÇELEBİ Evliya, *Seyahatname*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. Yapı Kerdi Yay. İst. 2008
- ÇELEBİ Evliya, *Seyahatname*, Uçdal Neşriyat, İst. 1996
- ÇELEBİ Katip, *Mizanü’l-Hakk fi İhtiyarî’l-ehakk*, İstabul 1306
- ÇELEBİ S. Kaya, *Gönül Sultanları Ve Hak Sohbetleri*, Kültür Ofset, Ankara, 1996.
- ÇELEBİ, Davud, “el-Melik Bedruddin Lü’lü ve’l-asaru’l-İslamiyye-Fi’l-Musul”
- ÇETİN, Seyfettin, *Yakut El-Hamavi’nin Mûcemu’l Buldan’ında Kürtler*
- ÇİÇEK Halil, “Yakın Dönemde Cizre Yöresi Medreseleri” Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Cizre Kaymakamlığı, Edt. M. Sait Özervarlı (Doç.), İstanbul-1999
- DANIŞMEND İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c.3, İstanbul 1950, s. 233-143, Dicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.3. İstanbul 2005
- DAVUDİ, *Tabakatü’l-Müfessirin*, Kahire 1972
- DEMİR Abdullah “Güneydoğu’daki Etink Problemler ve Çözüm Arayışları” Köprü Dergisi, Bahar, 2007
- DEMİR, Ahmed “İslamın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu)
- DEMİR, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Cizre ve Çevresi, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Ün. 2008.
- DEMİR, Ahmed, Eyyübiler Döneminde Nusaybin, Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2009.
- DEMİR, Ahmed, Urfa ve Çevresi Eyyübiler Tarihi, İst. 2008.
- DEMİR, Aydoğan, “Osmanlı Döneminden Bir Kesit: 16. Yüzyıl Sonlarında Cizre”, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Dicle Ün. İst. 1999.
- DEMİRCİ M., *Gönül Dünyamızı Aydınlatanlar*, Vefa Yay. İstanbul 2013
- DERVİŞ Yusuf Hesên Hiruru, *Welatê Hekarê*, Çeviri: Musedak Tovi, Hani Yayınevi, Duhok 2010.
- DİNÇ, Fesih, “Osmanlı-İran Ara Coğrafya’sında din İktidar İlişkileri Cizre Hükümeti Örneği (16-19. Yy), uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Ank. 2010
- DİRİK Mahmut, “Bilgisayar / Sibenatik / Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu’l-İz Bilim, Düşünce Ve Sanatta Cizre Semp Edt. M. Nesim Doru, Artuklu Ün. Yay. İst. 2012

- DİRİK, Mahmud, “Bilgisayar / Siberetik / Özdevinimli Makinalar Sahasındaki İcatlarıyla Cizreli Ebu’l-İzz”, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Semp. Artuklu Ün. Yay. İst. 2012
- DOĞAN Cabir, “16. Yüzyıl Osam. İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri”, SDF Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2011
- DOĞAN Cabir, “1843-1846 Nasturi Olayları Ve Bedirhan Bey”, SDÜ, FEF, Sosyal Bilimler Dergisi, Fen Edebiyat Fak. Süleyman Demirel Üniversitesi, Aralık-2010.
- DOĞAN Cabir, “II. Mahmud döneminde Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetinde Uygulanması”, Turkish Studies, Volume 6/4 Fall 011
- DORU M. Nesim, *Melayê Cizîrî; Felsefî Ve Tasavvufî Görüşleri*, Nûbihar Yayınları, İstanbul-2. Baskı-2016
- Doru Nesim, Osmanlı-Kürt İlişkileri Bağlamında Kürt Medrese ve Tekkelerinde İlmi Faaliyetler, Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed. İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, İst
- DOSKİ Muhammed Emin, Şirovekirina Diwana Melay-i Ceziri-Melay-i Cezeri’nin Divanın Şerhi, Spirêz Yay, Duhok-2008
- DURMUŞ Abdullah, “Şemsuddin Muhammed Bin Yusuf El-Cezeri ve Mi’racü’l-Minhac Adlı Eseri”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi 2010.
- DÜNDAR Mahmut, “Şark Medreselerinde Ezber ve tekrar Medodu”, Medrese ve İlahiyat kavşağında İslami İlimler, Uluslararası Semp. Bingöl Ün. Yay. 2013
- EBU YUSUF, *Kitabu’l-Harac* (nşr. Kubeyisi), Bağdat, 1973.
- EBU YUSUF, Yakub bin İbrahim (v.182) “Kitabu’l-Harac”, Dar el-Marife, Beyrut, 1979.
- EBU’L-FİDA, “Ebu’l-Fida Tarihi veya el-Muhtasar fi-ahbari’l-Beşer, Mektebetu Meşakit el-İslamiyye
- Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah (Ö. 571/1175), Tarihu Medineti Dmaşk (Thk. Ömer b. Ğarame el-Ömeri) Beyrut, 1995
- ED-DERŞEVİ Şeyh Muhammed Nuri, El-Kutufu’l-Ceniyye fi Tercümeti ‘Ailetu’d-Derşeviyye
- EDMUND Bosworth Cilffard, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Tarihi*, İngilizce’den çev., Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İst. 2005.
- EL-MUKRİZİ Takiyuddin Ahmed b. Ali, Es-Süluk fi Marifeti Düveli’l-Müluk, tahkik; Said Aşur, Kahire, 1980
- EL-ASKALANİ, İbn Hacer, Ahmed b. Ali (Ö. 1449 852), Enbau’l-Ğumr b. Enbai’l-Umr. (Thk. Hasan Hubşi), Kahire, 1969
- EL-BÛTÎ M. Said Ramazan, Haza Validi, Daru’l-Fikir, Dımışk, 1998
- EL-CEZERİ Muhammed Nurullah Seyda, Tasavvufun Sırları, çe. İbrahim Öztürk, İst. 1991

- EL-EZDÎ, Ebu Zekeriya Yezid b. Muhammed b. Eyyas, Doğ. M. 945 (334) Tarihu'l-Musul, Tahkik: ali Habibe, Lecnetu ihya-i Turasi'l-İslami, Kahire, 1967
- EL-HAMAVÎ, Yakut b. Abdullah, Mucemu'l-Buldan, c.11, s.134-136. Beyrut, Daru'l-Fikir, ts., ÇETİN, Seyfettin, Yâkut el-Hamevi'nin Mûcemu'l-Büldân'ında Kürtler, Nûbihar yay. İst, 2004
- EL-HEMEDANÎ, Reşiduddin, *Camîu't-Tevarih*, c.2
- EL-HİMYERÎ, Cemaluddin Abdullah et-Tayyi "En-Nisbetu ile'l-Mevadi-i ve'l-Buldan,"
- EL-İSFAHANÎ Muhammed b. Muhammed İmadeddin, Haridetu'l-kasr ve Ceridetu'l-Asr, (Thk. Şükrü Faysal) Dimaşk, 1955
- El-Karamani, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yusuf b. Ahmed ed-Mişeki (Şami), Doğ. M. 1610 (1013), Ahbaru'-Düvel ve Asaru'l-üvel. Tenkit: Muhammed Cevad el-Bağdadi
- EL-KAZVINÎ, Zekeriya bin Muhammed bin Mahmud, "Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-ibad
- El-Makdisi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, el-Beşari, *Ahsenu't-Tekasim, Fi Marifeti'l-Ekâlim*" Brill Matbaası, 1877, Leyden, 2, Daru's-Sadr, Beyrut.
- EL-MUKRİZÎ, Takiyuddin Ahmed b. Ali, (Doğ. 1441 / 845), *Es-Sülûk Fi Marifeti Düveli'l-Mülûk*, Tahkik: Said Aşur Kahire, 1980
- EL-ÖMERÎ, Muhammed Emin b. Hayrullah el-Hatib (Doğum 1788/1203) *Menhelu'l-Evliya ve Meşrubu'l-Esfiya min Sadati'l-Masuli'l-Hadba* Tahkik ve Yayın: Said ed-Deyveci, Musul, 1967
- El-Vakidi, Muhammed bin Ömer, Ebu Abdullah, "Futuhu's Şam", Dar el Kutup el-İlmiyye, 1997
- EL-YUNİNÎ, Kutbuddin Ebi'l-Feth b. Muhammed b. Ahmed el-Balebekki el-Hanbeli, Doğ. 1327/726, *Zeylu Mir'ati'z-Zaman*, c.1 1. Baskı, Haydarabad ed-Deken, Hindistan.
- EMECAN Feridun, M., *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul, 2015
- EN-NASİBİNÎ İliya, Tarihu İliya Bar Şinaya (Terc: Yusuf Habbi) Bağdad, 1975
- ERKOL Ahmed, "Mahmut Bilge ve Cin Risalesi", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempoyumu.
- Er-RÜVEYŞİDÎ, Sevadi Abd Muhammed İmaretu'l-Musul fi Ahdi Bedruddin Lu'lu, İrşad Matbaası, Bağdad, 1971
- ERTEKİN M. Zahir, Cizre'de Mimari Eserler, Yüksek Lisans Tezi; Van
- ERTUŞÎ Hedar Selim Salih, el-Kurd fi Kitabi el-a'laka'l-Hatire li bin Şeddad, Erbil, 2003
- ERZEN M. Said, Dünden Bugüne Erzen Ailesi, İst. 2007
- ES-SAFEDÎ, Ebü's-Safa Selaheddin Halil b. Aybek b. Abdullah, el-Vafi bi'l-Vefeyat, y.y. 1981
- ES-SAİĞ, Süleyman (Kissis) *Tarihu'l-Musul*, el-Matbaatu's-Selefiyye Kahire, 1923
- ES-SELEFÎ Hamdi Abdulmecid ve Tahsin İbrahim Doski, Mu'cemu's-Şu'era'l-kurd, Spîrêz Yay. Duhok 2008

- ES-SURYANÎ, İshak, Mecelletu'l-Meşrik, c.50, el-Katolokiyye Matbaası, Beyrut, 1956
- EŞ-ŞEMLSANÎ Hasan Kamil, Tarihu Medineti Sincar, Doktora Tezi, Yesaiyye Ünv., Beyrut, 1981
- ETHEM İbrahim, Cündilik Ve Hamidiye Alayları, İst. 1308
- EZ-ZİVİNGÎ Ahmed İbn Molla Muhammed, "Mukaddime" el-İkdu'l-Cevheri fî Şerhi Divani'ş-Şeyhi'l-Cezeri Kamışli.
- FALAY Nihat, Sekiz Yüzyıl Önce Robot ve Saatleri İcat Eden Doğulu Mühendis ve Bilim Adamı: Ebu'l-İz el-Cezeri Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Bildirileri, Şırnak Ünv. Yay. Ankara-2010
- FERİDUN BEY, Munşedatü's-Selatin, İstanbul, 1247
- FİEY, Jean Maurice, Les Dioceses du Maphrianat Syrien, Dans Parol de L'Orient V.111, 1977-1978. Nakleden: Ğandur, Orta Çağ Cizre Tarihi s.71
- FİNDİKİ Seyid Ali, Mecmuatu'r-Resail, neşr. M. Said Erzen, Ravza Yay. İst. 2010
- FİRUZABADÎ Mecdüddin Yakut, Kamus, Nuh Maddesi. Yaşın, Tarih, Kültür Ve Cizre
- FOGGA Hacer Yıldırım, Kırmızı Püskül, (m. 1843-1846) Nasturi Katliamı, Chivi Yayınları, İstanbul 2002.
- GANDUR, Muhammed Yusuf, *Cizre Tarihi* (m.815-1515), Çev: Fadıl Bedirhanoglu, Beşir Ant Yayınları, Ankara-1. Basım 2008.
- GERNOT Wilhelm, , "El-Huriyyun: Tarihuhum ve Hedaretuhum, Tecrüme: Faruk İsmail, Dar Cedel, Haleb, 2000
- GÖKSU Muhammed, "Muhammed Nurullah Seyda el-Cezeri (1948-1985) Hayatı Şahsiyeti ve Tasavvuf Anlayışı", Uluslararası Şırnak ve Çevresi Senpozyumu, Şırnak Üniversitesi Yay. Ankara-2010
- GÖYÜNÇ Nejat, XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Ank. 1975
- GÖYÜNÇ Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara, 1991.
- GÖYÜNÇ Nejat, yy. Mardin Sancağı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ank. 1991
- GRATHE, Geographische Chrakterbilder; Leipzig, 1909.
- GREGORY Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İng. Çev. A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, 1999.
- GROTHER Hugo, Geographische Chrakterbilder, Leipzig, 1909
- ĞANDUR,Dr.Muhammed Yusuf, Ortaçağ Cizre Tarihi (m.s. 815-1515), Çeviri: Dr. Fadıl Bedirhanoglu. Beşir Ant Yayınevi, Ankara 2008.
- HAKAN Sinan, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Direnişleri, Doz, Yayınları
- HAMEVÎ Yakut el-, Mu'cem el-Udeba, c.2,s.447. Mısır-1923
- HANİOĞLU Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Yay. İstanbul/1987

- HARİSİ Abdullah b. Nasir, *el-Avdau'l-Hadariyye fi'l-İklimi'l-Cezireti'l-Fıratıyye*, Beyrut: 2007.
- HARTMANN, M. ,”Cezire”, İslam Ansiklopedisi, c.3
- HECKMAN Yalçın I., Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, Çev, Fülhan Erkaya, İst. 2006
- HEMEDANİ, İbn el-Haik, Ebu MuEl-Hasan b. Ahmed “Sıfat Ceziretu'l-Arab” Matbaat Beril,Liden, m.1884 m.2010
- İŞİK İbrahim S., Kürtler, Nûbihar Yay. İst. 2. Baskı 2013
- İŞİK Salih, Şeyh Muhammed Said Seyda el-Cezeri Hayatı ve Şahsiyeti, Özge Yay., İstanbul
- İŞİK, İbrahim S. “A’dan Z’ye Kürtler, Kişiler, Kavramlar, Kurumlar” Nûbihar Yayınları) İstanbul 2010
- İBN ABDİRRABBEH, “el-A’laku’l-Ferid, c.1, s.103; Gandur, a.g.e.s. 53; Yiğit, İsmail, “Kuruluşundan Mervaniler dönemine Kadar Cizre”, Nuh’tan Günümüze Cizre Semp
- İBN BATTUTA, Ebu Abdillan Muhammed et-Tanaci (d.m. 1377 h.779)
- İBN BATTUTA, Ebu Abdillan Muhammed et-Tanaci , “Rihletu İbn Battuta, Tuhfetu’n-Nazzar Fi Ğaraibi’l Emsar ve Acaibi’l-Esfar, Dar Sâdir, Beyrut, 1964
- İBN HALDUN, Abdurrahman bin Muhammed “Mukaddime”, Devlet Kitapları, Zakir Kadiri Ugan, 1968
- İBN HALLİKAN Abu Abbas Ahmed (Ö. 681/1282), *Vefeyatu’l-A’yan ve Enbau Ebnai’z-Zeman*, Beyrut, 1977.
- İBN HALLİKAN, Ebu’l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr (m. 1282), *Vefeyatu’l-A’yan Enba-i Ebna’z-Zaman*, Beyrut-1997
- İBN HAVKAL, Nusaybini, Kitabu Sureti’l-Ard, (tek cilt), Daru Mektebeti’l-Hayat, Beyrut, Lübnan
- İBN HİŞAM, “Siret-i İbn Hişam”, Çeviri: Hasan Ege, Kahraman Yayınları (4 cild), İstanbul, 1997
- İbn HURDAZBİH, Ebu’l -Kasım ubeydullah Abdullah bin Abdullah (m.912-h.300) “El-Mesalik ve’l-Memalik”, s.18
- İBN KESİR el-İmam Hafız, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, Beytu’l-Efkar ed-Düveli, Lübnan, 2004
- İBN KESİR, el-Bidaye ve’n-Nihaye, Hamman A. Mennan, Beytu’l efkar, Lübnan, 2004
- İBN NAZİRÜ’L-CEYŞ, Takiyuddin Abdurrahman b. Muhammed (ö.1384 786) *Teskifu’t-tarih Bi’l Mustalahi’s-Şerif* (Thk. Rudolf Vesely) Paris, 1987
- İBN ŞEDDAD, el-A’laku’l-Hatire fi Umerai’s-Şam ve’l-Cezire, thk. Yahya Abbare, Dımaşk-1978

- İBN ŞEDDAD, İzzuddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ali, “El-A’lakul-Hatire Fi Zikri Mülûkûl Şam ve’l-Cezire, Tahkik: Yahya Abbare, Dimaşk, 1978, s.2013. İzzet, el-Kurd Fi iklimi el-Cezire ve Şegrezar Fi Sadr el-İslam
- İBN TAĞRİBURDÎ, Cemaluddin Ebu’l-Mahasin Yusuf, en-Nücumu’z-Zahire fi Müluki Mısır ve’l-Kahire, Daru’l-Kutubu’l-Misriyye, 1972
- İBN’L-EZRAK el-Fariki, ahmed b. Ali (ö.577-1181’den sonra), Tarihu’l-Fariki (Thk. Bedevi Abdullafif Avvad), Beyrud,
- İBNU ARABŞAH, Ebu Muhammed Ahmed, b. Muhammed b. Abdullah ed-Dimeşki (Şami) Doğ. 451 (854), Acaibu’l Mefdur fi Nevaibi Teymur, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Daru’l-Ensar 1979
- İBNU KESİR, ed-Dimeşki Ebu’l-Fida b. Ömer, (doğ. M. 1373 h.774), el-Bidaye ve’n-Nihaye (14.cild), Mektebetu’l-Maarif, Beyrud
- İBNU VASIL, Cemaluddin MuB. Salim (ö.1998) “Muferricu’l-Kürüb fi Ahbari Beni Eyyub” Kahire, Daru’l-Kalem, 1972
- İBNU’L VERDÎ, Siraceddin Ebu Hafs Ömer (uef.1457), “Heridetü’l-Acaib ve Feridetü’l-Ğaraib,s.28
- İBNU’L-ESİR, el-Kamil fi’t-Tarih (H. 366 yılı vakaları) c.8
- İBNU’L-FIRAT, Muhammed b. Abdurrahım, (ö. 1405-h.807) Tarihu İbnu’l-Fırat (9 cild), Basra, Haddad Matbaası, 1967
- İBNU’L-İMAD, el-Hanbeli, Ebu’l-Felah, Abdu’l-Hayy. Doğ. 1689 (. 1089), Şezeratu’z-Zehab fi Ahbari Men Zeheb, Kahire
- İBNU’L-MUNŞİ el-Hinsi, Hasan bin İbrahim (ö.1420 822) Nuzhetu’n-Nazır ve Rahetu’l-Hatir, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Mixt
- İBNU’L-VERDÎ, Zeynuddin Ömer, (d. M. 1948 749), Tetimmetu’l-Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer (2 cilt), Tahkik: Rıf’at el-Bedevi, Daru’l-Ma’rife, Beyrut, 1970
- İBNÜ’L-ESİR Ziyaeddin, El-Meselu’s-Sair Fi Edebi’l-Kâtibi Ve’s-Şair, Nşr. Ahmed El-Hufî, Bedevi Tabhane, Riyad (1983)
- İBNÜ’L-ESİR, “el-Kamil fi’t-Tarih”, Ceviri, Abdullah Köse, Bahar Yayınları, İstanbul 1989
- İNALCIK Halil, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Phonenix, Yay. 2006
- İSNEVÎ, Tabakatü’s-Şafi’yye, Riyad-1981
- İZZET, Dr. Fâize Muhammed, “el-Kurd Fîiklimi el-Cezireti ve Şehrezar Fi Sadr el-İslam, Matbaat Hani, Dihok
- KALMAN M., Osmanlı-Kürt İlişkileri, İstanbul, 1994
- KARASAKAL Şaban, “Seyyid Ali Findikî ve kadı Beydavî’ye Haşiyeleri”, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri, Artuklu Ün. Yay. İst. 2012
- KARDAM Ahmed, *Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan*, Dipnot Yay. 2011, Ankara.

- KAVAK Abdulcabbar, “Mevlana Halidi Bağdadi’nin Halifelerinden Şeyh Osman Siracuddin et-Tavili (v.1866) ve Biyarê Medresesi Tekkesi” Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi.
- KAZICI Ziya, “İslam Medeniyeti”, Köprü Dergisi, Kış-2003, No: 8
- KILIÇ Hulusi, “Ziyaeddin İbnü’l-Esir ve Arap Edebiyatındaki Yeri” 1999, s.105,110. Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp.
- KODAMAN Bayram, *Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yay, İst. 1983
- KUNT İ. Metin, Sancaktan Eyalete, İst. 1978
- KURANERCÜMET, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, der. Mümtaz’er Türköne, Ankara, 1994
- KURTDEDE Muhammed b. Ömer, şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezeriyye, Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa, nr. 25. (Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Yüksel, Meşhur Kıraat Alimi: İbnu’l-Cezeri
- KUTLUAY İbrahim, İbnü’l-Esir El-Cezeri’nin Üsdü’l-Gabe Fi Ma’rifeti’s-Sahabe’sinin Tabakat Edebiyatı İçindeki Yeri, Kaynakları Ve Metodu, Bilim Düşünce Ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniv. Yay., İstanbul-2012, Edt. M. Nesim Doru
- KÜPELİ Özer, “Irak-ı Arapta Osmanlı Safavi Mücadelesi, (16-17. Yüzyıllar).”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010
- KÜTÜKOĞLU Bekir, *Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İst. 1993
- LAYARD A.H., Ninevah and its Remains, (ninova ve kalıntılara), Çe. Zafer Avşar, Avesta Yay. İst. 2000
- LAYARD Austen Henry, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev: Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İst. 2000.
- LÜTFİ, Emir Bedirhan, Yayıncı: Kürdler Cemiyeti Namına Lütfi, Matbaa-İ İcihad
- MAHSERECİ Nalan, “12. Yüzyılda Yaşamış Otomasyonun ve Robotun Atası Ebu’l-İzz el-Cezeri, Bilim ve Ütopya, s.9, Ocak, 2002
- MAKRİZİ, Takiyuddin Ahmed b. Ali (ö. 1441 845), es-Sulûk li Marifeti Düveli’l-Mulûk (Thk. Said Abdulatif Aşur) Kahire, 1972
- MALMİSANİJ, Cizira Botanlı Bedirhaniler, Avesta, Yay. İst. 2000
- MANSEL, Arif Müfit, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu. 10. Baskı
- MARCELLİNUS, A., The Later Roman Empires.201, 202 ve Gibbon, edward c.II, Böl, XV. 229. Nakleden: Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi C.Is. 46-47
- MELAYÊ CİZİRÎ, Der Kurdische Diwan des Schech Ahmed von Geziret İbn Omar Gennant mala’i Gizri, nşr. Mardin Hartmannn, Berlin - 1904
- MELAYÊ CİZİRÎ, Dîwana Melê, nşr. Qedri Cemil Paşa, Hawar, Yıl:9-11 sayı:35-57, Şam 1941-1943
- MOLTKE Helmut van, Türkiye’deki durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)

- MUHAMMED İzzet Faize, “el-Kurd Fi İklim el-Cezireti ve Şehrezor Fi Sadr el-İslam (h.16-32 m.637-749)
- MURAD, Mehmed, Tarihi Ebu'l-Faruk, (7. Cild), Osmanlı Kurdistanı / Heyet bgst Yayınları, İstanbul
- MUSTAFA EFENDİ Selanikli, Tarih-i Selaniki, Ankara, 1999
- MÜDERRİS Abdülkerim, “Ulemauna fi Hidmeti'l-İlmi ve'd-Din”, Daru'l-Hurriyye, Bağdad, 1983
- NAZİF Süleyman, Nasturiler, Son Telgraf Gazetesi, İst. 23 Rebiulevvel 1343 (1927)
- NEVVAR, Abdulaziz Süleyman, Tarihu's-Şuubi'l-İslamiyye Fi'l-Asri'l-Hadis, Daru'n-Nahde'l-Arabiyye, Beyrud, 1971
- NEVVAR, Abdulaziz, Tarihu's-Şuubi'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Hadis
- OKTAY Aslanapa, N. Peruzat Altınay, “Artuklu Sarayında Bir Mühendis: Cezerî”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp, Şırnak Üniv. Yay. Ankara 2010
- ORHAN C. Tuncer, “Mardin-Cizre Kırmızı Medrese” Vakıflar Dergisi, Sayı. 10, Ankara 1973
- ORHONLU Cengiz, Turgut Işıksal, “Osmanlı Devrinde Nehir nakliyatı hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehrinde Nakliyat”, İÜ Edebiyat Fakültesi Tarihi dergisi, sayı: 17-18 (1962)
- OSMAN Uçar, Osmanlı Belgeleri Işığında Nasturi Olayları, (1840-1870), Yüksek lisans Tezi, Mersin Üniv. 2000
- ÖNAY Gönül, Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma, Ankara, 1966
- ÖNDER Mehmet, Yeni Bulunan Selçuklu Devri Ejder Figürleri, Kültür ve Sanat, 17, 1976
- ÖZCOŞAR, İbrahim, Kürt Emirlikleri ve Bedirhan Bey, Bilim düşünce ve Sanatta Cizre, Mardin Artuklu Üniv. Yay
- ÖZCOŞAR, İbrahim, Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin, Mardin Artuklu Üniv. Yay. 2009
- ÖZDİREK Receb, “Cumhuriyet Dönemi Cizre Bölgesi Din Alimleri” Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, ed. M. Nesim Doru. İstanbul 2012
- ÖZDİREK Receb, “Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi”, uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üni, Yay. Ankara-2010
- ÖZDİREK Recep, “Cumhuriyet Döneminde İdil'de Müslümün din adamları” Geçmişten Günümüze İdil Uluslararası Semp. Bildirileri, ed: M. Nesim Doru, Şırnak ÜniversitesiYayınları, İstanbul 2011
- ÖZKAN Mustafa, “İbnü'l-Esir el-Cezeri'nin Hayatı ve Tarihçiliği,” Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. Yay. Ankara-2010
- ÖZOĞLU Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Çev. Nilay Özok-Gündoğan, Katap Yayınevi, İst. 2009.

- ÖZTÜNA Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, 1967
- PAKALIN Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1951
- PEKASİL Tahir, Kürtlerde Toplumsal Statü Göstergesi Olarak Dini Otorite Tipleri: Cizre Örneğinde Şeyh, Molla ve Seyyidler, Kürtler, Heyet, Nida Yay. 2. Baskı 2015
- PINAR İlhan, Karsten Niebuhr'un gözüyle 1760'larda Mardin ve Diyarbakır, Tarih ve Toplum, sayı 161/Mayıs 1997
- PİLATİN Ubeydullah, "Tarihte Şırnak ve Çevresinde Faaliyet Gösteren Eğitim Kurumları" Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. 2010
- PİLATİN Ubeydullah, Osmanlı Medrese Sistemi ve Cizre Medreseleri, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre. Mardin Artuklu Üniv. Yay. İstanbul 2012
- POLAT Süleyman, 16. Yy İkinci Yarısı ve 17. Yy İlk yarısında (m. 1550-1650) Osmanlı Devletinin Doğu Seferlerinde Cizre'nin Yeri
- PREUSSER Conrad, *Nordmezopotamische Baudenkmaler*, Leipzig 1911
- RAMAZAN Şeşen, "Seyyahların Gözünden Doğu Dünyasının Keşfetmek", Bilim ve Ütopya, 6. Sayı, Ağustos-2007
- RIFAT, Ahmed, Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye, 1299 (1881-82), İstanbul,
- RÛHANİ Baba Merduh, *Meşahiri Kurd*, Hivda Yay. İst. 2017.
- RUMLU Hasan-ı, Ahsenu't-Tevarih Çev. Mursel Öztür, Ankara, 2006.
- RUZAVERİ, Zahiruddun Ebu Şuca Muhammed b. El-Hüseyin (ö.488-1095), Zeylu Tecaribu'l Umem, IVİı, (Thk. Ebu'l Kasım İmami) Tahran, 2001
- SAİD PAŞA, Diyarbakır Salnameleri, m. 1890-1891 (1308) senesi kayıtları
- SAİD PAŞA, Salname-i Vilayet-i Diyar-bekir, c.3
- SAMİ Şemseddin, "Cezire", *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedi de Kürdistan ve Kürtler*, Osmanlıca'dan çeviri: M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2001.
- SANDIKÇI Kemal, Cizre'nin Yetiştirdiği Önemli İlim Adamları: İzzeddin ve Mecdüddin İbnü'l-Esir Kardeşler, Hz. Nuh'tah Günümüze Cizre Semp. Dicle Üniv. Yay. 1998
- SASUNİ Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze kadar Ermeni Kürt İlişkileri*, İst. 1992.
- SEVADİ Abu Muhammed Er-Ruveşidi, İmaretu'l-Musul fi Ahdi Bedruddin Lu'lu', İrşad Matbaası, Bağdat, 1971
- SEVGİN Nazmi, Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988
- SEVGİN, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tür Beylikleri, Ankara, 1982
- SEVGİN, Nazmi, Kürtler, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 11, 1968
- SEYDA Muhammed Baki, "Nakşi Halidi Seydaî Pastnişinler, Elvan Ajans, İnégöl 2008

- Sicil-i Osmani Zeyli: Ali Münif Bey-Atıf Bey Mehmet Zeki Pakalın, TTK
- SMİTH Anthony, D., *Nationalism and Modernism*. New York: Routledge, 1998.
- STİFİN Rensiman, , Tarihu'l-Hurubu's-Salibiyye, Çev: el-Bazu'l-arini, 1. Baskı, Darü's-Sekafe, Beyrut, 1968
- SUYUTÎ, (911/1505), Zeylû Tabakati'l-Huffazli'z-Zehebî, Dimaşk 1228
- ŞEREF HAN, “Şerefname, Türkçe çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yayınları, 1998
- ŞEREFHAN, Şerefname, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 2009
- ŞEŞEN, Ramazan, “Mervaniler'den Eyyübiler Döneminin Sonuna Kadar Cizre”, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu
- ŞEŞEN, Ramazan, Cezire, TDV İslam Ansiklopedisi, İst. 1993, Cild VII
- TABERÎ, Muhammed bir Cerir (Ebu Cafer), Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk (Tarih-i Taberi), M.Faruk Gürtuna, Sağlam Yayınları
- TAĞRİBURDÎ, Ebu'l-Muhsin Yusuf bin, En-Nucumu'z-Zahire, Fi Muluku'l-Mısır ve'l-Kahire
- Takvim-i Vakayi Gazetesi, 5 Muharrem 1264 (14 Aralık 1847), sayı:360
- TANSEL, Selahattin, Yavuz Sultan Selim, Ankara, 1966
- TAŞKÖPRİADE, Miftahu's-Saade, Kahire-1968
- TAYLOR J.G., “Tarvels In Kurdistan, with Notices Of The Sources Of The Eastern And Western Tigris, And Ancient Ruins In Their Neighbourhood”, Journal Of The Royal Geographical Society, (Great Britain) London, 1865
- TEKELİ Sevim, Melek Dosay, Yavuz Unat, “El-Cami' Beyne'l-İlm ve'l-Amel En-Nafi' fi es-Sinaâ'ti'l-Hiyel”, Çeviri, İnceleme ve Teknik Açıklamalar, Türk Tarih Kurumu, Ankara -2002
- TENİK Ali, *Kürtlerde Tasavvuf ve Tarikatlar*, Edt. Adnan Demircan, Nida Yay. İstanbul-2015.
- TEZ Zeki, Doğu Karşısında Pratik Ve Teknik Uğraşı, Kültür Bakanlığı, Ankara-1995
- TIRAŞÇI Mehmet, “Cizre ve Çevresinde Kürtçe Mevliter ve Müzikal Olarak Günümüzde İcra Ediliş Tarzları”, Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Semp, Bildirileri, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul-2012
- TİMURTAŞ Abdulhadi, “Molla Muhammed Zivingi ve İlmi Kişiliği”, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, Nisan 2009.
- TİMURTAŞ Abdulhadi, “Muhammed Said Ramazan El-Bûti Ve Debi Kişiliği”, Uluslararası Şırnak Ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniv. 2010.
- TİMURTAŞ Abdülhadi, “Molla Muhammed Zivingi (Turhan) ve Arapça Öğretme Yöntemi”, Uluslararası Siirt Sempozyumu, siirt, 19-21 Eylül 2006, İzmir-2007
- TOGAN, A. Zeki Velidi, Tarihte Usul, İstanbul, 1985
- TOPÇULAR KATİBİ, Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi, Haz. Ziya Yılmaz, c.1-2, Ankara, 2003

- TOR, Ünlü Kürt ve Birinci Kuşak Aydınları, Sorun Yay
- TUFAN Gündüz, Seyyahların Gözüyle Sultanlır ve Savaşlar, İstanbul, 2012
- TUĞRUL, F. Sungur, A. Görkem, “Cizre-Mardin Ulucami Kapısının Restorasyonunda Radyografi Tekniklerinin Kullanımı”, VIII, kazı Araştırma ve Arkeometri Semp. Ankara, 26-30 Mayıs 1986, Arkeometri Sonuçları Bildiri Kitabı
- TUNAY Alkan, “El-Cezerî’nin Bilim ve teknoloji tarihi Açısından Önemi”, Uluslararası El-Cezeri Sempozyumu, Artuklu Üniv. Yay. İst. 2016
- TUNCER Metin, “Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre”, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Cizre kaymakamlığı ve Dicle Üniv. 1998
- TUNCER Metin, “Adını Kuruluş Yerinden Alan Şehirlere Örnek: Cizre”, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Sempozyumu
- TUNCER Metin, Özyayın, Abdülkerim, “Cizre” İslam ansik. (Diyanet).
- TUNCER O, Cezmi, “Cizre Ulucami ve Medresesi”, Yıllık Araştırmalar dergisi, Ankara, 1981
- TUNCER O. Cezmi, “Cizre Kırmızı Medrese” Vakıflar Dergisi, sayı 10, 2006
- TUNÇ Osman, Molla Ahmed-i Cezirî ve Divanı (Mela Ahmedê Cizîri Divan, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009)
- TURAN Abdulkadir, *Kürtlerde İslami Kimliğin Gelişmesi*, Dua Yay. İst. 2011.
- TÜRER Osman, Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi, Ataç Yay, İst. 5. Bs. 2018
- TÜZÜN Mesud, Cizre Tarihi, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2014
- ULVAN A.Nasih, *Kudus Fatihî, Salahaddin-i Eyyûbi*, (Çev. M. Salih Çakmal), İstanbul, 1992
- UNAT Y. “Teknoloji Tarihinde Cezeri’nin Öncülleri”, Bilim ve Ütopya, İst. 2001
- UNAT Y., “El-Cezirî’nin, Makine Yapımında Yararlı Bilgiler ve Uygulamalar Adlı Eseri”, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2002
- UZUN Abdullah, “Cizreli Ebu’l-İzz’in Yaşadığı Çevresi ve Otomatik Makinaları”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp.
- UZUN Mehmet, Kürt Edebiyatına Giriş, Belge Yayınları, İstanbul- 1999
- UZUNÇARILI İsmail Hakkı, Prof, Osmanlı Tarihi, TTK Basımevi, 1988
- ÜNAL M. Ali, “16. Ve 17. Yüzyıllarda diyarbekir eyatine Tabi sancakların İdari Statüleri” Ziya Gökalp dergisi, sayı 44, Aralık 1986
- WHELEN E., “The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mezopotamia” PD. Diss, Institute of Fine Arts, New York University, 1979.
- YAŞIN Abdullah, “Ebu’l-İzz’in Bilime Katkıları”, Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Artuklu Üniv, Yay. İst. 2012,
- YAŞIN Abdullah, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Yücel Mataacılık, İstanbul 1983
- YAŞIN Abdullah, Cizreli İsmail Ebu’l-İzz, Kent Yayınları, 2. Baskı -2013

- YAŞIN Abdullah, *Tarih, Kültür ve Cizre*, Kent Işıkları, Yayınevi, 2. Baskı. İst. 2011.
- YEZDİ, Şerefeddin Ali (ö.1454) (Edit. Mevlevi Muhammed) Calcutta, 1887
- YILDIRIM Kadri, Kürt Medreseleri ve Alimleri, Avesta, İstanbul, 2018
- YILDIZ Hatip, “Osmanlı İdaresinde Cizre ve Bedirhan Bey’in Cizre Mütesellimliği, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Semp. Ank. 2010
- YILDIZ Hatip, Bedirhan bey Vakası (m. 1842-1848) Yayınlanmaması Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2000
- YILDIZ Hatip, Bedirhan Bey ve Nasturiler, Orient Yay. Ankara, 2005
- YILDIZ Hatip, Diyarbakir Vilayetinde Eğitim (1870-1920), Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Enst. Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007
- YILDIZ Hatip, Osmanlı İdaresinde Cizre ve Bedirhan Bey’in Cizre Mütesellimliği, Uluslararası Şıran ve Çevresi Semp. Şırnak Üniv. Ankara, 2010
- YILMAZ Hasan Kamil, Tasavvuf Meseleleri, Erkam Yay. İstanbul-2001
- YILMAZ Musa Kazım, Kürtlerde Din Eğitimi ve Medreseler, Kürtler edt. Adnan Demircan, Nida Yay. İstanbul-2015
- YILMAZÇELİK İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790-1840), Ankara, 1995
- YİĞİT İsmail, Kuruluşundan Mervaniler Dönemine Kadar Cizre. Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp. Cizre Kaymakamlığı ile Dicle Üniv. İlahiyat Fak. İst. 1999
- YİĞİT Mesut, “Mevlana Halidi Bağdadi’den Günümüze Cizre’de Faaliyet Göstermiş Tarikatlar ve Temsilcileri”, Anemon, Muş Alparslan Üniv. SBD 2020/8
- YONAN Gabriele, Asur Saykırımı Unutulan Bir Holucaust, Çev: Erol Sever, Pencere Yayınları, İst. 1999.
- YÜCE Abdulhakim, “Cizre’li Şeyh Seyda ve Tasavvufi Görüşleri”, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi Yay., edt. M. Nesim Doru, Ankara 2010.
- YÜKSEL Emrullah, “Cevheretü’t-Tevh,” DİA, İstanbul-1993.
- YÜKSEL Müfid, Kürdistan’da Değişim Süreci, Ankara 1993
- YÜKSEY Ali osman, Y.Doç. Dr. Meşhur Kıraat Alimi: İbnü’l-Cezeri, Hz. Nuh’tan Günümüze Cizre Semp
- ZEKİ BEG Muhammed Emin, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, cev. Vahdettin İnce vd. İstanbul, 2010
- ZEKİ BEY Muhammed Emin, Meşahir-i Kurd, Apec Ferlağ, Spanga/Sweden, 2. Baskı 1998
- ZEKİBEG, Muhammed Emin, Tarihu’d-Düvel ve’l-İmarati’l-Kurdiyye, c.2
- ZİNOFON, “Enabasis” veya “Faris Üzerine Bir Hamle” Arapçaya çeviri: Yakup Afram Mansur, Musul, 1985

RÖPORTAJ

Molla M. Emin Adak, röportaj (tarih:10.01.2021)

Abdulaziz Bilge, röportaj (tarih:02.07.2024)

İNTERNET

Facebook: (müftü) Molla Mahmud Bilge (06.10.2021)

[http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256](http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa%20No=1256) (05.10.2021)

[http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa No=1256](http://www.cizre.gen.tr/index.php?goster=650-Sayfa%20No=1256) (06.10.2021)

<http://orionrobots.co.uk/Al+Jazari> (06.10.2021)

<http://seydaiyye.tk/component/contend/article/319html> (06 Ağustos 2021)

<http://www.bouti.net> (28.09.2021)

www.biyografi.net/kisiyirinti. (07.07.2021)

www.biyografi.net/kisiyirinti. (07.07.2021)

www.biyografi.net/kisiyirinti. (07.07.2021)

www.cizre.gov.tr. T.C. Cizre Kaymakamlığı

[www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan âlim](http://www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan-âlim). (06.10.2021)

[www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan âlim](http://www.donanimhaber.com/ayin-fethi-ni1959da-yazan-âlim). (06.10.2021)

www.seydayi-ciziri.com/postnisini.pdf

BOA ARŞİVİ

BOA, A)MKT.81/84

BOA, A.) MKT. MHM.683/67. (H.15/Ra/1317- 17 Ocak 1900)

BOA, A.) MKT. MHM.93/42

BOA, A.) MKT. MHM.94/37

BOA, A.)DVN.MHM.23/65

BOA, A.MKT.226/96

BOA, A.MKT.MHM.407/61

BOA, BEO, 1054/79020. (H.23/B/1315-18 Aralık 1897)

BOA, BEO, 324/24292. (01/Ca/1311-10 Kasım 1893

BOA, BEO, 769/132620 (H.16/N/13-26 Aralık 1901);

BOA, BEO,696/52168 (H.05/Ca/1313- 24 Ekim 1895)

BOA, DH, MKT,311/67 (H.27.Ca.1312)

BOA, DH.MKT.2637/34. (26.N.136) (m. 22 Ekim 1908)

BOA, DH.TMIK.M.2639/96. (H.29.N.1326) (M. 25 Mart 1909)

BOA, İ. MSM, 49/123, Left:4

BOA, İ..MSM.50/1289

BOA, İ..MSM.50/1290

BOA, İ.MSM, 48/1228, Lef:8

BOA, İ.MSM, 48/1230

BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.13

BOA, İ.MSM.48/1229.LEF.5

BOA, İMM, Nr. 1225, 22 Recep 1258 (m. 29 Ağustos 1842) tarihli arz tezkeresi

BOA, İMM, Nr. 1225/2

BOA, İMM, Nr. 1225/7, BOA, İMM, Nr. 1227

BOA, Mühimme Defteri, 72, s.117 nr.230 (Belge)

BOA, MVI.973/22. (H.29.ca.1280). (19.Rumeli)

BOA, MVL.1071/34.H.10/ZA/1281 (1. Tuna)

BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 308 / 1-14.)

BOA, TS.MA. d/5978

BOA, Y.E.E. 36/67 (06 Rebiulahir 1327-(27 Nisan 1909)

BOA, Y.MTV,257/79. (H.25.z.1321) (13 Mart 1904)

BOA, Y.PRK,128/112. (h.06B.S.1315-7. Temmuz 1897).

BOA,A.)MKT.UM..188/49

BOA. İ.E. DH 562

BOA.DH.TMIK.M.44/43. (H.09/B/1315-4 Aralık 187)

BOA.HAT, 288/17298, (21 Muharem 1252/9 Mayıs 1836)

BOA.MVI..904/38. (01/s/1281)

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrak, no. 16/17

BOA-MD(Mühimme defterleri) ZVL8

BOA-Mühimme Defteri ZYL9

EKLER

CİZRE ŞEHİR ARŞİVİ

Cizre şehir arşivinden meydana gelen bu ek bölümde sırası ile Osmanlı devlet arşivindeki belgeler, Cizre’de basılan sikkeler, çeşitli matbu eserlerdeki belgeler ve Cizre fotoğraf albümüne yer verilecektir.

1. OSMANLI DEVLET BELGELERİNDE CİZRE ŞEHİR ARŞİVİ

Eskiden devlet arşivlerine ulaşmak kolay değildi, fakat pandemi döneminde akademisyen ve araştırmacılar daha rahat istifade etsinler diye tüm devlet arşivleri (Osmanlı, Cumhuriyet ve Dışişleri Bakanlığı) dijital ortamda bir araya getirildi (<http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>) ve ilim çevrelerinin hizmetine sunuldu. Bu arşivler hizmete açıldıktan sonra; Başbakanlık Osmanlı arşivleri (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) ve İSAM Araştırma Merkezlerine gitme fırsatı bulamayanların bu ihtiyaçları da giderilmiş oldu. Bu arşiv merkezleri normal zamanlarda arşivlerin bir kısmını görmeye izin verirken, şu anda dijital ortamda tümüne ulaşmak mümkün hale gelmiştir. Dijital ortamda tüm belgelerin Latin harfleriyle yazılmış kısa bir özetine de yer verildiği için bu belgelerin konularına vakıf olmak da mümkün hale gelmiştir. Adı geçen devlet arşivlerinin yanı sıra, Diyarbakır Dicle Üniversitesi de 14 ciltlik *Diyarbakır Şer’iye Sicilleri* kitabını da dijital ortamda hizmete sunmuş bulunmaktadır (<http://diyarbakirsicilleri.gov.tr>).

Tüm bu arşivlerde eyalet ve sancak yönetimleri, eğitim kurumları olan medrese ve rüştiyeler, nikabe ve zaviyeler, kâtip ve tercümanlar, han ve dükkanlar, ehl-i kitab vakfiyeleri, mabedler, mahkeme kayıtları, belediye ve noter benzeri belgelere ulaşmak mümkündür.

Osmanlı sicillerinde (Divan-ı Hümayun Sicilleri) yurtluk-ocaklık veya hükümet-eyalet sancakları ile yönetilen bölgelerin eğitim kurumlarının (özellikle medreselerin) ve Cizre vakfiyelerinin kayıtları ya hiç tutulmamış veya az kayda geçirmişlerdir. Bununla birlikte Cizre şehir tarihi ile ilgili dijital ortamdaki Osmanlı Arşiv Belgelerine ait aşağıdaki linklerden ve bir kısım yazılı eserlerden “Cizre” başlığı altında yüzlerce belgeye ulaştık. Örnek olmaları açısından bu belgelerin bir kısmını aşağıdaki başlıklar altında bir araya getirdik.

Aşağıda Osmanlı arşiv kayıtlarından temin edilen Cizre Şehir Tarihi ile ilgili 20 adet arşiv belgesi yer almaktadır. Belgeler öncelikle içerik itibarıyla tanıtılacak akabinde ise asıllarına yer verilecektir.

1. EMİR ŞEREF (III) BİN HAN ABDAL DÖNEMİNE AİT BELGELER

BİRİNCİ BELGE:

Emir Şeref, Cizre beyliğini ele geçirmek amacıyla karşısına çıkacak rakiplerini ortadan kaldırmak için İstanbul’daki adamları vasıtasıyla Divan-ı Humayun katiplerinden Sarı Ali isminde birini elde ederek kardeşi Mehmed’in öldürülmesi için Diyarbakır Beylerbeyi’ne sahte bir idam fermanı yazdırdı. Ferman Diyarbeki’a ulaşmadan birihbar durumu öğrenen Divan-ı Humayun, önce fermanı yazan Sarı Ali’nin elini kestirmiş,

arkasından katlettirmiştir. Diyarbekir Beylerbeyine de sahte fermanı yerine getirmemesi için 12 Sefer 1002 (7 Kasım 1593) tarihli bir hüküm göndermiştir.¹⁴⁸⁷

İKİNCİ BELGE:

Sahte belgelerle kardeşini öldürmeyi başaramayan Mir Şeref, Cizre'nin kendisine verildiğini sahte beratlarla kabul ettirmeye ve zorla elinde tutmaya devam etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti hadisenin peşini bırakmamış, ilk fermanı bir ay sonra 8 Rebiu'l Ahir 1002 (1 Ocak 1594) tarihinde ikinci bir ferman ile Şeref Bey'in sahte emir ibraz ihtimaline karşı, Cizre Eyaleti'nin Mir Mehmed'e zapt ve tasarruf ettirmesi için Diyarbekir Beylerbeyine emretmiştir. Osmanlı Devleti, 26 Cemaziyelevvel 1001 (17 Şubat 1594) tarihli Diyarbekir Beylerbeyine gönderdiği başka bir hüküm ile Şeref Bey'in Cizre beyliği konusundaki ısrar ve inadına engel olmaya çalışmıştır.¹⁴⁸⁸

2. CİZRE HAKİMİ SEYYİD HIZIR DÖNEMİNE AİT OSMANLI BELGESİ

ÜÇÜNCÜ BELGE:

Yurtluk ve ocaklık ile Cizre hakimi Seyyid Hızır: Adamlarıyla sefer-hümayun için Edirne sahrasında hazır bulunması isteniyor¹⁴⁸⁹.

3. BEDİRHAN BEY DÖNEMİNE AİT OSMANLI BELGELERİ

DÖRDÜNCÜ BELGE:

Bedirhan Bey dönemi ile ilgili bir çok Osmanlı belgeleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi “Bâb- ı Âli Hazine Evrakı” başlıklı “İradat-ı Seniyyeye Mahsus Melfufat Cedveli”ne göre 22 Zulkade 1266 (26 Eylül 1850)'de padişah fermanı ile karara bağlanmıştır. Belge, Cizre'den Osmanlı katına yazılmış Meclis-i Vâlâ'ya intikal eden Cizre halkından saygın 49 kişinin mühür ve imzaları bulunur.

Bu belgede, Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldırışında yenilgiye uğrayan Bedirhan Bey ile beraberinde eli silah tutabilecekler Girit adasına sürgüne gönderilmişti. Fakat Bedirhan Bey'in ailesinden Cizre'de kalanlar için zorlu bir hayat başlamıştı. Beş yüz yıl gibi uzun bir süre Cizre'yi yöneten Azizan Hanedanına mensup Bedirhan Bey ailesinin üyeleri; çocuk ne varsa hepsinin Osmanlı Devleti tarafından Girit adasına gönderilmeleri için ferman çıkarılmıştır. Belge zorlu bir yaşam mücadelesi veren insanların Girit'e gönderilmemeleri için Cizre halkının toplu bir girişim başlattıklarını göstermektedir.¹⁴⁹⁰

BEŞİNCİ BELGE:

Bu belgede Bedirhan Bey'in Cizre'de aile fertlerinin Girit adasına gönderilmemesi için dokuzkişi tarafından kaleme alınıp Osmanlı Devleti'ne takdim edilmiştir. Bu belgede bu şahısların imza ve mühürleri bulunmaktadır.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸⁷ BOA, Mühimme Defteri 71, s. 123, nr. 246 (Aydoğan Demir, Osmanlı Döneminden bir kesit: XII Yüzyıl Sonlarında Cizre, Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, Cizre Kaymakamlığı, 1999, s. 81.

¹⁴⁸⁸ BOA, Mühimme Defteri, 72, s. 117, nr. 230. Aydoğan Demir, a.g.e. s. 84.

¹⁴⁸⁹ <http://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Yer Bilgisi: 126-77, Belge Tarihi: 10.05.1129 Kurum: A. (DVNSMHM.d...)

¹⁴⁹⁰ BOA, İ.MVL, (İrade-i Meclis-i Vala) 183/5499 Tüzün, c. 1 s. 443

¹⁴⁹¹ BOA, İ.MVL.. (İrade-i Meclis-i Vâlâ) 183/5499

ALTINCI BELGE:

Bu belgede Osmanlı Meclisi Bakanlar Kurulu kararı gereğince 11 Zülkade 1266 tarihinde Bedirhan Bey ailesinin sürgüne gönderilmeleri kararından vazgeçilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁹²

YEDİNCİ BELGE:

Bu belgenin üst kısmı, Cizre'den Osmanlı Devleti'ne yapılan yoğun müracaatlar sonucu Bedirhan Bey ailesinin durumunun Meclis-i Vâlâ'da görülmüş, mevcut durum ve şartlar değerlendirilmiş, 22 Zilkâde 1266 (29 Eylül 1850) tarihinde Padişaha takdim edilmiştir. Bubelgenin alt kısmı Padişah tarafından okunduktan sonra bu istek doğrultusunda emir ve ferman buyrularak Bedirhan Bey ailesinin Girit adası'na sürgüne gönderilmelerinden vazgeçildiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹³

SEKİZİNCİ BELGE:

Bu belgede Cizre Sancağının Hacıbehrem Kazasına bağlı Çardak köyünden Musa'nın babasından miras kalan köyler ve sair mülkü Bedirhan Bey'in zapt ettiği hususundaki mazbataların gönderildiğine dair Kürdistan Eyaleti Valisi Mehmed'in yazısı.¹⁴⁹⁴

4. KÜRDİSTAN EYALETİNİN KURULMASINDAN SONRA (M. 1847) CİZRE'NİN YÖNETİM VE ASAYİŞİ İLE İLGİLİ OSMANLI BELGELERİ

Cizre mütesellimi Bedirhan Bey'in Cizre üzerinizdeki hükümdarlığı 1846 yılında sona erdirildi.¹⁴⁹⁵ Ele geçirilen bölgede tanzimatın uygulanabilmesi gayesiyle yeni ve köklü birtakım idari düzenleme başladı.¹⁴⁹⁶ Bu amaçla Aralık 1847 tarihinde bölgenin idari taksimatında önemli bir değişikliğe gidilerek Kürdistan Eyaleti adı ile yeni bir eyalet kuruldu.¹⁴⁹⁷ Takvim-i Vekâyi Gazetesi haberi "Resmi Tebliğat" yayınlarak bu haberi şöyle veriyordu: "Doğru zamanın geldiği düşünülerek mezkur ülkenin (Kürdistan'ın) iç düzenin devamı, halkın isteklerinin yerine getirilmesi; yani bağımsız hale getirilerek zeki, bilgili ve olgun bir kişiye teslim edilerek Diyarbakır eyaleti, Van, Muş ve Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek hepsinin bir eyalet olarak itibar edilmesi ile bu eyalete Kürdistan Eyaleti isminin verilmesi, gösterdiği lüzüm üzerine yerinde ve münasip görülmüştür. Kürdistan Eyaleti Valiliğine Osmanlı eski vezirlerinden Esad Paşa tayin edilmiştir. Tanzimat-ı Hayriyeden ayrı bir idare şekli ile idare edilen Musul Valiliğine de Belgrad eski muhafızı Vecihi Paşa getirilmiştir.¹⁴⁹⁸

Bu dönem ile ilgili hem yazılı hemde dijital Osmanlı Devlet arşivlerinde ulaştığımız belgeler şunlardır.

DOKUZUNCU BELGE:

¹⁴⁹² BOA, İ, MVL..(İrade-i Meclis-i Vâlâ) 183/5499

¹⁴⁹³ BOİ, İ, MVL..(İrade-i Meclis-i Vâlâ) 183/5499

¹⁴⁹⁴ <http://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Yer Bilgisi : 6 – 43, Belge Tarihi : H.03.03. 1266, Kurum : A) MKT.UM

¹⁴⁹⁵ Çadircı, Musa, Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim, Belleten, 1986, s.617. Tüzün, c.1 s. 454

¹⁴⁹⁶ Yılmazçelik, İ. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, (1790 – 1840) , s. 141

¹⁴⁹⁷ BOA, A.) MKT. 103/64. (29.07.1263)

¹⁴⁹⁸ Takvim-i Vekâyi Gazetesi, 5 Muharrem 1264 (13 Aralık 1847), sayı 360 Musa Çadircı, Osmanlı Türkiyesinde Yenilikler, AÜDTCF, Doçentlik Tezi, Ankara, 1979, s. 48

Bu belgede Osmanlı salnamelerinde Kürdistan Eyaletine bağlı Liva (Vilayet-İl) ve onlarabağlı kazalar gösterilmektedir.¹⁴⁹⁹

ONUNCU BELGE:

Bu belgede “Kürdistan”ın Cizre sancağı kazalarının öşür ve rüsumat gelirlerinin ihalesini ihtiva ediyor.¹⁵⁰⁰

ONBİRİNCİ BELGE:

Bu belgede Cizre ve Bohtan ve Hakkari kazalarıyla Van ve Muş sancakları müşir-i sabık müteveffa Osman Paşan’ın vaz etmiş olduğu idare-i muvakkata halinde tutulup asayiş-i hazır halelden muhafaza olunmak üzere havali-i merkume memurlarına ne vechile vesaya-yılazime yazılmış idüğünü Şamil Kürdistan valisi hazretlerinin tahrirat-ı mevrudesi arzına dair tezkire-i saniyeyi kapsamaktadır.¹⁵⁰¹

ONİKİNCİ BELGE:

Bu belgede Kürdistan Valisi’nin 1851 yılında Mustafa Paşanın babası Yemer Ağa’nın olumsuz davranışları hakkında malumat ihtiva etmektedir.¹⁵⁰²

ONÜÇÜNCÜ BELGE:

Bu belgede Diyarbakır-Cizre Hattı üzerindeki köprüler ve şaselerin acilen yapılmasına dair 17 Mayıs 1940 tarihinde yazılmış bilgiler mevcuttur.¹⁵⁰³

5. CİZRE’NİN EĞİTİM KURUMLARI OLAN CAMİ, MEDRESE, NİKABA, ZAVİYE VE RÜŞDİYELERİLE İLGİLİ OSMANLI BELGELERİ

Kürt Mirlerinin yönettiği bölgelerin Medreseleri ile ilgili kayıtlar şer’iyye sicilleri veya Osmanlı arşivlerinde bulunmamaktadır. Cizre’de bu bölgeleden olduğu için Cizre medreseleri veya medrese vakfiyeleri ile ilgili belgeler çok azdır.

ONDÖRDÜNCÜ BELGE:

Bu belgede Bedirhan Bey sürgün edildikten sonra Meclis- Vâlâ tarafından maddi sıkıntılar çeken Cizre Darberu Camii Şerifi imamı müderris Osman Efendi ile Cizre müftüsü Abdulhamid Efendi’nin maaşlarının arttırılması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁰⁴

ONBEŞİNCİ BELGE:

¹⁴⁹⁹ Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi, c.1, s. 457

¹⁵⁰⁰ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>. Yer Bilgisi : 11- 54, Belge Tarihi : 01.12.1265, Kurum : A.) AMD

¹⁵⁰¹ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Yer Bilgisi : 51 – 1326, Belge Tarihi : 03.03.1264, Kurum : İ.MSM.

¹⁵⁰² <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Belge Tarihi : 7 Şaban 1267 (7 Haziran 1851), Kurum : İ.DH 15666

¹⁵⁰³ Başbakanlık Cumhuriyeti Arşivi (Ercan Çağlayan, Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikası ve Diyarbakır – Cizre Şimendifer hattı, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul – 2012, s. 131

¹⁵⁰⁴ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>.

Yer Bilgisi : 327 – 78, Belge Tarihi : 01. 03. 1267, Kurum : MVL.

Bu belgede, Cizre’de hazine namına kaydedilen Mir Celaleddin Hanı ile 26 adet dükkanın, Cami-i Kebir Vakfına ait olduğu belirtiliyor.¹⁵⁰⁵

ONALTINCI BELGE:

Bu belgede, Cizre medreseleri ile ilgili Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bır evkaf defteri mevcuttur.Bu defterde; Kürdistan Eyaleti Cizre sancağına tabi Mardin kazasında bulunan camiler, medreseler, nikaba ve zaviyelerse Zeynelabidin Evkafı, İbrahim Bey Evkafı ve defterde yazılı olan diğer Vakıflara Evkaf-ı Hümayun Hazinesi’nden verilen bedalet miktarları kaydedilmektedir.¹⁵⁰⁶

ONYEDİNCİ BELGE:

Bu belgede, Cizre Rüşdiyesi Muallim-i sanisi Hasan Efendi’nin memuriyete geliş tarihinin muhasebe kaydının teyidini ihtiva etmektedir.¹⁵⁰⁷

ONSEKİZİNCİ BELGE:

Bu belgede, Cizre Rüşdiyesi, bevvab ve öğrencilerin devam ve devamsızlığını gösteren üç aylık hülasa cetveledir.¹⁵⁰⁸

ONDOKUZUNCU BELGE:

Bu belgede, Cizre Rüşdiyesi muallim-i sanisi Hasan Efendi’nin Şeyh Ömer Medresesi’ndenaldığı icazetname suretinin gönderilmesini ihtiva etmektedir.¹⁵⁰⁹

YİRMİNCİ BELGE:

Bu belgede, Diyarbakir Vilayeti dahilinde bulunan Çüngüş, Çermik, Ergani, Maden, Palu,Avine ve Cizre Rüşdiye Mektepleri talebelerinin umumi imtihanda aldıkları notları göstern cedvelleri ihtiva etmektedir.¹⁵¹⁰

YİRMİBİRİNCİ BELGE:

Bu belgede, Kürdistan Eyaleti dahilinde Cizre sancağından istihdam olunan katip ve tercümanın maaşlarını ihtiva etmektedir.¹⁵¹¹

¹⁵⁰⁵ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Yer Bilgisi : 1331 – 28, Belge Tarihi : R. 07.04. 1336, Kurum : ML. EFM.

¹⁵⁰⁶ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi , Yer Bilgisi : 3526, Belge Tarihi : 29.12.1265,Kurum : Ev.d, Defter no.

<http://diyarbakırsicilleri.name.tr>.

¹⁵⁰⁷ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>.

Yer Bilgisi : 23 – 2, Belge Tarihi : 26.06.1306, Kurum : MF.İBT

¹⁵⁰⁸ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Yer bilgisi : 37 – 78, Belge Tarihi : 20.12.1311, Kurum : MF.İBT.

¹⁵⁰⁹ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>.

Yer bilgisi : 183 – 124, Belge tarihi : 28.03.1311, Kurum : MF.MKT.

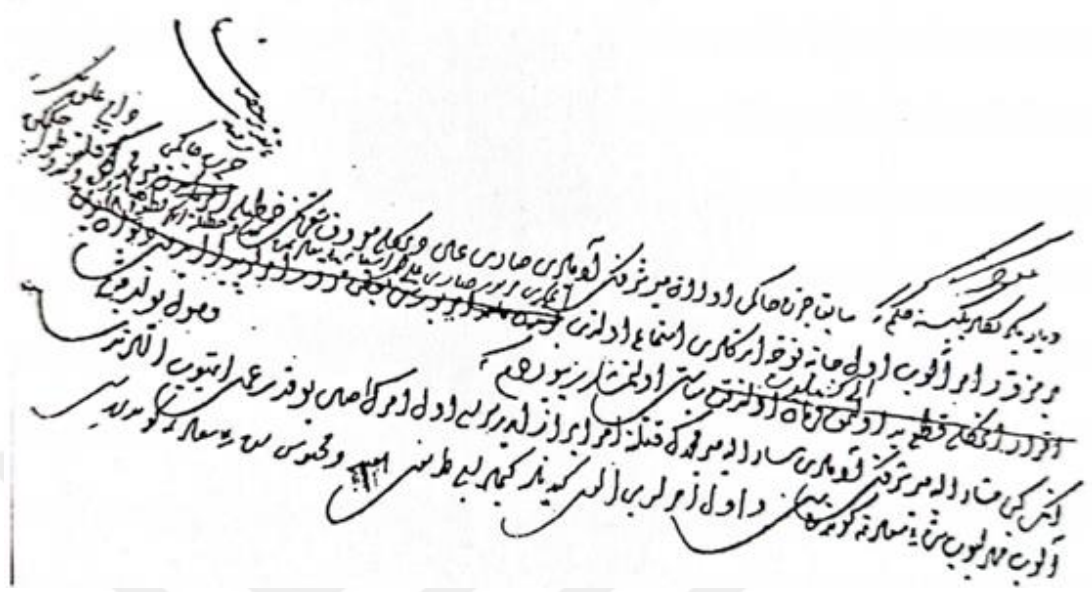
¹⁵¹⁰ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>.

Yer bilgisi : 197 – 109, Belge tarihi : 27.08.1325, Kurum: MF.İBT.

¹⁵¹¹ <http://katalog.devletarşivleri.gov.tr>

Yer bilgisi : 181 – 9979, Belge tarihi : 19.11.1267, Kurum ; İ..DH.

BELGELERİN ASILLARI

Belge No 1: Emir Şeref Cizre beyliğini ele geçirmek ve kardeşi Mehmet'i öldürülmesi için hazırlattığı ve Diyarbakir Beylerbeyi'ne gönderdiği sahte bir idam fermanı hazırlattı. Bu durumu öğrenen Divan-ı Humayun, Diyarbakir Beylerbeyi'ne bu sahte fermanın uygulanmaması için 12 Sefer 1002 (7 Kasım 1593) tarihinde bir hüküm gönderdi.

BOA, Mühime Defteri71, s.123. nr.246.

T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ		Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı		804-17-FB-10	
DEFTER BİLGİ FORMU		19.02.2016			
KOD:	SIRA NU:	ORJİNAL NU :			
A_{DVNSMHH_d}	126				
A_{DVNSMHH_d}					
BAŞLANGIÇ TARİHİ:		BİTİŞ TARİHİ:			
1129		1130			
☒ CİLTİ	☐ CİLTİZ	EBADİ:			
☒ EBRULU	☐ EBRUSUZ	22 X 32			
NUMARALAMA USULÜ		TOPLAM SAYFA/VARAK SAYISI:			
☐ Varak Usulü ☒ Sayfa Usulü		294 / 294			
Numaralı Boş Sayfalar: 0		Numarasız Boş Sayfalar a) Başta: 1 b) Sonda: 2			
184					
Mükerrer Sayfa Numaraları:					
Ekler:					
Açıklama: BU DEFTERDE OSMANLICA RAKAMLAR DİKKATE ALINMIŞTIR. İÇ KAPAKTA EBRU OLDUĞU İÇİN GÖRÜNTÜ OLARAK ALINMIŞTIR.					
Operatör:		ARSINISTDIZAYN			

Belge No 3: Yurtluk ve Ocaklık ile Cizre hakimi Seyyid Hızır'a adamlarıyla sefer-i hümayun için Edirne sahrasında hazır bulunması (suret)

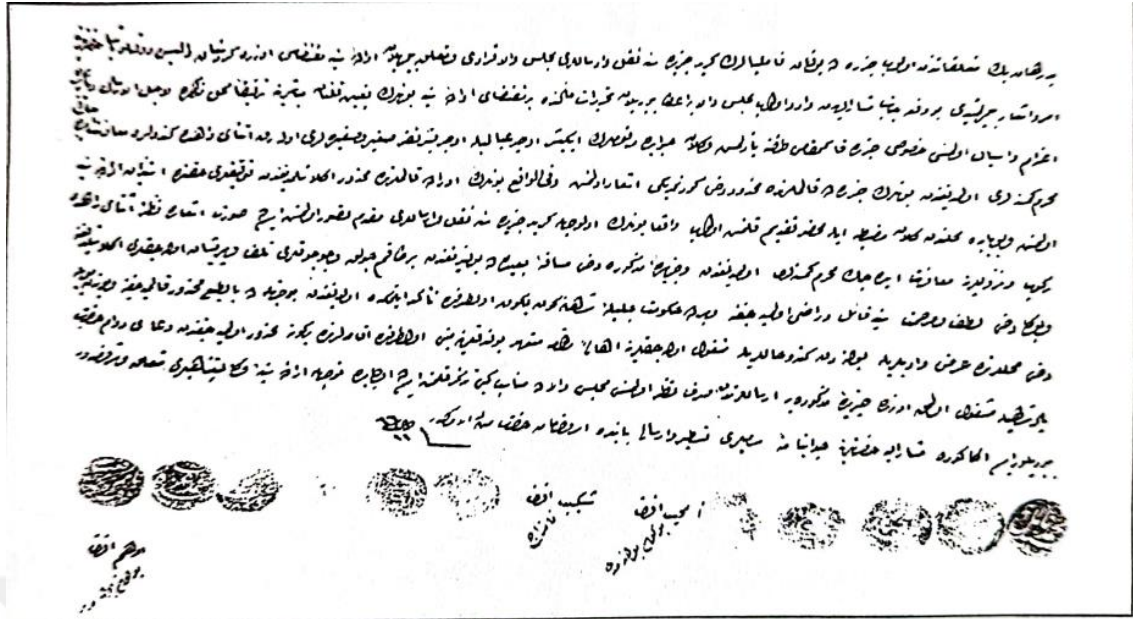
Yer Bilgisi: 126-77

Belge Tarihi: 10.05.1129

Kurum: A. (DVNSMHH.d)

Belge No 4: Bedirhan Bey aile efradının Girit'e sürgün edilmemesi için Osmanlı Devleti'ne yazılan bütün Cizre halkı adına 49 eşrafın imza ve mühürlerini taşıyan dilekçe, belge.

Belge No 6: 11 Zilka'de 1266 tarihli bu belgede Bakanlar Kurulu kararı gereğince Bedirhan Bey ailesinin sürgüne gönderilmeleri kararından vazgeçilmesi kararlaştırılmıştır.

Belge No 8: Cizre sancağının Hacabehrem Kazasına bağlı Çardak köyünden Musa'nın babasından miras kalan köyler ve sair mülkü Bedirhan Bey'in zabt ettiği hususundaki mazbataların gönderildiğine dair Kürdistan Eyaleti Valisi Mehmed'in yazısı.

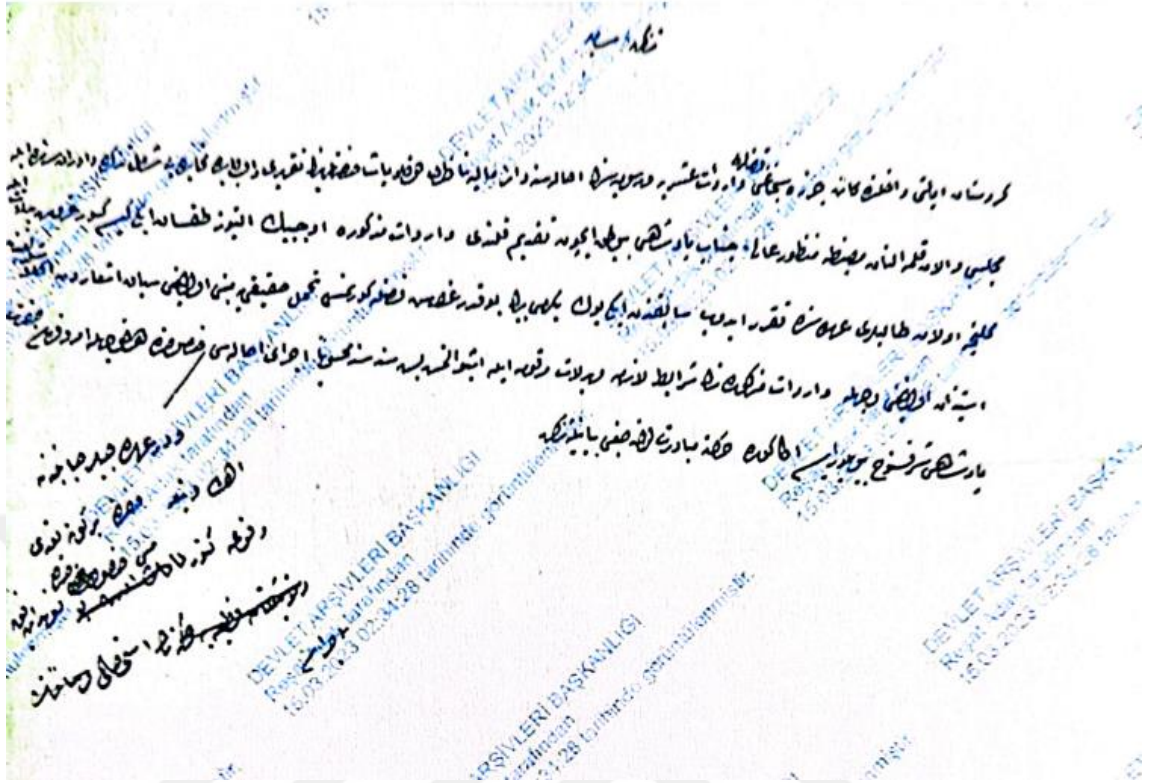
Yer Bilgisi: 6-43

Belge Tarihi: H.03.03.1266

Kurum: A.)MKT.UM

و سوزی و شیروان و برادوست و کردی و موژوری
 و بری مع نواحی آرگوش و شرفان و دریشینی و شیمکان
 و بتانی و عادیتم نواحی سینه و نیلی و بیکاره و دلکاز
 و عشرت نیروه و عشرت برزاری و بری مع برادرزیری
 داویدیم نواحی آلموس و کله موس و آرز و شخو و شیلان
 و گلایون و عشرت دوشکی
 قضا^{۵۸}
 عدو
 کردستان ایالت
 لشوآء مازدین
 مازدین مع قوچحصار زلیخو جزیره عشرت مع نواحی
 فیضین مع نواحی عالیات و بقری و آژناوز و عشرت
 حاجی بهرام مع نواحی صاوز سوزکی و عرکان خلیل بکی
 عیسی بکی چلاغه خسه بوخطان مینیات
 لشوآء سعیر
 سعیر نام دیگران سعیر رضوان عرزان مع حصین کیف
 شیروان گوزدیلان دیرگول آروچ صاسون
 عرزان زیلان بروری اسبارک قره بچی ناحیه
 آق کیسی ناحیه رشنگان
 لشوآء دیاربکر
 دیاربکر نام دیگران ماز مع نواحی شرق و غرب یگی ترکان
 محل نشان دیرک دشتیکور بهرامکی بشیری مع نواحی

Belge No 9: Osmanlı Salnamelerinde Kürdistan

Belge No 10: Kürdistan'ın Cizre Sancağı kazaları öşür ve rüsûmat gelirlerinin ihalesi.

Yer Bilgisi: 11-54

Belge Tarihi: H.01.12.1265

Kurum: A.)AMD:

<http://katalog.devletarsivleri.org.tr>.

„Diyarbakır-Cizre hattı Müttehhitlerinden Ralf Bilek'in II. Dünya Savaşı Nedeniyle Fiyat Farkı Talep Ettiğine Dair Yazı [3 Eylül 1942].

T. C.
NAFİA VEKÂLETİ
Demiryollar ve Limanlar
İnşaat Rüşdî
Sayı : 7589

8 Eylül 1942

Başbakanlık

Başvekâlet Yüksek Makamına

Harbin başlamasından az bir zaman sonra akteyletiği mukaveledeki fiatlarla teahhüdü altında bulunan Diyarbakır - Cizre hattı betonarme köprüler inşaatına devam edeniyeceğine dair mezkûr köprüler müttehhit Ralf Bilek tarafından verilen biri 20/5/942 tarihli ve diğeri de 23/7/942 tarihli iki istida leffen tahdim edilmiştir.

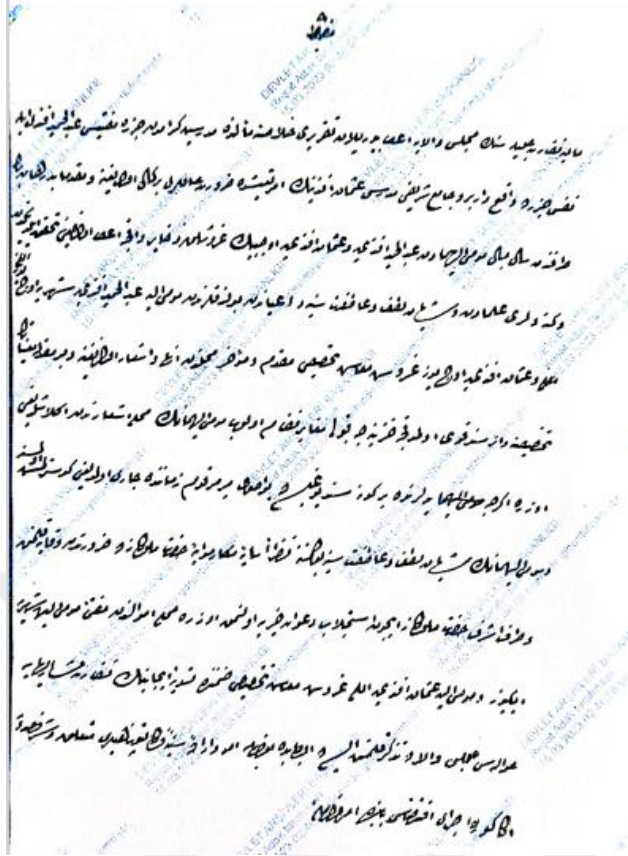
Mumailleyh 25/6/940 tarihli mukavele ile Diyarbakır - Cizre hattı üzerinde biri 240 ve diğeri de 500 metre uzunlukta iki betonarme köprülünün inşaatını teahhüt etmiş olup bu teahhüdün mecmu bedelinin 1.400.000 lirası bulacağı tahmin edilmektedir.

Müttehhit; işine devam edebilmek için son zamanlarda anle tedariği, işçi temini gibi bazı zorluklarla karşılaşmış ve bir kısım malzemenin tahdidatından dolayı müşkülla uğramış bulunmakta ve ilk mürecaat tarihi 20/5/942 tarihinden sonra yaptığı ve yapacağı işin bedeli de 170 bin lira kadar tahmin edilmekte ve müttehhit de ancak bu miktardaki işin fiatlarında değişiklik yapılmasını istemektedir.

Müttehhitlerin bu gibi mürecaatlarının doğrudan doğruya reddedilmiyerek Devlet Şurasına tetkik olunması 5/6/940 tarih ve 6/2473 muzaralı emirleri iktisadından bulunduğu cihetle mumailleyhin bu dileklerinin de tetkik olunması ve bu tetkikat neticesinde bir rayıl mukavele akti icabediyorra leffen tahdim edilen sayıl mukavele projesinin müttehhitle akit ve testisinin Devlet Şurasına karara bağlanması hususuna yüksek mütasadelerin şuygularına arz ve rica ederim.

Hafie Vekili
Devlet Şurası Rüşdî A. F. Celis.
4.9.1942
Bazı emirler
4.9.1942
Z.E.
030 10 15 15 15

Belge No 13: Başbakanlık Cumhuriyeti Arşivi (Ercan Çağlayan, Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikası ve Diyarbakır-Cizre Şimendifer Hattı, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sem. Artuklu Ün. İst. -2012, s. 131

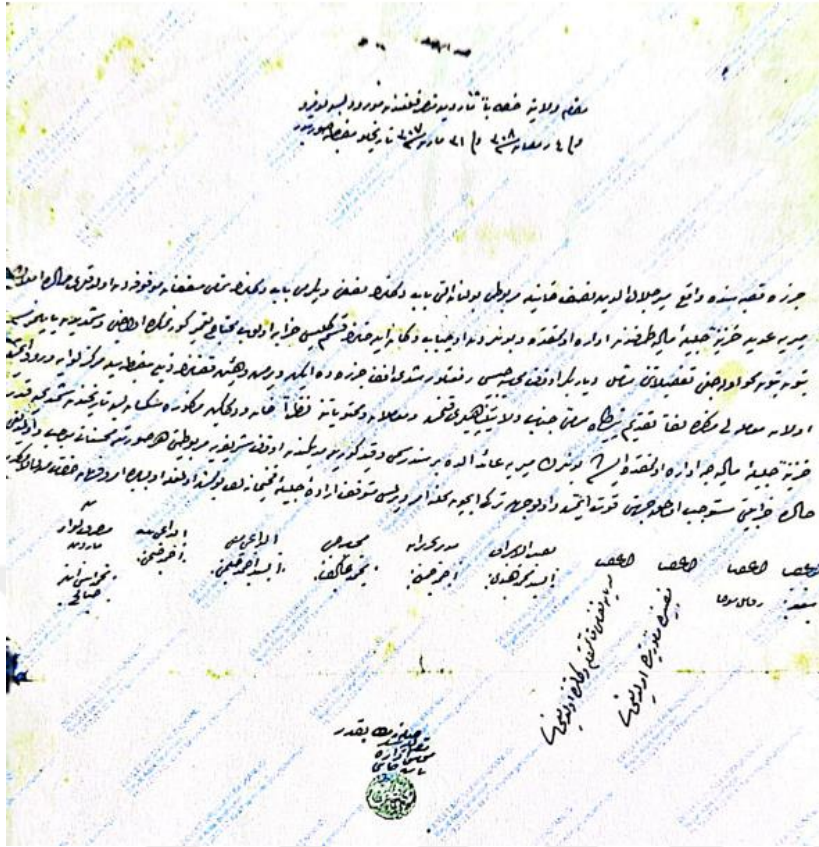
Belge No 14: Cizre müftüsü Abdülhamid Efendi ile Cizre şehrinde Daberu Camii Müderrisi Osman Efendi'ye maaş tahsisi. (2. Takrir)

Yer Bilgisi: 327-78

Belge Tarihi: H.01.03.1267

Kurum: MVL.

<http://katalog.devletarsivleri.org.tr>.

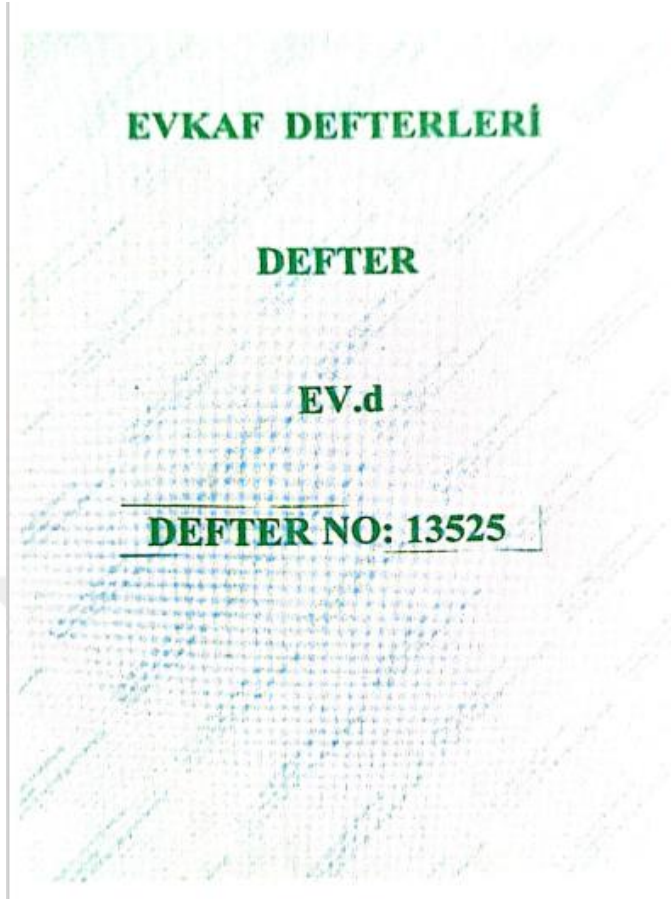
Belge No 15: Cizre’de Hazine namına kaydedilen Mir Celaleddin Hanı ile 26 adet dükkanın, Cami-i kebir Vakfı’na ait olduğu. (Mardin)

Yer Bilgisi: 1331-28

Belge Tarihi: R.07.04.1336

Kurum: ML:EEM

<http://katalog.devletarsivleri.org.tr>.

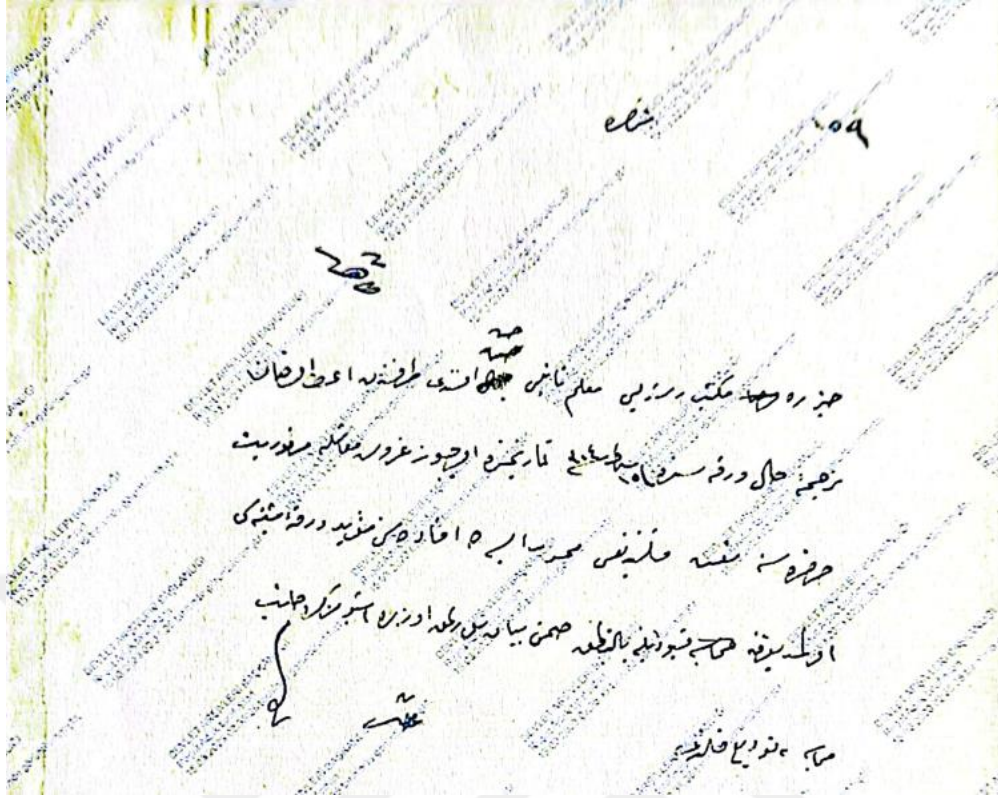

Belge No 16: Bu defter Cizre medreseleri ile ilgili Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. Bu defterde; Kürdistan Eyaleti Cizre sancağına tabi Mardin kazasında bulunan camiler, medreseler, nkaba ve zaviyelerde Zeyneabidin Evkafı, İbrahim Bey Evkafı ve defterde yazıl olan diğer Vakıflara Evkaf-ı Hümayun Hazenesi'nden verilm bedaletmiktarları kaydedilmektedir.

Yer Bilgisi: 3526

Belge Tarihi: H: 29.12.1265

Kurum: Ev.d

Belge No 17: Bu belgede Cizre Düşdiyesi Muallim-i sanisi Hasan Efendi'nin memuriyete gelş tarihinin mahasebe kaydının teyidini ihtiva etmektedir.

Yer Bilgisi: 23-2

Belge Tarihi: 26.03.1306

Kurum: MF.İBT

<http://katalog.devletarsivleri.org.tr>.

The image shows two pages of a handwritten Ottoman document, likely a record of examination results. The top page is titled 'مدرسة المصطفی' (Madrassa al-Mustafa) and the bottom page is titled 'مدرسة المصطفی' (Madrassa al-Mustafa). Both pages contain tables with columns for names, scores, and other details. The bottom page has a large 'K' watermark and a date '1327/10-9' at the bottom right.

Belge No 20: Bu belgede, Diyarbekir Vilayeti dahilinde bulunan Çüngüş, Çermik, Ergani, Maden, Palu, Avine ve Cizre Rüşdiye Mektepleri talebelerinin umumi imtihandan aldıkları notları gösteren cedvelleri ihtiva etmektedir.

Yer Bilgisi: 197-109

Belge Tarihi: H.27.08.1325

Kurum: MF.İBT:

<http://katalog.devletarsivleri.org.tr>.

Tablo No 1: Minyatürün üst kısmında: “Cezire Hakimi Mir Şeref, aşayır-i ekradla karşı gelip, enva’-ı hizmetler ve ziyafetler idüp, iki gün alı koyub nice pîşkeş çekdi. Buna karşılık Vezir hazretleri dahi... Minyatürün alt kısmında: “Mir Şeref (.....) hil’at giydürdüler. Ba’dehu göç olundukta (.....) Kürdistan dilaverleriyle bayrak ve sancaklarını açıp bir mikdar ... ifadeleri yazılmıştır.

Resim No 1: Kürdistan Madalyası ön ve arka yüz. Padişah Sultan Abdulmecit tarafından 1847 yılında Kürt ayaklanmasını bastırana verilmek üzere yaptırılmıştır. İlk madalya Bedirhan Bey ve yardımcılarını yakalayıp İstanbul’a getiren Müşir Osman Paşa’ya verilmiştir.

CİZRE'DE BASILAN SİKKELER

el-Hasan b. Mervân, el-Cezîre, 384/994, 3.6 gr., 24.5-26 mm.

el-Hasan b. Mervân, el-Cezîre, 384/994, 3.5 gr., 25-28 mm.

el-Hasan b. Mervân, el-Cezîre, 385/995, 5.6 gr., 26.5-27.5 mm.

Resim No 1: Mervaniler Döneminde Basılan sikkeler

BUHTİ BEYLERİ TARAFINDAN BASILAN SİKKELER

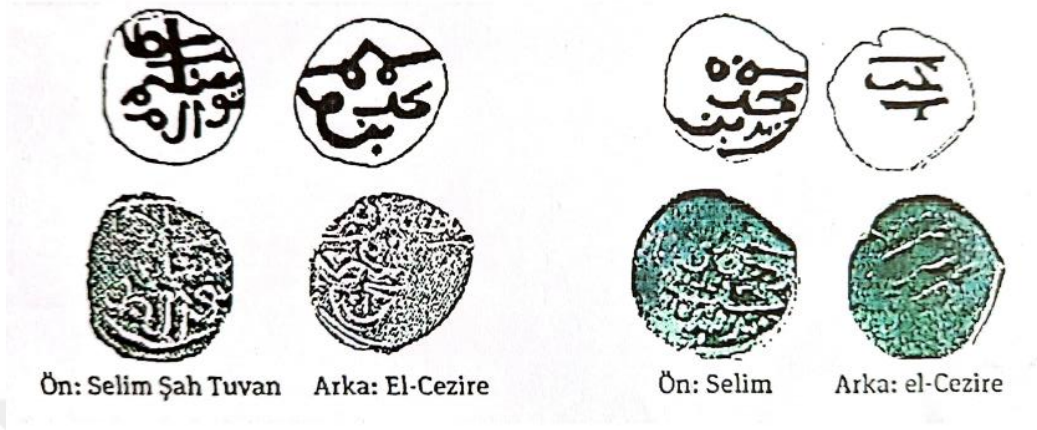
2. Resim: Sağ Yüz : Lâ İlahe İllallâh Muhammed'un Resûlullâh, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali.

Sol Yüz : Abdullâh bin Abdullâh Rehimehumullâ

Basım Yeri: Duribe Cezîre

Basım Tarihi: m. 1430 (833) dan sonra.

Bulunduğu Yer: Stephen Album Rare Coins No: 77595

OSMANLI DÖNEMİNDE BASILAN SİKKELER

1. El Cezire Bölgesi İle İlgili Belgeler

1. İbn-i Şeddâd'ın "el-Âlâk el-Hatire" kitabındaki "Suretu'l-Cezire" haritası.¹⁵¹²
2. İstahri'nin "el-Mesalik ve'l-Memalik" kitabındaki "Suretu'l-Cezire" haritası. (340/951).¹⁵¹³
3. İbn Havkal'ın "Suretu'l-Ard" eserindeki "Suretu'l-Cezire" haritası. (367-m. 977).¹⁵¹⁴
4. İbn Said el-Mağribi'nin "Suretu'l-Cezire" haritası (610-685/1214-1286).¹⁵¹⁵
5. Guy Le Strange'nin "Jazirah Haritası".¹⁵¹⁶
6. MTA (Türkiye Maden Teknik ve Arama Müdürlüğü) tarafından 1946'da çizilen "CizreHaritası"¹⁵¹⁷
7. Müller Simonis'in 1888 yılında Kardü Adası (el Cezire'nin) Bat Zabdai bölgesinde

¹⁵¹² İbn Şeddâd, Ebu Abdullah İzzeddin (h.612-684 / m. 1216-1285), El- A'lâku'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire, Tahkik: Yahya Zekeriyya Abbare, Dımaşk 1991.

¹⁵¹³ İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (doğ. 951/340).

¹⁵¹⁴ İbn Havkal, Nusaybini, Kitabu Sureti'l-Ard, Daru Mektebeti'l- Hayat, Beyrut-Lübnan.4-İbn Said el-Mağribi, Coğrafya. (www.islamport.com.)

¹⁵¹⁵ La Strange, Guy, The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia, Cambridge, 1966.

¹⁵¹⁶ Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi, Nûbihar, İst. 2014 c.1, s. 64

¹⁵¹⁷ Fiey, J. M., Le Dioceses du Maphrinat Syrien, s. 361. Ğandur, Muhammed Yusuf, Ortaçağ Cizre Tarihi, Beşir Ant Yayınları, s.436.

yerdeğişim şeması.¹⁵¹⁸

8. İbnu'l-Verdi'nin Dünya haritasındaki el Cezire bölgesi.¹⁵¹⁹

2. Cizre Şehri İle İlgili Belgeler

1. 1900 yılında çizilen Osmanlı haritasında Cizre şehri.¹⁵²⁰

2. 1870 yılında Fransız bir pilot tarafından fotoğrafı çekilen, Guti İmparatorluğu döneminde Nuh'un gemisi şeklinde yapılmış Cizre Surlarını gösteren fotoğraf.¹⁰

3. 1909 yılında M.Gertrude L.Bell tarafından, Cudi dağı sefine tepesinde fotoğrafı çekilengemi geometrisinde taşlardan örülerek yapılmış müslüman mescidi.¹⁵²¹

¹⁵¹⁸ İbnu'l-Verdi, Siracuddin (691-861 / m. 1457-1291) Acaibu'l Buldan, Tahkik: NuMuhammed Zenati, Camiatu Ayn Şems, Kahire-Mısır. Tüzün, c.1, s. 535.

¹⁵¹⁹ Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yayınları, İstanbul,s.106

¹⁵²⁰ Yaşın a.g.e. s.139

¹⁵²¹ Tüzün, a.g.e. c. 1 s. 537

2. CİZRE'DE BASILAN BUHTİ, MERVANİ VE OSMANLI SİKKELERİ-PARALARI

Para ve darbhone, hiç şüphesiz hakimiyet, güç ve zenginliğin ilk göstergesidir. Cizre de tarihte bu hakimiyet merkezlerinden birisi olmuştur.

1. Mervaniler Döneminde Basılan Sikkeler

380/990 yılında Mervani devletinin kurucusu Ebû Ali el-Hasan b. Mervan Cizre şehrindeki hakimiyetini meşru kılma amacıyla bu şehirde gümüş sikkeler bastırdı. Ebû Ali'den sonra yerine gelen Mumehidu'devle Said'dedaha önce vâililik de yaptığı Cizre şehrinde ağabeyi gibi kendi adına para bastırdı (392/002).¹⁵²²

Cizre'de hüküm süren hükümdarların herbiri kendi döneminde bastırdıkları sikkeleri kullandılar. Araştırmacı Wolker, Cizre'de kendi adıyla ilk darbhanenin el-Cezire bölgesinde kurulduğunu ifade etmiştir. Abbasiler, Musul Atabeyleri ve Lu'lûlar dönemlerinde de Cizre'de para bastırılmıştır.¹⁵²³

2. Osmanlı Sultanları Tarafından Basılan Sikkeler

Osmanlı Devleti döneminde de Cizre'de bir çok kez para basılmıştır. Bu dönemde basılan sikkelerin bir kısmının ön ve arka yüzlerinde aşağıdaki ibareler yer almaktadır.¹⁵²⁴

1. SİKKE:

Ön yüz: Sultan Selim bin Bayezid

Arka yüz: El-Cezire

2. SİKKE:

Ön yüz: Sultan Süleyman

Arka yüz: Azze nasruhu, duribe el-Cezire.

3. SİKKE:

Ön yüz: Sultan Süleyman Şah bin Sultan Selim Şah azze nasruhu duribe fi'l-Cezire sene 946.

Arka yüz: Daribun Nadrillah ven'nasri fi'l sahibi'l izzı vennesri fi'l-berri ve'l-bahr.

3. Buhti Beyleri Tarafından Basılan Sikkeler

1. SİKKE

¹⁵²² Baluken, Yusuf, Mervaniler Döneminde Cizre, Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu. Mardin Artuklu Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 60.

¹⁵²³ Çandur, Muhammed Yusuf, Cizre Tarihi, s. 325, Tüzün, Mesut, Cizre Tarihi, c. 2, s. 528

¹⁵²⁴ Tüzün, a.g.e. c.2, s. 530 – 533

Abdullah bin Abdullah Rahimullah-Cezire/Cizre ismiyle basılmıştır.¹⁵²⁵

Ön yüz : Abdullah bin Abdullah Rahimullah

Arka yüz : Lâ Îlâhe Îllallâh Muhammedun Resulullâh, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali.

Basım yeri: Duribe Cezire

Basım tarihi: 833 (m. 1430)

2. SİKKE

Bedreddin Bin Şerefeddin El-Buhti-Cezire/Cizre ismiyle basılmıştır.¹⁵²⁶

Ön yüzü: Bedreddin Bin Şerefeddin El-Buhti.

Arka yüz: Lâ Îlâhe Îllallâh Muhammedun Resulullâh, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali.

Basım yeri: Duribe Cezire

Basım tarihi: 870 (m. 1466)

Bulunduğu yer: Tim Wilkes Coins A 2328.1

Cinsi ve ağırlığı: Gümüş, 3,78gr.

¹⁵²⁵ Michael Mitchiner, *Oriental Coins and Their Value – The World of Islam*, London 1977 s. 203; Balukan, Yusuf, *Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhti Beyliği*, Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Şırnak Üniversitesi 2010, s. 128

¹⁵²⁶ Baluken, a.g.e. s. 131

3. MATBU ESERLERDEKİ BELGELER

1. El Cezire Bölgesi İle İlgili Belgeler

1. İbn-i Şeddâd'ın "el-Âlâk el-Hatire" kitabındaki "Suretu'l-Cezire" haritası.¹⁵²⁷
2. İstahri'nin "el-Mesalik ve'l-Memalik" kitabındaki "Suretu'l-Cezire" haritası. (340/951).¹⁵²⁸
3. İbn Havkal'ın "Suretu'l-Ard" eserindeki "Suretu'l-Cezire" haritası. (367-m. 977).¹⁵²⁹
4. İbn Said el-Mağribi'nin "Suretu'l-Cezire" haritası (610-685/1214-1286).¹⁵³⁰
5. Guy Le Strange'nin "Jazirah Haritası".¹⁵³¹
6. MTA (Türkiye Maden Teknik ve Arama Müdürlüğü) tarafından 1946'da çizilen "Cizre Haritası".¹⁵³²
7. Müller Simonis'in 1888 yılında Kardü Adası (el Cezire'nin) Bat Zabdai bölgesinde yerdeğişim şeması.¹⁵³³
8. İbnu'l-Verdi'nin Dünya haritasındaki el Cezire bölgesi.¹⁵³⁴

2. Cizre Şehri İle İlgili Belgeler

1. 1900 yılında çizilen Osmanlı haritasında Cizre şehri.¹⁵³⁵
2. 1870 yılında Fransız bir pilot tarafından fotoğrafı çekilen, Guti İmparatorluğu döneminde Nuh'un gemisi şeklinde yapılmış Cizre Surlarını gösteren fotoğraf.¹⁰
3. 1909 yılında M.Gertrude L.Bell tarafından, Cudi dağı sefine tepesinde fotoğrafı çekilengemi geometrisinde taşlardan örülerek yapılmış müslüman mescidi.¹⁵³⁶

4. CİZRE FOTOĞRAF ALBÜMÜ

¹⁵²⁷ İbn Şeddâd, Ebu Abdullah İzzeddin (h.612-684 / m. 1216-1285), El- A'lâku'l-Hatire fi Zikri Ümerâi's-Şam ve'l-Cezire, Tahkik: Yahya Zekeriyâ Abbare, Dımaşk 1991.

¹⁵²⁸ İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (doğ. 951/340).

¹⁵²⁹ İbn Havkal, Nusaybini, Kitabu Sureti'l-Ard, Daru Mektebeti'l- Hayat, Beyrut-Lübnan.4-İbn Said el-Mağribi, Coğrafya. (www.islamport.com.)

¹⁵³⁰ La Strange, Guy, The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia, Cambridge, 1966.

¹⁵³¹ Tüzün, Mesud, Cizre Tarihi, Nûbihar, İst. 2014 c.1, s. 64

¹⁵³² Fiey, J. M., Le Dioceses du Maphrinat Syrien, s. 361. Ğandur, Muhammed Yusuf, Ortaçağ Cizre Tarihi, Beşir Ant Yayınları, s.436.

¹⁵³³ İbnu'l-Verdi, Siracuddin (h. 691-861 / m. 1457-1291) Acaibu'l Buldan, Tahkik: Nu Muhammed Zenati, Camiatu Ayn Şems, Kahire-Mısır. Tüzün, c.1, s. 535.

¹⁵³⁴ Yaşın, Abdullah, Tarih, Kültür ve Cizre, Kent Yayınları, İstanbul,s.106

¹⁵³⁵ Yaşın a.g.e. s.139

¹⁵³⁶ Tüzün, a.g.e. c. 1 s. 537

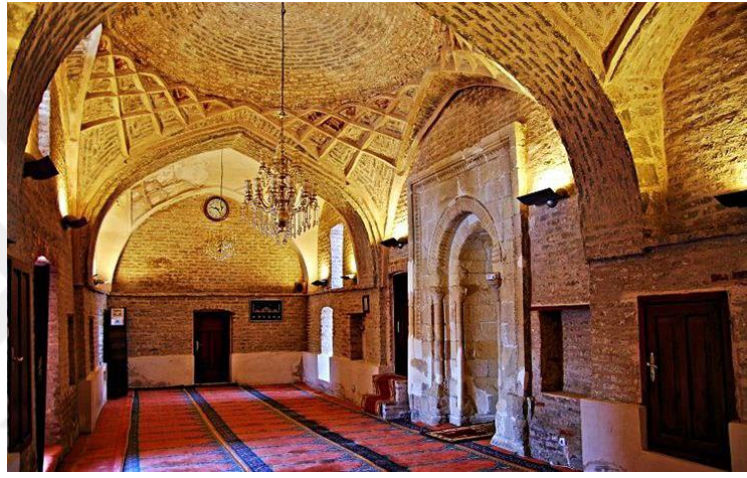
20. yüzyılda inşa edilen iki ayrı Cizre köprüsü

Miladi VI. yüzyılda inşa edilen Cizre Ulucami'den görüntüler.

Günümüzde çekilmiş Cizre'nin iki ayrı genel görüntüsü.

II. Han Şeref tarafından 913/1508 yılında inşa edilen Kırmızı Medreseden üç ayrı görüntü.

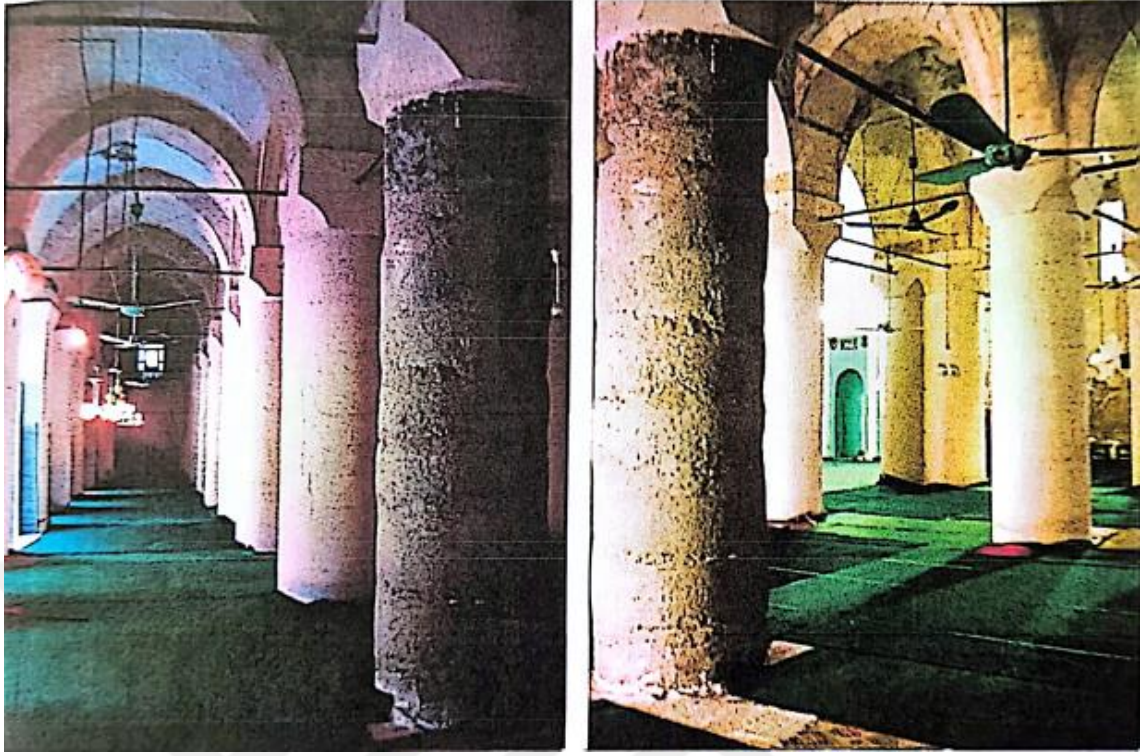
Cizre'nin gece görünüşü.

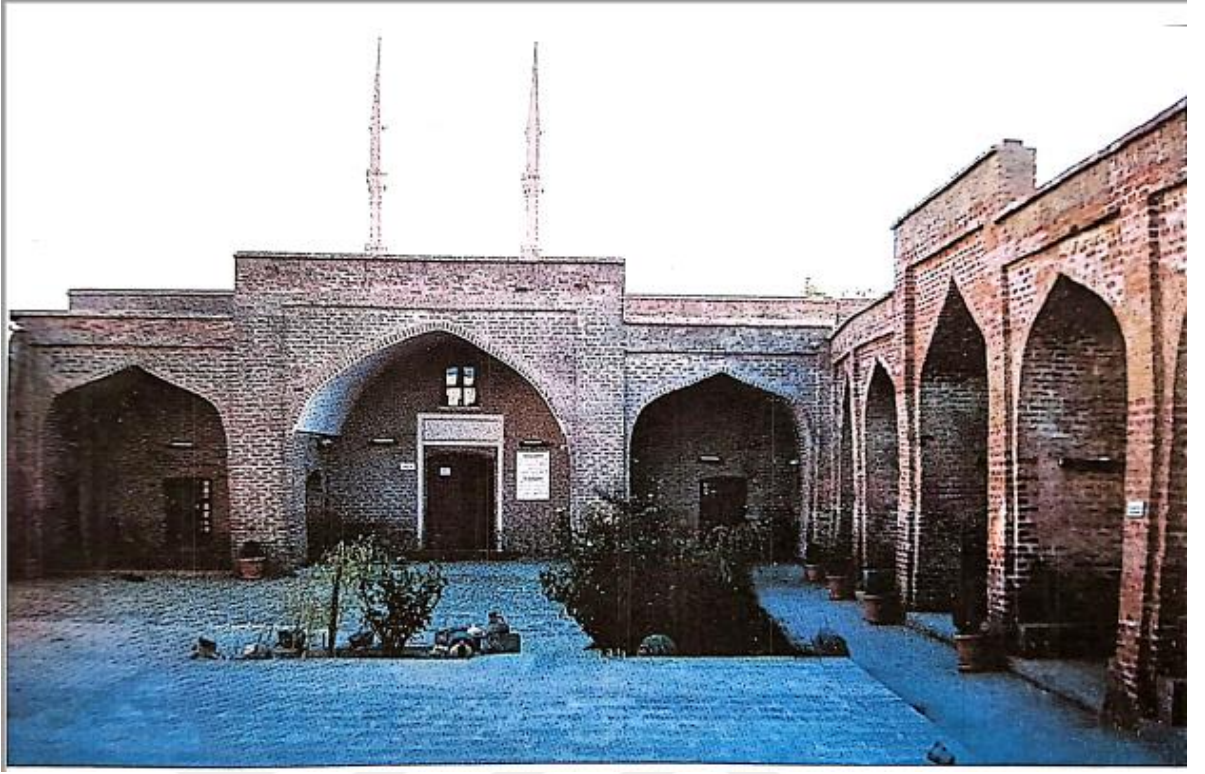
Nakşibendi Şeyhi Muhammed Said Seyda tarafından m.1968 yılında Cizre'ye yakın Serdahl köyünde kurulan Seydai Medrese ve Tekkesi.

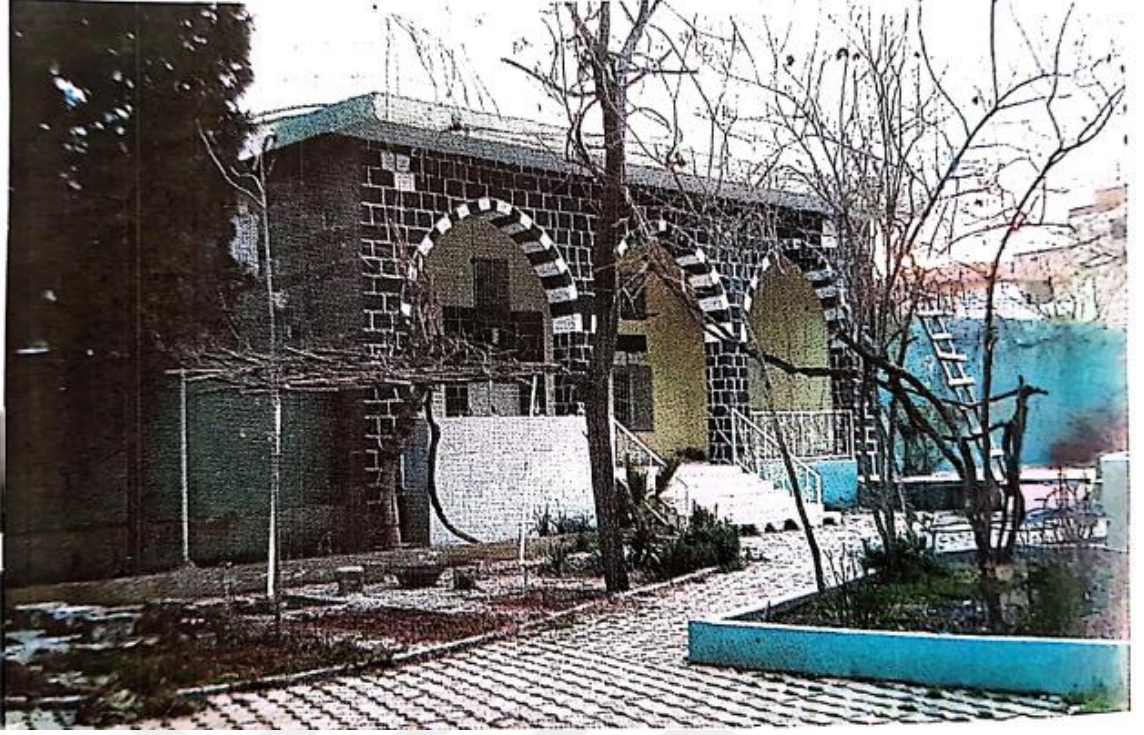
Resim 1: Ulucami'nin avluya açılan sağda doğu kapısı, solda kuzey sol kapısı eyvanları

Resim 2: Ulucaminin silindirik değirmen taşı şeklindeki taşlardan örnek sütun

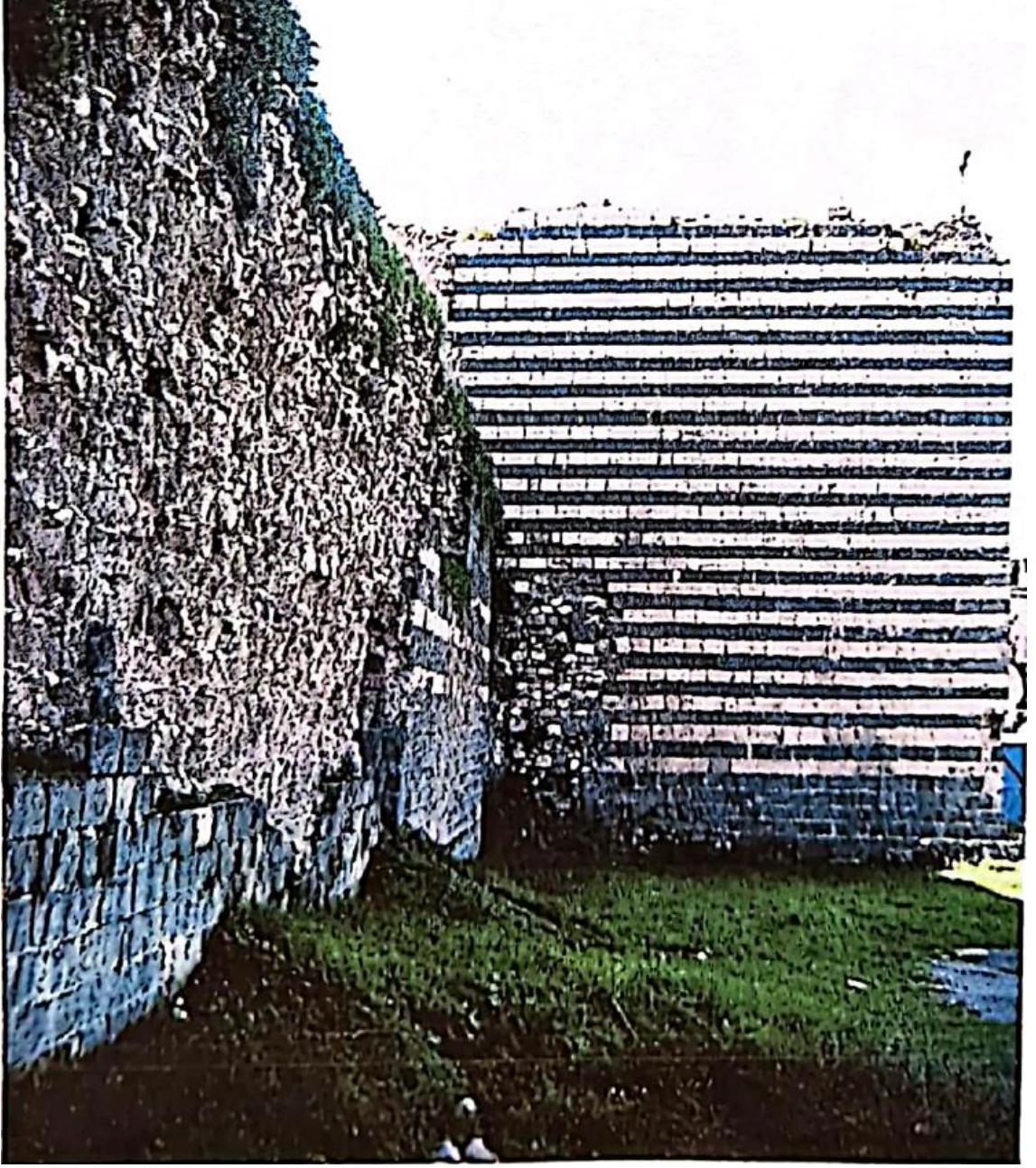
Resim 3: Kırımızi Medrese güney tarafında bulunan mescid girişı

Resim 4: Süleymaniye Medresesi ve Camii

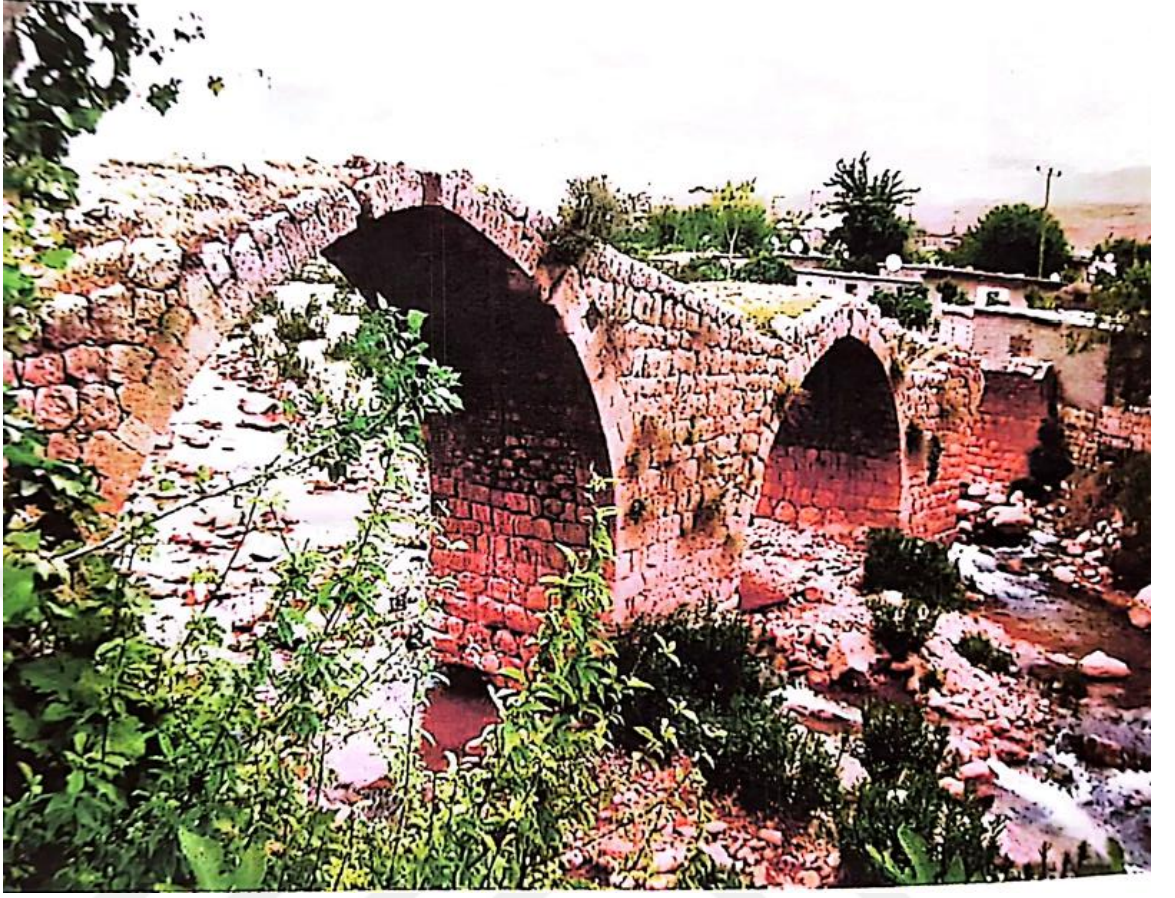
Resim 5: Duvarda Develerin bağlandığı nal demirleri ve Develer Hanı denilen mekanın iç yapısından görüntü

Resim 6: Cizre Surlarının sertacı Belek Burcu

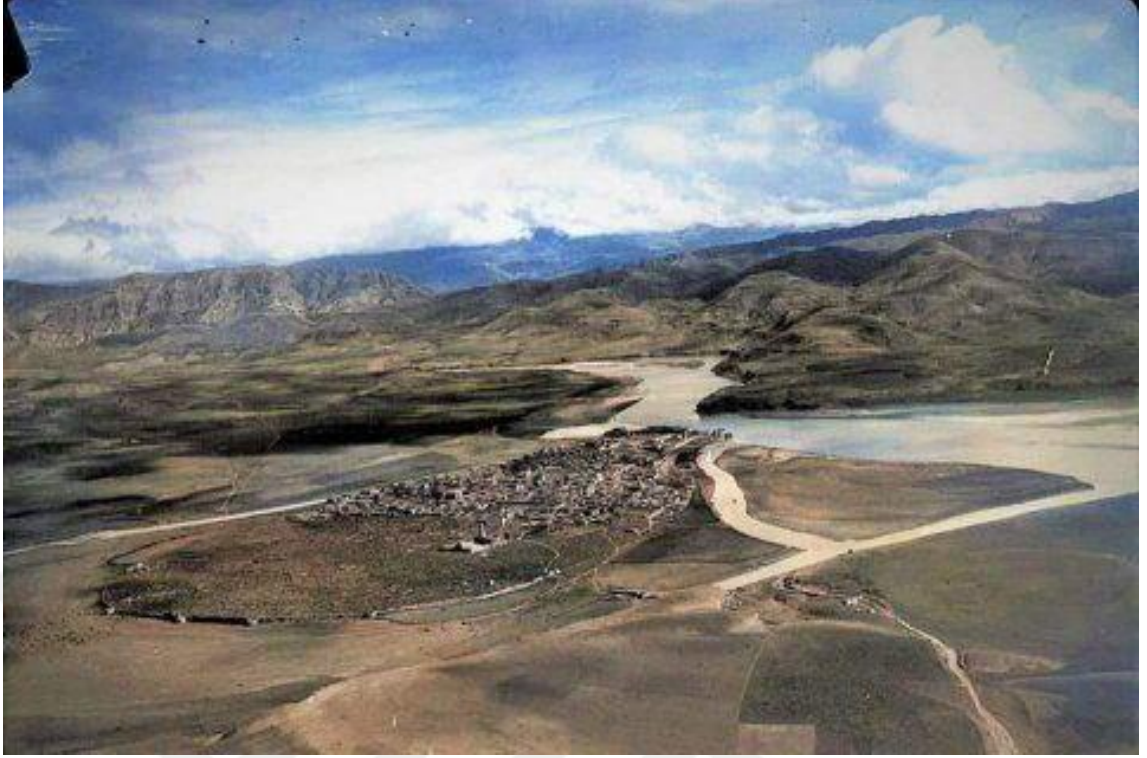
Resim 7: Cizre Eski Belediye Binası (Müze)

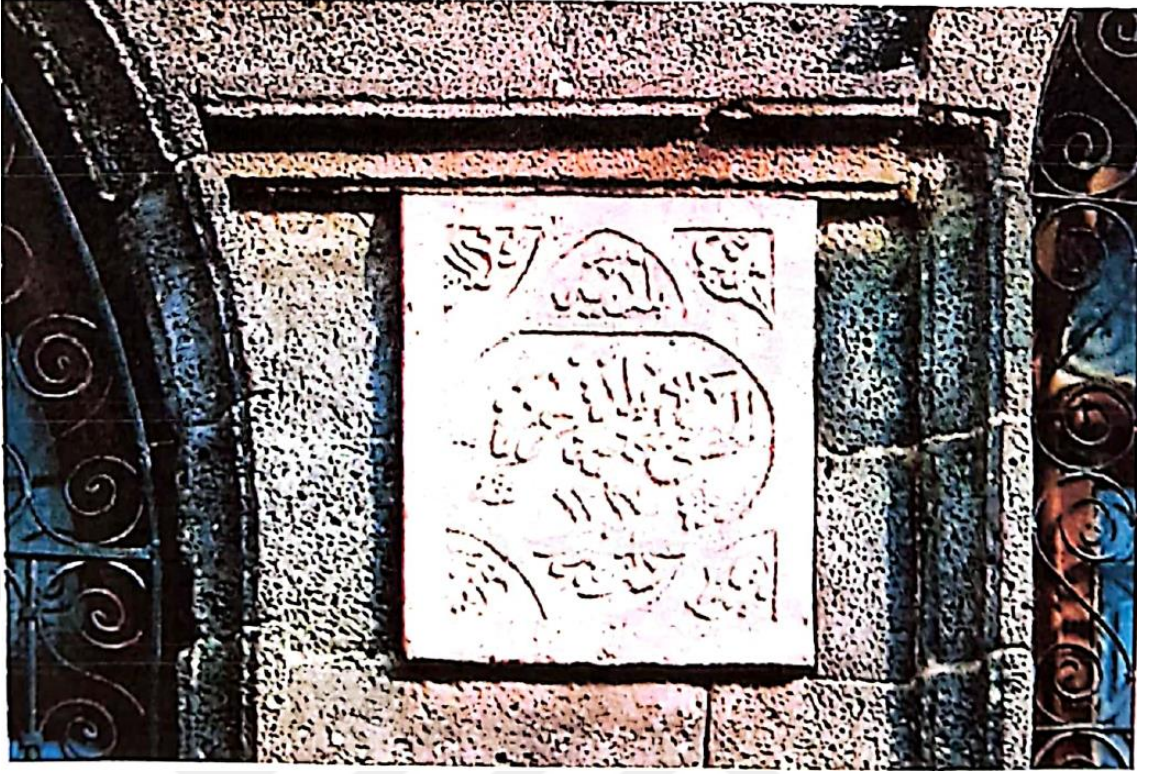
Resim 8: Kasrik; Han Mahmut Köprüsünün son yıllarda çekilen resmi

Resim 9: Tarihi Cizre kabristanından bir görüntü.

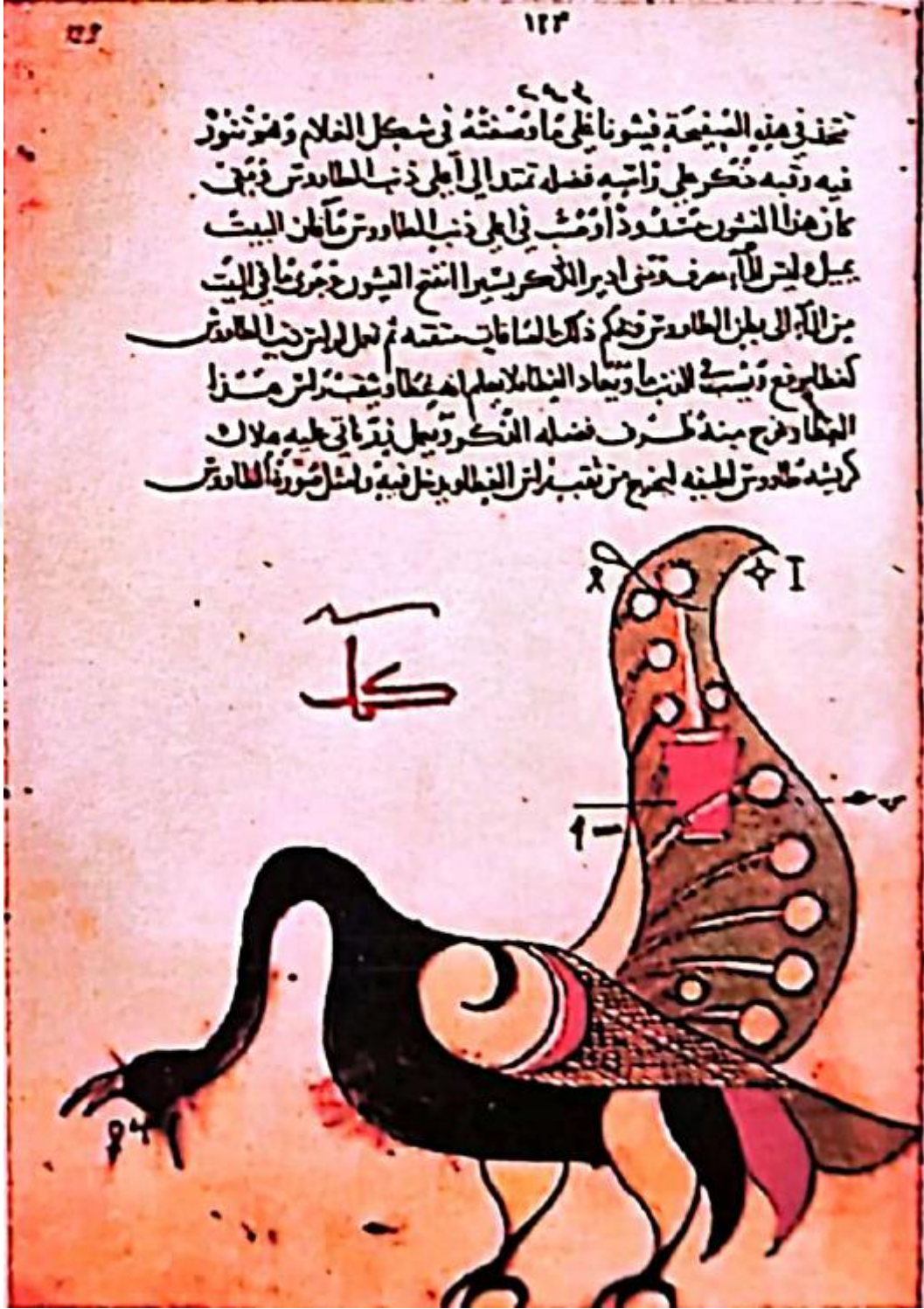
Resim 10: 1870 yılında bir Fransız pilot tarafından çekilen Cizre fotoğrafı

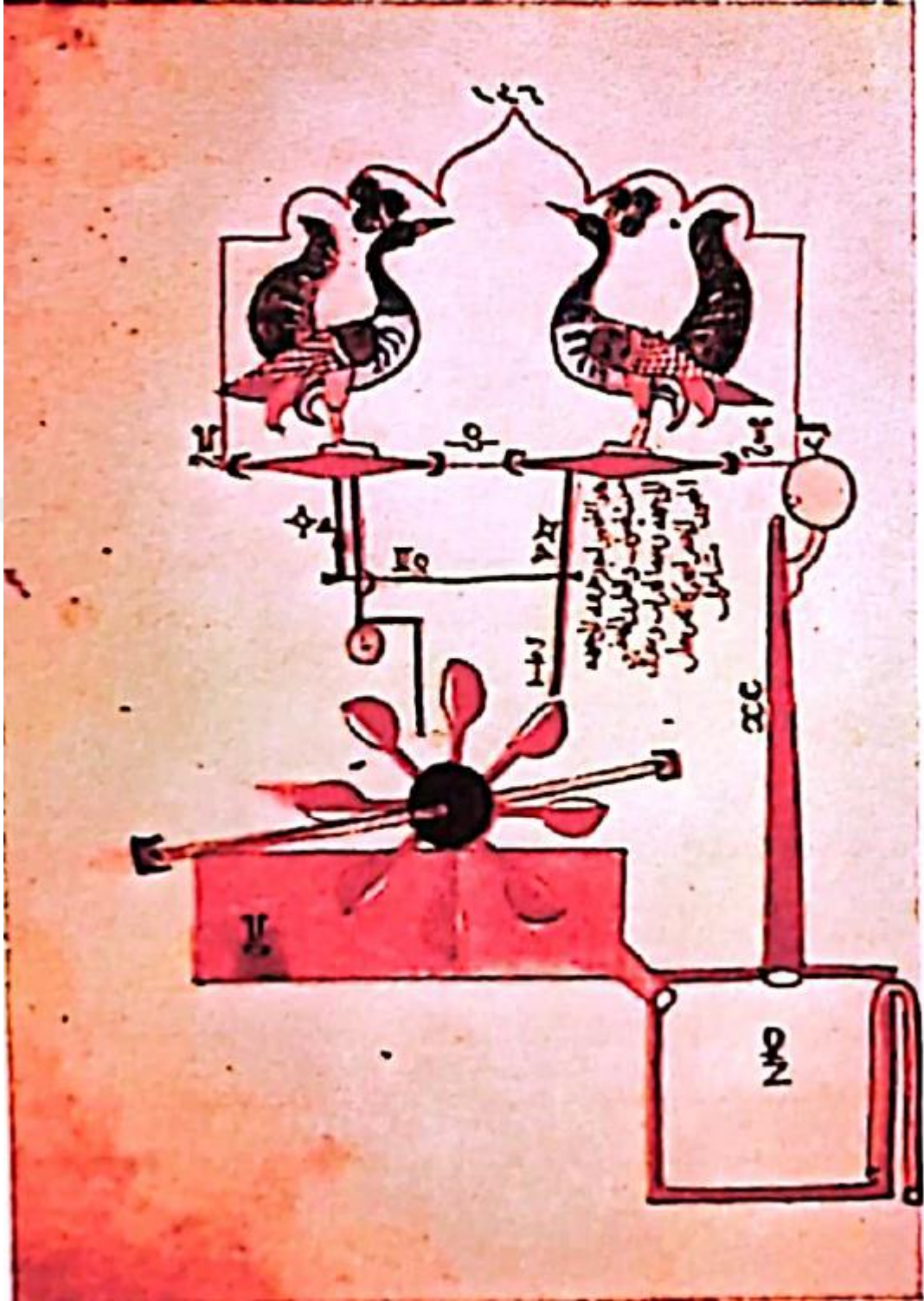
Resim 11: Cizre Belediye Binası Kitabesi. Kitabenin sağ üst köşesinde ‘Hürriyet’, sol üst köşesinde ‘Adalet’, sol alt köşesinde ‘Müsavat’ (eşitlik), sağ alt köşesinde ise ‘Uhuvvet’ (kardeşlik) ifadeleri yazılmıştır.

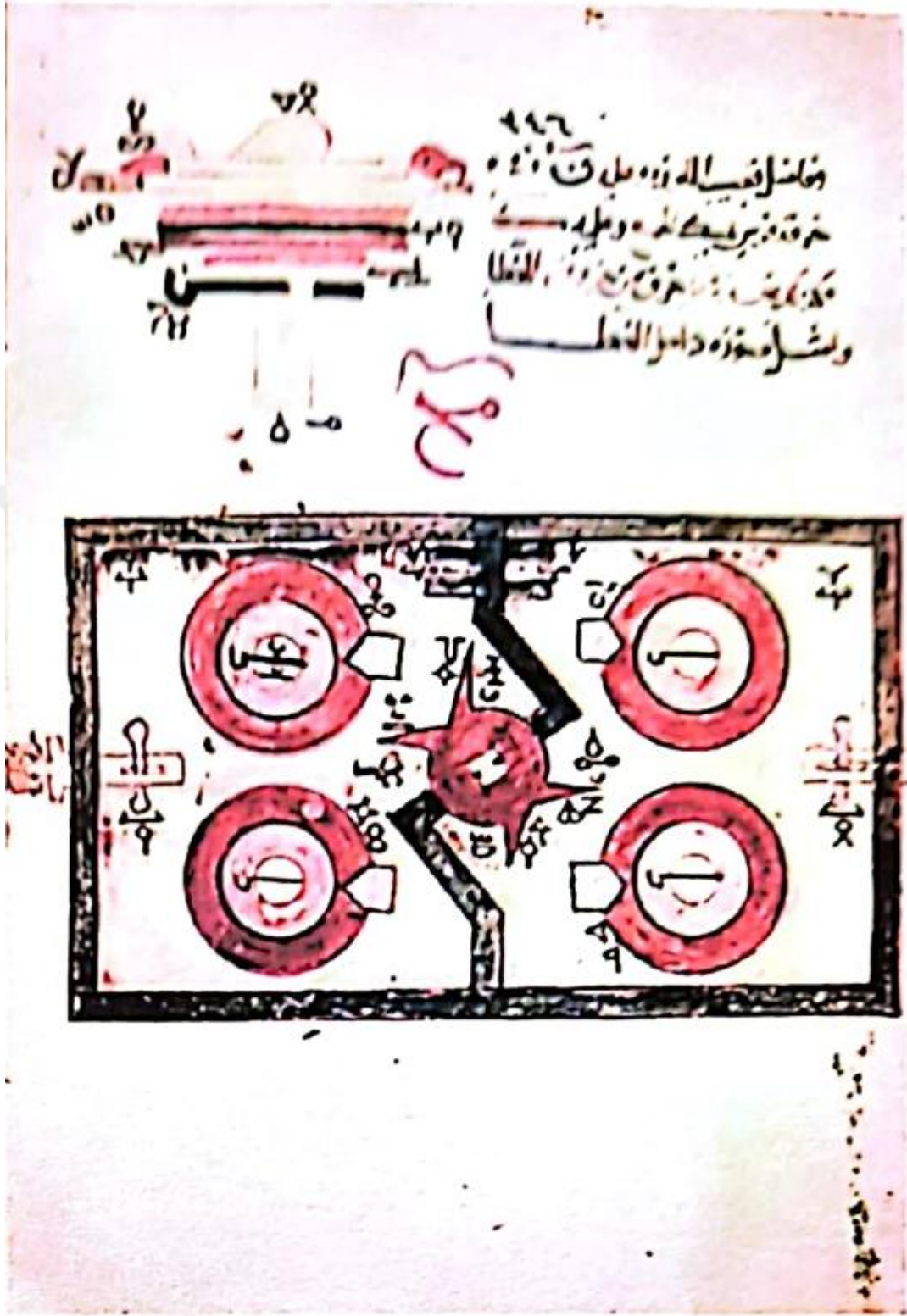
Resim 12: Muhammed Said el-Muzuri elyazması Şeyh Ahmed el-Cizirî Divanı son sayfası

Resim 13: El yıkamak için yapılan düzeneğinin renkleri emsalsizdir.

Resim 14: Eşit Saatlerin geçişini bildiren Tavus Kuşlu Su Saati ve canlı renkleri

Resim 15: Dört köşeli kilit

Resim 16: Cizreli Bedirhamiler

Cizreli Bedirhaniler: soldan sağı Emin Ali Beg, Ali Şamil Paşa, M. Midhat Bey.
Ayaktakilerden sol baştaki Murat Remzi Bey

Resim 17: Cizre'li mutasavvuflardan Şeyh Muhammed Said Seyda El-Cezeri (m. 1890 - 1968)

Resim 18: Cizre'li mutasavvuflardan Muhammed Nurullah Seyda El-Cezeri (m. 1949 - 1985)

Resim 19: Hendese ve sibernetik ilminde birçok icadı bulunan ve bilgisayarın temelini atan Ebu'l İzz b.İsmail El - Cezeri (m. 1136 - 1206)

Resim 20: Cizre'li mutasavvuf ve divan şairi Mele Ahmed El - Cezeri (m.1570 - 1640)

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Reşat	ADAK	
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	Arapça ve Almanca		
Eğitim Durumu	Başlama- Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1990	1993	Bursa İmam Hatip Merkez
Lisans	1996	2001	Al-Albayt University Ürdün
Yüksek Lisans	2011	2013	Martin Artoklu Üniversitesi
Doktora	2016		Bursa Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama- Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Yayınlar:	Tam Metin Bildiri - Said Nursi'nin Hayatında Kısa Bir Kesit (1876-1960) - Reşat Adak الأوضاع السياسية والاجتماعية والفكرية - TR Dizin Makale - Reşat Adak والتعليمية في الدولة العثمانية إبان حياة سعيد النورسي مواقف الأستاذ بديع الزمان سعيد - Hakemli Makale - Reşat Adak - النورسي السياسية واشتغاله بها فعليا		
İletişim (e-posta):			
Tarih:		20.08.2024	
İmza:			
Adı-Soyadı:		Reşat ADAK	